

אסופות

ספר שנה למדעי היהדות

ספר עשירי

בספר זה נכללו

שלושה עשר מאמרים בחקר הספר העברי
ובתחומים שונים של מדעי היהדות
ביבליוגראפיה

בעריכת

מאיר בניהו



בית ההוצאה של 'יד הרב נסים'
ירושלים תשנ"ז

PUBLICATION OF THE YAD HARAV NISSIM

ASUFOT

ANNUAL FOR JEWISH STUDIES

VOLUME TENTH, 1995

Edited by

Meir Benayahu

Address: 44 Zabotinsky Street, Jerusalem

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בדפוס דף־נוי בע"מ, ירושלים

מן השפע הטוב שניתן להם ליהודי איטליה נמנו כמה מעלות כלליות ומיוחדות, אשר קול הרינה היה בוקע מגרונם ומרנין את הלבבות. תכונות אלו הטביעו חותם על אופיים, וגדולה היתה ההשפעה הזאת עליהם, למאז ועד קרוב לזמנינו.

עתה מלאו עשר שנים לקיומו של ספר השנה 'אסופות', שלגבי דידן הוא הגדול שבהצלחות. באה, איפוא, העת לשאול: כלום הוצדק הדבר להעמיד בימה חדשה שיש בה משום חיוק ואימוץ מחקרם של מדעי היהדות? אכן אין אנו צריכים לסימן ולאות וכל אשר קיווינו ניתן לנו: נתגלו כוחות חדשים ונתגלגלו גילויים.

ובל תטעה ותסבור שכל שנעשה בשבילנו ובתחומינו היה בחינת דרך שסוגה בשושנים. עיכובים ומכשולים לא פסחו עלינו, אבל אנו ראינו בהם סימן לטוב ולעתיד לחוסן ולחוזק. אכן מה יפה הוא היום אשר בו נפתח הסגור ונתגלה המכוסה, ושאלות קשות שוב אינן קשות וידי חכמים אינן קצרות מלהשיב להם את אדרתם.

תוכן העניינים

ט	לדמותו של הרמב"ם	יצחק טברסקי
לז	ספר מפתח הזוהר למהדורותיו	מאיר בניהו
מט	כתובי־יד חדשים של ספר הסודות של רבי שם טוב בר שמחה והמקורות שהיו בידו	דניאל אברמס
עא	תעודה בדבר מכירת ספרי אינקונבולה בנאפולי במאה החמש־עשרה	יצחק יודלוב
קט	חייו וכתביו של רבי שמעון לביא מחבר ספר כתם פז	בועז הוס
קלה	לשם יחוד' וגילגוליו — בקבלה ובהלכה	משה חלמיש
קסא	פנקס חברת גמילות חסדים של ק"ק לוגו תי"ח-תקפ"ה (1825-1658)	ברכה ריבלין
רסז	היחס שבין כתובי־יד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר	יעל אוקן
רפז	המשורר רבי יהושע סגרי	מאיר בניהו
רצא	רבי יהושע סגרי — רשימת השירים הפיוטים והתפילות	מאיר בניהו
שטו	חיבוריו של רבי יהושע סגרי	מאיר בניהו
שמה	רבי יהושע סגרי על חיבוריו	מאיר בניהו
שמט	מעט ממקורותיו	יהושע סגרי

לדמותו של הרמב"ם

מסה על מעמדו הייחודי בתולדות ישראל

לע"נ

מור"ח הגר"ד הלוי סולוביצ'יק זצ"ל
הרמב"ם של דורנו

בשם ה' אל עולם

וְהָיָה תְּכֵלֶיֶת עֲנִינוֹ מִה שֶׁאֵנוּ רֹאִים הַיּוֹם מֵהֶסְכֶּמֶת רֹב אֲנָשֵׁי תָבֵל לְרֹמְמוֹ וּלְהַתְּבָרֵךְ בִּזְכוּרֵי.
משפט זה שכתב הרמב"ם (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק כט) על אברהם אבינו ע"ה אפשר
בהחלט להחיל על הרמב"ם עצמו. זכה רבנו משה בן מיימון הספרדי למעמד מיוחד במינו,
מעמד שאין לו אח ורע בתולדות גדולי ישראל. כולם – וודאי רובם ככולם – מרוממים
אותו ומתברכים בזכרו ובפעלו. הד לדברי הרמב"ם בוקע ועולה מתוך משפטו של ר' שלמה
בן שמעון דוראן (רשב"ש, ספר מלחמת מצוה, עמ' 21):

וכל המחברים הבאים אחריו והמפרשים אשר הלכו בעקבותיו, הן בישמעאלים והן
באדום, אף על פי שהשיגוהו במקצת דברים, אבל כלם מודים ביקר תפארת גדולתו
ומיחלים לתורתו ומודים כי ראוי לפארו ולהתברך בשמו.

התודעה ההיסטורית-לאומית חרצה משפט חד-משמעי, ברור כצהרים וכשמש בחצי
השמים, כי רבנו משה, ספרא רבה בישראל (סוטה יג ע"ב), קובע מחיצה לעצמו. הא כיצד?
מהי דמותו המיוחדת ומה סודה?

ניתן לחדור לכבשוננו של פסק דין זה, לגלות מניעיו ומרכיביו, על ידי גביית עדויות
המשבחות ומפארות את הרמב"ם וניתוחן של עדויות אלו. נימצא למדים כי לפנינו דברי
קילוסין מיוחדים במינם המעידים על (ובבת אחת גם מאששים את) פסק הדין של
ההיסטוריה על אישיות מיוחדת במינה בעלת השפעה נדירה אשר ליחה לא נס מאז ועד
עתה. אמנם, מן המפורסמות הוא כי ספרותנו משופעת דברי שבח ותהילה, הן שיגרתיים
והן הנראים כצצים ועולים ממעמקי התחושה וההכרה, ואף יש בה מדה גדושה של הפרזה
והגזמה; הרמב"ם הורה לנו להסתייג מדיבורים שטחיים ולא להיגרר אחרי מליצות נדרשות
וכינויי כבוד ויקר,

לפי שהדברים הללו פטומי שמא בעלמא, והרי הן כדרך הכנוין והחניכה. וכבר
ראיתי בארץ ישראל אנשים נקראים חברים, ובמקומות אחרים מי שנקרא ראש
ישיבה, ואפילו ברבי רב דחד יומא ליתיה (פירוש המשנה, בכורות, פרק ד, משנה ד).
התואר עשוי להתנפח עד שנעשה מעין מטבע שחוק. ברם, לגבי הרמב"ם נדמה כי בדינו

למצוא קילוס מיוחד בניסוח ספרותי מיוחד, המשקף, וממילא גם מעצב, מציאות היסטורית מיוחדת ותפיסה היסטורית מיוחדת; אפשר לעבד מיון שיטתי-פנומנולוגי של דברי קילוסין שיסייע להבהיר את דמות דיוקנו בהיסטוריה מתוך ההיסטוריה עצמה (והרי מגמת הפילולוגיה, השואפת להבנה מדויקת של מקור מסויים או של מגוון מקורות, היא שעניין יתברר מניה וביה; זהו פשט אמיתי; זוהי אמיתה של תורה וחכמה).

א

אין סוף להצהרות חוצבות להבות אש המתנות את תוקף גדולתו והשפעתו של הרמב"ם. מחברים 'המאריכים לשון, המפליגים מליצה [...] בתהילת הרב הגדול' (לשונו של הרמב"ן, איגרת לרבני צרפת 'טרם אענה', כתבי רמב"ן, הוצאת ח"ד שעוועל, כך א, עמ' שמ) ייחסו לו כל תארי הפעולה, תדירים ושאינם תדירים. גאונות, בקיאות, מקוריות, אומץ לבו והעזתו — כל התכונות האלו תוארו באימה ובאהבה, ואף חסידותו ונדיבותו הובלטו יפה יפה. שוב, לשונו של הרמב"ן:

במעלת חסידותו, בתוקף אמונתו, בעוצם ענותנותו, בגדולת ייחסו, בנדבכת כיסו, במעשיו הנפלאים, במליו הנוראים.

וכן דברי הרשב"א, בספר מנחת קנאות בתוך תשובות הרשב"א (הוצאת ח"ד דימיטרובסקי, כך ב, פרק קי, עמ' תשפד): 'אנחנו שמענו בחסידותו ותורתו'. ר' מנחם בן זרח, בהקדמה לספר צדה לדרך (ווארשא תר"מ, עמ' 6), מסיים את דבריו בשבח הרמב"ם בהערה: 'והוא היה חסיד גדול נוסף על חכמתו'. גם ר' שמואל די מדינה (המהרשד"ם), אשר עוד יודמן לנו להזדקק לדבריו, יודע לציין בספר שו"ת שלו (יורה דעה, סימן קצב): 'ובכמה מקומות מפרקיו מראים חסידותו וקדושתו'. הוזה אומר, מעלות מדותיות ומעלות שכליות גם יחד הועלו על נס באיפיוני הרמב"ם ובתיאורי אישיותו. כל המדות שמנו חכמים ורושמי קורותיהם באנשי מעלה נימנו בו ונצמדו אליו, וישנן דוגמאות למכביר מפרי עטם של אשכנזים וספרדים באשר הם שם, בכל עת ובכל מקום. יתר מיכן, ובפירוט יתר, מוצאים אנו כי הרמב"ם הוא: נזר החכמים וכתר הישרים והתמימים, הנשר הגדול, המאור הגדול, התייר הגדול, הרב המורה, מורה צדק, מאור האפלה, נר ישראל, מאיר עיני הגולה, הפילוסוף האלקי, הגאון הפילוסוף הנעלה על כל החכמים בחכמתו, נשיא וראש על כל פילוסופי האומה, תפארת הרבנים, אדון החכמים התורניים, עטרת הדת וצמידה, רבן של כל המחברים, נזר החכמים, עטרת תפארת בעלי התורה, איש כמוהו די רוח אלהי קדישין ביה. לא באתי למצות את רשימת הכינויים, אלא להדגים את שלל צורותיה, צבעיה וצליליה. עליהם יש להוסיף דברי שיר שנועדו לתאר, לאפיין ולרומם את הרמב"ם. למשל, החרוז הידוע של ר' יהודה אלחריזי בספר תחכמוני (שער נ, מהד' טופורובסקי, עמ' 388): 'מלאך אלקים את, ונבראת בצלם אל, ואם אתה כתבניתנו / בגללך אמר אלקים: נעשה אדם בצלמנו וכדמותנו'.

בלי התאמצות גדולה אפשר להרכיב ספר 'שבחי הרמב"ם' (כמובן, גם מן ההשגות וההגהות ודברי הבקורת שנאמרו עליו אפשר לצרף 'חוברת קיטרוגין'): המעלעל בספר זה ימצא את עצמו מטייל לארכה ולרחבה של כל ההיסטוריה היהודית וספרותה, ויפגוש את גדולי המחברים מכל הדורות, דור דור וחכמיו וסופריו, יוצריו ומבקרייו. ברם, לא מתהילות ותשבחות אלו — אפילו הנלהבות והנמרצות ביותר — נבנית

ייחודיות ומתקמת סגולתיות. עלינו להבדיל בין שבח לשבח, להבחין בין דין לדין, ולמדוד בקפדנות וברגישות את ערך השבחים ומגמתם; לשאול: ולתהילה — מה זו עושה? 'מר' אמר לה בהא לישנא ומר' אמר לה בהאי לישנא' (שבת ה ע"ב). השאלה שייכת לתחום הפנומינולוגיה של השבח. הייחס לדברי השבח צריך להיות בחינת 'כבדהו וחשדהו': אין להתפעל מהם יותר מדי, אבל גם אין לזלזל בהם לגמרי, ויש לתהות על משמעות הדברים בחינת 'אין מזיחים אותו, אין מזניחים אותו, אין מזחיחים אותו' (חולין ז ע"ב). כמובן, לא כל הגדולים שווים [...] כמו שיש בחכמה חכם גדול מחבירו', הלכות יסודי התורה, פרק ז, הלכה ב), אפילו אם דברי השבח שווים. גם בנוגע לרמב"ם, לא כל דברי השבח שווים-ערך ומשקל. אנו מוצאים את המפתח והתשתית בהשתלשלות והשתלשלות של תפיסה מיוחדת: במקומות שונים, בנסיבות שונות, מנקודות-תצפית שונות, בהקשרים ספרותיים שונים, באו והדגישו לא רק את גדולתו אבל גם את ייחודו של הרמב"ם. אפשר לשחזר ולהסביר את ההשתלשלות הזאת כדלקמן.

ר' אהרן בן רבנו משולם מלוניל, נצר ממשפחה רמה ומיוחסת בדרום צרפת, בר אבהן ובר אוריין, כותב לר' מאיר הלוי אבולעפאי 'נשיא נשיאי הלוי', מגדולי חכמי ספרד בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג, בעל ספר יד רמה על מספר מסכתות מהש"ס: כי אמנם מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל כמשה להפליא עוז ולהגדיל תושיה, וגדולים מעשיו ממעשה ר' חייא, כי הקים עדות ביעקב, ותורה שם בישראל בשכלו ומדעו אשר לא תשכח מפיו זרעו [...] (כתאב אלרסאיל, פאריס תרל"א, עמ' ל).

כדאי להעיר תיכף כי הרמ"ה אינו עובר בשתיקה על דברי ר' אהרן מלוניל. הוא תובע את עלבוננו של רבי חייא, במיוחד לאור הנאמר בתלמוד (כבא מציעא פה ע"ב) שגם רבנו הקדוש הכניע עצמו לפניו: 'שמעתי ותרנו בטני [...] באמרך וגדולים מעשיו ממעשי ר' חייא' (שם, עמ' 15, אומר הרמ"ה: 'וכי תאמרו איש הוא ואין בישראל כמוהו, גם עתה כדבריהם כן הוא'), אף על פי כן, אין הוא משיג על הקביעה העקרונית כי 'מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל', ואמנם, כפי שעוד נראה, אחרי ר' יוסף בן טודרוס הלוי, לוחם אמין בשכלתנות ההולכת ומתעצמת, אפילו משבץ קביעה זו במפורש בהערכתו הוא את הרמב"ם. האחים החשובים האלה הבינו היטב את המימד הייחודי שבדבריו הנלהבים של ר' אהרן, חשו שאין כאן שיגרה בעלמא, סברו וקיבלו. הקילוס הייחודי החל להדהד.

באותו פרק זמן מצאנו את ר' שמואל אבן תבון, שהעתיק כידוע את ספר מורה הנבוכים מערבית לעברית וזכה כנראה לקבל את המכתב האחרון שנכתב על ידי הרמב"ם (בידו היה עותק של ספר משנה תורה שהוגה מכתב ידו של הרמב"ם, והרמ"ה, כשביקש לוודא נוסח מסויים בספר פנה אליו, כפי שמוסר ר"מ המאירי, קרית ספר, עמ' 46), אומר בצמצום הלשון כך:

ואחרי חכמי התלמוד מעט נמצא מי שהתעורר לחבר ספר או לכתוב דבר בחכמות האלה, רק היה מספיק להם חברים בדינים ובאסור ובמותר, עד אשר ראה השם את עני דעת עמו ורוב סכלותם בכל דבר חכמה והקים להם גואל, איש חכם ונבון חכם חרשים ונבון לחשים, עד שמימות רב אשי ועדין לא ידענו שקם בבני עמינו כמוהו לכל דבר חכמה. הוא החכם האמיתי הפילוסוף האלוקי מרנא ורבנא משה עבד האלקים בן החכם הגדול ר' מיימון ז"ל (פירוש לספר קהלת, כ"י פרמה 272, דף 7א). וכן קובע גם ר' אשר ב"ר גרשום, באיגרתו לרבני צרפת, שנועדה למחות נגד ייחסם העוין

אל הרמב"ם ושבה הוא טוען במפגיע שרובנים אלה נטשו את דרכם של חז"ל ואת מסירותם לחכמה במשמעות המקיפה והמהימנה: 'לא קם כמוהו מאז רב אשי' (כרם חמד, ה, עמ' 9). הווה אומר, הרמב"ם משקם את עולמם של חז"ל על שלמותו ואיזונו. הרמב"ן, באגרת המפורסמת שכבר הזכרנו, אינו משתמש בנוסח הזה של קילוס, אבל גם הוא קובע בנוסח כמעט מקביל כי 'בכל גלות צרפת וספרד לא קם כמוהו' (שם, עמ' שמ). ר' ידעיה הפניני מבררש, בן סוף המאה השלש עשרה וראשית המאה הארבע עשרה, רושם בסוף חיבורו בחינת עולם, שזכה לתפוצה רבה:

אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות הרב המורה הגדול הרמב"ם וצ"ל אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחר חתימת התלמוד.

בחיבור אחר שלו, איגרת ההתנצלות, שזכה אף הוא לתשומת לב מרובה ולדין מפורט במרוצת הדורות, מסכם ר"י הפניני ואומר (לאחר שנקב בשמות כמה וכמה הוגים מ'הגאון הגדול רבינו סעדיה' ואילך):

כללו של דבר, עלה במעלות האמת בשלום ובמישור יותר מאשר שמענו על כל זולתו מחתימת התלמוד ועד הנה.

כך נשתרש הקילוס הגדול הזה, והוא מהדהד והולך מדור לדור. ר' שלמה בן שמעון דוראן, הרשב"ש (1400-1467), רב ודיין בצפון אפריקה, נציג הדורות האחרונים של חכמי ספרד, קובע אף הוא בספרו הקטן מלחמת מצוה: 'אשר מימות ר' אשי לא קם כרבינו משה רבינו הגדול'. באותו זמן כותב גם ר' משה בן שם טוב נ' חביב בסוף פירושו על ספר בחינת עולם: הלא תראה חלושי השכל והסברא מה שהוציאו לעג על ספרי הר"מ במז"ל אשר לא קם כמוהו בתלמוד מימות רבינא ורב אשי עד היום.

נדמה כי דברי ר' יצחק בר ששת (שו"ת ריב"ש, סימן מה) קולעים לאותה מטרה, גם בהעדר הנוסח המסויים:

הרמב"ם ז"ל [...] למד קודם לכן כל התורה כולה בשלמות, הלכות ואגדות תוספתא ספרא וספרי וכולי' תלמודא בבלי וירושלמי, כמו שנראה מספר משנה תורה שחבר. במאה השש עשרה שב ר' שמואל די מדינה, המהרשד"ם (שו"ת יו"ד, סימן קצב) לנוסח קודמיו: 'גם חבור היד מעיד על מי שחברו שאין כמוהו משעה שנחתם התלמוד עד עתה'. גם בן זמנו ר' יצחק די ליאון, בעל ספר מגלת אסתר על ספר המצוות לרמב"ם והשגות הרמב"ן, קובע על חיבור הרמב"ם: 'כי כולו מסודר בלי קץ ודרדר בסדור נאה אשר כמוהו לא היה מימות רבינא ורב אשי'.

עוד רושם רשומות בתקופה זו, ר' אליהו קפסלי (סדר אליהו זוטא, עמ' 165) מעיר כלשון הזה:

ויעש פסק יפה מכל התלמוד כלו [...] כי מימות רבינא ורב אשי מחברי התלמוד לא נמצא גם אחד לחבר חבור על כל התלמוד כלו מראשו ועד סופו.

רק ר' יעקב עמדין, בפירושו למשנה, לחם שמים, פאה ז: ב, נראה מצמצם את חלות השבח הזה ומעמידו על סגנונו של הרמב"ם בלבד: 'האם יתכן לומר כן על קטן שבקטנים, כ"ש כלשון הרמב"ם הצח והברור עשר ידות על כל לשונות המחברים שעמדו לישראל אחר חתימת התלמוד'.

הרחבה העמקה ניכרת של נימה זו מופיעה במאה הי"ז במכתב אחוז של ר"י דלמדיגו, והיא ראויה לציון במאמר מוסגר: יש"ר דלמדיגו מתאר את הרמב"ם כסגולת חכמת ישראל, ומוסיף:

כי מזמן הנביאים לא קם כמוהו מנהיג לכל בית ישראל בסדורים ובלמודים היקרים בתורה ובחקים הישרים.

מהר"ם מרוטנברג (שו"ת [לבוך תוך] סימן תכו) ידע כבר לכנות את המשנה תורה 'אורים ותומים'; ר' מאיר הלוי אבולעפיא נבעת כשנמסר לו כי מקובל על יהודי פרוכנס לומר בייחס לספר משנה תורה 'הגישא האפור' (כתאב אלרסאיל, עמ' טז).

השבחים הללו אינם צריכים לפני ולפנים. הצד השווה שבדברים הוא שהם חורגים מהמסגרת הספרותית המקובלת ולובשים צורה של פסק דין היסטורי. הם קובעים מסמרות לתפיסה ההיסטורית המשרטטת את דמותו של הרמב"ם במושגים בלעדיים המנשאים אותו לעילא ולעילא מכל שבח רגיל. נקודת המוצא היא תקופת חז"ל, קנה המדה הוא התלמוד, ההוקרה המיוחדת מעוגנת בהכרה שמאז חתימת התלמוד אין מי שידמה לרמב"ם בשליטתו בכל התורה כולה. ואכן, הספרות הרבנית הבתור-תלמודית מעידה שהערכה זו קולעת ומשקפת את המציאות, אין בספרות הזאת תקדים או מקבילה ליצירתו המקיפה והכוללת של הרמב"ם.

ב

המיוחד או המיוחד שבשבח זה — וממילא בדמותו של הרמב"ם בהיסטוריה ובתודעה ההיסטורית המשתקפת ממנו — מובלט על ידי השוואה פשוטה וחותכת. נשאל לימים ראשונים לדעת מה נהגו לומר סופרים שבאו למנות מעשי חכמים בני עליה ולתנות את גדולתם של אנשי מופת: איך ניסחו שבח אבות העולם.

ר' אברהם אבן דאוד, מהוגי הדעות וסופרי העתים במאה הי"ב, אשר ספר הקבלה שלו מתחקה במיוחד אחר תרומותיהם והישגיהם של חכמי ישראל במרוצת הדורות, משבח את הרב יצחק אלפסי, הרי"ף, האיש שהרמב"ם ראה את עצמו כתלמידו ועל ספר ההלכות שלו אמר (הקדמה, פירוש המשנה): 'ההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו במקום כולם, לפי שהם כוללים כל תועליות והפסקים והמשפטים הנצרכים בזמנו זה, כדלקמן: 'חביבר הלכות כמו תלמוד קטן, ומימות רב האי לא נמצא כמוהו בחכמה' (מהדורת ג' כהן, עמ' 62). (על דברים אלה כהוייתם חזר ר' מנחם בן זרח, צדה לדרך, עמ' 6). הווה אומר, כי בבואו להעריך ולהגדיר את הישגו ותפקידו ההיסטורי של הרי"ף, קבע אבן דאוד כי מימות רב האי, גדול מרביצי התורה בסוף תקופת הגאונים, שנפטר בשנת אלף שלשים ושמונה ('והוא רבץ תורה בישראל יתר מכל הגאונים, ולאורו הלכו דורשי התורה ממזרח שמש ועד מבואו [...] וכמוהו לא היה לפניו בגאונים, והוא סוף הגאונים', שם, עמ' 43), אין מצד חכמתו ורוב השפעתו מי שיתחרה ברי"ף, שנפטר בשנת אלף מאה ושלש. אבל לצרכי הפנומנולוגיה שלנו, מחמאה זו, המעלה את הרי"ף על פני שנים-שלשה דורות, מבליטה את המיוחד ברברי השבח על הרמב"ם. לא נאמר שמימות רב האי או רב סעדיה גאון או רב יהודאי גאון לא נמצא כרמב"ם. היסוד להשוואה ולהערכה אינו תקופת הגאונים, אלא תקופת התלמוד. הרמב"ם מתנשא לכל ראש ונקלט בחבורתם של חז"ל. למען השלימות, כדאי לציין כי ניצנים של התפיסה המיוחדת על הרמב"ם נראים גם בייחס לרי"ף. ר' זרחיה הלוי, בהקדמה לספר המאור על הרי"ף, אומר עליו למשל:

וכנפי צדקותיו, בחבור הלכותיו, פרושות על דורותיו, ואל כל הדורות הבאים אחריו, כי לא נעשה חבור יפה כמוהו בתלמוד מאחרי סתימתו.

נמצאנו למדים כי קנה המדה המהימן לגדולה אמיתית ולמעלה רוחנית-שכלית מיוחדת במינה שאינו ניתן לערעור או להכחשה או להמעטה, הוא התלמוד עצמו. גדולתו הייחודית של חכם נקבעת בהתאם לקירבתו לתלמוד ולחכמי התלמוד, אם מעט מעט, ואם הרבה הרבה. כך נמדד חיבור יפה או גדול בתלמוד.

תפיסה זו על הרי"ף לא הצמיחה כנפים, ומקומו קבוע בין גדולי הראשונים. חיבורו הוא 'תלמוד קטן' (גמרא זעירא), תמצית סמכותית של החלקים המעשיים של התלמוד, הממלאת תפקיד למודי ופסקני גם יחד. קיצור מופלא זה שימש תמריץ ומקור השראה להתעמקות מוסיפה והולכת (בלשונו של ר' יהודה הלוי: 'לא עצרו כח נבונים לעמוד / לולא תבונות ממך דרשו'). ניצני התפיסה המיוחדת על הרי"ף חשובים, איפוא, הן לעצמם, והן משום שלא נשתרשו. לגבי הרמב"ם, תפיסה זו השתרשה ונעשתה מוקד להערכה היסטורית ייחודית שלו. וזו כוונת ר' אהרן בן משולם, שחתם את דברי השבח שלו (הפותחים, זכור, בקביעה: 'כי אמנם מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל כמשה') במשפט זה: 'כי לא שמענו באזנינו ולא ספרו לנו אבותינו חובר ספר אשר חובר אחרי חבור הגמרא כחיבור ספר משנה תורה'. גם ר"ש אבן תבון, ששיבח, כפי שראינו לעיל, את הסופר, משבח גם את הספר (כ"י פרמה 272, דף 9): 'לא נמצא לאתרוניס בחכמת התלמוד חבור כמוהו'.

מעניין להעיר כי ר' יצחק בר ששת, חכם ספרדי במאה הי"ד, גומר את ההלל על רבנו יעקב איש תם, גדול בעלי התוספות, באמרו (שו"ת ריב"ש, סימן שצד):

המאור השני רבינו יעקב איש תם אשר כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם. תלמוד ערוך בפיו ושגור, סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה. מפלפול ועמק שכלו ורחב בינתו כל חכם לב הן גור יגור.

הווה אומר, בשעה שבדברי ר' זרחיה הלוי בעל המאור על הרי"ף יש שבח לחיבור, שהוא קיצור וסיכום של חלקי התלמוד ללא עיבוד של כל התלמוד כולו, ולא למחבר, ובדברי הריב"ש על רבינו תם יש שבח לאיש ולכוחותיו השכליים הכבירים ולא לחיבור מחיבוריו, לגבי הרמב"ם שבחים בשבחים נגעו. רק חיבורו של הרמב"ם הקיף את כל התלמוד, ורק הוא נבלע בחבורה של רבינא ורב אשי.

ג

מגאון לגאון — לגאון העת החדשה, הגאון בה"א הידיעה, רבנו אליהו מוילנא. גויל אילו רקיעי, קני כל חורשתא, ספק אם מיצו הסופרים והתלמידים את גדולתו. נתיי ספר ונחזי מה נאמר עליו. ר' חיים איש וואלוז'ין, נושא דגלו וכליו של הגר"א באמונה ובמסירות למופת, רושם את כל פרשת גדולתו בנגלה ובנסתר, וגם קובע פרספקטיבה היסטורית להערכה נאותה של אישיותו. הקדמתו הידועה לפירוש הגר"א לספרא דצינעווא גרוש ספורים מגרים ומאלפים ודברי הערצה נלהבים ('חסידא קדישא', 'אשר כל רו לא אניס ליה'). והנה, מדי 'דברו בגדולות ונפלאות קדושת תורתו של רבנו הגדול', הוא קובע מסמרות למקומו של הגר"א ברצף הדורות: 'אחד היה האדם הגדול, אשר כמוהו לא נהיתה מכמה וכמה דורות שלפניו. ר' חיים רואה לנכון להדגיש כי זה זמן רב, כמה וכמה דורות, לא נתברכנו בגאון חסיד וקדוש כגר"א. כדאי להעיר עוד כי ר' חיים (ובעקבותיו, בן אחותו ר' אברהם שמחה מאמציסלאב) מודד את הגר"א לפי השיטה המאמינה בשליחותם של אישים נבחרים

בתולדות האומה, שיטה הידועה לנו, בין השאר, ממשנתם של רב סעדיה גאון, הרמב"ם, האר"י והבעש"ט, והגורסת כי אנשי מעלה נועדו על ידי ההשגחה לתפקידים מסויימים חיוניים בתקופות מסויימות בהיסטוריה. ואלה דבריו של ר' חיים על הגר"א:

ברוך שומר הכטחתו לישראל, ית"ש שהובטחנו מפיו יתברך כי לא תשכח תורת אמת מפי זרע אמת. והבטחתו ית"ש היא שעמדה לנו ולאבותינו [...] הניח לנו ברכה על ידי שרידים אשר ה' קורא בדורות, דור דור ותכמיו, אשר מפיהם אנו חיים ומימיהם אנו שותים. הדור, אתם ראו וכו'. *

בכל דור הקב"ה קורא איפוא לשרידים להבטיח שלא תיכבה הגחלת ולא תתפוגג התקווה לרציפות תורנית יוצרת. הגר"א נמנה בין השרידים האלה אשר נקרא על ידי ה' לקיים את התורה באומה על ידי גאונותו המופלאה.

לא יותר מזה. לפי תפיסתו של ר' חיים מוואלוז'ין, המשבח ומפאר את הגר"א ללא ליאות וללא הפוגה, אין הוא מתעלה מעל לדורות. אני מטעים: לפי תפיסתו של ר' חיים מוואלוז'ין. כי החל בבניו של הגר"א מסתמנת נטייה ברורה לשווה גם לו מעמד מיוחד במינו, מעל לזמן ולמקום, בדומה לרמב"ם. בני הגר"א אומרים, בהקדמה לספר תבנית הבית: 'ותרב חכמתו מכמה דורות שהיו לפניו, ומעת רבנן סבוראי והגאונים לא קם כמוהו'. כך מעיר גם רבי אברהם שמחה מאמציסלאב, בהקדמה לספר מדרש רות החדש עם ליקוטי הגר"א: 'והגם שכתבתי למעלה שהדורות מתקלקלין והולכין וכן הלבבות מתמעטין [...] מ"מ לא נפלאה היא ענין רבינו הגדול ז"ל אשר מימות רבנן סבוראי והגאונים ז"ל לא קם אשכול גדול כמוהו, איש שהכל בו (סוטה מז ע"ב).

בימינו קבע החזון איש (קובץ אגרות, חלק ב, סימן לב) ביחס להגר"א העדכה שהיא משמעותית גם לדיונו העיקרי על הרמב"ם. ואלה דבריו הגלגלים, המזיקים דיון ועיון על המשתמע מהם בתחום ההלכה ובמישור ההיסטורי:

הוא נחשב כאחד מן הראשונים, ולכן חולק עליהם בכמה מקומות בתוקף עוז, וגם על הרי"ף והרמב"ם הוא חולק [...] אנו מתיחסים להגר"א בשורה של משה רבנו ע"ה, עזרא ע"ה, רבנו הקדוש, רב אשי, הרמב"ם, הגר"א, שנתגלתה תורה על ידו כקדוש מעודד לכך, שהאיר במה שלא הואר עד שבא ונטל חלקו. **

בכל אופן, על אף הישגו הנדיר, ידיעותיו המבהילות והשפעתו העצומה של הגר"א, נטיה זו לא התגברה ושכח זה לא השתרש. אם כן, בסופו של דבר, אילו ננקוט לשון שהגר"א

* גם ר' יהונתן הכהן מלוגיל (כאגרת לרמב"ם, שו"ת, מהד"י בלאו, ג, עמ' 51) משבח את הרמב"ם כך: 'ברוך שומר הכטחתו לישראל כי לא תישכח מפי זרעו'. כידוע, הרמב"ם עצמו סומך בהקשרים רבים על הנאמר ביובל ג: 'השרידים אשר ה' קורא'; הביטוי נעשה מעין סיסמה רבת-חשיבות וכברת משקל אצלו. עיין, למשל, ספר מורה הנבוכים א, לד; ב, כט, וכן בהקדמה למשנה תורה: 'מתקבצים יחידים השרידים אשר ה' קורא [...] ועוסקין בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם'. בלשונות אלה מתאפיינים הגר"א ועוד גדולי ישראל, הנראים כאנשי מופת ואנשי מפתח בתולדות הרוח.

** הערכה נלהבת — אבל לא כשיעור ההתלהבות של בני הגר"א — נמצאת בהסכמה שנתן ר' ישראל ליפשיץ (בעל פירוש המשנה תפארת ישראל) לרפוס קינגסברג תרט"ז, של השולחן ערוך. ואלה דבריו: 'ולא לחנם נקרא בכל תפוצות ישראל בשם הגאון סתם, כאילו נפק בת קלא, אמת נכון הדבר, דמה היה שהיה כבר חד ברא מגאני קמאי, וכל הישוב כולו יושב תחת כוכב א' כזה שעולה רק אחת לאלף שנה'.

כרמב"ן או הגר"א כרשב"א — ויודעי דבר יפרשו את ההבדל שבגירסאות השונות — האופי הייחודי של קילוס הרמב"ם ושל דמותו ההיסטורית בעינה ובעצמאותה עומדת.

ד

היוצא מדברינו הוא, שחכם גדול זוכה להיות מוכתר כגדול הדור, דבר הדור, יחיד הדור, מופת הדור, פאר הדור; השבח הגדול הניתן לו יונק מהערצה גדולה והערכה עמוקה, אבל הוא ככול בשלשלאות ההיסטוריה ובמגבלות הכרונולוגיה (יתכן, אגב, כי דיוק זה מובלע כבר בספר בן סירא האומר: 'אהללה נא אנשי חסד, אבותינו בדורותם' [מד, א]. ראו להזכיר גם את הערת הרמב"ם [מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נד]: "ורחמם מכל אדם", אמרו: ולא ממש, כי הוא רוצה באמרו "מכל אדם" מכל אנשי דורו. עיין גם על רבי מאיר בעירובין יג ע"ב). החכם ודורו פתוחים ושלוכים זה בזה.

אפשר תמיד להוסיף ולהרחיב את דברי השבח, כיד ה' הטובה על המליץ וכנטייתו להתפשטות ולהשפעתו. אביא כדוגמה דברי מהר"ם מלובלין (שו"ת, סימן נא) על המהר"ל מפראג:

מי ימלל גבורותיו, מי ישיח נפלאותיו, מי יספר שבח נפלאותיו. על כן דומי' היא תהילתו, והסתר בחקר כבודו ודירתו, והקצר בשבחים תפארתו. הלא הוא רוח אפנו מחמד עינינו מופת דורנו פאר גלותנו הגאון הגדול בישראל שמו פטיש החזק נר ישראל עמוד הימיני ראש מתיבתא וריש גלותא וכו'.

אלה בלי ספק דברי שבח חוצבים להבות אש. ובכל זאת, על אריכות הלשון והפלטת המליצה הנוערות להחיות דמות דיוקנו של חכם חשוב, מבחינה היסטורית אין כאן ייחודיות המוציאה את הנידון משלשלת הדורות ומרצף הזמנים. תהילה נוגעת בחברתה ומובלעת בתוכה. גם אם נדייק ונבחין במזמורי התהילה שונים בין מונחים מובילים, כגון גאון, גאון גדול, גאון מפורסם, גאון אמיתי, גאון הגאונים, או בין רב רבנן, רבן של ישראל, רשכבה"ג — רק תהילתו של הרמב"ם טבועה בחותם ייחודיות היסטורית אמיתית.

יש לציין כי גם בייחס לרמב"ם מצאנו שהשבח המוקטר לו מעוגן בנסיבות הזמן והמקום. דוגמה קולעת נמצאת בדברי הרמב"ן באיגרתו המפורסמת ('טרם אענה אני שוגג') לבעלי התוספות, איגרת המאירה את דמותו של הרמב"ם מזוויות שונות, כפי שראינו, וחושפת גם את הגיגיו ורחשי לבו של הכותב עצמו:

ולא נתתם כבוד להרב הגדול אשר בנה בתלמוד מגדול [...] ובית תלמודנו השמם שממת עולם יקומם בכל גלות החל הזה בספרד ובארץ המערב ואל המזרח ואל הצבי היה מושיע ורב.

הווה אומר: הוא היה גדול בדורו ופעל גדולות ונצורות לטובת בני זמנו. ר' יהודה אריה מודינא (ארי נהם, עמ' ד) מצטט דברים נלהבים אלה של הרמב"ן (כך עשו, אגב רבים אחרים לפניו ולאחריו, ובפרט כל אלה שעסקו בפרשת המחלוקת הראשונה על הרמב"ם, עד לרב צבי הירש חיות [תפארת למשה, פתיחה, עמ' ת-תא]), ומפטיר תוך הזדהות גמורה: 'והאריך בתושבחותיו לאין קץ'. אבל על אף פירוט ההישגים והאריכות בתושבחות, נדמה כי בסופו של דבר עיקר חסר מתוך האיגרת: השבח המיוחד והמייחד, שצץ ועלה כבר בדברי ר' אהרן ב"ר משולם, איננו. אף רבי משה מקוצי, בעל הסמ"ג ההולך פחות או יותר בקביעות בעקבות הרמב"ם, מסמל גישה זו, שהיא מתונה ומסוייגת: הוא אומר על הרמב"ם

(הקדמה לסמ"ג): 'לא נשמע בדורות אחרונות כמוהו'. דברים נאים אלה, הדומים לקילוס הנ"ל על הרי"ף, מובלעים במסגרת הזמן והמקום; דברים קצובים וחתוכים הם. כמובן, מלבד דוגמאות כאלה של שבח רגיל ומקובל, מתון ומדוד יותר, אין להתעלם מהעובדה כי היו מגדולי הראשונים, בעיקר חכמי אשכנז וצרפת, וביניהם הסמ"ג יחד עם הרא"ש ושלשלת חכמים הנמשכת עד למהרש"ל, שהסתייגו במפורש או בעקיפין מההערכה הדוגלת בייחודיות ובבלעדיות ההיסטורית. כשם שהערכה ייחודית זו עלתה לראשונה בכתבי חסידי הרמב"ם, ולא נטעה אם נניח שהיא שימשה מטבע הדברים מגמה אידיאולוגית ברורה, כך מאידך גיסא, חכמי הצפון הודו כי כבוד הרמב"ם במקומו מונח, שבוודאי חכם גדול היה, אבל רבנו תם והר"י וסיעתם עלו עליו: 'יותר יש לנו לסמוך עליהם מעל דברי רבי משה [...] ועוד שהיו מופלגין יותר בחכמה ובמנין' (שו"ת הראש, כלל צד, אות ה'; מהרש"ל, ים של שלמה, חולין, הקדמה; ועיין שו"ת חוות יאיר, סימן קצב). בעצם בעל הסמ"ג כותב בכואו להסביר את סיבת הסתייגותו מהכרעותיו ההלכתיות של הרמב"ם מפקידה לפקידה:

וגם בכמה מקומות על פירושי ועל פסקיו חולקין עמודי התורה ואשיותיה, והם רבנו שלמה ברבי יצחק, ורבנו יעקב בן רבנו מאיר, ורבנו יצחק ב"ר שמואל, אשר כל חכמי ישראל האחרונים שותף מימיהם (סמ"ג, הקדמה).
במרוצת הדורות גברה ידה של ההערכה האחרת, המושתתת על תפיסה היסטורית נדירה ומשפט היסטורי מיוחד במינו: כל השבחים נאמרים, וכל כינויי הכבוד נמנים, אבל מעל ומעבר להם מתגלה הרמב"ם לא רק כחד בדרא, אלא כחד בדורות רבים, מימי חז"ל ואילך. דור דור וחכמיו, וגלוי וידוע הוא כי לא על נקלה יתרוג אדם ממסגרת כרונולוגית קצובה, ואולם הרמב"ם, איש סגולה, דמות פלאים, התעלה מעל לזמן ולמקום ונתפס כחכם כל הדורות. הוא קשור לחז"ל, לרבינא ולרב אשי.

ה

דומה כי בהקשר רעיוני-ספרותי זה נוכל להעריך כראוי את האימרה 'ממשה עד משה לא קם כמשה', אימרה חשובה שהיא התשתית או הפסגה של הייחוס המיוחד המעגן את גדולת הרמב"ם לא רק בהשוואה לחז"ל אלא גם בהשוואה אל אדון הנביאים (דברי ר"י דלמדיגו שהובאו לעיל שייכים גם לכאן). כנראה, במחצית השנייה של המאה השלש עשרה, בין הפולמוס הראשון והחרם על ספר מורה הנבוכים וספר המדע ובין הפולמוס השני והחרם על לימוד הפילוסופיה (למעט כתבי הרמב"ם עצמו, שזכו לתהילות), בוקעות ועולות בצורות שונות ובהקשרים שונים מליצות מעמיקות ורבות-משמעות, הניזונות ממשוואה בין משה רבינו ורבינו משה. בצורה הנראית טבעית, מובנת מעצמה, וכמעט מחוייבת המציאות לאחר מעשה, שמו של הרמב"ם הטביע את חותמו על התודעה, ותרם להתבצרותה

* ההסתייגות מהרמב"ם בדורות האחרונים (עיין למשל בכתבי הרבי ממונקאטש) מסתמכת על המסורת הזאת של מיעוט דמותו לעומת חכמי אשכנז. הגאון ר' דוד פרידמאן, רבה של קארלין, מעיר (ספר שאילת דוד) כי מניע נוסף המאפשר לגדולי רבני הזמן לחלוק על השולחן ערוך הוא מיעוט התייחסותו של ר' יוסף קארו לחכמי אשכנז. וראה גם: ר' צבי הירש חיות, תפארת למשה, פתיחה עמ' ת-תו.

והתפשטותה של התפיסה הייחודית הנחרצת על מעמדו וערכו, ועל עמקותה ודייקנותה וסמכותה של משנתו הכל-כוללת. קסם השם וסמליותו נתוספו לדמות הנשגבה שהפליאה את בני דורו ובני כל הדורות. ממילא התחילו להשתעשע בשם ובהשלכותיו. כבר באיגרתו של רבינו יהונתן הכהן מלונלי לרמב"ם מצאנו את המחבר אומר: 'הכי קרא שמו משה, מושה עמו ממימי השגגות לזכור ימי עולם' (שו"ת, מהדורת י' בלאו, כך ג, עמ' 51). גם באיגרת של חכמי סרגוסה (סרקוסטה) לקהילות ארגון (קובץ תשובות הרמב"ם, חלק ג, עמ' ה) נאמר: 'תורה צוה לנו משה מורשה, המורשה אותנו מים הסכלות והמשגה והפתיות'. בפולמוס החשוב בין ר' דוד קמחי ור' יהודה אלפכאר מצאנו מכתב של ר' בחיי ב"ר משה אל קהילות אראגון ובין השאר הוא מזכיר 'ספר תורת משה עבד ה', ה"ה הפטיש החזק, רבינו משה ב"ר מיימון וצ"ל' (קובץ תשובות הרמב"ם, חלק ג, עמ' ו). רב ששת הנשיא, במכתבו לחכמי לונלי, מעיר על 'המחזיקים בתורת משה נר המערכי הנותן לכל ישראל אורה' (*JQR*, כך כה, עמ' 427). המשורר הפרובנסאלי יוסף האזובי (קצרת כסף, עמ' ל) אומר אף הוא: 'משה אחרי אש האלקים'. בראשית המאה הט"ו ר' אפרים אלנקא (שער כבוד ה', עמ' ג) רושם:

כי זה משה האיש כמשה קבל תורה מסיני, וכי דבריו מכל זיוף צרופים טהורים ונקיים, דברי אלקים חיים*.

הדברים מתעמקים ומתרחבים. ר' הלל מווירונה מזכיר באיגרתו אל ר' יצחק הרופא בעניין המחלוקת שהלכה והתלקחה מחדש: 'והלא תחשוב כי רבינו משה היה כמעט משנה בדורו של משה רבינו' ולאחר מכן הוא חוזר ומטעים: 'מה תאמר ברבינו משה שהיה משנה למשה רבינו' (קובץ תשובות הרמב"ם, חלק ג, עמ' יד). ב'מכתב על הרב המורה' שנדפס כנספח לספר מנחת קנאות (פרעסבורג, 1838), מכתב המתייחס לפולמוס שהתלקח שנית בסוף המאה השלש עשרה, אנו קוראים: 'מרגלא בפומ הקורא אותו משה השני'. חסידו הגדול של הרמב"ם, ר' יוסף אבן כספי, מצהיר בצוואתו לבנו (צוואות גאוני ישראל, מהדורת אברהם, עמ' 148):

וכל שכן בס' המורה שחבר רבינו משה אב בתורה אב בחכמה [ועיין פירושו הרמב"ם לביטויים אלה במורה הנבוכים, חלק ג, פרק נד] ומי לנו גדול ממשה [ועיין דברי הרמב"ם בהלכות אבל, פרק יג, הלכה י].

בספר הסוד (עמ' 4) מזכיר אבן כספי את 'המורה השלם ששמו כשם רבו בספרו המכונה משנה תורה'.

רגלים לדבר, שהאימרה 'ממשה ועד משה לא קם כמשה', המסכמת ומגלמת את ההוקרה הנדירה לדמותו המופלאה ויצירתו האדירה של הרמב"ם וטובעת מטבע לשון חסרת תקדים ורבת תהודה, הצמיחה כנפים בתקופה זו (סוף המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד), שהרי מצאנו את ר' שם טוב, בעל ספר האמונות, פולמוסן שנון הדן את משנתו הפילוסופית של הרמב"ם ברוחחין, מזכיר אותה, במורת רוח כמובן, כמליצה נפרצה ושגורה:

* ר"י אלפכאר (קובץ תשובות הרמב"ם, ג, ב, טז ד), המבקר המתוחכם והמעמיק של הפילוסופיה המיימונית, ראה והבין ולא שבע נחת מהתפתחות ספרותית-ערכית זו: 'דמיתם להעלות את רבינו משה ז"ל למעלה מהנביאים ולשמו בראש הקרואים'.

ומן התימה לאיש מוחזק לגדול שבדורות עד שהפליגנו] לומר עליו בסלוחם ממש
ועד משה לא קם כמשה (ספר האמונות, פרק ב, עמ' יד:)*.

ולא רק הוא: ר' יוסף יעבץ, בן דור גירוש ספרד, אשר מתח ביקורת מקיפה ומעמיקה על
ההגות הפילוסופית היהודית שהתפתחה בספרד, מכיר גם הוא את האימרה: 'אשר כבר
נתפרסם עליו ממש ועד משה לא קם כמשה'. אמנם גם הוא אין דעתו נוחה מהסיסמה,
והוא דוחה אותה בלי פולמוס בוטה אבל בתוקף ובבהירות. בהמשך דיונו שבו הוא משבח
ואף מנגח, הוא מוסיף: 'אם הקשית עליו מרבי משה ולא תקשה עלי ממש רבינו ע"ה' (אור
החיים, פרק ט). במקום אחר (שם, פרק יב), בדבריו על גדולתו וחסידותו של ר' יוסף חיון
(יש לשים לב לאיפיון 'זקן ונשוא פנים' [...]) מלא תורה כאחד האמוראים', מוסיף ר"י יעבץ
את המעשה דלקמן: 'אחרי שהי' מפרש כוונת הרב באר היטב הי' אומר: זו כוונת רבינו
משה לא כוונת משה רבינו'. במאה ה"ט מצאנו את הסופר המעתיק את ספר שער השמים
של ר' יצחק אבן לטיף (נתחבר בשנת 1238) מוסיף לקראת סוף הקדמת הספר: 'אמר
הכותב, שמעתי אומרים ממש עד משה לא קם כמשה'. ר' אליהו קפסלי, בקטע מסדר
אליהו זוטא (עמ' 165) שהזכרנו לעיל, מצרף את שתי הנוסחאות יחד (עיין על כך עוד לקמן).
ה'שמועה' הזאת מתפרסמת ומשתרשת ובה באותה שעה מתחילים להשתמש באימרה גם
ביחס לחכמים אחרים, לעתים קרובות בהשוואה לרמב"ם עצמו. למשל המהרש"ל, היודע
לשבח את הרמב"א אבל גם להריק חנית נגדו, אומר עליו: 'דעתה ראוי לומר עליך ממש ועד
משה לא קם כמשה' (שות הרמב"א, ס' סז). וכך, במשך הדורות, משמשת האימרה ביחס
לרמב"ק, לרמח"ל, לר' משה סופר (החתם סופר), ואף למשה מנדלסון ולמשה מוטיפיורי.
החיד"א (שם הגדולים, רב משה גאון) תולה את משמעותה וייחודה של האימרה לגבי
הרמב"ם בעובדה שלא נהגו להשתמש בשם משה בתקופת בית שני ובימי חז"ל ('מצאתי
כתוב בס' כי לא היה שום תנא או אמורא שנקרא משה, הוא פלא וסוד, והיינו דאמרי אינשי
ממש ועד משה לא קם כמשה'). ידוע מדרש השמות שמביא ר' חיים ויטאל (עיין למשל
ספר הגלגולים, דף עח) בשם האר"י הקדוש. ברם לפי דרכנו אנו למדים, כי אימרה זו אינה
מליצה בעלמא ולא נוצרה בחלל הריק; היא סמל או מרכיב, תמצית או שיא של ההתפתחות
שעסקנו בה; היא מגלמת מגמה ברורה ותפיסה היסטורית מסוימת; היא משפט של
היסטוריה על ההיסטוריה, היא פסק דין על ייחודיותה. היא אומרת שהרמב"ם השתחרר
מכבלי הזמן ומגבלות המקום, והתעלה לחיי נצח בתודעה הלאומית. לא קם בישראל כר'
משה בן מיימון עוד דמות פלאים ששכנה כבוד בספירה היסטורית מותחמת לעצמה.

היוצא מדברים אלה הוא כי השם משה פתח פתח למשחק שמות: חסידי הרמב"ם
השתעשעו בו (בבחינת 'כי כשמך כן תהילתך') ומתנגדי הרמב"ם הסתייגו מהשבח הייחודי
שנמצא גלוס בו, כי ראו בו בצדק תפיסה יצאת מגדר המקובל. כבר בראשית המאה הי"ג
מצאנו את ר' יוסף בן טודרוס הלוי, אחיו של הרמב"ה, מרים את קולו במקהלת המשבחים:
האשל האדיר / אשר הגדיל תורה והאדיר / גדול העצה ורב העלילה [...] ובכל
גאוני גלות החל הזה הוא המופת והאות / ובכל מעשיו נפלאות ונוראות / אשר יצא
טבעו בכל העולם / ושמו גדול מכולם.

* גם העובדה שמחברים מחילים את האימרה אל אנשים אחרים ששם משה מוכיחה, כמובן, שהיא
נשתרשה כבר, בצורתה ובהקשרה המקוריים. כבר במאה הי"ד אפשר שהיא נאמרה על ר' משה בוטרייל
(עיין א' ילינק, בית המדרש, ג, עמ' 141-143). ועוד נראה להלן איך שימוש משני זה הולך ומתפשט.

הוא מסיים באותה ההערכה הייחודית המתחילה או להשתרש (שהופיעה לראשונה, כפי שהזכרנו, במכתבו של ר' אהרן בן משולם לרמ"ה), כי 'לא קם כמוהו מימות רבינא ורב אשי, הרב הגדול רבינו משה'. ברם, בה באותה עת הוא טוען שאין הרמב"ם פטור מביקורת, ואם 'הרב ר' שלמה היושב בהר' (כלומר בעיר מונטיפלייר) יורה חצים נגדו, אין לגנותו ולהאשימו

כי דבר באלקים ובמשה עבדו, כי ידונוהו כזקן ממרא, שחלק על דברי המורה, היחשבו כל דברי הספר הסתום למשה מסיני הלכה? (עין ישורון, בעריכת קבק, ח [1875], עמ' 39).

ר' יוסף בן טודרוס הלוי מייצג את מחנה המתקוממים נגד הנסיון להעלות את הרמב"ם ואת ספריו לגמרי, בלי פקפוק והיסוס, מעל ומעבר לביקורת. אין סיבה לזלזל במבקרים אלה ולומר כי היו (כלשונו של ר"י אלחריזי, תחכמוני, שער מ"ו) 'שועלים קטנים מחבלים כרמים'. ניתן לזהות בעמדותיהם מניעים ענייניים: ברור כי בד בבד עם נכונותם לבצר לו מעמד ייחודי בהיסטוריה רצו למנוע מצב שבו יהנה הרמב"ם מסוג של חסינות שתמנע השגות ותביעות הלכתיות-אידיאולוגיות נגדו. הרמב"ם, כידוע, קבע כי לא ננעלו שערי הפירוש (מורה הנבוכים, חלק ב, פרק כה); הם הדגישו בלהט ובעוצמה, כי גם שערי הביקורת לא ננעלו, ואפילו נגד הרמב"ם.

יש לשער שראשית ההתנגדות לעצם השם 'משנה תורה', תופעה ספרותית רעיונית שעמדתה עליה במאמרים שונים לפני שנים רבות, קשורה גם כן בנושא הגידון. חכמים רצו לעקוף את השם, על שום שראו בו ביטוי ושאיפה יומרנית לסמכות הלכתית בלעדית. הם השתמשו בכל מיני כינויים, אבל הדירו את עצמם מן השם שיצק המחבר עצמו. בספרות הרבנית (למעט איזכורים בסקירות היסטוריות או הקשרים ספרותיים כלליים) מדובר על 'החיבור', על 'ספר הרמב"ם', על 'לשון הר' משה', על 'כתב הרב רמב"ם', על 'חיבור הגדול להרב ז"ל', רק לא 'משנה תורה'. בסוף המאה השלש עשרה, שעה שבה שם המחבר נעשה מוקד לניסוחי שבה מופלגים, שם החיבור 'משנה תורה' כמעט נגזר; גם חסידי הרמב"ם נמנעו מלהשתמש בו. אז מופיע הכינוי 'היד החזקה' (כנראה חידוש של ראש הגולה מדמשק ר' ישי בן חזקיהו, הכותב באיגרתו: 'ספריו הנכבדים והיקרים לכל יודעי דת היד החזקה אשר קראו משנה תורה, וספר מורה נבוכים'; קובץ תשובות הרמב"ם, חלק ג, דף כא ע"ב). ברם, מעז יצא מתוק: בסופו של דבר, יש לראות את התחליף כמימד נוסף במערכת השבחים המיוחדים המתמקדים במחבר.

בקיצור, האימרה על צורותיה השונות התפשטה, התפיסה השתרשה (על אף הסתייגויות מסוימות), ודמותו הייחודית של הרמב"ם הלכה ונתגבשה בתודעה ההיסטורית.

1

במאה השבע עשרה בא ר' חיים יאיר בכרך (ש"ת חוות יאיר, סימן קצב), ועשה את הדברים מקשה אחת:

כי מי עוד שלא יראה ולא יבין מחיבוריו הפלגת השגתו בכל התורה עם כל שבע החכמות, עד שאמרו עליו ממש ועד משה, וכמו שסיים המליץ הגדול ספרו בחינת עולם.

(הכוונה, כמובן, לר' יעיה הפניני שכתב: 'אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחר

חתימת התלמוד'. באותו זמן בדיוק שיבין ר' יהודה אריה מודינה את האימרה במשפט הבא (ארי נהם, עמ' ד):

נר ישראל, ארגו החכמות, הרב המורה ז"ל אשר צדקו האומרים עליו [חזן מהנבואה] ממש עד משה לא קם כמשה.

והוא מפרש והולך: 'כי הראשון כתב לנו תורה שבכתב והשני תורה שבע"פ'. *
קדם לו לבעל חוות יאיר ר' אליהו קפסלי; בקטע מסדר אליהו זוטא (עמ' 165) שהזכרנו לעיל, הוא מצרף את שתי הנוסחאות יחד:

ויעש פסק יפה מכל התלמוד כלו וקראו משנה תורה [...] וכמוהו לא נהיה בכל הפוסקים שקדמוהו ואחריו לא יהיה עוד. כי מימות רבינא ורב אשי מחברי התלמוד לא נמצא גם א' לחבר חבור על כל התלמוד כלו מראשו ועד סופו כאשר עשה האיש משה ענו מאד מכל האדם. על כן היתה למשל ממש ועד משה לא קם כמשה.

אמנם הוא ממליץ המלצה פסקנית כזו גם על איגרת ההתנצלות של ר' ידעיה הפניני, 'איגרת נבחרת מאד [...] לפניה לא היה כן איגרת כמוה ואחריה לא תהיה עוד' (עמ' 170), אבל השוני שבשני ההקשרים שקוף ואינו צריך לפנים. נשים לב כי ר' אליהו מצרף בהטעמה בולטת שלשה רעיונות יסוד: 'ייחודו של הרמב"ם מימות רבינא ורב אשי; האימרה המופלגת כי 'ממש עד משה [...]', ועליהם הוא מוסיף קביעה נחרצת שלא יהיה עוד חיבור כמשנה תורה (עיי' על כך עוד). גם ר' שלמה חעלמא כותב (הקדמה לספר מרכבת המשנה): 'רבינו משה בן מיימון אשר עליו נאמר ממש ועד משה'.

האימרה מתפשטת ומופיעה מפקידה לפקידה כפזמון חוזר בהקשרים ספרותיים נכבדים.

מעניין הדבר כי תחושה היסטורית זו לא היתה רחוקה מתודעתו העצמית של הרמב"ם. לא לחינם מצאנוהו קובע, ללא היסוס וללא הסתייגות, כי:

לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני תורה לא קדמי אדם אחר רבינו הקדוש וסיעתו הקדושים (איגרת הרמב"ם לר' פנחס הדיין).

גם בהקדמה לספר משנה תורה, הרמב"ם רואה את עצמו ואת חיבורו כמאסף 'לכל אלו החבורים [...] מימות רבינו הקדוש ועד עכשו'. זיקתו היא לא לרבינא ולרב אשי, אלא לרבי יהודה הנשיא, שעליו אמר: 'אין לנו בחכמה גדול מרבינו הקדוש' (הלכות אבל, פרק יג, הלכה י). והנה ההיסטוריה אמרה דבר זה עליו: מאז חתימת התלמוד אין לנו בחכמה גדול מרבינו משה בן מיימון. ויש שנקטו כלפיו, ביודעין או בלא יודעין, אותה לשון עצמה: כך יש להבין כנראה את דברי ר' יחיאל נסים מפיסא (ספר מנחת קנאות, עמ' 108), הלוחם הגדול בפילוסופיה, המצהיר על ספר משנה תורה לרמב"ם:

לא הניח מקרא משנה תלמוד הלכות אגדות דבר גדול דבר קטון אשר לא נכנס בעמקם כאשר יראה מחבורו הגדול הנק' משנה תורה אשר מימות רבינו הקדוש עד היום לא חובר בישראל ספר כמוהו.

אין צורך להטעים כי בסופו של דבר לא רק השבח קובע. על אף החשיבות העקרונית הנודעת לשבח הייחודי, עדיף ממנו המעשה: הלימוד והעיסוק המתמיד ברמב"ם, הזיקה

* מיזוג של שני כיווני השבח המיוחדים, הקביעה ההיסטורית מצד אחד והמשמעותיות הסמלית של השם מצד שני, הוצע כבר כנראה על יד המחבר של ספר עלילות דברים (אוצר נחמד, כרך ד, עמ' 184); ואלה דבריו: 'הנה שלחתי אליכם אחר חתימת התלמוד איש אשר רוח אלקים בו, שמו כשם רבו'.

התדירה אליו ואל משנתו. לומדים וקוראים למיניהם נאותו לאור תורתו ללא הפוגה וללא ליאות. עובדות שאינן מלוות שבח מפורש עושות את שלהן ומדברות בקול רם. ההתייחסות הסתמית ל'רב' או ל'חבור הגדול לרב' או ל'רמב"ם בחיבורו הגדול' בלי כל כינוי כבוד מראה בעליל כי 'לא כן עבדי משה'. שום מחבר לא זכה לשבח ייחודי כזה ושום חיבור לא זכה לחשומת לב מתמשכת ומדרבנת כזאת. צא ולמד, למשל, כמה ספרי שאלות ותשובות נסדרו לפי סדר הספרים והפרקים במשנה תורה. רמח"ל כותב (ספר דרך חכמה) כי צריך ללמוד את ספר יד החזקה מראשו לסופו עם מפרשיו. תלמיד ר' משה סופר (מנהגי חתם סופר, עמ' לו) מוסרים כי 'במציאות שבת קודש היה דרכו ללמוד ס' יד החזקה של הרמב"ם על הסדר'. תולדות הספרות הרבנית מלמדות כי רבים וכן טובים חשו ש'הרוצה שיחכים יעסוק במשנה תורה לרמב"ם, שאין לך מקצוע יותר ממנו והוא כמעין הנובע' (עין בבא בתרא עה ע"ב). דומה כאילו הכול הפנימו את המשפט החותם את הלכות קידוש החודש, שבו מדגיש הרמב"ם, בצורה נרגשת ומרגשת, את שאיפתו לכוליות חובקת כול:

הרי ביארנו [...] כדי שיהיה הכל ידוע למבינים ולא יחסרו דרך מדרכי התורה ולא ישוטטו לבקש אחריה בספרים אחרים. דרשו מעל ספר ה' וקראו, אחת מהנה לא נעדרה (יש' לד:טז).

אכן, הלומדים התמידו מאז ועד עתה לדרוש מעל ספר ה', הוא ספר משנה תורה לרמב"ם.

ז

אבוא כעת לציין בקיצור שבעה עניינים נכבדים הקשורים לנושא:

(א) לאחר גביית עדות זו וקביעת משמעותה (תרגיל בפנומינולוגיה של השבת, כאמור לעיל), מצוים אנו להדגיש כי סוד גדולתו הייחודית, הצלחתו ההיסטורית והשפעתו המתמדת והגוברת של הרמב"ם נעוץ בעובדה יסודית, כבירת-משקל ורבתי-השלכות: משנתו, המצטיינת בראשוניותה ומקוריותה, חבקה זרועות עולם. כל התורה כולה, במשמעותה הרחבה והממצה ביותר, נגללה ונכללה בתוך משנתו, כפי שראינו זה עתה בתשובת בעל חוות יאיר: 'הפלגת השגתו בכל התורה'. עובדה זו זכתה להדגשה חזרת בכתבי ראשונים ואחרונים. דיינו אם נזכיר לעניין זה את לשונו הנמלצת של ר' שלמה בן שמעון דוראן (מלחמת מצוה):

ואם יתהדר המתהדר בכבוד חכמת התורה, הנה הוא אב לכלנו לא היתה קריה אשר שגבה ממנו, בבלי וירושלמי ותוספתות ומכילתות וספרא וספרי ספרא רבא וספרא זוטא — הן כל ראתה עינו, וכן בחידושי הגאונים וחבוריהם ותשובותיהם ומדרשי החכמים שמעה אזנו ותכן לה.

כאן שורש התפיסה שהעלתה את הרמב"ם מעל לזמן ולמקום, והכניסתו לחבורתם של חז"ל. תפיסה זו, אשר גובשה, עוצבה, והופצה על ידי מעריצי הרמב"ם בתחום ההגות השכלית הדתית ונתקבלה לאט לאט על ידי חכמי ישראל למיניהם כשוך הבקורת הקשה והפולמוס הלוהט שליוו את מפעלו הגדול בראשונה, מעוגנת בהישגו המקורי-כוללני של הרמב"ם בתחום הספרות הרבנית. גם בנידון זה, מודעותו העצמית של הרמב"ם חופפת את הדמות שהתקמה בתודעה ההיסטורית. הרמב"ם עצמו הדגיש שוב ושוב כי שאף להוציא מתחת ידו חיבור 'שלא יהיה דבר חסר ממנו' (ספר המצוות, הקדמה; ובתרגומו של ר"י קאפח: 'שלא ידח ממנו נדח'). הכוללות הוא סימן ההיכר של כל התבטאויותיו על אודות

מפעלו הגדול. לא לחינם נהג להזכיר את ספר משנה תורה כ'חיבורו הגדול המיוחד על כל דיני תורתנו'.

הרמב"ם הורה לנו כי הלימוד צריך להיות כל-כולל, ובשום אופן אין להפריד בין הדברים, בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה, בין דברים הצריכים בזמן הזה לדברים שאינם צריכים בזמן הזה, בין הלכה לפילוסופיה: כל מקצועות הידע (התורה והחכמה) כפי שהם עולים מכל מקורות הידע. הוא הרס מחיצות מלאכותיות בין קבע וארעי, עיון ומעשה, פנים וחץ, וסרב — עקרונית ומעשית — לעשות את התורה חבילות חבילות (עיון עירובין נד ע"א) או מגילות מגילות (עיון גיטין ס ע"ב). הוא דלה מכל מכמני התורה והחכמה, 'אזן וחקר בכל דברי התורה' (ר' דוד בן ר' שמואל הכוכבי, ספר הבתים, עמ' כז), הציע הכל לכל. בפשטות קולעת ואף מתמיהה קרא על חיבורו, כפי שהזכרנו לעיל (סוף הלכות קידוש החודש), 'דרשו מעל ספר ה' וקראו, אחת מהנה לא נעדרה' (יש' לד טז) — קריאה נועזה שהדהדה בספרות ישראל.

תחושת החדשנות, העמקנות, והראשוניות של הרמב"ם, המתגלמת בכוללנותו של מפעלו התורני, לא נעלמה מעיני בני זמנו וכל הבאים אחריו. מאז חז"ל איש לא התמודד, בצורה מקורית, מסודרת ונוקבת עד השיתין, עם כל התורה כולה, ואין סיכוי שהישג זה ישנה. מעניין לציין כי בשעה שאחד מאחרוני מפרשי הרמב"ם אומר בזהירות 'לפניו לא היה כמוהו ומאז ועד עתה אין כמוהו' (ר"י קאפח, ספר המדע, עמ' ט), אחד מראשוני מפרשיו (הרב המאירי) אינו חושש שיתבדה באמרו בבטחון גמור כי 'לפניו לא היה כן [...] ואחריו לא יהיה כן' (בית הבחירה, ברכות, הקדמה, עמ' כה). וכבר ר"י אלחריזי הביא מפי הר"ם משאנץ שאמר: 'לא יקום לעולם עוד כנגיד הזה' (עיון הקטע שהוציא ש.מ. שטרן, 'רבי יהודה אלחריזי בשבחו של הרמב"ם', הגות עברית באירופה, עמ' 100). אף ר' אליהו קפסלי, כאמור לעיל, קבע: 'וכמוהו לא נהיה בכל הפוסקים שקדמוהו ואחריו לא יהיה עוד'. ככל הידוע לנו, אכן איש לא ניסה לחזור על הישגו של הרמב"ם או להתחרות במפעלו. ר' חסדאי קרשקש הודיע בראשית ספרו אור השם על כוונתו לחבר חיבור מקיף מעין משנה תורה; ויש"ר דלמדיגו בספר נובלות חכמה התפאר והצהיר:

ואני בוטח בה' להוציא ספר גדול הערך שיעיל לרבים יותר מספר היד החזקה להרמב"ם, וזכרו לא יסוף מבין היהודים עד ביאת הגואל.

שניהם לא הוציאו את כוונתם לפועל, ודבריו של ר"ם המאירי שרירים וקימים. פסק הדין הייחודי של ההיסטוריה לא פג תקפו או טעמו, ולא נס ליחה של האמירה המקלסת. החיבור נשאר מיוחד במינו, ללא מתחרה.

(ב) בראשוניות הכלי-כוללת המאפיינת את מפעלו של הרמב"ם יש מימד אחד הקובע מחיצה לעצמו וראוי להדגשה מיוחדת (כמאמרו של בעל חוות יאיר בתשובה הנ"ל: 'הפלגת השגתו בכל התורה עם כל שבע החכמות'): כמו שהרמב"ם מאן בעקביות ובקפדנות להבדיל בין הלכות שופר ולולב מצד אחד, ובין מעשה הקרבנות מצד שני, כך דחה בתוקף כל נסיון לחצוץ בין מעשה המצוות הללו והדומות להן ובין מעשה בראשית ומעשה מרכבה, המזוהים על ידיו בכל מקום, בצורה חותכת ומופגנת, עם חכמת הטבע והמטפיסיקה. 'הענינים הנקראים פרס [כלומר מדעי הטבע והמטפיסיקה] בכלל התלמוד' (הלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה יב). תורה שבעל פה בשלמותה כוללת 'דבר גדול ודבר קטן' (הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכה יג; מורה הנבוכים, חלק א, פרק עא). משאת נפשו היתה 'חכמת התורה, ר"ל תלמודה, וחכמת התורה על האמת' (מורה הנבוכים, הקדמה).

היינו הלכה ופילוסופיה דתית בצוותא, כשהן אחוזות ודבוקות זו בזו, 'גופי תורה ויסודות גופי תורה' (פירוש המשנה, חגיגה, פרק ב, סוף משנה א) צמודים. התורה היא שתיים שהן אחת, ואסור להכניס בה פירוד. הרמב"ם פירש את התלמוד וסיכם את ההלכות ההלכות של ישראל, אך הוא הוא שקבע גם את יסודות האמונה ותבע תביעה נמרצת שיהודים ילמדו יסודות אלו בוריוזות ובמסירות ובהעמקה, כל אחד כפי כחו. אסור לפורר את התורה. האידיאל הרוחני שריחף לנגד עיניו ושציפה להתגשמותו בימות המשיח היה ש'ישראל פנויים בתורה וחכמתה [...] יהיו [...] חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם' (הלכות מלכים, פרק יד, הלכה ה). בקיצור, הוא מופיע כבעל הלכה וכאיש הגות השואף לידיעת ה', לאהבת ה' ולעבודת ה'. וכך נתרקמה דמותו הדתית-מוסרית. כמיהתו העזה לחוויה רוחנית הקסימה והסעירה את בני דורו ואת בני הדורות שלאחריו.

משנתו של הרמב"ם מושתתת על ההכרה המפורשת שפרטי ההלכה ויסודות האמונה צמודים באופן טבעי-חיוני והם חייבים להישאר כך בתודעה היהודית לנצח. ההדגשה הזאת מחייבת הודקקות אל המגמה הרוחנית, ליתר דיוק: אל מגמת הרוחניות ביהדות, שהיא מרכיב עקרוני בעל חשיבות ראשונה במשנת הרמב"ם. זהו הרעיון המרכזי שעתידי להיות גלום בבוא עת כמושג 'נשמת התורה' או 'פנימיות התורה' המקביל ל'שלמות הנפש' או 'השלמת הנפש', הווה אומר, הרעיון היסודי שהשגת פנימיות התורה הוא תנאי מוקדם לשלמות הנפש, והיא היא כוונת התורה וכוונת המצוות.

סמוך לזמן הפצת ספר משנה תורה מצאנו חכמים שהסבו תשומת לב למגמתו הכפולה של הרמב"ם במשנתו האחדותית. ר' יהונתן הכהן מלוניל כותב:

ובסוד התלמוד נתן לו ה' לשון למודים, צלח ים התבונה וגבר, לדעת לעות את יעף דבר, מגדלות התורה עד דוד הגדיל, בין קדש לחול ובין טמא לטהור הודיע והבדיל, מעין ונחל בתורת ה' בקע, ועיני האמונה בתורה שקע, זרע הקדושה זרע, וממלכות הטומאה מעל עמו קרע [...] באור ספר משנה תורה מחשבי תבל האיר, וגדולות ונצורות באר וכו' (שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, ג, עמ' 52-51).

ר' אברהם בן הרמב"ם מדגיש תמיד את הצורך לצרף עיסוק ב'עיקרי דתנו שהם ייחוד הבורא וקדושתו' עם הלימוד 'בהוויות דאבי' ורבה והמשא והמתן והקושיא והפירוק, ומעלה על נס את העובדה ש'אבא מרי ז"ל האריך בחיבוריו בזה העניין שהוא עיקר התורה ויסוד היראה והאהבה והעבודה ופירש והביא כמה ראיות משקול הדעת ומדברי התורה והנביאים ודברי החכמים כאשר כתב בספריו מאירים למדע מורה הנבוכים וספר המדע'. הוא מוסיף כי:

אלו החבורים של אבא מרי ז"ל החבור הגדול שחבר כלשון הקודש ונקרא משנה תורה והחבור שחברו כלשון ישמעאל וקראו מורה הנבוכים [...] פשטו החבורים הנזכרים בכל עבר הים ובמקומות רבים, והועילו לישראל בדקדוק אמונתם ובאור חכמתם (מלחמות השם, עמ' מט, נב-נג).

דברי ר' יצחק אכן לאטיף (הקדמה לספר שער השמים) חשובים במיוחד לעניין זה: עד שעמד הגאון רבנו משה בן הרב רבנו מיימון ז"ל [...] והכין ופעל חבור כללי אחד. ושם כוונתו הראשונה לבאר בו עקרי היחוד ושרשי האמונה [...] וזאת הכונה היתה כונת התלמוד הראשונה [...] והכונה השנית שכונן זה הגאון ז"ל היתה לחבר הדברים המתבררין מכל אלו הענינים, ר"ל עניני התלמוד והתולדות המתחייבות

מהקדמותיהם מבלי ששט לבו להזכיר סברת פלוני ודעת פלוני אלא הדעת הברורה שבה נפסקה הלכה (עמ' 123).

כך יש להבין גם את דבריו המופלאים של ר' שפטעל הורוויץ, בראשית ספרו שפע טל: מורי ורבותי קודשי ה' משרתי עליון [...] הרב הגדול [...] לא מעדו אשווריו ועקבותיו בכל דרכיו אשר הלך הוא הרב רבינו משה בן מיימון זצוק"ל והרב הגדול בוצינא קדישא [...] הוא רבינו משה קורדיוואדו זצוק"ל אשר עליהם נוכל לומר ממש עד משה לא קם כמשה זה בפילוסופיא אלקית זה בקבלה אלקית, וזו ויכח את הרבים. הצד השווה שבהישג הרמב"ם והרמ"ק (על אף ההבדלים הבולטים, היורדים עד השיטות, שביניהם, והתכנים השונים של משנתם העיונית-דתית) אשר על פיו מחיל המקובל החסיד ר' שפטעל הורוויץ עליהם בשווה את האימרה הידועה, הוא העיסוק במה שאחר ההלכה, במטה-הלכה, בפנימיות התורה, כל אחד לפי תפיסתו ועקרונותיו.*

הדגשה זו היא מרכיב חשוב ביחודו של הרמב"ם, החכם הכולל בה"א הידיעה, בעל המשנה התמימה והכוללנית, המפנה חשומת לב מרוכזת ליסוד היסודות, היינו דעת ה'. (ג) בהקשר זה חייבים אנו לייחר את הדיבור לרגע לספר מורה הנבוכים, גולת הכותרת של הספרות הפילוסופית היהודית, ספר המסמל את שיא הישגיה של ההגות היהודית-הדתית ואת תכלית שאיפתיה. חסידי הרמב"ם, ששמרו אמונים לעיון הפילוסופי ושאפו להפיץ את מעיינות השכלתנות הדתית חוצה, ראו בחיבור זה הישג עליון והחשיבו אותו כ'גדול המעלה והתועלת' (ר' שם טוב); ר' יהונתן הכהן מלוניל אמר על הספר: 'אל יתהלל חכם בחכמתו כי אם בהשכל וידוע אותו [כלומר, את מורה הנבוכים]', ור"י אבן כספי התבטא בלשון נלהבת ונמרצת כי 'מימיו תורת אלקים לא חובר כמוהו'. חשוב להזכיר כי גם בנידון זה הרמב"ם עצמו קבע כי 'לא חובר כלל בהם [כלומר, בענינים פילוסופיים אלה] ספר זולתי זה באומנתו בזמן הגלות הזה' (מורה הנבוכים, הקדמה); הוא ראה, איפוא, את עצמו כמייסדה מחדש של החשיבה הפילוסופית בתור מרכיב נכבד ועקרוני בתורה שבעל-פה. תלמידיו החוררי-חזיוני אחריו, ואף הרחיקו לכת ממנו בהציבים את ספרו הפילוסופי של הרמב"ם כעמוד הימיני לכל הגות דתית. בכך, כמובן, יש נסיון לשוות למורה הנבוכים מעמד הדומה לספר משנה תורה, ולראותו חורג מהרצף ההיסטורי אל מעל לזמן ולמקום. בכל אופן, ספר מורה הנבוכים השלים את שלמותו וכוללותו של מפעלו הרוחני של הרמב"ם, וחיזק את תרומתו כמי שהקיף את כל היהדות כולה, על הלכותיה ואמונותיה. מורה הנבוכים, על כל המסתעף ממנו, מוסיף נדבך חשוב לבנין הרמב"ם, ומאשש את התפיסה הרואה בו תופעה בלעדית-ייחודית. הרמב"ם, שהצליח לשחזר ממדים אבודים של התורה ולחשוף שטחים נרחבים של ההלכה שהיו סמויים ובלתי מעובדים, פירסם בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים גם את אמונתו בדבר חיוניותה של הפילוסופיה לדת. הוא לימד את האדם לשאוף להרחיב את פעולתה של ההכרה האינטלקטואלית ככל שניתן. הרמב"ם הרגיש והדגיש שתכניה האינטלקטואליים של היהדות נודלולו ושיסודותיה הפילוסופיים נפגמו ויש לתקן את המצב. הוא 'החכם הכולל למה שיקלול ב' מיני השלמות'. חשוב מאד שנציין ונדגיש בצורה חותכת כי שתי השלמות משתקפות במשנה

* עיין גם דבריו המאלפים של רב יוסף קארו (כסף משנה על הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכה יג): 'שהרי הדרוש של מעשה מרכבה הוא הכורא יתעלה, בין לדעת חכמי הקבלה בין לדעת חכמי המחקר.'

תורה; החיבור הגדול כולל את גופי ההלכה ריסודי האמונה. מיוזג ההלכה וההגות שבו מכיל תמצית מרוכזת של משנתו העיונית. אין לבנות חיץ מלאכותי בין התלמודי והפילוסופי; שניהם מתגלים כבר בספר משנה תורה (ואפילו בפירוש המשנה).

תלמידי הרמב"ם ראו את שני חיבוריו, ואת מקורות הידע שעליהם הם מושתתים, כמשלימים זה את זה וכמהווים שניהם את שיא השלמות. הערכה זו משתקפת יפה בדבריו התמציתיים של ר' חיים יאיר בכרך שהזכרנו לעיל: 'כי מי עיור שלא יראה ולא יבין מחיבוריו הפלגת השגתו בכל התורה עם כל שבע החכמות, עד שאמרו עלי' וכו', כלומר, עובדת היותו חכם כולל, המצרף תורה ופילוסופיה ודולה מכל מכמני התורה והחכמה, היא ההצדקה לאימרה הייחודית 'ממשה ועד משה לא קם כמשה'. הר"מ אלשקר (תשובות, סימן קיז, דחיית קיטרוגו של ר' שם טוב בעל ספר האמונות על הרמב"ם) מרים על נס צירוף זה של שליטה ריבונית בתורה ופילוסופיה גם יחד, ומטעים כי שליטה זו מותנית בשאיבה ממקורות ידע חוץ-תלמודים: 'וידוע אלו הדברים וכיוצא בהן לא ישיג האדם מהתלמוד לבד, אלא צריכין להקדמות רבות מן המושכל'. הוזה אומר, גם זה מרכיב מכריע בשלמות הרמב"ם.

תופעה הראויה לתשומת לב היא, שרבים וכן טובים, פילוסופים ומקובלים, חסידים ובעלי מוסר, דרשנים וסופרים ובראשם אף בעלי הלכה, למדו בספר מורה הנבוכים למקוטעין, שלא בהתאם להנחיות הרמב"ם, והעלו ממנו רעיונות בודדים כפי אות נפשם. הברקות ותובנות, ביאורים מקוריים בתורה, דברי עיון מחודדים וקטעי פרשנות מושכים את הלב, נקלטו על פיו בהגות היהדות ובספרות. גם אלה שהדירו את עצמם מהשיטה ומהדרך נהנו מזיו השראתו. קוראים במרוצת הדורות — עד ימינו ועד בכלל — התמידו לפנות לרמב"ם כי ראו בו מורה עילאי, אב לחכמה ולרגישות, לפתיחות ולהרחבה עיונית-פילוסופית, להקפדה תיאולוגית ברורה ומוסריות צרופה עקבית, למסורת ומסירות, לחידוש ולהעמקה, איש ההלכה והאמונה ש'נפשו מבקשת למצוא דברי חפץ' (מורה הנבוכים, הקדמה). משנתו, על פרטיה וחדיושיה (אם לא תמיד גם על כלליה ועקרונותיה), נתפסה כ-*philosophia perennis*, שיטה שיש בה יסודות נצחיים באשר היא מתמודדת עם נושאים נצחיים.*

מאידך, מתנגדי הפילוסופיה ראו במורה הנבוכים טעם לפגם, חיבור שקלקל את השורה ומוטב שלא נברא משנברא. הרמב"ם לא ניצל מקטרוגים ואף גידופים, דברי תרעומת ואיבה, נשיכות שועל ועקיצות עקרב, וכידוע ספר מורה הנבוכים יחד עם ספר המדע (ומזה אנו למדים כדרכנו כי גם השוללים ראו את האחדות שבין שני החיבורים ואת השלמות שבמשנת מחברם) נידונו לשריפה פחות משלשים שנה לאחר פטירת הרמב"ם. אין משוא פנים בהיסטוריה, והרמב"ם קיבל מנה אחת אפיים מידי מבקרים שונים ושנונים. ברי כי ספר מורה הנבוכים חשף את הרמב"ם לייחס עוין, והוא היה מודע לסיכויים ולסיכונים. ברם, גם לגבי משנה תורה, הרמב"ם ניבא, וידע מה שניבא (במכתבו לתלמידו יוסף בן יהודה, אגרות הרמב"ם, מהד' ד"צ בנעט, עמ' 51), כי הכללת 'יסודי אמונה' בו תלבה את אש הביקורת נגדו ותגביר את ההסתייגות ממפעלו הכביר, כי יקומו מתנגדים שיחקיפו את יסודי האמונה הכלולים בו. הוא לא נסוג, והחיבורים הופיעו כפי שהוא תיכן ותיכנן.

* מאלף לעבור על ספרי מופת בחסידות וגם על ספרי יסוד של תנועת המוסר כדי לראות עד כמה השימוש ברמב"ם הוא בררני ואיסטרטגי, בהתאם לתפיסה של *philosophia perennis*.

ברם, להערכת דמותו של הרמב"ם חשוב ביותר לציין שספר מורה הנבוכים, כפי שלא היה בכוחו ליצור או לפרנס את התפיסה הייחודית שבאנו לשקם ולתאר, כך לא היה בכוחו לפסול אותה, לטשטש או לרפותה. הערכת גדולתו של הרמב"ם שהושתתה על החיבור הגדול בכל דיני התורה, לא נפגמה גם במערכת המגוונת של הביקורת. בתוך חוגי המקובלים, למשל, נתקלים אנו: (א) במי שדחו את משנתו העיונית של הרמב"ם בכל תוקף; (ב) במי שניסו לגשר בין פילוסופיה וקבלה ולהראות ששתי השיטות אחת הן; (ג) במי שעם כל התנגדותם המוחצת לשכלתנות דתית, לימדו זכות על הרמב"ם, הרחיקוהו ממתרגמיו ומתלמידיו (אשר הואשמו בסילוף ובסטיה מדבריו), והבחינו בינו ובין הפילוסופיה בכלל; (ד) במי שהפכו את הרמב"ם למקובל וממילא טענו שאין משנתו הפילוסופית תקפה. אבל בייחסם למשנה תורה אין הבדל גדול: כולם שומרים לו זכות בכורה ומודעים לייחודיותו: לפניו לא קם כמוהו ולאחריו לא היה (יהיה). המתנגדים החריפים נעשו סנגורים, ויחד עם הסתייגות עדינה או גינוי בלתי־מוסווה, ביקורת עניינית מפורטת או התרסה עקרונית כללית, שיבחו את מפעלו התורני האדיר. 'זכבר השיגוהו האחרונים בטענות חזקות והכו על קדקד סברתו זאת' (ר' יצחק עראמה, עקדת יצחק, שער נ"ז). 'זכבר הכו אותו על קדקדו חכמי האמת' (של"ה, כלל כבוד אלקים הסתר דבר). ברם, מכות אלו, מכות נאמנות וחזקות כשלעצמן, לא מיעטו את שיעור קומתו. כפי שהמגיד אמר לר' יוסף קארו: 'אבל אורייתא אגינת עליה'. יתר מכן, הם עצמם לא הסתפקו בשבחים ערטילאיים, אלא הירבו למקד את חידושיהם ועיוניהם בדברי הרמב"ם. מסופר על רבינו יונה מגירונה, מגדולי בעלי ההלכה ומחריפי המתנגדים לרמב"ם בזמן הפולמוס הראשון העצום והעצוב של ראשית המאה השלש עשרה, כי בסוף ימיו: 'בכל הלכה והלכה היה מזכיר מחיבור רבינו משה, ואמר רבינו משה כתב כן בחבורו, ונראין לי דבריו' (אגרת ר' הלל מווירונה לר' יצחק בן מרדכי). בלהט הפולמוס מעיד הרשב"א (מנחת קנאות, פרק נב; בתוך תשובות הרשב"א, הוצאת ח"י דימיטרובסקי, כך ב, עמ' תעט):

ומי מכבד את הרב ואת דבריו יותר ממנו, אנחנו עשינו לו קתדרא לישב ראש, אומרים לו רבנו למדנו, מזכירים תמיד שמו בבתי מדרשות, וסברותיו הקדושות על ידנו יעלו דבריו כנשרים אבר, על ידי מדרשנו שפתותיו דובכות בקבר.

ניתן לומר כי דברי הרשב"א שרירים וקיימים גם לגבי רבו הגדול הרמב"ן וגם לגבי תלמידו הגדול הריטב"א, וההולכים בעקבותיהם. 'חיבור הרב' נעשה עמוד ימיני בלימוד התלמוד ובהתעמקות בתורה שבעל פה. הווה אומר, הקיטרוגים חזלו, ואפילו בעידן של ריתחה גדולה העיסוק במשנה תורה נמשך ונתחזק, נתעמק ונתעצם.

מאלפים ביותר דברי ר' שם טוב בן שם טוב בספר האמונות, המוזכר על ידי ר"א מדינה יחד עם ר' מאיר אבן גבאי כראשי המתקפים את הרמב"ם והמדברים עליו תועה. בספר זה, שבו ר' שם טוב יוצא חוצץ נגד 'דעות הכוזבות אשר נמצאו בין הפילוסופים כמו בעל ספר מו"נ' הוא מבליע בנעימה משפט מעין זה: 'והרב הגדול אשר בנה מגדל עזו ומבצר בתלמוד [הביטוי מזכיר את דברי הרמב"ן באיגרת 'טרם אענה'] בנוי לתלפיות ממולא בכתם אופיר מספרא וספרי ותוספתא ומכלתא וכולי תלמודא בבלי וירושלמי'. בפיסקה אחרת, שבה הוא כופל את השבח הזה לספר משנה תורה, הוא מעיר: 'ואם נפלו ההשגות על מקצת סברותיו כמו שנפלו השגות על רבים ונכבדים ממנו'. כלומר, ביקורת אינה פוגמת את גדולת האדם ויצירתו. המקובל האיטלקי ר' אליהו חיים גינונו אומר במפורש כי 'רצוני ללמד עליו זכות על אשר הפליא לעשות החבורים התלמודיים'. וכן ר' אביעד שר שלום

בסיליאה במאה השמונה עשרה, שהוא מן המאספים, לא של מגדלסון אלא של מחנה המקובלים הגדולים שמתחתו ביקורת מעמיקה על משנתו הפילוסופית של הרמב"ם, מצהיר קבל עם ועדה על אודות ספר משנה תורה: 'ולא נעשה חבור יפה כמוהו בכל תפוצות ישראל' (ספר אמונת חכמים).

על אף התרעומת החוזרת וניעורה מפקידה לפקידה, ניכרת בייחס לפועלו של הרמב"ם מגמה מיוחדת של לימוד זכות. גם המקטרגים המוצאים טעם לפגם במשנתו הפילוסופית של הרמב"ם, ירככו את הביקורת ויצאו ללמד זכות עליו ולייחס לו כוונות רצויות ומניעים זכים ומזוקקים. מחילים עליו את הכלל שבו הצדיק את עצמו בשעתו כי 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' (מורה הנבוכים, סוף הפתיחה לחלק ראשון), או שכל מעשיו, אפילו אם אינם טובים בעיניהם, היו לשם שמים. דברי המהר"ל, מגדולי המשיגים על מפעלו של הרמב"ם, מאפיינים ומבטאים גישה זו. עיין, למשל, דרך חיים, פירוש על פרקי אבות, פרק ששי, משנה י:

ואומר אני כי מפני שבדורו של הרב ז"ל היו נמשכים אחר דעתם של חכמי גוים שלא זרח עליהם אור התורה הם הפילוסופים, ואם לא היה מפרש להם הכתוב לפי סברתם יש לחוש לדבר יותר נפסד שלא יתנו ח"ו מקום אל הכתוב, ולכך פירש להם הכתוב לפי דעתם.

ובהמשך שם: 'ואף בזה נראה כי כתב הרמב"ם ז"ל דברים אלו להמשיך לב העם אל התורה כמו שראינו לפני זה.'*

כאן משתקפת תפיסה היסטורית נפוצה: העיסוק הפילוסופי של הרמב"ם הוא במידה מרובה, אם לא באופן בלעדי, עיסוק אפולוגטי, מכון כלפי חוץ או מותנה באתגר חיצוני. הרמב"ם נטפל לפילוסופיה לצורך שעה, אבל עיסוקו במקצוע הזה, שאותו יש לראות בעין יפה לאור הנסיבות ההיסטוריות, אינו מחייב את הדורות הבאים.

כראי להזכיר במאמר מוסגר, כי גם הביקורת הפילוסופית-הפנימית, העולה למשל מכתבי רבנו נסים מגירונה, ר' חסדאי קרשקש, ר' יצחק אברבנאל, ר' יוסף יעבץ, ר' יצחק עראמה ועוד, לא הורידה את הרמב"ם מגדולתו ומחזקת מרכזיותו. גם ההשגות השונות על הרמב"ם כפילוסוף, שיצאו בעת החדשה מבית מדרשם של מגדלסון, פורמטשכר, הרב שמשון רפאל הירש, הרמן כהן, רוזנצווייג, או פרץ סמולנסקין וסיעתו זאב יעבץ וכיוצא בהם במזרח אירופה, אינן מעלות ואינן מורידות לגבי ההכרה בייחודיות מפעלו. אם ראית חכמים מתגרים אלו באלו ומסכימים על גדולתו של הרמב"ם, צפה לפסק דין המאשר את ייחודיותו.

(ד) תוצאה כמעט מחוייבת המציאות של הכוללנות חסרת-התקדים המאפיינת את כתבי הרמב"ם היא שהם גדושים נושאים שלא נידונו לפניו. מסיבות שונות, חלקן סיבות שהזמן גרמן וחלקן סיבות שלב חכמים גרמן, לימוד התורה והחכמה הלך והצטמק מאז חתימת התלמוד וגופי תורה נזנחו בדורות שלפני הרמב"ם. בא הרמב"ם והחזיר עטרה ליושנה, והחיה מקצועות רבים בתורה, במהלך הטבוע כולו בחותם הראשוניות המובהקת.

* גם ר' חסדאי קרשקש (אור ה', הקדמה) מעיר: 'זעם היות כונת הרב בזה רצויה'. ועיין בספר התשובה, חלק א, עניין סג, דף כג סוף ע"ב, שם מעיר ר' שמעון בן צמח דוראן: 'או דילמא הרב ז"ל הפריז על מדותיו בזה [...] לחזק ידי הנאחזים במצודה רעה [...] כדרכו בכל מאמריו לחזק ידיים רפות וברכים כושלות מליו יקימון'.

ראשוניות כל-כוללת זו ניכרת לעין בפרטים רבים וכחידושים רבים. הראשוניות הכוללת צמודה למקוריות מפליאה, שפלשה לכל תחום וריתקה את הדורות הבאים שמצאו בה שפע של הברקות מהממות ותפיסות מגרות. היות ואיש לא קדם לרמב"ם בתחומים האלה, דבריו נעשו מגיה וביה נקודת מוצא לבאים אחריו. ואפילו עניינים שנידונו כבר, הרמב"ם הזריח עליהם אור חדש. בספר משנה תורה הוא בנה בית אב לכל התורה ולכל החכמה, וממילא נעשה ראש המדברים בכל מקום; ממנו פינה ממנו יתד לדברים רבים. כל דיון, כל ניסוח, כל סיכום, וכל חידוש משלו נעשה עמוד ימיני בהלכה ובהגות, מוקד ספרותי-רעיוני בחכמת התורה, גירוי ללימוד מעמיק ויצירה מתמדת. כל גץ שיצא מתחת פטישו הדליק מדורה גדולה. בשעה שעליו אפשר לומר 'לא היה לו רב ולא מלמד' (כלשונו בהלכות עכו"ם, פרק א) הוא היה רבם של אחרים שלמדו ממנו וכן ראו ועשו. נושאים כגון תשובה, צדקה, חכמה, תורת המדות, עבודה שכלב, תענית, כיבוד ועונג; קרבנות, קדושת ארץ ישראל, קדושת ירושלים וקדושת בתי ערי חומה, טהרה וטומאה, קידוש החודש, סנהדרין; אהבה, יראה, אמונה, קידוש השם, שמחה, כוונה, ידיעת ה', הידמות לה', צידוק הדין, דת האמת; תנאי, קנין, מתעסק, אונס, נדרי איסור ונדרי היתר, מים שאובים, שמיטת כספים וקרקעות, גזלה ואבדה; שמחת יום טוב, הכנסת אורחים, מצה שמורה, סיפור יציאת מצרים, כתיבת ספר תורה; אהבת רע, אהבת גר, אהבת אשה, אהבת הבריות; נביא, כהן גדול, מלך, גר, גר תושב, אברהם אבינו, משה רבנו, דוד המלך, המלך המשיח; פסולי כהונה, פסולי המוקדשין, פסולי עדות, מצוה הבאה בעבירה, דרישות חקירות ובידקות; יסודות תורה שבעל פה, פרשנות אגדה, טעמי מצוות, פרשנות תורה שבכתב, מלוכה, משיחיות, עולם הבא, נבואה, נסים, בחירה חפשית, השגחה, עיקרי אמונה, איש לא יגש עוד לדון בהם ובעוד הרבה כיצא בהם מבלי להזדקק לדברי הרמב"ם ככל חיבוריו, ובראש ובראשונה במשנה תורה. הם תל תלפיות, מקור השראה בלתי פוסק.

נאמר על אפלטון: לכל כיוון שאנו פתים, אנו נתקלים בו בדרך חזרה. יש לי ספקות אם האימרה צודקת לגבי אפלטון (על אף קביעתו המפורסמת של ווייטהד, כי תולדות הפילוסופיה המערבית הן הערות שוליים לאפלטון). הרמב"ם בוודאי נתפס כך, ולגביו האימרה שרירה וקיימת. רוב פניות שאנו פונים אינן אלא דרכו ובאמצעותו. בכל מקום שנכנסים, מוצאים את עקבותיו. אף אלה שפיעלו את משנתו המקיפה והמסודרת הודו שהכל בו: בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי אגדה, וכן בעלי פילוסופיה קבלה ומוסר — הכל התחממו לאורו או לשביבים שיצאו ממנו. והדבר העיקרי והעקרוני הוא שעולם ההלכה, במובן רחב ומעמיק, התרחב מכוחו והתפשט.

(ה) לייחודיותו של הרמב"ם יש גורם לוואי המסתעף משלמותו הראשונית ומשתזר בה ואף מגביר אותה; כוונתי לשיטת כתיבתו המדוקדקת והתביעה המפורשת שהעמיד לקוראים בנוגע ללימוד דבריו.

הרמב"ם הדגיש חזר והדגיש את הדיוק והקפדנות שבכתיבתו. הכל מחושב ומדוקדק, כל רעיון מנוסח בזהירות מירבית, כל שילוב של עניינים נפרדים נקבע בעיון ובאיזון, כל משפט נכתב ביישוב הדעת, כל דוגמה היא בעלת משמעות, כל תיבה באה לצורך מסוים. אין דבר שנכתב באקראי או כלאחר יד או לתפארת המליצה.

הקפדנות הקיצונית והמשמעת החמורה הנדרשות מכל מחבר תוארו באיגרת השמד של הרמב"ם כרלקמן:

וממה שראוי שתדעוהו, שאין ראוי לאדם לדבר ולדרוש באזני העם עד שיחזור על מה

שרצונו לדבר פעם ושתיים ושלש וארבע, וישנן אותו היטב, ואחר כך ידבר. וכן אמר ע"ה והביאו ראה מלשון הכתוב [איוב כח: כז-כח] 'אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה' ואחר כך 'ויאמר לעם'. זה נאמר על מה שצריך האדם לדבר בפיו, אבל מה שיחוק האדם בידו ויכתבהו על הספר ראוי לו שיחזור עליו אלף פעמים אלו היה זה אפשר.

יש להניח שדברים אלו היו נר לרגליו והאירו את דרכיו בכתיבתו. האם רשאים אנו לשער כי ר' יוסף בן טודרוס הלוי חשב על פיסקה זו, בתארו את לשון הרמב"ם כך: 'ראה ויספרה הכינה וגם חקרה'?

הרמב"ם מעיד על עצמו (בפירוש המשנה, סנהדרין, פרק חלק, עמ' ריז): 'אני לא כתבתי איך שנזדמן אלא אחר התבוננות וישוב הדעת ועיון בדעות נכונות ובלתי נכונות'. ושוב הוא אומר: 'לא הושג שום כלל מהם אלא לאחר שיגעתי בו יגיעה גדולה בכיורו לכל דבריו' (שם, טהרות, הקדמה, עמ' לז). המשפט הזה הוא אופייני: 'כי המאמר הזה לא נפלו בו הדברים כאשר נזדמן, אלא בדקדוק גדול ובסקירה רבה' (מורה הנבוכים, פתיחה לחלק ראשון). גם שיר ההלל אשר שר הרמב"ם לקיצור מדבר בשם ההנחה שכל מלה צריכה למלא תפקיד; סגנונו המרוכז והמלוטש, הצח והבהיר, משקף מן הסתם את הכלל כי 'בדברי תורה ובדברי חכמה יהיו דברי האדם מעטים ועניניהם מרובים' (הלכות דעות, פרק ב, הלכה ד), או 'ממופתי החכמים מעוט דברים וממופתי הכסילים רוב דברים' (פירוש המשנה, אבות, א:טז). הרמב"ם משתמש בביטוי המהדהד 'קב ונקי' (יבמות מט ע"ב) להטעים את מאמצו העקבי לכתיבה מרוכזת ומלוטשת הקולעת למטרתה ולענינה, הכל בלשון ברורה ודרך קצרה:

כל חיבורינו אמנם הם קב ונקי. אין כוונתנו להגדיל גוף הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת (מאמר תחית המתים).

מידה זו של קפדנות וזהירות בכתיבה מחייבת מידה דומה של קפדנות וזהירות בקריאה. הרמב"ם מבקש במפגיע מידה כנגד מידה בעניין זה:

חזור על דברי אלה פעמים רבות, והתבונן בהם היטב, ואם תשלה אותך מחשבתך שכבר הבנת עניניו מפעם אחת או עשר, ה' יודע שבשקר השלתה אותך. ואל תמהר בו (פירוש המשנה, סנהדרין, פרק חלק, עמ' ריז).

וכן דבריו בפירוש המשנה, חגיגה, ג:ב:

ואם תרצה שיהא לך ידיעה מקיפה [...] התבונן בדברינו באותו הסדר בעיון רב מתחלתו ועד סופו. ואל תקראנו קריאת רפרוף והעברה אלא קריאה בישוב ועיון. לשואל אחד, הלא הוא רב שמואל הלוי ראש הישיבה, הוא מעיר (שו"ת, מהר"א בלאו, ש"י, עמ' 574): 'והיה לו להסתכל דקדוק לשוננו'.

אכן, אם כי חלומותיו על חיבורו הגדול ועל התבצרותו כספר הפסקים של האומה לא נתגשמו, ההיסטוריה נענתה לבקשת-הוראתו בנוגע לדיוק ולדקדוק: הלומדים קיבלו את ההנחיות, ועוד הוסיפו עליהן כהנה וכהנה. הכול הסיקו מסקנות מעשיות-לימודיות מלשוננו המאופקת והמדויקת ועשו אוזן כאפרכסת לקלוט כל צליל העולה ממנה. הצורך לדייק נעשה מושכל ראשון בלימוד הרמב"ם. הוא נצטייר בעיני רבים כמי שקושר כתרים לתורה, וחכמי הדורות דרשו דרשות על כל קרץ וכל תג שקשר. כל שינוי קטן או גדול, כל פרט בניסוח או במינוח, במיון ובסיווג, זכה לתשומת לב. הוא נעשה הַמְלָמֵד וְהַמְלָמֶד, המורה והמדרכן. אף שתיקתו, כידוע, הצריכה לימוד: למדו גופי תורה מהשמטות שהשמיט,

מדוגמאות שהשכיח, מהלכות שקבע ביחידה אחת ולא בחברתה. דברי הרמב"ם, המנוסחים בקפדנות מירבית והמנופים בשלש עשרה נפות עברו דרך קולמוסיהם של חכמים רבים מבתי-מדרש שונים, וכולם גילו פנים בדבריו המדויקים והשקולים ושאו מהם השראה והדרכה, עיון הלכתי מופשט יחד עם הלכה למעשה.

יתר מיכן, הצלחתו היתה כה גדולה וטבעית, שהיבטים, מרכיבים והברקות רבים ששיקע ביצירתו הפרשנית-החדשנית נתקבלו מניה וביה ונראו כמובנים מאליהם, כ'בורים, קרובים, נכונים' (לשון הרמב"ם, הקדמה למשנה תורה) ומוסכמים לגמרי. חיבורו הגדול מכיל חידושים למכביר, אבל היות והמקורות והמקוריות פתוחים אצלו בטבעיות גמורה ובתנופה יוצרת, לא נודע כי באו אל קרבו. החידושים נבלעים במקורות, כאילו הם גלויים ומפורשים בהם. עלינו לזכור כי כשעה שהרמב"ם חזר והטעים בתוקף את האופי החדשני של מפעלו מבחינת הצורה והמבנה וההיקף, הוא נטה לטשטש את החדשנות שבפירושו וסברותיו. עדיף היה בעיניו שלא להבליט את הפרשנות העצמאית ואת התובנות המקוריות, אלא להציג את הדברים כאילו הם פשוטים ומוסכמים; סמי מכאן התגדרות והתפארות. הוא הצניע את למדנותו העצומה והיוצרת והציע את דבריו באופן שייראו כנודעים ממילא על פי המקורות, ללא אפשרות של ערעור או הסתייגות, פקפוק או גמגום.*

בעצם אפשר לומר כי מה שהוא קיצר — חכמי הדורות האריכו ופירשו בדרכים שונות. החידוש בקע ועלה ואמר 'דרשני'; לומדי הרמב"ם לצבאותיהם נענו לקריאה זו, דרשו ודרשו, פירשו ופירשו, חידשו וחידשו.

הדיוק והפירוש השתלבו. כאן שורש דבריו של ר' שמואל לבית קלעי (ש"ת משפט שמואל, ס' ק"ד), באמצע המאה ה'ט"ז: 'ויש לדייק ולפלפל רבריו כאשר תוכל לדקדק בגמרא עצמה'. צעד נוסף צעד ר' ואלף הלוי מבאסקוויץ בראשית ספרו הגדול סדר המשנה, באמרו: 'אמנם ידעתי כי לא כוון לזה הטעם, אבל רוח ה' דבר בו ומלתו על לשונו'. ושוב: 'דמי איכא מירי דלא רמיוז בהמשנה תורה? הרי רוח ה' דבר בו ומלתו על לשונו'. נמצאנו למדים כי מגמת המפרש והמחדש היא לא רק לגלות מקורות שנתעלמו מן העין אלא גם להציע כל מיני פירושים וחידושים, ואפילו לייחס לרמב"ם דעות וכוונות וסברות שברור שלא עלו במחשבה אצלו, מתוך הנחה שכך נאה וכך יאה לחיבור המיוחד במינו.**

הרמב"ם ידע שימתחו ביקורת על חיבורו הגדול, אבל האמין גם שכעבור זמן מה יתקבל החיבור בכל תפוצות ישראל 'ולא יהיו קופצים על כל ספר הלכה מלבדו' (איגרות הרמב"ם לר' יוסף ב"ר יהודה, עמ' 51). ואמנם נתקבל החיבור באומה, אבל לא דווקא כסוף הוראה, אלא כסוף עיון תלמודי והתחלתו, כאתגר מתמיד, בחינת 'דברי חכמים כדרכונות'. מבחינה

* כשהוא נשאל למה הכניס 'ניטל לחי עליון' במנין הטריפות (הלכות שחיטה, ח: טז) — הרי אין לזה מקור מפורש או תקדים — השיב הרמב"ם בניחותא: 'וזה שאמרתם שלא שמעתם ולא ראיתם בחיבור מי שמנה טרפה זו, הרבה דברים לא יזכירו אותם המפרשים מפני שלא שמו דעתם להם וכשיבין אדם באותם הדברים יראה' (ש"ת, בלאו, תשובה שט"ו, עמ' 585). הורה אומר, יש לדייק ולשחזר את הפירוש הגלום או הצפון בפסוק, ואמנם מה רב טובו הפרשני אשר צפן בפסקיו.

** כראי להזכיר כי ר' מנחם מענדל מויטבסק (ספר פרי הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' ר, פרשת לך לך) אומר דברים דומים על מורה הנבוכים: 'זהנה הרמב"ם ז"ל כתב טעם למצות מילה להתיש כח המתאווה. והאמת כי הוא ז"ל הוציא מפי הקדוש דברים אמתיים העומדים בדומה של עולם אפס"י שלא כוון בהם'.

היסטורית העובדה המכרעת היא, ותהיינה הסיבות לכך מה שתהיינה, שחיוניותו של החיבור מתחדשת ומתעצמת מאליה.

(ו) סופו של תהליך זה, שחידר את דיוק העיון בספר משנה תורה אפילו לפנים משורת תביעתו או צפיותו של הרמב"ם, הוא שהחיבור פשט צורה של ספר פסקים ולבש צורה של ספר פרשני. הפיכתו של ספר משנה תורה לספר פרשני החלה כנראה סמוך להופעתו והפצתו. תיאור של ההשתלשלות הזאת מסוף ימיו של הרמב"ם עד ימינו יצייר פרשה תורנית-ספרותית בעלת חשיבות רבה ומרכזית. דינו כרגע להזכיר את העדות המפורשת בדברי ר' מנחם המאירי בסוף המאה השלש עשרה, דברים שבהם הוא מוסר ידיעה מעניינת על דרכי הלימוד במקומו ובזמנו ומעמיד על התפקיד הפרשני של משנה תורה:

והי השם, הרבה פעמים קרה על סוגית ההלכה והייתי חושב שכונתי בה לביאור אמיתי. וכשהייתי מחפש לידיעת הפסק בספרי המחברים הקדמונים בפסקיהם, ויותר בספרי הרב ז"ל אשר היו לי מכוש אחרון [עיין עבודה זרה יט ע"ב] וסוף הוראה [עיין בבא מציעא פו ע"ב] לכל החיבורים המחברים דרך פסק, הייתי מרגיש בעצמי שלא היה ביאור הסוגיא עולה בידי כהוגן (בית הבחירה, ברכות, הקדמה, עמ' כח).

הווה אומר, אפילו פרשן מובהק של התלמוד כר' מנחם המאירי נאלץ לשוב וללמוד את הסוגיות לאור פסקיו של הרמב"ם. העיון ברמב"ם ממריך ומדרכן לחזור ולפרש את הסוגיה, להרהר אחר הפירוש המקובל ולשקול פירוש חילופי.* לולי חבורו בתורה לא הכינונו התלמוד כל צרכו (ר' סעריה ן' דאנאן, סדר הדרות, חמדה גנוזה, עמ' 30).

כאן גלומה ההכרה המפורשת שמשנה תורה הוא לא רק מעשה פסיקה עצום, ועם זאת גם תרגום עברי של חלקי התלמוד, אלא הוא למעשה גם פירוש מקיף ומקורי על התלמוד. כל סיכום או הצעת פסק משקף היבטים פרשניים, הנחות מסוימות, מהלכים סמויים, ראיות חדשות, קביעות לא-שיגרותיות, מסקנות בלתי-משוערות, ואלה צריכים לימוד, שהרי הם גם גירוי גם אתגר להתעמקות ולהבנה מקורית. ושוב, עושים אנו את אזינו כאפרכסת לדברי המאירי (הקדמה, עמ' כח):

והוא נראה לעין לכל משכיל בכמה מקומות חדל לספור, עד אשר לא תבחן מעלת חבוריו ופירושו ותכלית שלמותם על דרך האמת, רק למי שישתדל לראות בהם כל ענין וענין על סדר הגמרא אחרי עברו על הסוגיא וראותו מה שנתפרש בה.

חשוב להדגיש כי גדולתו של הרמב"ם אינה מותנית בהסכמה מוחלטת, מעין מה שנאמר במסכת סנהדרין (צג ע"א) 'וה' עמו' — שהלכה כמותו בכל מקום'. אמנם הרשב"א, הרא"ש, הר"ן, הריב"ש, התשב"ץ ועוד מעידים על קהילות שלמות אשר קיבלו על עצמן את סמכות המשנה תורה באופן בלעדי; ועוד לפנייהם קבע ר' יצחק אבן לאטיפ (שער השמים, הקדמה), כי החיבור נתקבל חיש מהר כעמוד הפסק: 'ופשט החיבור הזה בקצרי הארץ וישמעו אליו בני ישראל ויעשו ככל אשר צוה ה' את משה וחתכו הדינים וההוראות

* ר' דוד ב"ד ראובן בונפיד, מתלמידי הרמב"ן, רושם בסוף משא ומתן מקיף: 'כך הוא סדר כל הקו [כלומר הסוגיא] על גבול, ופירוש רש"י ז"ל אינו עולה יפה, ומדברי הרב ר' משה ב"ר מימון ז"ל למדתיה'. נמצאנו למדים כי הוא שיתזרז פירוש כל הסוגיא (פסחים, דף פו) על יסוד פסק ההלכה של הרמב"ם בהלכות קרבן פסח, פרק ט, הלכה ו. עיין חידושי רבינו דוד בר ראובן בונפיד על מסכת פסחים, ירושלים תש"ס, עמ' שלח. נדמה כי מקרה זה אינו חריג אלא טיפוסי לשיטת הלימוד ההולכת ומתרחמת.

על פיו מהיום שלשים שנה'. ואחריהם העיר ר' חיים בנבנשתי (כנסת הגדולה, אורח חיים, הקדמה): 'לאור החבור ההוא הלכו כל ישראל ממזרח שמש עד מבואר'. ובנוגע ליהודי חימן העיר ר"י ספיר (אבן ספיר, א, נג ע"א): 'עיקר לימודם הוא בספר הי"ד לרמב"ם ז"ל, ופוסקים דיניהם ומנהגיהם רק על פי דעת הרמב"ם ז"ל, ולא יסורו ממנו בין לקולא בין לחומרא כי רק אותו קבלו עליהם למורה ודיין'. אבל ייחודו האוניברסלי של הרמב"ם אינו נשען על הסכמה מלאה כזאת. יש השגות והגהות, מחלוקת והסתייגות, הערות הפותחות ב'זה אינו', 'טעה בזה', או 'תימא', יש התנגדות למגמת הפסיקה בכלל ולחיבור הרמב"ם בפרט (מהר"ל, מהרש"ל): 'ובכל זאת, סגולתיותו לא זזה ממקומה. יפה סיכם הרשב"ש בנושפט שציטטנו בתחלת המסה, את הצירוף הפורה והחיוני של ערעור והערכה:

וכל המחברים הבאים אחריו והמפרשים אשר הלכו בעקבותיו, הן בישמעאלים והן באדום, אף על פי שהשיגוהו במקצת דברים, אבל כולם מודים ביקר תפארת גדולתו ומיחלים לתורתו.

כל לומדי הרמב"ם, ראשונים ואחרונים, רצו להבין את ספר משנה תורה, לרדת לסוף כוונתו, ולגלות את התשתית הפרשנית לפסקיו. נדמה כי ניתן להכליל הכללה כזאת: הראשונים נטו יותר להצדיק את הצדיק, להגן על הרמב"ם, להשיב על השגות, לסלק תמיהות, לתרץ איבעיות, לפענח נעלמות, להעמיד סברותיו בראיות עם משא ומתן (מרכבת המשנה, הקדמה), בחינת 'חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים' (נגעים, סוף פרק ט), ואילו האחרונים התכוונו בראש ובראשונה להבין, לעמוד על (ולשחזר את) הפרשנות הסמויה מן העין, ואף להסביר את המחלוקות המרובות בין הרמב"ם ואחרים, הן שחלקו עליו במישורין הן שפרשנו ממנו למעשה. את זה תיאר הנצי"ב בפשטות שובה את הלב: והנה רבותינו האחרונים ז"ל הביטו אחרי משה הוא הרמב"ם ז"ל בעין יפה וכלל חפץ רצו לעמוד על דעתו, בכ"מ שנשגבה הליכותיו משיטת הסוגי' כפי המורגל בפרש"י ותו' וש"מ, וכבר ידעו ידו הגדולה, אף כי בעת שכתו האהלה, ותקע עצמו לדבר ה' זו הלכה בחבור הנפלא, [...] ולא נעלם ממנו דבר ולא ח"ד [חצי דבר] מהתלמודים ומכל מעין ומקור אשר דלה. ע"כ מצאו עצמם מחוייבים להטות דעתו עפ"י דקדוקים והוויות אם מעט ואם הרבה כפי כחו של המעיין [...] ע"כ אין דרך נכונה להצדיק את הצדיק כי אם מעיקרא דדינא דפי' הסוגי' היה לפניו משונה [כלומר שונה] מדיעת בית רבותיו וע"פ נוסחא סוגה בשושנה.

בדורנו הוטעמה נימה זו על ידי הגרי"ד סולוביצקי זצ"ל בבואו לתאר את שיעורי אביו: אבא מרי דיבר תמיד על אודות הרמב"ם. וכך היה עושה: היה פותח את הגמרא; קורא את הסוגיא. אחר כך היה אומר כדברים האלה: זהו פירושו של הר"י ובעלי-התוספות; עכשו נעיין נא ברמב"ם, ונראה כי הרמב"ם לא פירש כמותם ונטה מן הדרך הפשוטה (איש ההלכה-גלילי ונסתר, עמ' 230).

מנקודת ראות מסויימת נתקיים ברמב"ם המאמר 'כיון שמדבר, נעשו הכל כחרשים' (תגינה יד ע"א), אבל רק לשעה קלה, ואז דברו שוב מכת מה ששמעו והבינו את האתגר שהוצב לפניהם בדברי הרמב"ם. הרמב"ם לא סתם מעיינות החכמה אלא פתח אותם לרווחה, כי ממנו למדו, במשנתו התעמקו, והמעין הלך והתגבר. רבים הסכימו עם משפטו של הרב המאירי כי 'עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע' (בית הבחירה, הקדמה, עמ' כה). ובכל זאת, מטבע הדברים, הוסיפו וגרעו אגב לימוד מעמיק ומפרה. מאות ואלפי חיבורים התמקדו סביב חיבורו הגדול של הרמב"ם; כמעט כל דיון וניתוח תלמודי עבר דרכו.

(ז) יתר על כן, ביודעין ובלא יודעין, עורר הרמב"ם ועודד לא רק את התהליך הפרשני, אלא גם את המהלך הביקורתי. הוא נתן הצדקה לביקורת, לדיאלקטיקה היסודית של סמכות ועצמאות, ודגל בעמדה העקרונית כי 'אין התמימות בלתי לה' לבדו' (רמב"ן, מלחמות השם), כי 'גדולה החכמה מן החכם' (ר' ישעיה דטראני, שו"ת, סי' סא), ולסיסמה שהוא עצמו הטעים: 'שמע האמת ממי שאמר' (שמונה פרקים, הקדמה). הצדקה זו היא פועל יוצא מהעובדה שכך נהג הרמב"ם כלפי קודמיו: הוא היה סמל ההעזה האינטלקטואלית, ועל פיו נהגו כך גם אחרים כלפיו, על אף גדולתו וסמכותו. התעוזה לחלוק על הגדול סימלה את החירות האינטלקטואלית. ומוקד נכבד הוא זה בפרשת תולדות התפתחותה של הספרות ההלכתית וההגותית, על רעננותה התוססת.

דברי הרשב"א (ספר מנחת קנאות, איגרת 72; בתוך תשובות הרשב"א, הוצאת ח"י דימיטובסקי, כרך ב, פרק מו, עמ' תנג) הנוגעים לעניין זה קולעים ותמציתיים: אף כי אנכי היום כקטן בחכמה מן החכמות. הלא הרב רבינו משה כתב בספרו והקשו עליו באלף מקומות שני רבנים גדולים, הרב ר' אברהם והרב ר' משה הכהן ז"ל, וכאמת טעה בהוראה אחד מהם, או הרב המחבר או הרבנים הבאים אחריו. ומה אני שלא אטעה בהוראה או ההוראות.

בפירושו על המשנה 'איזהו חכם הלומד מכל אדם' מלמד ר' יוסף חיון זכות על החירות האינטלקטואלית המונחת ביסוד הביקורת, בהתייחסו למעמדם וגורלם של רש"י ורמב"ם: ומי לנו גדול בתורה כמו רש"י, ורבינו תם נכדו חלק על דבריו ובטלם, והראה סברות נכוחות וראיות חזקות על ביטולם. וכן רבים חלקו על הר"ם ז"ל, עם היותו מאיר עיני כל ישראל [מילי דאבות; ומעניין להשוות לדברי ר' יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק, סימן קע"א].

מאלפת במיוחד פיסקה זו בהקדמת בן המחבר לספר מגדל דוד (על מסכת גיטין) מאת ר' דוד הכהן (סלוניקי שנ"ז):

כי אין מן התימה אם יטעו בני אדם אשר בעפר יסודם, והלא ממש עד משה לא קם כמשה בן מיימון ז"ל, מ"מ השיב עליו הראב"ד.

שוב, בעל חוות יאיר סיכם את העניין, כדרכו, במלים מועטות, בבואו לבקר את רשימת ההלכות למשה מסיני שיצאה מתחת ידו של הרמב"ם:

והרי גדול הנביאים טעה ונתעלם ממנו הלכה, וכזה לא נפחת חלילה מעלתו, כי מי עיור שלא יראה ולא יבין מחיבוריו הפלגת השגתו בכל.

ובטעם זקנים מצאנו כתוב:

אל יתפלא בעיניך ואל תשתומם היאך נתעלמו מעיני הרב ז"ל כל השאלות והקושיות שהקשיתי עליו לנגד דבריו. כי לפום קושטא כמה עניינים נסתרו מהרבים המופלגים בחכמה, ואח"כ נתגלו לתלמידים.

סיסמה קולעת נמצאת בספר דרך חיים (עמ' לב) של ר' מנחם לונזאנו, הכותב, בהקשר ביקורתי מסויים: 'והמעין אל יתמה, כי איני חייב בכבודו יותר מכבוד אלקים אמת'.

כללו של הדבר

הרמב"ם הוא מוקד למציאות הספרותית הדינאמית האומרת: מקום הניחו להרהר ולערער, לבדוק ולחקור, להשיג ולהשלים. היוצא מדברינו, כי רבגוניותו של הרמב"ם היא עצמה

רבגונית. הוא הקים בראש ובראשונה בניין ספרותי-רעיוני מרווח, ארמון המלך. על כך נוספה רבגוניות שופעת של זרמי פרשנות הגואים כמעין הנובע במשך כל הדורות. רבגוניות זו היא תוצאה לא של סתימות לשונו או של ערפול סגנונו, אלא להפך, של ניסוחים מבריקים, של גדלות המחזן, של לשון אצילית-סמכותית, הרומזת ומעוררת את המחשבה ואת הלב. קוראי החיבור מצאו בו תמיד משהו חדש, בחינת 'כל זמן שארם הוגה בהן מוצא בהן טעם' (עירובין נד ע"ב). הרמב"ם עצמו העיר בהקדמה לספר מורה הנבוכים כי כל קורא וקורא יפיק תועלת מן הספר, כל אחד יהנה וירוויח לפי כוחו ובהתאם לתפיסתו ושאיפתו; וכוחם של דברים אלה יפה פי כמה בייחס למשנה תורה שנועד לפי הצהרת המחבר ל'קטן וגדול'.* הווה אומר, הרמב"ם בעצמו היה מודע ליסודות דיאלקטיים-מפרים ביצירתו. יסוד תוסס זה הוסיף מימד רב-השלכות ליצירתו של הרמב"ם; צליליה הדהדו באזני קהל הקוראים והלומדים.

יש להזכיר לבסוף, ובקיצור נמרץ, כי רוברד נוסף בייחודו וסגולתיותו של הרמב"ם הוא פירסומו הבין-לאומי, עוד בחייו, ותיכף בדורות הסמוכים למותו. מפי ר' ששת הנשיא, ר' יהונתן הכהן, ר' יעקב אנטולי, ר' מנחם המאירי, ר' יוסף אבן כספי, הריטב"א, אנו למדים על המוניטין שיצאו לרמב"ם בין חכמי האומות. 'הוא היה לגם עמים', 'עדות לכל העולם', 'גם בין האומות מהולל הוא'. בימינו דיבר רבינו ר' קוק (קובץ הרמב"ם, עמ' ג) על 'הזרחת אורו, גם על מרחב האנושיות התרבותית בכללותה'. האנושיות התרבותית בכללותה.

בעקבות תפיסה זו ברור שכל אחד ירצה להיתלות באילן היוחסין של הרמב"ם. הוקרה והסכמה, סמכות ודרישת סמוכין, מעורות זו בזו. אם הרמב"ם מיוחד במינו, ממש חד בדורות, ודמותו התורנית מרחפת מעל להיסטוריה, כל אחד ירצה להשתדך איתו, למצוא או להמציא זיקה וקירבה אליו. כל התפתחות, כל תנועה, כל התעוררות רעיונית, תתאמץ להיאחז ולהיעגן בו, וכאן נתחמים תחומים רחבים לפרשת השפעתו העצומה. לעצם ההשפעה המתמדת יש משמעות ערכית; חשיבות סגולת נודעת למי שעומד בכור המבחן של הקיום הנצחי, בניגוד לאופנה חולפת.

הרבה פנים להשפעה. יש השפעה ברורה וקצובה, אובייקטיבית פחות או יותר, ויש השפעה הנוצרת, המתפתחת ומתרחבת כמרוצת הדורות. כאילו ההיסטוריה הולכת ומתקדמת גם לאחר מותו של המשפיע, והגבול בין התעמקות במשנתו ובין שימוש במשנתו מיטשטש. יש לומדים את הרמב"ם ויש משתמשים בו. אם הוא כל כך נערץ וכל כך סמכותי, יש לעשות כל מאמץ לקנותו לטובת סברה, השקפה או תנועה, ואפילו אם הקנין הוא בשינוי שם ובשינוי צורה.** השפעה זו בלתי קצובה היא, שכן פתוחה היא לכול, והיא נעוצה, בשיחזור ושיכתוב של ההיסטוריה, בגישה כלפי העבר המודרכת על ידי אידיאולוגיה. השפעתו של הרמב"ם מפכה כמעין המתגבר, כמים שאין להם סוף.

* שים לב למה שנאמר דרך אגב בהלכות קידוש החודש, פרק יא, הלכה ה: 'שמא יתבונן חכם מחכמי האומות או מחכמי ישראל שלמדו חכמת יון בדרכים אלו שאני מחשב בהן'. הורה והרגיש שסוגי קוראים שונים, כולל חכמי האומות, יפנו לחבורו.

** דוגמה בולטת היא דמותו של הרמב"ם ברור המאספים וראשוני המשכילים: הרי משנתו של הרמב"ם לא נעמה להם, אבל סמליותו היתה כל כך גדולה ועמוקה עד שנאלצו להודות אתו ולזהותו עם מגמותיהם.

מאמר זה, שפרופסור יצחק טברסקי ע"ה שקד על חיבורו בתקופת חייו האחרונה, לא זו בלבד שיש בו מן השלימות שאותה ביקש פרופ' טברסקי אלא גם תוספת חידושים והארות. בקשתו היתה בפנינו, בפני ידידו הנאמן פרופ' עזרא פליישר הי"ו ואנכי, שמחקר זה יראה אור, אם בחייו — מה טוב ואם אחרי פטירתו — שנחיש את פירסומו. ואכן לא זכה המחבר ולא זכתה מערכת ספר השנה, להגישו לידי פרופ' טברסקי בעוד נשמתו באפו. יהא מאמר זה זכר טוב לו ולכל ידידיו שמחבבים את תורתו ודוגלים במעשיו הטובים.

ספר מפתח הזוהר למהדורותיו

מיד להדפסת ספר הזוהר בקרימונה ובמנטובה בשנות שי"ט-שכ"א נודע לו מקום נכבד ומיוחד בכל התחומים של תורת ישראל. ספר הזוהר היה ידוע וגם מצוי במקצת, אבל לא כספר רחב היקף שעניינים שונים ומשונים מתגלים מתוכו, בחינת כרכא דכולא ביה, לכל אדם שעוסק בו וכדי להבין דבר הוא מחוייב לעמוד עם אלה שהם מלאים תורה וחכמה. כבר בראשית פירסומו שלספר הזוהר נתגלה הצורך במפתח ואין לך ראוי למפתח כמותו מחמת ריבוי הנושאים והעניינים שבו ואי-אפשר יכול במחיר אחד לעמוד עליהם, לסדרם ולהבינם.

ומפתח הכל צריכים לו: גדולים בתורה וכקייאים בחכמת הקבלה ואף גם בעלי הלכה, שהוא להם כלי עזר למצוא את אשר יחפשו את הדברים וימצאום לאו דווקא במקום אחד אלא במקומות שונים, שעל ידי כך יכול המעיין להסביר ולפרש את העניין שבו הוא עוסק. לא ייפלא, איפוא, שלא יצאו אלא שנים מעטות וכבר יצאו מהדורות שלמפתח הזוהר ודווקא מידי תלמידי חכמים ומקובלים, שהם בעיקר נזקקו לכלי מחזיק ברכה זה. מעתה ספר שטבעו חתום ונעול נפתח עתה בפני מקובלים ותלמידי חכמים.

הספר הראשון הידוע הוא 'מפתח הזוהר' שנדפס בוויניציאה בשנת שכ"ו. מחברו ר' משה גאלנטי, מגדולי תלמידיו שלמרן ר' יוסף קארו. נולד בשנת ש' בערך. קיבל תורה מפי מרן וחבירו היה. רבו בקבלה היה ר' משה קורדובירו.¹ קבלה החל ללמוד בנערותו ורכות הגה כספר הזוהר. עצם המעשה הזה, שלסידור מפתח לס' הזוהר, מעיד על חשיבות הספר בעיניו והפלטת עיוניו בו.

מעניין הדבר שהמפתחות יותר מאשר יצאו לאור בדפוס נשארו טמונים בכתובייד. אחת הסיבות לכך היא השיטות השונות של עורכי המפתחות, שלא כולם עשויים בשיטות נאותות. אבל מגמת הכל היתה להקל על החיפוש בס' הזוהר. על השיטות השונות יעמוד המעיין בדברי ההקדמות שלמסדרים ושלעורכים.

[א] מפתח הזוהר. כ"י הספרייה הבריטית סי' 381. נכתב בין השנים שכ"ב-שכ"ד. המחבר ר' מרדכי דאטו. ואלה דבריו בהקדמה לספר:

[א63] להיות כי בעונתי השכחה גברה עלי, אני מרדכי דאטו יצ"ו בה"צ יהודה זלה"ה. ומה שאני לומד היום מחר נשכח ממני. לכן תרתי בלבי להציב לי ציונים אל מה

שאלמוד, היינו לכתוב ריש מילין מכל מה שאקרא דבר יום ביומו, וזה לא בערבוביה כי אם כל דבר ודבר דבור על אופני עניינו ובפרט בענייני ספר הזוהר.

ויהי בהיותי על המחשבה הזאת, והנה איש אחד בא מארץ ישראל מעיר צפת תוב"ב, ובירד קונטריס א' כתבו חכם א' מארץ צפת, והוא מפתח ענייני ספר הזוהר והפסוקי הנדרשים בו. וארא ואפול על פניו להודות לה' אשר הקרה לפני האיש הזה, אשר רוח נדיבותו סמכתני להשאיל לי הקונטרס ההוא. הבאתיו אל ביתי ואל חדר למודי והעתקתי רובו אבל לא כלו, כי לא השגתי להעתיק כל מפתח הפסוקי עד כי בעל הקונטרס הגו' שאל אותו ממני כי הוצרך ללכת לדרכו.

וארא כי המחבר הקונטרס ההוא העמיד המפתח הראשון לשנים עשר עמודים כאשר תחזינה עיניך. והם אלה:

עמוד התורה מעלתה ומעלת הלומד אותה. ראובן. ראו בינת התורה.
עמוד התפלות של כל השנה ומצוות השייכות לכל מועד וברכת הנהנין. שמעון,
לשמוע אל התפלה.

עמוד השארות הנפש ונשמה. לו"י, לוי הנפש אל עולם הבא.
עמוד קדושת שבת ויו"ט. יהוד"ה, להודות לה' שקדשנו בקדושת שבת וי"ט.
עמוד הצדקה וגמילות חסדים. ישכ"ר, יש שכר הרבה על הצדקה וג"ח.
עמוד חתן וכלה ומעלתם ורמיזתם בעליוני'. זבול"ן, זבול וחופה וחתן וכלה.
עמוד פריה ורביה וגורל מעלת מצוה זו. בנימ"ן, שפרה ורבה בעשר בנים.
עמוד חרבן הבית ובניינו בב"א. ד"ן, שלפי הדין נחרב הבית ובסוף ידין ה' את עמו.
עמוד קדושת הארץ.

עמוד זכות האיש השוכן בא"י ואשר ימות בה.

עמוד מעלת התשובה.

עמוד אגרות וספורים ומעשים.

ואני אתנהלה לאטי לרגל הי"ב העמודי' הללו להוסיף עליהם מאמרי' הרבה, אשר לא חש המחבר ההוא להעמידם בעמודיו. ואציב אצלם עוד שני עמודים אחרים קראתים יכ"ן ובו"ע¹: הא' הוא העמוד של ההקדמות הצריכות אל חכמת הקבלה, והם המכנים שכל האדם להשכיל החכמה ההיא; הב' היא עמוד חכמת הקבלה עצמה, אשר בה עוז ידיעת סודות הספירות, כפי מה שנגלה בס"ה.

ר' מרדכי דאטו משבח ומהלל את המפתח אף-על-פי שידע גם ידע את חסרונותיו. אבל הנית מקום לשם הוספת המאמרים החסרים. ובלשונו 'להוסיף עליהם מאמרי' הרבה אשר לא חש המחבר ההוא להעמידם בעמודיו. הטופס שהביא החכם מצפת מסרו לידי ר' מרדכי דאטו לשם העתקה בלבד והוא השתדל מאד להשלים את ההעתקה בזמן קצר.
רובו ככולו זהה למפתח שלר' משה גאלנטי. ברם, העמודים שבתוך הספר ערוכים בשניונים רבים גם בעניינים וגם בסדר.¹

ברור, איפוא, שהחכם מצפת ביקר בביתו שלר' מרדכי דאטו לפני שנת שכ"ו אבל גם ברור שהיה זה אחרי שחזר מצפת, כלומר אחרי חודש מאי שכ"א.² הדעת נותנת שהמפתח

1 תיאור מלא ומדויק ראה י' תשבי, דמותו של רבי משה קורדוביור, ספונות, ספר ז (תשכ"ג), עמ' קל-קלא.

2 ראה הערת מ' בניהו, שם, עמ' קלו.

נודע מיד אחרי הדפסת ס' הזוהר בשנות שי"ט-ש"כ. כלומר שהמפתח סודר בשנת שכ"ג בערך.

ושאלה היא: אם ידוע שמחבר המפתח היה ר' משה גאלנטי, כיצד, איפוא, לא עלתה בידו וביר החכם מצפת לדעת מיהו? ושמה בכוונת מכוון לא נזכר השם? וכלום יעלה על הדעת שבעת שדאטו מקבל לידו את כתוב-היד לא ביקש לדעת מידי מי יצא? לא זו אף זו, כל המסופר על ידי ר' מרדכי דאטו, נראה אפוף מסתורין. המחבר היה אץ לדרכו לשוב לצפת, אמור מעתה שלא היה בדעתו להדפיס את הספר ואולי המחבר מנע זאת ממנו?

ב] מפתח הזוהר. מורה מקום מכל הפסוקים הנמצאים בספר הזוהר מפורדים ומפוררים הנה והנה, מחוברין כסדרן בכל פרשה ופרשה, והם תועלת גדול ודבר עקרי למען יוכל כל איש ואיש למצוא את מבוקשו בחפזון נמרץ, להיות ספר הזוהר בלי המפתחות כגוף בלא נשמה, רק שניהם כאחד טובים, כי מה שחסר זה מלא זה.

נדפס מחדש עם עיון נמרץ מזוקק שבעתים בחדש תמוז השכ"ו לפ"ק. בויניציאה. לג דפים. בשער דגל המדפיס בלועזית.

המחבר מודה שהמפתח הוא בחינת השלמה לספר הזוהר וכי הספר בלא המפתח הוא 'כגוף בלא נשמה'.

אכן, כבר במפתח הראשון קרא ר' משה גאלנטי למבינים בקבלה להוסיף את הערכים שמשום מה נעלמו מעיניו, והוא מזוהר שאין תועלת בספר לבדו אלא בצירוף החלק השני. הרי לך הודייה מפי המחבר, שעשה את מלאכתו בחפזון. נשאלת, איפוא, שאלה: מה גרם להדפיס את המפתח אף-על-פי שאינו שלם? דומה שר' משה גאלנטי עשה בשנת שכ"ו בויניציאה והוא עצמו הביא את הספר לדפוס, והיה אץ לדרכו ואין הכריח לומר שלשם הדפסת הספר נסע מצפת לויניציאה.

ב, א: הקדמה:

אמר העבר הצעיר משה בן לא"א כה"ר מרדכי גאלנטי תנצב"ה. בראותי קדושת תהלת דברי אמרי הקדוש האלהי רבי שמעון וחביריו ז"ל, ומאמריהם הנעימים מדבש ונופת צופים, ואריח את ריח נרדי ודדי מאמריהם החשובי ודרושיהם הנפלאים מאבני שיש טהור תצובי. ובבא משה אל המשכן משכן העדות לא ידע לעת מצוא איה מקום כבודם הדרם והורם בכל תרשיה יתגלע ונלאה למצוא הפתח.

ולכן ראיתי ונתון אל לבי לפתח מפתחות מפותחות פתוחי חותם תכנית באמת וישר עשויות תלויות כשרשרות ענקים לגרורות. ונתתי אל לבי בתחלה להתנהל לרגל המלאכה הערוכה כפי סדר כל פרשה ופרשה. ושמתים והצגתים לפני כל יודעי דת ודין בראש כל ספר וספר, ערוכה בכל ושמורה. ומצאת כי תדרשנו אם ככסף תבקשנו וכמטמנים תחפשונו. אחרי כן דברתי אני אל לבי מה הבטחון הזה אשר בטחת לבא בגבורות ספורות כללי מהללי מאמרי הקדוש האלהי הרשב"י וחביריו זצ"ל, כי זה הים רחב ידיים... וסוף סוף המעין חתום... ויעניי לבי לעבור עליו לכונן ולכונן מפתחו לפתחו שערי שומרי גנת אגוז... אז הבריד משה עדר לבדו, פסוקי תורה נביאים וכתובים ומאמריהם הקדושים על שנים עשר עמודים מוחלקים, זמן תורה לחוד, זמן תפלה לחוד, השארות הנפש והנשמה... ענייני תשובה וספורים ואגדות...

המפתח מסודר, איפוא, 'כפי סדר כל פרשה ופרשה' והציון בסוף השורה. ברי שסדר כזה

אין בו משום סיוע למעיין. עליו יהיה לעבור על כל פרשה ופרשה כדי למצוא ציון אחד. המחבר עמד על כך ושינה את השיטה, לסדר את המפתח על-פי הנושאים. שנים עשר העמודים הם בדפים כג, ג — כט, ג. בעמ' כט, ג — לא, ב: 'מעשיות ועניינים גדולים'. בסוף הספר (לא, ג — לג, ב) השלמות לס' הזוהר מספרים ישנים 'של חכם א' מקובל גדול'.
כרובי הטפסים שהיו למראה עיני הוסיפו הבעלים ציונים, מהם רבים מאד, ומהם מעטים משל מילאו את משאלת המחבר.

ג] מפתח הזוהר. שכ"ו. באוסף בניהו. מקצתו הנדפס ורובו הגדול בכתיבת יד. חסר עד אמצע פרשת וישב. כתיבות שונות.

דפים 14א — 20ב

34א — 41ב

58א — 65א

66א — 73ב. נראית ככתיבת נער

74א — 91ב חוזר לכתיבה השנייה

92א — 94ב מפתח אחר

במפתח זה חסרו דפים עד אות י' וכן חסרה אות ת'.

ההגהות הן מידי מקובלים גדולים:

ר' יעקב צמח: ה, ב; יא, א; ו, ב; כא, ב; כב, א; כב, ב; כג, ב; כט, א; ל, ב. ההגהות הן מעטות וקצרות ביותר (ראה כט, א: צמח, ואין בו אלא תיקון הציון).

ההוספות הן רבות מאד וחשובות מיהושע יב, א ואילך עד תרי עשר טו, ב וכן כה, ב. נראה שההוספות הן מכתיבת ידו של המחבר. הגע בעצמך מחבר אם רוצה למלא את החסר, וכיחור אם הוא בשיעור יתר הרבה על המקור, הדעת נותנת שהיה משלב את הוספותיו עם הנדפס.

בסוף הספר חתימות: שמואל די בוטון. ומתחתיו: קניתיו לעבודת קוני אני הצעיר אברהם אמיגו. בדף הראשון חתימה מאוחרת: רחמים ישראל פינסו. ובדף 22ב: חכם יצחק עיאש.

ד] מפתח הזוהר. העתקת מהדורת ויניציאה שכ"ו. כ"י בודלי 2297. כתיבה יפה, מסודרת ונאה. שער הספר צויר וקושט מידי סופר אשכנזי אבל הספר עצמו כולו בכתיבה ספרדית — וזה נוסח השער: 'ספר מפתח הזוהר אשר חבר מוהר"ר משה בהר"ר מרדכי ז"ל'. 51 דפים. כנראה נכתב בשלהי המאה הי"ז.

ה] מפתח הזוהר. ויניציאה שכ"ו. באוסף בניהו. אחד הבעלים הוסיף ערכים. במקצת פרשיות ההוספות מעטות ובמקצת פרשיות ההגהות מרובות (כגון פרשת ויצא). הכתיבה היא מזמנו של המחבר, דקה וחדה.

ו] תקוני הזוהר. מהדורת מנטובה. כ"י בית-המדרש לרבנים בני-יורק סי' 1741 (ס' 10839). הטופס שהיה בידי המגיה הנודע ר' משה מזרחי מדמשק. הוא הגיה את הטכסט בשנת ת"ז. בסוף הספר 'מפתח תקוני הזוהר'.

המגיה הוא ר' מנחם ב"ר אברהם מקורטבא מצפת ואת המפתח ערך בשנת שכ"ט. ההקדמה למפתח יש בה עניין רב. וזה לשונה:

בהיות אמת כי ספר התקונים ... כלו מלא פנינים ... ודומה לאוצר סתום ואין מי שיוכל להשיג תפצו, ואין מי שיוודע באיזה מקום מבוקשו, ואין אדם יודע אם זה פסוק מהארבעה ועשרים נדרש בו, ואי זה פסוק לא נדרש בו, ואי זה נדרש ונתפרש פעם א' בלבד, ואיזה פסוק נדרש הרבה פעמים, ואי זה פסוק נדרש בו טעם א' בלבד, ואי זה פסוק נדרש בו הרבה פעמים. באופן שהספר הנז' אין בו תפיסה ודומה כנשמה בלא גוף... ולכן אני הדל באלפי והצעיר במשפחתי, קטן מכל התלמידים שבגליל העליון תבנה ותכונן בכח

מנחם בן לא"א כהר אברהם מקורטבא

ונערתי חצני ואזרתי מתני, וטרחתי והשתדלתי בכל כחי כפי יכולתי, ותקנתי וסדרתי לספר המפואר הנז' מפתחות מסודרים מכל הפסוקים הנמצאים בו ומכל הטעמים והנקודות מכל הארבעה ועשרים, למען כל הקורא בו ימצא מבוקשו בלי טרח ויגיענה כלל. וכדי להאיר ולהדריך לכל הבאים להשתמש מפתחותי אלו, הוצרכתי לגלות ולפרסם לכל היאך הנהגתי בעשיית מפתחתי אלו: ראשונה כתבתי כל הפסוקים הנמצאים בס' הנז' כל פסוק ופסוק באיזה תקון ובאי זה דף ובאי זה עמוד נמצא כל ספר וספר מהכ"ד ספרי הקדש בפני עצמו, ופסוקי כל ס' וס' מסודרים בסדרן כדרך שתפר הרב המובהק מהר"ר לוי' חביב¹ ז"ל בהגדות התלמוד, שקראו עין יעקב ובית יעקב. ובעבור שרשב"י ע"ה התנהג בחבורו הנז' שלפעמים מביא תיבה א' בלבד מכל הפסוק [2א] ופעמים שתיים או שלש תיבות, ופעמים ראש הפסוק לבד ופעמים אמצעיתו בלבד, ולפעמים סוף הפסוק בלבד, לפעמים מביא קצתו ולפעמים חציו ולפעמים רובו ולפעמים כלו.

ולכן להקל הטורח מהמחפש מבוקשו, הוצרכתי לכתוב כל הפרטים הנז'. וכבר נודע למבינים בתחכמת הצירוף, כי מעלת בראשית שהיא בת שש אותיות יוצאים ממנה שבע מאות ועשרים צרופים, ועקר כוונת רשב"י ע"ה בחבורו הנז' לבאר בו שבעים צרופים, מהם שהם המעשר מהשבע מאות. ובעונותינו באורך הגלות רבו הגזירות והשמדות, ואינו נמצא חבורו בשלמות, ואפילו מה שנמצא לא נדפס כלו, ובדפוס לא נמצא אלא ל"ד צרופי' ואלו

הן — — — — —

...צירופים מס' הנז' שנתבארו בהרבה תקונים וכמו כן יש צרופים הרבה שנתבארו בתקון א', ולכן הוצרכתי לכתוב כל צרוף וצרוף באי זה תקון נתבאר ובאיזה דף ובאיזה עמוד. ומעתה אתחיל ועזרת ה' צורי אוחיל.

54א: ע"כ הגיע מה שיעדתי לעשותו, ומי שזכני להשלים יזכני לעשות מפתחות לכל הדרושים והכנויים הנמצאים בספר התקונים הנז' ובשאר חבורי רשב"י ע"ה. והיתה השלמת זה החבור יום א' ח' לחשון השכ"ט ליצירה פה צפת תוב"ב.

ז] סימני מפתחי פשטי הזהר באלפא ביתא ל"א¹. בתוך שו"ת ר' אהרן פינצי מארריו. כ"י זנה במכון בן-צבי סי' 4040 (ס' 27706). דפים 97.

1 ר' לוי' חביב הוא בנו שלר' יעקב חביב מחבר ס' עין יעקב ולא הגדות התלמוד.
1 לכרכה יהיה אמן.

מסודר לפי הנושאים בא"ב. כל אות יש בה שלושה חלקים. כגון אות ח' חלק שני ו ב חכם עדיף מנביא; לא ב חצות לילה לת"ת. הערכים לפי סדר הווהר ולכן יש כפילות במקום למקום פעם ופעמיים.

105א: רמזי הפשטים ממאמרי הוהר ל"א.
חלק ראשון מהוהר. תוכן העניינים לפי סדר הווהר, 149א: תם חלק שלישי מהוהר ל"א... לו חכמו ישכילו זאת לספירה של"ה לפ"ק.

ח [מפתח הווהר. כ"י בודלי 2298 (מאוסף ריגייז סי' 35; ס' 20990).
69 דפים. טור ראשון צייון המקור ובטור השני המאמר.
תוכן עניינים שלספר. לס' בראשית נוסף מפתח לפי נושאים. לכל ערך שלושה חלקים והאות הראשונה של כל חלק כפולה. כגון: ג ג חלק א.
11א: מעשיות הוהר חלק א'
69ב: תם ל"א. ל"ז חכמי ישכילו זאת' לספירה של"ה.

ט [מפתח הוהר. הספרייה הבריטית 1176 (ס' 5687). דפים 102א-120ב.
הועתק מן הנדפס והכתב הוא בלי ספק מידי ר' שמואל משער אריה. סופו כתובים ולא נעתק יותר.

י [ביאור מלות זרות מס' הווהר על ס' אלפא ביתא. כ"י מוסקבה 314 (ס' 27963), דף 24א-27ב.
מתחיל: אוקידא דקופטרא. ולא מובא לשון הווהר.
202ב-29א: ביאור מלות זרות מהוהר, מימין בעברית ומשמאל באיטלקית.
204: עירוך לזהר
205א: ביאור המלות מספר הוהר שנמצא ביד האלוף כמהר"ר נתן אוטולינגו יצ"ו.
215א-208ב אות האלף אוונא חלון.
210ב: פירוש מלות זרות מקונטרי' שמצאתי. שורטני-קנה.

יא [מפתחות מס' הווהר. המצאת הצעיר אהרן ברכיה איש מודי' יצ"ו.
כ"י הספרייה הבריטית סי' 833 (ס' 5694). דף 125א — 140ב. הכותרת הג"ל בכתיבת ידיו שלר' ברכיה ממורגנה והשאר מידי סופר. בסופו חתימת צנזור קאמילו יגל 1613.
מסודר לפי סדר הווהר ונושאים לפי א"ב: לכל אות ג חלקים. 137ב: מעשיות הוהר חלק ראשון.

יב [מפתח הווהר. קונקורדנציה מלאה שלספר. כ"י מיכל 267, בודלי 2299 (ס' 20991)
316 דפים. נכתב וחובר באיטליה בשנת ש"ע בערך.

יג [מפתח הנדפס: ספר הווהר מנטובה, הוספות מסביב לנדפס. כתיבה נאה מן הזמן.

אוסף בניהו, טופס שלם ונאה. יש דפים שההוספות מרובות ויש שהן מעטות מאד. לרוב הפסוקים חדשים והרמיזות מעטות. אין עמודים ומעשיות והוספות.

יד] מפתח הפסוקים מהזהר. כ"י ביהמ"ל בניוירוק 1963 (ס' 11061). דומה לכתיבת ידו של דאטו. בראשו רשימת חפצים המונחים בתיבות ובהם תכשיטים יקרי ערך.
14ב: בראשית. מתחיל: ונהר יוצא מעדן ומצויין: נח, ט. כולל גם נביאים וכתובים. תהלים 336. רשימה ארוכה, כנראה הפסוקים של שם ה'.
אחרי דברי הימים (46ב): 'ענייני' תפלות ומצות: 'צריך לומר ויתן במש [במוצאי שבת] בצבור. בראשית יד'.

49א: עמוד ב: בעניין לימוד התורה ושכר העוסק בה ומעלתה.

50א: עמוד ג: ענייני גן עדן וגהינם...

51ב: עמוד ה: ענייני תשובה.

55א: עמוד יב: מאמרי רו"ל המפורים בזהר. סופו בדף 57א.

טו] בן פורת. קיצור ומפתח לס' הזהר. כ"י ביהמ"ל בניוירוק ס' 1814. חיברו ר' יוסף בן אהרן הצרפתי בטיטואן בשנת שפ"ט. 139 דפים (ס' 10912). בכמה מקומות כתיבת-ידו שלמחבר עם תחיתו. בתחילתו ובסופו שירים. הרבה דפים שאוכלו מן הדיו וגם הכתב קשה מאד לקריאה. בהקדמה יאמר המחבר שחשב לנסוע לויניציאה ולהדפיס את הספר. המפתח מחולק לפי עניינים בעשרה שערים ובו שני חלקים: 'אמיר' מימין ו'פאר' משמאל ואינם במספר זהה.

בדרך כלל כל פסקה מתחלת: 'צריך האדם' כגון 'שלא יחטא' ואם אין זה בלשון — הרי זה בתוכן. הווי אומר כעין ספר מוסר שבו אזהרות לכל יכשל. דרך-משל 'פאר עשירי': במוחל על עלבוננו ומקטין את עצמו... סוף פרשת חיי שרה, בתוספת המתחיל זכא איהו מאן דאזער גרמיה.

... המוחל על עלבוננו. פרשת מקץ פסוק לי אסור אותו.

מביא מקור ולשון שלוש פעמים בלשון 'וכן'. כלומר הפך הספר ממפתח גרידא לספר ספרותי.

120א: עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדולה לשם יתעלה, המרמס על כל ברכה ותהלה. הגיעני [...] [להשלים] חפציי, וכתבתי הכל בעניינים הנוכרים באמירים העשרים לתפארות תפארת הספר ... חברתי זה השיר ... (אמיר עשירי פאר טו)
22ב] בסוף החומש הלא כתבתי לך זכרון פסוקים מגלות איש על דגלו באותיותיו (?)
[... ...] שם הפסוקים כל אחד ואחד במקומו כדי שעיניך תחזינה משרים וכל זה בעזר השי"ת...

138א: תם ונשלם שבח לשם יתעלה הנעלם, חדשתיו וכתבתיו פה העיר טיטואן יע"א, אני הצעיר החותם ביום שלישי ב"ך יברך ישראל לחדש אייר שנת שפ"ט לפ"ק יוסף צרפתי

138ב: דברי הצעיר יוסף צרפתי: לאל התהלה והשבח לשי"ת המרומם שזכנו להשלים ספר בן פורת, מפתח לרצת ענייני ספר הזהר הקדוש ופסוקי חמש מגלות. ובעזר [...] השי"ת ארשום ואכתוב פסוקים הבאים בתוכו מנביאים ראשונים ואחרונים והכתובים, כי זה צריך זמן ותאב לב ולעת כזאת נפשנו קצה בלחם. השי"ת ירחם עלינו ויראנו בביאת משיחנו,

ויזכנו לעלות להר הקדש בירושלים עם כל ישראל. אמן וכן יהי רצון.

טז] חלק ראשון מספר אור נוגה... ספר דרך אמת... ספר יודעי בינה ביאור מלות זרות... על סדר הפרשיות ונוסף ג"כ פ' המלות...

ובחלק שני... ספר אור עולם והוא מפתח בדרך קצרה מכל עניני הזוהר. וס' תבואות שמש מפתח מכל הפסוקים הנמצאים בזוהר ישן וחדש... אשר טרת... הרופא המובהק כמוהר"ר יוסף חמיץ נר"ו והוגה ע"י החכם הכולל המקובל הנאמן כמוהר"ר משה זכות... שנת תח"ה וירשת.

אחרי יודעי בינה קמד, ב: 'תבואות שמש. והוא מפתח הפסוקים אשר המה מפורשים במקומות רבים בכל פרשה ופרשה'. רק על החומש וחמש המגילות. המפתח הוא על פי שני הדפוסים, דפוס קרימונה ודפוס מנטובה (מ — מנטובה); (ק — קרימונה) רק לשון הכתוב. טופס יחיד בספריית בית הדין בלונדון.

יז] מפתחות של ספר התקונים ע"ד האלף ביתא. מצורף לתקוני הזוהר מנטובה שי"ח בסופו. הטופס המקורי שהיה בידי ר' אברהם רוויגו והרב"ך. כתיבה איטלקית נאה ומסודרת — אוסף בניהו.

המפתח הוא לפסוקי המקרא. בראש כל ערך אות מרובעת גדולה בשתי האותיות הראשונות ורק המילה הראשונה שבכל אות ואות בכתב מרובע. 13 דפים, בכל עמוד שני טורים.

מרוז"ל הנמצאים בספר תיקוני הזוהר.

מאמרי חז"ל בסדר א"ב בצורה הג"ל ט-

יא, א ... הגלגולים הנמצאים בספר תיקוני הזוהר

יא, ב: יג, ב... עניינים המפורשים בספר תיקוני הזוהר והם על דרך אלפא ביתא.

יח] מ"מ [מראה מקום] מאיזה עניינים משפ"ר התיקונים. דפים מכתיבת ידם שלרב"ך ור' אברהם רוויגו, שצורפו לתיקוני הזוהר מנטובה. אוסף בניהו. המאמרים מסודרים בסדר הדפים, ומובאים בלשון ס' התיקונים. בגיליון תוכן המאמרים, בדפים יא, א — יג, ד. המפתח נשלם בדף קלט, א.

יט] מפתח הזוהר. הם מפתחות הפנימיות... ליכנס לפני ולפנים... בספר הזוהר הקדוש והתיקונים... נדפסו במצות בני עליה... באמשטרדם. בדפוס נתנאל פואה יצ"ו בשנת לתהל"ה בארץ לפ"ק.

העתקה נאה נמצאת בכתוביד בבית הספרים 1003 8°:

הקדמה. ראה זה חדש הוא אשר לא היה לעולמים. ועם היות שכבר זה ימים ושנים העיר ה' את רוח הגאון הקדוש כמוהר"ר משה בכמהר"ר מרדכי גאלאנטי צוק"ל לסדר ולכוון מפתחות המקראות אשר בית הזוהר הקדוש נכון עליהם, לפתוח שערי שומרי גנת אגוז, להכנס בהם כל יוצא צבא לאכול מפריו ולשבוע מטובו פתח ואין סוגר.

ואז הבדיל משה עדר עדר לבדו, פסוקי תורה נביאים וכתובים ומאמריהם הקדושים על י"ב עמודים מחולקים — — — כולם חיברו חבר א' במפתחות הנזכרות שנדפסו בויניציאה שנת השכ"ו.

אך אמנם כאשר אין יד כל אדם שוה בהם לפי שאינם בנמצא. לכן לזכות את הרכים כאשר מצאנו ראינו ביד הרב החסיד המפורסם ציר אמונים לשולחיו כמהר"ר אברהם ווריוגר"ו הדא מרגניתא טבתא דהעלה עמו מעה"ק ירושלים תוכ"כ. מפתחות קצרות מחוברות על האלפא ביתא להאיר עיני כל ישראל באור הבהיר שעל ידו ימצא כל א' תכלית המבוקש ונדרש אצלו. קמנו ונתעורר להוציאם לאור הדפוס על הוצאתינו להנאתינו ולהנות הכלל והפרט... ית דפים, כתיבה נאה מאד.

בסוף אות מ': גודל המעביר על מדותיו, ובהמשכו מעשיות חלק א' (יא, א).
חלק ב, חלק ג, תיקונים, זוהר חדש
יא, א: ע"כ המעשיות

יד, א: סוד פסוקים חלק א', ב, ג. מספר רב מאד והכל מתחיל בר"ת: ס"פ, ובהמשך:
תיקונים, זוהר חדש, זוהר חדש שיר השירים, תקוני זוהר חדש.
בסופו 'אמר המנ"ח', הוא ר' משה חאגיז:

"לאה עטי אשר אחי לספר אחת מני אלף בערך יקרו ותפארת גדולתו... וזה פעמים רבות העיר ה' את רוח הישרים בלבותם והדפיסוהו ופרסמוהו בעולם... וספר הזוהר הקדוש וכיוצא בהם מספרי היראה שהם עיקר קיום של תורתנו הקדושה, נדפסים בכל שנה ושנה עד שהיו נמצאים ביד כל אדם מישראל ואפי' ביד מי שאינו יודע לגוללן...
כאורח נטה ללון בארצות האלה בשנת ע"ת לעשות לה' וגו' לפ"ק.
ועיין מ' בניהו, ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור, עלי ספר ב (תשט"ו), עמ' 147-149.

כ] מפתח הזוהר. מהדורה שנייה למפתח הג"ל. פרופס חזר והדפיסה בספר הזוהר שהוציא לאור בשנת תפ"ח, בסוף חלק ג. למפתח סימון דפים מיוחד. פרופס לא ציין מקורו ולא אמר דבר בעניינו, ואפשר שאחרי שנגמרה ההדפסה נמשך בדעתו להוסיף מפתח לס' הזוהר.

כא] מפתחות הזהר. חלק ראשון... ורב התועלת ללומדי ספר הזהר... ולמצוא בו דברי חפץ באופן נקל ונאות... עשהו ויכונוהו חכם גדול מקובל ונאמן שמואל... והביאו לבית הדפוס... ישראל ברכיה פונטאנילה יצ"ו בכמה"ר יוסף יקותיאל זלה"ה החונה בעיר ריגיו יע"א, בויניציאה שנת... לדרש אלהים.
תק"ד. מד דפים.

המפתח סודר על-פי זוהר קרימונה ואילו פונטאנילה ערך אותו על-פי דפוסי מנטובה אמשטרדם וקושטא, וציין למהדורות אלו שהן המצויות.
המפתח לפסוקי המקרא נקרא חלק ב, להבדילו מהמפתח שנערך על-פי נושאים וכונה חלק א.

מעבר לשער הסכמת ועד קטן בויניציאה. הגביר שמואל פואה ביקש רשות להדפיסו כ"י מדפים קס"ו.

בראש הספר הסכמות אלו: מר' משה הירש ליפשיץ, מורינה תק"ג; מר' מנשה יהושע פאדובה, אף הוא ממורינה; מר' ישראל בנימין באסאן מריגיוו.
ואלה דברי המו"ל: זה כמה שנים אנה לידי ספר אחד כתיבת יד... לחד מרבנן קשישי... היה קודם זמננו זה לפי הראיות שבידי קרוב למאתים שנה ומגודל ענותנותו את שמו לא

הגיד... מכללא אתמר דשמואל בקוראי שמו כדמוכח במתק לשונו בראש ובסוף דברי הקדמתו... אבל שם משפחתו עדיין הוא פלאי. והוא ז"ל צלל... לעומק התכמה הנפלאה. ... בטוב טעם ודעת סדר לפנינו כל עניני הזהר הקדוש מוצאיו ומובאיו... באופן קל ונאות למעיינים למצוא חיש מהרה חכף ומיד כל ענין וענין לפי צרכם ותאותם... ענין הבא בזהר והוכפל במקומות הרבה לא נמנע מלהזכירו לנו כ"כ פעמים... והוא ז"ל הגדיל לעשות על כל אשר עד היום הזה פתחו שערים... מהם שקצרו במקום שאמרו להאריך ומהם להפך... עד היום הזה היה הספר הזה כמוס... ומדי יום ביום כשהייתי חפץ לידע איזה דרוש או ענין בספר הזה הייתי רץ אל המערכה של אותו נושא בספר המעולה הזה... שהצדיק ההוא לא טרח טרחא גדולה כי האי אלא לזכותא דרבים... המחבר העתיק לשון הזהר ונוצר ספר גדול 'כמעט ככל הזהר... ולא הרפסתי אלא המפתחות שהם כללות הענינים עם ציוני הדפים. ועוד: המחבר חילק התיבור להיכלות והיכלות לשערים... ומסובך למעיינים... והחליט לסדר הדברים בדרך אל"ף בי"ת.

[כב] מפתחות הזהר. העתק המפתחות הנ"ל. כ"י טרינטי קוליג' בקמברידג' סי' 119 (ס' 12213).

[כג] מפתח הזהר. בן-יעקב. אוצר הספרים, אות יח 1978: מפתח הזהר לענינים הנמצאים בו כסדר התורה כמדומה הוא לה"ר יחיאל מיכל חסיד אבד"ק ברלין. כ"י רח"מ 498.

[כד] מפתח הזהר והתיקונים כסדר א"ב. כ"י איטלקי יפה. אוצר הספרים מ-1979. כ"י רח"מ 496.

מיהו מחבר ספר 'מפתחות הזהר' שנדפס בויניציאה בשנת תק"ד?

פליאה היא, כיצד אחד מספרי המפתחות לספר הזהר ומן החשובים ביותר, נותר מאז ועד עתה ללא שם וללא מחבר. כדי לענות על השאלה הזאת תחילה נשים עיונינו בדברי המו"ל ובהסכמות הרבנים לספר. ואכן, כבר בשער הספר נרמז שמו: 'מקובל ונאמן שמואל'. ובהסכמת ועד קטן בויניציאה צויין: 'הכינו וחקרו גדול, קדמון א' מקובל שמואל, ושם משפחתו הוא פלאי'.

יש בידינו, איפוא, עתה מחצית התשובה. והסיבות שבשלן נמנעה ההדפסה היתה לא שכחה אלא מעוותות: 'את שמו לא הגיד'. המו"ל גם משתבח שהספר 'נעשה בהסכמת העליונים והתחתונים, והמחברו רוח ה' דבר בו ומלתו על לשונו'.

כוח עליון סובב המסכת להעלים את שם המחבר וכי רק עתה 'זכינו בו בהתגליא' וכל מעשיהם הם 'לשם שמים'.

ומהו זמן סידורו ועריכתו שלמפתח הזה? גם על כך אתה מוצא בדברי המו"ל, כי 'לפי הראיות שבידי קרוב למאתים שנה'. הווי אומר שנת ש' בערך. חזר המו"ל ואמר שהמפתח יהיה נסתר ונעלם זה כמה מאות מן השנים'. יש, איפוא, להקדימו עוד, ואם תאמר חמישים שנה תצא לך שנת גירוש ספרד. ברם, כיצד ייתכן הדבר שהמפתח נערך טרם נדפסו שתי המהדורות הראשונות שלס' הזהר — קרימונה ומנטובה, קודם לחמישים שנה?

דומה שמדברי המו"ל מתגבש שהוא ידע מיהו המחבר ובכוונת מכון העליון¹.

והנה מקריאת הלשונות הללו והידיעה ששם המחבר היה שמואל, אתה חש מיד שיש בכוחך לגלות את שמו המלא. כלום אינו החכם האיטלקי הגדוע ר' שמואל משער אריה, תלמיד חבר שלרמ"ע מפאנו?² חיבורים ועניינים כמות אלו הם חביביו וכל הדברים שהשיענו לא באו אלא לטשטש ולהעלים את זהותו. וגם מפי ר' שמואל זה אתה שומע שהשם נעלם גם מעיני המחבר עצמו וכי היתה לו סיבה ברורה לכך.

והנה בחיבור 'און גיליון או אשם מעילות' שלר' יהושע סגרי (כ"י ביהמ"ל בניו-יורק S 11.60; ס' 28470) מביא מכ"י ר' שמואל משער אריה את הדברים האלה:

החכם הזה היה רב בריאדנה בשנים קדמוניות ועשה אזנים לזהר ונדפסו. וקבץ כל מאמרי הזהר שבכל ענין וענין, ועשה ספר נעים ולא נדפס. ואני ראיתיו (א4).

הספר שנותר בכתובייד הוא הספר, נוסח ראשון, שהמחבר כלל בו גם את לשון המאמרים שבזהר (לעיל ראש ס' כא). ר' יהושע סגרי מכריז על כך ור' ישראל ברכיה פונטאנילה בן מקומו ובן זמנו — לא יידע? וברוך אשר זיכני להשיב אבידה לבעליה.

1 ראה דבריו 'הראיות שבידי'.

2 ראה מ' בניהו, 'יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תנט-הסה.

כתובייד חדשים של ספר הסודות של רבי שם טוב בר שמחה והמקורות שהיו בידו

המקובל רבי שם טוב בר שמחה הוא דמות חשובה בתולדות תורת הסוד של חסידות אשכנז והקבלה הקדומה. אין ספק שהוא עשה למען הפצת הסודות בקרב חוגי המקובלים. שלא כסברת כמה חוקרים שלדעתם היה מתלמידי ר' אלעזר מוורמס בעל הרוקח. תולדותיו לוטות בערפל וכל עיסוקם של החוקרים בכתביו, הם על צד התוכני. גם כזה הוא נבדל ממקובלים אחרים שקדמו לו או שחיו בסמוך לו. הרשימה של הכתבים שאנו ביררנו ותובא להלן, מעידה לא רק על איש שליטת וסידר כתבים של אחרים, אלא גם יצר משלו, שהרי מסורותיו מרובות ושייכות לחוגים שונים. ואף-על-פי שלא מצאנו בהם דברים ברורים משלו, הרי לא יתכן שמי ששלט במקורות רבים כאלה ועשה מהם מין חיבור, לא היה רק עורך אלא גם מחבר ומי יודע שמה יגרום מחקר זה לגילוי כתבים שהם במפורש משלו.

הקדמה

רבי שם טוב נודע אך ורק ממקור אחד שבגנזי בית-המדרש לרבנים בני-יזריק: כתובייד אדלר 1161 (Mic 2430) — סימן 28683).¹ כתובייד זה כולל סודות נפרדים של הקבלה, של 'הכרוב היושב על כסא הכבוד'. גרשם שלום היה הראשון שדן בו, והודיע על קיומו בשנת 1939, בספרו 'זרמים ראשיים'. בכתוב היד נשתמר גם שריד מ'ספר שקוד', שכנראה מחברו אינו אלא ר' שמואל החסיד, אביו של ר' יהודה החסיד, בעל ספר חסידים.² בשנת 1948 הביא שלום בספרו 'ראשית הקבלה'³ לשונות של סוד אחד מקובץ הסודות, המובא בכתובייד 'מקבלת הרב ר' אליעזר הרוקח' והעיר, כי 'המאמר הוא לאחד מתלמידיו המערבים את הקבלה החדשה עם עיונים ומחשבות קדומים יותר על הכרוב שנהגו אצל חסידי אשכנז'. לדעתו של שלום, שייכת תורת הכרוב ל'חוג' של אנשים שהתקיים כמה דורות. החוג צמח מלפני פעילות החוג המרכזי באשכנז ונמשך לאחר הופעת הקבלה

1 זה הוא סימן הסרט במכון לתצלומי כתובייד בבית הספרים בירושלים, ומכאן ואילך הוא יסומן לפי סימן זה.

2 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 3rd Revised Edition, New York 1956, pp. 376 n. 122, 377 n. 127

3 ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 78, הע' 1.

4 שם, עמ' 77.

בפרובאנס. במקום זה קיבלו חברי החוג בדור מאוחר את תורת הספירות ושילבו אותה בתורתם.⁵

בספרו 'תורת הסוד של חסידות אשכנז' (תשכ"ח), שב יוסף דן לקובץ הסודות שבכ"י אדלר וכתב, שר' שם טוב בר שמחה הוא 'העורך והקובץ' את הסודות שבכ"י אדלר.⁶ לא נתן שלום את דעתו ששמו של ר' שם שמו של ר' שם טוב בא בכ"י אדלר פעמים רבות. ולדעת דן הביא ר' שם טוב (א) סודות ייחוד חסידיים (ב) ו'כלל בקובץ זה בעיקר את דבריהם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס' (ג) והוסיף לכך גם מקצת דברי חוג הכרוב המיוחד' (ד) והביא 'דרשות עיוניות אחדות שחיבר הוא עצמו'. לדעת דן, ר' שם טוב ופעילותו בליקוט חומר של מוריו מאפיין סוג של קבלה אשכנזית שהופיעה בסוף המאה ה"ג, והיתה מיוזג בין תורת הסוד שיצאה מאשכנז והקבלה שבאה מספרד:

אין פלא, אפוא, בכך, שמקובלים אשכנזיים בסוף המאה ה"ג, כגון ר' שם טוב בר' שמחה הכהן ור' משה בן אלעזר נינו של ר' יהודה החסיד, הרבו להשתמש בסמליו ומושגיו של חוג 'הכרוב המיוחד'. יש לראות בחוג זה אחד השלבים החשובים בתולדות התגבשותה של תיאוסופיה יהודית היונקת ממקורות זרים במידה מסוימת בעקיפין, ומפתחת רעיונות הנעשים עצם מעצמה של המחשבה היהודית ומונעת בדינמיקה של המחשבה היהודית. מבחינה פיזיולוגית, לכל הפחות יש לפנינו תופעה המקשרת בין התהוותה של הקבלה לבין המחשבה האורטודוקסית יותר והנוטה פחות לחידושים ולגיבושים טרמנולוגיים וסימבוליים של חסידות אשכנז.⁷ דן כתב עוד בשנת תשמ"ג על, 'כוונת התפילה מקבלת הרי"ח', ותיאר שוב את הקובץ שבכ"י אדלר ופירסם ממנו קטע. הוא החזיק בדעתו של שלום, כי אדם אחד קיבל מסורות ממקורות שונים, מבעלי הסוד באשכנז ובפרובאנס והוסיף לרשימה זו את הקבלה 'הספירית', שהתפתחה יותר בספרד. 'חיבור קצר זה [בכתב יד אדלר]...משולב בתוך חיבור (דפים 465-481), המכיל אוסף של מסורות חסידות אשכנזיות וקבליות, שנחבר ככל הנראה בשלהי המאה ה"ג על ידי אדם שהיה אמן, בעיקר, על תורת הסוד של חסידות אשכנז, אך הכיר היטב את סמליה של הקבלה הספרדית. העורך היה, כנראה, ר' שם טוב

5 Origins of the Kabbalah, Princeton 1987, p. 215. ראה נוסח הקדום לדבריו אלה בספר ראשית הקבלה עמ' 77. ראה גם: שלום. הקבלה בפרובאנס (חוג הראב"ד ובנו ר' יצחק סגי נהור), הרצאותיו של פרופ' ג' שלום בשנת תשכ"ג, ערכה רבקה ש"ן, 'ירושלים תשכ"ג', עמ' 86-88, 185.

6 יוסף דן, חוג 'הכרוב המיוחד' בתנועת חסידי אשכנז, קרית ספר, מא (תשכ"ו), עיונים בספרות חסידות אשכנז, עמ' 72-88; חוגי המקובלים הראשונים, בעריכת יצחק אגסי, 'ירושלים תשל"ג', עמ' 99-121; J. Dan, 'Pseudepigraphy in Medieval Jewish Mysticism in Germany', *Fälschungen im Mittelalter*, Teil V, Hannover 1988, pp. 519-531; Idem, 'Pesaq ha-Yirah ve-ha-Emunah and the Intention of Prayer in Ashkenazi Esotericism', *Frankfurter Judaistische Beiträge* 19 (1991-92) pp. 185-215; Idem, 'Das Entstehen der Jüdischen Mystic in mittelaltelichen Deutschland', *Judentum im deutschen Sprachraum*, Herausgegeben von Karl Eric Grözinger, Roland Goetschel, 'Les Métamorphoses du Chérubin', ראה גם, Frankfurt 1993, pp. 127-171; 100-104. 72-88; חוגי המקובלים הראשונים, בעריכת יצחק אגסי, 'ירושלים תשל"ג', עמ' 99-121; 'אסי פרבר-גית, תפילת המרכבה בתורת הסוד במאה ה"ג: 'סוד האגוז' ותולדותיו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 'ירושלים תשמ"ו', עמ' 304-306, 311-312, 423, 553-561; משה אידל, הערות בשולי הויכוח היהודי-נוצרי בימי הביניים, מחקרי ירושלים ג, (תשמ"ד), עמ' 695.

7 עיונים בספרות של חסידי אשכנז, רמת גן 1975, עמ' 111 [להלן: עיונים].

בה"ר שמחה הכהן אשר קיבץ אוסף מסורות זה.⁸ לדעת דן בכ"י אדלר 'קשה למצוא לשונות ורעיונות שניתן להגדירם כשואבים מתורת הסוד של החוג העיקרי של חסידי אשכנז'.⁹ בניגוד לדבריו בספרו 'תורת הסוד' המובאים לעיל, הוא טוען עתה, כי לא נמצאים בקובץ זה מסורות של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס אלא 'שמותם בלבד'. לדעת דן, הכתבים נערכו זמן מה לאחר הקבלה בפרובאנס, וכשכבר 'נוצר מרחק כה גדול בין היוצרים ליצירותיהם עד כי ניתן למקובל ליטול את שמותיהם של הרי"ח ור' אלעזר ולהצמידם לרעיונותיהם של בני חוג הכרוב המיוחד ושל ראשוני המקובלים'.¹⁰

יש מקום לחזור ולעמוד על דעותיו של שלום לאור מסקנותיו של דן. התיאור ההיסטורי של גרשם שלום הוא, שהתפתחות תורת הסוד והקבלה באירופה הוא קווי. במילים אחרות, ההתפתחות של הסימבוליקה מתמשכת במישרין, מתורת הכבוד לתורת הספירות, ומאשכנז לפרובאנס, ומשם לספרד.¹¹ נראה שקובץ הסודות שבכ"י אדלר סיבך תמונה זו והעמיד לפני שלום דרכים הסותרות לכאורה את תפיסתו, מפני שבעל החיבור קורא לרבו ר' אלעזר מוורמס, והוא כבר מכיר את תורת הספירות. ולפי שר' אלעזר מוורמס וכתביו אינם מוזכרים בחוג מקובלי פרובאנס, שם צמחה לדעת שלום לראשונה הקבלה ותורת הספירות, ייתכן שתורת הספירות נודעה לראשונה בחוג המרכזי של אשכנז בדור שאחר ר' אלעזר, והיא נקלטה כנראה ממקורות הדומים לאלה שהגיעו לחוגו של הרב"ד בפרובאנס.

בכדי להצדיק את גישתו ההיסטורית העומדת מול הצעה זאת, שלל שלום את הדיעה כי בעלי הסודות נוצרו לפני הופעת הקבלה בפרובאנס והיו תקדים עצמאי ושני לראשית הקבלה הספיריתית. ועוד שלל את הדעה, כי הם נודעו אחר דור זה, שאם לא כן לא יוכל להסביר איך היסודות האשכנזיים הקדומים לקבלת פרובאנס עומדים במרכז תורתם, אם הם לא השפיעו ככלל על התקופה שביניהם, היא התקופה שנודעה בה קבלת פרובאנס. לכן, הפריד שלום בין שתי תורות הכרוב, הקדומה הבאה מעולמם של חסידי אשכנז, ובין תורת הכרוב שנוספה לה תורת הספירות.¹² בכך ענה שלום על הקדמות והמאוחרות של הסודות ביחס לבעלי הסודות במאה ה"ג, ולא היה צריך לבקר ולשנות את תפיסתו ההיסטורית. יוסף דן פתר קצת מן הקושי שהעמיד קובץ זה לשלום וטען, כי לפחות בחלק אחד המוזכר את ר' יהודה החסיד, דף 65-66א, אין בכ"י אדלר חומר מן החוג המרכזי של חסידי אשכנז כי אם קבלה של תורת הספירות, שנוצרה לאחר פעילותם של מקובלי פרובאנס והקבלה של 'החוג הכרוב המיוחד'.

8 'כוונת התפילה מקבלת הרי"ח', דעת י' (תש"מ), עמ' 48.

9 שם, עמ' 52.

10 שם, עמ' 53.

11 M. Verman, *The Books of Contemplation: Medieval Jewish Mystical Sources*, Albany 1992, pp. 170-171.

12 שלום לא עמד על ההבדל בין תורת הכרוב המיוחד ותורת הסוד של ר' אלעזר מוורמס. במאמרו על כוונת התפילה בראשית הקבלה הוא ציטט מ'פסק הריאה' השייך לקבלה של תורת הכרוב המיוחד ויחס אותו לר' אלעזר מוורמס כיוון שהוא נלוה לחיבור אחר של ר' אלעזר. (MGWJ 78 (1934), p. 495). ועוד בספרו *Major Trends*, p. 87 שלום ייחס פירוש ספר יצירה שנכתב לפי תורת הכרוב המיוחד לתלמיד של ר' אלעזר מוורמס.

תיאור קובץ הסודות, דף א-80

לשם בדיקת פעילותו של ר' שם טוב ולשם זיהוי המקורות שנעתקו בכ"י אדלר נביא להלן רשימה מדויקת של תוכן קובץ הסודות:

1. סודות התפילה המיוחדים לר' יהודה החסיד
דף 65 א [10] — 66 א [30]: נדפס ע"י יוסף דן 'כוונת התפילה מקבלת הרי"ח', דעת י, (תשמ"ג), עמ' 48-50. א': כוונת התפילה. ב': סוד קדיש. ג': כוונת 'ברכו'. ד': עוד קבלת קדיש. ה': פירוש 'ברכו'. ו': קבלת קרית שמע. ז': עוד קבלה אחרת.
2. קטע מספר השם לר' אלעזר מוורמס
דף 66 א [31] — סוף דף 68 א: רישא ספר השם של ר' אלעזר מוורמס. קטע זה מקביל לכ"י לונדון, הספריה הבריטית 737, דף א-166-173 [16].
3. סודות שונים מקבלת ספרדית, כנראה מבית מדרשו של הרמב"ן
דף 68 א [1] — 71 ב [41], לפי הסדר הבא: א': דף 68 א [1] — [9], סוד 'אדם הראשון' ופרצופין נבראו'. ב': דף 68 א [9] — [12] 'טעם הכרובים'. ג': דף 68 א [12] — [17] 'טעם אות' שאומרים שמשוה נסתכל באיספקלריא המאירה'. ד': דף 68 א [17] — [27] 'טעם וידעי כי ערומי' הם'. ה': דף 68 א [27] — 68 ב [38] 'טעם הירידה'. ו': דף 68 א [39] — 69 א [2] פירוש שמע ישראל. ז': דף 69 א [2] — 69 א [5] ייחוד השם. ח': דף 69 א [5] — 69 א [8] עוד מייחוד השם.
4. הערה מר' שם טוב על 'כוונת הייחוד'
דף 69 א [8] — 69 א [12].
5. ברייתא בענין שמע ישראל
69 א [12] — 69 א [26] 'עוד מזאת הברייתא' בענין הייחוד.
6. הערה נוספת מר' שם טוב 'בענין הייחוד'
דף 69 א [26] — 69 א [40].
7. כלל אחר מעניין ברכות האמצעיות
דף 69 א [40] — 69 א [2].
8. כוונת י"ח ברכות
דף 69 א [2] — 69 א [19] ושם הוא מזכיר 'לדעת הרמב"ן'.
9. כוונת ברכת כהנים
דף 69 א [20] — 69 א [22].

10. פירוש לכוונת התפילה לפי קבלת הרמב"ן
דף 69א [22] — 70א [31]; ונזכר שם 'שמעתי בשם רבינו' בדף 70א שורה 26, וכן 'מקובל
אני מפי הרב' בדף 70א שורה 29.

11. 'הגהה' בעניין חנוך ומטטרון
דף 70א [31] — 70א [38].

12. הערה מ' שם טוב
דף 70א [38] — סוף דף 70א.

13. 'היות אלהינו'
דף 70ב [1] — [8].

14. פירוש 'ותמונה אינכם רואים', שהוא קטע מבריתא דיוסף בן עוזיאל
דף 70א [9] — 70א [13].

15. פסק היראה והאמונה
דף 70ב [13] — 71א [1]; המסיים 'סו"ד ז"ה תני"א' [71א] בברית' יוסף בן עוזיאל שגילה
מפי ירמיה הנביא ואין לגלותו אלא לצנועים'.

16. קטע נוסף ל'פסק היראה'
71א [1] — [10]; 'מספר מורינו הרב ר' אביגדור הצרפתי זצ"ל. וגם זה מספרו. ויגבה ה'
צבאות במשפט.... אין מגלין אלא לצנועים' בריית' דיוסף בן עוזיאל. 'קטע זה נדפס בכוכבי
יצחק כו, (תרכ"ב), עמ' 14. וראה דן, 'Pesaq ha-Yirah ve-Ha-Emunah and the
Intention of Prayer in Ashkenazi Esotericism', *Frankfurter Judaistische
Beiträge* 19 (1991-92), pp. 207-209.

17. שריד מ'ספר שקוד'
דף 71א [10] — 71א [41]; רוב הקטע הוא בענין מה שראו הנביאים, הפותח במילים: 'מה
שיסד הפייט' ויש בו הזכרה למה ש'כת' הר"ר אליעזר' בדף 71א שורה 34, וספר הערוך
מסיים ב'לשון ר' שמואל ב"ן ר' קולונימוס מספ"ר שקוד' אש"ר תיק"ן'.

18. 'סוד הייחוד לר' יהודה החסיד'
דף 71ב [42] — 72א [37]; נדפס על ידי דן, עיונים, עמ' 80-81.

19. סודות מחסידי אשכנז בענין ראיית הכבוד (עוד שרידים מספר שקוד)
דף 72א [38] — 75ב [5]; הקטע פותח במילים: 'אמר רבא בר רב א"ר יצחק'. ובדף 73א
[42]-[43] נאמר 'העתקתי מלשון ספר שקוד, ומה שאכתוב עתה כל שהוא מדברי הר"ר
אליעזר מוורמיש זצ"ל'; דף 73א [44] — 75ב [5] יש בו דיון בראיית הכבוד בשלשה
פרקים, שחברו אולי על ידי תלמיד של ר' אלעזר מוורמס. וזו חלוקתם:

א': דף 73 א [44] — 74 ב [3]: פירוש על הפסוק 'הראני נא את כבודך'. שהוא המשך הדברים המובאים לעיל: '...שהוא מדברי הר"ר אליעזר מוורמיש זצ"ל, ומה שראו את הקב"ה בים ובסיני אין לומר שראו אותו ממש אלא הכבוד ראו, אבל אותו עצמו לא ראו מעולם'. בדף 74 א [21] נאמר 'ואומ' מריו יי' הם ב' מדות', ועוד שם דף 74 א [23] 'והביא להם מורי ראי'. מסורת דומה נמצאת בכתבי ר' אלעזר מוורמס.¹³ חלק זה נגמר בדף 74 ב [1]–[3]: 'וי"ב שבטים יזכור יי"ב מידות ויאיר לנו אות' מידה שבחר בה משה רבינו מראה כרובי' בגי' מרא"ה כבוד ולפי זה צוה הקב"ה לעשות כרובי' שהיא מדת רחמי'. כרובי' בגי' רחמי"ך דכת' ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים. ע"כ יס"ד יי"ג מדות'.

ב': דף 74 ב [3] — 75 א [5]: פירוש לפסוק 'ויאמ' אם נא מצאתי חן בעיניך', וביאור על מלאך מיכאל ושר הפנים.

ג': דף 75 א [5] — 75 ב [5]: ביאור על ראיית והבנת 'דמות' האל. הקטע פותח במילים: 'סוד יי' ליריאו ובריתו להודיעם'.

20. חיבור על צמצום ה'

דף 75 ב [6] — 75 ב [19]: 'העתקתי מדברי הרב ר' שבתי החכם הרופא'. הקטע הפותח: 'ויאמר יהושע...' דן בענין 'צמצום' ה' ומסביר איך הוא יכול לשבת על הכסא.

21. שני קטעים מספר סודי רזי"א לר' אלעזר מוורמס

דף 75 ב [19] — 75 ב [35]: סוף הלכות הכסא, בהמדרת קאמעלהאר, עמ' לב [2] — סוף ההלכות. הקטע הפותח במילים: 'משם ר' אליעזר נמצא קיבל מן החסיד שקיבל מאביו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני ואין מוסרין זה השער אלא לצנועין'.

דף 75 ב [35] — 77 א [26]: 'הלכות הכבוד', הוא נוסח שונה מהנרפס, וראה להלן.

22. פירוש עלינו לשבח

דף 77 א [27] — 77 ב [45]: '[י]הושע בן נון רבנן עלינו לשבח לאדון הכל כי כל איש הירא את דבר יי' ישי' אל לבו תבונתו השכל....[77]....גשלים פי' עלינו לשבח'. ואין זה הפירוש עלינו לשבח, שדן פירסם בספרו עיונים, עמ' 82–84.

23. פירוש אחר לכוונת התפילה

77 ב [46] — סוף דף 80, הפרוש אינו מתאים לתורת הכרוב.

¹³ ראה למשל ספר חכמת הנפש, בני-ברק תשמ"ז, עמ' צט; ספר הרוקח, ירושלים תשכ"ז, דף יט ע"ב; ספר החכמה נדפס בתוך ספר הרוקח על התורה, בני-ברק תשמ"ו, א, עמ' יח, כד; וראה גם משה אידל, *Kabbalah: New Perspectives*, New Haven and London 1988, p. 130.

סוף דף 80ב 'ברוך השם אשר יסיעני ויעזורני לסיים הספר הזה יום ה' כא אלול שכ"ו פרשת אתם נצבי' היר' פ"ה ק"ק קרימוני'.

קריאה מדויקת של כ"י אדלר מעלה כמה מסקנות חדשות על מחבר הסודות או מחברי הסודות. מתיאורו דלעיל מתחזקת דעתו של דן, שאין לראות בר' שם טוב בר שמחה מחבר של כל הסודות, אלא מי שהעיר עליהם. על סמך מקורות חדשים שנציע בהמשך, נוכל לומר שיותר משהוא עורך הוא מעתיק. נשתמרן כמה כתובייד שבהם הסודות העיקריים של קובץ הסודות וכמעט כולם אינם מקוטלגים נכונה או אינם מקוטלגים כלל בכרססת של כתובייד בביית הספרים. כדי לדון בהתייחסותו של ר' שם טוב בר שמחה לקובץ הסודות, יש להשוות את קובץ הסודות שבכ"י אדלר לסודות מקבילים שמצאתי בכתובייד לא ידועים. סודות אלה הם [א] מקבילות לספר שקוד, [ב] כתובייד של 'פסק היראה', [ג] כתובייד של הברייתא דיוסף בן עוזיאל, [ד] כתובייד של סודות התפילה לפי תורת הכרוב המיוחד, [ה] כתובייד חדשים של עריכת הסודות על ידי ר' שם טוב בר שמחה, [ו] סודות מקבלת הרמב"ן, ואלה ידונו להלן.

ספר שקוד והלכות הכבוד לר' אלעזר מוורמס

בספר 'זרמים ראשיים' הזכיר שלום, כי בקובץ הסודות שבכ"י אדלר נכלל חומר מ'ספר שקוד' לר' שמואל בר קולונימוס. ובמאמר 'ספרות הייחוד של חסידי אשכנז', שנדפס לראשונה בשנת תשכ"ו, העיר דן, כי שלום הסתייג מייחוס הקטע לר' שמואל החסיד: קטעים אלה נתגלו ע"י ג' שלום (ועיין זרמים ראשיים, עמ' 115 ועמ' 376 הערה 122). שם זיהה שלום את המחבר כר' שמואל החסיד, ואולם לאחר מכן הודעיני בע"פ [=בעל פה], שמאחר שנמצאו קטעים נוספים מספר זה, וכולם מובאים בשם ר' שמואל בר' קלונימוס, ולא בכינויים הרגילים לר' שמואל החסיד והקדוש והנביא. ייתכן שהמחבר הוא ר' שמואל בר' קלונימוס משפירא, שממנו מביא ר' אלעזר מוורמס שאלה ב'חכמת הנפש', דף יא ע"א.¹⁴

א"א אורבך כבר העיר על הקשרים שבין ר' אלעזר ור' שמואל החזן בשנת תשכ"ג בכרך הרביעי של מהדורת 'ספר ערוגת הבושם', וכתב (עמ' 60): 'ר' שמואל חזן עמד בקשרים עם ר' אלעזר בעל ה'רוקח' ושאל ממנו.¹⁵

הכתבים שהזכירו על ידי דן בשמו של שלום נמצאים בכ"י פריס 767, דף 32א-ב, וכ"י אדלר, כולל הזכרה לר' אלעזר (מוורמס). ויש לשאול, אם הקטע מתוך המובאה מספר שקוד הוא תוספת מאוחרת או המדובר בר' שמואל אחר, אולי בן דורו של ר' אלעזר, כפי

14 עיונים, עמ' 76, הע' 21 [= קריית ספר מא, תשכ"ו, עמ' 537]. ראה עוד דן, תורת הסוד, עמ' 48, הע' 7. עיין עוד: 'Ashkenazi Hasidim, 1941–1991: Was there Really a Hasidic Movement in Medieval', Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After, Proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism, ed. P. Schäfer and J. Dan, Tübingen 1993, p. 90 n. 15.

15 שם הוא מציין ספר חכמת הנפש. דף יג ע"א, ועיין שם.

שהוזכר בספר חכמת הנפש? נראה לנו, שהחיבור נכתב על ידי תלמיד של ר' אלעזר מוורמס שעבד חומר של רבו בענין הכבוד. הצעה זו תסביר לפחות על שום מה קטע אחד מצוטט בשמו של ר' אליעזר, ולמה יש דמיון לכתביו האחרים בענין הכבוד.

בכ"י אוקספורד 2575, דף א-2 מצאנו מקבילה לקצת מן הדברים הנמצאים בדף 72 בכ"י אדלר, הוא הקטע השני והארוך בעניין ראיית הכבוד, שמסתיים גם הוא בהתייחסות לספר שקוד: 'העתקתי מלשון ספר שקוד'. חומר זה המצוי בכ"י אוקספורד, הוא קטע מפני שדפיו הראשונים נעלמו והקטע מתחיל באמצע הדברים. אחריו בא נוסח שונה מהנרפס של 'הלכות הכבוד' של סודי רוזיא לר' אלעזר מוורמס, שנמצא גם הוא בכ"י אדלר (דף 75-77א)¹⁶ כמו גם 'פסק היראה' המופיע בכ"י אדלר בדף 70-71 ובכ"י אוקספורד, דף 24-5א. ועל כן נראה, כי שני טכסטים אלה נעתקו בכ"י אוקספורד מקובץ הסודות של כ"י אדלר או מליקוט דומה שקודם לשניהם.

השריד של 'ספר שקוד' דן במהות הכבוד ומבוסס על מקורות קדומים יותר, ובעיקר על ערך 'ספקלר' בספר הערוך לר' נתן מרומא, ועל הפאראפראזה של ספר אמונות ודעות לר' סעדיה. יש מקום להשוות את הדיון הזה עוד לשני חיבורים. הראשון הוא סקירה על תפישות הכבוד באשכנז מאת אברהם בר עזריאל בספר ערוגת הבושם,¹⁷ והשני הוא 'ראשי פרקים מענייני המרכבה', כנראה מחברת של טכסטים המוזכר מסורת בשם 'ר' עזריאל מגירונה.¹⁸ ואחר החלק השני של חיבור זה, 'תנו רבנן ארבעה נכנסו לפרדס', הובאה סקירה של דעות שונות של תורת הכבוד. המחבר פותח במילים 'ראיתי בדעתי לסדר כאן הדעות שהבריות חלוקות בהם'. חומר זה הוא אולי חיבור אחר המצויר לחיבור שלפניו והוא דן בעיקר בתורת הכבוד, ומצאתי בארבעה כתובייד.¹⁹ מהשוואה עם כ"י אדלר וכ"י פריס 767 נראה, כי דברים אלה מלוקטים גם הם מחיבור אחר שדן בתורת הכבוד, כפי שהצעתי לעיל.²⁰

פסק היראה

בקובץ הסודות שבכ"י אדלר הובא חיבור קצר, 'פסק היראה והאמונה' שפורסם על ידי א' ילינק, בספר כוכבי יצחק.²¹ ובסידור מלאה הארץ דעה, טיהנן ש"כ, נרפסו רק השורות הראשונות, והן בתפלת שחרית, כדלהלן (דף סה ע"א):

- 16 כתובייד אוקספורד דף 2א [20] — 4א [11] = כתובייד אדלר, דף 75ב [35] — 76א [42]. מהדורה לנטח זה של הלכות הכבוד תופיע במאמרי העתיד לראות אור ב'דעת': 'סוד כל הסודות': תפישת הכבוד וכוונת התפילה בכתבי ר' אלעזר מוורמס והדים של תפישתו בכתבים אחרים.
- 17 ד, עמ' 198-201.
- 18 ראה ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ניו-יורק תשנ"ג, עמ' 80.
- 19 כ"י ואטיקן 283, דף 67א-72, כפי שציין י' חשבי (פירוש האגדות לר' עזריאל, ירושלים תש"ה, עמ' יט). עוד ראה כ"י מוסקבה 606 דף 279-282; כ"י מוסקבה 134, דף 40-48א; כ"י פריס 800, דף 25-32; כ"י מינכן 341, דף 243-246א; וכ"י מינכן 56, דף 213-218א; כ"י מינכן 56, דף 215-224, שגורס כמו כ"י מינכן 56 אחר שמשימים את החומר שבדף 215. הטכסט "תנו רבנן" נרפס במאמרו של משה אידל, פירוש על הכניסה לפרדס בראשית הקבלה, מחניים 6, תשנ"ג, עמ' 32-49. טכסט זה מופיע בארבעה כתובייד הראשונים.
- 20 הכננו מהדורה של קטעים אלה ובכוונתנו להוציא אותם לאור בליווי עיון בתורת הכבוד, המפורש שם.
- 21 כו, (תרכ"ב), עמ' 13-14, נרפס מכ"י מינכן 92, דף 11-12א.

פרק (!) היראה והאמונה כל ירא השם יכין כשהוא מברך ומשתחוה ומודה לכוין לנו קדושתו שהוא כבוד בלי דמות וצורה רק רוח קל ודיבור עכ"ל.
ואלה הם כתובייד היד של פסק היראה: כ"י אדלר, דף 70ב-71א; כ"י אוקספורד 2575, דף 4א-5ב; כ"י לייפציג 30 שאין ממנו צילום במכון לתצלומי כתובייד בירושלים, אבל אפשר ללמוד על תוכנו מכ"י מאוחר, כ"י וארשה 829 שנעתק ממנו והודפס במאמר של עפשטיין, 'הקבלה האשכנזית', כתבי ר' אברהם עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, ב, עמ' רמא-ב.

ברייאת דיוסף בן עוזיאל

כ"י אדלר נמצא קטע של הברייאת דיוסף בן עוזיאל בלבד. ברם, מצויים חמישה עשר כתובייד והבחנו, בין היתר, כי סוף החיבור שונה בכתובייד אחדים.²² נוסח שלם נמצא בכ"י ביהמ"ל 1885, דף 72א-74א, שנעתק במאה הט"ו. סופו של החיבור בכ"י ירושלים 6330 38° זהה עם הקטע שנעתק בכ"י אדלר. קטע זה של הסיום נמצא בכ"י אחרים במקומות אחרים.²³

כ"י ביהמ"ל 1885, דף 73ב

כ"י ירושלים 6330 38°, עמ' 751

אחד הוא ואין בלתו המשל ופחד עמו פי' מיכאל וגבריאל. רוממהו והשתחוו לפני הדומו כי הוא יי' אלהינו הוא עשאו ולא אנחנו עמו תם ת"ל.²⁴
גם זה נכתב משם יוסף בן עוזיאל. כת' מלכותו בקהל עדתי היינו גילוי שכינה וכבודו היא אומתי זו היא קדושה שהיא במערב כדאמ' אירא אוריה ונקרא מערב אוריא לפי ששם כבודו וקדושתו שאין לו תמונ' ולא דמות כדכת' ומה דמות תערכו לו ואין לכוין בלב אלא לאותה קדושה שבמערב שהוא בלא דמות רק קול רוח ודיבור אל שבמזרח קרוי גדולותו שהוא מלכותו והיינו כרוב המיוחד הנאצל מאש הגדולה והוא קרוי עולם הטריני עולם הרבכנות עולם המדע עולם הנפש. ופי' טריני הוא לשון שבח הוא ומהלל לפי שהוא עשוי להלל ולשבח מאותו מקום. סליק.

אביא כאן את הרשימה של כל כתובייד היד של הברייאת:

- [1] כ"י אוקספורד-בודלי 1267, דף 183א-187ב [סי' 22081]
- [2] כ"י אוקספורד-בודלי 1947, דף 54א-55ב [סי' 19109]
- [3] כ"י וארשה 790, עמ' 8-1 [סי' 30539]
- [4] כ"י וארשה 829, 3 עמ' [סי' 30854]
- [5] כ"י ירושלים, בית הספרים 5135 8°, דף 59א-ב

22 כוונתי להרחיב על שינויי הנוסחים במקום אחר.

23 והשווה ללשון 'הפסק', הדפסת ילינק, עמ' 13 ועמ' 14 ולקטע הנמצא בכ"י אדלר, דף 70א [1]-[10] המוזכר לעיל. לעוד שינויים ראה דן, עיונים, עמ' 92-95.

24 ובדומה לכך הוא בכ"י ביהמ"ל 2324 דף 79א: 'אחד הוא ואין בלתו המשל ופחד עמו מיכאל וגבריאל רוממהו והשתחוו לפני הדומו כי הוא יי' אלהינו הוא עשאו ולא אנחנו. סליק משנת יוסף בן עוזיאל מפי ירמיה הנביא גילה הסוד הזה בבבל. ואני קבלתי מהר"ר יהוד' אשקלן על פי כתיבה'.

- [6 כ"י ירושלים, בית הספרים 6330 עמ' 742-751.
 [7 כ"י לונדון, הספריה הבריטית 754, דף 127א-129א [סי' 4866]
 [8 כ"י ניריורק, ביהמ"ל Mic 1885, דף 72א-74א [סי' 10983]
 [9 כ"י ניריורק, ביהמ"ל Mic 1906 העתק מכ"י אוקספורד 1947 [סי' 11004]
 [10 כ"י ניריורק, ביהמ"ל Mic 2072, עמ' 27, העתק 'מכת"י פריס' [סי' 11170]
 [11 כ"י ניריורק, ביהמ"ל Mic 2324, דף 76ב-80א [סי' 28577]
 [12 כ"י פריס, הספריה הלאומית 770, דף 32ב-34ב [סי' 12328]
 [13 כ"י פריס, הספריה הלאומית 806, דף 130א-133ב
 [14 כ"י פריס, הספריה הלאומית 843, דף 70ב-72א [סי' 14472]
 [15 כ"י פרמא פלאטינה 2430 [1138], דף קבג ע"א-קכו ע"א [סי' 13434]
 [16 כ"י קמברידג' Add. 858, דף 9ב-10ב [סי' 17103]

כתובייד לא ידועים של סודות התפילה לפי תורת הכרוב המיוחד:
 מקבילות לכ"י אדלר

בכ"י קמברידג' 858, דף 9ב-10ב [סי' 17103; מאה ט"ו], נמצאת העתקה של 'פסק היראה' וקטע מן הברייתא דיוסף בן עוזיאל. בהמשך כתובייד זה נעתקו פירושים קצרים לתפילה הנראים מלוקטים ממקורות שונים. אנו מוצאים שם בדף 7א-18א פירושים ל'ברוך שאמר' ו'סוד הקדיש' לפי תורת הכרוב המיוחד. שני פירושים אלה נמצאים בכ"י אדלר בדף 65ב-66א, והם נדפסו במאמרו של דן (דעת י, עמ' 49-50). וברור כי סודות תפילה אלה נעתקו מקובץ סודות אחר ואין כאן סימן כי קובץ זה נערך או נכתב על ידי ר' שם טוב. עוד מצאנו את הפירוש ל'ברוך שאמר' בכ"י מוסקבה-גינצבורג 737, דף 184ב [סי' 47874]. בדף 180ב-190ב, נעתקו סודות רבים לפי תורת הכרוב המיוחד בעריכת ר' שם טוב, המקבילים לסודות הנמצאים בכ"י אדלר, אך נוסח הדברים שם משובש. גם בקטע המזכיר את שמו של ר' שם טוב אנו קוראים נוסח אחר של הערה של ר' שם טוב וגם שמו שובש:

כ"י אדלר 68ב: כ"י מוסקבה 737, דף 190ב-191א:
 מה וע"כ נ"ל צעיר בחכמה שם טוב בר שמחה וע"כ אי איפשר אלא כפ"י שיני ואני צעיר שבחכמה
 הכהן כפי דעת שאומר שאיפס' המאיר' שנסתכל הכהן פירשתי זה כדי לבאר לעצמי הדברים כי הם
 משה היא התפ'. דברים סתומים ונעלמים.

כ"י מוסקבה כולל עוד פירושים לכוונת התפילה ויש בו הזכרה של השם 'שם טוב בה"ר שמחה הכהן' (דף 182ב), וכן: 'סוד קדיש', 'פירוש נקדש את שמך'. בנוסף לחומר זה, שנמצא בדף 180ב-190ב, נעתקו הברייתא דיוסף בן עוזיאל (דף 148א-150ב), פירוש האלף בית לפי תורת הכרוב המיוחד (150ב-157א),²⁵ ו'סוד מטטרון' המקביל לטכסט הנמצא בספר העיון, 'נוסח סטנדרטי' (183א-ב).²⁶

25 נדפס לראשונה במאמר של עפשטיין הנ"ל, עמ' רמה-רמז.
 26 M. Verman, *The Books of Contemplation: Medieval Jewish Mystical Sources*, Albany 1992, p. 95.

שרידים של קובץ הסודות שערך ר' שם טוב, כפי שנמצא בכ"י אדלר, מצאנום בעוד בכ"י. הראשון נמצא באוסף היידנהיים שבציריך (מס' 1459 (102), דף 20א-ב; 24א-25א, סי' 2647).²⁷ כ"י זה כעניינו פירושים לכוונת התפילה, שמקבילים לכ"י אדלר, וסודות לפי תורת הכרוב המיוחד. שמו של ר' שם טוב נמצא בדף 20א ומראה, כי זו היא העתקה של סודות שהוא העתיקם וסידרם.

מצאנו עוד כ"י שיש בהם סודות בודדים, שמקבילים לסודות המצויים בקובץ הסודות שבכ"י אדלר, שאינם מזכירים את שמו של ר' שמחה. באוסף מוסקבה-גינצבורג 1403, דף רכא ע"א מצאנו פירוש לכוונת התפילה, שדומה לזה שבכ"י אדלר, דף 69א-ב. עוד מצאנוהו בכ"י ציריך 107, דף 59ב [סי' 2651], שם הובאה הקבלה במילים 'שמענו משם הרמב"ן', לעומת נוסח כ"י אדלר: 'ושמענו שמורי הרב משה בר נחמן אמ'...' השוואת כ"י ציריך 107 לכ"י אדלר מלמדת, כי בשניהם מצויים מספר חיבורים זהים ובכללם חיבורים שאינם מצויים בקובץ הסודות שבעריכת ר' שם טוב? מכאן יש לשער, כי שניהם נעתקו ממקור דומה או זהה.²⁸

כ"י אדלר ²⁹	כ"י ציריך 107	כ"י מוסקבה
כלל אחר מעניין ברכות האמצעות של י"ח כוונתם לתפ' ביום אבל בלילה לתשובה שהיא הבינה וראשי חדשי לת"ש ואפי' ביום והברכות הראשונות ואחרונות של י"ח ברכות בין ביום ובין בלילה לת"ש אבל כל התימו שבעולם צריך שיכלול ע"ס וכל הברכות	כל"ל ברכות. כלל מעניין ברכות האמצעות של י"ח כגון אתה חונן כוונתו לת"ת ביום אבל בלילה תשובה שהיא הבינה וראשי חדשי לתשובה אפי' ביום והברכות הראשונות של י"ח והאחרונות. ובי' ימי תשובה בין ביום בין בלילה לתשובה אבל כל	כאשר נתקבל מהרמב"ן ז"ל ג' ראשונות וג' אחרונות יכין שעמה העילת ששפע לנו ברכו דרך התפארת ביום ובלילה דרך מדת לילה וכיון האמצעות כך הוא אתה חונן בחתימת יכין שישפע לא דרך החכמה השיבנו לתשובה סלח לנו

27 המעתיק הוא המקובל הגדוע ר' אליה בן משה לואנץ. הוא העתיק סתבים אלה בשנת שמ"ג כמצויין במהדורת ספר מאירת עינים של עמוס גולדרייך, ירושלים תשמ"א, עמ' 17. וראה עוד רשימת תצלומי כתבי-היד העבריים במכון לכתובייר בספריה הלאומית, מאת נחמיה אלוני ואפרים קופפר, ירושלים תשכ"ד, חלק ב, עמ' 121.

28 נראה לנו, כי מעתיק כ"י אדלר העתיק את כ"י ירושלים 3756 8°. 'כלל מענין ברכות אמצעות' ללא הקטע 'שמענו מהרמב"ן' נמצא בכ"י ניריורק ביהמ"ל Mic 2156, דף 37א-ב. לסודות כוונת התפילה בימי חג מסוימים והתפילות המכוונות לתשובה ראה 'קבלה מענין התפילה מפי ר' אברהם חזן' ששלום פירסם בראשית הקבלה, עמ' 245-247. ראה גם: 'קבלה מענין אחר' כ"י אוקספורד-בודלי 1557, דף 101א-ב, סי' 16925. ועוד ראה אוצר החיים לר' יצחק דמן עכו, כ"י מוסקבה גינצבורג 775, דף קכ ע"א: '...המקובלים, שהם מתפללים פעם לספירה אחת ופעם לספירה אחת כפי ענין התפילה'. נוסף כגון בהערה את נוסח פירוש הברכות מכתובייר ירושלים 1037 8°, דף 6ב, ונדון בו להלן. 'כלל מענין ברכות אמצעות של י"ח ברכות. כגון אתה חונן וכל האמצעות וכוונתן ביום לת' אבל בלילה לתשובה שהיא הבינה וראשי חדשים לתשובה אפי' ביום. והברכות הראשונות של י"ח ברכות והאחרונות וכו'. ימי תשובה בין ביום ובין בלילה לתשובה. אבל כל החתימות שבעולם צריך לכלול י' ספירות וכל הברכות שאין להם חתימה כגון בורא פרי הגפן והמוציא וכו' צא כהן כולן לתשר'. אבל כל ברכה שסופה ותחילה ברכה תחילה לתשובה וסופה לי' ספירות. ושמענו כי אמ' רבינו משה ע"ה בין ז"ל כי לעולם יכין אדם לתפ' תרין מי' ימי תשובה שיתכוין לתשובה. וחתימת הברכות לי' ספירות וכשואמ' בברכות בא"י אמ"ה אקב"ו. בא"י אלהינו חוזר לתשובה מ"ה אקב"ו לתפ' ונקרא עולם על ז' קצוות כי הוא המעמיד הקצוות ברצון ספת הסכות ובהמשכתן השפע עליו'. על מקורו של פירוש זה ראה להלן בדיון על סודות הרמב"ן.

שאינ להם חתימה כגון בורא פרי הגפן והמוציא וברכת הפרי וכל כיוצא בהן כולו לתשוב אבל כל ברכה שתחלת' וסופה ברכה תחלתה לתשובה וסוף לי ספיר.

חתימות שבעולם צריך שיכלול עשר ספירות כולם יחד וכל שאין להן חתימה כגון פרי הגפן כולן לתשובה אבל כל ברכה שסופה לתחילה ברכה תחילה לתשובה וסופה לעשר ספיר.

לחס"ד ראה נא לגבורה רפאנו לתפאר' ברוך לנצח תקע בשופר להוד השיבה ליסוד למשומדי' יכוין לעשירי על הצדיקים לימין העשירי' לירושלים לשמאל העשירי' את צמח לאמצע העשירי' שמע קולנו לעשירי' ובכל הכיון יזהר שלא יקצץ בנטיעו' והבן.

ושמענו שמורי הרכ ר' משה בר נחמן אמ' כי לעולם יכוין אדם לת"פ חוץ מי ימי תשוב' שיתכונן לתש' וחתימות הברכות לי ספיר' [69 ע"ב] לי' ספירות וכשאמר ברכות בא"י חזור לתשרי מ"ה לתפ' ונק' עולם על שש קצוות כי הוא ונקראת מלך העולם כי הוא המעמיד ו' קצוות ברצון סיבת הסיבות ובהמשכתו השופעת עליו. הר"ם ב"ן.

ושמענו משם הר"ם ב"ן לעולם יכוין לת"ת חוץ מי' ימי תשובה שיכוין לתשובה ותחתי' לעשר ספיר' וכשאומ' בא"י אלה' חזור לתשובה מלך העולם אקבו לת"ת. ברכות בא"י חזור לתשרי מ"ה לתפ' ונק' עולם על שש קצוות כי הוא מעמיד הקצוות ברצו' סבת הסבות ובהמשכתו השופע עליו. משם הר"ם ב"ן.

כ"י ירושלים: כתוב-יד חדש שמסייע להבנת עריכת ר' שם טוב בר שמתה את הסודות

לעומת כתובי-היד הנ"ל, מביא כ"י ירושלים, בית הספרים 1037 8° [כתיבה איטלקית, מאה ט"ו] יותר מקבילות לסודות הידועים מכ"י אדלר. שם, דף א1-ב47, נשתמרו דפים רבים של סודות שסידורו של ידי ר' שם טוב עם הערות אחדות, שאינם מצויים בכ"י אדלר. החומר המשותף לכ"י ירושלים ולכ"י אדלר מלמד, כי בידינו חלק של ספר הסודות שערך ר' שם טוב. גילוי חומר זה והשינויים הרבים שבין כתובי-היד מאפשר לבדוק את פעולתו של ר' שם טוב ממבט אחר. מכ"י הנזכרים קשה היה להסיק בוודאות אם ר' שם טוב הוא בעל הסודות, מה הוא היקף הטכסט שהיה בידו, ומהם העניינים שנסדרו על ידו. יש להדגיש, כי בכ"י ירושלים חסרים סודות של תורת הכרוב המיוחד. ברם, הוא כולל עניינים הרבה בקבלה ממקורות שונים. נביא כאן סקירה של החלק העיקרי של כתובי-היד שיש בו חומר משותף לו ולכ"י אדלר, ואת המשך הדברים הכוללים הערות מר' שם טוב, ואחר כן בפרק 'פירוש לברכת כהנים' נשווה אותם לכ"י אדלר.

1. סודות מבית מדרשו של הרמב"ן, דף א20-א31. חלק מהסודות, מסוד אדם הראשון (דף ב27), מקבילים לחומר המצוי בכ"י אדלר ואלה הם: פי' למה צוה יי' למשה [א22]; מפני שיבה תקום [א22]; סוד בלעם [א22]; ראוי לכל אדם לחשוב ולחקור [א22]; כוונת התפילה על דעת הרמב"ן [א23]; פי' שמע ישראל [א23]; ובאגדה משל לבת מלך [א23]; ברכת כהנים [א23]; טעם הלולב [א23]; כלל גדול מטעם מצות עשה [א23]; טעם הציצית [א23]; טעם טבילת הטמא [א24]; טעם מים חיים [א24]; טעם נשבע דוד [א24]; פי' יתברך ויתקדש [א24]; טעם לא תבשל [א24]; ענין ראש השנה [א24]; מצות שחיטה [א25]; טעם ניסוך המים [א25]; סוד כלאים [א26]; ענין סוכות [א26]; כלל מענין הברכות [א26]; ומה

- שאמר הקשת [26]; צריך אתה לדעת כי אדם וחוה...האל בית אל [27-א-ב]; אדם הראשון [27-28-א]; טעם הכרובים [28-א]; טעם וידעו כי ערומים הם [28-א]; והפלגה בעבור [28-א]; שמעתי בשם רבא שהנשמות מקומן בתשובה [28-א]; מקובל אני מפי הרב [28-א]; אבי"ג [28-ב]; טעם האב מזדיע [29-א]; אמ' ר' אלעזר כל תענית [29-ב]; פי' טעם כתר יתנו לך [30-א]; קבלה מפי חכם מקובל כי בטעם גדול הוסיף הקב"ה ה' לאברהם [30-ב]; מצאנו במדרש משלי [30-ב]; 'זה מצאנו בספר אחר': סוד חליצה [31-א].
2. 'זה מצאתי בספר אחר', דף 31א. הערה של המעתיק או של המעתיק שהיה גם העורך.
3. סוד חליצה הכולל שתי הערות, דף 31א-ב; כולל שתי הערות בדף 31א, א': 'מצאתי סמך לדברי מי שפירש למטה בסוף זה הקונטרס', וב': 'ונראה לי שם טוב כהן כי ר"ל תחייבם אמנו ליבם עכ"ל ר"ש'.
4. פירוש עשר ספירות כולל שלש הערות, דף 31ב-33א. הפירוש פותח במילים 'כלל עשר ספירות מחשבה כתר עליון', ויש בו שלש הערות: א (32-א): 'ואני שמעתי כי הוא גלג' שכ' הפועל והוא הקטן והוא מט' והוא שם בן ד' אותיות בכתבו ובקריאתו אדני ונקראת מלאך בהנהגת העולם השפלי'. ב (32-ב): 'ונראה לי שם טוב בר שמחה הכהן כי דוד המלך הזכיר אליו'. ג (33-א): 'צ"ל שם טוב בר שמחה הכהן כי זו הצורה כפי מה שכת' בספר יצירה.....'
5. סוד העיבור וסוד הייבום, דף 33א-ב.
6. טעם חליצת הנעל, דף 33ב.
7. פי' סוד העיבור, דף 33ב-34ב. נזכר בו ר' יצחק בר שמואל בדף 34א.
8. 'שאלו מה טעם מברכין על המים', דף 34ב.
9. עיקר ק"ש (קריית שמע), דף 34ב-35א.
10. פירוש שמע ישראל, דף 35א.
11. טעם למה נתנו בנשמת כל חי, דף 35א.
12. הערה לר' שם טוב, דף 35א: 'פי' לשם טוב בר שמחה הכהן...'

סודות מקבלת הרמב"ן: עריכתם הקדומה ושימושו של רבי שם טוב בר שמחה בהם

בחלק השלישי של קובץ הסודות בכ"י אדלר נמצא ליקוטים של סודות, שפותח במילים 'אדם הראשון די"ו פרצופין נבראו'. קטע זה הוא החלק השני של סוד 'אדם וחוה'. סוד זה נמצא בשלמותו בכתובייד אחרים, כפי שתיארתי בהקדמה למהדורת פירוש ספר יצירה האבוד לר' יעקב הכהן [בדרפוס]. קטע זה בא ממשפחה זו של כתובייד ויצא לאור בספר שושן סודות, קארעץ תקמ"ח, דף ג' ע"ב — ד' ע"ב. שני הסודות נמצאים יחד עוד בשלשה כתובייד מן המשפחה והם: כ"י אוקספורד 1656, דף 337-338 [סי' 17397]; כ"י ניוירוק — ייו"א (YIVO) 404, דף 18א [סי' 40092]; כ"י רומז 3152, דף 86א-ב [סי' 130].

סוד אדם וחוה שייך ללקט סודות מקבלת הרמב"ן, שמצוי בכתובייד רבים. הקרבה שבין הסדר והסודות בשני כתובייד אלה מעלה, כי אחד מן הליקוטים של הסודות מבית-מדרשו של הרמב"ן היה לפני העורך של קובץ הסודות בכ"י אדלר, אם הוא ר' שם טוב או אם הוא מקובל שקדם לו (ראה להלן). סודות אלה מוכרים לקורא מסוף ספר נפש

החכמה, בסיליאה שס"ח, ט"י נג-ע.³⁰ כמה ניסוחים של סדר הסודות התפתחו בהשתלשלות העתקת כתובי-היד, גם אלה שהוסיפו חיבורים מבין הסודות וגם אלה שהוציאו מספר סודות. כדי להראות שר' שם טוב אינו העורך של הסודות של קבלת הרמב"ן ולהוכיח, שאין קשר הכרחי לסודות תורת הכרוב המיוחד, די הוא להראות שלקט הסודות הגמצא בקובץ של הסודות לר' שם טוב היה מלוקט כבר במקומות אחרים.

מצאתי עוד כתובייד רבים, שבהם רוב החיבורים הנ"ל ברצף זהה או דומה. בכמה מהם נמצא בראשם פירוש עשר ספירות המיוחס לר' יעקב הכהן,³¹ כפי שנמצא ברצף הכתבים שנעתקו בכ"י ירושלים 1037⁸ (דף 14ב-19ב) ואחרים ב'סוד בלעם' (שם, דף 22ב).³² בכמה כתובייד, שבהם סודות קבלת הרמב"ן, הביאו אחר 'קבלה מפי חכם', סוד קצר שנעתק בסוף פירוש התורה להרמב"ן ממקובל עלום-שם.³³ בכתובי-היד הנדונים נעתק סוד זה ובראשו הכותרת: 'פרץ מצאתי במדרש משלי....'. נראה כי 'פרץ' הוא חתימת החומר הקודם לו, והמילים 'מצאתי במדרש משלי' מקדימים את הקטע שנוסף לו. מכאן עולה כי פרץ הוא מלקט סודות קבלת הרמב"ן, או לכל הפחות הוא הכניס חומר חדש לעריכה של הסודות המצויה לפניו.³⁴ בכ"י נוסף נעתקה הקבלה בענין הברכות הראשונות של י"ח ברכות שהובאה לעיל בשם 'למהר"ר פרץ'. שם הובאה הקבלה על יד פרץ בשם הרמב"ן, ששמעה ממנו: 'ושמעתי מהר"ם שלעולם יכין לתפארת חרץ מימי תשובה....'.³⁵ הקבלה הזאת הובאה גם בליקוט אחר של 'סודות הרמב"ן', 'מלשון רבינו הרב הגדול ר' משה בר נחמן'.³⁶

30 מהדורה ביקורתית לספר המשקל המהווה רוב דפוס זה הוכנה עליידי ר' ויינהובן: Jochanan Wijnhoven, 'Sefer Maskiot Kesef: Text and Translation with introduction and Notes', M.A. Thesis, Brandeis University 1961; עוד ראה מאמרו של ויינהובן, 'חסם של שני חיבורים מאת ר' משה די ליאון לספר הזהר, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות ב. תשכ"ט, עמ' 313-315. בסעיף ס' בספר נפש החכמה נדפסה קבלה מר' אלעזר אך הנוסח שם משובש: 'קבלתי מפי' ר' אליהו. ראה גם סימן סח (= כ"י ירושלים, דף 9א) 'אמ' ר' אלעזר' ושם דף 28ב, 'אבי"ג קבלתי מר' אלעזר'. נוסח זה נמצא בכמעט כל כתובי-היד של סודות קבלת הרמב"ן. ראה גם כ"י אוקספורד-בדלי 2276, דף 14ב ('ס' 20968). 'אני אביגדור קבלתי'. אולם מצאתי נוסח אחר בכ"י מילאנו P12 SUP, דף 137א-142א ('ס' 14595), דף 140א: 'כך קבלתי יצחק של והוא אני אביגדור קבלתי מר' אלעזר מי כמכס....'.

31 ראה אברמס, 'ספר האורה', הנ"ל, עמ' 10 הע' 8.

32 למשל כ"י פאריס 353, דף 31א-41א כולל את רוב החיבורים האלה בסדר דומה ועוד סודות נוספים ומתחיל עם פירוש עשר ספירות המיוחס לר' יעקב. דוגמאות נוספות של כ"י, שרצף הסודות מתחיל בפירוש עשר ספירות המיוחס לר' יעקב הכהן הם: כ"י ברלין 3305, דף 11ב ואילך ('ס' 2107); כ"י מוסקבה 1032, דף 348 ואילך ('ס' 7247); כ"י פאריס 680, דף 258א ואילך. כ"י ביהמ"ל 2325, עמ' 88 ואילך; כ"י מוסקבה 1032, דף 348 ואילך ('ס' 7247). כ"י ואטיקן 236, דף 67 ואילך ('ס' 292). על 'סוד' זה עיין במאמרי 'השכינה שמתפללת לפני הקב"ה', שיופיע בתרכיב, הע' 32. שם הראתי כי ר' יהושע אבן שועיב כבר הכיר את החיבור. יש לציין, כי ה'סוד' פותח במילים 'מצאתי במדרש משלי' והפתח 'מצאתי' אינו שייך לעריכת רצף הסודות.

34 ראה למשל כתובייד ניריורק, ביהמ"ל 8124 Mic, דף 35-42א, בזה רצף הסודות נגמר עם 'קבלה מפי חכם', וחסר שם החורם 'פרץ'.

35 כ"י קימברידג' 71 Add, דף 7א ('ס' 16289). 'אע"פ שכ"י זה נעתק במאה ה"ט או י"ו, נראה כי נשתמר בו נוסח קדום של ליקוטי ר' פרץ, וראה להלן.

36 כ"י אוקספורד 2456, דף 2א-22, ס' 15587. בצילום של כתובייד זה (היד ביד' ג' שלום, ועתה במכון לתצלומי כתובי-היד, סימן פ' 3911). שלום שיער כי "המחבר הוא ר' עזריאל".

עריכת הסודות של ר' פרץ היתה לפני ר' שם טוב, ובכ"י ירושלים, דף 330 בא שמו של פרץ. לקט הסודות המזכירים את שמו של ר' פרץ נמצא בכתובייד קדומים, וביניהם כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 752 (דף 75א), שם המאה ה"ד.³⁷ שם נסתיים קובץ הסודות הזה בשמו של פרץ ואין בו המשך הדברים ממדרש משלי. במספר כתובייד של קובץ הסודות מקבלת הרמב"ן הסתיים רצף הסודות בהערה הבאה 'זה נעתק מספר מתוזר מרבינו משה ב"נ ע"ה מלות אוסיף כשמות זכות ונקיות בחדרי משכיות עכ"ל'.³⁸ אבל הקורא מסיק, כי ר' שם טוב הוא שהוסיף את הקטע ממדרש משלי. בכ"י פירינצי 44.13, דף 207א נעתקו סודות קבלת הרמב"ן בצד הקטע 'מצאתי במדרש משלי'. לכן נראה, כי לפחות שני עורכים עברו על החומר לפני שהוא הגיע לידי ר' שם טוב.³⁹

פירוש לברכת כהנים

בליקוט הסודות מקבלת הרמב"ן נמצא פירוש לברכת כהנים. הפירוש נכלל בתוך שני הקבצים הגדולים של הסודות שנערכו בידי ר' שם טוב: כ"י אדלר, דף 69ב [20]-[22] וכ"י ירושלים 1037⁸, דף 23א [16]-[25].

כ"י אדלר:	כ"י ירושלים:
כוונת ברכת כהנים	פ' ברכת כהנים
יברכך יי וישמך.	יברכך יי וישמך
רמו לע' לשון שמירה מורה לע' כתר וגו' משמרת	יי הראשון רמו לע' לשון שמירה מורה לע' כתר וגו' או כי נשמרת תרגומו מטרתא ותבן ר"ל מטרוניתא לשון נ'.
יאר רמו לפנים המאירים שהיא איספקלרי' המאירה	יאייר יי פניך אליך ויתנך רמו לפנים המאירים שהיא אספקלריא המאירה שהיא התפ'.
ישא רמו למדת הדין שהוא הפחד אדני היא	ישא יי פניו אליך רמו למדת הדין שהיא הפחד. ויי' הוא התשור' ולעולם בהשכתו! הכל.
התשובה בהמשכת שלם.	יי שמעה. יי סלחה. יי הקשיבה ועשה אל תאחר.
	יי שמעה הע' שהיא קרובה לשמוע יי סלחה
	התפארת שהיא הרחמים יי הקשיבה התשור'. וכן אם עונות תשמור יי לע' שהיא מידת הדין רפה. יי מי יעמוד לתפאר' כי עמדה סליחה מידת הרחמים.

לפי שחסר בסוד זה רמו לתורת הכרוב והוא נמצא בקובץ הסודות של קבלת הרמב"ן,⁴⁰ ייתכן כי הוא שייך לאסכולה של הרמב"ן. אפשר להסתייג מכך על-פי עדות אחרת, על-פי

- 37 ראה גם, כ"י מוסקבה 96, דף 4א-12ב [ס' 6776], שנעתק בשנת 1443.
- 38 כ"י מינכן 341, דף 188ב [ס' 1101]. ראה גם כ"י מילאנו P12 SUP/10, דף 137א-142א [ס' 14595]. שם חסר שמו של פרץ בתוספת ההערה הנ"ל, '....חסרה כלום. כן מצאתי כתר' לפני וכתבתי אנכי כאן דלגתי עמוד מפ' בראשית וב' דפין מתחילת כי מסופק אם נכתב לך כבר...'
- 39 עוד כ"י של סודות מקבלת הרמב"ן הם כ"י פארמה פלאטניה 2377, דף 264א ואילך [ס' 13242]; כ"י מוסקבה-גינצבורג 366, דף 48א ואילך [ס' 20402]; כ"י מוסקבה-גינצבורג 133, דף 174א ואילך [ס' 6813]; כ"י מוסקבה-גינצבורג 1302, דף 100א ואילך [ס' 48232]; כ"י אוקספורד 1947, דף 1א ואילך [ס' 19109].
- 40 והשווה עוד לפירוש קבלי של ברכת כהנים המובא בשם הרמב"ן בסידור טיהנגן ש"כ, דף 71 והוא שונה מהפירוש הנ"ל.

כתוב־יד נוסף שמביא קטעים מהברייתא דיוסף בן עזריאל ופירוש לברכת כהנים זה ליד זה, הוא כ"י אוקספורד 1038. נוסח זה דומה לנוסח שבכ"י אדלר:

פ' ברכת כהני' יברכך השם וישמרך.

השם הראשון רמז לע' לשון שמירת מורה לע' כתר ג' כי משמרת תרגו' משרת והבן ר"ל מטרונות לנ'.

יאר הש' פניו אליך ויחונך רמז לפנים האמירים שהם אספקלריא המאירה שהיא התפ'.

ישא יי' פניו אליך רמז למיד' הדי' שהיא הפחד.

ישם לך שלום היא התשובה ולעולם בהמשכת הכל.⁴¹

אולם בשולי כתוב־יד אחר, הוא העתקת סידור התפילה, מצאנו ביאור לפירוש ברכת כהנים עם הגהות נוספות שהוכאו בשם 'הרב', שלדעתנו אינו אלא הרמב"ן. וכך הוא בכ"י מוסקבה 1403, דף רכ ע"ב בשוליים:⁴²

כבר ידעת כי מדת הדין נק' שומר ישראל ותרגום משמרת משרת' מלשון מטרונות ורומז למדה הנקרא' מטטרון,⁴³ ובעבור כי הוא שופעת לעולם וסדר הברכות לסד' הזה מלמטה למעלה מתחיל הכנסת ישראל ואחר כך במדת רחמים באומרו: יאר יי' פניו אליך רמז לפנים המאירים. וכן אמ' תז"ל יאר ה' פניו אליך יתן לך מאיר פנים. ועוד עולה לתשובה שאומ' ישא ה' פניו אליך היא המלך העליון המושך משך החכמה מפנינים. נמצא שהכהן הוא מעלה נפשו מעיליו לעיליו וכו' והבן. יברכך פתח הרב הגדול ז"ל כי הברכה מלמעלה והשמיר שתשמור אותה כטעם זכור ושמור.

יאר השם הגדול את פניו ומביטים כך. וכן אמ' בספרי: ר' נתן אמר זה מאור השכינה. ויתכן, שתשא חן בעיניו כעניין שאמר עולמי' הלואי תהא מעלת חן לפניך בכל שעה. ישא השם פניו אל השמים מעל.

ישם לך שלום⁴⁴ הכל בביתך וכן אמ' מלכות בית דוד ושמו את שמי הגדול על בני ישראל. ואני אברהם כי אני המדבר הנני. עכ"ל הרב ז"ל.

כתבים ברורים לאלה נמצאים בשני סעיפים נוספים של סודות מקבלת הרמב"ן: 'שהנשמות מקומן בתשובה', ר' מטטרון רכב איהו'. הסוד הראשון נרפס בספר הנפש החכמה, אצל שני הסודות יחד נמצאים בכל כתוב־היד של קובץ הסודות של קבלת הרמב"ן. הראשון פותח במילים 'שמעתי בשם רבינו', והשני פותח במילים 'מקובל אני מפי הרב'. יוסף דן ואליוט וולפסון ייחסו את הכתבים האלה לחוג המרכזי של חסידי אשכנז

41 כ"י אוקספורד־בודלי 1038 מן המאות י"ג-י"ד וכתוב בכתביה אשכנזית מרובעת. בשוליים של דף 99 מצויים דברים מכתבי חוג הכיכוב המיוחד, סי' 22624.

42 עוד עיי' שם, בדף נח ע"ב (ודף נז ע"ב) דברים מטעם הכיכוב המיוחד: 'ברוך שמו, כלומ' ברוך'ך אותיות כר"ב. והק' יברך הכיכוב ומשפיע עליו דרך צנורות והמדות...'

43 מנחם ריקנאטי מכיר קבלה דומה, המזהה את מטטרון עם הספירה האחרונה, 'ואני אכתוב לך מה שנראה שהוא דעת חכמי הקבלה: כבר ידעת כי מדת הדין נקראת שומר ישראל ותרגום משמרת משרת מלשון מטרונות. והרמז למדה הנקראת מטטרון, ובעבור כי היא שופעת לעולם אמר יברכך כי היא השופעת לעולם'. פירוש התורה לר' מנחם ריקנאטי, לבוב תר"מ-תרמ"א, דף עג ע"ג. ד"צ, ירושלים תשכ"א. ליהיו בין מטטרון ומטרונות ראה פירוש האגדות לר' עזריאל, עמ' 11 הע' 2.

44 הגהה: 'שיבא המדות כלם נשלמים במדות הכל בביתך בספרי, ר' נתן אמ' זה שלום וכל הדרך'.

וטענו, כי המחבר אינו אלא תלמיד של ר' אלעזר מוורמס. הם ביססו את דבריהם על קריאה אינטגרלית של כל הקובץ. דהיינו, הרב המוזכר לפני כן בפירוש של כוונת התפילה, 'מקבלת הרב ר' אליעזר' (65), הוא לדעתם הרב המובא בסודות קבלת הרמב"ן⁴⁵: 'מקובל אני מפי הרב' (70א). בכך הולכים שני חוקרים אלה בעקבות הנחה מוטעית של שלום, כי מדובר במקובל אחד, שחי דור לאחר ר' אלעזר מוורמס וקיבל קבלות מטעם תורת הספירות. דן וולפסון טענו, כי סודות קבלת הרמב"ן הן קבלות שר' שם טוב בר שמחה קבל במאה ה"ג מאשכנזים בעלי סודות.

בין הקטעים המובאים מתוך מקורות שונים מצויות גם דרשות ספקולאטיביות אחדות שחיבר ר' שם טוב בר שמחה בעצמו. דרשות אלה מעידות בבירור, שר' שם טוב מקובל היה, ואמון על המסורת החדשה של תורת הסוד, ובאמצעותה גיבש את 'תורת הייחוד' שלו. עיקר דינו מוקדש לכוונת התפילה, שהיא עומדת במרכז ספרות הייחוד החסידית בכללה. ר' שם טוב דן פולמוסי בשאלה. לאילו ספירות בעולם האלהות יש לכוון ברכות שונות בתפילה...בתוך דינו תופס תיאור ה'כרוב' מקום רחב, וכנראה רומז הוא לזיהוי בין 'הכרוב המיוחד', הוא מלאך המתגלה לנביאים ולבני אדם, לבין מטטרון. ככל הנראה מגמתו של ר' שם טוב הכהן, שהיא מגמה המצויה גם בכתבי מקובלים אחרים, לבסס את קדמותה של המסורות הקבלית על ידי זיהוי עם תורתם של חסידות אשכנז, שכבודם כבעלי סוד גדול היה בחוגי מקובלים השונים.⁴⁶

דן ראה במסורת זאת דוגמא של שילוב תורת הסוד והקבלה, כפי ששלום ניסח את הבעיה בהקשר הכללי של כ"י אדלר, שבו הלשון: 'מקובל אני מפי הרב כי מטטרון הוא שליח ואיהו רכ"ב מיוחד ששמו כך', נראה לדן שיבוש של הנוסח המקורי האשכנזי, שהעיר 'כי יש לתקן [את שגיאת המעתיק] ולקרוא "כרוב המיוחד"'.⁴⁷

וולפסון קיים במאמרו *Metatron and Shi'ur Qomah in the Writings of Haside Ashkenaz*⁴⁸ את קריאתו הכללית של דן וטען, כי 'הרב' המוזכר הוא ר' אלעזר מוורמס, ומי שקיבל ממנו מסורת בעל פה אינו אלא ר' שם טוב בר שמחה. לעומת דן עמד וולפסון על נכונות הגירסה בכ"י אדלר וטען, כי הנוסח שהשתמר שם הוא מוכן לפי תורת הסוד של החוג המרכזי באשכנז. מכאן, עולה, לדעתו של וולפסון, שהמונח 'רכב מיוחד' הוא מקביל למונח ולמושג 'כרוב המיוחד', הנודע רק מכתבים השייכים לחוג זה.

word *rekhev* having the connotation of chariot, a usage widely attested in the Bible. The force of this tradition transmitted in the name of Eleazar, then, would be that Metatron is the special or distinctive chariot, and thus functions like the throne (or cherub) upon which the glory sits.

45 כ"י אדלר, דף 65. הדף נדפס כבר על ידי שלום בספרו ראשית הקבלה, עמ' 78, ודן הדפיסו נוסח השלם.

46 דן. גרולה ההיסטורית של תורת הסוד של חסיד אשכנז, בתוך מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' צא.

47 דן, שם, הע' 17.

48 Proceedings of the Conference on Mystik, Magie und Kabbala im Aschkenasischen Judentum, held at the Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt West Germany, Dec. 9-11, 1991

כפי שראינו ממקורות אחרים, הסודות שבכ"י אדלר לא התחברו על ידי ר' שם טוב אלא על ידי מקובלים מן האסכולה של הרמב"ן. וכיוון שגם הסודות לפי תורת הכרוב המיוחד לא נכתבו בעל ידי ר' שם טוב, אין לראות במובאה הנדונה קשר לקבלה של ר' שם טוב ולא לתורת הכרוב המיוחד או לתורת הסוד באשכנז.

ברוב כתובייד החד האחרים של הסודות של קבלת הרמב"ן, גורסת קבלה זו 'ואיהו רבה המיוחד', ולא 'דרכ מיוחד'.⁴⁹ זאת ועוד, בהמשך המקביל של הגירסה של כ"י אדלר הובא פירוש קבלי לשפע המתמשך בין הספירות.

<p>כ"י אדלר, דף 70א ומקובל אני מפי הרב כי מטטרון הוא שליח ואיהו רכב' מיוחד ששמו כך כי כל שליח נקרא מטטרון ולשון יוני הוא מטטר ויכול להיות' כי כל השליחי' מקבלי' שפע מן הע' לעשות שליחות.</p>	<p>סודות מקבלת הרמב"ן כ"י ביהמ"ל 1895, דף 12א ומקובל אני מפי בן הר': מטטרון הוא שליח ואיהו רבה המיוחד ששמו כך כל דבר נקרא מטטר ולשון יוני מטטר ויכול להיות כי השליח מקבלים שפע מן הע' לעשות שליחות.</p>
--	---

בכתובייד אחר של סודות קבלת הרמב"ן הובא נוסח 'רבה המיוחד' בשם קבלה מבנו של הרמב"ן: 'ומקובל אני מבן הר' מטטרון הוא שליח ואיהו רבה המיוחד ששמו כך כל דבר נקר' מטטר ולשון יוני מטטר ויכול להיות כי השליחי' מקבלי' שפע מן הע' לעשות שליחות'.⁵⁰ הרי שבכתובייד אחרים של סודות קבלת הרמב"ן, כגון כ"י לונדון 752 שמן המאה הי"ד, הובא נוסח שונה וגם הוא מובא בשם קבלת 'בן הרב'. נוסח זה זהה לנוסח ליקוטי הסודות שבכ"י ירושלים, שערך ר' שם טוב. נביא כאן את הסעיף הזה לפי שלשה ניסוחים דומים:

<p>כ"י ירושלים 1037, דף 28א [25]- [28] ומקובל אני מפי בן הרב כי מטטרון הוא שליח ואיהו רכב' מיוחד ששמו כך כי כל שליח נקרא מטטר ולשון יוני מטטר ויכול להיות כי השליחי' מקבלי' שפע מן הע' לעשות שליחות.</p>	<p>כ"י לונדון 752, דף 74א ומקובלני מפי בן הרב כי אני הוא ג"ג א"ח וא"ח דכ"ב ד' אחד שגד"ו כך כי בג"ג דכ"ב ה"א כ"א רטכ"ב ולשון אני הוא דטטכ' ויכול להיות כי השגו ד' אד' מקבלים שפע מן הע' לעשות ג"ג מו ר"ד.</p>	<p>כ"י פירנצי 44.13, דף 207א אמ' המחבר מקובל אני מפי הרב כי מיטטרון הוא ג"ג א"ח רמ"א הו' דכ"ב ד"א אחד שגדו כך כי בג"ג ככ"ב הא כ"א דע"כ ולשון אני הוא בטט"ב. ויכול להיות כי השגחות מד' מקבלים שפע מן הע' לעשות בגי' הור"ד.</p>
--	--	---

נוסח זה סתום למדי ואין אנו יודעים לפרשו. אולם יש לציין, כי הגירסה 'דרכ דא אחד' קרובה בכתיבתה ל'רכב מיוחד', ועל כך נראה ששני הנוסחים קשורים זה בזה. ובכל זאת הגירסה היפה ביותר של נוסח כ"י אדלר נמצאת בקובץ הסודות מקבלת הרמב"ן, שבכ"י ואטיקן 294, דף 48ב: 'מקובלני מפי הרב כי מטטרון הוא שליח ואינו דבר מיוחד ששמו כך רק כל שליח נקרא מטטר והוא לשון יוני מטטר ויתכן להיות כי השלוחי' מקבלין שפע מהעילה לעשות את שליחותן'. נראה כי זה הוא הנוסח המקורי מפני שהוא הנוסח

49 וכן הוא למשל כ"י ביהמ"ל 1895 Mic, דף 12א.
50 למשל כ"י מוסקבה-גינצבורג 82, דף 98 ע"ד.

שהשתמר בקובץ אחר של סודות, שאין בו לקט מן הסודות של קבלת הרמב"ן, הוא כ"י לונדון 752, דף 36ב. שם הובאה המסורת סתם וללא ייחוס ל'הרב': 'מיטטרון הוא שליח ואינו דבר מיוחד ששמו כך רק שליח נקרא מיטטר ולשונן! [יוני כי מטטר ויכול להיות כי השלוחים מקבלים שפע מן העין לעשות שליחותם].⁵¹

לפני שנפרש את הכוונה העיקרית של הקבלה הזאת בעניין מטטרון יש לעמוד על שינוי בנוסח. בכ"י ואטיקן השפע בא 'מהעילה', היא הסיבה הראשונה, שלדעת כמה מקובלים היא עומדת בראש אילן הספירות או זהה עם הספירה הראשונה. לעומת זאת בא השפע בכ"י לונדון מן 'העין', שהוא כנראה איות האות ע' והוא קיצור ל'עטרה', המשמשת כינוי לספירה העשירית.⁵² זה הוא הבדל יסודי בין הנוסחים, ובכל זאת משמעות ההקבלה היא, שמטטרון אינו ישות או מלאך אחד הנבדל מההווה האלוהית,⁵³ אלא מהותו מובנת על פי המשמעות של שמו, 'מדריך'. וגם לפי הקבלה בשם 'הרב', כל דבר הנשלח על ידי האל נקרא בכינוי מטטרון.⁵⁴ מכאן יוצא, שאם יש לראות בגירסה 'רכב' שיבוש של המילה 'דבר', ייתכן כי מעתיק אחר התאים את הגירסה לדעה שלו, כי יש ישות מחוץ לאלהות והוא שינה את המילה 'אינו' ועשאה 'ואיהו'. הנוסח המקורי 'ואינו דבר מיוחד' הולם יותר לדברי הרמב"ן בפירושו לתורה, בראשית מו, שם נאמר: 'וחס ושלום שיהיה הדבר הנקרא שכינה או כבוד נברא חוץ מהשם הנכבד ית'. וכפי שפירש שלמה פינס,⁵⁵ שלדעת הרמב"ן ההיפוזטאזה של האלהות הנקראת 'כבוד' אינו דבר אחר אלא הוית האלהות.⁵⁶

ההשתקפות של הקבלה בשם 'הרב' ניראת בלשנו של ר' בחיי בפירושו על התורה: 'ועל דרך הקבלה ואל משה אמר השם המיוחד עלה אל השם, זהו מטטרון ששמו כשם רבו. וכן דרשו רבותינו זכרונם לברכה, ונקרא בשם הזה לפי שבשם הזה נכללים שתי לשונות המודים על ענינו והוא אדון ושליח. אדון מלשון חכמי שקורין אל הגברת בעלת ממשלה

51 ג' שלום חשב כנראה על מקור זה כאשר העיר בתרפים למאמרו של דן, (ליד התיקון של דן לגירסה בכ"י אדלר, 'ואיהו רכב מיוחד'), 'צ"ל ואינו רכב מקום 'ואיהו'. תרפים של מאמרו דן, הנ"ל, אוסף שלום. סימן 6156.7.

52 ראה כ"י לונדון, דף 39א: '...נצח, הוד, צדיק, עין'.

53 ר' מנחם ריקנאטי סיכם תורה זאת בסוף ספר טעמי המצוות שלו, שנדפס בפירוש יהודה חייט לספר מערכת האלהות, מנטובה, ש"י, דף כט ע"א: 'כל מה שאמרו לא מן הכורא אמרו אלא אברי השכינה ויחשבו כי השכינה צורה נבראת ולא כן דעת הרמב"ן ז"ל וכל חכמי הקבלה חולקים על זה'.

54 בראשית רבה ה, ד; H. Odeberg, *3 Enoch or the Hebrew Book of Enoch*, London 1928, pp. 126, 128. ראה ספר אשכול הכופר כ"י ואטיקן 219, דף 10: [סי' 277]: 'וזהו הנקרא שליח והוא השליח הידוע לכבוד כי הוא שלוחו של מקום ב"ה השכל ודוגמת השכל הוא שליח החכמה ואין לפניו גדול ונכבד ממנו. ולפיכך נקרא מטטרון שליח הוא בלשון יוחנ ופי' הרמב"ן ז"ל בפי' התורה ראה החלתי מה איכפת לך אני מטטרון שלך, ושמע בלך כי בא בלעם שלח מטטרון קמי'. על כך ראה משה אידל, כתב ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 111, G. Stroumsa, 'Form(s) of God: Some Notes on Metatron and Christ', *Harvard Theological Review* 76 (1983), p. 287.

55 שלמה פינס, האל הכבוד והמלאכים לפי שיטה תיאולוגית של המאה השנייה לספירה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו (ג-ד), תשמ"ז, עמ' 1-12.

56 השווה ספר כבוד ה', תוניס תר"ס, דף מח ע"א: 'כי לפי התרגום הזה לא ישאר מקום כלל לטעות הרמב"ן שגזר שהשכינה והעצם דבר אחד'. ראה גם פירוש פז לספר מערכת האלהות, מנטובה ש"י, דף קי"ג ע"ב.

מטרונה, שליח מלשון יון שקורי' מנטטור, ועוד יכלול ענין שלי[ש] מלשון שמירה, כי תרגום משמרת מטר'.⁵⁷

זמנו של רבי שם טוב בר שמחה והתיחסותו לפירושי התפילה לפי תורת הכרוב המיוחד

מסקירה זו של קובץ הסודות של ר' שם טוב וממקורות חדשים שנתגלו נראה, כי ר' שם טוב הוא עורך הסודות שנכתבו על ידי מקובלים ובעלי סודות שונים, מחוגו של ר' אלעזר מוורמס ועד עריכת הסודות של המקובלים באסכולה של הרמב"ן שמן המאה הי"ד. ועל כן ר' שם טוב בר שמחה הכהן אינו בן דורם של תלמידי ר' אלעזר מוורמס ולא מבני חוגם והשם שמחה מעיד עליו שאינו ספרדי הוא פעל לכל המוקדם בראשית המאה הי"ד, ולא מן הנמנע בראשית המאה הט"ו.

מן ההערות של ר' שם טוב עצמו, המצויות בקובץ הסודות שהוא ערך, לא נמצא קשר הכרחי לתורת הכרוב המיוחד. והואיל ומצאנו כמה מן הסודות האלה במקומות אחרים ללא קשר לר' שם טוב, ייתכן שהוא אינו בעל הסודות האלה אלא קבלם בכתב. על כן אין לראות השפעה הדדית בין ה'חוגים' האלה כפי שהציע שלום, ואין לראות בר' שם טוב דוגמא של מקובלים אשכנזיים בשלהי ימי הביניים, ששילבו את תורת הסוד של חסידות אשכנז ואת תורת הספירות של הקבלה, כפי שהציע דן. ועוד, נוסח כ"י אדלר 'רכב מיוחד' אינו הגירסה המקורית, ומכל מקום אין לייחס אותו לר' אלעזר אלא לקבלת הרמב"ן. לכן אין לראות בטכסט זה קירבה בין תורת הסוד של החוג המרכזי של חסידות אשכנז ובין קבלת כתבי הכרוב המיוחד, כפי שהציע וולפסון.

ר' שם טוב היה קודם לכל מעתיק ומסדר הסודות, וגם מקובל שמעתיק הטכסטם שהגיעו לידו. במקום אחד בקובץ הסודות של כ"י אדלר, דף 69ב, ייחס ר' שם טוב קבלות אחדות לכתבים אחרים שהיו בידו 'קבלה שכתוב בידם'. ובכל זאת הוא, לפי דבריו במקום אחר, גם 'מקובל' לפי המשמעות המדויקת של המילה. ויש להדגיש שוב, כי הוא לא כתב שהוא קיבל את הסודות מטעם הכרוב המיוחד, אלא על פי תורת הספירות המוכרת מספרד, כדבריו בדף 69ב: 'אני צעיר בחכ' שם טוב בה"ר שמחה הכהן קבלתי כי י"ח ברכות בחול ובשבת כאשר כתוב מיד הכוונה כך הוא כל קדיש קדושה וברכו ושירים יש לכוון שהשם ית' ישפיע לנו ברכה במדת התש' שהיא הבינה.....'⁵⁸ דבר זה אינו מכונן עם תפקידו בקובץ הסודות כולו. ויש לשאול, האם עלינו להבין כאן את הפועל 'קיבלתי' במשמע של קבלת מקורות בכתב, מפני שר' שם טוב הוסיף בדרך כלל הערות קצרות, כמו למשל בחלק השני של קובץ הסודות, שנשתמר בכ"י ירושלים, שם כתב ר' שם טוב לעיתים, 'ע"ל ר' ש"ט בר שמחה', דהיינו נראה לי ר' שם טוב בר שמחה.⁵⁹

57 פה"ת לר' בחיי בן אשר, פרשת משפטים, וינציאה ש"ד, דף קך ע"ד. ראה עוד פירושו לשמות יב, יב. ראה גם פירוש הרוקח על התורה, בניברק תש"מ, ב' עמ' קכט. 'כי שדי בגי' מטרון פיר' מנהיג'. George Foot Moore, 'Intermediaries in Jewish Theology' *Harvard Theological Review* 15 (1990), p. 65; E. Wolfson, 'The Secret of the Garment in Nahmanides', *Da'at* 24 (1990), p. xxxvii.

58 ראה עוד 'פירוש לר' שמחה' בכ"י ירושלים, דף א35.

59 ראה שם דף א31, ב32, א33, א35. קובץ הסודות נגמר שם בדף 46ב.

ר' שם טוב לא היה רק מעתיק או עורך או מקובל אלא זה וזה וזה. והשאלה שיש לשאול היא: האם יש קשר בין היותו מעתיק ועורך לבין היותו מקובל. במילים אחרות: האם אפשר לראות את העריכה של חומר קבלי כפעולה קבלית לעצמה? ואמנם התשובה היא כן, עניין שנחזור אליו במקום אחר. בהקשר של עריכת הסודות על־ידי ר' שם טוב, יש להעיר כי דרך ר' שם טוב היה בעיקר להגיב ולהעיר על מה שנמצא לפניו. לדוגמא, בכ"י אדלר, דף 69א, ביקר ר' שם טוב את הטכסט ממבט רחוק, ואולי יש לאמר דקדק בו, כדבריו: 'ואני הצעיר בחכמה שם טוב בה' ר' שמחה הכהן דקדקתי באגדה'.

ועוד מזאת הברייתא יש הוכחה על הייחוד ר' דברים עשו אנשי יריחו ג' מיחו בידם חכמ', וג' לא מיחו בידם ואחת שלא מיחן שהיו כורכין את שמע והמסקי' בגמר'. ת"ר כיצד מברכין? [פסחים נו ע"א] כורכים את שמע אומ' שמע ישראל י"א י"א. דברי ר' מאיר. ולא היו מפסיקין. ר' יודא אומ': מפסיקין היו אלא שלא היו אומ' בשכמל"ו. ופר"ש: לא מפסיקין בין 'אחד' ל'ואהבת' וצריך להאריך ב'אחד' בין 'קבלות מלכות שמים' לדברים אחרים. שכל אחד מקבל עליו עול מלכותו, ואמ' 'אחד הוא אלהינו' בפסוק ראשון, ובפסוק שיני לשון צוואה הוא. ר' יודא אומ' מפסיקין וכו', כלומ' שהיו מדביקין כל הקריאה כמות שהיא כתובה ולא היו מוסיפין ע"כ פר"ש. וכל מקום יש לנו ר' מאיר ור' יהוד' הלכה כר' יודא ואח"כ אומ' בגמ': מ"ט אמרין ליה ר"ל בשכמל"ו. והלא חכמים לא מיחו בידם לאנשי יריחו שלא היו אומ' אותו ובכח י"ל שאנשי יריחו לא היו קוצצין בנטיעו' והיו מייחדין כל ה"י ספי' בייחוד אחד, אלא אנו שאנו אומ' אותו כר' שמעון בן פזי דא"ר שמעון בן פזי: מאי דכתי' ויקרא יעקב לבניו וגו' ראובן בכודי את' ביקש יעקב לגלות הקץ הימים לבניו ונסתלק הימין שכי' אמ' שמא יש פסול במטתי כאברהם אב' אבא שיצא ממנו ישמעאל וביצחק אבי שיצא ממנו עשו. אמרו לו: שמע ישראל י"א י"א כשם שאין בלבנון אלא אחד כך אין בלבנו אלא אחד. פתח ואמר: בשכמל"ו. וכשאמר שמע ישראל, לאביהם אמרו, שנקרא שמו ישראל.

ומיד להלן הוא מעיר על אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בקרית שמע, ומבחין בין הרבדים של הטכסט כדי לראות מה מקורי ומה נוסף לנוסח:

ואני צעיר בחכמה שם טוב בה"ר שמחה הכהן תמוה על הספרי' שכתב' בהם 'כשם שאין בלבך' וכו' עד 'פתח'. שא"כ שאמרו בעצמם לאביהם אין בלבנו אלא אחד, למה השיבם יעקב בשכמל"ו? אלא לכאורה נר' [אה] שאינו מדברי ר' שמעון בן פזי. אלא באותם זמני' הקדמוני' שהיו לומדי' בקבלה כת' אחד מהם פי' שהיה נר' [אה] לו על דבריו של ר' ש"ב בן פזי בגיליון ספרי' ואח"כ המעתיקי' כתבו אותו בפנים בספרי' והפסיקו בדבריו של ר' שמעון בן פזי. ומה שפתח יעקב ואמר בשכמל"ו, עבור שאמרו דבריהם בסתם. אבל לעולם אנשי יריחו היו מכוונים ומייחדים הכל בייחוד אחד, ובשמע ישראל היו מייחדים הע'. ולפיכך לא היו אומ': בשכמל"ו.

דבריו של ר' שם טוב מחולקים לעיון באגדה ולפרשנות קבלית על־פי עיון זה. ר' שם טוב היה רחוק מעולמם של חסידי אשכנז, שהיו להוטים לשנות את הטכסטים שלא התאימו לדעותיהם.⁶⁰ אך כאן לא מדובר בתיקון הגירסה על־פי נוסח אחר שהיה בידו ולא על־פי

60 תא שמע, ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה ה־א–הי"ב, קרית ספר ס, (תשמ"ה), עמ' 298–309.

הכרת סגנון המחבר.⁶¹ כאן ר' שם טוב מכיר את הבעיה של הכללת הערות שבשולי הדף לתוך גוף הטכסטן !], ובכך הוא מראה כי הוא הכיר את הקשרם המיוחד של הספרים ובמה נשתנו השקפות של לכל חוג וחוג.⁶²

- 61 השווה ויהיו סעיפים מהגאונים שהוכתבו לתוך גוף החלמוד: H. L. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1991, p. 225. תודתינו נתונה לד"ר משה בנוביץ שהביא הפניה זו לתשומת לבי. עוד ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ, עמ' 688. ותודה לשמחה עמואל על כך. ולבסוף העירנו פרופ' הלכני-וייס, דוגמא של תרגום עברי למונח ארמי שהוכנס לתוך גוף המשנה מן הגליון: ראה ש"ס ווילנא, נדרים א, ג.
- 62 מחקר זה נעשה בסיוע קרן הזכרון לתרבות יהודית ופרס וורבורג.

תעודה בדבר מכירת ספרי אינקונבולה בנאפולי במאה החמש-עשרה

כמעט כל הידוע לנו על הדפוס העברי במאה החמש-עשרה נלמד מן הספרים עצמם – מדבריהם של המדפיסים ועוזריהם המספרים על מלאכתם, בקולופונים או במקומות אחרים בגוף הספרים. תיאורים אלה מציגים את העוסקים בהדפסה כפי שנראו בעיני עצמם וכפי שביקשו להיראות בעיני הציבור.¹ מטבע הדברים ידיעות ספרותיות אלו הינן קטועות וחד-צדדיות ועל כן נודעת חשיבות לתעודה המתפרסמת כאן, שענינה חוות-דעת הלכתית בסיכסוך שהתגלע בין המדפיס יוסף אשכנזי גונצהוויזר, ובין מוכר ספרים, שלדבריו ספרים שרכש מהמדפיס היו פגומים ותבע את נזקו. הטענות והטענות שכנגד מאפשרות להביט מקרוב בעבודתם של המדפיסים העבריים בתקופת דפוס-העריסה וללמוד כמה דברים על הטכניקה של ההדפסה ועל הצד המסחרי של עיסוק זה, על דרכי השיזוק ועל שיתוף הפעולה בין המדפיסים ובין מוכרי הספרים, שפתח דרך למלאכת הדפוס להתפתח ולתפוס את מקומם של מעתיקי הספרים.

אחד המאפיינים של הספר המודפס לעומת הספר הכתוב ביד הוא האוריינטציה המסחרית המובהקת של המדפיס, אשר הוציא לשוק בבת אחת כמה מאות עותקים שלספר, לעומת הסופר המעתיק, יצרן הספר הכתוב ביד, שבסיום מלאכתו היה בידו עותק אחד בלבד. ניתן לחלק את מעתיקי כתבי-היד לשתי קבוצות: המעתיקים עבור עצמם – ולא להאילן שיקול מסחרי ישיר, ולעומתם סופרים מקצועיים, העובדים לצורך פרנסתם. בתרבות הלא-יהודית, בעולם הספר היווני והלאטיני, עיקר הפעילות של העתקת כתבי-יד היתה במרכזים שעשו מלאכתם ליד מנזרים ואוניברסיטאות, אשר יצרו כמות גדולה יחסית של ספרים. סמוך לתקופת הדפוס אף נמצאו מוכרי ספרים מעין "מוציאים לאור": בכתי המסחר שלהם היה מלאי גדול של ספרים כתובי-יד והם העסיקו מספר גדול של מעתיקים. בתרבות היהודית תופעה זו אינה ידועה.² מהקולופונים שנאספו בשלושת כרכי התיאורים

1 על מיעוט התעודות על מדפיסים עבריים במאה ה-15, לעומת ריבוי התיעוד על המדפיסים הלא-יהודים בתקופה זו, העיר H. MZ. Meyer, 'Bibliographical notes on the historical development of Hebrew Typography', A. Freimann and M. Marx (ed.), *Thesaurus Typographiae Hebraicae saeculi XV*, Jerusalem 1967-1969, Supplement, p. [8].

2 ראה: מ' ריגלר, 'האם היו הישיבות בספרד מרכז להעתקת ספרים', שנתון המשפט העברי, יח-ט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 413-416. ריגלר כותב בזוהירות על "האפשרות שבין כתלי הישיבות התנהלה פעילות המוכירה במידת מה את הסקריפטוריה", המרכז להעתקת ספרים של המנזרים. מסתבר שהסופרים הללו היו תלמידים שכתבו לפרנסתם בצד לימודיהם בישיבה, ואולי נעזרו בספרים שהיו בישיבה כמקור להעתקה. אולם אין עדות לפעילות העתקה ממסורת, ובודאי לא בעלת אופי מסחרי. ייתכן שזו היא הסיבה שאין אנו מוצאים בחברה היהודית התגוננות עקרונית לספרי הדפוס, כפי שהיתה

של "אוצר כתבי־יד עבריים מימי הביניים"³ נראה שגם מעתיק בודד בדרך כלל ידע מראש למי נועד הספר, והמסחר בכתבי־יד עבריים היה מן הסתם בעיקר מסחר בספרים מ"יד שניה" ולא בספרים שנועדו מראש לצרכי מסחר.

המעבר מספרים כתובי־יד לספרי הדפוס חולל שינויים רבים, והרבה נכתב על היבטים שונים של תהליך זה.⁴ השוק הפתוח אשר מולו עמד המדפיס חייב אותו בכמה דברים שלא היו מוכרים בתקופת כתבי־היד. קודם כל, התאמת תוצרתו לצרכי השוק כדי שיצליח למכור את ספריו. ההשקפה הרומנטית לפיה המדפיסים העבריים הראשונים פעלו מתוך מניעים רוחניים ומטרתם היתה להפיץ תורה ברבים, נדחתה על ידי ברוכסון, אשר הדגישה כי יש לראות את פעילותם כחלק ממערכת תעשייתית־מסחרית, בעלת חוקים ואילוצים משלה.⁵ ולמעשה, גם מי שמבקש "להגדיל תורה ולהאדיר" חייב לתת דעתו שסחורתו תתקבל בעין יפה. ממילא עלו תופעות חדשות, כגון מוסד ה"הסכמות", שנוולד עם המצאת הדפוס.⁶ ההסכמות הראשונות לספר עברי הן, כידוע, ההסכמות שניתנו לספר "אגור", חיבורו של ר' יעקב לנדא (נאפולי בערך בשנת ר"נ, 1490).⁷ מקצת ההסכמות ל"אגור" עשויות להראות כמליצות בלתי מחייבות, מעין ה"שירים בשבח הספר", נוהג חברתי שהתפתח בתקופות מאוחרות יותר, אך רוב ההסכמות הן בבירור חוות־דעת על טיבו של הספר, שיש בו תועלת ומחברו בר־סמכא. ספר "אגור" נרפס בחיי המחבר,⁸ עותקים רבים יצאו לשוק וכסף רב הושקע בהדפסתו והיה צורך להחזיר את ההשקעה. כך נולד הצורך להשיג המלצות על הספר, לפרסם אותו ולדאוג להתקבלותו בקהל.⁹

בחברה הלא־יהודית כראשית ימיו של הדפוס (יש, אולי, יוצא מן הכלל אחד והוא הדברים שבקולופון של פירוש הרמב"ם על התורה, נאפולי ר"נ: "ראשר ירברו תועה על המלאכה הזאת ישאו עונם. וכל המחזיק ידיהם, ידיהם על העלינה. וכל הספרי אשר נתיסדו בחקוק [כלומר: בדפוס] ראויים לשבחם ולפאדם". לא ברור כנגד מה נאמרו הדברים). ראה: ד' חוולסון, ראשית מעשה הדפוס בישראל, וארשא תרנ"ז, עמ' 6; י' מהלמן, 'ביכורי הדפוס העברי', בתוך ספרו גנזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 1-2.

3 אוצר כתבי־יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת הש', בעריכת מ' בית־אריה, ק' סיראט ומ' גלצר, א'-ג, ירושלים-פאריס תשל"ב-תשמ"ו.

4 ראה: א' ברלינר, 'השפעת ספרי הדפוס על תרבות היהודים', בתוך ספרו כתבים נבחרים, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 111-143; ש' ברוכסון, ספרים וקוראים, דמת־גן תשנ"ג, עמ' 28-67; י"ש שפיגל, עמורים בתולדות הספר העברי, דמת־גן תשנ"ו (פרק ז: 'המצאת הדפוס והשפעתה על המגיה ועבודתו בבית הדפוס').

5 ראה ברוכסון (הערה 4), עמ' 27-28. עם זאת אין ספק שלפחות לחלק מהמדפיסים היה עניין רוחני עמוק בספרים שהדפיסו, ודברי השבח וההלל של המדפיסים והמגיהים על שאיפתם "להגדיל תורה ולהאדיר" אינם רק דברים מן השפה ולחן. גרשום שונצינו ביקש להדפיס במהדורת התלמוד שלו תוספות טון, שלא היו מוכרות באיטליה (אך כנראה היו ידועות לו מן המסורת האשכנזית), וכדי להשיגן הרחיק נודד עד צרפת. ראה: רנ"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' כו.

6 ראה: נ' רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 123.

7 רקובר, שם, עמ' 125. על תאריך ההדפסה של ספר "אגור" ראה: י' יורלוב, 'מי הוא חכם ופוסק איטלקי', איטליה, י' (תשנ"ג), עמ' יא הערה 11.

8 ראה יורלוב (הערה 7).

9 גם את דברי השבח המופלגים של המדפיס אברהם כונת לספר "נופת צופים", מאת ד' יהודה מסיר ליאון, מנטובה רל"ה בערך, יש לראות באופן זה: "נופת צופים" נרפס בחיי המחבר (הוא הספר העברי

עניין חשוב אחר הוא הנושא של אמינות הטקסט: מקורותיו והגהתו. בספרי עריסה רבים נמצאות הכרוזות על טיב הנוסח, על המקורות המשובחים ועל ההגהה המדויקת. המדפיסים ועוזריהם חוזרים ומשבחים את טיב מלאכתם ובמיוחד את ההגהה, ומתנצלים על השגיאות. הכרוזות כאלה אינן שכיחות בכתבי יד.¹⁰ והדבר מובן: הסופר המעתיק עמד מול מזמין הספר, ובעיות כגון המקור שממנו יש להעתיק, האם נחוצה השוואה עם כתבי-יד נוספים, טיב ההגהה ודרישות אחרות סוכמו ביניהם ואינם עניין לפירסום בהקדמה או בקולופון. המדפיס, לעומת זאת, צריך היה לפרסם את עבודתו: מאיה מקור הועתק הספר, אלו כתבי-יד שימשו להשוואה ועד כמה התאמצו להגיה את הנוסח. לא בכדי מרבים המדפיסים והמגיהים בהתנצלויות על השגיאות שנותרו בספר, בנוסח "שגיאות מי יבין", שנעשה כמעט קבוע במאה הט"ו. התנצלויות הן נדירות בכתבי-יד, למרות ששגיאות העתקה מצויות בכתבי-יד לרוב, וכבר אמרו חכמים כי בדרך כלל כתבי-יד משוכשים "כפלי כפלים" מאשר ספרי דפוס.¹¹

הבעיה העיקרית שבה עניינה של התעודה שלפנינו היא הליקויים בהדפסת הספר, ואם נכון היהיו שאנו מציעים כאן, נראה שהדין הוא עם התובע שההדפסה היתה לקויה מאוד. הצורך בהתאמת הספר המודפס לטעמם של הקונים חייב את המדפיסים לשקול עניין נוסף. מהתעודה שלפנינו עולה כי בעיני הקונים היתה חשיבות רבה לסוג האותיות. הטענות שנטענו כאן ממחישות כי בחירה מוצלחת של אותיות-דפוס המתאימות לטעמו של ציבור רחב, היתה עשויה לחרוך את גורלו של הספר מבחינה מסחרית. כבר העירו כי כנראה לכך נתנו את דעתם המדפיסים ממשפחת שונצינו, שהיו אשכנזים, כאשר מיזגו באותיותיהם סגנונות שונים: אותיות מרובעות בסגנון ספרדי עם השפעה אשכנזית, וכתב בינוני (אותיות י"ש"י) שהוא תערובת של סגנון ספרדי ואיטלקי.¹² רק ספר אחד הדפיסו בני שונצינו באותיות אשכנזיות מובהקות והוא סליחות מנהג אשכנז, בארזן רנ"ז, אשר נועד לעדה האשכנזית בלבד והאותיות התאימו לקהלו.

מהתעודה שלפנינו עולה שאפילו השינוי שאינו גדול, שבין אותיותיהם של בני שונצינו ואותיותיו של גונצנהריוז הקשה על קוני הספרים באיטליה הצפונית. מה ניתן לומר על ספר

הראשון שנדפס בחיי מחברו) וכמו "אגור" גם הוא היה כלתי נודע כציבור והיה צורך להציגו בפני קהל הקונים. ראה לעומת זאת דברי ר' אליה מנחם חלפן, מחכמי ויניציאה, בהקדמה לספר בית יוסף יורה דעה, ויניציאה ש"א: "לרוב הפוסקים וספרים מספרים שונים אשר יצאו לאור העולם אחרי פרסום המלאכה מהדפוס, וכל אחד נטל עטרה לעצמו לחבר ספר וללקוט אחרי העמרים, באומרו מקום הניחו לי אבותי להתגדל... ולעשות לי שם כגדולים שיהיה שמי חקוק בעט ברזל ועופרת..."

10 כך עולה מהקולופונים שב'אוצר כתבי-יד עבריים' (הערה 3). התנצלויות מעתיקים שכיחות רק אצל סופרים תימניים, שם הן הפכו לנוסח קבוע כמעט של ענווה וצניעות והן נדירות אצל מעתיקים באזורים אחרים. עמדה על כך רחל ניסן בחיבורה 'הקולופון, נוסחאותיו ומרכיביו בכ"י עבריים מימי הביניים' (עבודה גמר בבית הספר לספרנות), ירושלים תשל"ד, עמ' 35-36.

11 ראה: רנ"ג רבינובין, דקדוקי סופרים, מסכת ברכות, מיכן הרכ"ח, עמ' 16.

12 ראה: מ' בית-אריה, 'הכתב העברי בספרד התפתחותו שלוחותיו וגלגוליו', מורשת ספרד, ערך ח' בינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 232. בנושאים אחרים שמרו בני שונצינו בקפדנות על המסורת האשכנזית: לספרי החלמוד שהדפיסו ספרו (לצידו של פירוש רש"י, שנלמד ונדפס גם בספרד) את התוספות והמרדכי, ובמהדורות המקרא שלהם "הנציחו בדפוס כתבי-יד אשכנזיים מן הסוג הרחוק מנוסח המסורה, שהיו ברשות המשפחה מכמה דורות". ראה: מ' כהן, 'מבוא למהדורת הכתר', בתוך: מקראות גדולות הכתר, יהושע-שופטים, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 5.

כמו פירוש רש"י לתורה, ריגיו די קלאבריה רל"ה, שאותיותיו הן אותיות בינוניות ספרדיות מובהקות, וכודאי קשה היה לו להתקבל בקהל האיטליאנים, הצרפתים והאשכנזים באיטליה ובקרב הרומאניוטים תושבי תורכיה.¹³ למעשה, האותיות שהשתמשו בהן בדפוסו של גונצנהויזר, בכתב מרובע ובכתב בינוני (אותיות רש"י), הם בסגנון אותיותיהם של בני שונצינו.¹⁴ אולם האותיות של שלושת הספרים הראשונים של גונצנהויזר הן הרבה פחות חדות וברורות מאותיות שונצינו.¹⁵ אף ההבדלים בין הדומות, כגון בין ך ובין ד, מוטושטשים. מסתבר כי הביקורת על ספריו הראשונים של גונצנהויזר היא שהביאה לכך שהוזרו להחליף את אותיותיו, ומן הספר הרביעי ואילך הדפיס באותיות אחרות, נאות וברורות מהראשונות.

המצאת הדפוס יצרה עולם חדש המורכב ממדפיסים-יוזמים, מבעלי הון ויכולת להשקיע; צוות עובדים לסוגיו: בעלי מקצועות טכניים שונים ותלמידי חכמים המסוגלים להכין את כתיב-היד לצורך הבאתם לדפוס ולהגיה את הדפים המודפסים; ומערכת של הפצה – רשת של מוכרי ספרים, למן הסיטונאים הגדולים המסוגלים לרכוש מחצית המהדורה שלספר וליצא אותה לחוץ לארץ ועד הקמעונאים שמוכרים ספר-ספר. התעודה שלפנינו עוסקת בנקודות שהועלו כאן: טיבו ואמינותו של הטקסט, התאמתן של האותיות לטעמו של הציבור ומערכת ההפצה של הספר.

[ב]

המדפיס יוסף בן יעקב אשכנזי, המכונה גונצנהויזר, מוצאו מהעיירה גונצנהאוזן (Günzenhausen) בפראנקוניה, באוואריה, בגרמניה הדרומית. הוא נולד לפני שנת קצ"ד (1434). בתאריך בלתי ידוע היגר לאיטליה והתיישב בנאפולי.¹⁶ פרידברג משער שיוסף שהה זמן ממושך ברומא ועסק שם במלאכת הדפוס.¹⁷ ואף-על-פי שאין ראיה לדבר זכר יש לדבר. באחד הספרים הראשונים שיוסף הדפיס, "פירוש התורה" לר' אברהם אבן עזרא, שנדפס באמצע שנת רמ"ח, נאמר בקולופון: "אין נכון וחכם בקי במלאכת הדפוס כמו ה"ר יוסף אשכנזי ובנו", ואם אין כאן דברי מליצה גרידא הרי שניתן להסיק שכאשר יוסף הגיע לנאפולי כבר היה אומן מומחה במלאכתו, וכודאי רכש את נסיונו במקום אחר. שמא הוא

13 ייתכן מאוד שזו הסיבה שלא היה המשך לדפוס בריגיו, לאחר שהדפיסו שם ספר אחד בלבד. ראה לעומת זאת: י' זנה, 'לראשיתו של הדפוס העברי בספרד', קרית ספר, יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 368-369, שכותב: "חרבנו של הדפוס של ריגיו קלבריה הוא תוצאת בנינו של הדפוס העברי בספרד, שכנראה נוסד בכונה מראש לדחוק את רגליו של הדפוס בריגיו".

14 ראה: מ' בית-אריה, 'הזיקה שבין ביכורי הדפוס העברי לבין כתיב-היד', מסות ומחקרים בספרות מוגשים לק"ד ורמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 32.

15 כבר העיר על כך גינסבורג. ראה: C. D. Ginsburg, Introduction to Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible, 1966, p. 808.

16 G. H. Seidl, 'Nürnberg und Neapel. 1450-1500, Ein Beitrag zur Geschichte der Familie Günzenhauser-Aschkenasi und des Buchdruckers', Israelitische Kultusgemeinde Fürth: Nachrichten für den jüdischen Bürger fürth's, september 1992, pp. 24-33.

17 ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים, תל-אביב תשס"ז, עמ' 40.

"מיישטר יוסף", אחד "מעושי המלאכה" של תהלים עם פירוש רד"ק, [בולוניה?] רל"ז (התואר 'מיישטר' מקורו גרמני), אך אפשר שיוסף רכש את מיומנותו במלאכת הדפוס עוד בארץ מולדתו גרמניה, כפי שגם ראשוני המדפיסים הלא-יהודים באיטליה, היו מהגרים מגרמניה שהביאו את הידע והנסיון מארץ מולדתם. שמו של יוסף גונצנהויזר מופיע בפעם האחרונה בחייו בקולופון של ספר שער הגמול, בראש חודש אדר א ר"נ. בקולופון שבחלק השני של ספר הקאנון לאבן סינא, ביום ז כסליו רנ"ב, שנדפס על ידי בנו עזריאל, נזכר יוסף בברכת המתים. הוא נפטר, איפוא, בין התאריכים הללו.

נאפולי היתה במאה החמש-עשרה מן המרכזים החשובים של הדפוס באיטליה, ועמדה במקום החמישי אחרי ויניציאה, מילאנו, רומא ובולוניה. הדפוס הראשון נוסד שם בשנת 1470.¹⁸ כפי הנראה זכו המדפיסים היהודים בנאפולי לתנאים נוחים, בעוד שבאיטליה הצפונית והמרכזית מצבם של המדפיסים היהודים הלך ורע בגלל יחסם של הכנסיה והרשויות האזרחיות.¹⁹ עובדה היא שגם בני שונצינו, שהיו קודם לכן מדפיסים במקומות שונים באיטליה הצפונית, עברו לנאפולי בראשית שנות התשעים של המאה הט"ו.²⁰ מצבם שליהודי נאפולי נשתפר בימי שלטונם של מלכי אראגון, שהשתלטו על ממלכת נאפולי בשנת 1442, וביחוד בימיו של המלך פיראנטה הראשון (1458-1498), ויהודים מאיטליה, גרמניה, פרוכאנס, ספרד ופורטוגל היגרו לשם. בנאפולי נקבצו חכמים נודעים בני עדות שונות, ביניהם תלמידי חכמים שהיה בכוחם לסייע למלאכת הדפוס, בעריכת כתבי-יד ובהגהת הספרים הנדפסים.²¹ נאפולי היתה מקום-תורה חשוב ור' דוד מסיר

18 ראה: G. Borsa, 'Druckorte in Italien vor 1601', Gutenberg-Jahrbuch, 51 (1976), pp. 311-312; idem, 'Drucker in Italien vor 1601', Gutenberg-Jahrbuch, 52 (1977), pp. 168-169.

19 על הדפוס העברי בנאפולי ראה: א' טריכר, 'ישנים גם חרושים', קריית ספר, ו (תר"ץ), עמ' 525-530 (ובספרו: מחקרים ביבליוגרפיים, ירושלים תרצ"ב, עמ' 53-58); ח"ד פרידברג (הערה 17), עמ' 40-50; י' בלוך, 'הדפוס העברי בנאפולי', החקפה, לב-לג (תש"ח), עמ' 790-807 (נוסח אנגלי: J. Bloch, 'Hebrew printing in Naples', Bulletin of the New York Public Library, 46 [1942], pp. 489-514, now in: C. Berlin [ed.], Hebrew Printing and Bibliography, New York 1976, pp. 113-138); C. Roth, 'The border of the Naples Bible 1491-2', The Bodleian Library Record, 4 (1952-1953), pp. 295-303 (now in his: Studies in books and booklore, Westmead 1972, pp. 71-79); idem, 'A Jewish printer in Naples 1477', Bulletin of the Rylands Library, 39 (1956), pp. 188-199 (ibid, pp. 59-70); A. K. Ofenber, Untersuchungen zum hebräischen Buchdruck in Neapel um 1490', Wolfenbüttler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, II, Hamburg 1981, pp. 129-144; idem, 'Notes on Hebrew printing at Naples about 1490', in his: A Choice of Corals, Nieuwkoop 1992, pp. 89-99.

20 לבני שונצינו היה קשר עם נאפולי עוד קודם שעברו להדפיס שם. המסגרת המקושטת הגדולה שהשתמשו בה בשנים רמ"ז-ר"נ (בפירוש רש"י לתורה, רמ"ז; בתנ"ך, רמ"ח; במסכתות חולין ונדה, רמ"ט; ברמב"ם ובטורים, ר"ג) מוצאה מנאפולי, מבית הדפוס של פראנצ'סקו דיל טופו. ראה רות, 'The borders of Naples' (הערה 19), עמ' 75-76.

21 על קהילת נאפולי, שהיתה "הקהילה הקוסמופוליטית ביותר במאה החמש עשרה" (בלוך [הערה 19] עמ' 790), והחכמים המהגרים אליה, ראה: י' הקר, 'קבוצת אגרות על גירוש היהודים מספרד ומסצ'יליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופ' י' כ"ן, ירושלים תש"ם, עמ' עג-עח. בנאפולי נדפס בשנת ר"נ סידור כמנהג ספרד, ובורואי נדפס לצורך הציבור הספרדי שכבר התגורר בסביבה זו. תיאור מפורט של הסידור ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"מ, עמ' 297-314. גולדשמידט מרגיש כי בסידור

ליאון מספר שאביו, ר' יהודה מסיר ליאון, היה שם ראש ישיבה ובישיבתו היו "עשרים ושניים רבנים מוסמכים ומפורסמים... מצרפת ומאשכנז ומלשונות אחרים".²² מן החכמים שהתגוררו בנאפולי בסוף המאה הט"ו, ערב גירוש ספרד, נזכר תחילה את שמונה החכמים שהסכימו על ספר אגור. בודאי כולם התגוררו בעיר או בקרבתה: ר' יהודה מסיר ליאון, שהיה איטאליאני,²³ ר' יעקב ב"ר דוד פרווינצאל ממארשיליא,²⁴ ר' בן ציון ב"ר רפאל דנויט, שמוצאו מצרפת,²⁵ המקובל ר' יצחק ב"ר שמואל מר חיים ספרדי,²⁶ ר' נתנאל ב"ר לוי איש ירושלים, אף הוא צרפתי²⁷ ור' דוד ב"ר יהודה מסיר ליאון.²⁸ שני מסכמים נוספים הם ר' משה ב"ר שם טוב בן חביב ור' שלמה חיים כהן ב"ר יחיאל רפאל כהן. שניהם היו בוררים בסיכסוך הנדון בתעודה זו, ודיעותיהם היו חלוקות. האחרון הוא מחבר חוות-הדעת שלפנינו, המזכה את יוסף גונצנהויזר, ואילו ר' משה בן חביב כתב חוות-הדעת לזכותו של התובע, שלא הגיעה לידינו, אך היא נזכרת בחוות-הדעת הנוכחית.

על ר' שלמה חיים כהן ידוע אך מעט. הוא היה צרפתי. בכתב-היד שבו נמצאת התעודה הנוכחית, והוא מן האוסף הנודע של ר' אברהם יוסף שלמה גראציאנו (א"ש ג"ר) אב"ד מודינה, יש קונטרס של חליפת שאלות ותשובות בענייני הלכה בין ר' שלמה חיים כהן ובין החכם הצרפתי ר' נתן פרווינצאלי, מחבר "אור עולם", "תפארת ישראל" ו"פרק על הדבקות", שנדפסו יחד בקושטא, ש"כ בערך. אביו ר' רפאל יחיאל כהן היה אף הוא תלמיד חכם ובעת שנכתבה התשובה היה עדיין בחיים, וכנראה התגורר בנאפולי.

"מרגישים פה ושם בהשפעת מנהגים אחרים", ומשער שהשפיעו על נוסח הסידור מנהגיהן של עדות אחרות שעמם באו הספרדים במגע על אדמת איטליה. ברכת המזון בסידור זה כולה כמנהג האיטאליאנים ("בני רומא"). ראה שם, עמ' 303-304.

22 ר' דוד מסיר ליאון, כבוד חכמים, ברלין תרנ"ט, עמ' 64.

23 ראה עליו: ד' קאפרי, ר' יהודה מסיר ליאון ופעולתו כרופא, מיכאל, א (תשל"ג), עמ' רעא-שא (ועתה בספר: בתרבות הרינסאנס ובין חומות הגיטו, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 57-84); ר' בונפיל, מבוא לספר נופת צופים לר' דוד מסיר ליאון, ירושלים תשמ"א.

24 כשנת ר"נ כתב בנאפולי איגרת על לימוד החכמות לבקשתו של ר' דוד מסיר ליאון (נרפסה בקובץ דברי חכמים, מ"ן תר"ט, דפים סג-עד. קטעים ממנה הרפ"ש אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ב, תל-אביב תרצ"א, עמ' צט-קב). וראה: Encyclopaedia Judaica, 13 (1971), col. 1258.

25 ראה עליו: י' יודלוב (הערה 7), עמ' ט-טז.

26 קרי: מור חיים. הוא היה רבו של "קהל הספרדיים" בנאפולי, שם כתב את ההסכמה לאגור ושם חיבר שתי איגרות בענייני קבלה. ראה עליו: ג' שלום, 'לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 168-169; א' גוטליב, 'אור עולם' לרבי אלחנן סגי נהור', מיכאל, א (תשל"ג), עמ' קמד-קסח (ובספרו: מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 397-425); הקר, 'קבוצת איגרות' (הערה 21), עמ' עז-עח; א' דוד, עליה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 185-186; י"י ווייס, 'רבינו יצחק מר חיים והפולמוס על שנת השמיטה', צפונות, יט (תשנ"ד), עמ' יב-כא. בסוף הסידור כמנהג ספרד שנדפס בנאפולי בשנת ר"נ נרפסו 6 דפים ובהם "בקשות לקוחות מחיבור הנקרא מספר בני ישראל, חברו... רבי יצחק מור חיים", אלו חרוזים וטבלאות בענייני עברונות. מבני משפחתו התגוררו בשאלוניקי, ראה: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 128 מס' 267.

27 הוא ר' נתנאל ב"ר לוי טרבוט, תלמידו וקרובו של ר' יוסף קולון. ראה עליו: י' גרין, 'משפחת טרבוט', סיני, עט (תשל"ו), עמ' קנז-קנח. וראה עליו עוד להלן.

28 ראה עליו: גוטליב (הערה 26); מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, תל-אביב תשמ"ג, עמ' מו נד; ח' תירוש-רוטשילד, 'תפיסת התורה במשנתו של ר' דוד מסיר ליאון', מחקרי ירושלים במשכת ישראל, ב (תשמ"ב), עמ' 94-117.

ר' משה בן חביב היה מדקדק, משורר ופילוסוף, ואף תרגם לעברית כמה ספרי רפואה. מוצאו מליסבון, ושנים רבות קודם לגירוש ספרד יצא משם ועבר לאיטליה. בדרוכו נפל בשבי ונפדה על ידי קהלת נאפולי. ספרו "פרח שושן" שבכתב־יד חובר בשנת רמ"ה לצורך תלמידיו בנאפולי, שהורה להם תורת הדקדוק. מחיבוריו נדפסו "מרפא לשון" ו"דרכי נועם", שעניינם כללי הדקדוק ודרכי המליצה (קושטא ר"ע בערך) ופירוש לספר "בחינת עולם" (קושטא ר"פ בערך). הוא חיבר גם פירוש למלות ההגיון לרמב"ם, שלא נדפס. היה לו קשר עם הדפוס בנאפולי: הוא הגיה את פירוש הראב"ע לתורה, רמ"ח (וכנראה גם היה המו"ל של הספר), ואת הסידור כמנהג ספרד, ר"נ.²⁹

על החכמים תושבי נאפולי נמנה גם ר' יעקב לנדא עצמו, שמוצאו מאשכנז. הוא היה מגיה בבית הדפוס של יוסף גונצנהוירר, וכפי שנראה להלן היה גם שותף בעסק הדפוס.³⁰ חכמים אחרים שעסקו במלאכת הדפוס בנאפולי הם ר' ישראל ב"ר יחיאל אשכנזי מרומא,³¹ האחים ר' יום טוב ור' שלמה בני פרץ בונפוי צרפתי, שכפי ששמש מעיד עליהם מוצאם מצרפת³² ור' שמואל ב"ד מאיר לטיץ,³³ ובוודאי התגוררו שם חכמים שלא דווקא היו

29 ראה עליו: י' הקר, 'קבוצת איגרות' (הערה 21), עמ' עז, פז; י' תשבי, משיחות בדור גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 50-51; A. Marx, Bibliographical Studies, New York 1977, pp. 234-235.

30 ראה עליו: מבוא לספר האגור השלם, מאת מ' הרשור, ירושלים תש"נ, עמ' ו-ד. הוא הגיה את הספר הראשון שנדפס בנאפולי, תהלים עם פירוש רד"ק, רמ"ז, וכתב את הקולופון: "בהיותי נמנה על המלאכה הזאת להגיה הספר דבר יום ביומו ...". בנו אברהם היה "מצרף אותיות" בבית הדפוס של גונצנהוירר ושמו נזכר בספר הקאנון, נאפולי רנ"ב.

31 מסתבר שהוא ר' ישראל ב"ר יחיאל אשכנזי שהיה אחר כך רב ברומא ובפירושה, עלה לירושלים והיה שם דיין. ראה: א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ־ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 187-188. הוא הגיה בנאפולי חומש עם פירוש רש"י, רנ"א. אחר כך הגיה מסכתות מגילה ועבודה זרה שנדפסו בפזארו בערך בשנת רע"ה.

32 רבי יום טוב בונפוי צרפתי בן מורינו רבי פרץ הגיה וחיבר את הקולופון של הספר "אבן בחן", נאפולי רמ"ט. אחיו "החבר ר' שלמה בן מהר"ר פרץ" הגיה את חובת הלכות, נאפולי ר"נ, ופירוש רבינו בחיי על התורה, נאפולי רנ"ב. קודם לכן עבד שלמה בשונצינו. הוא הגיה וחיבר את הקולופון של "מבחר הפנינים", שונצינו רמ"ד. שני האחים היו תלמידי חכמים, כנראה מהתארים שלהם. ספק אם יש לזהות את שלמה בונפוי עם מוכר הספרים שלמה צרפתי, הנזכר בתעודה שלפנינו, שרכש ספרים מיוסף גונצנהוירר ונסע למוכרם בויניציאה. לדעתו של זנה שלמה בונפוי זהה עם שלמה קרסינטי, אשר חיבר שירים לכבודו של ר' יצחק אברבנאל, שנדפסו בדף האחרון של ספרו פירוש אברבנאל לנביאים ראשונים, פיזארו רע"א (ראה: י' זנה, "שלמה קרסינטי", קרית ספר, ט [תרצ"ב], עמ' 505-506). אביהם של האחים, ר' פרץ בונפוי צרפתי, היה תלמיד חכם חשוב, כנראה מתואריו (בקולופון של רבינו בחיי כותב עליו בנו שלמה "בן מאיר הגולה מהר"ר פרץ ששמו נודע בכל מעלה"). ג' הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה חש"ד, ת, עמ' לא, כותב שר' פרץ צרפתי היה אחר כך רב באבילונא (באלבניה).

33 הוא הגיה מסכתות כתובות וגייסן שנדפסו בשונצינו בשנת רמ"ח. בנאפולי הגיה ספר השרשים לרד"ק, ר"נ. אחר כך היה מדיפס במנטובה, בשנים רע"ג-רע"ד. מסתבר ש"סידור הצדיק והחסיד רבי שמואל לטיץ זצ"ל", ממנו הועתקה תפילה שנדפסה בהוצאות רבות של מחזורים כמנהג בני רומא (בראש הספר, בפעם הראשונה כנראה במחזור מנטובה שי"ז) הוא שלו. כנראה הוא אחיו של ר' יצחק ב"ר מאיר לטיץ, שעלה מאיטליה לירושלים בין השנים ר"מ-רמ"ה. ראה: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן תשל"א, עמ' 94-98 (קוק סבור שהוא נכדו). ראה: ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 142-146). בקולופונים של הספרים שנדפסו בנאפולי מופיעים שמות נוספים, אך עניינם כאן רק באותם אנשים שנראה שהיו תלמידי חכמים העוסקים בהבאה לדפוס או בהגהה ולא בעובדים טכניים.

קשורים עם הדפוס של נאפולי.³⁴

יוסף גונצנהוויז החל לעסוק בהדפסת ספרים בנאפולי בערך בשנת רמ"ו, וככל הידוע לנו הוא המדפיס העברי הראשון בעיר זו.³⁵ בפעם הראשונה מופיע שמו בשטר שנכתב בנאפולי ביום 18 במרץ 1487, שעוסק בהסכם בין ארבעה יהודים שהקימו שותפות להדפסה: מנואל די קאווא, אליה וולגרי, "מאגיסטרו יעקב היבריאור" ו"מאגיסטרו יוסף היבריאור". שני הראשונים התחייבו לספק את ההון ושני האחרונים עסקו במלאכה. בשטר נאמר כי השותפות קיימת מזה זמן, ועתה מבקש וולגרי לפרוש ממנה וקבל שלושים דוקאטים מאת די קאווא תמורת חלקו בשותפות.³⁶ בלוח מזהה את "מאגיסטרו יעקב" עם ר' יעקב לנדא, בעל האגור, ואת "מאגיסטרו יוסף" עם המדפיס יוסף גונצנהוויז. כיוון שנאמר בשטר שהעסק פועל מזה זמן, יש להניח שהשותפות החלה בערך בשנת רמ"ו.³⁷ זיהוי זה מתקבל על הדעת. מסתבר כי ר' יעקב לנדא היה שותף בעסק הדפוס בצנעה. נראה כי גם אחרים שהיו קרובים לדפוס, היו שותפים בו, כדרך שכמה מהמביאים לדפוס ומהמגיחים בבתי הדפוס של ויניציאה במאה השש עשרה היו שותפים בהדפסה, למרות שהדבר אינו נזכר בספרים שהדפיסו. הקשר האמיתי בין הגורמים השונים שעסקו בהדפסה ובהוצאה לאור לא בא לידי ביטוי בספרים עצמם.³⁸

הספרים שהדפיס יוסף גונצנהוויז

א. ביום ד ניסן רמ"ז נשלמה ההדפסה של הספר הראשון שנדפס בנאפולי, תהלים עם פירוש ר' דוד קמחי, שהיה חלק מתכנית להוציא לאור את כל ספרי הכתובים. בקולופון הספר נאמר:

ברוך ה'... אשר לא עזב חסדו עמנו וזכנו לסיים זה הספר הקדוש והנורא ספר תהלים עם הביאור מרבי דוד קמחי ז"ל... ועל זה הפי' אמרו אם אין קמח' אין תורה. ואני

34 כפי הנראה התגורר בנאפולי גם ר' מאיר לואנש, חכם ממוצא צרפתי, הנזכר בספר שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז, דף סב: "רבי מאיר לואנש במלכות נפוליי". ר' יוסף קולון מזכיר אותו בתשובותיו, שורש קעא: "שעבר מהר"ר מאיר לואנש יצ"ו במדונא". הוא נזכר גם בסוף ספר דברי ריבוח בשערים, הוסיאטין תרס"ב (פניה אליו בקשר להסמכת חכם). ר' יחיאל בן מהר"ר מאיר לואנש יצ"ו — כנראה בנו של ר' מאיר לואנש דגן — חתם יחד עם ר' יוסף קולון על גט שניתן במנטובה בשנת רל"ה. ראה: שאלות ותשובות ופסקי מהרי"ק החדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 226.

35 יש ידיעה על מדפיס יהודי שהדפיס בנאפולי בשנת 1477 את "הקומדיה האלוהית" לדאנטה. ראה: C. Roth, 'A Jewish printer in Naples' (הערה 19); הנ"ל, היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 158-159.

36 גוסט השטר נדפס על ידי בלוח, 'Hebrew printing in Naples' (הערה 19), עמ' 27-28 (= 137-138).

37 ראה בלוח, שם, עמ' 8 (= 18), ובחיבורו העברי, עמ' 794. בלוח סבור שלפחות בשנת 1485 כבר עסקו בהדפסה, אך הדבר אינו מתקבל על הדעת משום שאם כך אין הסבר להיכן נעלמו הספרים שהדפיסו בשנים רמ"ה-רמ"ו (בספר התהלים שנדפס באמצע שנת רמ"ו נאמר שזו ראשית מלאכתם). אם החלה השותפות בשנת רמ"ו, יתכן שבשנה זו עסקו בהכנות הדרושות ובשנת רמ"ז יצא לאור הספר הראשון.

38 ראה על המצב בדפוסו של זואן די גארה במאה השש עשרה, במבוא שלי לספרו של א"מ הברמן, המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו, לוד תשמ"ב, עמ' יב-יד. על רבנים כמוציאים לאור במאה השש עשרה ראה ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בחקופת הרניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 125.

הבא על החתום מתנצל באתי, בהיותי נמנה על המלאכה הזאת³⁹ להגיה הספר דבר יום ביומו כפי המנהג מבעלי המלאכה הזאת. ואומ' בהיות כי ימצאו טעויות בנקוד הפסוק. זהו משני טעמים, האחד כי אנחנו המתעסקים במלאכה הזאת חדשים מקרוב באנו לא שער' אבותינו באומנות הזאת. וכבר ידוע כי כל ההתחלות קשות. ולא הספיק לנו הזמן להאריך לעיין כפי הצורך בעניי' הנקוד. והטעם השני כי יגענו ולא הונח לנו למצוא ספרים מדויקים כפי הצורך. אמנם אם ימצאו בו טעויות הם מעטים בערך שאר הספרים שכבר נעשו בהתחקות.⁴⁰ ובפרט בביאור הקמחי ימצאו בו מעט מזער. ויותר יהיו מדויקים הספר' הבאים אחרי ספר תהלים בעזרת כונן מעללים... חפץ ה' בידינו יצלח לגמור כל ספר כתובים עם הביאורים יותר מובחרים... נאם הגבר הוקם על מלאכת ההגהה קטן התלמידים יעקב ברוך בן מהר"ר יהודה לנדא ז"ל אשכנזי המתגורר עתה פה נאפולי.

תם ונשלם ספר תהלים... שנת זמ"ר ד' ימים לחדש ניסן... על ידי המחוקק המופלג כמ"ר יוסף ב"ר יעקב ז"ל אשכנזי...

תאריך הסיום הוא 28 במרץ 1487 — כלומר, עשרה ימים אחרי כתיבת השטר הנזכר למעלה.

מנימוקי התנצלותו של הכותב, מהבטחתו ש"הספרים הבאים" יהיו יותר מדויקים ומתפלתו שה' יעזור לו "לגמור כל ספר כתובים" נראה שספר זה הוא הראשון למלאכת הדפוס של גונצנהויוז, וקדם לשאר ספרי הכתובים שנדפסו שם. אולם בקולופון שנדפס בסוף כרך ובו כמה מספרי הכתובים (ראה להלן, ספר ג), נאמר שנשלם ביום ט תשרי "שנת זמ'ר" לאלף הששי", כלומר, בהתחלת שנת רמ"ז (1486), חצי שנה לפני סיום ההדפסה של התהלים. פרידברג⁴¹ וגולדשמידט⁴² סבורים שאכן התהלים נדפס מאוחר יותר, ואין הוא הספר הראשון של גונצנהויוז. גולדשמידט מסביר שדברי המגיה בקולופון של תהלים על "ראשית מלאכתנו" וכו', מכוונים אל המגיה עצמו, שספר זה הוא הראשון שעסק בו. אולם הסבר זה אינו מתקבל על הדעת, שהרי המגיה מתנצל שם בשםם של כל העושים במלאכה: "אנחנו המתעסקים במלאכה הזאת...".⁴³ רוב החוקרים סבורים שתהלים נדפס תחילה: לדעתו של טויבר⁴⁴ הפרט בקולופון של הכתובים הוא זמ'ר = זמרא, כלומר שנת רמ"ח. קאסוטו⁴⁵ כותב שנפלה טעות בתאריך בקולופון של ספר כתובים: ההדפסה הסתיימה בימים הראשונים של שנת רמ"ח, והמדפיס עדיין לא התרגל לתאריך החדש וכתב, כהרגלו, את הפרט של השנה הקודמת היא שנת רמ"ז.

39 "המלאכה הזאת" — מסתבר כי הכוונה למלאכת הדפוס, ולא למלאכת ההגהה. "בהיותי נמנה על המלאכה הזאת להגיה הספר" — רצונו לומר: הגני נטל חלק במלאכת הדפוס, ותפקידי במלאכה זו הוא להגיה הספר.

40 בדפוס.

41 ח"ד פרידברג (הערה 17), עמ' 42.

42 L. Goldschmidt, The earliest edition of the Hebrew Bible, New York 1950, p. 18.

43 המילים "אנחנו המתעסקים במלאכה הזאת... לא שער' אבותינו באומנות הזאת" מכוונים בוודאי למלאכת הדפוס, ולא למלאכת ההגהה. מלאכת ההגהה לא היתה כלל מלאכה חדשה, שהרי גם כתיבי יד היו זקוקים להגהה.

44 ראה טויבר (הערה 19) עמ' 527-526 (= 55-54).

45 U. Cassuto, 'Incunaboli ebraici a Firenze', Firenze 1912, pp. 19-20 (reprint from: La Bibliofilia, 13 [1912]).

ב. בהנחה שההדפסה היתה כסדר ספרי התנ"ך, הספר השני שהדפיס גונצנהויזר הוא משלי עם פירושו של ר' עמנואל הרומי (בספר עצמו אין תאריך).⁴⁶ בקולופון נאמר: נשלם ספר משלי עם הביאור הארוך והיפה מרבינו עמנואל זצ"ל... אני חיים בר יצחק הלי אשכנזי.

ג. הספר השלישי הוא כרך ובו שארית ספרי הכתובים: איוב עם פירוש רלב"ג, איכה עם פירוש ר' יוסף קרא, שיר השירים, קהלת, רות, אסתר, דניאל, עזרא ודברי הימים עם פירוש רש"י. נשלם ביום ט תשרי רמ"ח. בסוף דברי הימים נדפס קולופון: ישתבח... אשר היה עזרתה לנו להשלים המלאכה מלאכת הקוד' בתשעה לחדש בירח האיתנים שנת זמ' לאלף הששי במתא נאפולי על ידי שמואל זיי"א בן כמ"ר אבי שמואל מרומא זצ"ל.

בשלושת הספרים הללו השלים המדפיס — בפעם הראשונה — סדרה של כל ספרי התנ"ך עם פירושים, שהחלה בחומש עם פירוש רש"י, בלוגיה רמ"ב, ונמשכה בנביאים ראשונים ואחרונים עם פירוש רד"ק, שונצינו רמ"ו. בנאפולי נדפסו הכתובים עם ניקוד, דבר החסר בנביאים של שונצינו.

אחר כך החליף יוסף גונצנהויזר את האותיות שלו באותיות נאות יותר, והדפיס את הספרים הבאים:

ד. פירוש ר' אברהם אבן עזרא על התורה. נשלם ביום כא אייר רמ"ח. בקולופון כותב ר' משה בן חביב:

העיר השם את רוחי... לזכות את הרבים בספר הזה הנחמד. וארא באומנים החדשים אבינה בחכמי חרשים. והנה אין נכון וחכם בקי במלאכת הדפוס כמו הר' יוסף אשכנזי ובנו.⁴⁷ ונגש משה לבדו להגיה הספר הזה עד אשר יבטח בו המעיין בטחון גמור. מבלי אשר לא ימצא האדם אחריו עון אשר חטא ממה שיזיק אל הכונה, פעמים שלש עברתי על כל עמוד. צרפתי כצורף את הכסף בחנתי כבחון הזהב... והם לא עשו רק להפליג ביופי הכתיב והדיו ועל כל הגלוי עליהם ולא יעבור אצלם דבר בלתי מתוקן. ויכל משה את המלאכה... ערב שבת... שנת... א'ז'מ'ר, א'ליה' ימי העמר [לו לעמר רמ"ח]. אני הוא המדבר... משה בכר שם טוב למשפחת בן חביב ספרדי מתושבי הקהלה הקדושה אשר בלישבונה... המתגורר פה העירה נאפולי... ה. מקרי דרדקי, נשלם בראש חודש אלול רמ"ח.

ו. אבן בחן, נשלם בחודש אלול רמ"ט. וזה נוסח הקולופון: אני רבי יום טוב צרפתי בן מורינו רבי פרץ שמתני עליי השגחתי... על ידי יוסף אשכנזי פה נאפולי ההוללה בשנת ט"ר... השלמתי בעת נורא. ימים לפני ראש השנה... ז. חובות הלבבות, נשלם בחנוכה ר"ג. ונוסח הקולופון הוא:

אני יוסף האשכנזי, אחי המעתיקים אשר העתיקו וחקקו בדפוס ספרים ישרים דברים עתיקים. העתקתי זה הספר... והחזיק על ידי המגיה אשר הגיה חשכיי... החב'

46 ראה עליו: ד' גולדשטיין, מבוא לספר משלי עם פירוש עמנואל הרומי, ירושלים תשמ"א.
47 הבן הוא המדפיס עזריאל גונצנהויזר. אחרי שאביו נפטר ניהל הבן את הדפוס. אם אין כאן מליצה גרידא, הרי שנאמר כאן כי ר' משה בן חביב הוא למעשה המו"ל של הספר, והוא אשר בחר במדפיס יוסף גונצנהויזר ומסר לו את הספר להדפסה.

- ר' שלם בן מהר"ר פרץ אשר נודע שמו בכל הארץ. כי בהגותו אין יוצאת ואין פרץ. בשנת נ"ר היה נר' דברו לרגלי. באור תנכה ה' אור לי...
- ח. שער הגמול להרמב"ן. נשלם בראש חודש אדר א ר"ג. הקולופון בסופו: נשלם שער הגמול מתורת האדם חבור רבינו משה בר נחמן ז"ל, היום יום ראש חדש אדר ראשון שנת ה' אלפים ומאתים וחמשים...פה נאפולי, על ידי יוסף גונצנהויזר אשכנזי.
- ט. פירוש הרמב"ן על התורה, נשלם ביום י"ג בתמוז ר"ג. שמו של המדפיס נשאר עלום, אבל האותיות הן של גונצנהויזר.⁴⁸

סיפור המעשה

המעשה שהיה כך היה. המדפיס יוסף גונצנהויזר אשכנזי מנאפולי מכר לחבורת סוחרים, וביניהם וינטורה מוניצי'נצו ושלמה צרפתי, ששים ספרי 'כתובים'. מסתבר כי הכוונה לספר השלישי שהדפיס יוסף גונצנהויזר, כךך ובו רוב ספרי הכתובים שנשלמה הדפסתו ביום ט תשרי רמ"ח, אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שהמדובר בשלושת ספרי הכתובים גם יחד: תהלים, משלי והכרך הנזכר ובו שארית ספרי הכתובים. הספר נמכר בנאפולי במחיר 10 קרלין האחד, ואף במחיר של י"ב קרלין. אך חבורת הסוחרים קנתה מהמדפיס את הספרים בסיטונות, כל עותק במחיר 8 קרלין בלבד. קרלין או קרליני (Carlino) הוא מטבע שהיה מהלך במלכות נאפולי, ונקרא על שמו של המלך שארל מאנז'ו, שטבע אותו לראשונה בשנת 1278. ממטבע זה היו מטבעות של זהב ושל כסף, ומסתבר כי המדובר כאן במטבע הזהב. הקונים העבירו את הספרים לאיטליה הצפונית, וכדרכם לשם נאלצו להוציא הוצאות רבות לתשלומי מכס.⁴⁹ הסוחרים שמו פניהם לויניציאה. יהודים הורשו להתישב בויניציאה רק בשנת 1509,⁵⁰ אולם עוד קודם לכן העיר היתה מרכז לקהילות שבשלטונה של ויניציאה. הסוחרים פנו שמה כי שמעו שנאסף שם "ועד ליהודים של כל הגליל ההוא", כלומר כינוס של נציגי הקהילות. זו כנראה הידיעה המוקדמת ביותר בדבר "ועד" של הקהילות שבתחום שלטונה של ויניציאה. ברשימת "הועדים הכלליים" שאסף זנה, הועדים הראשונים של הקהילות שבאיזור זה הם מראשית המאה השש-עשרה.⁵¹ ראשי הקהילות היו בני המעמד

- 48 יתכן שנרפס לאחר פטירתו של יוסף, על ידי בנו עזריאל. שני ספרים נוספים שספק אם נרפסו על ידי יוסף: ספר השרשים, לר' דוד קמחי, אלול ר"ג, וספר אגור, שאין בו תאריך. בסידור מנהג ספרד, שנשלם ביום ה' סיון ר"ג, נאמר בקולופון "יהושע [שונצינו] דפסם לבן פורת", ויתכן שהכוונה היא שנרפס עבור יוסף ("בן פורת") גונצנהויזר. ראה: א"מ הברמן, 'המדפיסים בני שונצינו', בתוך ספרו: פרקים בתולדות המדפיסים העברים וענייני ספרים, 'ירושלים תשל"ח, עמ' 33.
- 49 תשלומי המכס הכבירו מאוד על המסחר בספרים, ואכן בשנת 1491 פטר מלך נאפולי סוחרים יהודים מתשלום מכס. ראה בלוק, 'הדפוס העברי בנאפולי' (הערה 19), עמ' 792-793.
- 50 למרות שלפני שנת 1509 היה איסור רשמי ליהודים לגור בויניציאה, יש עדויות שיהודים גרו שם במשך כל המאה החמש עשרה. ראה: ר' בונפיל, מבוא לספר נופת צופים לר' יהודה מסיר ליאון, ירושלים תשמ"א, עמ' 9 הערה 3. ר' דוד מסיר ליאון נולד בויניציאה, ראה בניהו, רבי אליהו קפשאלי (הערה 28), עמ' מח. על כל פנים, האיסור לא כלל שהות ארעית כגון זו.
- 51 ראה: ר' זנה, הועד הכללי באיטליה אב לועד ארבע ארצות בפולין, התקופה, לב-לג (תש"ח), עמ' 646. הועדים הם מן השנים רס"ה (1504) ורס"ט (1508). ראה גם: ר' בונפיל, קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור ויניציאה בראשית המאה הט"ז, ציון, מא (תשל"ו), עמ' 74.

האמיד – ובדרך כלל האמידים ביותר בקהילותיהם – ומעמד זה היה קונה הספרים העקרי, שכן במאה החמש-עשרה כלל לא היה הספר מוצר עממי וזול. המוכרים בודאי שמחו למצוא מקום שבו התרכזו קונים פוטנציאליים רבים. אולם הקונים "געלה נפשם" בספרים שנדפסו בנאפולי, משום ש"צורת האותיות לא היתה יפה כרצונם": לדבריהם האותיות לא היו יפות כצורת "דפוס הנעשה בארץ שונצינו", כלומר אותיותיהם של המדפיסים בני שונצינו, תושבי איטליה הצפונית. המוכרים פנו, איפוא, לפאדובה, הקהילה החשובה שבמדינת ויניציאה. בשלב זה כבר היו המוכרים במצב מדולדל. הוצאותיהם הלכו וגדלו וטרם הצליחו למכור ספרים. מחמת דוחקם נאלצו למכור חלק מהספרים במחיר נמוך, "והחליפו שם רבים בזול גדול". התפרסם שניתן לרכוש את הספר במחיר חמשה ואף ארבעה קרלין, וממילא אפסו הסיכויים למכור את הספרים שנותרו בידם במחיר המלא. בין כך וכך נפלה עליהם צרה נוספת: הקונים שהשתמשו בספרים גילו בהם טעויות רבות, ומוכרי הספרים "מרעה אל רעה יצאו".

הזכרת הדפוס של שונצינו נותנת בידינו גבול לתחום בו את הזמן שבו אירע המעשה: בשנת ר"ג עברו בני שונצינו לנאפולי וביום ה' סיון ר"ג השלימו שם את הסידור כמנהג ספרד, שנדפס על ידי יהושע שלמה שונצינו. מהאמור כאן ברור שהכותב מכיר את בני שונצינו כתושבי הצפון ולא כתושבי נאפולי. המעשה אירע, איפוא, בין שנת רמ"ח לשנת רמ"ט.

וינטורה מוינצ'צו, אחד מהסוחרים שקנו את הספרים מהמדפיס, תבע את יוסף אשכנזי לדין בטענה שגם לו הפסד "בעבור שמכר לו ספרים משובשים באותיות ותיבות וחסרון פסוקים ודפים מהופכים" וגם לו שנאלץ למכור את הספרים שקנה "כמעט במתנה גמורה". וינטורה טען שכאשר עמד על כך הספרים שבידו פגומים החליט לתבוע את ביטול העסקה בנימוק של "מקח טעות", אולם כדי לחסוך את הוצאות החזרת הספרים לנאפולי העדיף בינתיים למכור אותם בצפון במחירי הפסד.

הכותב, ר' שלמה חיים כהן, טען לעומתו כי וינטורה שגה כאשר מכר את הספרים, וגם בכך נזק כבד למדפיס: אם רצה לתבוע את ביטול המקח היה עליו להפקיד את הספרים למשמרת בפאדובה ולשוב לנאפולי. הנזק הוא כפול: מלבד ההפסד בספרים שנמכרו בפאדובה בזול, מכירתם של הספרים בצפון איטליה במחצית מחירם מביאה להוזלתם גם בנאפולי. הקונים כאן יטענו "בארץ מרחקים נמכרו ספרין לד' ה' קרליני האחד ופה תמכרם לי' ולי"ב קרליני, היפך מנהגו של עולם". ר' שלמה חיים כהן מתאר את פאדובה כ"מקום מרבי החכמה", שיש בו "רבנים ועשירים ואנשי מעשה", ועל וינטורה היה להתייעץ עמם בדבר הצעדים שעליו לנקוט ולא לפעול בפזיזות.

סוחר נוסף נזכר כאן, אף הוא היה תושב נאפולי. הוא קנה מיוסף גונצנהויזר 200 עותקים של הספר ושלח אותם לקושטא. לעיסקה מסחרית זו היו סיכויים טובים, ולדברי הסוחר עשוי היה "להרויח גדולות". בפועל הוא הפסיד, "לסיבת המקרים הרעים" אשר קרו למשלוח שלו בדרך. הספינה שבה הובלו הספרים נפלה בידי ליסטים והשליח שליווה את המשלוח הוצרך לפדות את עצמו ואת סחורתו. על כל פנים, סוחר זה לא נתקל בקשיים במכירת הספרים בתורכיה והקונים לא מצאו בהם פגם.⁵² רוכשי הספרים בנאפולי עצמה

52 על מסחר הספרים בין איטליה ותורכיה ראה צ' ברוכסון, "ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאמפריה העות'מאנית במאה הטי"ד, ממזרח ומערב, ה' (תשמ"ו), עמ' 53-77.

אף הם היו מרוצים מהספרים שרכשו, ולא נשמעו שום טענות. השגיאות, שבודאי עמדו עליהן, לא היו סיבה להימנע מקניית הספרים, ומן הסתם הקונים תיקנו אותן בעצמם. מדפיסי נאפולי היו מקושרים היטב עם אזורים מרוחקים. לא זו בלבד שספריהם נמכרו במרחקים, אלא גם בין המשקיעים בהדפסת הספרים היו בעלי הון שהתגוררו מחוץ לאיטליה. המשנה עם פירוש הרמב"ם, שנדפסה על ידי יהושע שלמה שונצינו בנאפולי בשנת רנ"ב, מומנה על ידי אברהם תלמיד הספרדי, איש עסקים אמיד תושב מצרים, שהתגורר שם עוד בשנת 1484.⁵³ אברהם תלמיד נזכר בקולופון של המשנה: "נעשה בעזר והתעוררות... הח"ר אברהם תלמיד ספרדי יצ"ו, כי אמץ כוחו להעשותו בדפוס למען זכות בו את הרכיב". מן הסתם נטל אברהם בחלקו חלק מן העותקים. עדות מעניינת על הטווח שאליו הגיעו מוכרי הספרים של נאפולי נמצאת בדבריו של מהלמן, שכותב כי ביאור התורה לר' בחיי, שנדפס על ידי עזריאל בן יוסף גונצנהויזר בשנת רנ"ב, היה בזמננו יקר מציאות מאוד, עד שנמצאו עותקים מרובים של הספר בתימן.⁵⁴ ברור שמוכר ספרים אלמוני הגיע במאה החמש-עשרה לתימן ועמו מספר רב של ספרים מדפוס נאפולי.⁵⁵ יש כאן עדות על מכירתם של 260 עותקים של ה"כתובים": 60 עותקים נרכשו על ידי וינטורה וחבריו ו-200 עותקים רכש הסוחר שייצא את הספרים לתורכיה. כמו כן נאמר כאן כי עותקים רבים נמכרו בנאפולי עצמה, ובודאי גם במקומות אחרים באיטליה ומחוצה לה. מתעוררת השאלה כמה עותקים של הספר נדפסו. מן הידיעות שבידינו על גודל המהדורות של הספרים העבריים במאה החמש-עשרה עולה שמספר העותקים נע בין 250 עותקים (או 125 עותקים) ל-400 עותקים. המספר הקטן ביותר הוא של טור אורח חיים, דפוס אברהם כונת, מנטואה רל"ו: 250 או 125 עותקים (המספר המדויק תלוי בפירוש דבריו של כונת בקולופון של הספר); תהלים עם פירוש רד"ק, [בולוניה?] רל"ז, נדפס ב-300 עותקים; טור חושן משפט, ואדי אל חגארה רמ"א נדפס ב-380 עותקים, ופירוש רד"ק לנביאים אחרונים נדפס באותו מקום בשנת רמ"ב ב-400 עותקים. כל המספרים הם מדברי המדפיסים עצמם.⁵⁶ גודל המהדורות בדפוס העברי אינו שונה מזה שבדפוס הלועזי: מספר העותקים של מהדורה רגילה של אינקונבולה לועזית נע בין 250 ל-400 עותקים.⁵⁷ מהדורה ממוצעת היתה, איפוא, בת 300 עותקים. האם ייתכן שבאותן שתי עיסקות שבהן נמכרו 260 עותקים, מכר המדפיס כמעט את כל המהדורה שהדפיס? אין להוציא זאת מכלל אפשרות, אולם סביר יותר שה"כתובים" נדפסו במהדורה גדולה, קרוב ל-500 עותקים (וגם במקרה זה שתי העסקות הן יותר ממחצית המהדורה).

בעת שוינטורה קנה את הספרים "שלח איש יודע ספר לבדקם". נזכרות כאן שתי סוגי

53 ראה: א' דוד, 'לתולדותיו של אברהם תלמיד הספרדי מנכבדי קהילת יהודי מצרים', מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות יהודי תימן, ספר היובל לר' רצהבי, רמת-גן תשנ"א, עמ' 221-222.

54 ראה: י' מהלמן, 'סיבות לנדירות ספרים עבריים', בתוך ספרו גנזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 131.

55 יש די ידיעות על מוכרי ספרים שהגיעו לתימן. ראה: א' יערי, 'מכירת ספרים בתימן על ידי שלוחי ארץ ישראל', בתוך ספרו מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 163-169. ספר "מנורת המאור" שנדפס באמסטרדם בשנת תס"א כבר היה בתימן בשנת תפ"ה ("ש"ד גויטיץ, קריית ספר, יד [תרצ"ז], עמ' 259) וספר "מגיד משרים" דפוס לובלין ת"ה הועתק בתימן בשנת ת"ח ("יערי, שם, עמ' 163).

56 ראה: פ' תשבי, 'דפוסי-ערש (אינקונבולים) עבריים, ב, קריית ספר, ס (תשמ"ח), עמ' 906-907.

57 ראה: K. Haebler, The study of Incunabula, New York 1933, pp. 172-174.

בדיקות: האחת "סדר הקלפים" ו"חסרון הקלפים והקונטריסים", כלומר: האם נשמר הסדר הנכון של הדפים ואם לא חסרים בספר דפים. הבדיקה השניה היא "חסרון האותיות והפסוקים", דהיינו אם לא נפלו בספר שגיאות רפוס מחמת דילוג על הטקסט: חסרון מילים או אותיות. הכותב מבדיל בין שתי הבדיקות: בדיקת סדר הדפים וחסרון דפים מצריכה לבדוק כל עותק ועותק, ואילו לצורך הבדיקה השניה די לבדוק עותק אחד. הועלתה הטענה שהבדוק בדק רק את סדר הדפים וחסרון הדפים אך לא בדק את הטקסט. שגיאות של חילופי אותיות אינן נזכרות כאן ונראה שאין זה מקרה, ואכן לא התחשבו בשגיאות של חילופי אותיות. ר' יעקב לנדא כותב על שגיאות הדפוס שבספרו, ספר אגור, שיתכן שנדפס על ידי יוסף גונצנהויזר עצמו (בסוף הספר):

אמרתי אצרפיהו... לתקן כל החסרונות אשר נמצאו בו מצד הפועלים עושי המלאכה, בדף מיוחד אשר בו חקקתי ותקנתי כל החסרונות אשר אינן מובנות מעצמן. אמנם החסרונות מחלוף אותיות⁵⁸ או מדברים אשר מעצמן מובנים הנחתים, כי כל אחד יתוקן מכל אדם אשר יעיין בו.

שני הצדדים הניצים הסכימו "לקבל עליהם עול תורה" ופנו לבוררות. בורות היתה האופן המקובל של "דין תורה" באיטליה.⁵⁹ הבוררים נחלקו: ר' שלמה חיים כהן תמך בעמדתו של יוסף גונצנהויזר ור' משה בן חביב הצדיק את וינטורה. שניהם הגישו את נימוקיהם בכתב לפני "כמוהר"ר בין ליוויניא",⁶⁰ שישב באמלפי, עיר קטנה השוכנת כ-40 ק"מ מדרום לנאפולי. האיש מתואר כאן "זקן ונשוא פנים" וזוכה להערכה רבה ולתארים מופלגים. מי הוא איש זה?

באיטליה מופיע לעיתים השם הפרטי בילוויניא (Bellavigna), המקביל לשם העברי נתנאל.⁶¹ השם מופיע אצל ה"צרפתים", יהודים יוצאי צרפת. "בין ליוויניא" הוא בודאי צורה צרפתית של שם זה (Bienlivegne), ותרגומו: יהיה בטוב.⁶² מדובר, איפוא, בחכם בשם נתנאל.

אמלפי סמוכה לנאפולי ויש לחפש את האיש בסביבה זו. הדמות המתאימה לתיאור הוא החכם הצרפתי ר' נתנאל טרבוט ב"ר לוי איש ירושלים, תלמידו של ר' יוסף קולון, "הזקן ושבע רוגז", כפי שהוא כותב על עצמו בהסכמתו לספר אגור.⁶³ כאמור למעלה, מסתבר שהרבנים המסכימים לספר אגור הם תושבי נאפולי או סביבתה. גדליה אבן יחיא כותב בספרו שלשלת הקבלה (ויניציאה שמ"ז, דף סב), ברשימת חכמים "אשר יצאו ממלכות צרפת וסבוייה ובאו באיטליה": "רבי נתנאל טרבוטו תלמיד הגו' [ר' יוסף קולון] וכתב השו"ת מרבו הגו'". ר' נתנאל בן לוי טרבוט ידוע כמעתיק כתבי יד ומנקד ספרי מקרא. כתב היד החשוב ביותר שכתב הוא כתב-היד הידוע של המרדכי, כ"י ורצ"ל 4, שכתב לעצמו בשנת יר"ב — ר"י. בעת שאירע המעשה שלפנינו, בערך בשנת רמ"ט, אכן היה כבר קשיש. כתיב"ד פרמה 3218 ו-3509 הועתקו ונוקדו על ידו בשנת רל"ה, ובקולופון הוא

58 ההדגשה שלי. י"י.

59 ראה: ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 135 ואילך.

60 שמו מופיע כאן גם בכתבים אחר: בין ליווינא. אין הברל פונטי בין שתי הצורות.

61 ראה: V. Colorni, *Judaica Minora*, Milano 1983, pp. 770-771.

62 ראה: Colorni, שם, עמ' 770.

63 ראה הערה 27.

כותב: "אני נתנאל בן מהר"ר לוי איש ירושלם זלה"ה... כתבתי..." ומכאן שאביו, שעלה לירושלים, כבר לא היה אז בחיים. בכתב־יד בודלי 2218 הוא כותב "וכן שמעתי מפי אדוני נ"ע מהר"ר יוסף די קולון". למרות שר' נתנאל אינו ידוע לנו כבעל הלכה, אין ספק שכתלמידו של מהר"ק אכן היה כזה. תעיד על כך גם לשונו הסמכותית בהסכמה שלאגור: "נדרשתי ובדקתי בנזעם אמרי ספר... ועל הרוב נטה להחמי'...".

בקולופון של פירוש רש"י לתורה, שנדפס ברימיני, בערך בשנת רפ"ה, כותב המדפיס גרשם שונצינו: "לא עברתי ולא שכחתי מאשר מקובלני מבית אבותי רבותי הצרפתיים מה"ר בליויניא טרבוט מראביל ז"ל וה"ר משה באזלה ז"ל, ⁶⁴ אשר כמה שנים שתיתי ממי בארם". מתקבל על הדעת שרבו של המדפיס גרשם שונצינו, שבשנת רפ"ה כבר לא היה בחיים, הוא אותו מהר"ר בין ליויניא שלנו. גרשם שונצינו בודאי למד אצלו בצפון איטליה, ומאוחר יותר עבר ר' בין ליויניא לדרום — כפי שעשו בני שונצין עצמם, שבשנת ר"נ עברו לנאפולי. יש כמה אנשים ממשפחת טרבוט הקשורים לראביל (או רבייל), וודאי אפשר שר' בין ליויניא מוצאו משם. ⁶⁵

החסרון העיקרי בספרים הנידונים כאן הן שגיאות הדפוס שנמצאו בהם. לעיתים קרובות ספרי הדפוס הראשונים גדושים בשגיאות מכל הסוגים. ⁶⁶ עם זאת, הכתובים של גונצנהוויזר אכן משוכשים במיוחד. הספר הראשון, תהלים עם פירוש רד"ק, נבדק באופן יסודי על ידי מלמד, אשר גם השווה את נוסח הפירוש שבהוצאה זו עם הנוסח שבהוצאת [בולוניה?] רל"ז. ⁶⁷ הבדיקה העלתה כי מדפיסי נאפולי היו רשלנים מאוד. מלמד קובע כי לפני המדפיסים בנאפולי היה כתב־יד אחר ולא העתיקו מהוצאת רל"ז, אך מדפיסי ההוצאה הראשונה היו דייקנים יותר מאשר העוסקים בדפוס בנאפולי: לדוגמה, בשתי ההוצאות יש דיטוגרפיות (חזרות על טקסט, שכטעות נדפס פעמיים). בהוצאת רל"ז הנוסח בפעם השניה שווה לנוסח שבפעם הראשונה, ואילו בנאפולי מרובים השינויים בין פעם א לפעם

64 אולי הוא אחיו של ר' מרדכי ב"ר ראובן צרפתי איש באזלה, שהגיה מסכתות חולין ונדה, שונצינו רמ"ט. האחרון הוא אביו של החכם האיטלקי הנודע ר' משה בסולה.

65 ראה גרין, 'משפחת טרבוט' (הערה 27), עמ' קמט-קנו, מס' 6, 31, 32, 40. לדברינו מס' 6 ברשימתו של גרין (ביליויניא טרבוט) וזה למס' 42 (נתנאל בן לוי) ולמס' 40 (נתנאל טרבוט מרבייל). לזיהוי המקום 'ראביל' ראה: קולוני (הערה 61); אוצר כתב־יד עבריים (הערה 3), ג, מס' 13. שם תיאור כתב־יד פאריס HEB. 390, שנכתב ברבייל על ידי לוי בן נתנאל טרבוט בשנת רל"ו (אולי בנו של ר' נתנאל שלנו. לא נראה שהוא אביו, לוי איש ירושלים, כי זה האחרון כבר לא היה בחיים בשנת רל"ו). לתעודות שנכתבו ברבייל יש להוסיף: א"ח פריימן, 'פירוש שבוים בדרום צרפת במאה החמש עשרה', קובץ על יד, ח (טז), חלק א, ירושלים תש"כ, עמ' 254-255: "אגרת צעירי הצאן הנדחה ק"ק רבייל" לקהלת מרשיליא, בערך בשנת רל"ד (ראה הערתו של א"א אורבך, שם).

66 גם בכמה מספרי שונצינו יש שגיאות חמורות. על מסכת ברכות, שונצינו רמ"ד, כותב רנ"ג רבינוביץ: "אחד שהעיר עליה [המגיה] שהיא מנוקה מכל סוג וטעות נמצאו בה שיבושים גדולים" (מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' יב-יג והערה 6). המדובר בהשמטות של שורות. השמטה של חצי עמוד במסכת זו, ראה: פ' תשבי, 'דפוסי-ערש (אינקונבולים) עבריים, ד: איטליה', קריית ספר, סב (תשמ"ז-תשמ"ט), עמ' 373. במסכת בבא קמא, רמ"ט בורך, נשמט קטע של 16 שורות (רבינוביץ שם, עמ' טז והערה 12). על נביאים אחרונים, שונצינו [רמ"ז], כותב תשבי כי הושמטו מספר רב של מילים, קטעי פסוקים ואף פסוקים שלמים ונשתרבו שיבושים שונים בטקסט. ראה: פ' תשבי, 'דפוסי-ערש (אינקונבולים) עבריים, ה: איטליה', קריית ספר, סג (תש"ז-תשנ"א), עמ' 613.

67 ראה: ע"צ מלמד, 'פירוש רד"ק לתהלים', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 65.

ב. אף נוסח המקרא בנאפולי לקוי ובכמה מקומות חסרים קטעים שלמים. גם גינסבורג מבקר את ההדפסה של התהלים בצורה קשה. הוא מדגיש את הניקוד המשובש, ואף הוא אומר שההדפסה רשלנית.⁶⁸

על הספר השני, משלי עם פירוש עמנואל, כותב גולדשטיין: "טעויות הדפוס בס' משלי הן רבות מאוד. שלשה פסוקים בגוף המקרא נשמטו לגמרי... בפירוש עמנואל נכפלו מלים וגם שורות שלימות. לפעמים הניקוד אינו נכון ולא הודפס במקומו הראוי."⁶⁹

אשר לספר השלישי, שארית ספרי הכתובים, נראה שכאן הבעיה החמורה ביותר. בשלב הגהת הספר נוספו בטקסט של המקרא מלים רבות שנשמטו בעת סידור האותיות (קל להבחין במילים שהוספו: הן הוכנסו בין השורות ואינן ממלאות את השורה, ובדרך כלל אינן מנוקדות — בניגוד לשאר הטקסט, שהוא מנוקד). אין ספק שבעת ההגהה נעשתה עבודה גדולה ונעשו שינויים רבים בסדר של הספר, אולם נותרו בו שגיאות רבות שהמגיחים לא עמדו עליהם, והספר אכן משובש מאוד. גינסבורג⁷⁰ קובע שהבטחתו של המגיה בקולופון של התהלים לשפר את הספרים הבאים לא נתמלאה: גם כאן הניקוד משובש ואין לסמוך עליו. הטקסט אף הוא נדפס ברשלנות. גינסבורג מביא דוגמאות להשמטות של קטעים, בהן קטע של 12 מילים שנשמט מחמת הדומות. אפשר להוסיף לדוגמאות של גינסבורג (בשיר השירים ה, ט נשמטו המלים "מה דורך מדוד היפה בנשים מה"; ברות א, ו נשמטו המלים "כי שמעה בשדה מואב", על אחת כמה וכמה השמטות רבות מאוד של מילים בודדות. זאת לפי עותק מוגה בידי אחד הבעלים הקודמים של הספר). בפירוש רש"י יש השמטות רבות (בספר נחמיה חסר פירוש רש"י מפרק ו, אמצע פסוק טו, עד פרק ז, ו), אולם כפי הנראה היה לפני מדפיסי נאפולי כתב-יד של פירוש רש"י בנוסח שונה מאשר נוסח פירוש רש"י שלפנינו — יש בו לעיתים קטעים שאינם לפנינו — ויתכן שהחסרונות הללו כבר היו בכתב-היד שהשתמשו בו המדפיסים. אכן לקוני הספר היתה סיבה טובה להימנע מרכישת ספרי הכתובים שהדפיס יוסף גונצנהויזר.⁷¹

הוזכרו כאן שמותיהם של כחמש עשרה תלמידי חכמים חשובים שישבו בנאפולי ובקרבתה קודם לבואם של מגורשי ספרד. מחציתם קשורים היו בדרך כלשהיא אל הדפוס בנאפולי. רוב העוסקים בדפוס, בהגהה או בעריכת כתב-היד, עסקו במלאכה זו גם מחוץ לנאפולי: כמה מהם עסקו בכך עוד לפני שבאו לנאפולי ויש שהמשיכו במלאכה זו גם לאחר שעזבו את נאפולי. אחד מהם — ר' שמואל לטיף — אף יסד בית דפוס משלו במנטובה בשנים רע"ג-רע"ד. נוצרה איפוא שכבה של תלמידי חכמים שהתמחתה במלאכת הדפוס. קשה לקבוע אם החכמים הללו היו נודדים שהגיעו לנאפולי בעקבות הדפוס, כדי למצוא עבודה, או שהמצב היה הפוך — בעלי הדפוס הם אשר ניצלו את זמינותם של חכמים אלו, אשר מצידם שמחו למצוא עבודה מזדמנת.

68 גינסבורג (הערה 15), עמ' 808.

69 ראה: ד' גולדשטיין, דברי מבוא, ספר משלי עם פירוש עמנואל הרומי, ירושלים תשמ"א, עמ' 16-17.

70 גינסבורג, שם, עמ' 813-814.

71 גם הספרים שלאחריהם, שיצאו מבית דפוסו של גונצנהויזר לא הצטיינו בהגהה מעולה. ההדפסה של "מקרי דרדקי" היתה מרושלת מאוד. ראה: ד' רפל, 'מילונים עבריים בספרי לימוד', סיני, קא (תשמ"ח), עמ' רלו-רלח (עיי"ש על הטכניקה של ההגהה).

כולט מספרם הרב, באופן יחסי, של חכמים מבני העדה הצרפתית: לפחות מתצית מהזכרים כאן הם צרפתים. ניתן להבחין במשקלם של הצרפתים גם באופנים אחרים: בין שמונה המסכימים לספרו של החכם האשכנזי ר' יעקב לנדא, ספר אגור, ארבעה הם צרפתים; וכאשר ר' דוד מסיר ליאון מספר על הרבנים שהיו בישיבה של אביו, הוא מזכיר תחילה את הצרפתים: "רבנים... מצרפת ומאשכנז ומלשונות אחרות". יש לתת את הדעת שהצרפתים היו העדה הקטנה ביהדות איטליה — האיטליאנים והאשכנזים היו רבים יותר, ומה עוד שהמדובר בנאפולי, באיטליה הדרומית, הרחק ממקום ההתיישבות העיקרי של גולי צרפת, אשר התרכזו בפינה הצפונית-מערבית של איטליה.

תודתי לספריה הלאומית והאוניברסיטאית בשטרסבורג על הרשות לפרסם תשובה זו ולמכון לתצלומי כתבי־יד עבריים בירושלים על עזרתו.

(115) אליך זקן שקנה חכמה. עטרת צבי וצפירת תפארה. אב לדור היתום בתמות תלמודך. קנה שם טוב בגדולתו בין הגבורים שרב גוברים בתורה. הוא הישיש החשוב ולבית ישראל רב טו"ב.¹ כמוהר"ר בין ליוינגא² יצו"א.³

מה רב טובך. רבא דעמך בוצינא דנהורא. ור"ב טו"ב לבית ישראל. גולת זהב סגלת מחצב. מה טובו אוהליך כאהלים נטע אלקיך. כי כשמך כן תהלתך. טו"ב ונראה בתורה כיונים. על אבן אחת שבעה עינים. כי עיניך ממעונות אריות. המה משוטטות. מהרה כצפרים עפות. וכעפעי שחר⁴...

(116) ...מעשה היה. ואנכי תולעת ונבער מדעת. שלמה חיים כהן⁵ עבדך. והמשכיל הר משה חביב הספרדי⁶ מקוראי שמך. ראינו שני אנשים עברים נצים. ולקבל עליהם עול תורה מטים. ובהיותם מתרוצצים. הסכימו וקבלו אותנו עליהם לברורים. ולפי שאנחנו בזה חולקים. באנו עדי תורתך לידע היכן נוטה הכרעת הדין. וכתבנו לכבו' איש איש העולה על רוחו מה הגדון. וניחל תשובתך גאון. למען ידעון שדון.⁷ ואני אמרתי טוב תתי את התפארת לך⁸ מתתי אותה לאיש רע יגרה מדון.⁹ כי פת בג המלך בלתי מגואל. והיה כשמן הטוב. וכטל חרמון על הררי ציון. אם יגאל טו"ב.

גופא דעובדא שעליו תסוב הטענה הכי הוה.

איש היה פה בארץ נאפולי ושמו הר' יוסף אשכנזי¹⁰ יודע במלאכת הדפוס, ומכר לחברו שמו הר' ווינטורא מוינציינצו ולשותפים אחר' עמו ששים כתובי' מדפוס¹¹ מהידועים היום

- 1 רמז לשמו של הרב מקבל האיגרת, ראה הערה הבאה. גם בהמשך מדגיש הכותב פעמים אחדות את המילה 'טוב'.
- 2 Bienlivéne, בצרפתית: יהיה בטוב.
- 3 ישמרהו צורו וגואלו אמן.
- 4 כאן נשמט קטע ארוך ובו המשך המליצות לכבודו של הנמען.
- 5 כ"ר יחיאל רפאל הכהן. עסק בהבאה לדפוס ובהגהה בנאפולי. ראה במבוא.
- 6 מדקדק ומשורר, אף הוא היה פעיל בדפוס נאפולי. ראה במבוא.
- 7 על-פי איוב יט, כט: "למען תדעון שדון". בפירושו רש"י שם: "שיש דין".
- 8 מסירת הבעיה להכרעתו של הפוסק תפארת היא לו.
- 9 על-פי משלי טו, יח: "איש חמה יגרה מדון", ושם כט, כב: "איש אף יגרה מדון". כלומר: איש שיגדיל המריבה במקום להשקטתה.
- 10 המדפיס יוסף בן יעקב גונצנהרזר. ראה במבוא.
- 11 "כתובים" — חלק מן התנ"ך, או "כתובים מדפוס" — כמו "כתובים בדפוס", ספרים סתם שנכתבו "בדפוס" (למעט כתובידיד). ההמשך "מהידועים היום במקומות רבים" (כלומר: ספרים מסוימים וידועים), תומך בפירוש הראשון. הכוונה איפוא לספרי כתובים (מן התנ"ך), מודפסים. הספרים הראשונים שהדפיס יוסף הם, לפי סדר הדפסתם: א. תהלים עם פירוש ר"ק^ב; ב. משלי עם פירוש

במקומות רבים, לחשבון ח' קרלין¹² האחד. וקבל המוכר הנזכר את כסף קצת ממכרו ועל קצתו קבל שטר מחייב לקונים לתת שאריתו בסוף זמן ידוע. והקונים האלו הוליכו הספרים הנזכרים למדינת וייניצא¹³ כדי למוכרם בדרך הסוחרים. וקראו להם הוצאות רבות כפי דבריהם והפסדות עצומות. ובהגיע תור סתירת השטר ע"י פרעון השטר הנזכר השותפים עם הר' אוינטורא נתנו חלקם, ואולם הר' אוינטור' לבדו קם וטען על הר' יוסף הנזכר שהוא הפסיד את ממונו בעבור שמכר אליו ספרים משובשים באותיות ותיבות וחסרון פסוקים ודפים מהופכים, אשר ע"כ¹⁴ סרו מאחריהם הקונים עד שהוצרכו כמעט קט לתתם מתנה גמורה. הוא ראשית דרכי טענות אלו הבעלי דינים, ויתר טענותיהם וסברותם יראה כבר בכתב. מהנה הן באות עדין צו לצו קו לקו.¹⁵ ואע"פ שמצוה לדיין לזכור טענות בעלי דין בשעת גמר דין, כמו שלמדנו שלם החכמים¹⁶ באומרו זאת אומרת וזאת אומרת¹⁷ וגו', והעידונו רז"ל¹⁸ בזה, מ"מ¹⁹ לבחרי הקצור אחריש²⁰ אפילו אם אמצא לומר שזהו גמר הדין. ודעתי בדין זה שאין להר' אוינטורא עם הר' יוסף בזה דין אלא דברים, ונשאר חייב כשהיה. והדלת תסוב על צירה מג"פ²¹ ועקרים.

הא', בשאנית תחלה²² מה שלא יכחישהו אפילו אפרוח שלא נתפתחו עיניו בראותו משפטי התורה הצדיקים, והוא מקובל אצל השכל, ומה שאין צריך לעמל לבקש ראייה מן המשנה ומחבורי התלמוד, גם לא מן הפוסקים, ר"ל²³ כי כל מכר סתם ובכלל כל דיני ממונות תלויים במנהג המדינה, כשהוא מצוי אצל אנשיה. (117) כי השרש הוא כל תנאי שבממון קיים,²⁴ ומנהג המדינה מתנאי בני המדינה הוא. וזה השרש אמתי לא בלבד במנהג מדינה אחת שיהיה כנגד מנהג מדינה אחרת אלא אפילו על דין תורה וכנגד ההלכה, דק"ל²⁵

עמנואל; ג. איוב, חמש מגלות, דניאל עזרא ודברי הימים, עם פירושים שונים. שלושתם נדפסו בשנים רמ"ז-רמ"ח. הכוונה כאן כנראה לספר האחרון, וראה במבוא.

12 Carliano, מטבע שהיתה מהלכת במלכות נאפולי. נקראת על שמו של שארל מאנז'ו שטבע אותה לראשונה בשנת 1278. היו מטבעות זהב ומטבעות כסף ולא ברור באיזה מטבע מדובר כאן (ראה: *Dizionario Enciclopedico Italiano*, 2 (1970), p. 733).

13 וייניצא.

14 על כן.

15 על-פי ישעיה כח, י-ג. כלומר: הטענות יוצגו מכאן ואילך קמעא-קמעא.

16 המלך שלמה.

17 מלכים א, ג, כג.

18 ירושלמי סנהדרין ג, ח; לשון הרמב"ם הלכות סנהדרין כא, ט; צריך הדיין לשמוע טענות בעלי דינין ולשנות טענותיהן.

19 מכל מקום.

20 כלומר: אין הוא חוזר על טענות בעלי הדין אלא מציע את דעתו שלו בלבד.

21 מג' פנים.

22 הנחה מוקדמת, שאינה זקוקה להוכחה.

23 רצוני לומר.

24 כתובות נו, ע"א. כלומר: שורש הכלל "הכל כמנהג המדינה" הוא הכלל "כל תנאי שבממון קיים". ראה: מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' 733.

25 דקיימא לן.

הלכה כר' יהודה²⁶ שאומר המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו קיים בדבר שבממון. דהלכה כר' יהודה לגבי ר' מאיר שחולק עליו ואומר תנאו בטל, כדפסקי' במסכת ערובין.²⁷ וכבר נזכרת מחלוקתם במס' קדושין פרק ראשון²⁸ ובא בפרקים שונים ובמקומות רבים מהתלמוד, וכן פסק הרמב"ם ז"ל בהלכות אישות פ"א²⁹ ובהלכות מכירה פי"ג³⁰ ובמקומות אחרים וכן פסקו שאר הפוסקים. ואעפ"י ששינונו בסוף פרק השוכר את הפועלים³¹ סתם משנה כר' מאיר, דתנן וכל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל. מסקנת התלמוד שם דר' מאיר היא, ר"ל דהכי קאמר, 'יחידא' היא ואין למדין ממנה הלכה, כמו שאנ[מרו] הפוסקים פעמים רבות. שהרי בפרק הזהב³² גבי האומר לחברו על מנת שאין עלי אונאה סובר שמואל כר' יהודה, כן מסקנת הרמב"ן ז"ל בחורשיו,³³ כמו שאומר שם אביי³⁴ מחזורתא רב דאמר כר' מאיר ושמואל כר' יהודה, והלכה כשמואל בדיני. והרי"ף ז"ל זכר הברייתא שבה נחלקו ר' מאיר ור' יהודה סתם בפ' האיש מקדש³⁵ ולא פסק הלכה בפ', משמע שסומך על הכלל של פרק מי שהוציאוהו,³⁶ ר' מאיר ור' יהודה הלכה כר' יהודה. וכ"ש³⁷ שיהיה זה השרש אמתי בנדון שלנו, שבא בו דין פסוק שכל מום שהסכימו עליו בני מדינה שהוא מום שמחזיר בו המקח הוא מום,³⁸ והפך זה. ומכאן אני למד שאם יש חסרון שהסכימו עליו בני מדינה זו שהוא מום שמחזיר בו המקח ולא הסכימו עליו בני מדינה אחרת, שראוי לחזור אחר מנהג המדינה שהמוכר והקונה שם, אלא אם פירש. כמו שפינרש[ן] הרמב"ם ז"ל בהלכות מכירה פט"ו³⁹ והר"ם מקוצי בלא תעשה ק"ע לא תונו, כל הנושא ונותן סתם על מנהג המדינה הוא סומך. וימשך מזה בנדון שלנו שכיון שהמכר היה פה נאפוּלי והסכימו אנשיה שהחסרון שבספרים ההם אינו מום שמחזיר המקח, ראה לדבר שהרי רבים שתו ממי הכתובים ההם ורבים ישתו, מצו בטעויותיהם ומצאו,⁴⁰ ואין כאן חזר לטעון טענת מום או כל מאום, ורבו כמו רבו האנשים שקנו כיוצא בקנין זה, ויותר מכפלי זה ויותר פחות מזה. ולא עוד אלא שחדשים לבקרים מבקרי' לקנות וביוקר יותר ממה שקנה הטוען הזה, ואפילו אחרי שהתפרסמו טענותיו ונודעו צעקותיו בשוקים וברחובות ובשש

- 26 שם.
27 מו, ע"ב: ר' מאיר ור' יהודה הלכה כר' יהודה.
28 יט, ע"ב.
29 הלכה ט.
30 הלכה ג.
31 בבא מציעא צד, ע"א.
32 בבא מציעא נא, ע"א.
33 שם ד"ה על מנת.
34 שם נא, ע"א.
35 ראה הערה 28. הרי"ף שם אינו מביא את הברייתא, אך הוא מביא ברייתא זו במסכת בבא מציעא פרק ח, סימן תת"ם (קטע זה אינו נמצא ברי"ף דפוס קושטא).
36 ערובין מו, ע"ב.
37 וכל שכן.
38 לשון הרמב"ם הלכות מכירה טו, ה.
39 שם.
40 הבחינו בשגיאות ומצאו תיקונם, כלומר: למרות השגיאות באו על סיפוקם.

קצוות.⁴¹ א"כ אפילו אם אמצא לומר שנחשבו ספריו במדינת וייניזא בעלי מומין אין לו כאן טענת שתי כספים,⁴² כי אם לשם הוא מוס קבוע, וכאן עובר,⁴³ כי הוא פרוש. היקבע⁴⁴ אדם דין ואלקין. ולו הונח שהמוכר הזה ידע בעת המכר שהקונה קנה על דעת להוליך מקחו לוייניז, הירדע ידע איך היה מנהג אותה מדינה. ועל זה ודאי ראוי שנאמר שהקונה שלא פירש זה איהו דאפסיד אנפשיה. ואם לא ידע נסתחפה שדהו⁴⁵ עד השאיר אבניה בקיר חרושת.⁴⁶ וגם נפש לא טוב (118) בלא דעת.⁴⁷ ולו ידע זה המוכר, מאן לימא לן שהיה צריך לאמר לקונה לא תקנה פה סחורתי במסחר נאות להוליקה למקום פלוני כי ודאי תפסיד. אפילו מאן דרביה קטיל קני באגמא היה לא יימר כי הא מילתא. כל זה ברור לפי קוצר דעתי, ואחשוב שלא יפול עליו מחלוקת מהנפילים אנשי השם,⁴⁸ אלא מהעושים בלילה⁴⁹ להפיל האמת ורודפים אחרי שפת חלקות והמה פתיחות.

וזאת הטענה יוצא מדברי הר' יוסף אשכנזי באמרו בטענותיו בזה, ועוד⁵⁰ כי הוא אומר שמכרתים לו בערך ח' קרלין, והוא ידוע כי פה הם נמכרים י' קרלין וכו'. ואע"פ שהוא לא סדר טענתו בזה האופן — מ"מ ראוי לדיין לצרף וללבן הטענה של בעל דין כשרואה שהיא טענה מספקת לגזור הדין, להודיע לבאי עולם כי שער האמת ממנו לא נעלם, כמו שנראה מהמעשים הנזכרים בתלמוד בכללם, ולכן אין בזה אלא פרוש ולא אפילו פתח פיך לאלם.⁵¹ הב', כי הר' אויניטור' אחרי שקנה הספרים שלח איש יודע ספר לבדקם, והוא הודה בזה,⁵² ואח"כ משכם. וא"כ מה זה יצעק עתה לאמר כי לא ידע במומין. אלא ודאי ידע, וא"כ סבר וקבל. ואין אחרי מחילה מחלת טענה ולא כלום, ואין יכלת באדם על שרש הזה לשרשו. ואעפ"י שלא אמרו עד אימתי חוזר עד כדי שיראה לתגר או לקרובו⁵³ אלא בביטול מקח הבא משרש טענת דמים,⁵⁴ לא בביטול מקח הבא משרש טענת מומין, כמו שכתב רב

41 בארבע רוחות חבל, מעלה ומטה. בהוראה המקורית הכוונה לספירות חסדיטור. ראה פירוש האגרות לרבי עזריאל, מהר"י חשבי, ירושלים תש"ה, במפתח, עמ' 133; פירוש רבינו בחיי על התורה, מהר"י ח"י שעוועל, ירושלים תשכ"ז, שמות לב, לב (עמ' שלט).

42 אין לו זכות לתביעה בבית דין. על-פי בבא מציעא נה, ע"א: הטענה שתי כסף.

43 כלומר: גם אם בויניציאה נחשב הפגם שבספרים מוס קבוע, כאן בנאפולי הוא מוס עובר (משום שכאן רוכשים את הספרים הללו, והקונים מגיהים ומתקנים אותם).

44 יגזול. על-פי מלאכי ג, ח.

45 הפסיד. על-פי כתובות יב, ע"ב.

46 הפסד מוחלט, עד היסוד. על פי מלכים ב ג, כה.

47 כלומר: הקונה שגה ונהג בבלי דעת. על פי משלי יט, ב.

48 תלמידי חכמים מובהקים.

49 אנשי מרמה.

50 ציטוט מטענותיו של יוסף גונצנהוויז, שהיו מצורפות לאגרת זו. כוונתו של יוסף היא שהעובדה שהקונים בנאפולי משלמים עבור הספרים מחיר גבוה מראה שאין הספרים נחשבים כאן לפגומים.

51 ראה כתובות לא ע"א (על-פי משלי א, ח). כלומר: הסיוע שהכותב מסייע ליוסף בכך שהוא משפר את טענתו אינו אפילו בגדר "פתח פיך לאלם" (טענה עבור אדם שאינו מסוגל לטעון לעצמו), אלא הוא רק מפרש כהוגן את הטענה שיוסף עצמו טען בצורה בלתי מושלמת.

52 בשטר המכירה הודה הקונה שהספרים נבדקו עבורו.

53 בבא מציעא מט, ע"ב.

54 טענה כי המחיר גבוה מדי או נמוך מדי (אונאה).

האי גאון ז"ל⁵⁵ ונשתלשלה אחריו שלשלת כל הפוסקים וצוק"ל, והוא מיוסד על מקומות מהתלמוד. מ"מ אם הראה לתגר וסבר וקבל, הא קבל ואין לו תגר,⁵⁶ ואפילו בקבלת מי שפרע. ראייה לדבר מאתא מוכר ששוה ומנר⁵⁷ בדין חזרה עולמית,⁵⁸ ואעפ"י כן פסק הרמב"ם ז"ל בהלכות מכירה פרק י"ב⁵⁹ והר"ם מקוצי⁶⁰ ובסמ"ק⁶¹ חולתם שאם היה המקח דבר שאין במינו שנוי והוא כלו שוה, כגון פלפלין וכיוצא בהן, הרי זה אינו חוזר אלא עד כדי שישאל על שער שבשוק בלבד, וכן אם נודע שבא לידו בממכרו וידע שטעה ולא תבע, שאין יכול לחזור ולתבוע, שהרי מחל. ולא יהא כח קונה מקח טעות והראה לתגר ולא תבע,⁶² גדול מכת בעל הבית בדבר שאין במינו שנוי ולא הראה.⁶³

ואין לו תועלת באמרו שהתגר⁶⁴ הזה שהיה שלוחו לא הודיע לו מומי מקחו, דלאו כל כמיניה דהא ק"ל דחזקה שלית עושה שליחותו.⁶⁵ ואפילו יודה זה שלוחו, לא מפיהו אנו חיינן, כי שכיר הוא בא בשכרו.⁶⁶ ובירושלמי פר' האיש מקדש⁶⁷ גבי הן הן שלוחיו הן הן עדיו, א"ר אבין גראין הדברים שקדשה בשטר אבל בכסף נעשו נוגעין בדבר עדותן וחייב. וכן פסק במרדכי שם⁶⁸ שכל מקום שהשלוח צריך לישבע נוגע בעדות הוא וא"י נעשה עד. וכן נראה מדברי הרמב"ם ז"ל בהלכות שלוחי פר' א'.⁶⁹ וכ"ש לשלוח כזה שהוא סרסור, וקראו הרב פ"ב⁷⁰ נושא שכר. וכן נראה מפרק הגזול קמא.⁷¹ ואעפ"י שלפעמים מחייבים מי שאליו השליחות מפני שמשביעו השליח, אע"פ שהוא נוגע בעדות קצת, כגון⁷² שליח שבא לשמעון בשליחות ראובן ולקח חמישים ובא המשלח ואמר לשמעון לא שלחתיהו אלא לעשרים וכן קבלתי, (119) ואמרינן שהמשלח ישבע על מה שהוא אומר והשלוח נשבע הסת לשמעון שהנ' שקבל ממנו נתן למשלח, ושמעון הפסיד. מ"מ שם הוא נשבע לפטור את עצמו ולזה הוא מכורין, ומעצמו מתחייב שמעון כמו שמבואר למשכילים, ואין כן בגדון

55 מובא ברי"ף בסוגיא (בבא מציעא פרק ד סימן שעג).

56 טענה.

57 אולי צ"ל: במנו (במינו). כלומר: אם התאנה המוכר במכירת חפץ השוה לחפצים דומים לו.

58 כאשר החפץ בידי הקונה המאנה, יכול המוכר לחזור בו עד עולם, משום שאין בידו להראות את החפץ

לתגר מומחה (בבא מציעא ג, ע"ב).

59 הלכה ו-ז.

60 ליתא בהלכות אונאות (לארין קע). וראה הערה 130.

61 מצוה רעא. בסמ"ק לפנינו ליתא.

62 הוא המקרה הנוכחי, שהקונה לא טען כלום לאחר הבדיקה.

63 שיכול לחזור בו רק תוך שיעור הזמן שיכול להראות לתגר ולשאל על השער שבשוק (שם).

64 כלומר אותו איש שדק את הספרים.

65 עירובין לא, ע"ב.

66 ולפיכך אינו נאמן.

67 פרק ב הלכה א.

68 קידושין ס"י תקט-תקי.

69 הלכה ז.

70 מהלכות שלוחין, הלכה ז.

71 איני יודע כוונתו.

72 דברי הרמב"ם הלכות שלוחין א, ט.

שלנו. וכן הטעם בסרטור שנשבע שלא ידע בחסרון טוחנות השור דפרק המפקיד,⁷³ והפסיד הלוקח. וע"כ כתב הרמב"ם ז"ל פ"י⁷⁴ והואיל ולא עשה כן הוא הפסיד על עצמו. ואם יטעון הטוען שהוא לא מנהו שליח אלא לראות בסדר הקלפים לא לבדוק בדרך טעויותיהם.⁷⁵ וחזר הדין. גם זו אינה טענה, כי המומים יחלקו לב' חלקים לרבותינו ז"ל. א' למומים שבגלוי, והם הנגלים לכל בעת הקנין אך בבדיקה מועטת. ואם עם זה הם מומים שאצל כל אדם נחשבים מומין, וגם אם מדרכם שימצאו בקנין ההוא, ובלבד שלא יהיו מומים שבעליהם, ר"ל נושאייהם, מועדים בהם לעולם, כ"ש שיקראו מומים שבגלוי. ולמומים שבסתר,⁷⁶ והם אשר לא יתגלו אלא בבדיקה נאותה. ואם אין דרך כל אדם לחשבם בתחלת המחשבה מומין, גם אין דרכם להמצא בקנין ההוא אלא לעתים רחוקות, כ"ש שיקראו מומין שבסתר. והוצרכתי לפרש זה בעבור שיש מומין גלויים והם בסתר, ומומין נסתרים והם בגלוי. עוד מומים שבסתר יחלקו אל מומים שהגלותם בשעת המכר אפשרי, כהעדר השוחט בפרה.⁷⁷ ואל הפך זה, כמין מן הטרפויות שבדיקתו בחיי הבהמה מן הנמנעות. ואלה הדברים הם לפק"ד⁷⁸ אמתיים והכרחיים למסכתא תלתא בבי ככללה ומס' קדרשין וחולתם,⁷⁹ אלא שלא אוכל עתה לעת קצר ובלתי כשר פה להאריך בביאורם וראיותיהם אחת לאחת למצוא חשבון, מצורף לזה שהם דברים שהשכל מורה על אמתתם ואחשוב שלא יצא מחלוקת עליהם, ואם לא כן הלא לאלקים פתרונים.

ואשוב אל מה שיצאתי ממנו ואמר, כי המומים הנ"ל ישתתפו כלם⁸⁰ בשצריך המוכר לבארם לקונה ולהראותם לו שכן הוא כמו שהוא אומר, והוא יקבלם. כי באופן אחר יש לו עליו טענה. עוד ישתתפו שאם יתפאר שהקונה מחל על מום גדול או מומים גדולים שידע, שיש לומר שודאי מחל גם מום קטן או מומים קטנים אע"פ שלא ידעם, וזהו ק"ו⁸¹ שאין עליו פרכא. וכ"ש⁸² אם הגדולים הם מסוג המומין שבגלוי והקטנים ממומים שבסתר. אלא אם יראה פנים ואמתלא שיחשב אצלו למום גדול מה שהוא קטן אצל האחרים, או עד שיפרש או עד שיהיה מין אחר. והנה אמרתי עד שיתן אמתלא וכו', כדי להוציא מזה הכלל הקונה אשה, ר"ל⁸³ המקדש, ואומר לה שאני לוי ונמצא כהן, דאמ' פרק האיש מקדש⁸⁴ דאניה מקודשת אע"פ שהטעה אותה בשבח יוחסין. והטעם כי יש לשם אמתלא המבוארת

73 בבא מציעא מב, ע"ב.

74 הלכות מכירה טז, יא.

75 לבדוק את סדר הדפים ולא לבדוק טעיות הדפוס, ועל כן יכול הקונה לטעון שלא הכיר בפגמים. המילה 'קלפים' במוכח של דפים מצויה באיטליה. בקולופון של כ"י פריס Heb. 843 שנכתב באיטליה במאה הטי"ז נאמר: "סכום הקלפים של זה הספר מאה, שלי מנחם בכמ"ר שבתי ז"ל מנולא". וראה מילון בן-יהודה כרך יב עמ' 5968. הדגמה המובאת שם גם היא מאיטליה.

76 הסוג השני הם מומים שבסתר.

77 הפרה לא נשחטה כהלכה והיא נבלה.

78 לפי קוצר דעתי.

79 להבנת המסכתות הללו, שיש ראיות לדברים אלה ממסכתות אלו.

80 יש להם צד שווה, משותף לכולם.

81 קל וחומר.

82 וכל שכן.

83 רצוני לומר.

84 קידושין מט, ע"ב.

בתלמוד, דאמרה ליה מסאנא דרב מכרעאי לא בעינא.⁸⁵ עוד אמרתי או עד שיפרש, (120) להוציא מן הכלל על מנת שאני בורסי ונמצא בשם, שאינה מקודשת.⁸⁶ והטעם כי גדול בכל מקום כח התנאי של על מנת, וכל האומר על מנת כונתו להוציא בפירוש כל מה שלא נאמר בפירוש עוד אמרתי או עד שיהיה מין אחר, כדי להוציא מן הכלל חומץ ונמצא יין, ששנינו בפרק המוכר את הספינה⁸⁷ ונזכר בתלמוד פ' האיש מקדש⁸⁸ שהוא לדברי הכל מקח טעות. והטעם כי הוא כמו שאומר שם התלמוד איכא דניחא ליה בחמרא ואיכא דניחא ליה בחלא. ובפ' האיש מקדש⁸⁹ ג"כ גבי שליחות וז"ל, אמרי' איכא דניחא ליה בהר ולא נחא ליה בבקעה ואיכא דניחא ליה בבקעה ולא נחא ליה בהר. וכן הדין נותן לכל שני מינין מתחלפים. ואפילו למ"ד יין וחומץ מין אחד הוא הכא בענין מקח וממכר מודה למ"ד שני מינין הן. כך מסקינן פרק המוכר את הספינה.⁹⁰ ולשון הרמב"ם ז"ל פ"ז מהלכות מכירה⁹¹ שאין זה המין שאומר שימכר לו. והוא ששנינו פרק האיש מקדש⁹² התקדשי לי בכוס של יין ונמצא של דבש, של דבש ונמצא של יין, בדינר של כסף ונמצא של זהב וכו' על מנת שאני עשיר ונמצא עני כו' אינה מקודשת, ר' שמעון אומר אם הטעה לשבח הרי זו מקודשת. ומקשה התלמוד ולית ליה לר' שמעון יין ונמצא חומץ וכו' אלא איכא דניחא ליה בחלא ולא נחא ליה בחמרא, הכא נמי איכא דניחא ליה בכספא ולא נחא ליה בדהבא, עכ"ל. אמנם אם קבל הקונה מום גדול עם הג' תנאים שזכרנו, על זה ודאי שנינו בארבע מדות במוכרים,⁹³ שאם מכר רעות ונמצאו יפות אין הלוקח יכול לחזור בו כי בכלל יפות גם הרעות וטובות, בהצטרף אל הרעות במוחלט שאין רעות למעלה מהן.⁹⁴

ולכן אני אומר שמה שכתב הרמב"ם ז"ל בפ' ט"ו מהלכות מכירה⁹⁵ שהמוחל צריך לידע הדבר שימחול בו כו', אינו לחלוטין,⁹⁶ כי בשוין דבר הכתוב, ר"ל במומין השוין לאותם המפורשים או בגדוליהם,⁹⁷ אמנם לא בקטניהם [!] מהם. והוא ז"ל בעצמו כתב שם⁹⁸ המוכר באונאה ואינה מה באונאה, מי שמחל בגדולה מחל בקטנה, מק"ו אף במומין כן. והוא פסק ג"כ⁹⁹ פרה זו עורת היא תגרת היא נשכנית היא רבצנית היא וכו', וכן אם [לא] היתה עורת ונמצאת נשכנית, אעפ"י שאינה עורת אין זה מקח טעות. משמע שאינו רשאי

85 שם מט, ע"א.

86 תוספתא קידושין ב, ב.

87 בבא בתרא פג, ע"ב.

88 קידושין מח, ע"ב.

89 קידושין מב, ע"ב.

90 בבא בתרא פד, ע"ב.

91 הלכה ד.

92 קידושין מח, ע"ב.

93 בבא בתרא פג, ע"ב.

94 עין רמב"ם הלכות מכירה יז, א.

95 הלכה ו.

96 כלומר: לא בכל מקרה צריך המוכר להודיע לקונה על המומים שבחפץ, וכלא זה אין מחילתו של הקונה מחילה; יש מומים שאין המוכר צריך להזכיר אותם בפירוש (והם מומים קטנים מהמומים שהזכירו הצדדים).

97 במומים גדולים מהם.

98 לא מצאתי.

99 שם טז, ע"ב.

לומר על כל המומין מחלתי לא על קצתם, וה"ה למומין קטנים או גדולים. ובכלל מי הוא שיאמר על שפחתו או בהמתו אלו היתה סומה בשתי עיניה הייתי מוחל עלבוני ועכשיו שהיא סומה באחת מעיניה או שנפלה אחת משיניה עלבוני אינו מחול. ואע"ג דסבר שמואל פרק המוכר פרות¹⁰⁰ דכי אזלינן בתר רובא באיסורא אבל בממונא לא, וק"ל כותיה, ע"כ¹⁰¹ לא קאמר אריוך התם אלא ברובא אבל בכלי עלמא מודה.

והנה מלתא אמר' ואימא בה טעמא כי היכי דלא ליתו דרי בתראי ולחכו עלה, והוא כי אין דעתי בזה לומר שמי שקבל עליו מום גדול קבל עליו המום הקטן מוסף על הגדול, למאי דקס"ד שמי שמחל על עורת דרך משל מחל על עורת ורבענית, (121) כי בזה מעיקרא דדינא פירכא, לא יאמרו אפילו קטנים, ודקארי לה מאי קארי לה. אמנם רצוני לומר שאם מחל על עורת ונמצאת רבענית לבר, י"ל¹⁰² שמחל על הרביצה בכלל העורון, לו הונח שהוא מום גדול ביחס אל הרביצה, וה"ה ליתר המומים הקטנים. ובכלל כל מה שאמרתי הוא אמת בחלוק לא בחבור.¹⁰³ א"כ בזה נחלקו מומים שבסתר ממומים שבגלוי, שאם מנה המוכר לקונה מומים גלויים בסחורתו ונסתרים, ובדק הקונה המומים גלויים ולא מצא ולא חשש לבדוק במומים הנסתרים, ואח"כ מצא,¹⁰⁴ עדיין יש לו עליו טענת מקח טעות מפני שיכול לומר הקונה כשראיתי שאין בה מומים גלויים שמנה חשבתי שאין בה מומין נסתרים ג"כ, והוא הטעני כי בא עלי בעקיפים.¹⁰⁵ אבל אם בדק בהפך,¹⁰⁶ יצא לו ג"כ הדין בהפך. והטעם כי מה שאמר רז"ל שיכול לומר הקונה וכו'¹⁰⁷ הוא מפני שירדו לסוף מחשבת הקונים ולפי שמומים גלויים¹⁰⁸ אי אפשר לבדקם במהרה כמו מומים נסתרים¹⁰⁹ ע"כ סומכים לפעמים על דברי המוכר אפילו ברמז, ואין כאן צד לסמוך עליו שמחל. אמנם מומים גלויים נקל לבדקם במעט זמן,¹¹⁰ ואין יתכן שנאמר הנסתרות לנו ולבנינו והנגלות לה' אלקינו, וזה אמת לעד, ואפילו אם המומין הגדולים הם הנסתרים והקטנים נגלים, ודבר של טעם הוא ואין לחלוק עליו. גם לשון הרמב"ם ז"ל בפרק הנזכר מוכיח כן על דין יוצא מתלמוד פרק המוכר פירות,¹¹¹ וז"ל¹¹² המוכר פרה לחברו ומנה בה מומים גלויים ומומין שאין נכרים, ולא היה בו מום מאותן הגלויים שמנה ומצא בה מום מאותם שאין נכרים, זה מקח טעות וחוזר וכו'. הרי שזכר הבדיקה במומים הגלויים והשתיקה במומים הנסתרים לא זולת זה, ועד"ז נמשך

100 כ"כ צב, ע"ב.

101 עד כאן.

102 יש לומר.

103 כלומר: כאשר כל מום בפני עצמו ולא בצירוף שני מומים יחד, קטן עם גדול.

104 לאחר הקניה מצא מום נסתר.

105 עיין ב"מ פ, ע"א ורמב"ם מכירה טז, ז.

106 כלומר: שבדק הנסתרים ולא בדק הגלויים.

107 ב"מ פ, ע"א.

108 צ"ל: נסתרים.

109 צ"ל: גלויים.

110 והיה על הקונה לבדוק.

111 צ"ל: פרק השוכר את האומנין (ב"מ פ, ע"א). דין זה אינו נמצא בסוגיא בתחילת פרק המוכר פירות

(ב"ב פרק ו) העוסקת בהלכות מקח טעות (וראה ליד הערה 127).

112 הלכות מכירה טז, ז.

במשליו בפרק ההוא¹¹³ באמרו כיצד כו' ואי זה מצא¹¹⁴, לסבה שאמרתי לעד¹¹⁵. ואחרי התבאר כל זה נשוב למה שהיינו בו ואומר שאם כל מה שכתבנו אמת אין תועלת כלל לאיש הזה בטענתו זאת. כי הוא כאילו יאמר כן הוא שבדקתי על חסרון הקלפים והקונטרסים ומחלתי עליהם בלבי אפילו אם זה היה נמצא, ואעפ"י שהוא מום גדול, ועכשיו שלא נמצא, כי מופת שאר הספרים הדומים להם לפניך¹¹⁶, אני מוחל על חסרון הפסוקים והאותיות שהוא מום קטן בערך אל הראשון. או כלך לדרך זו, בדקתי על חסרון הקלפים שהוא מום שבסתר ולא בדקתי על חסרון האותיות והפסוקים שהוא מום שבגלוי. וכל אלו הדרכים כבר התבאר בטולם ודחיות במחתם(?)¹¹⁷.

ואולם אמרתי כי חסרון האותיות והפסוקים הוא מום שבגלוי וחסרון הקלפים מום שבסתר, לפי שלפעמים אין שם אלא חלוף סדר¹¹⁸ וע"כ צריך בדיקה נאותה בכל הספרים ע"י איש יודע ספר, וכ"ש ברבוי ספרים בלתי קשורים¹¹⁹ מה. אמנם חסרון האותיות הוא הוא האות, כי אפילו חלוף המקומות¹²⁰ מפורסם היתו בלתי נאות, ואפילו עם הארץ יוכל לדקדק זה ע"י ספר אחר מוגה ככוון אות באות.

ואין לבטל כל זה משום טענת שליח שעבר על דברי משלחו, דאמר רב נחמן במסכת כתובות פרק [אלמנה] גזונת¹²¹ ורבא במס' קדושין פרק האיש מקדש¹²² וכן אמ' בב"ב (122) פרק גט פשוט¹²³ דבטל השליחות לגמרי דמצי א"ל לתקוני שדרתיך ולא לעותי. דהתם מיירי בביטול עיקר השליחות במה שנשא ונתן, ואנן במאי דנפקא לן ממנוי השליחות קאמרינן. וגדולה מזו אני אומר והיא שאפילו יהיה כן כמו שהוא אומר שהשליח לא השיב לו תשובה על שליחותו, שעם כל זה אין בדבריו ממש. והטעם כי השליח היה בעיר עמו ומצוי אצלו תמיד והיה לו לשאול ממנו על מקחו ומדלא שאל ודאי מחל. ואם ישיב כי חשב שמסתמא היו טובים ויפים ושם ימצאו מהם בלתי יפים יחזירם למוכר בכח טענת מקח טעות, יאמר לו שעל מחשבה כזו בלתי סמך לפי שזה היה איפשר לו אלו לא עשה שליח לבדוק אותם, עתה הרי הוא כמי שהראה לתגר, שאעפ"י שלא השיב לו התגר לא רע ולא טוב והוא גם כן שתק אין לו על המוכר אונאה. וכבר אמרנו למעלה שבזה הענין שוה דין מקח טעות לדין אונאה¹²⁴ והדין נותן, לפי שזה בתחלה לא סמך על הסתם¹²⁵ ולבסוף

113 שם הלכה ח.

114 המומים שנמצאו (מעצמם, לא באמצעות בדיקה) הם מומים שבסתר.

115 אולי צ"ל: לעייל, או: לע"ד (לעניות דעתי).

116 כלומר: יש הוכחה שלא היה חסרון בדפים ובקונטרסים, שהרי העותקים האחרים של הספר לפנינו ואנו רואים שהם שלמים.

117 אני יודע פירושו.

118 סדר הגלינות בתוך הקונטרסים או סדר הקונטרסים בספר (ונחזין לבדוק כל עותק ועותק).

119 בלתי כרוכים.

120 שורות שנדפסו שלא לפי הסדר הנכון (לשם כך די לבדוק עותק אחד, כי שגיאות הדפוס זהות בכל העותקים).

121 צט, ע"ב.

122 מב, ע"ב.

123 לא מצאתי שם.

124 ראה למעלה, ליד הערות 56-63.

125 אלא ביקש לבדוק את הספרים שקנה והתייעץ עם מומחה.

סמך,¹²⁶ והשתנות מחשבה כזו לא יראה לתגרים ואפילו אם אינם תגרי לוד, דלא שכיחי דטעו, אלא לאחד משני טעמים: אם אפשר שידע שאין שם מומים, וזה אין כאן, כי הוא אומר שלא נודע לו זה מעולם, ולכן אין צריך לחלק בין ידיעה אמיתית ובין ידיעה שאינה אמיתית. ואם מפני שכבר מחל בלבו על המומים, ובענין זה דברים שבלב הם דברים, וזהו קרוב להיות אמת בנדון שלנו.

ואין לטעו' במוכר שפחה לחברו ופירש גדמת היא נכפת היא וכו' דאמר בפרק המוכר פירות¹²⁷ שהוא מקח טעות אם נמצאת נכפת וכו', וכן פסק הרמב"ם ז"ל בהלכות מכירה פט"ו. וכתב עוד¹²⁸ מכאן אני אומר שהמוכר חפץ לחברו במאה דגרים ואמר לו חפץ זה אינו שוה אלא זה אחד, ע"מ שאין לך עלי אונאה, הרי זה יש לו עליו אונאה שהרי זה אומר כיון שראיתי שאמר שאינו שוה אלא זה ידעתי אינו מתכוין אלא להשביח מקחו¹²⁹ וכו', וכן כתב הרב מקוצי¹³⁰ ז"ל, ואין אנו אומרים שמסתמא מחל. בזה אין לטעות, כי שם מדבר כשלא בדק כלל אלא סמך על המחשבה ההיא, ולבסוף נתגלה המום ומאז לא שתק, מה שאין כן בנדון שלנו. ודברי הרב מוכיחים כן, באמרו שהרי זה אומר כיון שראיתי שאמר שאינו שוה אלא זה, כלומר וברור אצלי שהוא שוה יותר מזו, ע"כ ידעתי שאינו מתכוין אלא להשביח מקחו. וש"מ שאם לא הוכרר לו זה ושתק, וכ"ש אם הראה לתגר ושתק, שזה כלו כאלו בפירוש מחל. גם אין לחלק בין מנה המוכר אותם המומים לקונה בפיו ושתק ובין מנאם הקונה בעצמו ואחר שמצאם שתק, כי זה חלוק שמעצמו בטל.

ואם סוף סוף יעלה על לב לומר כי כל זה המעשה מהשליח היה קודם שמשך וקנה, אבל בעת שקנה או אח"כ לא נמצא בו צד מחילה. גם זה להבל דמה, כי דין פסוק הוא בתלמוד במקומות רבים שכל סתם שקדם לו מפורש הרי הסתום כמפורש, וכל העושה על דעת הראשונה הוא עושה.¹³¹ אמנם על שרשנו זה, והוא שאם ידע ושתק מסתם מחל, יש לנו לטעון טענה גדולה אלא שקטן תשובתה עבה ממתניה. ואולם הטענה היא ממה שכתב המרדכי פרק הזהב¹³² בשם ראבי"ה ז"ל, שאם הלוקח יודע שהוא מאונה ושתק עד לאחר זמן ותבעו לכ"ד לא אמ' (123) מדשתק הויא מחילה, עכ"ל. ונראה שה"ה למקח טעות. והתשובה היא, דשאני ידע ודאי שהוא מאונה ושתק מלא ידע ודאי והתחיל לברוק אם נתאנה, וטרם שיתברר לו שנתאנה סר מלחפש אחרי הבדיקה ושתק. וכבר כתבתי טעם הדבר. ודיקא נמי קצת דקתני אם הלוקח יודע שהוא מאונה. עוד י"ל שדברי הרב בלא ספק צריכים באור. כי אין לחשוב שהוא יחלוק על ענין המחילה, הן בפירוש הן בסתם, היוצאת מדברי התלמוד מאין חולק. ומשנה שלמה שנינו בפרק הזהב¹³³ עד כמה חוזר עד כדי שיראה לתגר או לקרובו. וע"כ א"א¹³⁴ שדברי הרב לא נאמרו אלא אם יש פנים המראים

126 כלומר: למרות שלא קבל תשובה מספקת מהבדוק, לא ניסה לערוך בדיקה נוספת.

127 ראה הערה 111.

128 שם הלכה יא.

129 לפנינו: דעתי.

130 לא מצאתי בהלכות אונאות (לארין קע) וראה הערה 60 והערה 164.

131 השווה רמב"ם הלכות מכירה כ, א.

132 בבא מציעא פרק ד ס"י שז.

133 ב"מ מט, ע"ב. מעין זה הקשה ב"חודשי אנשי שם" בגליון המרדכי, דפוס וילנא, בשם מהרי"ת. חירוצו

קרוב לתירוצו כאן.

134 אי אפשר.

שבשעה שקנה הקונה נתכון שיחזיר לו אונאתו, לא באופן אחר. ופירוש זה וראיתי הוא מקום ראיתי. והוא מההוא גמרא דפרק הזהב¹³⁵ דהוה נקיט ורשכי לזבוני, פירוש מרגליות לפי ר"ח ז"ל¹³⁶ ומצנפת לפי ר"ג. קרי שתא ושווי חמשא, ואי הווי יהבי לי חמשא ופלגא הוה שקיל. אמר ההוא גברא אי יהבנא ליה חמשא ופלגא הווי מחילה, אתן ליה שתא ואתבעיה לדינא. אתא לקמיה דרבא א"ל לא שנו אלא בלוקח מן התגר וכו'. וההוא גברא דהוה נקיט כיפי לזבוניה וכו'. ולא מצינו שנפטרו המוכרים מפני שידעו באונאת הקונים ושתקו, אלא מפני שהיו בעלי בתים, עכ"ל. וא"כ דון מינה ואוקי באתרא, ומה התם דידעין שאם היו אלו הקונים משתדלים לקנות כמנהגו של עולם היו יכולים לקנות בפחות ממה שקנו, ומאחר שעשו הפך זה נודע ודאי שלא מחלו, אף כל כיוצא בזה ולא באופן אחר. ובפירוש כתב הרי"ף בהלכותיו¹³⁷ ואי איכא סהדי דאתרמי ליה, פירוש לבעל הבית שטעה בממכרו, זכינה כזכינתיה וידע דטעה ולא הדר ביה תו לא מצי למהדר ביה דאחולי אחיל, ע"כ. והוא מסכים לדברי הרמב"ם ז"ל פי"ב¹³⁸ שזכרנו. ואם זה אמת באונאת בעל הבית כ"ש באונאת קונה. וה"ה למקח טעות. עוד י"ל שהשתיקה שכתב הרב שאינה מחילה היא בשעת המכר לבד, ומיד לאחר שקנה צעק צעקת אונאה. אמנם אם שתק זמן מרובה, פה קדוש לא יאמר כדבר הזה. והמדקדק בנקלה יוכל להביא ראיה על זאת התשובה מעין הראשונה לה.

זהו מה שנראה לי בזה והוא כלו לע"ד דבר שהשכל מורה על אמיתתו. ואשוב לטענות הטוען ואומר שאם יתהפך לצד אחר והוא שנגע בו ולא הגעהו, לומר שישבע המוכר הזה שלא החליף לו הספרים אחרי שנשארו בידו, שמא אחרי שבדק השליח הלך הוא ועשה חליפין. גם זה לא שוה לו, דק"ל במסכת שבועות פרק כל הנשבעין¹³⁹ דאין נשבעין על טענת שמא חרץ מהנוכרים שם, כגון אריסי ושותפי וכל המורי לעצמם התר בממוץ חבריהם. וכמו שפי' הרמב"ם ז"ל בהלכות שלוחין ושותפין פי"ו.¹⁴⁰ אבל זה כמה יורה התר לעצמו, אם לא שנאמר בלאו דלא יחליפנו ולא ימיר אותו טוב ברע. וכן השיב מהר"ם ז"ל בתשובה אחת על מעשה כיוצא בזה והביאה המרדכי ז"ל בפ' הזהב.¹⁴¹ ואע"פ

135 שם נא, ע"א.

136 בפירוש רבינו חננאל שם. כנראה נטל הכותב את הביאור מן הערוך (ערך ורשכי), שם מובא גם פירוש של רבינו גרשם דלהלן. הדברים כאן נראים ציטוט ראייתו של המרדכי הנ"ל (בהערה 132) אך לשון המרדכי שלפנינו שונה לגמרי, ואיני יודע מהיכן הציטוט (וראה ראב"ן בסוגיה שם, דף נא, ע"א, ושר"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סי' תשפג).

137 הדברים נמצאים לפנינו בתלמוד (דף נא, ע"א). הרי"ף (שם, סי' שעד בהוצאת וילנא דף ל, ע"ב-לא, ע"א) העתיק לשון התלמוד שלפנינו ובהם תוכן דברי הכותב כאן, אך בשינויים רבים. איני יודע מהיכן הציטוט: האם נוסח זה היה לפניו ברי"ף? על כל פנים, ברור שקטע זה לא היה לפניו בתלמוד. כך נראה גם מדברי המגיד משנה (על דברי הרמב"ם הלכות מכירה יב, ו). בחידושי הריטב"א (בשיטה מקובצת וב"חידושי הריטב"א החדשים) נאמר שהקטע אינו מדברי התלמוד אלא מאת ר' יהודאי גאון (וראה בדקדוקי סופרים, שם).

138 הלכה ז.

139 מח, ע"ב.

140 צ"ל: פרק ט, הלכה א.

141 סי' רצח. גם ההמשך נמצא שם, בסי' רצט (כולל המלים "ובסוף פרק המדיר כתבתי תשובת ר"מ..."). במסכת כתובות פרק ז סי' ד).

שמהר"ם בעצמו כתב בתשובה אחרת שנשבעים על טענת שמא וזכרה המרדכי פרק המדיר, כבר תרגמה אריין, ר"ל המרדכי בעצמו, ששם היא טענת שמא (124) קרוב לודאי, כי קרוב לודאי הוא שבעל סוס יכיר במומי סוסו בעת ממכרו ועל כן יכול הקונה להשביעו אם ידע באותם המומים שנתגלו לסוס אחר קניינו, מה שאינו בנדרן שלנו. ומהר"ם בעצמו כתב בתשובה אחרת וזכרה במרדכי פרק כל הנשבעים,¹⁴² שנשבעין על הספק כגון אם היה שמעון עם ראובן בבית ומצא שמעון תכתו פרוצה ונוטל מה שבתוכה, וראובן¹⁴³ חושד את שמעון, אז נשבעין על הספק. ולא זה בלבד אלא אפילו ע"י גלגול אומר אני שאין זה מחייבו שבועה. ומטעם שאמרנו, שאין לך גלגול שבועה אלא על דבר הנטען ודאי ולא על דבר הנטען ספק. ומגלגול דסוטה אין להקשות, כי התורה עשתה בה ספק כודאי מטעם שזכרנו שספקה קרוב לודאי, וכן כתב המרדכי בשם רבינו שמחה ז"ל.

ואע"פ שהרמב"ם בהלכות שלוחים ושותפים פ"י¹⁴⁴ כתב כלל אחד בזה, והוא שאין משביעין היסט ולא מגלגלי' אלא אם טענו דבר שאם יהא חייב לשלם ממון, אבל דבר שאפילו הודה בו אינו חייב אלא שבועה אינו נשבע עליו ואפילו ע"י גלגול. וכתב עוד וכזה הורו הגאונים בעלי הוראה. מ"מ אין כאן סתירה ולא מחלוקת אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. עוד י"ל שסמך הרב על מה שכבר כתב בפרק ט' שאין נשבעין על טענת שמא.

ואע"פ שהרא"ש ז"ל השיב בתשובה אחת,¹⁴⁵ וזכרה רבי' יעקב בנר¹⁴⁶ ז"ל, שאם שמעון קנה ב' נאדות של שמן ולא פתחן אלא סמך על המוכר שאמר לו טוב הוא, ופתחו ומצאו עכור וכו' שיכול שמעון להשביע המוכר על זה ואם אינו רוצה לישבע ישבע שמעון וכו'. י"ל דשאני התם דמעיקרא דינא פירכא, כי הטענה היא אם בעת המכר היה השמן טוב כמו שהמוכר היה אומר, אמנם לו הראהו לו באותה שעה שהיה טוב לא היה משביעו. ואפילו את"ל¹⁴⁷ שאם הניח השמן ברשותו אחר שראהו שהיה טוב ובא ומצאו כשהוא בכיתו רע, שהיה יכול להשביעו אם החליפו, מ"מ אולי דין הוא מפני שחזרה הטענה לודאי כי יש כאן רמאות נראה, שהרי שחוטה לפניך וידוע הקונה בודאי שהוא לא החליפו וע"כ טוען ודאי שהמוכר החליפו.

זהו מה שנראה לי בטענה השנית. והיא יוצאת בפי' מטענות הר' יוסף. ואבא אל טענה אחרת והיא הג'.

כי הר' ווינטורא (125) אומר שבהיותו בויניציאה קדם שמכר כל הספרים, נתפרסמו לו מומי הספרים שזכר, ואח"כ שלח ידו בספרים למוכרם במהרה ולהחליפם.¹⁴⁸ וא"כ משתמש במקחו היה ואחרי שידע במומים, וקיימא לן במקח טעות שאם נשתמש המוטעה במקחו אחר שידע מומו שאין לו טענה כלל על המטעה אותו, דאמרין ודאי מחל.¹⁴⁹ וכ"ש כאן שהיה אפשר לו להניח הספרים במדינה ההיא בטוחים ביד יחיד או רבים עד כדי שהיה

142 לא מצאתי תשובה זו וגם לא דברי המרדכי בשם רבינו שמחה המובאים בהמשך.

143 צ"ל: ושמעון חושד את ראובן.

144 הלכה ב.

145 כלל מב, ז.

146 חשן משפט סי' רלב.

147 אם תמצא לומר.

148 בסחורה אחרת.

149 רמב"ם מכירה טו, ג.

מודיע זה להר' יוסף בעל דינו, והיה אחריות כל הספרים ותשלום כל ההוצאות נופל על הר' יוסף, מזולת שהיה מגיע לו הפסד כלל, ואפילו טענה לו [1] הביא על כל זה עדות ברורה. מצורף לזה שכבר היה צריך לחזור פה בזולת זה, ואח"כ לחזור לויניציא"ה דעתו הוה, והוא לא עשה כן.¹⁵⁰ ואין לה מחילת^{150א} ודאית כזו. ואם יאמר כי היה כמשיב אבידה מארץ נכריה.¹⁵¹ לו הונח שטענת משיב אבידה היא טענה, יאמר לו כי שקר הוא דובר כי כמו שרמזתי איך לא הניחם ביד רבנים ועשירים ואנשי מעשה ורבי' ונאמנים הנמצאים בפרט בפדוא"ה יצ"ו. ואם בעבור מיעוט ההוצאה,¹⁵² אין כאן אלא תוספת, בעוד כי מה שהוא שוה פה לבעל הבית העני מאה הוא תרם בחמישים.¹⁵³ כי כל אחד מהספרים היה שוה פה י' או ח' קרליני לפחות והוא נתנם לה' או לד' קרליני, ההוצאה יתרה על המכר. ולו הונח שיהיה כן, למה לא השיב האבדה לבעליה מיד בבואו ולא ישתכר בה כממונו. אין זה ודאי אלא משיג אבידה ומכריז להאבידה. ואם יאמר כי הוא לא ידע בדין זה,¹⁵⁴ יאמר לו עליך אמר שלמה בחכמתו כשדבר לכסילים בלשון התורה¹⁵⁵ יען קראתי ותמאנו וגו' גם אני באדכס אשחק וגו', ובפרט שהיה במקום מרבי החכמה והיה לו להתייעץ עמהם במה שהיה לו לעשות ולא להיות חכם בעיניו ואינו איש עשיר. ונאמר¹⁵⁶ ערום ראה רעה ונסתר וגו'. ואומר¹⁵⁷ אולת אדם תסלף דרכו וגו'.

וכי יאמר גם אני לא מכרתי הספרים כלם אלא בתנאי שאם ארצה לחזור ולקבל הספרים שיתחייבו הקונים להחזירם לי, ואם הדין נותן שאלך בעבורם אני אביאם. מה תועלת לו בכל זה האפשרי הרחוק מאד, העל זה לא יקרא משתמש בעבטו של עני.¹⁵⁸ מזולת שיש לומר שאין לנו פושע בממון חברו כזה, שהוציא לעז על הספרים במה שהוא ובמה שאינו, ויאמרו הקונים בכל מקום שהם נמכרים באפ"ס דמי"ם וכדי בזיון וכסף¹⁵⁹ כי אפס (126) כסף. הטוב טוב עתה שיאמרו יושבי האי¹⁶⁰ הזה, למוכר זה בארץ מרחקים נמכרו ספרך לד' וה' קרליני" האחד ופה תמכרם לי' ולי"ב קרליני", היפך מנהגו של עולם, ומאת ירקא ירקא שקול, כתשובת רבן של נביאים.¹⁶¹ ואין לך מום כזה שזה הקונה עשה מום בסחורתו ובמה שלא נסחר בו. וכפי דבריו כל זה היה אחרי שנודע לו מומו, וככלל כל הפוסל עתה במומו פוסל והוא שמץ ושחץ פסול. ולשון הר"מ במו"ל פ"ו,¹⁶² מכאן אתה למד שהמוכר שהיה

150 בהיותו פה לא הודיע ליוסף המדפיס על הפגמים שבספרים.

150א צ"ל: ואין לך מחילה.

151 במכירת הספרים הפגומים באזור ויניציאה מנע הפסד גדול יותר, והרי הוא כמשיב אבדתו של יוסף.

152 במכירת הספרים בוויניציאה מנע את ההוצאות להחזרת הספרים לנאפולי.

153 כלומר: מכר בחצי מחיר. על פי תרומות ד, ג: שעור תרומה... מחמישים.

154 שאסור לו למכור את הספרים אחרי שנודע לו הפגם שיש בהם.

155 משלי א, כד-כו.

156 שם כב, ג.

157 שם יט, ג.

158 על פי דברים כד, ב ובבא מציא קיד ע"ב. הטענה שהמכירה היתה על תנאי נזכרת גם להלן, ליד הערה

186.

159 על-פי: וכדי בזיון וקצף (אסתר א, יח).

160 נאפולי.

161 עיין מנחות פה, ע"א.

162 הלכות מכירה טז, ו.

מום בממכרו ועשה בו הלוקח מום אחר קדם שנודע לו המום הראשון, אם עשה דבר שדרכו לעשותו כגון זה ששחט את הטריפה פטור, ואם שנה ועשה מום אחר קודם שיודע לו המום, מחזור המקח לבעליו ומשלם דמי המום שעשה, ע"כ. ושמע מינה שאם עשה בו המום אחר שנודע לו המום הראשון דלית דין ולית דיין שאפילו המקח אינו מחזיר, ונאמן עליו הדיין. והשרש הזה הוא מוסכם מגאוני עולם. הרמב"ם בהלכות מכירה פט"ו דקנא ודינא¹⁶³ דישראל הוה, והר"ם מקוצ"ה¹⁶⁴ ז"ל שבקי בתוספות היה, הורו אמתתו מכלל החכמים הראשונים. ובעל הסמ"ק¹⁶⁵ ורבי יעקב בעל הטורי"ם¹⁶⁶ הודו על זה באחרונים, ואין חולק עליהם. ובכלל מי יחלוק על זה שהוא דבר מתקבל לשכל והוא דין יוצא מהתלמוד המקובל אשר אין צורך לפרשם לך אלופי ולחברך ולחבורך, ומי שירצה זה לנסות אראנו לו במראה ולא בחידות ב"ה. והזכרתי לזה בעבור שיש פה מי שאומר שזהו דעת יחיד שבדאו מלכו¹⁶⁷ ולא ה' דבר בו, כי אינו נזכר בתלמוד, ושאיין לדון על פי הרמבז"ל בזה אשר כל ריב וכל נגע על פיו יהיה. ואחשוב שאם הייתי זוכרו בשם לא הייתי חולק רכיל מגלה סוד כי לפי דעתו הוא בעצמו נרשא עון אם לא יגיד.¹⁶⁷

אלו הדברים אשר סמך עבדך זה עליהם לפסוק ולומר שאין לר' ווינטור"א זה טענה כלל מזה על הר' יוסף אשכנזי הנ"ל מלפני זכאי. אמנם אחר העקרים הנז' ראיתי לעשות סניף לדעתי דברים אחרים ואמתיים המאמתים גזרתי וממתקים הדין גם בעיני ההמון כאשר ישמע איש מדון.

ראשונה, כי שאלנו וחקרנו אנחנו דבריהם על הדבר הזה מאחד שהיה שותף עם הר' ווינטורה בקניין הספרים ובהפסדם, ושמו הר' שלמה צרפתי¹⁶⁸ הוא, שאמר מחדש שגם הוא רוצה לדון עם הר' יוסף הנזכר כדרך (127) שעשה הר' ווינטור"ה, אחר שעל ידינו פרע לו חלקו בנפש חפצה בעבור שקבל מר' יוסף זכות מדבר מה. ובכלל מדבריו נראה שאינו איש חכם וכזב. ואמר כי קראת אותם הרעה בעבור ההוצאות הרבות שהוציאו בדרכים מפני העכבות והמכסים הרבים הגדולים עד הגיעם לעיר וניציא"ה ויחנו שם על המים, כי שמעו כי שם היה אז בית ועד ליהודים של כל הגליל ההוא. ויהי כראות היהודים צורת אותיות הדפוס שלא היתה יפה כרצונם געלה בהם נפשם. ועדין לא נתגלה חסרון אחר בספרים. כראות אלה האנשים שהתמכרו ואין קונה, בחרו ללכת לפדוא"ה לעשות חליפין בקנין סודר או קרעים או במה שיוכלו, כי אפס כסף והשעה היתה דוחקת אותם, והחליפו שם רבים בזול גדול, ועדיין לא יצא עליהם קול של מומים. ואח"כ הוציאו הקונים מהם שם לאמר שימכרו האחד לד' וה' קרליני, ובין כך נתגלו טעיותיהם ועל כן מרעה אל רעה יצאו. ועתה הקבצו מסביב וראו העל העדר יפי צורת האותיות מצורת דפוס הנעשה בארץ שונציני"ו, עיר קרובה

163 על פי סנהדרין יו, ע"ב: דייני גולה, קנא. (וצ"ל: פרק טז).

164 לפנינו ליחא בסמ"ג, לאוין קע.

165 לפנינו ליחא בסמ"ק, לאוין רעא.

166 ח"מ ס' רלב.

167 דין זה חידש הרמב"ם, שכתב "יראה לי...", ואינו נזכר בתלמוד.

167א כלומר: בעל הדעה רואה עצמו מחויב לפרסם דעתו זו. כנראה הכוונה לר' משה בן חביב, והדברים נכללו בחוות'הדעת שלו.

168 לא נראה שהוא ר' שלמה ב"ר פרץ בונפוי צרפתי, שהיה מגיה ועורך בדפוסו של יוסף (ראה במבוא).

לונזיא"ה ופדוא"ה, שאף אם יחשב מום, הוא דבר שהחוש ישפוט עליו בכולו ובחלקיו, ואפילו אצל אצילי הסכלות יאמר שהוא מום שלא ראוהו המאורות.¹⁶⁹ שנית, חקרנו על ענין מכירת אילו הספרים מבעל בית אחד הנמצא בזה אשר היה ראשון לכל בית יוסף לקנות מהספרים שעל ר' יוסף, מאתים במספר ובערך יקר בהצטרף, ושלח אותם למכור בארץ קושטנטין נופל"י. ואמר כמסיח לפי תומו, שהוא הפסיד בלא ספק בסחורת הספרים. אמנם לא מפני גרעון מכר הספרים אלא לסיבת המקרים הרעים המוצאים לשלוחו בדרך, כי נתפס בספינה מן הלסטים הוא וכל אשר לו והוצרך לפדות עצמו בממונו, ואע"ג שמעשה נסים נעשה לו מ"מ רבתה ההוצאה. ועוד נתוספו בבלולות¹⁷⁰ רבות, ולולא כל זה היה מרויח גדולות.

ועתה ראה אבי גם ראה, היתכן לומר שמלאכת הספרים היתה כל כך רעה ושלמת המום ששויה דבר מועט, לו הונח שהקונים פה מהם בכל יום לבם נתמעט.¹⁷¹ ואם הם לרוע בחירתם או זלות מזלם נפלו בפח יוקשים אוי לנפשם כי גמלו רעה להם, ואינו דין שיבא השלישי ויכריע ביניהם.

זאת ועוד אחרת ואחשוב שהוא האמת. כי נראה לי שזאת הטענה היא תחת סוג טענת אונאה או דמים, לא תחת סוג טענת מקח טעות, (128) אשר ההפרש ביניהם רב אצל אצילי בני ישראל ואין צריך לכתב. מפני שטענת מקח טעות היא כאשר יאמר הטוען איני חפץ בחפץ זה ואפילו בפרוטה כי בחפץ שלם אני רוצה, אם הקונה הוא המוטעה. ואם הוא המוכר יאמר נתחלף לי חפץ בחפץ והחפץ שנתתי לך לא הייתי מוכרו באלף זוז וכיוצא בזה. אבל כאן אפילו טענת ביטול מקח אין כאן אלא טענת דמים,¹⁷² באמרו אתה גרמת לי בניזקין בעבור רעת חפצך, ולו הרויח קצת היה עולה בתיקו,¹⁷³ ואכן מקיר תזעק כי לא היה צועק מרה. ואם הדבר כן אין ספק כי טענתו לגמרי בטלה.

ומצאתי סעד לדברי מדברי רש"י ז"ל בפרק הזהב גבי האי דאמרינן התם¹⁷⁴ אלא דאמר שדאי בה כדבעי לה ואגלאי מילתא דלא שרא בה כדבעי לה, דכתב שם¹⁷⁵ דכה"ג אונאה מקרי ולא דבר שבמדה דכיון דמלתא דאומדנא היא ושכיח דטעו בה אינשי כאונאה דיוקרא וזולא דמי דשכיח דטעו בה ולא כדבר שבמדה, עכ"ל. אלמא מילתא דיוקרא וזולא ליתא בתורת מקח טעות אלא בתורת אונאה. והכא נמי יקרא בהאי אתרא וזילא בהאי אתרא.¹⁷⁶ וכמדומה לי שהם נבהלו נחפזו בעבור דברי הקונים, ולא ידעו המקרא הזה¹⁷⁷ רע רע יאמר הקונה. ואע"ג שיש חולקים על רש"י על פי' זה,¹⁷⁸ וגם מדברי הרמב"ם ז"ל בהלכות

169 דבר שאינו במציאות, כלומר: אין כאן מום.

170 עלילות.

171 גם אם נניח שהקונים בנאפולי הינם חסרי לב וכינה.

172 הטענה האמיתית היא כי המחיר גבוה מדי ביחס לערכם הממשי של הספרים, משום שיש בהם פגם. טענה דבר מחיר גבוה היא טענת אונאה ולא טענת מקח-טעות.

173 כלומר: היה מסכים לעיסקה.

174 ב"מ נו, ע"ב.

175 רש"י ד"ה כדבעי לה. נוסח רש"י שלפנינו קצר: "דמידי דאומדנא דשכיח דטעו הוי כדין אונאה". הנוסח הארוך שמביא הכותב, במיוחד ענין יוקרא וזולא, ליתא לפנינו. הכותב העתיק כנראה את לשון רש"י מדברי הר"ן בחידושו למסכת בבא מציעא (שם) בשם רש"י.

176 יקר בנאפולי וזול ביניציאה ובפאדובה.

177 משלי כ, יד.

178 עיין בחידושי הרשב"א ובחידושי הר"ן בבא מציעא נו, ע"ב.

מכירה¹⁷⁹ נראה שאינו מפרש המאמר הנז' כן, מ"מ עד כאן לא פליגי אלא היכא דפרש ואמר שדאי בה דבעי לה, כמו שכתב הר"ן ז"ל בחדושו¹⁸⁰ אמנם בדין הכלל שכתב רש"י ז"ל לא נחלקו. ודבר של טעם הוא.

ומזולת זה נראה לי כלל גדול בענין מקח טעות, והוא שאינו שוה לבעלי בתים ולסוחרים באופן אחד. לפי שהבעלי בתים חפצים חשובים אצלם יותר מחפצי הסוחרים אצל עצמם, כמו שפסקו רבא ורב נחמן¹⁸¹ הלכה למעשה בפרק הזהב, משום דמאני תשמישי יקירי עליה דבעל הבית. לפי שהם קונים החפצים לצורך תשמישם והנאותם ולהתנחל אותם לבניהם אחריהם, וע"כ הם מקפידים הרבה במומים. כמו שמצאנו במה שכת' ריש פרק הבונה במס' שבת¹⁸² שכן בעל הבית שיש לו נקב בביתו, נ"א בבירתו¹⁸³ סותרו. ופירש"י ז"ל בבירתו דירה נאה שהוא אוכל ושותה¹⁸⁴ שם ומקפיד על חור קטן שבה אם מגונה הוא וסותמו בטיט, עכ"ל. ובכמה מקומות אמרו בתלמוד על כלי בעלי הבית שהם חשובים. ומפני זה אינם קונים אלא הדברים השלמים מכל מום, כי הבעלי (129) מומים פסולים אצלם לקרב"ן. ולכן אם קנה בעל בית חפץ בלתי שלם מפני שלא הרגיש בחסרונו, הדין נותן שיבטל המקח כשיכיר במום ממכרו ויוכל לומר איני רוצה בבעל מום ואפילו בפרוטה, כמו שכתב הר"ם במז"ל. אמנם הסוחרים הקונים כדי להרויח, ובעל מום קבוע אצלם דינו כבעל מום עובר רק אם יעבור בריוח, נראה לי שאין להם טענת מומים אלא טענת דמים, כי הלה יאמר לסוחר מה תצעק אלי להחזיר המקח כלום היתה מחשבתך אלא להשתכר, תחשוב כמה היית סבור להרויח אלו לא היו שם מומים והילך. או כמה הפסדת במקח בעבור המומים כך וכך, הילך תמורתו וצא. ומה להם לסוחרים בחפצים אם שלמים ואם בעלי מום, וכן רבים וכן נגזו ועבר, ¹⁸⁵ ר"ל שיעבור המכר בריוח עליהם.

ואם לחש אדם לומר שיוכל הסוחר לומר בחפצים שלמים אני רוצה ולא בגרועים ואפילו בסובין ושוה טובין, כי ארצה בסחורה דקפצי בה אנשי ולא אצטרך לחזר אחר הקונים ולצאת ממנה באחור זמן. מ"מ זה יש לו פנים קדם שהסוחר ימכר מה שקנה, אבל אם כבר מכרה ברתיו? די ששייב לו המום מה שהפסיד בסחורה, ומה לו ליכנס בעובי הקורה. והאומר הפך זה דעתו בטלה אצל כל אדם. ואם יטעון אם הסוחר מכר מאי למימרא. לא צריכא כגון שמכר על תנאי, כמו שאמר הטוען הזה, ר"ל הר' ווינטורא הנזכר.¹⁸⁶ וכן יתישב מה שיוכל אדם להקשות על זה מפרק אילו טריפות,¹⁸⁷ דגרסינן התם תניא מחט שנמצאת בעובי בית הכסות משני צדדים טריפה, הוגלד פי המכה בידוע שהוא קודם שחיטה¹⁸⁸ לא הוגלד פי המכה המוציא מחברו עליו הראיה. ואמרין למאי נפקא מינה למקח וממכר, ופי' רש"י וכן הרי"ף ז"ל בפרק המוכר פירות¹⁸⁹ לענין מקח טעות, ומסתם מדבר בשוחט למכור

179 יג, טז.

180 שם.

181 לפנינו: רבא ורב חסדא. ב"מ נא, ע"א.

182 קב, ע"ב.

183 לפנינו: בבירתו.

184 לפנינו: ושוכב.

185 על פי נחום א, יב.

186 הטענה שהמכירה היתה על תנאי הוכרה למעלה, ליד הערה 158.

187 חולין ג, ע"ב.

188 לפנינו: בידוע שהוא ג' ימים קודם שחיטה (ראה רש"י שם).

189 בבא בתרא פרק ו' סי' תתי (דף מו, ע"ב ברפוס וילנא).

הבשר. ופסק הרמב"ם ז"ל בהלכות מכירה פי"ו¹⁹⁰ מפרש זה בבאור על טבח, וז"ל, המוכר בהמה לטבח ושחטה ונמצאת טרפה אם נודע בוודאי שהיתה טרפה כשלקחה הרי זה מחזיר לו את השחוטתו ויחזיר המוכר את הדמים, ע"כ. והישוב על זה הוא, כי זה אעפ"י ששחט אי אפשר לו למכור הבשר שהרי מי שטבח ומכר חייב להחזיר לקונים את הדמים. ויש לדחות ג"כ,¹⁹¹ שכל זה מדבר בשוחט לעצמו ולמכירתו ביתו, ופירוש טבח הוא מי שנודע לו למוכר שאינו קונה אלא לשחיטה, ולא יוכל לומר לחרישה מכירתו לך ולא לשחיטה, כמוכר שור לחבירו ונמצא נגחן דריש פרק המוכר פירות.¹⁹²

ואם זה אמת נמצא (130) שאין ה' וינטורה יכול לטעון על ר' יוסף טענת מומים כלל אלא טענת אונאה, כי הוא יצא מכלל בעל הבית ובא לכלל סוחר. וא"כ הוא דינו מבורר. עוד נמצאת תשובה אחת מהגדול מהר"ר ישראלין ז"ל בחבור תשובותיו הנקרא תרומת הדשן¹⁹³ הידוע לדומים לך. וז"ל, שאלה. ראובן אמר לשמעון יש לך בשר מאיל מסורס¹⁹⁴ וא"ל הן ומכר לו הבשר, ונמצא מאיל שאינו מסורס דריחו נודף ואינו טוב לאכול כמו סריס. ורצה ראובן לחזור במקח כי אומר דמקח טעות. ושמעון אומר לא תחזור לגמרי, אם אינו שוה הבשר כמסורס תן לי בשויו, הדין עם מי. תשובה. הדין עם שמעון. ויש לי להביא ראיה ברורה על זה דבפ"ק דביצה גרסין ההוא דאמר בעי דפעיא למאן וכו' עד למיתבי ליה דביני ביני, קמ"ל, ופירש"י פשיטא דמקח טעות הא קאמר בהדיא דפעיא. ונ"מ כמאן דבעי לאכילה וכמאן דבעי להו לאפרוחי למיתב דביני ביני וכו'. ומייתי נמי עובדא התם כהאי גונא ממש. הא קמן דכל היכא דקא בעי לאכילה לוקח, אע"ג דאמר בפירוש למוכר האי בעינא, אי יהיב ליה מוכר מילתא אחריתי מאותו המין דלא שוי לאכילה כדהאיך דקא בעי, אין המקח טעות לגמרי בשביל כך אלא דיהיב ליה דביני ביני וכפי מעלתו יחזיר לו, עכ"ל. וא"כ גם זה ששאל מהמוכר ספרים לסחורה ונתן לו אע"פ שנמצא בהם מומין אינו יכול לבטל המקח מכח טענת מקח טעות.

ועל מה שהיה מחויב לו המוכר מהגרעון,¹⁹⁵ יוכל לומר לו אילו לא מכרת אותם היית יכול לומר לי הילך ספריך או תתן לי פחות הדמים והיית נותן, אבל עתה שמכרת ופגמת בכבודם הרשות בידי לומר לך או תחזיר לי הספרים כמו שהיו או תעמוד המכירה במקומה. כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בהלכות מכירה פט"ו באמרו וכן אם רצה הלוקח ליקח פחת המום הרשות ביד המוכר שהוא אומר לו או תקנה אותו כמו שהוא או טול דמים שלך ולך, עכ"ד. ואולי¹⁹⁶ החלק הראשון¹⁹⁷ נמנע כי מה שהיה אי אפשר שלא היה, א"כ החלק השני הכרחי ויש לדקדק מדברי הרב בתשובה הנז' (131) דין אחד באונאה והוא אמיתי והכרחי לע"ד. והוא שאין דין מקח טעות אלא בשני מינין, ואין אונאה אלא במין אחד. ואולם שיהיה אמיתי יתבאר. שהרי משנה שלמה וכלל גדול שנינו בפרק המוכר את הספינה¹⁹⁸

190 הלכה ו'.

191 דיוחיו נוסף.

192 ב"ב צב, ע"א.

193 סי' שכב.

194 בכה"י: מסחורה.

195 ההפרש בין המחיר שהסוחר קבל עבור הספרים ובין המחיר ששלם עבורם למדפיס.

196 כנראה צ"ל: ואלי (ולדעתי).

197 האפשרות הראשונה, כלומר החזרת הספרים אל המדפיס.

198 בבא בתרא פג, ע"ב.

ארבע מדות במוכרים, מכר לו חטין יפות ונמצאו רעות הלוקח יכול לחזור בו, רעות ונמצאו יפות המוכר יכול לחזור בו. רעות ונמצאו רעות, יפות ונמצאו יפות, פי' ¹⁹⁹אעפ"י שאינן יפות שאין למעלה הימנו ואין רעות שאין למטה מהן, אין אחד מהן יכול לחזור בו. פי' אלא קנה ומחזיר אונאה. דאם לא כן אלא שאין שם פסידא פשיטא, צריכא למימר. ואם יש שם פסידא לעולם פסידא דהדר הוא. עוד שם, שחמתית ונמצאת לבנה לבנה ונמצאת שחמתית, פי' הם שני מיני חיטה. עצים של זית ונמצאו של שקמה של שקמה ונמצאו של זית, יין ונמצא חומץ חומץ ונמצא יין, שניהם יכולין לחזור בהן. פי' מטעם שכתבו למעלה דאיכא דניחא ליה בהא ואיכא דניחא ליה בהא. והנה המדה הג' שהיא יפות ונמצאו יפות רעות ונמצאו רעות תלוי בטענת מקח טעות, כמו השאר מדות הנזכרות במשנה. ועם כל זה שמנו אין אחד מהם יכול לחזור בו, ואולם במדה הרביעית שהיא שחמתית ונמצאת לבנה שנינו שניהם יכולים לחזור בהן. ומאי שנא. אין לנו לומר אלא כאן מין אחד כאן שני מינים. וכן נראה בפירוש מדברי הר"ם במז"ל ז"ל כפי"י ²⁰⁰כשמדבר בדיני מקח טעות וז"ל, ארבע מדות במוכרין מכר לו חטין יפות ונמצאו רעות הלוקח יכול לחזור בו ולא המוכר, פי' כרב חסדא וכדפסק גאון. רעות ונמצאו יפות המוכר יכול לחזור בו ולא הלוקח. רעות ונמצאו רעות יפות ונמצאו יפות אעפ"י שאינן יפות שאין למעלה מהן והרי יש שם אונאה שתות, אין אחד מהן יכול לחזור בו אלא קנה ומחזיר אונאה. אבל המוכר חטים שחמתית ונמצאת לבנה, עצים של זית ונמצאו של שקמה של שקמה ונמצאו של זית, יין ונמצא חומץ חומץ ונמצא יין, כל אחד משניהם יכול לחזור בחברו שאין זה המין שאמר שימכור לו וכן כל כיוצא בו, עכ"ל. כלומר אפילו אם המאנה מפסיד בחזרתו והמאונה לא היה רוצה לחזור בו, ואינו יכול לומר לו אי לאו דאונותן (132) לא מצית הדרת כך השתא דאונותן מצית הדרת כך, בתמיה. והטעם, דמצי אמר ליה בהאי ניחא לי מהאי, כמו שזכרנו פעמים. והרווחתי על הרמיה הזאת שכתב הרב בתשובה הנ"ל ²⁰¹ שאין להחליט המאמר אלא בסתם, אבל במפרש לאכילה וכדומה לה אם נתן לו מאותו המין שיהיה ראוי לאכילה אין לו טענת מקח טעות אלא טענת אונאה, ואם אינו ראוי לאכילה יש לו טענת מקח טעות. ותנא תונא ²⁰² מכר לו יין והרי הוא בקנקנו של מוכר והחמיץ, אם אמר לו למקפה אני צריך, פי' בעת שקנה והחמיץ, מחזיר לו ואומר לו הרי יינך וקנקנך, שאני לא קניתיך לשותותו אלא לבשל מעט מעט, ואם לא אמר לו למקפה הוא אינו יכול להחזיר שהרי אומר לו למה לא שתית אותו ולא היה לך לשתותו עד שיחמיץ. לשון הרמב"ם ז"ל בפרק הנ' מפלוגתא דרב אחא ורבינא בפ' המוכר פירות ²⁰³ בענין מרתף של יין סתם וכדפסק הרי"ף ז"ל. וה"ה למפרש יפות, שאם לא נתן לו יפות אעפ"י שנתן לו מאותו המין היה זה מקח טעות. ותנא תונא ²⁰⁴ מכר לו חטין יפות ונמצאו רעות וכו'. וה"ה לסתם אם הסתם הרי הוא כמפרש כגון פרה ועבד ושפחה וכיוצא בהם שסתמם שהם שלמים. ותנא תונא כל הלוקח סתם אינו לוקח אלא הדבר השלם מכל מום. לשון הרמב"ם בפט"ו, ²⁰⁵ וכוה תלויים כל דיני הפרק ההוא והנמשך אליו.

199 הפירוש כאן ולהלן הוא לשון הרמב"ם הלכות מכירה יז, א.

200 שם הלכות א, ב.

201 בתרומת הדשן, שם.

202 הרמב"ם שם, יז, ג.

203 בבא בתרא צה, ע"ב.

204 רמב"ם שם הלכה א.

205 הלכה ו.

ואם ישאל השואל אם כן המשנה של ד' מדות שזכרנו למה לא זכרה זה ויהיו ה' מדות, כי מכר לו חטים יפות פ"י שפירש ואמר יפות אני מוכר לך, כמו השלש בבות הנמשכות. וי"ל שהמשנה מדברת בדברים שכלם נמכרים בשוק ולפעמים בחנות אחת בעצמו ואנחנו מדברים בגוף אחד לבדו כשור וחמור ודומיהם. אלא שבמפרש יפות שאמרנו שיש בזה מקח טעות לפי דברי הרב בתשובה הנז', צריך שנחלק בין הקונה [שפירש] התכלית שבעבורו שאל מהמוכר מהיפות ובין לא פרש זה, שאם פרש והוא נתן לו מהרעות ויוכל הקונה להגיע בהן אל תכליתו כמו בטובות, אעפ"י שבאופן לא כך נאות, אין בזה טענת מקח טעות מפני שיוכל לומר לו המוכר קנה (133) כי ראיות לך ואחזיר,²⁰⁶ אבל אם לא פירש זה הרי זה מקח טעות כי יוכל לומר הקונה איני יכול להגיע לתכליתי ברעות אלא ביפות ולא אוכל לפרש.

ומכאן אני למד שיש מפרש במקח טעות וסובר להתרחק מהטעות והוא מתקרב אליו יותר ממי שלא פרש. והדין נותן כי יאמר טובות ויאמר לאכילה, ואין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות. והוצרכתי לכל זה כדי שלא יחשוב שום בעל מחשבות שזה הרב שזכרנו תשובתו יחלוק על הסכמת התלמוד והגאונים כמו שיראה בתחלת המחשבה. נמצא הכלל העולה מזה הוא שאם הקונה שואל מין אחד והמוכר נותן לו מין אחד, לית דין ולית דיין שהוא מקח טעות בכל ענין. וכן במין אחד בעצמו בסתם, ונתן לו בעל מוס, הרי זה מקח טעות. ואם פרש ואמר יפות אני רוצה ולא ביאר הטעם, גם זה מקח טעות. ואם פרש, דינו כמו שפרש הרב.²⁰⁷ וקרוב אני לומר שהחלוק ההוא נופל ג"כ במין,²⁰⁸ ובסתם שזכרנו כמו שמבואר למבין.

ומכל אלו הדברים אני למד שאין טענת מקח טעות אלא על חלוק המינים או על מציאות המומים או על חלוק התנאי, ולא תהיה על טענת דמים כלל. ואולם טענת אונאה היא טענת דמים, ולפעמים נולדת מכת טענת מקח טעות. ועל כן אני אומר שכל טענת מקח טעות היא טענת אונאה, ולא יתהפך. וזהו ששינונו בפרק הזהב²⁰⁹ האונאה, ולא מקח טעות. אע"פ שיש לומר טעמים אחרים.

זהו מה שנראה לפי דעת הרמב"ם. אמנם לפי הרשב"ם ז"ל בפ"ב של משנה של ארבע מדות שזכרנו,²¹⁰ וכן נראה מדברי בעלי התוספות שם,²¹¹ נראה שהוא מפרש המשנה ביפות ונמצאו רעות וכו' בדין אונאה. וכן נראה קצת מהגמ' שם, שרב חסדא כשמדבר באונאה אמר²¹² ותנא תונא יפות ונמצאו רעות לוקח יכול לחזור בו. ויש לפרש במשנה כפי זה בזה האופן, מכר לו יפות ונתן לו הדמים ולא משך ונמצאו רעות שהוזלו היפות ועמדו ברעות וכו'. ועל דרך זה כל המשנה אלא שאיני רוצה להאריך בזה כי יעלה לארך בב"ת.²¹³ ומ"מ למדנו בפירוש זה שכל מין ומינו אין כאן מקח טעות אף על פי שיהיה שם בטול מקח.

206 ההפרש שבין הטובות לרעות.

207 בעל תרומת הדשן.

208 שיש הבדל בין פרש טעמו מדוע רצונו במין זה, ובין לא פרש טעמו.

209 בבא מציעא מט, ע"ב.

210 בבא בתרא פה, ע"ב רשב"ם ד"ה מכר לו חטים.

211 ד"ה לוקח.

212 שם פד, ע"א.

213 כנראה: בלתי בעל תכלית, כלומר: בלי סוף.

עד כאן הגיע כח מחשבתי לעת הזאת בזה הנדון. וראיתי שראוי שאכתוב עוד דברים מן החוץ, לאמר שאל יתמה כבודך על התרשלותי בעשיית פשרה או על שאשאל מכבודך דין שכולו משפט. וכבר הייתי יכול לעשות זה, כי כבר השתדלתי בכל (134) כחי לבצוע²¹⁴ ועלה לבצ"ע, ולא אוכל לפרש. כיוצא בו אל יתמה כבו' אם הסכמתי שיהיה לאחד מהבעלי דין הקשה שליח חלק בשליחות זה²¹⁵ והוא דבר עברה,²¹⁶ כי גם זו לטובה. מצורף לזה כי אין השליח בא לטמא ולטהר, לעשות עד או דין או בעל דין, כי כל מה שהיה ושיהיה לו לדין תראה אדוני מהכתב, וכיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד. ובכלל אינו אלא שליח הולכה והבאה. כיוצא בו אל יתמה אדוני אם לא באתי בדין זה בחקירת עדים ובקבלת שבועות ובשמיעת ראיות הנזכ' בדברי טענות הבעלי דין והאריכות שלהם, כי כמו שרואה כבו' מדברי לא הייתי צריך לענות הדין בזה, ובפרט בראותי כי אחד מהבעלי דין לא יבקש אלא אריכות דברים וזה היה בעבורו כמו גזר דין. גם ידע כבו' כי אני לא השתדלתי לכתוב אלא היוצא מדברי הבעלי דין, ולא מכולם אלא מקצתם. כיוצא בו אל יתמה אדוני בעבור שנזכרתי בפירוש שמות הבעלי דין ולא בכינוי ראובן ושמעון ודומיהן כדרך שנוהגין בשאלות ותשובות, כי גם זה לכון כדין שיתכוין שומע ומשמיע.

כיוצא בדבר אל תתמה אדוני על שלא סדרתי דברי באופן היותר נאות שאפשר, או על דברי לפעמים בלשון מקרא ולפעמים בלשון תלמוד והויי דאביי ורבא, כי לא נתכוונתי ליפות הלשון אלא לבקש האמת בדרך קצרה וארוכה על נכון כמו שלמדנו הראשונים. ואני לא מצאתי מהם מי שדקדק בזה מעולם, הפך מכוונת האחרונים, החכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים.²¹⁷ גם הרמב"ם ז"ל בפירוש המשניות ממסכת אבות²¹⁸ לא מנה זה עם התנאי החלק מהדבור המצוה. ומזה הטעם בעצמו לא חשבתי שאעשה חבור על זה, לו הונח שיחבר הדין כמו שאני אומר, או שאחלוק על הקטן מכת הראשונים אף כי על גדול מגדולייהם ע"ה. כי די לי במה שחברו הם, מזולת מה שאצטרך להעתיק מספר אל ספר דעותיהם, אף כי יחלק ננס שתחת הענק²¹⁹ על חלק מסברותיהם. ומי יתן ויספיק לי הזמן למצוא ספק מאמריהם המספיקים מים ומוזן נפשיי לאחיהם ולבניהם עד עולם. כי למה אהיה באוכלי שלחנם ובקרם ארכם,²²⁰ וחושבי עלי פת בגם לשבר מצבותם²²¹ ולהציב ידם

214 למצוא פשרה.

215 אחד מבעלי הדין (בנראה המדפיס יוסף) היה השליח שבידו נשלחה איגרת זו.

216 כי דבר זה מראה שהכתוב פועל עבור אחד מבעלי הדין.

217 שאלת עירוב לשון המקרא עם לשון חז"ל היא עתיקה ועסקו בה קדמונים. ר' משה בן עזרא "מתיר הרחבת"מה" של השימוש בלשון חכמים, ראה: דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת התול העברית, ירושלים 1976, עמ' 64. לעומת זאת ידועים דברי הבקורת של ר' אברהם אבן עזרא על הפייטן הקליר, ובתוכם על ענין זה. ראה: יוסף יהלום, שפת השיר של הפייטן הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 189. לא ידוע לי מי הם "האחרונים" שדקדקו בכך ושנגדם כותב המחבר.

218 פרק א משנה יז.

219 על משמעות הביטוי ומקורו ראה מראי"ה מקומות שרשם ר' בנפיל, כתבי עזריה מן האדומים, ירושלים תשנ"א, מבוא, עמ' 40. ראה עוד: י"מ תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 70-75.

220 על פי ירמיהו ט, ז. כלומר: אין הוא רוצה להיות מאותם הניזונים משלחנם של הקדמונים ובאותה עת חולקים עליהם.

221 בעת שאוכלים מלחמם חושבים לשבר הדברים שהציבו הקדמונים.

בנהרותיהם, אשר נהר יוצק יסודם²²² ונהורא עמם שרא,²²³ ולא ידעו ולא יבינו ואין להם מורה כי יחשבו לבנות עולמות (135) והם מחריבים אותם לדמם יארבו יצפנו לנפשותם. ולפי דעתי כי גם על עושי אלה המשיל שלמה בחכמתו באמרו אחזו לנו שועלים²²⁴ וגו'. כי פירושו לע"ד הוא, שהוא נאמר על לשון אלו בני אדם כשקוראים לאנשים שיניחו דברי הראשונים ויקבלו דבריהם ואומרים בבקשה בלשון צוויי, אחזו בנו או אותנו השועלים שלא מדדנו בשעלינו מים²²⁵ ולא בשעלי שעורים²²⁶ קטני הידיעה להטיב וגדולי החכמה להרע ולחבל הכרמים כרמי ה' צב', שכרמו אלו יושבי הגרן.²²⁷ והם בעצמם מסיימים בגנותם ואומרים וכרמנו סמדר. ותהיה הלמ"ד במלת לנו במקום ביי"ת השמוש או במקום מלת את. כי הלמד במקום אל ואל לפעמים במקום ב', כמו²²⁸ ושבתם אלי אל נכון, ובמקום את כמו²²⁹ אל דרך הגוים אל תלמדו, וירדפו אל מדין,²³⁰ ודומיהן. ואחשוב שלא הייתי צריך כל זה אצל כ"ת²³¹ וע"כ אברח מדרך הכת' הזאת. ולא רציתי לסמוך אלא על הדעות הקודמות, לא על מיעוט שכלי שנתמעט ממלא נקב מחט סידקית. ואבקש ממדותיך המתקנות והמשוערות ומעלותיך הישרות שכל מה שתראה בדבר עבדך דבר שאינו מתוקן היישרני ותורני אל נכון כאב לבן, כי אין חזקה על המחבר הזה שאין יוצא מתחת ידו דבר בלתי מתוקן. כי כבודך מכת הדורות הראשונים, והיה לאדוני לשם לאות עולם.

זהו הנראה לי בעניות שכלי ועשר סכלותי. ואם בדבר נסכלתי עשה בארץ. אל תתמה מורי על החפץ. כי עגל שלא לומד לחרוש. בקרקע בתולה יעשה חריץ. ונער מגוער ונבער מכל אדם מדעת אם יעלה על במותי ים לשחות הלא ישחת ויצלול במים אדירים כעופרת. ולו יעשה חבית של שיטין. לא יעלה בידו חרש ולא הדס אל עמת שוטיין. אף אם קל הוא על פני מים ועריץ. ואתה זקן ונשוא פנים ויועץ. בחכמתך תעמוד בפרץ. כי אין כמוך בכל הארץ. בסוד קדושים רבה נערץ. כמהר"ר בין ליינייא אשר אורז זורח היום בארץ אמילפי. ושלו' מאת משרתך ועבדך הכוסף תמיד לראות פני כב' שלמה חיים כהן בכאמ"ר רפאל יחיאל כהן י"ץ הכורע ומשתחוה גם הוא אל מול פני תורתך ושלו'.

222 על-פי איוב כב, טז.

223 על-פי דניאל ב, כב.

224 שיר השירים ב, טו: אחזו לנו שועלים... קטנים מחבלים כרמים וכרמינו סמדר.

225 על-פי ישעיהו מ, יב: מי מדד בשעלו מים.

226 על-פי יחזקאל יג, יט: בשעלי שעורים ובפתותי לחם.

227 הסנהדרין, כלומר: החכמים הגדולים.

228 שמואל א כג, כג.

229 ירמיהו י, ב.

230 שופטים ז, כה.

231 כבוד תורתך.

חייו וכתביו של רבי שמעון לביא מחבר ספר כתם פז

א. תולדות חייו

פרטים מעטים ידועים לנו על חייו של ר' שמעון לביא (להלן רש"ל). מקצת פרטים מובאים בפירושו של רש"ל לספר הזוהר, המכונה כתם פז, ורובם במקורות המאוחרים לתקופתו.¹

מאמר זה נכתב בסיוע קרן הזכרון לתרבות יהודית. המאמר מבוסס על פרקים מעבודת הדוקטור שלי, 'כתם פז – משנתו הקבלית של ר' שמעון לביא בפירושו לספר הזוהר', האוניברסיטה העברית, תשנ"ג, שנכתבה בהדרכת פרופ' משה אידל. תודתי שמורה לו, לפרופ' עמוס גולדריך, לפרופ' יהודה ליבס, לפרופ' מאיר בניהו ולפרופ' משה חלמיש על הערותיהם החשובות.

1 המקורות הקדומים ביותר שיש בהם ידיעות על רש"ל הם פירוש הזוהר של ר' יוסף חמיץ ור' משה זכות, ספר יודעי בינה (ראה נ"ש ליבאוויטש, שרידים מכתבי הפילוסוף הרופא והמקובל ר' יוסף חמיץ, ירושלים, תרצ"ח, עמ' כא. וכ"י ירושלים 4^ו 72 ע"ב), פירוש הזוהר שבכ"י בית מדרש אשכנזים בלונדון 56, דף כט ע"א והשער לסדר תקוני כלה לליל שבועות כמנהג טריפולי, המיוחס לרש"ל, שנמצא בכתב יד שהועתק בשנת ת"מ (כ"י אמשטרדם עץ חיים 150) ונדפס באותה שנה בוויניצאה. על תולדותיו אתה למד גם מהסכמות הרבנים ודברי המדפיס שבראש הדפוס הראשון של ספר כתם פז, שנדפס בליוורנו בשנת תקנ"ה; דברי החיד"א בספר שם הגדולים, ערך שמעון לביא ודברי ר' אברהם כלפון, מחכמי טריפולי בסוף המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט, בספריו מעשה צדיקים (כ"י מכון בן צבי 1807, דף 82 ע"א. אני מודה לפרופ' מאיר בניהו שהעמיד לרשותי העתקה במכונת כתיבה של הברים אלה) וסדר הדרווח (קטעים מתחבור זה, שתצלום שלו נמצא ברשותו של פרופ' בניהו, הדפסו על ידי ג' רקח, רשימה של כתב יד רבני וחכמי טריפוליטנה, טריפולי 1945, דף 14. אני מודה לפרופ' בניהו שהואיל למסור לי את המידע אודות רש"ל המופיע בחיבור זה, ספר זה שימש כאחד ממקורותיו של ר' מרדכי הכהן, מחבר הספר הגיד מרדכי [ראה מ' הכהן, הגיד מרדכי, קורות לוב ויהודיה יישוביהם ומנהגיהם, ההדיר והוסיף הערות ה' גולדברג, ירושלים, תשל"ט, עמ' 4 והערה 6 שם]. אגדה שאחד מגיבוריה הוא ר' שמעון לביא מופיעה בספר שבחי צדיקים לר' משה עידאן, ג'רבה, תרע"ט, דף א ע"ב – ז ע"ב. מקורות אלה עמדו לפני החכמים והחוקרים השונים שסיכמו את הפרטים הידועים על חייו של רש"ל: אברהם אדארי, ויקרא אברהם, ליוורנו, תרכ"ה, דף טז ע"ב; י"מ טולידאנו, נר המערכ, ירושלים, תרע"א, עמ' 86; י' בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים, תרצ"א, דף פה ע"ב; הכהן, הגיד מרדכי, שם, עמ' 82–83 ושם, עמ' 267 (בעיקר הערה 67). א"ז מרגליות, ספר שירי בר יוחאי (נדפס יחד עם ספר הלולא דרשב"י), ירושלים, תש"ב, דף כא ע"א – כג ע"א; ד' עובדיה, פאס וחכמיה, ירושלים, תשל"ט, כרך ראשון, עמ' 302–303; ג' רקח, 'רבני לוב', יהדות לוב, תל אביב, תשכ"ט, עמ' 66; ח"ז הייזנברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כרך ב, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 173–174; מ' חלמיש 'המקובלים במרוקו', ממזרח וממערב ב, תש"מ, עמ' 228–230; הג"ל, על המקובלים במרוקו, דעת 16, תשמ"ו, עמ' 128–129; הג"ל, 'דברים על מעמד הקבלה וסוגי יצירתה במרוקו', מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 116; י' מסינג, גדולי רבני טוניסיה ולוב, והיו עיניך רואות

מקום לידתו לא ידוע. לפי כמה מקורות הוא היה ממגורשי ספרד. בשער סדר תיקוני כלה לליל שבועות כמנהג טריפולי, המיוחס לרש"ל, נאמר: 'הסדר הזה תיקן איש חכם ורופא ואבי הקבלה כמוהו' שמעון לאבי צ"ל שגורש מספרד מעיר קאשטיליאנה.² ר' יעקב בן נאיים, מספר בהקדמתו למהדורה הראשונה של ספר כתם פז שרש"ל נולד בספרד: 'ר' שמעון לביא צוק"ל אשר הגלה עם הגולה אשר הגלתה מספרד'. כך נמסר גם בספר מעשי צדיקים לר' אברהם כלפון: 'מעשה הרב הגדול רבי שמעון לביא ז"ל בעל המחבר ספר כתם פז על הזוהר הקדוש שהיה מגירש (!) ספרד'.³

בספר כתם פז, הודיע רש"ל שהוא כותב את דבריו בשנת של"א.⁴ ר' אברהם כלפון מוסר שרש"ל נפטר בשנת שמ"ה.⁵ אם כך, עלינו להניח שהוא גלה מספרד כתינוק,⁶ כתב את ספרו בשנות השמונים לחייו, וזכה לאריכות ימים מופלגת.

שמו של רש"ל מופיע בצורות שונות. באקרוסטיכון לשירו המפורסם 'בר יוחאי נמשחת אשריך', שמו שמעון לביא. כך הוא מכונה גם על-ידי המדפיסים והמסכימים של מהדורת ליורנו של ספר כתם פז. בפיוטים 'שבת כאישון בת עין' ו'הבה לבי הבה', שבסוף ספר כתם פז, האקרוסטיכון הוא שמעון בן לביא. כך הוא מכונה גם על-ידי ר' יוסף חמין.⁷ בביאור המילות הזרות שבספר הזוהר⁸ הוא מכונה שמעון בן לביא. בסדר תקוני כלה כמנהג טריפולי הוא מכונה ר' שמעון לאבי.⁹

ייתכן שרש"ל הינו צאצא למשפחת בן לביא, היא משפחת דה לה קבלריה, שאחד מבניה המפורסמים, וידאל בן לביא, ששמו העברי היה יוסף, המיר את דתו לאחר ויכוח

את מוריך (ב), תולדות ישראל ח, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 92-83. H. Zafrani, Kabbale vie; Mystique et Magie, Paris 1986, pp. 198-199. וראה גם את שיר השבח לרש"ל, שנכתב על ידי פ' זארץ, הכולל את המידע על תולדותיו של רש"ל, שנרפס על ידי ג' רקח, קובץ ספרותי לכבוד הגאון שמעון לביא זיע"א, טריפולי, 1949 עמ' 3-4.

2 כ"י אמשטרדם עץ חיים, 150 ודפוס ויניציאה ת"מ.

3 כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1, לעיל) שם, שם.

4 שמעון לביא, כתם פז, הוצאת אהבת שלום, ירושלים תשמ"א, א רעז ע"א. כל מראי המקום מספר כתם פז יובאו על פי מהדורה זו.

5 אברהם כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), שם, שם וראה גם שם, דף 8 ע"א. וראה בציטוט מספר סדר הדורות שמביא רקח, רשימה (הערה 1 לעיל), דף 14. אדאדי (הערה 1 לעיל), דף טז ע"ב, מוסר שרש"ל נפטר בשנת שמ"ה, בהתבסס על דברי ר' אברהם כלפון שהיו לפניו. מרגליות, בשיר בר יוחאי, (הערה 1 לעיל), דף כא ע"א — ע"ב, הערה 1, אומר שעל פי הסכמת רבני ליורנו לספר כתם פז שהה רש"ל בטריפולי ט"ל שנים ומכאן שנפטר בשנת שמ"ח (וראה גם מסינג, [הערה 1 לעיל], עמ' 83, הערה 1). אולם אינני יודע היכן ראה זאת. יש לציין שרש"ל מוסר בפירושו לפרשת ויחי שאין הוא מאריך בדבריו משום שהוא מוטל על ערש דרוי: 'כי אני לא הארכתני בפתרון החידה לפי שאני מוטל בערש דוי אחילה לאל יקימני ואחיה לפניו עד השלימי כל ס' הזוהר בארץ הקדושה' כתם פז, ב תיח ע"א.

6 וכך מניח בן נאיים (הערה 1 לעיל), דף פה ע"ב.

7 ראה ליבאוויטש (הערה 1 לעיל), עמ' כ"א. ר' משה זכות מכנה אותו ר' שמעון לביא. ראה כ"י ירושלים 4⁸², דף 72 ע"ב.

8 כ"י קימברידג' ADD 1244, דף 1 ע"ב ובנוסף הנרפס בספרו של ח"א מיראנדה, יד נאמן, שאלוניקי, תקס"ד, דף סג ע"ב.

9 פרופ' יהודה ליבס הצביע בפני על האפשרות ששינויים אלה מצביעים על קיומם של שתי דמויות בעלות שם דומה — ר' שמעון לביא ור' שמעון בן לביא. ייתכן, שאחד מהם הוא שנולד בספרד, והשני הוא שחיבר את ספר כתם פז בשנת של"א ונפטר בשנת שמ"ה.

טורטוסה.¹⁰ בן אחר למשפחה, דון וידאל בן לביא מטולידו, נזכר בהקדמת ספר הליכות עולם לר' ישועה בן יוסף הלוי, המוסר שהגיע לטולידו מתלמסאן בשנת רכ"ז, ושם פגש את הנשיא דון וידאל בן לביא.¹¹

רש"ל חי בפאס. בספר כתם פז, הוא מזכיר בכמה מקומות את שהותו בעיר זו,¹² שעקר ממנה כנראה בדרכו לארץ-ישראל. ר' אברהם כלפון מוסר שרש"ל נשבה בידי ערבים, וכשנפדה הגיע לעיר טריפולי: "...ונשבה בין הגויים ישמעאלים ונפדה ובאה (!) לק"ק טראבלס יע"א".¹³ רבני ליוורנו אומרים בהסכמתם לדפוס הראשון של כתם פז שהוא הגיע לעיר טריפולי, שכלוב של ימינו, בשנת ש"ט: 'באזינו שמענו לו מן השם הוא זה כי בשנת ש"ט לאלף הששי אתא קדיש לעיר טריפולי יע"א למד דעת את העם וזיכה את הרבים'. גם לדברי החיד"א בשם הגדולים, הוא הגיע לטריפולי בזמן הנ"ל בדרכו לארץ-ישראל. לדברי החיד"א, רש"ל החליט להשאר בטריפולי בגלל רוע מצבה של הקהילה: 'ואני שמעתי דהרב הנזכר היה דעתו ליסע לא"י וכשבא לטריפולי ראה שלא היו יודעין דת ודין ואפילו תפלה וברכות כתקונן ואמר בלבו כי טוב לו לקרבם לתורה וללמדם תורה ליראה את ה' וזה יותר מהליכת א"י, וכן עשה והצליח כמעט לגיירם. והרביץ תורה שם והיה זה שנת ש"ט".¹⁴ דברים דומים מוסר ר' אברהם כלפון בספר מעשה צדיקים: 'ובאה (!) לק"ק טראבלס יע"א ורצה ללכת לא"י תוב"ב וכשבא לק"ק הנזכר לא מצא בה ת"ת והיו כלם עמי הארצות ומצא אותם אומרים העמידה של ליל ש"ק בלחש ורובם אומרים העמידה של חול וכשראה זה המעשה חשב בלבו טוב לשבת כאן ונזכה אותם לתורה מלכתי לא"י וישב שם והיה מלמדם יראת שמים והרביץ תורה בהם'.¹⁵

על שאיפתו לעלות לארץ-ישראל, כותב רש"ל בספר כתם פז: 'אוחילה לאל יקימני ואחיה לפניו עד השלימי כל ט' הזוהר בארץ הקדושה אמן'.¹⁶ רש"ל איננו מספר דבר על הקהילה היהודית שמצא בטריפולי. לדעת ח"י הירשברג, היהודים שרש"ל מצא בטריפולי, שלא ידעו דת ודין ואפילו לא ברכות כתקונן, לא היו מתושביה הותיקים של העיר טריפולי, אלא מגורשים ואנוסים שהגיעו לעיר בתקופת השלטון הנוצרי שבין השנים 1510 ל-1551.

10 על משפחת בן לביא, די לה קבלרייה ראה י, בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב, תשי"ט, עמ' 132, 261-263, 327 ו-348. F.V. Gallostra, Aportaciones Documentales Para El Estudio. De La Familia Caballeria, Sefarad 3, 1943, pp. 115-154. מ' הוס, 'לשאלת זהותו של מחבר מליצת עפר ודינה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-א, תשמ"ז-תשמ"ח, עמ' 501-517.

11 ראה בהקדמת ספר הליכות עולם של ר' ישועה בן יוסף הלוי שנדפס בספרו של ר' שלמה אלגאזי, 'בין שמועה, וינציאה, שצ"ט. אברהם כלפון מוסר ששמו העברי של דון וידאל היה שמעון: 'ובספר יבין שמועה בהקדמת הליכות עולם ונזכר (!) וידאל לביא הוא רבי שמעון ו"ל מטולטולא' כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), שם, שם.

12 כתם פז, א עז ע"ב וב שכד ע"א. וכן הוא מדבר על מה שראה ב'ארץ המערב'. שם, א קפג ע"ב.

13 מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), שם, שם.

14 חיד"א, שם הגדולים, ערך שמעון לביא. על בסיס מסורת זו מובאת בספר שבחי צדיקים לר' משה עידאן האגדה, על פיה ר' שמעון לביא יצא מפאס לארץ-ישראל בחברת ר' מסעוד אלפאסי ור' אהרן פרץ (שניהם חכמים מן המאה השמונה עשרה!). שלושת החכמים נשארו בערים שנתות בהם עברו במסעם: 'ור' שמעון לביא אשר בא לעיר טראבלס יע"א וילמד שם את בני ישראל תורה ומצוות' עידאן (הערה 1 לעיל), דף ז ע"ב.

15 כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), שם, שם.

16 כתם פז, ב תיח ע"א.

לדעתו נשבו יהודי טריפולי על-ידי התורכים, שכבשו את העיר בשנת 1551, משום שהם חשבו אותם לנוצרים.¹⁷ על שבייתם של ארבעים מיהודי טריפולי בעת הכיבוש התורכי מוסר ר' יהושע צונצין בספר נחלה ליהושע: 'מעשה שהיה בשנת השי"א ששלח המלך האדיר דוגיאאות וספינות רבות ולכדו את טראבולוס אשר בכיריביאיה ושבו בתוך העיר הנ"ל כמו מ' נפשות של יהודים'.¹⁸ אם רש"ל הגיע לטריפולי בשנת ש"ט, הרי שהעיר הייתה עדיין בשליטת הנוצרים. אולם, על-פי ר' אברהם אדאדי, הוא הגיע לטריפולי לאחר נפילתה בידי התורכים.¹⁹ ר' מרדכי הכהן מקבל את דעת ר' אברהם אדאדי ומציע לתקן את העדות על שנת ש"ט ולאחרן לשנת שי"ט.²⁰

בילקוט פירושי זוהר, שכל הנראה נכתב בידי ר' עזריאל מקרוטושין, נמסר שרש"ל היה אב בית דין בטריפולי: 'זאת מצאתי בשם גאון אחד וכהנה רבה ושמו ר' שמעון לביא שהיה אב"ד בטריפלא במדינת מערב והוא מהרש"ל הנזכר בחיבורינו'.²¹ בשער סדר תיקוני כלה לליל שבועות, שצוטט לעיל, נמסר שרש"ל היה רופא. מרדכי הכהן מוסר בספרו 'הגיד מרדכי' שרש"ל היה רופא ותוכן. לרבריו, רש"ל היה רופאו של יחיא פאשא, מושל טריפולי בשנת שכ"ה.²² 'רבי שמעון לביא היה איש חכם נפלא מקובל אלהי תלמודי ותורני ותוכני ורופא וגם בשאר חכמות לא קצרה ידו הוא היה הרופא של יחיא פאשא מושל טריפולי והיה ר"ש מכובר מאד בעיני שרי הממשלה'.²³

על בני חוגו של רש"ל איננו יודעים כמעט דבר. רש"ל מזכיר בכמה מקומות את מורו, אולם הוא אינו מוסר את שמו.²⁴ רש"ל אינו מזכיר בספר כתם פז אף חכם בן תקופתו בשמו, והוא אינו נזכר בחבורים מן התקופה.²⁵ העדות היחידה הקיימת היא על קשר בין

- 17 ח"ו הירשברג, 'מעשה רע ומר שארע לאנשי המערב', בר אילן, ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, קובץ העשור (ד-ה), רמת גן, תשכ"ו, עמ' 434-435.
- 18 ר' יהושע צונצין, נחלה ליהושע, קושטנידנא, תצ"א, דף ד ע"ב. וראה הירשברג, תולדות היהודים (הערה 1 לעיל), כרך שני, עמ' 173-174.
- 19 אדאדי, (הערה 1 לעיל), דף טז ע"א.
- 20 הכהן, (הערה 1 לעיל), עמ' 28, הערה 42.
- 21 כ"י בית המדרש אשכנזים בלונדון 56, דף כט ע"א, על חבור זה ראה מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון, ספונות, ספר ארבעה עשרה (ספר יוון — כרך ד), ירושלים תשל"א-תשל"ח, עמ' עד, הערה 287. עוד על חבור זה ראה להלן, הערה 114.
- 22 יחיא פשה משל שנה אחת בלבד בטריפולי. ראה L. Charles Feraud, Annales Tripolitaines, Tunis, Paris, 1927, pp. 77 — וראה הכהן, (הערה 1 לעיל), עמ' 85 והירשברג, (הערה 17 לעיל), עמ' 449.
- 23 הכהן, (הערה 1 לעיל), עמ' 38. וראה גם שם עמ' 267, הערה 67. בסיפור בשם 'מעשה רע ומר שאירע לאנשי המערב', שנדפס על ידי הירשברג (הערה 1 לעיל), עמ' 453-471, מופיעה דמות בשם ר' לאוי, משרתו של יחיא פאשא. על האפשרות שדמותו של רש"ל השפיע על עיצוב דמות זו ראה שם, עמ' 449.
- 24 ראה כתם פז, א ק ע"א ('שאלתי את מלמדי וזה"ה): א קא ע"א ('זהוני מלמדי'); א קט ע"ב ('שאלתי את פי מלמדי').
- 25 אגדה המופיעה אצל משה עיראן, שבחי צדיקים דף א ע"ב — ז ע"ב, קושרת את ר' שמעון לביא עם חכמים מאוחרים. ראה מ' שרף, 'ר' אהרן פרץ, פייטן מגידה במאה הי"ח' פעמים, 6, תשמ"א, עמ' 111. מסורת המובאת על ידי כלפון (הערה 1 לעיל), שם, שם, מספרת שהארי"י ידע על גדולתו של רש"ל.

רש"ל לבין הפייטן המפורסם מנדיל, הוא ר' יצחק בן זמרה, אשר לו הקדיש רש"ל אחד משיריו, 'מכסה עלי שולחן קודש'.²⁶

רש"ל לא זכה לעלות לארץ-ישראל ונפטר בטריפולי.²⁷ קבר המיוחס לרש"ל נמצא בטריפולי ובראשית המאה חל עליו סכסוך בין היהודים לבין המוסלמים.²⁸ ר' אברהם כלפון מוסר על בנו של רש"ל, 'הרב הגדול הבחור יוסף לביא שנפטר שנת השפ"ו כ"כ על המצבה שלו'.²⁹ אחד מצאצאיו של רש"ל, ר' שלום לביא, סייע בהכנת ספר כתם פז לדפוס.³⁰

ניתן לדלות פרטים מעטים בלבד מספר כתם פז הנוגעים לחייו ולסביבתו. פרטים מעניינים, על רש"ל ועל יחסי נוצרים ויהודים בפאס באמצע המאה הט"ז, אתה מוצא בדברים הבאים:

אשר לסבה זו קם האדומי הבליעל ההוא אשר למד תורה בעיר פאס פולו שמו יש"ו אשר בתחילת למודו היה מראה תומה למלמדים אותו והייתי אני גוער בהם ואומר להם שאסור ללמד לערל תורה, והיו אומרים כי היה בדעתו בצאתו לחופשי ישוב להתגייר ולא כן היה בדעתו רק ללמוד תורה לעשות כוונתי בה למלאכת השמים, להעציבה, וכן היה. כי בסוף למודו עמד נגד חכמי פאס וכתב להם בויכוח ההוא שכתב שהוא יוכיח להם מהכתובי' שהוא מותר לעשות צלמים ושאיין אסור בעשיית' רק בעבודתם ... ואין אנחנו עתה בסתירת דעתו שכבר שלחנו לו לאמר שדברים אלו הם סתרי תורה מענין הכרובים ושאסור לגלותם לערל.³¹

מדברים אלה אנו למדים על שבוי נוצרי בפאס, שלמד תורה אצל היהודים. ככל הנראה, מוסלמים נהגו לשכן בתקופה זו את שבוייהם הנוצריים בין היהודים, כפי שקרה גם בתקופה מאוחרת יותר, לאחר מפלתו של המלך הפורטוגזי סבסטיאן בשנת 1578.³² דברי רש"ל מצביעים על יחסים קרובים בין השבוי הנוצרי למארחיו היהודים. יהודים לימדו את הנוצרי תורה, מתוך אמונה שהוא יתגייר. רש"ל מציג עצמו כמתנגד לחכמים שלימדו את הנוצרי תורה ומספר על ויכוח שכתב הנוצרי פולו, לאחר שסיים אל למודו אצל היהודים,

26 ראה כ"י אוקספורד-בודלי 1941, דף 58 ע"ב: 'פיוט נאה שחבר החכם המקובל ... הרב הקדוש ר' שמעון לביא דצו"ל זלה"ה על החכם השלם המקובל מנדיל דצו"ל'. על ר' יצחק בן זמרה ראה בן נאים (הערה 1 לעיל), דף עא ע"ב וטולידאנו (הערה 1 לעיל), עמ' 105.

27 כך מוסרים: כלפון, (הערה 1 לעיל), שם, שם; ר' אברהם טוביאנה בהקדמתו לספר אשל אברהם, ליוורנו, תקמ"ג, ור' יעקב נאיים בהקדמתו לכתם פז ליוורנו, תקנ"ה.

28 על המסורות בקשר לקברו של רש"ל בטריפולי ראה כלפון (הערה 1 לעיל), שם, שם; הכהן (הערה 1 לעיל), עמ' 267-270, הערה 67, מרגליות (הערה 1 לעיל), דף כא ע"א — ע"ב; ד' נוי, שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי לוב, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 57, עמ' 71 ועמ' 186-187. וראה גם יהדות לוב, תל אביב תש"כ, עמ' 403-404.

29 ראה כלפון, מעשה צדיקים, (הערה 1 לעיל), שם, שם. וראה גם רקח, רשימה (הערה 1 לעיל) עמ' 14. פרופ' בניהו מסר לי שכתצולום ספר סדר הדורות שברשותו, עמ' 56, כתוב שר' יוסף לביא נפטר בשנת השצ"ו.

30 ראה בהקדמת המגיה ר' יעקב בן נאים לספר כתם פז.

31 כתם פז, ב שכר ע"א.

32 א' ליפניר, 'יהודי פאס במאה השש-עשרה בעיניו של כרוניקאי פורטוגלי בן דורם', מורשת יהודי ספרד והמזרח, עורך י' בן עמי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 13-24.

כנגד חכמי פאס. ככל הידוע לי ויכות זה, כמו גם הדברים שכתב רש"ל כנגדו לא השתמר.³³

רש"ל מספר על ויכוחים נוספים שבהם השתתף. במקום אחד הוא מספר על ויכוח בינו לבין פילוסוף, המאשים את המקובלים בהגשמה:

ואמרתי זה מפני שבא אלי איש אחד מתהולל בפילוסופיותו, לדעתו כי ידע סוד כל המציאות ואמר לי אתה המקובל הגיד לי והודיעני התחלות והצעות הקבלה, כי אני רוצה לדעת במה הוציאו ימיהם בעלי הקבלה אשר קדמונו, כי ראיתי מתוך דבריהם שהם מגשימים האלוהות.³⁴

בסביבתו של רש"ל התקפו אנשים שנטו לפילוסופיה את המקובלים והאשימו את ספר הזהרה בהגשמה,³⁵ וזו, לדבריו, אחת הסיבות לכתיבת פירושו לספר הזהרה:

ועוד כי מצאתי ראיתי בעיני פתח פתוח, פתחו רשעים דרכו קשתם לירות במו אופל, וחשכת דעתם חצים ומוות כמתלהלים נגד ישרי לב, המתעסקים במלאכה הזאת מלאכת שמים, ואומרים בפחזותם וגובה לבם כי בעלי החכמה הזאת מגשימים ומרבים באלהותו ירכו עצבותם כי לא ידעו ולא יבינו עומק דבריהם.³⁶

עדות נוספת על מתח בין מקובלים לפילוסופים נמצאת בדברי רש"ל על מתפלסף שלעג לתפיסת המקובלים על כוחו של השופר לפגוע בשטן:

כי על כן אנו מעוררים ביום ר"ה שהוא יום הדין לתקוע בשופר לערבבו, כי כל מעשה וכל כשרון הנעשה למטה עושה רושם למעלה, ולאפוקי מסברת הפוקרים והמבזים הארורים האומרים וכי לא שמע השטן קול שופר אשתקד ומשנים קדמוניות כי יתערבב בכל שנה ושנה, כאשר שמעתי באזני א' מהמתפלספים שאמר

33 על ויכוחים דתיים בין שבויים נוצריים ליהודים במארוקו, במאה השש-עשרה, ראה א' בשן, שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון, ירושלים, תש"ס, עמ' 60. על-פי דברי הכרוניקאי הפורטוגזי זיירימו דה מנדנסה, שנשבה לאחר מסעו הכושל של המלך הפורטוגזי דון סבסטיאן בשנת 1578, המתוארים במאמרו של ליפניר שזכר לעיל, החקיימו בפאס כינוסים דתיים בין אנשי דת נוצריים מבין שבויי פורטוגל לרכבים היהודיים. על-פי דברי מנדנסה גילו חלק מהמשתתפים (ביניהם 'הרב הראשי') פתיחות רבה לדברי אנשי הדת הנוצריים, פתיחות שעוררה התנגדות עזה בקרב יהודים אחרים. ראה ליפניר (הערה 32 לעיל), עמ' 19. על-פי דברי מנדנסה המטיפים הנוצריים נעזרו בריכחיהם בכתבי הקודש בעברית. ראה שם, שם.

34 כתם פז, א רפ ע"א.

35 ראה גם שם, א כג ע"ב, א צ ע"ב, א קמ ע"א, א קנ ע"א, א קס ע"ב, א קע ע"א, ב תג ע"ב. (וראה גם דברי הפיוט 'מה יפת ומה נעמת' שיתכן שנכתב על ידי רש"ל [להלן, הערה 76]). חלק ממראי המקום הללו נימנו על ידי G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New-York, 1974, p. 403, note 78. ר. אליור, 'Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century', Revue des Etudes Juives, vol. 145, 1986, pp. 38, note 18. על בקורת כנגד הקבלה וכנגד ספר הזהרה במאה הט"ז ראה שם, שם; וה"ל, 'המאבק על מעמדה של הקבלה במאה הט"ז', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ב, תשמ"ג, עמ' 179-183; וה"ל, 'מקובלי דרעה', פעמים 42, תשמ"ה, עמ' 52, הערה 49; חלמיש, דברים על מעמד הקבלה (הערה 1 לעיל) ו' תשבי, משיחיות בדור גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים, תשמ"ה, (נספח שני), עמ' 151.

36 כתם פז, הקדמת הרב המתבר.

זה ביום ר"ה אחת בבית הכנסת דרך שחוק כמתלהלה הורה חיציו, והוכחתיו בשבט לשוני עד בוש.³⁷

רש"ל מספר גם על ויכוח שהיה לו עם חכם יהודי בשאלת מועד הגאולה. בפירושו לסתרי תורה,³⁸ קובע רש"ל שהגאולה תהיה באלף השישי:

ואמרי ביום הששי עצמו לאפוקי מסברת הפוקרים שהם סוכרים כי אין גאולה עד סוף השמטה, תפח רוחם ונשמתם. וכבר בא לידי ספר חדש, חדשו אחד מבעלי ברית ולא באמונה וזרק בו חצים ומות בענין תחיית המתים, וגלה דעתו כי תחיית המתים היא בשבת עצמו ולא בערב שבת. והוכחתיו בשבט אנשים רבים ונכבדים קדמונינו ז"ל שהגאולה עתידה להיות ביום הששי וכן תחיית המתים, וחזר ותיקן את אשר עות בספרו, ולא ידעתי אם מאימה עשה זה או מאמונה.³⁹

בדברים אלה יש עדות מעניינת אודות חוגים שסברו שהגאולה תבוא רק בסוף השמיטה ותחיית המתים תהיה באלף השביעי. ועל ספר, שרש"ל היה מיועד למחברו שהציג עמדה זו. רש"ל מתאר עצמו כאדם תקיף שסמכותו הייתה דייה לשנות את דעתו של מי שלא ישרה בעיניו. דמות כזו מצטיירת גם מהדברים שהובאו לעיל בקשר ללמוד השבוי הנוצרי, וכן בתיאור תוכחתו לפילוסוף.

ב. כתביו

הפיט המפורסם, 'בר יוחאי נמשחת אשריך', הקנה לרש"ל את פירסומו, וכן פירושו לספר הזוהר. כן נודעו ממנו כמה פיטטים ויוחס לו ביאור למילים הזרות שבספר הזוהר, וכן תקון סדר ליל שבועות כמנהג יהודי טריפולי.

ספר כתם פז

רש"ל לא קרא לפירושו בשם והכיניו כתם פז ניתן לספר, על-פי דברי ר' יעקב בן נאיים בהקדמתו לדפוס ליוורנו, על-ידי החיד"א. רש"ל מציין בפירושו לזוהר פרשת לך לך שהוא כותב את הדברים בשנת של"א. כמו כן הוא מזכיר את מהדורת מנטובה של ספר מערכת האלהות⁴⁰ ואת מהדורת ספר הזוהר,⁴¹ ספרים שנדפסו בשנים שי"ח-ש"כ. מכאן שרש"ל כתב את ביאורו לספר כתם פז לאחר שהגיע לעיר טריפולי.⁴²

- 37 שם, ב שז ע"א.
- 38 זוהר חדש, מהר" מרגליות, ירושלים, תשל"ח, דף א ע"א — ז ע"ב. חיבור זה שייך על-פי דפוס קרימנה ועל-פי ספר כתם פז לזוהר פרשת בראשית.
- 39 כתם פז, א רצז ע"א.
- 40 כתם פז, א קו ע"ב. רש"ל מתייחס לדברי מגיה ספר מערכת האלהות, דפוס מנטובה שי"ח, דף קלד ע"ב. וראה גם כתם פז, א קפה ע"ב.
- 41 ראה למשל שם, א קצג ע"א, שם מתייחס רש"ל ל'דפוס הקטן' של ספר הזוהר. על בקורתו של רש"ל כנגד מרפיס ספר הזוהר ראה בעבודת הדוקטור שלי, 'כתם פז — משנתו הקבלית של ר' שמעון לביא בפירושו לספר הזוהר', תשנ"ג, עמ' 107-110.
- 42 בשנת 1933, סבר שלום שספר כתם פז נכתב בטריפולי בסביבות שנת 1550, לפני הדפסת ספר הזוהר. ראה: G. Scholem, Bibliographia Kabbalistica, Berlin, 1933, p. 99. על תאריך זה חזר י' תשבי, משנת הזוהר, כך ראשון, ירושלים, תשל"א 115. ייתכן ששלום התבסס על הדברים שבשער ספר כתם

פירושו של רש"ל לספר הזוהר מצוי בכ"י מוסקבה-גינצבורג 802, כתב"ד מן המאה הי"ח, בכתיבה מערבית. שמו של רש"ל איננו נזכר בכתב-היד, שזוהה על-ידי הגברת רחל ניסן. פרט לזה, לא ידוע לי על כתב-יד נוספים שבהם פירושו של רש"ל לספר הזוהר.⁴³ פירושו נדפס בפעם הראשונה בליוורנו בשנת תקנ"ה, על-ידי ר' יצחק כלפון, בדפוס אליעזר סעדון. בשער הספר נמסר שהספר 'היה טמון וגנוז מספר הסמון למאתים וחמשים שנה ולא שלטא ביה עינא ואשתכח כי גזא דכהנא רבא החכם השלם ר' ישועה הכהן טנוגי נר"ו ממתא תונס יע"א". גם ר' אברהם טוביאנה, מחברו של ספר אשל אברהם, שנדפס בליוורנו תקמ"ב, ראה את כתב-היד של ספר כתם פז אצל ר' ישועה הכהן טנוגי. פירושו של רש"ל ערך על-פי סדר הזוהר שהיה בידיו ולא על-פי סדר הדפוסים של ספר הזוהר.⁴⁴ המעתיק של כ"י מוסקבה-גינצבורג 802 ומהדירי דפוס ליוורנו, הוסיפו לפירושו של רש"ל מראי מקום על-פי דפוס מנטובה. דפוס ליוורנו של הספר נדפס בשני כרכים. בכרך הראשון פירושו לפרשות בראשית עד וירא, ובכרך השני פירושו לפרשות חיי שרה עד ויחי. מהדורה נוספת של חלקו הראשון של ספר כתם פז נדפסה בג'רבה בשנת ת"ש, בדפוס יעקב חדאד. דפוס ג'רבה נדפס על-פי מהדורת ליוורנו, אך סדר פירושו של רש"ל נערך על-פי דפי ספר הזוהר מהדורת מנטובה. מדפיסי דפוס ג'רבה הוציאו לאור רק כרך אחד של ספר כתם פז. הוצאת אהבת שלום הוציאה בשנת תשמ"א דפוס צלום של ספר כתם פז, בשני חלקים, שהחלק הראשון הוא על-פי הכרך שנדפס במהדורת ג'רבה והחלק השני על-פי הכרך השני של מהדורת ליוורנו.

דפוס כתם פז מכילים את פירושי רש"ל לזוהר על ספר בראשית. החיד"א בשם הגדולים מספר שרש"ל חיבר 'פי' ארוך על זוהר על ספר בראשית וספר שמות והוא מצוי בטרופול ותונס'.⁴⁵ אולם, לדבריו, הוא ראה רק את החלק הראשון של הפירוש הנזכר. רבני ליוורנו בהסכמתם לדפוס הראשון של ספר הזוהר מזכירים אף הם את פירושו לספר שמות: 'בחיבורו הנורא פירוש ס' זוהר על ספ' בראשית וס' שמות עמוק עמוק מי ימצאנו'. ר'

פז, מהדורת ליוורנו, שנדפס בשנת תקנ"ה, על-פיהם ספר כתם פז 'היה טמון וגנוז מספר הסמון למאתים וחמשים שנה'. מאוחר יותר (ראה שלום, ערך זהר באנציקלופדיה העברית והנ"ל, G. Scholem, Kabbalah, Jerusalem, 1974, p. 238), כתב שלום כי ספר כתם פז התחבר בסמון לשנת 1570, בהסתמכו בודאי על התאריך המובא בספר כתם פז. חלמיש, המקובלים במדוק (הערה 1 לעיל), עמ' 228, מביא את דברי שלום בנוגע לתאריך כתיבת כתם פז, אך טוען שאין ספק שחלקים מכתם פז נתחברו בזמן שהותו של רש"ל בפאס.

43 פורפ' בנייה מסר לי שהוא ראה כתב-יד של ספר כתם פז באוסף מוסאיוף, לפני שנים רבות. אולם לא עלה בידי לגלות מה עלה בגורלו של כתב-יד זה. בקטלוג אוסף מוסאיוף, 'אהל שם', שנערך על ידי יוסף אביב"י (ירושלים תשנ"ב), לא נזכר ספר כתם פז.

44 נוסח ספר הזוהר עליו התבסס רש"ל קרוב לנוסח שבמהדורת קרימונה של ספר הזוהר. וראה ר' אברמס, 'אימתי חוכרה ההקדמה לספר הזוהר? ושינויים בטפסים שונים של ההקדמה שבדפוס מנטובה', אסופות — ספר שנה למדעי היהדות של 'יד הרב נסים', ספר שמיני, תשנ"ד, עמ' רכד. עם זאת, בציטוטי רש"ל מהזוהר מובאים גרסאות שונות מהנוסח שבדפוס קרימונה. מאמרים שונים המובאים בזוהר דפוס קרימונה לא מפורשים בספר כתם פז. כך למשל הדברים בפרשת בראשית דף יא ע"ב, טור מג — מד (המובאים במהדורת מנטובה בפרשת פנחס, דף רמא ע"ב — רמ"ב ע"א), אינם נזכרים ומבוארים בספר כתם פז. כך גם מאמרי מדרש הנעלם, רעיא מהימנא וספרא דצניעותא, המובאים במהדורת קרימונה בפרשת בראשית. יש לציין שלדעת ר' משה זכות עמד לפני רש"ל ספר הזוהר הגדול, הוא דפוס קרימונה. ראה יודעי בינה, כ"י ירושלים 482, דף 32 ע"א.

45 חיד"א, שם הגדולים, ערך שמעון לביא.

אברהם כלפון מוסר בספר מעשה צדיקים: 'ואני אברהם הכותב שמעתי מזקני עירנו ויש מי שראה ג"כ על ספר שמות ואומרים שחבר על התורה כולה ונאבד'.⁴⁶ פרט לאיזכורים אלה, לא מצאתי עקבות של פירושו של רש"ל לזוהר לספר שמות.

ביאור המילים הזרות

ביאור למילים הזרות שבספר הזוהר, המיוחס לרש"ל, נמצא בכמה כתבי-יד.⁴⁷ כתב-היד הקדום ביותר הוא כ"י ירושלים 4⁸⁰, שהועתק בפאס בשנת שכ"ד, על-ידי סלימאן בן אברהם ן' מג'ירה.⁴⁸ החיבור מופיע בכתב-היד בדפים א ע"א – ד ע"א, ללא ציון שם מחברו. בראש החיבור נאמר: 'הרכבה חתרנו ומצאנו התהלה לאל ית' במצוא למילות זרות שבספר הזוהר ביאור וי' עזרנו גם בתיקון השיבושים והטעויות אשר נפלו בו ע"י המעתיקים בבלי דעת והורקן מכילי אל כלי'.⁴⁹ בכתב-יד ודיו השונים מאלו של המעתיק, מיוחס החיבור למחבר ספר הגבול (הוא ר' דוד בן יהודה החסיד), שספרו מועתק בכתב-יד זה.⁵⁰

46 אברהם כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), דף 82 ע"א.

47 ראה 'ביאור מילות קשות מהזוהר על דרך אלפא ביתא', כ"י ניריורק בהמ"ל 2085, דפים 15-18; כ"י ניריורק בהמ"ל 1855, דפים 10 ע"ב – 13 ע"א (בראשו הכותרת המופיעה בכ"י ירושלים. על הקשר של מילון זה לביאור המילים הזרות המיוחס לרש"ל עמד חלמיש, דברים על מעמד הקבלה (הערה 1 לעיל), עמ' 117, הערה 85); כ"י ניריורק בהמ"ל 1574, דפים 126 ע"א – 128 ע"ב (כתב-יד זה, שפרט לביאור המילים הזרות כולל את פירוש ספר יצירה של הרמ"ק וחבורים מקבלת האר"י, הועתק בין השנים שנת' לשס"ב באיטליה [ראה את הקולפונים שבדפים 52 ע"א; 163 ע"ב ו-200 ע"א. וראה י' אביב"י, 'כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ', עלי ספר יא, תשמ"ד, עמ' 104]. בשולי הביאור, בדף 126 ע"א, נאמר: 'אלו ההגהות העתקתי מהעתק ביאור המלות שנמצא מכתב-יד שארי כמה יד יחיאל אוטו'. בראש ההגהות המובאות בשולי הביאור באים ראשי התיבות נ"א, שמשמעם 'נתן אוטולינגו' [כך גם בחיבורים אחרים שבכתב-היד. ראה אביב"י, שם, עמ' 104 ו-106]. ההגהות אלה כוללות תוספת פירושים ומספר מילים קשות מספר הזוהר, ופירושיהם, שאינם כלולים בגרסאות הקדומים יותר של הביאור); כ"י מוסקבה-גינצבורג 314, דפים 105 ע"א – 110 ע"א (מרח' 100 ואילך הדפים מסומנים בטעות 200 ואילך. בראש הביאור מופיעה הכותרת 'ביאור המלות מספר הזוהר שנמצא ביד האלוקן כמהר"ר נתן אוטולינגו יצ"ר'. בביאור זה נכללות הגהות נתן אוטולינגו שבשולי ביאור המילים שבכ"י ניריורק בגוף הביאור. לעיתים מופיעים לפנייה ראשי התיבות נ"א. חלק מהערכים מופיעים בסדר שונה מהסדר של שאר כתבי היד שנסקרו לעיל. נוסח זה של ביאור המילים הזרות הוא מקורו של ביאור המילים הזרות לספר הזוהר שנדפס בספר ישעיה לר' ישעיה ב"ר אליעזר חיים וראה חלמיש, שם שם). בכתב-יד זה, דפים 99 ע"א – 102 ע"ב, נמצא ביאור קצר, המהווה קצור של הביאור המילים הזרות, הכולל ערכים שמקורם בהגהות נתן אוטולינגו, בתוספת תרגום לאיטלקית. בכ"י ששון 766, דף 217 ע"א, מובא נוסח מקוצר של ביאור המילים הזרות, בכותרת נרשם: 'פירוש מלות זרות שכאו בס"ה מהעתק החכם השלם כה"ר יונה מזרזי זלה"ה'. באור המילים הזרות נכלל גם בכ"י מנטובה 115 שהעתיקו ר' עזרא מפאנו דף קט, ב – קיג, א. ראה מ' בניהו, רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיגי ספר יובל לכבוד רבי יוסף בר הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תכז.

48 הקולפון מופיע בסוף העתקת ספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד, כ"י ירושלים 4⁸⁰ דף 73 (מסומן סד ע"ב): 'ונשלם במדינת פאס באלמלאח ט"ו יום לסלול משנת ואשיכ"ה שופטין ליצירה ע"י הצעיר שבחבורה סלימאן בכה"ר אברהם ז"ל ן' מג'ירה'.

49 דברים אלה מופיעים גם בראש הביאור המועתק בכ"י ניריורק בהמ"ל 1855, דף 10 ע"ב.

50 גרסם שלום פקפק ביהוס זה. ראה ג' שלום, 'פרקים מתולדות ספרות הקבלה ב', קרית ספר ד, תרפ"ז-תרפ"ח, עמ' 325 וכן י' ליבס, 'פרקים במילוק ספר הזוהר, חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשל"ז, עמ' 162, (וראה גם הנ"ל, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', ספר הזוהר ודורו,

כתב־היד היחיד הידוע לי שמביא את ביאור המילים הזרות בשמו של רש"ל הוא כ"י קימברידג' 1244 ADD (מתמאה הטי"ז או הטי"ח), שפותח במילים: 'אמר ר' שמעון ק' לביא הרבה יענ' ומצא' התלהל לאל בהוציא המילות הזרות הנמצאות בספר הזהר לאור וה' עזרני'.

ביאור המילים הזרות נדפס לראשונה ללא ציון שם המחבר בספר ישיע יר' לר' ישעיה ב"ר אליעזר חיים מניצה, כונציאה בשנת שצ"ז.⁵¹ נוסח הביאור הנדפס מבוסס על הגרסא שבכ"י מוסקבה-גינצבורג 314, שנכללו בה הגהות מר' נתן אוטולינגו. בנוסף להגהות ר' נתן אוטולינגו (שחלקן מובאות לאחר ראשי התיבות נ"א), הוסיף ר' ישעיה גם ביאורים משלו.⁵² בראש הביאור נאמר: 'ביאור מילות הזרות הנמצאות בס"ה שמצאתי אותם בין כתב־יד של הגאון א"א זצוק"ל'.⁵³

הביאור נדפס שנית בסוף ספר יד נאמן לר' אברהם מיראנדה, שאלוניקי תקס"ד (דף סג ע"ב – סד ע"ב). בראש הביאור נאמר: 'אאמ"ן את זה חזיתי בקונטר' ישן מיושן לאחד קרש בשערי' נודע שמו מתוקן המקובל, הן הראנו את כבודו ביוסדו אר"ש הפיוט הנכבד של בר יוחאי ששמו חתם שם בראשו שמעון לביא וז"ל הקונטרס אות באות ביאור (קצת) מילות זרות שבספר הזהר שחבר החכם המקובל כמה"ר שמעון ק' לביא יצ"ר'. עליפי נוסח זה נדפס הביאור שנית בספר קבוצת חכמים, וינה תרכ"א (עמ' 82-87).

עקבות ביאור המילים הזרות נכריס בספר כתם פז. רש"ל מגלה עניין רב בפירוש המילים הזרות לזוהר ובהקדמה לספר כתם פז הוא אומר: 'קודם בואי לבאר ולהרחיב סתרי דבריהם שומתי מגמתי לכתב ברחב הלשון אשר נפל בו הטעות ... ואת"כ המילות הזרות הנמצאות בו ואחרי כן אבאר הכוונה'. פעמים רבות, מובאות בספר כתם פז אותן גרסאות למילים הזרות, ופירושים דומים לפירושי ביאור המילים הזרות.⁵⁴ רש"ל משתמש בדברי

דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, עורך י' דן, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ת, השמיט, עמ' 58, הערה 250.

51 חבור זה מופיע בכ"י מוסקבה-גינצבורג 676, דף 81 ע"א – 85 ע"ב. על ספר ישיע יר' ראה י' גרס, ספרות ההנהגות, תולדותיה ופסקיה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 75, הערה 117.

52 בהקדמת הספר אומר ר' ישעיה: '... והוספתי משלי איזה דבר'.

53 שלום, (שהעתיק ספר זה בכתב־ידו) ספר שמורכו בביאור של ר' יוסף בן שרגא, שדברי קבלה שלו נדפסו בחלק העני של ספר ישיע יר' (בשער ספר ישיע יר' נאמר: 'החלק הראשון פ' מהמלות הזרות וזאת נמצאת בספר הזהר ... ובחלק השני ילמדנו רבנו דרך ישרה שצריך כל בר ישראל להנהיג עצמו על שולחנו קודם סעודתו ואחר אכילתו ע"ד האמת מהמקובל האלוהי ... כמה"ר יוסף בן שרגא זצוק"ל'). ראה שלום, ביבליוגרפיה (הערה 42 לעיל), עמ' 197, סימן 53. על קביעת זו חזר חשבי במשנת הזהר (הערה 42 לעיל), כך א, עמ' 115. במאמרים אחרים מתאר שלום את ביאור המילים הזרות שבספר ישיע יר', ולא מייחס אותו לר' יוסף בן שרגא. ראה שלום, פרקים מתולדות ספרות הקבלה (הערה 50 לעיל), עמ' 324-325, הערה 1, כתב־יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 46.

54 השווה את דברי הביאור לערך 'אספיקא', בביאור המילים הזרות, (כ"י יד קמברידג' 1244 ADD) ו ע"א [כתב־היד אינו ממוספר] לפירוש בספר כתם פז, א קבנ ע"א; את הערך אצטונא (שם, שם) לכתם פז, א כב ע"א; את הערך ביטודניא (שם, שם), דף 1 ע"א – ע"ב לכתם פז, א רכנ ע"א; את הערך הורמטקין (שם, דף 2 ע"א), לכתם פז, ב שיד ע"ב; את הערך הורמנא (שם, שם) לכתם פז, א סכ ע"ב; את הערך הוריפלא (שם, שם) לכתם פז, א סא ע"ב; את הערך טספריא קמרי (שם, דף 2 ע"ב – דף 3 ע"א) לכתם פז, א קנ ע"ב; את הערך טרימא (שם, דף 3 ע"א) לכתם פז, ב שכנ ע"ב; את הערך טיקלא (שם, שם) לכתם פז, א רמח ע"ב; את הערך טוריניא (שם, שם) לכתם פז, א כה ע"א; את הערך טיפסא (שם, שם)

הביאור בצורה חופשית, ולעיתים רבות מרחיב את הדברים המובאים בביאור המילים הזרות. אביא שתי דוגמאות המצביעות על היחס בין ספר כתם פז לביאור המילים הזרות. בביאור המילות הזרות מפורשים המילים 'הורמנא דביכרי':

מקומות שבהם נאחזים וניצודים מיני חיות ועופות ודגים כל א' לפי עניינו אם של חיות נקרא ביכר חיות ואם הם דגים נקרא ביכר דגים ואם הם בהמות נקרא ביכר בהמות ובלעז בושקי ולפי שזה העולם השפל הוא כדמיון הביכר לבני אדם השרים והשופטים בהם נקראים הורמני דביכרי ואליהם הקול קורא ואו' הורמני דביכרי הטו אזניכם ושמעו תוכחתי.⁵⁵

המילים המבוארות, מופיעות בספר הזוהר, פרשת מקץ, דף רג ע"ב, שם נאמר: 'זכרוא קרי בחיל לכון אמרין הורמני דבורירי מאן מנכון דחמי ולא חמי'. בפירוש כתם פז לדברים אלה, מביא רש"ל את הנוסח 'הורמני דביכרי', הקיים בביאור המילות, ומפרש מילים אלה בצורה דומה:

הכרוז הזה יוצא ואומר בכח לכון אמרי הורמני דביכרי כך מצאתי בנוסח' אחת ישנה והכוונה בזה דע כי כל מקום שמתקבצים בו עופות או חיות או בהמות לרעות או דגים בחפירה נקרא ביכר ובלעז בושקי והורמני הם המושלים והממונים עליהם והנה בעל הכרוז קורא למנהיגי המדינות הרודים בעם הורמני דביכרי.⁵⁶

בביאור המילים הזרות מפורשים המילים 'זוטא דזפתא':

זוטא דזפתא תחתית ושמרי הפסולת זוטא מלשון זוטו של ים זפתא פסולת מענין זפת או זיוף ולפי שמזייפין הדברים בדבר הפחות ממנו נקרא זיוף ובכל הספרים כתוב מכאן והלאה מלין בזוטא דזפתא לזעירין דטנקין או דתנקין לפרשא מלא והוא טעות, כי הלשון האמיתי הוא מכאן מלין בזוטא דזפתא לזעירין דננקין והפ' הוא כי ע"כ הגיע הסודות בפ' בסוד האצילות ומכאן והלאה ידבר בעולם התחת' שהוא עולם המורגש שהוא כדמיון השמרים והפסולת והעכירות ונמסר הדיבור והדיבור⁵⁷

(שם) לכתם פז, א עד ע"ב; את הערך טפסא דשקלא (שם, שם) לכתם פז, א קא ע"ב; את הערך טורסקא (שם, שם) לכתם פז, ב תחכ ע"ב; את הערך מטון מלה (שם, דף 3 ע"ב) לכתם פז א צ ע"ב; את הערך מסוסיתא (שם, שם) לכתם פז, ב שמח ע"ב; את הערך מסתמיס סיפונא (שם, שם) לכתם פז, ב שמה ע"ב; את הערך סמיטרא (שם, דף 4 ע"א) לכתם פז, א פה ע"ב; את הערך סוספיתא (שם, שם) לכתם פז, א צב ע"ב; את הערך סורטא (שם, שם) לכתם פז, א רסג ע"ב; את הערך סריקתא (שם, שם) לכתם פז, ב שמו ע"א; את הערך פצירין (שם, דף 4 ע"ב) לכתם פז, א קסח ע"א; את הערך קסטוטירא (שם, דף 5 ע"א) לכתם פז, ב שו ע"ב; את הערך קופסא (שם, שם) לכתם פז, ב שנה ע"א; את הערך קיסטא (שם, דף 5 ע"ב) לכתם פז, א קעז ע"ב; את הערך קומרון (שם, דף 6 ע"א) לכתם פז, א רד ע"ב; את הערך קטפא (שם, שם) לכתם פז, א ס ע"ב; את הערך קודריטא (שם, שם) לכתם פז, ב תיח ע"א; את הערך קרסטל (שם, שם) לכתם פז, א רד ע"ב; את הערך קיטורא (שם, דף 6 ע"ב) לכתם פז, א קיו ע"ב. יש לציין שלעיתים מובאים פירושי המילים הזרות בספר כתם פז ובראשם כתוב: 'ביאור המלות'. ראה למשל כתם פז, א פה ע"ב; א צ ע"ב; א צב ע"ב. לעיתים מובא בספר כתם פז פירוש שונה מהפירוש המובא בביאור המילים הזרות. השווה את הפירוש למילים מקסדר בקטפוי (שם, דף 3 ע"ב) לכתם פז, ב, שכת ע"ב; את הפירוש למילים איסטא בקיסטרא (שם, דף 1 ע"א) לכתם פז, ב שז ע"א; את הפירוש לקרפטא (דף 6 ע"א) לכתם פז, א קנז ע"ב.

55 כ"י קמברידג' ADD 1244, דף 2 ע"א.

56 כתם פז, ב שפא ע"א.

57 על-פי כ"י ירושלים 'הדיבור והביאור'.

בו אפילו לתינוקות היונקים שדי אמותם בדרך משל כי הדברים מבוארים בעצמם בעולם המורגש ואין סכנה בזה.⁵⁸

הפירוש המובא בביאור המילים הזרות הוא לדברי הזוהר בפרשת בראשית דף מט ע"ב, שם נאמר: 'ועל דא מלין אתפרשן לעילא ותתא עד הכא מכאן ולהלאה מלין בזוטא (נ"א בזוטא) דזיפתא לזעיריה דטינקין לפרשא מלה והא אתערו ביה חברייא' בפירוש כתם פז לדברים אלה נאמר:

הרבה טרחתי בכל הספרים הישנים למצוא פשר הדברים האלה ולא מצאתי מנוח לדעתי מפני שנפל הטעות בכל הספרים בנוסח המילות האלה כאשר תראה שנפל הטעות בכל ההעתקות במילות הזרות כי יש ספרים שהעתיקו מכאן ולהלאה מלין בזוטא דזיפתא לזעירין דטינקין ויש ספרים שהעתיקו דזינקין בתי"ו גם שנויים אחרים רבים מצאנו באלה המילות. ושאלתי את פי מלמודי ויעניי ואמר לי כי הגירסא האמיתית היא מכאן ולהלאה מלין בזוטא דזיפתא לזעירין דזינקין לפרשא מלא. ופשר הדברים זוטא הוא קצרונית הדבר ותחתיתו ועכריותו כמ"ש ז"ל במגלת קהלת, ונרץ הגלגל אל הכור זו בכל שהוא זוטו של עולם וכן זוטו שלם הוא תחתיתו שלם, וזיפתא הוא מלשון זפת וכבר נודע כי שרף הזפת הוא הפחות והסרוח שבכל שרפי האילנות עד כי כל המזייף שום דבר והוציאו מטהרתו נקרא מזייף ע"ש הזפת והכונה בזה כי עד הכא הגיעו ממעשה בראשית וצריך לדבר בהם בדרך סוד בעולם האצילות ומכאן והלאה ידבר בעולם התחתון עולם הטבע המורגש שהוא כדמיון השמרים והפסולת והעכריות לגבי גבוה ונמסר הרשות והדבור בו אפילו לתינוקות היונקים שדי אמותם בדרך משל לדבר כי הדברים מכאן והלאה מבוארים בעצמם ואין סכנה בהם.⁵⁹

משה חלמיש, שסקר חלק מכתב־היד של הביאור העלה ספיקות בקשר לאמיתות יחוס החיבור לרש"ל, בעיקר על סמך העובדה ששמו של רש"ל איננו נזכר בכתב־יד רבים של ביאור המילים הזרות, אף לא בכתב־היד הקדום, כ"י ירושלים 480, שהועתק בחייו של רש"ל, בעיר פאס.⁶⁰ בראש כתב־יד זה נכתב, כאמור: 'הרבה חתרנו ומצאנו התהלה לאל ית' במצוא למילות זרות שבספר הזוהר ביאור וי' עזרנו גם בתיקון השיבושים והטעויות אשר נפלו בו ע"י המעתקים בבלי דעת והורקו מכלי אל כלי'. בראש כ"י קימברידג' ADD 1244, כתב־היד היחיד שידוע לי שבו נזכר שמו של רש"ל, נאמר: 'אמר ר' שמעון' לביא הרבה יגענ' ומצאנ' התהלה לאל בהוציא המילות הזרות הנמצאות בספר הזוהר לאור וה' עזרנ'. בעוד שבכ"י ירושלים, האנונימי, נאמר 'במצוא למילות הזרות... ביאור, הרי שר' שמעון' לביא כותב בנוסח שבכ"י קימברידג' 'בהוציא המילות הזרות... לאור'. יהודה ליבס העמיד אותי על האפשרות שביטוי זה אין כוונתו לחיבור, אלא להעתקה ופירסום,⁶¹ ושייתכן שרש"ל לא חיבר את הביאור, אלא רק העתיק אותו והשתמש בו בפירושו לזוהר. יחד עם זאת בפני ר' אברהם מיראנדה עמד כתב־יד שהועתק בחי' המחבר ובו נאמר

58 כ"י קימברידג' ADD 1224, דף 2 ע"א – 2 ע"ב.

59 כתם פז, א קט ע"ב.

60 ראה חלמיש, דברים על מעמד הקבלה (הערה 1 לעיל), עמ' 117-118, הערה 85.

61 פרופ' ליבס הצביע לפני על ההקבלה בין ביטוי זה לביטוי הלטיני, ad lucem edere.

ששמעון ן' לביא חיבר את ביאור המילים הזרות: 'וז"ל הקונטרס אות באות ביאור (קצת מילות זרות שבספר הזוהר שחבר החכם המקובל כמה"ר שמעון ן' לביא יצ"ו.⁶² המובאות שהועתקו לעיל מצביעות על הדרך החופשית בה השתמש רש"ל בביאור המילים הזרות. בפירושו למילים 'זרות' שבזוהר בראשית דף מט ע"ב, שצוטט לעיל, רש"ל מביא בספר כתם פז את הגירסא המובאת בביאור המילים הזרות בשם 'מלמד'.⁶³ דברים אלה מעלים את האפשרות שמחבר ביאור המילים הזרות היה מורו של רש"ל, שנזכר בכמה מקומות בספר כתם פז.⁶⁴

פיוטים

מפורסם ביותר הוא שירו 'בר יוחאי נמשחת אשריך', שזכה לתפוצה עצומה ולפופולריות רבה. דיון מפורט בתפוצתו של שיר זה עשה משה חלמיש במאמרו 'שיר בר יוחאי'.⁶⁵ השיר נודע בארץ-ישראל כבר בשנת שכ"ז. ניתן ללמוד זאת מכך שבתכלאל פעמון זהב של ר' יצחק ונה, שהועתק בשנת שצ"ז, מצוטט בסדר 'הקבלת שבת' את שיר בר יוחאי, ובשולי הגיליון שני בתים נוספים לשיר: 'תוספת למ"ו יחיא אלצהרי'.⁶⁶ סביר להניח שר' יחיא אלצהרי הכיר שיר זה בביקורו בארץ-ישראל בשנת שכ"ז והוא שהפיצו בתימן. בביאורו להקדמת ספר הזוהר, שבו מתואר תיקון ליל שבועות שנערך על-ידי ר' שמעון בר יוחאי וחבורתו, אומר רש"ל: 'זכן אנחנו נוהגים היום בכל ליל ראשון של שבועות ללמוד ולקרות כל פיוטים המיוסדים אצלנו על-פי החכמה. אל אלהי ישראל יעזרונו לאמרם בארץ הקדושה ובבנין אפריון במהרה בימינו'.⁶⁷ ייתכן ושיר בר יוחאי הוא אחד משירים קבליים אלה.⁶⁸

62 ח"א מיראנדה, יד נאמן, שאלתיקי חקט"ד, דף סג ע"ב.

63 כתם פז, א קכט ע"ב.

64 ראה הערה 25 לעיל. פרופ' עמוס גולדרייך הצביע בפני על אפשרות זו.

65 מ' חלמיש, 'שיר בר יוחאי', ספר הזוהר ודורו, דברי הכנס הבינלאומי השלישי במחשבת ישראל, עורך

י' דן, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח, תשמ"ט, עמ' 357-386.

66 ראה כ"י מכון בן צבי 1219, דף 126 ע"א וראה י' טובי, כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים,

תשמ"ב, עמ' 84 (כתב-יד 153) וראה חלמיש, (הערה 65 לעיל), עמ' 358-359.

67 כ"י מוסקבה-גינצבורג 802, דף מ ע"ב. במהדורות הדפוס של ספר כתם פז הנוסח הוא: 'זכן אנחנו

נוהגים היום בכל ליל ראשון של שבועות כל"ב פיוטין המיוסדים אצלנו על-פי החכמה ... כתם פז, א

כד ע"א.

68 אולם, יש לציין שבתיקון ליל שבועות כמנהג יהודי טריפולי המיוחס לרש"ל נאמר שבין כל אחד

משבעת סדרי התיקון יש לאמר 'פומון מענין מתן תורה'. תיאור כזה איננו מתאים לשיר בר יוחאי. משה

חלמיש הצביע על כך שהמקורות הראשונים המביאים את שיר בר יוחאי קרשירים אותו לשבת (ראה

חלמיש [הערה 65 לעיל], עמ' 359-370). אולם, אין בשיד שום דקה לשבת (שם, עמ' 359). הנהוג לשיר

את הפיוט כל"ג בעומר הוא מאוחר (שם, עמ' 371) ואין להניח שרש"ל הכיר את המסורת שרשב"י,

שלו מוקדש השיר, נפטר כל"ג לעומר (על מסורת זו ראה י' ליבס, 'המשיח של הזוהר', הרעיון המשחית

בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 110-111, הערה 99 ושם, נספח ב, עמ' 216).

רש"ל כתב עוד כמה פיוטים. השירים 'שבת כאישון בת עין'⁶⁹ ו'הבה לבי הבה'⁷⁰ נדפסו בסוף הכרך השני של ספר כתם פז, דפוס ליוורנו. פיוטים נוספים של רש"ל הם 'משגית ומופיע צופה כלל ופרט'⁷¹ ו'ישתבח שמך לעד רם וארון האדונים'.⁷² פיוט נוסף של רש"ל, 'מכסה עלי שולחן'.⁷³ מוקדש ל'מנדיל', הוא ר' יצחק בן זמרה. ייתכן ואף הפיוט 'מה יפית ומה נעמת', שסימנו שמעון, שמופיע בקובצי פיוטים מצפון אפריקה, נכתב על-ידי רש"ל.⁷⁴ מרבית פיוטיו של רש"ל מיוסדים על הקבלה, או מכילים רמזים קבליים. הפיוט המפורסם, 'כר יוחאי נמשחת אשריך' מוקדש לגיבורו של ספר הזוהר, ובנוי על סדר הספירות, מספירת מלכות ועד לספירת כתר. הפיוט 'הבה לבי הבה' מוקדש ללימוד חכמת הקבלה, ומכיל רמזים לספירות. לדעת יוסף שיטריט פיוט זה מכיל רמזים לדמותו של דוד הראובני.⁷⁵ אם כך הדבר, ניתן לתארך את כתיבת השיר לשנים 1526-1527, שנות שהותו של דוד הראובני בפורטוגאל, בהם עמד בקשר עם יהודי צפון אפריקה. הפיוט 'מה יפית ומה נעמת', שלדעתי ייתכן שאף הוא מידי רש"ל, טמונים בו רמזים לספירות ורמזים לספר הזוהר ומחברו.⁷⁶ מונחים קבליים מופיעים גם בבקשה 'שבת כאישון בת עין'.

תקון ליל שבועות כמנהג יהודי טריפולי

לרש"ל מיוחס סדר תקון ליל שבועות כמנהג יהודי טריפולי, שהועתק בכ"י אמשטרדם עין חיים 150 בשנת ת"מ ונדפס בוניציאה באותה שנה. בשער הספר נאמר: 'סדר זה תיקן איש חכם ורופא ואבי הקבלה כמהר"ר שמעון לאבי זצ"ל שגורש מספרד מעיר קשטיליאה והוא בנוי על שבע ספירות ומתחיל ממדת החסד'. יסודו של סדר תקון ליל שבועות נמשך על דברי הקדמת הזוהר, דף ח ע"א וזוהר לפרשת

- 69 שיר זה נדפס כמה פעמים ונמצא בכמה כתבי-יד. ראה חלמיש (הערה 65 לעיל), עמ' 357-358, הערה 3. לאחרונה נדפס שיר זה, מנוקד ומבואר, על ידי ח"ר שושנה, אעירה שחר, כרך ראשון, ירושלים, חשל"ט, עמ' יז-יח.
- 70 חלק משיר זה נמצא בכ"י סניסינטי 2043, סימן רעא (בכתב-יד זה [סימנים קעג ושם] נמצא גם השיר שבת כאישון בת עין). שיר זה נדפס, מנוקד ומבואר בספרו של ח"ר שושנה, אעירה שחר, כרך שני, ירושלים תשמ"ג, עמ' שנ-שנז ושם (מעשה תרש), עמ' קפה-קצ.
- 71 נדפס על ידי ח"ר שושנה, שם, עמ' שעט-שפא. פיוט זה מועתק בכ"י פאריס 1433, דף 50ב.
- 72 ראה שושנה, שם, עמ' תטו-תכב. בסוף הבקשה משולב השם שמעון ר' לביא.
- 73 כ"י אוקספורד-בודלי 1941, דף 58 ע"ב.
- 74 ראה שושנה (הערה 70 לעיל), עמ' שנו-שנז. וראה הערה 76 להלן.
- 75 ראה י' שיטריט, 'סודו של דוד הראובני על-פי פיוט ממדורק', תרכ"ץ ס, תשע"א, עמ' 249. קרבה רבה קיימת בין פיוט זה לבין הפיוט 'אהלל שם אל אשר יצר כל יצור בחכמה' של אהרון בר מסעוד. ראה שושנה, (הערה 69 לעיל), עמ' עא-עד. ועל כך עמד שושנה, בפירושו 'מעשה תרש', ראה הנ"ל (הערה 70 לעיל), עמ' קפה.
- 76 כך למשל נאמר בבית האחרון: 'צר קדוש המצא לנו / כי באורך נראה אור / שבעים פנים הוריתנו / שפתותיך נוטפות מור / כל לוצץ לועג בדור / כלם יהיו נמוגים / אהבה בתענוגים' (שושנה, [הערה 70 לעיל], עמ' שנז). הביטוי נר קדוש הוא תרגום של המונח בוצינא קדישא, תוארו של רשב"י בספר הזוהר. ביקורת כנגד ספר הזוהר והעוסקים בקבלה נזכרת כמה פעמים בספר כתם פז. על כך ראה הערות 35-37 לעיל.

אמור, דף צז ע"ב — צח ע"א.⁷⁷ לדעת יהודה ליבס, תיאורים אלה משקפים מנהג שנהג בקרב מקובלים בני הזמן.⁷⁸ סדר לימוד בליל שבועות נמצא באיגרת המפורסמת של ר' שלמה אלקבץ, שמתאר תיקון ליל שבועות שעשה יחד עם ר' יוסף קארו, טרם עלייתם לארץ-ישראל.⁷⁹ תיאורים דומים מופיעים בכתביהם של מקובלי צפת.⁸⁰ מנהג תקון ליל שבועות התפשט במאה השבע-עשרה⁸¹ והחל מאמצע המאה נדפסו ספרי התקונים הראשונים לליל שבועות, המשקפים את סדר הלימוד המתואר בכתבי האר"י (המאפיין סדר לימוד זה הוא הקריאה בשלושת הפסוקים הראשונים והאחרונים שבכל פרשה).⁸² התיקון המיוחס לרש"ל מחולק לשבעה סדרים, המקבילים לספירות מחסד ועד מלכות. כל סדר כולל פסוקים מתחילת ספר בראשית (על-פי ימי הבריאה), פסוקים מספר ישעיהו ומספר תהלים ולאחריהם פסוקים הקשורים לספירה שלה מוקדש הסדר. בכל אחד מהסדרים קוראים את המשנה הראשונה של כל אחד מששת סדרי המשנה (בסדר השביעי קוראים את הפרק האחרון שבסדר טהרות). בסדר השביעי נכללת גם קריאה בפרשת אמור מהוזהר. בין כל סדר וסדר יש לאמר 'פזמון מענין מתן תורה'. סדר הלימוד המיוחס לרש"ל שונה מסדרי הלימוד שבכתבי אלקבץ, הרמ"ק ותלמידיו האר"י, וכן מתקוני ליל שבועות שנפוצו במאה השבע-עשרה, שמבוססים על סדר הלימוד

- 77 על מנהג תקון ליל שבועות ומקורותיו ראה י"ד וילהלם, 'סדרי התיקונים', עלי עץ — מנחת דברים לש"י שוקן, ירושלים, תש"ח-תשי"ב, עמ' 125-146; תשבי (הערה 42 לעיל), כך ב, תקלא-תקלב; ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, 131-132; ליבס, (הערה 68 לעיל), עמ' 187-188, ועמ' 208-212; E.R. Wolfson, 'Forms of Visionary Ascent as Ecstatic Experience', 212-208 P. Schafer and J. Dan, eds, Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After, Tübingen 1993, pp. 213-214, note 21. מחקרי חג 5, תשנ"ד, עמ' 62-78. [מחקר זה לא עמד לפני בשעת כתיבת מאמרי].
- 78 ראה ליבס (הערה 68 לעיל), עמ' 210-212. והנ"ל, כיצד נתחבר ספר הוזהר (הערה 50 לעיל), עמ' 5, הערה 16 (וזאת בניגוד לדעתו של וילהלם [הערה 77 לעיל], עמ' 126). תקון ליל שבועות נזכר גם בכתבי רמ"ל (ראה וילהלם, שם, שם) ובכתבי ר' דוד בן יהודה החסיד (ראה בספר אור זרוע, כ"י בריטיש מידוואוס 771, סוד חג השבועות, דף עב ע"ב — ע"ג ע"א).
- 79 מגיד מישרים לר' יוסף קארו, ירושלים תש"כ, עמ' 18. ספר שני לוחות הברית לר' ישעיה הלוי הורוויץ, ירושלים תשל"ה, מסכת שבועות, דף ל ע"א.
- 80 ראה את דברי ר' משה קורדובייר, ספר הוזהר עם פירוש אור יקר, ירושלים תשכ"ב, כך א, עמ' עז וזאת דברי ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, סדרת כל כתבי האר"י, חלק ט, ירושלים תשמ"ח, ענין חג שבועות, עמ' רב-רג. (וראה גם את דברי אברהם גלנטי ב'מנהגים טובים וקדושים הנהגים באר"י', המצוטטים על ידי וילהלם [הערה 77 לעיל], עמ' 125).
- 81 ראה בסוף ספר תקוני שבת, קראקא תשי"ד (על חבור זה ותאריך הדפסתו ראה ג' שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תליאביב תשל"ה, כך ראשון, עמ' 62, הערה 2; ח' ליברמן, 'ספר תקוני שבת', קרית ספר לח, תשכ"ג, עמ' 391-393, י' אלבוים, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש עשרה, ירושלים תשי"ג, עמ' 200-202). בספר שני לוחות הברית (הערה 79 לעיל), מסכת שבועות, דף כט ע"ב ובתיקון ליל שבועות הנדפס בסוף ספר טוב הארץ לר' נתן שפירא, ויניציאה תט"ו, דף עה ע"א.
- 82 סדר התקון הראשון שנדפס הוא סדר קריאה ותיקון לליל חג שבועות והושענא רבה, ויניציאה ת"ח. ספרי תקונים נוספים נדפסו במנטובה תט"ו, אמשטרדם תכ"ט, אמשטרדם תנ"א, וויניציאה תנ"ו. הקריאה בשלושת הפסוקים הראשונים והאחרונים שבכל פרשה נזכרת בשער הכוונות [הערה 80 לעיל], דף רב-רג.)

שתואר בכתבי האר"י. ייתכן שתקון ליל שבועות כמנהג קהילת טריפולי מבוסס על סדר שתוקן על-ידי רש"ל, שהרי כאמור, הוא מזכיר בספר כחם פז לימוד ואמירת פיוטים בליל שבועות.⁸³ מנהג תקון ליל שבועות היה נפוץ במאה השש-עשרה בחוגים נוספים לחוגי המקובלים מבית מדרשם של אלקבץ, הרמ"ק והאר"י.⁸⁴ הדבר יכול להעיד על רציפות בקיום מנהג הלימוד בליל שבועות בקרב יהודי ספרד, מזמן חיבור הזוהר ועד לאחר הגירוש. אולם, ייתכן גם שהמנהג חודש במאה השש-עשרה על-ידי מקובלים שונים, בעקבות השפעתו הגוברת של ספר הזוהר.

פרט לחיבורים שנמנו לעיל, נמצא בכתב-יד חומר מאגי שלדברי ר' אברהם כלפון מקורו במשפחת ר' שמעון לביא: 'אלה הגורלות מצאתי אותם כתיבת יד קדמון ממשפחת רבי שמעון לביא תנצב"ה בעל המחבר כחם פז על הזוהר'.⁸⁵ ייתכן שרש"ל כתב חיבורים נוספים שלא הגיעו לידינו. כאמור, החיד"א ורובני ליורנו יודעים על פירוש לזוהר שמות שהוא חיבר, ואיננו מוכר לנו. רש"ל מזכיר דברי תשובה ששלח לנוצרי פולו בענין עשיית צלמים. גם דברים אלה לא הגיעו לידינו. רש"ל מזכיר גם את טענותיו כנגד מחבר הספר שטען שהגאולה ותחיית המתים יתרחשו באלף השביעי. לא ברור מדבריו אם העלה על הכתב את טענותיו או שאמרם בעל פה. ייתכן גם שרש"ל כתב פיוטים נוספים שעדיין ספונים בכתב-יד.

ג. תפוצתם של כתביו והשפעתם

השיר בר יוחאי נדפס לראשונה בספר היכל ה' בראשית המאה הי"ז.⁸⁶ מחבר ספר היכל ה', ר' יחיאל לוריא אשכנזי, הגיע בסוף המאה השש עשרה כשליח מצפת לאשכנז ואיטליה⁸⁷ וסביר להניח שהוא הכיר את השיר בארץ-ישראל והביאו עמו לאיטליה. שנים ספורות מאוחר יותר, בשנת שע"א, נדפס השיר פעם שניה בפראג, בראש ספר אמרי בינה של ר' יששכר בער בן משה פתחיה מקרמניץ, בשם 'שיר ושבח להרשב"י זצ"ל הובא מהארץ

83 ראה לעיל, ליד הערה 67. במקום אחר מדבר רש"ל על לימוד בתורה בנביאים ובתורה שבעל פה ב'ליל כלה': '... אשר לנגדם שושביני מטה הם העוסקים בתורה בנביאים ובתורה שבע"פ בליל כלה נדבקים עם שושביני הכלה העליונים'. כחם פז, א רצ"ע.

84 ר' משה כלץ מצטט את דברי ספר אור זרוע שהוזכרו לעיל (הערה 78) בתוספות שלו לספר המוסר, קושטא רצו, (דפוס צלום י"ם תשל"ד), דף קכז. ר' אברהם סבע, בפירושו לפרשת אמור, מזכיר למוד בתורה שבעל פה בליל שבועות ותורה שבכתב ביום. ראה צרור המור, חל אביב תשל"ה, ויקרא דף י"ד ע"ב. באגודת אוזוב של ר' יצחק האוובי (על חבור זה ראה ר' רצהבי, 'אגודת אוזוב, חיבור בלתי נדע', ארשת ד, תשכ"ו, עמ' 202-212). נאמר: 'וכשיגיע ליל מ"ט תשלום ספירת העומר צריך שיעסק בתורה שבע"פ כל ליל שבועות וביום קבלת תורה בתורה שבכתב'. ראה כ"י לונדון, ולמדונה 298 (לפנים ירושלים, מהלמן 17), דף 118 ע"ב. דברים דומים מופיעים בקובץ דרשות של דרשן שפעל בראשית המאה ה"ט, 'שבכ"י פרמה פלטינה 2627, דף 335-336. אני מודה לר' אברהם דוד שהפנה את תשומת לבי לכתב-יד זה. וראה מקורות נוספים המצוינים במאמרו של חלמיש, הערה 77 לעיל, עמ' 63-64.

85 כ"י מכון בן-צבי 228, עמ' 59-69.

86 ר' יחיאל לוריא אשכנזי, ספר היכל ה', ויניציאה, חש"ד, דף מד ע"ב — מה ע"א. על התאריך בו נדפס ספר זה ראה א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 152.

87 ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין, כך ראשון, ירושלים, תשי"י, עמ' שכט ויערי (הערה 86 לעיל), עמ' 152.

הקדושה⁸⁸. ר' יששכר בער מקרמניץ עמד בקשרים עם ר' שלמל מדרזניץ, וכנראה הוא זה ששלח לו את השיר מארץ-ישראל.⁸⁹ עדות נוספת על כך שהשיר הגיע לאירופה מארץ-ישראל נמצאת בדברי המדפיס של ספר תקוני שבת שבו נדפס שיר בר יוחאי, בקראקא, בערך בשנת שע"ב.⁹⁰ המדפיס, ר' יהודה בן דוד הכהן, מקדים לשיר דברים אלה: 'אמר המדפיס מצאתי באמתחות כתבי הרב א"מ ע"ר (אבי מורי עטרת ראשי) ז"ל שהובא לו פזמון נאה מארץ-ישראל'.⁹¹ פיוטיו האחרים של רש"ל 'הבה לבי הבה' ו'שבת כאישון בת עין' נדפסו כאמור יחד עם שיר בר יוחאי בסוף ספר כתם פז, בליורנו, בשנת תקנ"ה. פיוטים אלה, כמו גם מספר פיוטים אחרים של רש"ל ('משגיח ומופיע צופה כלל ופרט' ו'שתבת שמך לעד רם ואדון האדונים'), נדפסו בקובץ הפיוטים רני ושמתי בוינה תר"כ, קובץ שנדפס מאוחר יותר (מראכיס תרפ"א) תחת השם שיר ידירות.⁹²

גם, ביאור המילים הזרות בספר הזהור זכה לתפוצה רבה, עבר גילגולים רבים, והשפיע על פרשני זוהר רבים, מבלי איזכור שמו של רש"ל. במקום אחד מצאתי פירוש שמקורו בביאור המילים הזרות המיוחס לרש"ל, המובא בשם האר"י.⁹³

ר' אברהם אזולאי כלל בספרו אור החמה שנכתב בארץ-ישראל בראשית המאה השבע עשרה⁹⁴ פירושים אנונימיים קצרים למאמרי ספר הזהור וציננס כ'גיליון'.⁹⁵ בין הפירושים האלה מובאים גם ביאורים שמקורם בביאור המילים הזרות⁹⁶ ופירושים למאמרי זוהר, שלהם דמיון לפירושי הזהור שבספר כתם פז.⁹⁷

- 88 ספר אמרי בינה לר' יששכר בער בן משה פתחיה מקרמניץ, פראג שע"א, דף ג ע"ב.
- 89 ראה מ' כהנו, ספר תולדות האר"י, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 42-45; אלכויים (הערה 81 לעיל), עמ' 186, הערה 8 ושם, עמ' 189, הערה 26; גריס (הערה 51 לעיל), עמ' 76-77.
- 90 ראה חלמיש (הערה 65 לעיל), עמ' 361, הערה 22 ואלכויים (הערה 81 לעיל), עמ' 202, הערה 75. על תאריך הדפסת ספר תקוני שבת, ראה הערה 81 לעיל.
- 91 תקוני שבת (הערה 81 לעיל), דף ה ע"ב.
- 92 על קובץ זה ראה ח' זעפרני, השירה העברית במרוקן, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 124-128 ועמ' 169-170. קובץ זה יצא לאחורונה לאור בירי אברהם שושנה תחת הכותרת 'אעירה שחר' (לעיל, הערות 69 ר' 70).
- 93 בפירוש הזהור של ר' פנחס בן יצחק חרירי שבכ"י ששן 766, דף 165 ע"א, מובא הפירוש למונח בוצינא דקדינותא שמקורו בפירוש המילים הזרות המיוחס לרש"ל (כ"י קימברידג' 1224 דף 1 ע"ב) לאחר המילים 'ובשם האר"י ולה"ה מצאתי כתוב...'.
94 על-פי שער הספר, הספר נכתב בשנת ישיבו הנה לפרט הקטן, היא שנת שע"ח. ישעיה תשבי, שסבר שכתוב 'ישובו הנה' בכתוב מלא (על-פי הכתיב בפסוק, ירמיהו לא, 8), דחינו שנת שפ"ד, הוכיח שהספר נכתב לפני שנת שע"ט. ראה י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 258-259, הערה 11.
- 95 ראה בהקדמת ר' אברהם אזולאי לספר אור החמה, ירושלים תרל"ו: 'ארכע מפרשים אשר קצתני בו וגם קצת פי' וגליונות שלא נודעו למי הם'.
- 96 השווה למשל את הפירוש למילה אסקופא באור החמה, שם, דף מד ע"א לביאור המילים הזרות, כ"י קימברידג' ADD 1244, דף 1 ע"א; את הפירוש למילים מטון מלה בספר אור החמה, שם, דף כח ע"ב לביאור המילים הזרות, שם, דף 3 ע"ב; את הפירוש למילה סוספיתא בספר אור החמה, שם, דף כח ע"ב, לביאור המילים הזרות, שם, דף 4 ע"א וכן דוגמאות רבות נוספות. לעיתים מובאים ביאוריו של רש"ל בספר אור החמה תחת הכותרת 'ביאור המלות'. ראה אור החמה, שם, דף נה ע"ב והשווה לביאור המילים הזרות, שם, דף 2 ע"ב.
97 ראה בנספח למאמר זה.

ספר רב השפעה שהשתמש בביאור המילים הזרות, הוא ספר אמרי בינה לר' יששכר בער בן משה פתחיה מקרמניץ, שנדפס בפראג בכסליו שנת שע"א.⁹⁸ ספר אמרי בינה מילון למילים הקשות שבספר הזוהר, שמסודר על-פי סדר דפוס קרימונה.⁹⁹ את ספרו מכנה ר' יששכר בער: 'ביאור מספיק על כל מילות זרות הנמצא' בכל ספר הזוהר וכמעט הוא פ"קצר לכל מביני דעת'.¹⁰⁰ ר' יששכר בער מסתמך בפירושו על ספר יצירה, שערי אורה, פירוש הריקנאטי לתורה, ספר מערכת האלוהות, פירוש החיטל לספר מערכת האלהות, ספר דרך אמונה לר' מאיר נ' גבאי וספר פרדס רמונים לרמ"ק.¹⁰¹ מקור חשוב של ספר אמרי בינה הוא ביאור המילים הזרות, שהגיע לידי ר' יששכר בער מצפת, ללא ציון שם מחברו. על כך מעידים דבריו, בסוף הפירוש לשירו המובא בראשית ספר אמרי בינה: 'ואל יעלה על דעת נכרא לומר שפירשתי איזה מילים זרות בדויות מלב כי כמעט רובם הם נמסרים אלי רשום בכתב אמת מצפת תוכ"ב מאיזה גאוני ארץ הקדושה'.¹⁰² הפירוש הגיע לר' יששכר בער מארץ-ישראל באמצעות ר' שלימל דרזניץ, עמו עמד ר' יששכר בער בקשרים.¹⁰³

מילון למילים הקשות בספר הזוהר, שערוך על-פי סדר אלפא בית, בכ"י ורשה 164, כתבייד הכתוב בכתובה איטלקית רהוטה, מן המאה הט"ז או הי"ז, מבוסס על ספר אמרי בינה. לספר אף קיצור, שמופיע בכמה כתבייד.¹⁰⁴ ספר חשוב המשתמש בביאורי ספר אמרי בינה הוא ספר יודעי בינה, פירוש ספר הזוהר שראשיתו חוברת על-ידי ר' יוסף חמיץ והמשכו על-ידי ר' משה זכות. ספר יודעי בינה, שנדפס בחלקו בויניציאה שנת ת"ח תחת הכותרת 'חלק ראשון מספר אור נוגה', מכונה בשער הספר בשם 'ספר יודעי בינה ביאור מילות זרות וקצת ענינים זרים הנמצאים בספר הזוהר על סדר הפרשיות'.¹⁰⁵ ר' יוסף חמיץ

98 ביאור זה נמצא גם בכ"י ניר-יוק בהמ"ל 1671, דף קח ע"א — קנו ע"א, ובכותרתו: 'פי' מלות זרות של זוהר להחכם השלם כמה"ר משה פתחיה ז"ל בעל אמרי בינה (י)'. ובכ"י מוסקבה גינצבורג 676, דף 19א-78ב (אחריו מועתק ספר ישע יה). ביאור למילים זרות, על-פי סדר האלף בית, שערכו זהים לפירושים שבספר אמרי בינה נמצא בכ"י וארשה 164.

99 על ספר אמרי בינה, ועל כתביו האחרים של ר' יששכר בער מקרמניץ, ראה שלום (הערה 42 לעיל), עמ' 196; תשבי (הערה 42 לעיל), עמ' 115; בניהו (הערה 89 לעיל), עמ' 42-45. אלבוים (הערה 81 לעיל), עמ' 186-189; גריס (הערה 51 לעיל), עמ' 76-80.

100 ראה בשער הספר (הערה 88 לעיל), וראה גם בהקדמת המחבר, דף ד ע"ב.

101 ראה בניהו, (הערה 89 לעיל), עמ' 43; אלבוים (הערה 81 לעיל), עמ' 188.

102 אמרי בינה (הערה 88 לעיל), דף ד ע"א. השפעת ביאור המילים הזרות של רש"ל ניכרת כמעט בכל דף ודף בספר אמרי בינה. השווה למשל את פירוש אמרי בינה למילה בוצינא וקרדינותא (שם, דף ה ע"א) לביאור המלות למילה זו (כ"י קימברידג' ADD 1244, דף 1 ע"ב); את פירוש אמרי בינה למילה סוספיתא (שם, דף ו ע"א) לביאור המלות (שם, דף 4 ע"א); את פירוש אמרי בינה למילה אסקופא (שם, דף יב ע"ב) לביאור המלות (שם, דף 1 ע"א).

103 מ' בניהו שעמד על הופעת מילים בערבית בספר אמרי בינה, הציע שמקורם בפירושים שר' שלימל מדרזניץ שלח לר' יששכר בער מקרמניץ. ראה בניהו, (הערה 89 לעיל), עמ' 44. וראה גם אלבוים (הערה 81 לעיל), עמ' 188. כאמור לעיל, בראש ספר אמרי בינה נדפס שיר בר יוחאי.

104 ראה גריס (הערה 51 לעיל), עמ' 70.

105 על ספר יודעי בינה, ראה שלום ביבליוגרפיה (הערה 42 לעיל), עמ' 207; הג"ל, כתבייד בקבלה (הערה 53 לעיל), עמ' 151; הג"ל, שבתי צבי (הערה 81 לעיל), כרך ב, עמ' 631; תשבי (הערה 94 לעיל), עמ' 252-253. יש לציון שפירוש הזוהר המועתק לצד ספר יודעי בינה שבכ"י ירושלים 482⁴ תחת הסימן פ"ה (פירוש הזוהר ?) הוא פירוש זוהר שר' משה זכות כתב לאחר שחיבר את ספר יודעי בינה. על כך מלמדים ראשי התיבות אמ"ז (אמר משה זכות), המובאים בפירוש זה, כמו גם ההפניות לספר יודעי בינה (ראה למשל: 'כבר תירצתי בס' י"ב מה שנ"ל נכון' כ"י ירושלים 482⁴ דף 40 ע"א וראה גם שם, דף

מצייץ בהקדמתו לספר אור נוגה, את ספר אמרי בינה של ר' יששכר בער מקרמניץ כאחד ממקורותיו.¹⁰⁶

החל ממהדורת ספר הזוהר שנדפסה בזולצבאך, בשנת תמ"ד, נדפסים פירושי ספר אמרי בינה, במרבית המהדורות של ספר הזוהר.¹⁰⁷ בחלק ממהדורות הזוהר המאוחרות יותר, יוחס ספר אמרי בינה לר' משה זכות.¹⁰⁸ במהדורות רבות מובאים פירושי ספר אמרי בינה, ללא ציון מקורם. מקורם של רבים מפירושים אלו הוא, כאמור, כבביאור המילים הזרות. דברי ר' יששכר בער בספר אמרי בינה, על כך שמקור פירושו הוא מארץ-ישראל, כמו גם הופעת הביאור בספרו של ר' אברהם אזולאי, מעידים על תפוצתו של ביאור המילים הזרות בארץ-ישראל בראשית המאה השבע עשרה. ר' אברהם אזולאי הגיע לארץ-ישראל מפאס וניתן היה לשער שהוא הביא את ביאור המילים הזרות מצפון אפריקה לארץ-ישראל. אולם, ככל הנראה ר' אברהם אזולאי הגיע לארץ-ישראל לאחר שנת שע"ג,¹⁰⁹ בעוד שספר אמרי בינה נדפס בפראג, כבר בשנת שע"א. מכאן, שביאור המילים הזרות נשלח מארץ-ישראל לפראג לפני שר' אברהם אזולאי הגיע לארץ-ישראל.

בראשית המאה הי"ז וככל הנראה כבר קודם לכן, הגיע ביאור המילים הזרות לאיטליה. אנו למדים זאת מהעתקת הביאור בכ"י ניר-יוק בהמ"ל 1574, בעיר קוניאן, בסביבות שנת שס"ב. נוסח זה, שהיה בידי משפחת אוטולינגו, הוא כאמור מקורו של הביאור הנדפס בספר ישע יה,¹¹⁰ ונראה שהגיע לאיטליה מארץ-ישראל.¹¹¹

חיבורו העיקרי של רש"ל, ספר כתם פז, מצוטט במקורות ספורים בלבד לפני הדפסתו בליוורנו, כמאתיים שנה לאחר חיבורו. הספר הראשון שמצטט מספר כתם פז הוא ספר

80 ע"ב). על-פירוש זה ראה שלום, כתבי-יד בקבלה (הערה 53 לעיל), עמ' 152. (דברי שלום כאן קשים. הוא מצייץ שבעל פ"ה מזכיר את הפירוש האחר [כלומר, ספר יודעי בינה], אבל מיד אחר כך אומר שהרמ"ז, מחברו של ספר יודעי בינה מתיחס לבעל פ"ה? בציטוט ששלום מביא מדף 60 [נחקר מה היה החידוש שחידש מזה ה"ה?], אין מדובר על מחבר פ"ה, [שהוא כאמור הרמ"ז עצמו]. כדברי שלום, אלא על הקדוש ברוך הוא!).

106 הקדמת חמ"ץ לספר אור נוגה נדפסה אצל ליכאוריטש (הערה 1 לעיל), עמ' כא. שלום, ששם לב לשיכותם של ביאורי המילים הזרות שבפירוש זה לרש"ל, סבר שמקורם בכתב-יד של ספר כתם פז (שאף הוא מצוטט בספר יודעי בינה), ולא בביאור המילות המיוחס לרש"ל, ולכן ציין שישנו הגירסאות למילים קשות זרות בוותר הבאות כאן מתוך כתב היד של ס' כתם פז, שונים לפעמים מהנמצאים ברפוס הספר, שלום, כתב יד בקבלה (הערה 53 לעיל), עמ' 152. לא ברור לי אם שלום התכוון לביאורי המילים הזרות המובאות בפירוש יודעי בינה או בפ"ה.

107 ראה שלום, ביבליוגרפיה (הערה 42 לעיל), עמ' 195 ותשבי (הערה 42 לעיל), עמ' 115.

108 ראה בשער ספר הזוהר, דפוס שאלוניקי תר"ה.

109 ראה תשבי, (הערה 94 לעיל), עמ' 256, הערה 7.

110 ראה הערה 47 לעיל. שלום (הערה 53 לעיל), עמ' 48, סבר שכתב-היד שהועתק על ידי סלימן בן אברהם ן' מג"ר פאס בשנת שיי"ט, הוא שהתגלגל לידיו של ר' אליעזר חיים. אולם, העובדה שסדר הערכים שבספר ישע יה שונה מהסדר שבביאור המילים הזרות שבהעתקת סלימן ן' מג"ר, כמו גם קיומם של הגהות נתן אוטולינגו בספר ישעיה, מצביעים על כך שמקורו של ספר ישעיה הוא ביאור המילים שהיה בידי משפחת אוטולינגו.

111 לצד ביאור המילים הזרות שבכתב יד הג"ל מועתקים יצירות שמקורם מארץ-ישראל. וראה הערה 47 לעיל. על כך אנו למדים גם מהעתקת הביאור על ידי ר' עזרא מפאנו בכ"י מנטובה 115 (תוספת בשעת ההגהה).

יודעי בינה. לשונות מפירושו של רש"ל מופיעים הן בפירוש הזוהר שנכתב על-ידי ר' יוסף חמץ והן בחלקים שנכתבו על-ידי ר' משה זכות. בהקדמה לקובץ חיבוריו, ספר אור נוגה, כותב ר' יוסף חמץ: 'זמה גם שהנה ה' נצב עלי והביא לפני פי' קצת פרשיות מספר הזוהר שפי' הרב הגדול המקובל הנאמן כמוהר"ר שמעון בן לביא אשר הרביץ תורה בעיר טריפולי שבמערב כבדו שמה מעיר פיס שבאמת שפתים ישק והוציא תעלמות חכמת קבלה כפי דרך הקדמונים וגם ממנו לקטתי עומרי להביא לפניך בספר הזה'.¹¹² ר' משה זכות, שהמשיך בבירור הזוהר במקום שר' יוסף חמץ הפסיק בו, מזכיר את פירושו של רש"ל, שקיבלו מידי ר' יוסף חמץ. מדברי ר' משה זכות אנו למדים שבידי ר' יוסף חמץ היה פירוש כתם פז לפרשות בראשית, נח ולך לך בלבד: 'וגם פי' רב א' פסי גדול בישראל שהניח הרי"ח נר"ו בידי ספרו והוא פי' על פר' בראשית ונח ולך לך אין עוד, וכפי מה ששמע הרי"ח אומר שהיה הרב שהרביץ תורה בק"ק טריפולי ממערב ושמו ר' שמעון לביא ז"ל והוא הרש"ל הנזכר בדברנו'.¹¹³

פירושים רבים מספר כתם פז מופיעים בקובץ פירושי זוהר הנמצא בכ"י בית-מדרש אשכנזים בלונדון.¹¹⁴ קובץ זה, שכתחילתו מובאים ביאורי ר' אברהם חזקוני לספר הזוהר, המכונים שתי ידות, מכיל לקט של פירושי זוהר, ביניהם פירושים של ר' משה קורדוביו, האר"י, ר' מנחם די לונדאנו, ר' משה זכות, ר' נתן שפירא ור' בנימין הלוי. בכתב-היד מופיעים פירושים רבים בשם ר' עזריאל (והגהות תחת הכותרת נלעד"ע), הוא ר' עזריאל מקרוטשין, שייתכן שהוא המלקט של חיבור זה.

פירושו של רש"ל מובאים לרוב תחת הכותרת מהרש"ל, ולעיתים הוא נזכר כ'הרב הגדול המקובל כמוהר"ר שמעון לביא'.¹¹⁵ עורך החיבור מציין פעם אחת: 'זאת מצאתי בשם גאון אחד וכהנה רבה ושמו ר' שמעון לביא שהיה אב"ד בטריפולא במדינת מערב'.¹¹⁶ מובאות מספר כתם פז נמצאות גם בספר אשל אברהם לר' אברהם טוביאנה, שנכתב בשנת תקמ"א, ונדפס יחד עם ספר עץ חיים לר' יהודה חנין בליוורנו, בשנת תקמ"ג (ארבעה עשרה שנים לפני הדפסתו של ספר כתם פז).¹¹⁷ בהקדמה לספרו, הוא מספר שמצא את כתב-היד אצל ר' ישועה הכהן טנוגי מתונים: 'ומדי עברי בשליחות מצוה לעיר תהלה תונס יע"א מצאתי בבית גנוי החכם השלם הנגיד המפורסם כהר"ר ישועה הכהן טנוגי הי"ו אשר עשה חסד לאברהם כפעם בפעם, ושם ראיתי מעשה ידיהם של צדיקים פי' על הזוהר להרב המקובל האלהי מוהרש"ל שחבר פיוט בר יוחאי והיתה מנוחתו בק"ק טריפולי. כך שמעתי'. לעומת כתב-היד של פירושו של רש"ל שהיה בידי ר' יוסף חמץ, שהכיל פירושים לפרשיות בראשית, נח ולך לך בלבד, כתב-היד של ר' ישועה הכהן טנוגי, ממנו מצטט ר'

112 ראה ליבאוויטש (הערה I לעיל), עמ' כ"א. וראה תשבי (הערה 94 לעיל), עמ' 252-253, הערה 300.

113 יודעי בינה, כ"י ירושלים 482^ו דף 72 ע"ב וראה שלום (הערה 53 לעיל), עמ' 151.

114 לחיאור כתב-היד ראה בניהו (הערה 21 לעיל), עמ' עג, הערה 287. אני מודה לידידי, ד"ר דניאל אברמס, שהפנה את תשומת לבי לכתב-יד חשוב זה.

115 כ"י בית מדרש אשכנזים בלונדון 56, דף יג ע"ב. וראה גם שם, כג ע"ב ('הרב הגדול לביא').

116 שם, דף כט ע"א.

117 ראה בהקדמת ר' אברהם טוביאנה לספרו: 'ראשית אל לבי ואטע אשל בבאר שבע בחו' מרחשון שנת א"ס יתמהמה ורא לידי גמר יום ר"ח סיון שנת הנו', אני מודה לידידי מר אריק פלו, שהפנה את תשומת לבי לספר זה.

אברהם טוביאנה, הקיף את פירושו של רש"ל לכל פרשיות ספר בראשית.¹¹⁸ כאמור, ממנו נרפס הספר.

מובאה מספר כתם פז מצויה בספר יעיר אוזן של החיד"א, שנרפס כשנתיים לפני הדפסת ספר כתם פז, אף הוא בעיר ליוורנו. החיד"א מצטט מדברי רש"ל בפירושו לתחילת זוהר פרשת בראשית: 'ואגב אומר מה שראיתי להרב עיר וקדיש הרב מהר"ר שמעון לביא ז"ל בפירושו הזהר'.¹¹⁹

המקורות שהזכרנו הביאו לשונות מספר כתם פז. ברם, מלבדם, ישנם מקורות שיש להם דמיון מסוים לפירושו. כבר הזכרנו את פרושי הזוהר המובאים בספר אור החמה. משה חלמיש, במאמרו על ר' יעקב איפרגאן, מעלה את האפשרות שמקובל זה, שכתב את יצירותיו בצפון אפריקה בראשית המאה הי"ז, היה לפניו ספר כתם פז.¹²⁰ ברם לא מצאתי לכך הוכחה ברורה. דומה, כדברי משה חלמיש, שהדמיון בין שני המקובלים נובע משימוש במקורות זהים, ואף מתוך מגמות רעיוניות דומות, המאפיינות את הקבלה בצפון אפריקה לפני תפוצתה של קבלת האר"י.

בספר מעשה צדיקים של ר' אברהם כלפון, מופיעה מסורת על כך שהאר"י ירע על מעלתו הרמה של רש"ל: 'ושמעתי מזקנים שקבלה בידם שהרב האר"י ז"ל הגיד למהרח"ו ז"ל שיש חכם א' במערב מקובל גדול שאם יהיה בכאן ישיג השגה גדולה'.¹²¹ אולם, לא מצאתי בכתבי האר"י ותלמידיו עדות על כך שכתביו היו ידועים להם.

תפוצתו המועטה של ספר כתם פז נבעה מהדומיננטיות של קבלת האר"י, שדחקה מפניה שיטות קבליות אחרות. עדות לכך יש בדברי ר' משה זכות שמסתגי מההזדקקות לפירושים שלא על דרך קבלת האר"י: 'ובטלתי רצוני האדוק רק בדברי האר"י וזה"ה מפני רצוני'¹²² להתנהל מעט בדרכי הראשונים הלא הם מהרמ"ק וזה"ה והרח"ו וזה"ה קודם שזכה לשפע הקדש מרבו המקודש האר"י וצוק"ל וגם פי' רב אחד פסי'¹²³ גדול בישראל שהניח הרי"ח נר"ו בידי ספרו ... ושמו ר' שמעון לביא'.¹²⁴ ר' יוסף חמיץ, לעומת זאת, גלה עניין רב והערכה רבה לפירוש הזוהר של רש"ל: 'ומה גם שהנה ה' נצב עלי והביא לפני פי' קצת פרשיות מספר הזהר שפי' הרב הגדול המקובל הנאמן כמוהר"ר שמעון בן לביא ... שבאמת שפתים ישק והוציא תעלמות חכמת הקבלה כפי דרך הקדמונים'.¹²⁵ האיזכורים הבוודיים מספר כתם פז, עד הרפסתו, אינם קשורים רק לדומיננטיות של קבלת האר"י, אלא לעובדה שרק העתקים בוודיים שרדו מספר זה. המקובלים המעטים שספר כתם פז הגיע לידיהם, הביאו לשונות מן הספר באריכות, וטרחו בהדפסתו.

118 כך למשל ר' אברהם טוביאנה מצטט מפרשת בראשית (שם, דף מג ע"ב); פרשת נח (שם, דף קיו ע"א); פרשת וישב (שם, דף מב ע"א); פרשת ויגש (שם, דף סא ע"ב) ופרשת ויחי (שם, דף מה ע"א).

119 ספר יעיר אוזן להחיד"א, ליוורנו תקנ"ב-תקנ"ג (והשווה כתם פז, א נ ע"א). אני מודה לפרופ' מאיר בניהו שהפנה את תשומת לבי לדברים אלה.

120 מ' חלמיש, ר' יעקב איפרגאן ויצירותיו, פעמים 34, תש"נ, עמ' 86. חלמיש מצביע על נקודות דמיון בין דברי ר' יעקב איפרגאן לדברי רש"ל בספר כתם פז, אך מציין שיתכן ודמיון זה נובע ממקורותיהם המשותפים. ראה שם, עמ' 94, הערה 46.

121 כלפון, מעשה צדיקים (הערה 1 לעיל), דף 82 ע"א.

122 הכוונה לר' יוסף חמיץ.

123 כלומר מפאס.

124 יודעי בינה, כ"י ירושלים 482, דף 27 ע"ב. וראה תשבי (הערה 94 לעיל), עמ' 254.

125 ראה ליבאוויטש (הערה 1 לעיל), עמ' כ"א.

נספח

פירוש ספר הזוהר שבספר אור החמה ויחסו לספר כתם פז

בספר אור החמה לר' אברהם אזולאי מצויות הערות שקורא להן 'גיליון'. ר' אברהם אזולאי כותב בהקדמה לספרו שהם: 'קצת פי' וגליונות שלא נודעו למי הם'. נראה שמדובר בהגהות שמצא בגיליונות ספרי זוהר שונים. כאמור לעיל, אחד מהחיבורים האלה, הוא ביאור המילים הזרות לספר הזוהר המיוחס לרש"ל. פירוש נוסף שמוכא, בעיקר לפרשות הראשונות של הזוהר, מכיל הקבלות רבות לפירושי ספר כתם פז וטרמינולוגיה האופיינית לרש"ל. מספר דוגמאות יגלו מהו היחס שביניהם.

בפירוש למאמר האותיות המוכא בהקדמת ספר הזוהר, דף ב ע"ב — ג ע"ב, בשם רב המנונא סבא, מביא ר' אברהם אזולאי פירוש מן ה'גיליון':

גליון. כד בעא קוב"ה וגו' עד לא ברא קב"ה עלמא הוה מסתכל צריך לדעת מה שאמרו במקומות רבים בדבר ה' שמים נעשו וגו' (תהלים לג, 6) הוא בכ"ב אותיות מוצאות הדיבור שהם אחה"ע בומ"ף דטלנ"ת גיכ"ק זסשר"ץ והם סוד הכ"ב מוצאות שנצטיירו באדם מכח הנשמה שהם כ"ב אותיות תורה עיל', כנזכר בס' יצירה¹²⁶ צרפן שתלן המירן וצר בהם נפש כל היצור וכל עתיד לצור...ומה שאמרו האותיות כלם הוא דרך משל וחידה לפועל שכל מעשיו בחכמה ועשה אותם שלמים שמעלה אותם במחשבה ובונה והורס במחשבתו עד שיוצא הדבר שלם.¹²⁷

בהקדמה לפירוש הדברים בספר כתם פז, מצטט רש"ל אותו פסוק ואותו מאמר מספר יצירה:

צריך אתה לדעת הקדמות מתחייבות זו מזו והם אלה... אחר שהם הגה מפי האל ית' יצאו שנאמר בדבר יי' שמים נעשו (תהלים לג, 6) כשם שאי אתה מדבר שום דבר כי אם בחיבור האותיות אלה עם אלה ומהם תבנה ותכוון התיבה ויצא הדבור שלם כפי צירוף האותיות זו בזו בסוד חקקן חצבן שקלן המירן צרפן וצר בהם נפש כל היצור ונפש כל העתיד לצור... ולפי שסדר אותיות תשר"ק היו באויר הקדמון על הסדר הזה היה בונה עולמות במחשבה ומחריבן לפי שלא נתקנו הכלים עדין לבוא בסדר הראוי לבריאה.¹²⁸

בנוסף לצטוט של אותו פסוק, ואותו מאמר מספר יצירה, שני הביאורים מקשרים את הופעת

126 ספר יצירה, פרק ב, משנה ב.

127 אור החמה (הערה 95 לעיל), דף ג ע"א.

128 כתם פז, א ה ע"א — ו ע"א.

האותיות בסדר תשר"ק לרעיון בריאת העולמות והחרבתם במחשבתו של הקב"ה,¹²⁹ רעיון שאיננו מופיע בקטע הזוהרי המבואר.¹³⁰ בפירוש אור החמה לדרשת החמר הפלאי, הוא רב המנוגא סבא שבהקדמת ספר הזוהר, דף ז ע"ב, מובא מן ה'גיליון' פירוש ארוך המקביל במספר נקודות לפירוש כתם פז לאותו מקום בזוהר:

ומ"ש שבתותי דא שבת עילאה ושבת תתאה וגו' ר"ל על מדת הבינה ועל מדת היסוד ודא שבת דמעלי שבתא היא כ"י [כנסת ישראל] ומ"ש שבתותי דא עגול' ורבוּעא דע כי העולם העליון יקרא בלשון עגולא ר"ל נעוץ סופם בתחלתם ותחילתם בסופם והכל סתו' בלי גלוי עד העמדת האור בכ"י המגלה צורת כל הפנים בדמות כמו שתתגל' הנשמה היחידה בגוף האדם שהוא הדמות והריבוע הוא כ"י מפני שבה נתגלו ונרשמו כל הדבר' שהיו בעיגול וג"כ נקרא ריבוע' שהוציאה ד' רוחות שיש בה מזרח ומערב צפון ודרום שהם ד' ראשי נהרות שיצאו מהעיגול וזה לסיכת העמדת האור בה שהכל היה בסוד עגולה כנו' כשעמד האור נתפשט וחזר למעלה ולארבע פינותיה ודי למבין ועל זה נקרא רבוע ודא הוא שבת דמעלי שבתא וזהו מה שרמזו¹³¹ עגולא בנו רבועא רהיט.¹³² בפירוש כתם פז לדברים אלה נאמר:

שבתותי דא שבת עילאה ושבת תתאה הרמז על שבת הגדול שהיא הבינה ועל שבת התחתון שהוא היסוד דאינון תרין וכלילן בחד בעולם הזכר וא"כ נשאר שבת אחרת דלא אדכר בשם שבת אלא בשם ערב שבת והיא מדת הלילה ... ואמר דא עגולא ורבוּעא דלגו דע כי ענין העגול והרבוּע אצל בעלי הסוד הוא על הדרך אשר אומר והוא כי ע"ה דמו העולם העליון הנעלם אל עגולה לפי שהעיגול מורה על דבר שאין

129 על השתלשלות תפיסה זו (שמקורה במדרש בראשית רבה, פ"ט, ב) בספרות הקבלה, ראה מ' אידל, 'מחשבה הרעה של האל', תרביץ מט, תשמ"ט, עמ' 359-360, הערה 10; ליבס, (הערה 50 לעיל), עמ' 66-68. על תפיסה זו בקבלת ר' שמעון לביא, ראה ב' הוס', 'תורת הספירות בספר כתם פז לר' שמעון לביא', פעמים 34, תשמ"ג, עמ' 75 ו' ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה', קריית ספר סג, תש"נ-תשנ"א, עמ' 1318. ליבס אומר על דברי רש"ל: 'נראה בעיני שר' שמעון חזר והשווה את פרטי מעשה הגולם עם בריאת העולם, וכך הגיע לתיאור זה' (שם, שם). השוואה כזו עורך במפורש בעל הפירוש האנונימי בכיורו לזוהר ח"א, דף סז ע"ב: 'גליון. הפוכא דאתון כ"ב וגו' פי' שבצירוף האלפא ביתות על הסדר נבראו העולמות וההפך להפך וכן אירע לירמיהו הנביא ע"ה כשנתעסק בס"י עם סירא בנו וצרפו האלפא ביתות כסדרן נברא להם אדם א' והי' כתו' במצחו אמת. והי' בידו סכין והי' מוחק א' של אמת לומר שלא עשו כהוגן כדי שלא יאמרו אין אלוה בעליותים אלא בתחתונים הוא ואין בניהם הפרש. וכשאמרו מאי תקנתינו אמר להם כתבו האלפא ביתות למפרע וכן עשו ואז שב אותו האדם עפר כ"ם [כן מצאתי] בספר הקנה בפסוק נעשה אדם וכן נרמז כאן ב"א את"ה תבות קודם האלף הפוכא דאתון לאתמחי אינון חיביא גם הובא זה הסיפור בחלק ב' שער א' מס' הפעמונים בשם ספר הבטחון דר' יהודה בן בתירה' אור החמה (הערה 95 לעיל), דף סב ע"ב. וראה גם את הפירוש הדומה המובא על ידי ר' אברהם גלנטי, שם, שם (וראה שלום [הערה 77 לעיל], עמ' 416, הערה 89; M. Idel, Golem, Jewish Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid, Albany 1990, pp. 69-70).

130 על כך עמד ליבס, שם, עמ' 1318, הערה 46.

131 הכוונה לדברי ספר הבהיר, מהר"ם מרגליות, ירושלים תשל"ח, סעיף קיד, עמ' נא.

132 אור החמה (לעיל, הערה 95), דף ז ע"א.

לו התחלה וסוף כמו שנודע מצורתו לסבת הסבוב שבצורתו כי לא תוכל לצייר בו לא התחלה ולא סוף כי הנקודה שתאמר שהיא ראשית המחוגה תאמר שהיא אחרית מה שאין כן בצורת הריבוע כי צורתו מחוברת מר' קיים לד' פאות וזאת הצורה תורה על הגבלת מקום כי כל קו ממנו מתחיל בפאה אחת ותם בפאה אחרת ע"כ יחסו הרבוע אל העטרה שממנה ולמטה נגבלו הפאות בשיעור ובמדה ויחסו העגול אל עולם הנעלם העליון ובוה תבין מה שאמר בספר הבהיר¹³³ עגולא גור רבועא וכו' עיגולא לא רהיט¹³⁴.

גרשם שלום עמד על הדמיון בין שני הפירושים והעיר בכתב ידו, בגיליון ספר אור החמה שלו שבספירת שלום: 'אין ספק שלקוח מבעל כתם פז'. בנוסף לדמיון בפירוש הדברים,¹³⁵ מופיעה בפירוש האנונימי שבאור החמה תפיסה אודות עמידת האור מהתפשטותו בספירת מלכות. לדברים אלה אין מקבילה בפירוש המאמר בכתם פז, אולם תפיסה זו מופיעה במקומות אחרים בספר כתם פז.¹³⁶ תפיסה אודות גניזת האור האלוהי, הקרובה לתפיסה מרכזית בקבלת רש"ל,¹³⁷ חוזרת פעמים נוספות בפירוש האנונימי המובא בספר אור החמה.¹³⁸

דמיון בין פירוש ה'גיליון' לפירוש כתם פז מצוי גם בהמשך הדברים, בביאור דבריו החידתיים של החמר אודות זהותו. בעל-פירוש ה'גיליון', וכן רש"ל מבינים את דברי החמר יו"ד עבד קרבא בתריין אתוון בכ"ף וסמ"ך לאתקשרא בהדאי כחדא.¹³⁹ כמורים על חסרון הכיס של החמר.¹⁴⁰ את דברי החמר על מושבו במגדל הפורח באויר, יחד עם הקב"ה ועני

133 ספר הבהיר (לעיל הערה 131), שם, שם.

134 כתם פז, א טז ע"א.

135 אולם, יש לציין הבדל עקבי שבין שני הפירושים. בעוד שב'גיליון' הספירה האחרונה מכונה בשם 'בסת ישראל', בספר כתם פז היא מכונה 'עטרה'.

136 ראה כתם פז, א דפ ע"ב וראה הוס (הערה 41 לעיל), עמ' 191.

137 על תפיסת גניזת האור של רש"ל ראה שם, עמ' 190-195 ובמאמרי, 'תפיסת "גניזת האור" בספר כתם פז לר' שמעון לביא בהשוואה לתורות הצמצום הלוריאניות', קבלת האר"י, דברי הכנס הבינלאומי הריבועי לחקר המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום, ירושלים תשנ"ב, עמ' 342-344.

138 בפירוש ה'גיליון' להקדמת ספר הזוהר, דף ב ע"א, נאמר: 'זה ענין צריך לידע כשהאציל קוב"ה מאורו העצום י"ס הקדושי' האצילן כרמיון אספקלריאות זו לזו זו עילה לזו כרי שיהא האור הולך ונגנז עד שעמד האור בכ"ף. אור החכמה (הערה 95 לעיל), דף ב ע"ב. בפירוש להקדמת הזוהר, דף א ע"א, מצטט ר' אברהם אזולאי מן ה'גיליון': 'ומצאתי גליון וד"ל ר' חזקיה פתח וגר' להבין אמרו ר' חזקיה אר' אית שושנה הוא כי יש שושנה שהיא רמז לבינה ויש שהיא כ"י וזהו שאמר אית ואית וגר' וזו שהיא רמז לכ"י היא שושנה בין החוחים ויש בה יג עלין סוד י"ג מדות שהם רמז ל"ב גבולים והנקודה ואית בה דין ורחמים סוד גניזת האור שעמד שם'. שם, א ע"א. גם פירוש זה דומה לפירוש שבספר כתם פז: 'דע כי השושנה המיוחדת אל העטרת אין בה רק י"ג פרחים פנימיים וחמשה עלין החיצוניים ... ויש לה י"ג פרחים כנגד שלוש עשרה מדות של רחמים אשר סוד י"ג מדות שהתורה גדרשת משם והם מצויירים בשושנה הזאת האמיתית והם י"ב גבולי אלכסון והנקודה האמצעית'. כתם פז, א ע"א.

139 הקדמת ספר הזוהר, דף ו ע"א.

140 השווה את ביאור ה'גיליון' בספר אור החמה (הערה 95 לעיל), דף ז ע"א-ע"ב, לביאור רש"ל בכתם פז, א טז ע"ב — יז ע"א. וראה הוס (הערה 41 לעיל), עמ' 39-41. וראה פירוש דומה בדברי ר' אברהם גלנטי, המובאים בספר אור החמה, דף ז ע"ב. (אולם, הוא מפרש באופן שונה את הסימבוליקה של האותיות. על-פי גלנטי, כ"ף מסמנת את ספירת מלכות, סמ"ך את ספירת תפארת ויו"ד את ספירת יסוד. על-פי ספר כתם פז, כ"ף וסמ"ך מסמנות את העטרת'. ויו"ד רומזת לטוב העולם הבא. על-פי פירוש ה'גיליון',

אחד ('אתר בית מותבי איהו טב ועיילא לגבאי ואיהו מגדל חד דפרח באוירא רב ויקרא ואינון דירין ביה בהאי מגדלא קב"ה וחד מסכנא ודא הוא אתר בית מותבי וגלינא מתמן')¹⁴¹ מבארים רש"ל ובעל-פירוש ה'גיליון' כמורים על העיר לוד (המגדל הפורה באויר רומז לאות למ"ד, הקב"ה, הוא ספירת תפארת, לאות וא"ו, והעני, ספירת מלכות, לאות דל"ת).¹⁴²

דוגמאות אלה מצביעות ללא ספק על קשר בין הפירוש האנונימי לבין ספר כתם פז. בנוסף לדמיון בפירוש המאמרים ובקריבה הלשונית שבין המאמרים, מופיעה בפירוש האנונימי תפיסה בעניין גניזת האור בספירת מלכות, הקרובה לתפיסה מרכזית בקבלת רש"ל.¹⁴³ קיימים גם הכדלים רבים בין הפירושים ואין מדובר בציטוט מקור אחד את משנהו.

כ"ף מסמנת את מדת מלכות, סמ"ך את ספירת יסוד ויר"ד רומזת לעולם הבא. למרות הדמיון בין פירוש ה'גיליון' לפירוש כתם פז, יש לשים לב להבדל הטקסולוגי נ'כנסת ישראל' בפירוש ה'גיליון', 'עטרת' בכתם פז, ולהבדל בפירוש הסימבוליקה של האות סמ"ך. יש לציין עוד שהביטוי 'חסרון כיס', המופיע בשני פירושים אלה, אינו מופיע בדברי גלנטי. ר' שמואל ויטאל, בהערה לפירוש האר"י למאמר זה שבשער מאמרי רשב"י, דוחה פירוש מעין זה כפירוש של ה'פשוטנים': 'אמר שמואל שמעתי מן המקובלים הפשוטנים שביארו במאמר הזה כפי הפשט ... הנה אתם שאלתם אותי מאן יהב לך למיזל הכא ולמהו טעין חמרי והוא השיב להם כי כי מחמת חסרון כיס שמטה ידי מאד ולכן נעשה טעין חמרי וכפי שיטתם השיבם'. שער מאמרי רשב"י, סדרת כל כתבי האר"י, חלק ו, ירושלים, תשמ"ח, דף נט. קשה לקבוע לאיזה מהפירושים התכוון ר' שמואל ויטאל, אבל יש לציין שהביטוי 'חסרון כיס', קיים בפירוש ה'גיליון' ופירוש כתם פז ואינו בפירוש ר' אברהם גלנטי. כמו כן הדברים המובאים על ידי ר' שמואל ויטאל 'וכפי שיטתם השיבם', מוזכרים את דברי רש"ל בפירוש כתם פז: 'והוא רמז להם כפי מחשבתם בו שהיה טייעא וכחסרון כיס'. כתם פז א טז ע"ב).

141 זוהר ח"א, דף ו ע"א.

142 בפירוש ה'גיליון' נאמר: 'ד"ל מגדל הפורח באוירא שהוא למ"ד והקב"ה הוא וא"ו והמסכנא היא כנסת ישראל שהיא הדל"ת הראה להם בדרך חידה שהיה שוכן בזה העול' בל"ד ובעול' הבא שהיה שוכן במגדל שהוא היסוד שפורח באויר שהוא מדת הבינה הנק' אורי שבאותו המגדל שוכן קב"ה ת"ת וחד מסכנא מ". אור החמה (הערה 95 לעיל), דף ז ע"ב. והשווה לדברי רש"ל: 'ירמו להם מקום תחנותו שהיה במגדל הפורח באויר ונשא משלו בשם המקום שהיה שוכן בו מקודם הנקרא לוד שיש בו למ"ד וי"ד דל"ת הלמ"ד שהוא סוד המגדל הפורח באויר העליון והוא בנוי בעטר' בסוד ויבן מגדל בתוכו בכרם ה' צבאות והו"ו הוא ה"ב"ה סוד וי"ו שבשם שהוא התפארת והדל"ת רמז למסכנא שאין לה מגרמא כלום ונקראת עני בסוד תפלה לעני ולחם עוני'. כתם פז, א יז ע"א. מפרשים אחרים, דוגמאת הרמ"ק, ר' חיים ויטאל ור' אברהם גלנטי לא עמדו על כך שרב המנונא סכא רומז בדבריו לעיר לוד. השווה את פירושי ה'גיליון' ופירוש כתם פז לפירוש אור יקר (הערה 81 לעיל), כך א דף נט ולפירוש הרח"ו ורא"ג, שבאור החמה, שם, דף ז ע"א וע"ב.

143 תפיסה נוספת המופיעה בביאור האנונימי מדמה את היחס בין ספירת מלכות לעולם התחתון ליחס שבין שתי מראות. השפעת הקרבות והתפילה על ספירת מלכות מוסברת על-פי דמיון זה. הפעולות הנעשות בעולם הזה משתקפים בספירת מלכות כמו במראה 'והמשל כשהיו בכאן ב' מראות זו אל פני זאת ובמראה א' זכרים מצוירים אזי המראה האחרת שכנגדה ירמו בה כל הצוירים שבאותה המראה וזהו סוד ועל דמות הכסא כמראה אדם וזהו סוד נעשה אדם בצלמנו כדמותינו וכשתצויר בשלך שהמרא' השנית שקיבלה דמיון אותם הצוירים ואם יצתו צוירים אחרים מלמטה כמו הקרבות והתפלות וזהו צוירם אזי ירמו ג"כ צורה למעלה לאותה שקיבלה היא בתחילה וזהו סוד הייחוד שישראל מייחדים אותה למעלה ואזי ממשיכים שפע מלמעלה'. אור החמה, שם, ב ע"ב. תפיסה זו מוזכרת את תפיסת רש"ל בספר כתם פז, שמדמה את עולם האלהות לבכרואה של העולם התחתון: 'וכבר קבלת כי כל מעשה אשר

ייתכן שהפירוש האנונימי עיבד את פירושי רש"ל בכתם פז,¹⁴⁴ או, שבפני רש"ל היה הפירוש האנונימי. ייתכן ששני הפירושים נזקקו למקור משותף שאיננו ידוע לנו, ואף ששניהם נכתבו על ידי רש"ל בתקופות שונות.¹⁴⁵ עמוס גולדרייך הציע בפני את ההשערה שהפירושים האנונימיים המובאים בספר אור החמה מקורם במורו של רש"ל. רש"ל מספר בספר כתם פז שקיבל רעיון הקשור בתפיסת גניזת האור מפי מלמדו.¹⁴⁶ כאמור, תפיסה כנוגעת לגניזת האור האלהי מופיעה בפירוש הזוהר האנונימי. ועדיין אנו צריכים למודעי.

יעשה למטה עושה רושם למעלה כי אין נעשה פתגם בארץ שלא יתרשם למעלה כי כל העולם העליון הוא כמראה לעולם התחתון וכשם שכל מעשה אשר יעשה האדם מכח המראה יתרשם במראה כן מעשה התחתונים יתרשם בעולם העליון. כתם פז א רפה ע"ב. (וראה גם שם, א רא ע"ב. על תפיסה זו בספר כתם פז, ראה ב' הוס, 'מגמות תיאורגיות במשנתו הקבלית של ר' שמעון לביא', דעת 28, תשנ"ב, עמ' 21).

144 כך סבר כנראה גרשם שלום, שכאמור לעיל רשם בגיליון ספר אור החמה שלו: 'אין ספק שלקוח מבעל כתם פז'.

145 לרעה זו נטתה דעתי בזמן חיבור עבודה הרוקטור שלי, בעיקר בגלל העובדה ש' אברהם אזולאי מביא ב'גיליון' גם מביאור המילים הזרות המיוחס לרש"ל (ראה הוס, [הערה 41 לעיל], עמ' 42). אולם עתה נראה לי, מחמת הבדלי הסגנון שבין שני המקורות, שאין הסברה הנ"ל נכונה.

146 'זהרדני מלמדי כי היה ענינו של אדם הראשון כדמיון האור הראשון שנגנז ואחר כך הופיע חוט ממנו לחת נשמה לעם עליה ורחל להולכים בה כי בזולת החזרת מקצתו לא היה העולם מתקיים' כתם פז, א קכא ע"א. וראה הוס, שם, עמ' 52.

'לשם יחוד' וגילגוליו – בקבלה ובהלכה

האמירה "לשם יחוד"¹ וכו' ידועה היטב לכל המצוי בסידורי תפילה. נראה כאילו ימיה כימי עולם או מימי האר"י.² מבקשים אנו, איפוא, לעקוב אחר גילגולי התפתחותה, ולברוק אם באו בעקבותיה נוסחאות נוספות, שונות או מרחיבות, ונעסוק בנקודות המשמעותיות ובתחנות הביניים המרכזיות.

נראה לי, שבראשיתו של דבר יש להעמיד כמה יסודות, ובכללם לא קבליים, שבשלב מסוים הלכו ונתלכדו: א) ברית מילה; ב) דברי מדרש לעולם; ג) הזוהר, שהרחיב את היריעה תוך דרישה להזכיר את שם ה'; ד) 'נוסח' היחוד שהופיע בראשית המאה הי"ד ברעיא מהימנא; ה) התנופה החזקה שניתנה לכך במאה הט"ז אצל חכמי צפת, וכנראה בראשם מרן ר"י קארו; ו) מכאן נתגלגלו הדברים, נסתעפו ונתרחבו במהירות, ואף זכו להתפשטות עצומה.

א

מיוחדת היא ברית מילה, שעליה נאמר בפרקי דרבי אליעזר, סוף פרק כט, שהקב"ה הבטיח לאליהו הנביא: 'חייך שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך. מכאן התקינו חכמים שיהיו עושים מושב כבוד למלאך הברית' וכו'.³ גם ב'שבלי הלקט'⁴ מובא: 'מצאתי בהלכות גדולות של ר' שמעון קיירא ז"ל ונהוג רבנן למעבד כסא כבוד לברית מילה', כמו בפדר"א.⁵ הפסוק שמשתמש בו בפדר"א – 'ומלאך

1 מקצת דברים בנושא זה ציינתי בפרק: מקומה של הקבלה במנהג, בתוך ספרו של פרופ' ד' שפרבר, מנהגי ישראל, כרך ג, ירושלים תשנ"ד, צמ' קפז-קצ. בגלל קוצר היריעה שם לא יכולתי אלא לעמוד על כמה יסודות בלבד, ודין הוא שנרחיב בנושא חשוב זה ביתר יסודיות. לכך מוקדש מאמר זה. פרשה בפני עצמה היא מקומה של 'לשם יחוד' בשבתאות, ולכך יש מקום לדיון נפרד.

2 יש שחשבו שהאר"י הוא מקור המנהג ואם לא מידו הרי מקרב תלמידיו. ראה ר' יוסף חיים, שו"ת תורה לשמה, סי' תע: 'שאלה. היכן כתוב בכתבי האר"י ז"ל שצריך לומר קודם כל תפלה וקודם כל מצוה ליקב"ו בדחילו ורחימו וכו' בשם כל ישראל. כי אנו מסתפקים ותושיבים אולי כל זה נתקן מן המקובלים האחרונים והם גורו האר"י ז"ל. ורצינו לדעת אם נזכר דבר זה בכתבי האר"י זצ"ל האמתיים. ובפרט מה שנהגו לומר בשם כל ישראל אם גם זה הוא בהסכמת רבינו האר"י זצ"ל. גם מה שנהגו לומר לדעת רשב"י וכו' אם גם זה בדבריו האר"י ז"ל'.

3 הלכות מילה, סימן ו, ירושלים תשכ"ב, צמ' 376. ובהשפעתו, כנראה, מצאנו בסידור מנהג רומה, סדור מברכה, מנטובה שכ"א, סח ע"א: 'נהוג רבנן למעבד כסא כבוד למלאך הברית שהוא אליהו זכור לטוב דכתוב ומלאך הברית אשר אתם חפצים'. סידור זה חזר ונדפס כמה פעמים.

4 הנוסח הארמי מצביע על מקוריות. מכל מקום, בספרות הגאונים היה ידוע במידה מסוימת הנהוג להכין שני כסאות, אם כי הסיבה נעלמה. ראה מגלת סתרים לרב נסים גאון: 'ושמתקנין במילה שני ספסלין

הברית אשר אתם חפצים' — חוזר גם בספר חסידים, ס' תקפה, ושם מופיע ביטוי נוסף שמן הדין לשים לב אליו. וכך נאמר: 'אליהו זכור לטוב נקרא מלאך הברית שנאמר ומלאך הברית אשר אתם חפצים ... מתחילה היו לוקחים לברית ההגונים לפי שעורכים כסא לאלהיו' וכו'. כלומר, הקפידו על אנשים הגונים שיהיו ראויים לשבת במחיצת אליהו הנביא שלכבודו ערכו כסא.⁵

הצעד הבא הוא מידי ר' משה די-ליאון. שכן בהקדמת הזוהר⁶ נקבע, שיש גם להצביע באמירה מפורשת על התכוונות לשם אליהו הנביא. וכך נאמר: 'ואצטרין לתקנא ליה כורסיא ולאדכרא בפומיה דא כרסיא דאליהו, ואי לאו — לא שארי תמן'.⁷ עמדה זו נתקבלה באחד מספרי ההלכה המובהקים. שהרי כך נפסק בשו"ע י"ד, ס' רסה ס"ק יא: 'וזהבין לעשות כסא לאלהיו שנקרא מלאך הברית. וכשמניחו יאמר בפיו שהוא כסא אליהו'. וכך גם בספרי הלכה שונים, כגון: בס' שמו אברהם לר' אברהם פאלאג', איזמיר תרכ"ז, ח"א, קכב ע"א, ס' לד. וכן אומר המוהל כיום: 'זה הכסא של אליהו זכור לטוב'. כלומר, חובה לבטא במפורש שהכסא מיועד לאלהיו. ואם אין אדם מזמין את אליהו, הוא אינו נוכח שם.⁸ על הדגשה זו עמד גם ר' מאיר אבן גבאי בספר תולעת יעקב: 'מושיבין לו כסא, וצ"ל בפירוש: זה הכסא של אליהו זכור לטוב. ואם אינו אומר כן אינו בא לשם. כך ראיתי במדרשו של רשב"י'.⁹ תוספת קלה יש בזוהר, ח"א צג ע"א: 'דבעי בר נש לחקנא כרסיא אחרא ליקרא דיליה וימא דא כרסיא דאליהו. ואי לאו — לא שרי תמן'. לאמור, יש להתקין לכבודו כסא נוסף. אכן, רבים נהגו להניח כסא של אליהו, בעוד שלסנדק הציבו כסא נפרד.¹⁰

במדרש 'לעולם', פרק יג,¹¹ כתוב: 'לעולם אל יאמר אדם לעשות דבר אלא בגזרת המקום, שנאמר רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום'. אכן, במקורות ימי-

אחד לתינוק ואחד מוכן לאלהיו ז"ל וכו'. וראה ש' אברמסון, חמשה ספרים לרב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 276 והע' 211.

5 ראה גם א"י השיל, על רוח הקודש בימי הביניים, ספר היוכל לא' מארכס, נזירק תש"י, עמ' קעז והע' 8. טעם אחר להצבת כסא נוסף, ראה ר"י אבן שועיב, דרשות על התורה, קראקא של"ג, יב ע"ג. וראה הערת אברמסון, במהד' ירושלים תשכ"ט, עמ' 33.

6 ח"א יג ע"א. השווה ח"ג נא ע"ב.

7 ובתרגום: 'צריך להכין לו כסא ולהזכיר בפיו, זה כסא של אליהו. ואם לאו — אינו שורה שם'.

8 לכאורה, בניגוד לפרד"א.

9 תולעת יעקב, ווארשא תרל"ו, וד"צ ירושלים תשכ"ז, מה ע"ד. וצוטט בשל"ה, מסכת חולין, ק"ג ע"ב [פג ע"ב].

10 ראה 'קובץ מנהגי חב"ד בעניני הרי"ן' וכו', ברוקלין תשנ"ב/1991, עמ' 24-25. וראה עוד מקורות הלכתיים מימי הביניים שדיברו על הכנת הכסא, בסידור צלותא דאברהם, עמ' קלט-קמא; אליעזר מרגליות, אליהו הנביא בספרות ישראל, ירושלים תש"כ, עמ' 28-29 הע' 10. Wiener A., The Prophet Elijah in the Development of Judaism, London 1978, pp. 58, 76, 100, 134, 189-190. וראה מנהגים שונים שנאספו בידי אברהם ש' שאקי, היכל עבודת השם, ח"ד [תשמ"ו], עמ' קה-קט. דומה כי ניתן להיווכח בקיומו של נוהג להניח כסא נפרד לאלהיו בהולנד, במאה הי"ז. כך נראה בתחריט שצורף לספרו של מודינה על מנהגי היהודים (מהד' 1683). ראה מאמרו של ירחמיאל כהן, בציון, נז, ג, תשנ"ב, עמ' 314. וכן עמ' 315. השווה עוד לעיל הע' 4.

11 ראה לילינק, בית המדרש, ח"ג, עמ' 116; וכן י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, עמ' 273; וכן בסוף ראשית חכמה, אור עולם, פרק יב, רעג ע"ג.

ביניימיים, כמו בפירוש התורה של הריקנטי, אפשר למצוא תדיר: 'ואבאר בג"ה' [=בגזירת ה'] וכדומה.

נוסח קרוב לכך יש בהנהגות ר' ישראל סרוק,¹² בסעיף הראשון: 'קודם כל דבר שרוצה לעשות יאמר אם ירצה השם ובעזרתו יתברך'. אם כי ברור שהמקור שהשפיע על תפוצת הביטוי הזה הוא השל"ה, אשר כתב: 'על כל פעולה או תנועה שהאדם עושה, יאמר אם ירצה השם או בעזרת השם'.¹³ קרוב לכך נכתב בשער האותיות: 'על כל פעולה שרוצה לעשות אפילו לזמן קרוב יאמר אעשה זה אם ירצה השם, הן שיהיה דבר גדול או דבר קטן ... וכן כשהולך לעשות איזה עסק ... וכן בכל פעולה ומלאכה שעשה הוא בבחירתו, הן דבר מצוה הן דבר רשות, יהיה שם שמים שגור בפיו'.¹⁴ איזכור שם שמים והתלות בו — הם איפוא חיוניים. לדעתי, ר' ישראל סרוק והשל"ה כאחד נודעו לרעיון זה בארץ-ישראל, כפי שעולה מן הדברים דלקמן.

בעוד שהשל"ה רואה בדרישתו דלעיל ביטוי ליכלל דבקות האמונה,¹⁵ הרי הזוהר נותן לכך צביון מיתי.

בכל עובדיו דבר נש לבעי ליה דלהוון כלהו לשמא קדישא. מאי לשמא קדישא? לאדכרא בפומיה שמא קדישא על כל מה דאיהו עביר דכלא הוא לפלחניה ולא ישרי עליי סטרא אחרא בגין דאיהו זמין תדירא לגבי בני נשא ויכיל לאשראה על ההוא עבידתא.¹⁶

12 זאת אם 'הנהגת יוסף' הוא לר"י סרוק, כפי שכתוב ('העתיקים מסידור הר"י סרוק תלמיד של רבי האר"י') בספרו של ר' מאיר ביקאיים, צמח צדיק, ליוורנו תקמ"ד, צט ע"ב (ואח"כ נדפס גם בספרו קרא מקרה, אחמיר תר"ב, י ע"ב). הניסוח הנוכחי אינו תומך בהנחה שהושפע מן האר"י, כי לא מצאנו שום מקבילה לכך. מצד שני, הסעיף השני באותו קונטרס דומה בחלקו לס' שערי ציון, שהוא בוודאי בנה על מסורת לוריאנית (ראה להלן ליד הפניה 46). מסיבה זו יש להטיל ספק אם אמנם ר"י סרוק הוא מחבר הקונטרס, ואולי הוא מחבר רק הסעיף הראשון, שהרי אם נקבל את עמדת ר' מרדכי (ראה מאמרה, ר' ישראל סרוק תלמיד האר"י — עיון מתורש בסוגיה, דעת, 28, תשנ"ב, עמ' 41-46), שסרוק כבר היה בצפת עוד בראשית ימי האר"י, קרוב לוודאי היה יכול להיות מושפע מן האווירה ששררה בחבורת מרן, רמ"ק ואחרים. אבל אז נצטרך 'להסביר' את מקור הסעיף השני. אני מודה לד"ר מרדכי שהיפנתה אותי לכ"י בראילן 638, שאף בו נעתק 'הנהגת יוסף'. כתב-היד הוא, כנראה, מן המאה הי"ח. הנוסח, לפחות כאן, דף 43 ע"א, זהה לנדפס.

13 שם, שנג ע"ב [=ורשא תרכ"ג, ח"ג טו ע"ג]. וראה, למשל, קיצור של"ה של ר"מ עפשטיין, אמשטרדם תפ"ב, וכן וורשא תרל"ט, ח ע"ג — ע"ד. מזמן סמוך לאחר השל"ה אפשר להזכיר את ר"מ פאפרש, שבלי ספק הושפע ממנו, כפי שעולה מן הנוסח בספר אור צדיקים, עמוד תפלה, סי' כד אות כז. התנגדות, או לפחות קביעה שאין מגיעת באי כתיבת כ"ה או 'כע"ה' או 'כס"ה' בראשי מכתבים, העלה הרב יוסף קאפח. ראה בקבץ הגות עברית בארצות האיסלאם, תשמ"ב/1981, עמ' 127-129 (חזר ונדפס בקובץ מאמריו, כתבים, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' 124-126). ושם הביא מקורות נוספים. וראה גם מאמרו של הרב מ"צ נריה, בשנה בשנה, תש"ן, עמ' 212-232. עוד על הביטוי 'אם ירצה השם', ראה מ' חלמיש, לקט פתגמים — ב, סיני, כרך פה, תשל"ט, עמ' רסו-רסז.

14 ס ע"ב [= וורשא תרכ"ג, ח"א, מד ע"א].

15 שם.

16 זוהר ח"ג, נא ע"ב. תרגום: 'בכל מעשי האדם צריך הוא שיהי כולם לשם הקודש. מהו לשם הקודש? להזכיר בפיו את השם הקדוש על כל מה שהוא עושה, שהכל הוא לעבודתו, ולא ישרה עליו סטרא אחרא מפני שהוא מוכן תמיד אצל בני אדם ויכול לשרות על אותו מעשה'.

כלומר, היות שסט"א שררי בעולם המעשה,¹⁷ אפשר שהוא יתערב אפילו במעשה מצוה. ולכן צריך אדם להקדים ולהזכיר שם שמים על מה שעושה, וכך יסלק משם את הסט"א.¹⁸ מבחינתנו הבעיה היא, שלשון זוהרי זה אינו נוקט מפורשות את סגנון הזכרת השם הקדוש. אמנם הרב ראובן מרגליות ציין על אתר,¹⁹ כי 'לפני עשיית כל מצווה אומר בפיו הריני מוכן ומזומן לעשות מצוה זו', אך מסופקני אם דווקא לנוסח זה נתכוון הזוהר, ולפחות צריך להוסיף מילים, כגון: לשם שמים.

בעקבות הזוהר, כנראה, קבע ר"י קארו:²⁰ 'דבמילי קדישא איבעי למימר 'האי מלה לקדושה'. בכל עובדא דיעבד לימא הכי 'האי לשם קדושה'. מרן מדגים בהמשך: 'כי היכי דבעי בכורסייא דמגניחין בברית מילה לשם אליהו, דאיבעי דלימא האי כורסייא לאלהיו'. אמנם מרן אינו משתמש בנימוק של הזוהר, משום שדבריו נאמרו כהוראה מעשית, אך אין ספק שהוא מושפע ממנו. לגבינו נודעת חשיבות לדברי 'מגיד מישרים' בכך שהוא מצרף את שני קטעי הזוהר שנזכרו,²¹ וכורך את החובה הכללית במסגרת החובה לומר בברית מילה: 'זה הכסא לאלהיו', כפי שראינו לעיל. כריכה זו גם מאפשרת לו לקבוע את נוסח ההצהרה. לאמור, בכל מעשה של קדושה יש להצהיר תחילה על התכוונות לשם קדושה. והנה, אצל חכמי צפת ניתן למצוא ניואנס נוסף, שכנראה אף הוא נובע מן הזוהר. בתומר דבורה כתב רמ"ק: 'כללו של דבר, ישתדל בצורך הדיוט ויכוין ברמיוותו, ומובטח הוא שיעשה למעלה כיצא בו, אחר שיהי בקי בסודות. ומה טוב להזכיר בפיו רמיות כונתו הנכונה בשעת מעשה, לקיים בפיו ובלבבך לעשותו'.²² דברים אלה הבהירים יותר תלמידו, ר' אליהו דירידאש, שכתב: 'קודם שישם התפילין יאמר: אני משים תפילין לקיים מצות בוראי'.²³ ומעין זה נמצא בחוג האר"י. הנה, ר' יוסף דרשיגוביא, מתלמידי האר"י, מעיד: ושמעתי ממורי ... שראוי לאדם בעת עשיית המצוה לזכור (כלומר, להזכיר) בפ"י הכתוב אשר רמוזה בו המצוה היא ... כדי שיראה הדבר נעשה בציווי ה' יתברך, לא ממצות אנשים מלומדה.²⁴

17 ראה גם זוהר, שם, ג ע"א.

18 מוטיב זה חוזר אח"כ הרבה. למשל, בראש סידור האר"י, זאלקווא, תקמ"א, כתוב: צריך לזוהר, קודם כל דבר מצוה צריך לומר תמיד כללות היחוד ליחודא שמא דקדוש' בריך הוא ושכינתו' בדחילו ורחימו בשם כל ישראל. ובה מברין הס"א מכל מעשיו ומשרה שכינתו בהם, כאר"ל כל מעשיך יהיו לשם שמים'. וכן כותב החיד"א: 'כי בזה מגלה דעתו בפירוש שהוא לשם ה' דוקא ולא יגע זר באותו הלימוד ואותה מצוה'. (שמחת הרגל, סוואלייזע תר"ע, ג ע"ב). כדאי גם להזכיר דבריו במחזיק ברכה, סי' רלא סק"א: 'ואפי' בדברי העולם יאמר לשם ה' כדי שלא תשרה סט"א בשום מעשה ממעשיו הגשמיים'. ומענין גם ההמשך: 'יריעיל גם כן להצלחה'. וכן אנו מוצאים בשבט מוסר, פרק כ אות כא, לגבי מי שדורש ברכים: 'ויאמר כפה מלא בחן הדרש וכ"ש מקודם לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה, ועי"ז יציל מהמכשול ומרין הקשה'.

19 זוהר ח"ג נא ע"ב, בנצ"ז, אות ו.

20 מגיד מישרים, סוף פר' תרומה. בספרות ההלכה קיימים כמה נושאים שלגביהם מודגשת החובה לומר שהמעשה נעשה לשם המטרה הקונקרטית. למשל, גט אשה או תפילין (ראה שו"ע אורח סי' לב סקי"ט, וראה שם גם הגהת הרמ"א). אך דווקא ייחודם הוא בבחינת היוצא מן הכלל שעשוי היה ללמד על הכלל כולו. ולכן החירוש המודגש על ידינו.

21 ראה לעיל הע' 6, 16.

22 פרק ה. בני-ברק תשכ"ה, עמ' מא.

23 ראשית חכמה, ש"ד פ"ז, קמו ע"א.

24 ראה מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 364.

דברים דומים העיד גם תלמידו האחר, הרח"ו: 'גם העושה מצוה אין די לו עשייתה, אבל צריך שיקיים משז"ל שיכוין בעשיית המצוה שהוא עושה אותה לשם עושיהן שהוא השי"ת'.²⁵ לכך נתכוון, כנראה, גם בן-זמנם, רבי אלעזר אזכרי, בהקדמת ס' חרדים: 'וראוי לכל ירא ה' להקדים כל יום לזכור בלבו ולהוציא בפה המצות שאפשר לו לקיימן'. אף חכם אחר, מקורבם של הרמ"ק והאר"י כאחד, הוא ר' אברהם גלאנטי, כותב: 'שקודם שיעשה האדם המצוה יוציא בשפתיו הפסוק שלה. וכן ראיתי אנשי מעשה כשהיו מניחין תפלין היו אומרי' לקיים מה שכתוב בתורה ... וכן קודם עטיפת ציצית היו אומרים לקיים מה שנאמר ... וכיוצא בשאר המצוות'.²⁶ מעדותו למדים אנו שהיה זה מנהג רווח של 'אנשי מעשה'. כלומר, שלל העדויות על הנהגה של חכמי-מקובלי צפת מצביע על התפשטות מקפת, שמקורה, ככל הנראה, באווירה המתקדשת המיוחדת לצפת של המאה ה"ו. זאת ועוד, סבור אני שאף העדות המשתמעת מדברי המבי"ט, עליה עמד לראשונה כרמי הורוביץ,²⁷ המביעה התמרמרות על מנהגי החסידות שפשו בצפת, ובין היתר: 'ועל מה שאומרים (!) השוחט קודם ברכה', גם היא מעידה על אווירה זו. משער אני, אפוא, שהראשון שטבע את החובה הזו היה רבי יוסף קארו (בעקבות הזוהר), ורשמי הדברים שנכתבו באו גם לידי ביטוי בהוראות מעשיות שונות, ואלה נפוצו חיש קל בשל מעמרו המיוחד בחוגים הרחבים של צפת. מכל מקום, ברור שתוך פרק זמן קצר הכל קיבלוה. כנראה שעל רקע זה צמחו גם הוראותיהם של סרוק והשל"ה, שנוכרו לעיל, שאף החילו אותן 'על כל פעולה'.²⁸

[ב]

קרוב לרעיון האמור, לקשור שם ה' לכל מצווה, הוא הניסוח הנמצא ברע"מ,²⁹ שם נאמר בשבחו של משה רבינו, שבכל מצווה ומצווה השתדל 'ליחזקא קב"ה ושכינתיה בכל משריין דעילא ותתא'. תיאור זה הוא ששימש יסוד לנוסח שבספרות המאוחרת העניפה.³⁰

25 שער המצות, ירושלים תרס"ה, א ע"ב. על סמך הקטע הזה, העמיד זאת רבי יוסף חיים כרישה המכוונת לכל אדם. ראה שו"ת תורה לשמה, או"ח, סי' יז.

26 הובא על-ידי בניהו, שם [לעיל, הע' 24], בהע' 1. כמובן, דבריו של ר' יששכר בער מקרעמניץ, בס' יש שכר, פראג שס"ט, ש'זמין בפיו לצדיקים עליתים', האושפיזין, אינם ענין לנושא שלנו. שכן הם הופכים את מה שנמסר בוהר כמעשהו של רב המנונא לחובת הכלל. ומכל מקום ברור שלא חיתכן הזמנת אורחים אלא בפה.

27 ראה כ' הורוביץ, הערות ליחס המבי"ט אל חסידי צפת, שלם, ה, תשל"ז, עמ' 275: 'נראה שיש כאן [בשו"ת המבי"ט, ח"ג סי' סח] איזכור ראשון למנהגם של מקובלים לבטא בשפתיהם את הכוונות לפני קיום המצווה, דוגמת הנוסח 'לשם יחוד קדשא בריך הוא ושכינתיה' שנוכר לראשונה במפורש בספרו של ר' אליהו דיידידאש, ספר ראשית חכמה'. אמנם אף הורביץ סייג את דבריו ('נראה'), ולדעתי באמת עדיפה ההשערה על ראשוניותו של קארו. יתר על כן, אפשר שהתרחמותו של המבי"ט קשורה גם בסכך היחסים בינו לבין ר"י קארו. ראה על כך בקצרה במבוא של מ' בניהו לשו"ת המבי"ט (ד"צ ויניציאה שפ"ט-ש"צ), ירושלים תש"נ, עמ' כא-כב, מא.

28 ועל כך בהמשך.

29 ח"ב קיט ע"א, וראה גם ח"ג קט ע"ב.

30 וכדברי ג' שלום (פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 104): 'לפי המקובלים נעשית כל מצווה לשם יחוד קדשא בריך הוא ושכינתיה, והודעה מפורשת על כוונה זו דין שתתלווה לעשיית המצווה. ואמנם נוסחה זו הופיעה בכל סידורי-התפילה המאוחרים, עד שבאו אנשי יהדות

הנה בא רבי אליהו די-ירידאש, וצירף יחדיו את דברי רע"מ לנוהג הנפוץ בצפת, אשר לו הוא מצא סמוכין בזוהר. לאמור, 'צריך קודם שיעשה היחוד ההוא יאמר בפיו ויוציא בשפתיו: דבר זה או מצוה זו אני עושה לייחד השכינה עם קוב"ה ... ויכוין שבזה תתעלה מהגלות. כיצד? הולך לב"ה לתפלת שחרית יאמר הריני הולך לייחד השכינה עם קוב"ה בדרועא ימינא ויכוין הכוונה שפירשנו, וכיוצא לשאר התפלות והמצות'. בהמשך הוא מסתמך על הזוהר: 'וכן תמצא שמנהג הקדמוני'³¹ ע"ה היה שקודם שעשו המצוה היו מוציאים הכוונה בפיהם, כענין ר' אבא ע"ה בענין ג' סעודות בזוהר ... ואמר עוד לקמיה שג"כ בדברי העולם צריך להזכיר'.³² ברם, מתברר שדי-ירידאש עצמו מגלה את מקורו. שכן העקרון מופיע במקום אחר בספר, ובשם מורו הרמ"ק.³³ והרי הדברים שם ביתר הרחבה, ושוב יושם לב לשילוב של דברי הזוהר, כולל נימוקו, ורע"מ דלעיל: 'מי שכל מעשיו לשם שמים סוד היחוד שם היינו מלכות שמים ת"ת. והיות האדם מקדים ש"ש בכל מעשיו מיד הקליפה מסתלקת משם. אמנם אם לא יהיו מעשיו לשם שמים מיד הרעה קופצת שם ומולכת על הדבר ההוא. ולכן צריך האדם להיות מעשיו לשם שמים: במחשבה — שיישר מחשבתו בפועל ההוא לשם יחוד קונו כנודע, ובדיבור — יזכיר בפיו לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה, ובמעשה — שלא יהיה המעשה מקולקל כי לא תועיל המחשבה והדיבור אחר שהכלי מכוער'.³⁴ לאמור, ההצהרה מתמסרת בלשון קצרה וחד-משמעית: 'לשם יחוד קב"ה ושכינתיה'. זו זכתה לביטוי ספרותי גם אצל אחד מצינורות החדירה החשובים ביותר של הקבלה, אמנם בעיקר הלוריאנית, לספרות הליטורגית והמוסרית, הלוא הוא רבי עמנואל חי ריקי, הכותב: 'קודם כל מצוה שעושה או תפלה שמתפלל צריך לומר לשם יחוד קדש בריך הוא ושכינתיה, כי זה הוא עיקר מגמתו'.³⁵

ההוראה החשובה נקלטה בסידורי תפילה ונפוצה ברבים, וכמו"כ גם בספרות ההנהגות

ההשכלה הצרופה במאה הי"ט, שלא ידעו מה לעשות במושגים האלה, ומחקה מתוך סידוריהם המתוקנים'. הסבר ארוך ומפורט למשמעות הקבלית של לשם יחוד, תמצא בשו"ת רב פעלים, ח"א, אורח סי' א. העובדה שנושא זה פתח את ספר השו"ת בן ארבעת הכרכים, מדברת בעד עצמה. עוד אעיר, כי אפשר למצוא גם בגוף הזוהר את יסוד היחוד, אך בלא הנוסח שלנו. ראה במיוחד זוהר ח"ב רא ע"ב: 'כיון דאתקין גרמיה בפלחנא דעובדא בתקוני דמצוה וקדושה בכל הני תקונין וסדורין דצלוחא ליחדא לביה בתקונא דפולחנא פנימא דמאריה ולשוואה לביה ודעוניה בהווא פולחנא, אמנם נמנים כאן יסודות חשובים, אך לא בנוסח הנידון עלי-ידנו.

31 הכוונה לזוהר, לפי ההמשך.
32 שער האהבה, פרק ט, פד ע"ד — פה ע"א. וכן גם ר"י פוייטו, קיצור ראשית חכמה, ירושלים תשכ"ט, עט ע"ב. חכמים שונים מצטטים את דברי די-ירידאש. למשל, השל"ה, בשער האותיות, מד ע"א-ע"ב; ובספרו מצות תפלין, פרק ב אות ב, ירושלים תשל"ז, עמ' עב-עז; מדרש תלפיות, ענף יחוד, עמ' 238; ועוד.

33 וכבר ציין גרשם שלום, כי המקור הראשון שמזכיר נוסח זה הוא בס' ראשית חכמה, המביא זאת בשם רבו, הרמ"ק. ראה ג' שלום, שם [לעיל, הע' 30], עמ' 303. אמנם שלום מוסיף ומציין שם, כי 'המנהג הנוהג מזמנו' של רמ"ק, אך ספק אם רמז לאישיות אפשרית אחרת. על כל פנים, בכל המקומות שכתב על כך לא העלה אפשרות זו. וראה גם 'חשבי' משנת הזוהר, ח"ב, ירושלים תשכ"א, עמ' תלד; Jacobs L., Hasidic Prayer, לונדון 1975, עמ' 140-142.

34 שער הקדושה, פרק טז, קצח ע"ב. וראה גם פוייטו, שם [לעיל, הע' 32], מו ע"ד.

35 סוף משנת חסידים, מסכת כללות המצות, בראשה, אמשטרדם תפ"ז, קלב ע"א.

החסידית.³⁶ למשל, ר' מרדכי מטשערנאכיל קובע את הכלל האחרון מ"ב כללים לעבודת הבורא" שלו: עיקר העבודה לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה!
עתה עלינו לקבוע את מקור הדברים ברמ"ק. הרעיון כבר נמצא בס' תומר דבורה, אבל הלשון 'לשם יחוד' חסר בו. אכן, ניסוח זה והקטע המובא אצל ד"ר יודאש מוכאים כמעט מילה במילה בפירוש אור יקר.³⁷ המעניין הוא שאותה דרישה ליחוד נזכרת גם בכתבי האר"י:

גם כונה גדולה מכלם והיא נו' בהקדמת ס' התיקו' ובמקומות רבים אחרים, כי יכוין האדם שאינו עושה אותה המצוה כעבד המשמש את רבו ע"מ לקבל פרס, אלא כבן שכל כונתו לעשות רצון ונחת רוח לאביו שבשמים. ואין ענין זה מתקיים אלל [כצ"ל: אלא] במי שיודע כונת התפילה והמצות ומכוין בעשייתם לתקן עולמות העליונים וליחדא שמא דקב"ה עם שכינתיה ... ואף גם בעסק התורה אל יחשוב שעוסק בתורה כדי שידע מה שיש בה, אלא שעוסק בה כשור לעול וכחמור למשאוי, לקיים מצות בודאו וליחדא קב"ה בשכינתיה ע"י מצות עסקו בתורה.³⁸

חובת היחוד 'התגלגלה', איפוא, אצל ראשי המקובלים ותלמידיהם בצפת. אך בדברי האר"י הללו אין ניסוח נורמטיבי, עכ"פ לא יותר מאשר ברעיא מהימנא הנ"ל. עם זאת, קיים בשער רוח הקדש (ראה להלן) ניסוח כזה אך בצורה מורחבת, ולכן נראה שהוא משקף שלב מאוחר יותר. הניסוח ההצהרתי של 'לשם יחוד' הוא, איפוא, מעשה ידי הרמ"ק. מה שברור הוא שלפנינו נושא שכמעט כל חכמי צפת, על הזרמים השונים, מסכימים בו.

מאחר שנושא התיקון — המתבצע על ידי כירור הניצוצות והעלאתם וממילא ייחוד שבין זעיר ונוקביה, או במילים הרווחות: קודשא בריך הוא ושכינתיה — זכה למעמד מרכזי ומחייב בקבלת האר"י, ממילא נפוצה אמירת 'לשם יחוד', שהיא באה להזכיר את חובת התיקון. ראוי לזכור, שהמורעות הדתית לנוכחות האימננטית האלוהית גברה בעקבות התורה הלוריאנית. על אחת כמה וכמה שגם בוהר חוזר ונשנה הרעיון בדבר תפקידו התיאורגי של האדם לקיים את פעולתם של הכוחות העליונים, כחינת אתערותא דלתתא, בהתאם לסגולה שהוטבעה בו בעצם בריאתו במקור ובדוגמאיות של עולם הספירות. ובמקביל יש לצמצם את כוחו של סט"א, כדלעיל.

[2]

ביטוי אחר מצוי בספר תוצאות חיים³⁹ של ר"א ד"ר יודאש: 'ובכל שם אדנ"י שזכיר יכוין יאהדונה' על ידי ההוא טמיר ונעלם'. אמנם שורות אחדות לפני כן כתוב ניסוח שאצלנו

36 ראה, למשל, הנהגות המגיד ממזריטש, כפי שהובאו אצל גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 302.

37 הדברים נדפסו לראשונה ב'דרישות בעניני המלאכים מהרמ"ק', בסוף ספרו של ר' מרגליות, מלאכי עלין, ירושלים תש"ה (במהדורה שנייה הושמט טקסט זה), עמ' סה-סו. בשנית נדפס בס' אור יקר, כרך יז, ירושלים תשמ"ט, עמ' כג-כד. אגב, לקראת סוף הקטע ציטטנו מד"ר יודאש 'זכיר בפיר'. וכן הנוסח אצל מרגליות. אולם במהדורות אור יקר: 'זכיר בר'. וכמובן — שלא בצדק, לאחרונה נוקקה לענין זה ברכה זק במאמרה, תורת המוסר של ר' משה קרדובר, מנחה לשרה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 177-178. מדבריה למדתי על המקור בס' אור יקר.

38 ראה לעיל הע' 25.

39 ירושלים תשל"א, עמ' 14.

ירדע יותר: 'לכן יאמר בתחלת הלמוד לשם יחוד קב"ה ושכינתיה בשם יהו"ה ובשם אדנ"י מתיחדי' יאהדונה"י ע"י הנעלם'. אך דומה שהנוסח משובש במקצת בסופו, וצריך להיות: ההוא טמיר ונעלם. סיוע לכך נמצא בנוסח יפה יותר אשר בס' הנהגת אדם: ⁴⁰ 'קודם הלימוד יאמר לשם יחוד קב"ה ושכינתיה ע"י ההוא טמיר ונעלם בשם יהו"ה ובשם אדנ"י מתיחדי' יאהדונה"י. ויכוין ליחוד שם י"ה עם ו"ה'. מכל מקום נראה שכאן המקור לביטוי הרווח 'ההוא טמיר ונעלם' בהקשר ההצהרה הנידונית. בביטוי זה השתמש גם השל"ה כמה פעמים.⁴¹

ואם לחשך אדם לומר, כי עדיין הענין טמיר ונעלם, צא וראה ביטוי לשוני נוסף שנועד להניח דעתך. המתפלל כולל בדבריו את המילים: 'על דעת...'. על כך כותב ר' יוסף חיים (שו"ת תורה לשמה, סי' תע):

ומה שנהגו לומר לדעת רשב"י וכו', לא מצאתי ד"ו [=דבר זה] בכתבי רבינו מהרח"ו והם המקובלים האחרונים ולכן תקנו לומר ג"כ לדעת האר"י ז"ל. והנה טעמם ונמוקם עמם מפני כי רשב"י ורבינו האר"י ע"ה הם קבלו כונות של המצוות וסודם באמיתות וגילו אותם בעולם שניתן להם רשות לגלות. אך הוא מוסיף בסוף התשובה:

ודע כי אני נוהג לומר לדעת מרע"ה ולדעת רב המנונא סבא ע"ה ולדעת רשב"י ע"ה ולדעת רבי יהודה הנשיא ע"ה ולדעת רבי יצחק בן שלמה ע"ה. ויש לי טעם בזה, והמשכיל יבין.

גם בסידור, כ"י הרוורד 62, שהועתק ממחזור קושטאנדינה, תקע"ט, מצינו: 'לשם יחוד ... ותפלתנו זו אנו מכוונים דרך כלל לדעת רשב"י הקדוש ולדעת ר' אלעזר בנו הקדוש ולדעת יותם בן עוזיהו הקדוש, ופינו כפיהם ... והרי אנו סומכים עליהם בכל מכל כל'.

נוסח נוסף, הנפוץ בספרותנו, ראשיתו, ככל הנראה, בכתבי האר"י. הנה, בס' שער רוח הקדש⁴² נדרשת הצהרה מורחבת: 'קודם שהאדם יעשה איזו מצוה או צדקה יאמר לייחודא שמה דקב"ה ושכינתיה בדחילו ורחימו ורחימו ודחילו בשם כל ישראל' וכו'.

40 לר' יהודה לייב בן יצחק ליפשיץ, פיעטרקוב 1887, עמ' 6. בספריית שלום יש מהד' חמוש"ד, ושם (ללא עימוד), ב ע"ב — ג ע"א. אגב, המהדורה השנייה של ספר הנהגת אדם יצאה (פיורדא תנ"ח) תחת השם: צדיק תמים. דרך אגב, הנוסח המשובש שבס' תוצאות חיים מצוי גם במקצת כתבי"ד שבדקתי, כמו, למשל, כ"י ביהמ"ל 5069 (=ס' 29866).

41 ראה בהע' 62. כמו כן, בביאורו למסכת פסחים, קנד ע"א, הוא כותב: 'ויאמר לשם יחוד קב"ה ושכינתיה ע"י ההוא טמיר ונעלם הנני אספר ביציאת מצרים ... וכן בכל ימות השנה בכל המצו' יאמר כן ואח"כ יעש' המצוה בשמח' ובטוב לבב'. וכן בקצרה, בביאורו למסכת חולין (קכב ע"ב = פט ע"ד): 'יאמר לשם יחוד קב"ה ושכינתיה ע"י ההוא טמיר ונעלם'. לא צדק איפוא גייקובס, שם [לעיל הע' 33], עמ' 143, כשכתב כי ביטוי זה מאוחר משערי ציון.

42 ירושלים תרע"ב, יב ע"ב. לפי הרב סלימן אליהו מני, ברכת אליהו (הוא פירוש לסידור הרש"ש), ירושלים תשכ"ו, עמ' נא, המקור ל'לשם יחוד' הוא בשער רוח הקודש. אף נוסח זה שגור בספרי תפילה ומנהג. למשל, הוא הפותח את ספרו של החיד"א, מורה באצבע: 'קודם כל לימוד וכל מצוה טוב להרהר תשובה ואח"כ יאמר נא ישראל לשם יחוד קב"ה בדחילו ורחימו ורחימו ודחילו לייחודא שם י"ה בוי"ה ביחודא שלים בשם כל ישראל, ויהי נועם וכו'". וראויים לציון דבריו בהמשך: 'ואל תשגיח במי שזולל בזה'. ועיין לקמן ליד הפניה 97. וכן במקורות שציין ר' יעקב משה הלל, עמודי הוראה, עמ' ב, נדפס

כבר העיר גרשם שלום, כי הפצתו של הנוסח הלוריאני נעשתה בידי ר' נתן נטע הנובר, בספרו הנודע והנפוץ ‘שערי ציון’.⁴³ למעשה, בנוסח שערי ציון קיימת הרחבה ניכרת מאוד וכוללת מוטיבים רבים. הבה נביא אותו בלשונו:⁴⁴

‘[כותרת] תפלה לומר קודם כל מצות עשה על פי קבלה’. והפתיחה: ‘לשם יחוד קב”ה ושכינתה בדחילו ורחימו ליחד שם י”ה בור”ה ביחודא שלים בשם כל ישראל הרני עושה מצוה זו לתקן את שרשה במקום עליון בשיעור קומה בכל פרטיה ותיקוניה ודקדוקיה לעשות את כוונת יוצרי שציוני לעשות מצוה זו לתת נחת רוח ולהקים השכינה השוכנת מרגלותיו ... ולתקן כל הנצוצות שנפלו ... ולתקן כל תרי”ג מצות הכלולים במצוה זאת ולגרום זוג בארבע אותיות שם הקדוש ... ולזכך נפשי רוחי ונשמתי ... ואל יעכב שום חטא ועון והרהור רע את המצוה’.

כעבור כשני דורות הובא נוסח דומה בס’ חמדת ימים:⁴⁵

לשם יחוד קב”ה ושכינתה בדחילו ורחימו ורחימו ודחילו לייחדא י”ה בור”ה ביחודא שלים בשם כל ישראל. הנה אנחנו באים להגות בתורה בלילה הזה לקשר את נפשינו ולהדביקה אל שורשה להשלים אילן העליון ולהשלים אדם העליון לתקנו ולהביא כל א”ה תחת יד ה’ שכינתא תתאה ולהביא כל אלהים אחרים תחת רשות שכינה עילאה וכו’.

מקצת מן הנוסח הזה נמצא בהנהגת יושר של ר”י סרוק, סעיף ב: ‘קודם הלימוד יאמר הרני קורא בתורה לקשר את נפשי ולהדביקה אל שרשה על ידי התורה כדי להשלים אילן העליון ולהשלים אדם העליון לתקנו, כי זה תכלית ביאתי לזה העולם וזהו תכלית עסק תורת’.⁴⁶

נוסח קרוב נמצא בסידור הרש”ש, ונצטט מאחד המקומות: ‘לשם יחוד קב”ה ושכינתה ... בדחילו ורחימו ... ורחימו ודחילו ... ליחדא שם י”ה בור”ה ביחודא שלים ... בשם כל ישראל, הנה אנכי בא לברך ח”י ברכות לתקן את שורשם במקום עליון’.⁴⁷ סמוך מאוד לאחר מכן אנו מוצאים ב’שפיר תקון שבת’, שנדפס בליוורנו תקס”ג,⁴⁸ והוא מיוסד (ככתוב

במהדורת מורה באצבע, ירושלים תש”ס. וראה להלן. עוד אוסיף, כי נתחברו נוסחאות מגוונות נוספות, ולא נוכל להעלות כאן את כולן. ראה, למשל, ר”ל פאחוויר, דברי חכמים, ח”ב, עמ’ סא.

43 ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשי”ז, עמ’ 38; ג’יקובס, שם [לעיל הע’ 33], עמ’ 190–192. ראה גם מ”צ קדרי, מידושת לשון ימי הביניים, תשכ”ח, עמ’ 76–77 והע’ 1. (אך הוא הרגיש יותר מדי את השפעת האר”י.) על ‘שערי ציון’ כתב ג’ שלום במקום אחר, כי ‘הוא האוסף הקלאסי של תפילות בשביל הפרט לפי דרכי קבלת האר”י, ונדפס הרבה בשנים הללו [במאה ה”ח]’. ראה מאמרו בבית ישראל בפולין, חלק ב, ירושלים תשי”ד, עמ’ 51. מקובל שהספר נדפס לראשונה בפראג תכ”ב, ואך קטע ממנו שרר בספריית הכנוליאנה שבאוקספורד.

44 מהדורה שנייה (אמשטרדם תל”א), ראש שער ג, תקוני תפלות, טו ע”א — ע”ב.

45 שבת, ט ע”ב–ע”ג, ובהרבה מקומות נוספים ובשנינוי נוסח.

46 וראה לעיל הע’ 12.

47 סידור הרש”ש, ירושלים תרע”ו, ח”א, י ע”ב — יא ע”א.

48 הרש”ש נפטר בשנת תקל”ז, והרש”ש זכר בברכת החיים, כלומר, לפנינו העתק ממקור קודם יותר. אגב, נוסח שונה בכמה פרטים נמצא בתקוני שבת, פיסא תקנ”ו, יא ע”ב — יב ע”א. נוסח שונה לגמרי נמצא בשפ”ר תקוני שבת, ליוורנו תקנ”ד, ה ע”ב. ולא אציין את כל הווריאנטים.

במפורש בשער הסידור) על הרש"ש. אכן נמצא שם, בדף ג ע"ב: 'תפלה כוללת לכל מצוה חוץ מפרטי כונת אותה מצוה מהרב החסיד מוהר"ש שרעאבי הי"ו'. התפילה מתחילה: לשם יחוד קבה"ו זו"ן ... בשם כל ישראל ובשם כל הנפשות והרוחות והנשמות המתייחסים אל שורש נפשינו רוחנו ונשמותנו ומלבושיהם והקרובים להם ... הנה אנחנו באים לקיים מצות עשה זו לתקן את שורשה במקום עליון בשיעור קומה לעשות את כוונ' יוצרינו שציונו לעשות מצוה זאת להשלי' אילן העליון ולהשלי' אדם העליון ולהקים סוכת דוד להחזיר העטרה ליושנה לברר ולתקן ולהעלות כל הנפשות והרוחות והנשמה וניצוצי הקדושה שנפלו בקלי' ... שיהיה עתה עת רצון לפניך להיות עולה מצוה זאת לתקן את כל פגמינו וכו'.

כיוצא בכך, ר' יוסף חיים השתמש בנוסח זה:

וכן תמצא מפורש בסדר לשם יחוד שסידר רבינו הרש"ש ז"ל לאומרו בכל יום קודם כל מעשה המצות והתפלה שאומרים נוסח זה בזה"ל: להשלים אילן העליון ואדם העליון ולהקים סוכת דוד הנופלת ולהחזיר עטרה ליושנה לברר ולתקן ולהעלות כל הנר"ן וניצוצי הקדושה שנפלו בקליפה על ידי אדה"ר ועל ידינו⁴⁹ וכו'.

נמצא, איפוא, שנוסח שמקורו לוריאי, הורחב ונקבע, ככל הנראה, באשכנז (ע"י רבי נתן הנובר), חזר למקורו בארץ ישראל ונפוץ בעיקר במזרח ובדפוסים מסוימים באיטליה. לאחר מכן נפוץ גם בקהילות אחרות.

ככל שהתפשט הנושא, שאינו מובן בנקל לכל אדם, עלה הצורך לעמוד ולו על מקצת פרטיו. הנה, למשל, מתיחסים דבריו של ר' מרדכי בלום למילים ש'נוהגין לומר "לתקן שרש מצוה זאת במקום עליון" כאשר תראה ... מרבינו האר"י ז"ל, הגם שאחר כן אומרים "להשלים אדם העליון ואילן העליון" שבכלל זה תלוי הכל, וגם זה בכלל, עם כל זה צריך לפרוט בפרט שיתקן ה' ברחמי המקומות שעלינו מוטל לתקן, ובמקום ובזמן שצריך לתקן. כי כל מצוה ומצוה יש לה עולם מיוחד ותיקון מיוחד, וכל אחד משרא"ל תקוניו הם במקום אחר, יש בעשיה, יש ביצירה, יש בבריאה, ויש וכו'. ולזה אומרים "לתקן שרש מצוה זאת במקום העליון", ואחר הפרט מבאר הכלל להשלים אדם העליון ואילן העליון וכו'. יש כאן, מצד אחד, מודעות לחשיבות המעשה, לתקן בשורש העליון, ועם זאת, מצד שני, הכרה בערך הכוונות והיעד שלהן בהתאם לדרגות בני אדם.⁵⁰

עתה נעבור למילים 'בשם כל ישראל'. חושבני, שהן תוספת של האר"י או ברוחו. שהרי הרעיון של הכללת עצמו עם כל ישראל מופיע אצלו גם בהקשרים אחרים,⁵¹ ולכן אפשר שנקבע גם במקרה דנן. הנחיה זו תואמת את השקפתו הכללית של האר"י, שביקשה להדגיש אהבת ישראל ואחדותו. וכך ניסח זאת ר' מרדכי בן שמואל: 'ואנו מייחדין השם

49 שו"ת סוד ישרים, ח"א סי' יז.

50 עבודת הבורא, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' פג. וראה גם כל פרק ה. על הבעיות העולות מכך לגבי האדם הפשוט, הוא דן בהמשך. וראה מ' חלמיש, ההתמודדות עם חובת הכוונות (עתיד להתפרסם בספר לזכרה של פרופ' רבקה ש"ן). וראה דברים שהביא מ' בניהו, החירא, 'ירושלים תשי"ט, עמ' קלז-קלז והצ' 52, על יחסם של החד"א ואחרים לאמירת הכוונות.

51 למשל, בהקשר להצהרה: הנני מוכן ומוזמן לקיים מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך וכו'. וראה מ' חלמיש, גלגולו של מנהג קבלי, קרית ספר, נג, תשל"ט, עמ' 534-556.

ידו"ד ב"ה ביחודא שלים בשם כל ישראל, ואנו מקבלין עלינו המצות העשה של ואהבת לרעך כמוך.⁵² אציין לענין זה את הכתוב בספר קבלי צפון-אפריקאי:

על ידי האחדות, כל מי שמקיים מצוה הול"ל כאילו קיימה חברו ... ולזה אנו אומרים לשם יחוד קב"ה וכו' בשם כל ישראל. ור"ש על ידי שיכרך את עמו בשלום, דהיינו אחדות, אז ה' עוז לעמו יתן. הול"ל כאילו קיימה כולם.⁵³

כיוצא בכך שומעים אנו בדרושו של רבי אלימלך מליזנסק. הוא מציג שאלה, הרי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, ואם כן אותו אבר שחטא הוא נפגם, וכיצד תשרה עליו קדושה? תשובתו היא, שלפיכך אומרים 'קודם כל עבודתינו ותפילתינו לשם יחוד בשם כל ישראל'. לאמור, אנו מקשרים עצמנו לכלל ישראל, והכלל הם צדיקים, ככתוב: 'עמך כלם צדיקים' (ישע' ס כא), בלא שום פגם.⁵⁴

'תפקיד' נוסף נמצא לביטוי הנידון. מתוך ראיית מעמדן הנעלה של המצוות עולה הקושי בקיום מצוה בידי כל אדם, ולפיכך נמצא פתרון באמירת 'בשם כל ישראל', כי הכלל יש בו מהות-על שאין דנים עמו בדקדוק. על כך נמצא אצל כמה מהוגי החסידות. למשל, ר' אהרן מקרלין כותב:

שצריך כל אדם שיהיה אצלו כל מצוה ומצוה בחשיבות גדול בעת עשייתם כי הם עומדים ברומו של עולם, וכל מצוה ומצוה הם אורות בהירות בעולמות עליונים עד אין שיעור ותכלית, ובוה העולם הם מוסתרים בהתורה והמצות. ובהמשך: "כל המצוה" — שיהיה המצוה בשלימות. ופירש"י ג"כ כך. כי כל מצוה ומצוה תלוי בה כל התורה כולה וכולל כל האדם. ולכן אומרים בכל מצוה בשם כל ישראל, שצריך לכלול עצמו בכל ישראל.⁵⁵

אולם, גם יש בחסידות קו, ש'כל ישראל' מתמקד בצדיק או בצדיקים. אפשר להניח שהפיתוח החסידי של התפיסה הלוריאנית בענין משפחת הניצוצות⁵⁶ פעל גם כאן, והצדיק הוא מרכז הכל. על רקע זה ניתן להבין את הפיסקה הבאה:

והכל יעשה באחדות עם כל ישראל ועם כל הצדיקים, שיקשר מחשבתו ויכלול עצמו עמהם. לכן אומרים קודם כל מצוה לשם יחוד קב"ה ושכינתה בשם כל ישראל.

52 שער המלך, ירושלים תשמ"ד (ד"צ הוראדנא תקע"ו. ההקדמה היא משנת תקכ"ב), נב ע"ב. השווה חשב אנוש, שאלותיך תרכ"ט, פרק א, ד ע"א. אגב, הכתיב 'לרעך' רווח בספרים. מן הדין לציין שתי דוגמאות המלמדות על שימוש בלשון 'לשם יחוד' כתחומים נוספים. הנה, שטר התקשרות של חכמי ירושלים, משנת תקי"ד, פותח במילים: 'לשם יחוד קב"ה וכו', אנחנו החברים חברי הנפש בעזה"ז ובעזה"ב הבאים עה"ח נתועדנו יחד בדחילו ורחימו וכו'. ראה א"ל פרוסקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 47. כמו"כ, אחד משטרי ההתקשרות של חברות הרש"ש פותח: 'ברצות ה' בתשובת השבים, רוח לכשה אותנו צעירי הצאן ח"מ להיוותנו כאיש אחד חברים, והכל לשם יחוד קב"ה, לעשות נחת רוח ליוצגנו, ועל דבר זה נכרת ברית בינותנו וכו'. ראה שרגא וייס, חכמי הספרדים בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 127. תורתו לפרופ' בניהו יצ"ו על הרעיון לשלב משטרי ההתקשרות. שני השטרות נרפסו לפני כן כתובות 'ציון וירושלים', לר' יצחק באדהב, שנה א, ירושלים תרנ"ח, עמ' יז-כב.

53 יהודה קוריאט, מאור ושמש, ליוונו תקצ"ט, קיו ע"ב, סוף הפירוש לס' דברים.

54 נעם אלימלך, דברים, פח ע"א.

55 בית אהרן, פר' עקב, ברארי תרל"ה, קבר ע"א.

56 ראה ג' שלום, שם [לעיל הע' 30], עמ' 352-356.

ולפעמים נתעורר באדם חשק לעבוד עבודה תמה ולהתפלל, הוא מחמת הצדיק שהוא מתפלל ומעלה דורו.⁵⁷

הפצת הרעיון שהמצוה, כמערכת הנהגות זו, גורמת אחדות לא רק בעליונים אלא גם בתחתונים, היא מבית מדרשו של האר"י ונקלט בסידורי תפילה ובחיבורים שונים. הנה, למשל, כותב רש"י מליאדי:

אמרו חז"ל לעולם אל יוציא אדם עצמו מן הכלל, לכן יתכוין ליחד ולדבקה בו ית' מקור נפשו האלוהית ומקור נפשות כל ישראל ... ויתכוין להמשיך אורו ית' על מקור נפשו ונפשות כל ישראל לייתרן ... וזהו פ' לשם יחוד קב"ה ושכינתיה בשם כל ישראל.⁵⁸

כאן אמנם הייחוד נעשה אופקית ואנכית כאחת.

הנוסח של רמ"ק ורע"ח ריקן, שנוכר לעיל, הוא מצוי וקצר. ואולי היה גם אפקט ציבורי מסוים בניסוח של רמ"מ פאפרש (נפ' אדר תכ"ב), שכתב באור צדיקים, עמוד התפילה, סי' כד אות קט: 'כדי שתשרה שכינה במעשיך תאמר על כל מצוה ליקבה'ר'. אך אין להתעלם מכך שהנוסח נזכר בהקשר למצוה או תפילה בלבד.⁵⁹ לכן פרט חשוב הוא, שר"א דייוידאש מדגיש שחובה זו מוטלת 'בכל מעשיו', קרי: גם הגשמיים. למעשה, דבריו הם דברי רבו, הרמ"ק, כפי שהזכרנו לעיל.

ואזכיר לשון נוסף מדברי רמ"ק: 'בכל דרכיך דעהו, אפילו מילי דעלמא יכוון האדם על הייחוד העליון. אם יבנה בית יאמר הרי הבית הוא השכינה ואני בונה בית שהוא קישוט השכינה, ושאדור בה שאני אדם הרי תפארת בתוך המלכות' וכו'.⁶⁰ והנה מעניין שגם 'תלמיד' אחר של הרמ"ק מביע עמדה דומה לגבי דברים ניטראליים, ואף הוא מסתמך על הפסוק בכל דרכיך דעהו. וכה דברי הרמ"ע מפאנו:

המצות המזדמנת לאדם כל שעה שלא נקבע להן ברכה מיוחדת כגון צדקה וגמילות חסדים והדור פני זקן וכל כיוצא בהן, וכן פעולות הרשות, שאדם צריך לכרוך בהם לשם מצוה לקיים בעצמו קרא דכתיב בכל דרכיך דעהו, באלה אמר כי טוב לצרף אל הכוונה ואל המעשה תיקון הדיבור ג"כ שיאמר הריני עושה כך לקיים מה שנאמר כך וכך, ואומר הפסוק שבו נצטוינו על אותה פעולה והכוונה הכוללת שהיא לעבודת ה', היא הייחוד עצמו.⁶¹

אציין, שהשל"ה, שכתב את ספרו סמוך לאותו זמן, התוודע לקטע זה, ככל הנראה, רק

- 57 מאור עינים, סוף פר' בשלח, ירושלים תשכ"ו, קד ע"ב.
- 58 תניא, פרק מא, ברוקלין תשי"ד, נז ע"ב. וראה גם מ' חלמיש, נתיב לחניא, תל-אביב תשמ"ח/1987, עמ' 257-258.
- 59 גם כאן אציין את הכתוב בהנהגת יושר, סעיף כג: 'קודם שיחלל ישים פניו ליחד קב"ה ו' ולא לתועל' עצמו ח"י' (אזמיר תר"ב, יב ע"ב). ועיין לעיל הע' 12.
- 60 אור יקר, כרך יד, עמ' נא. לקטע זה התוודעתי מתוך מאמרה של ב' זק, שם [לעיל, הע' 37], עמ' 178 הע' 59.
- 61 כנפי יונה, חלק ד סימן יט. נוסח דומה מאוד נמצא בס' שתיל פורח, לר' אהרן ברכיה ממדינה, שאמנם אינו מזכיר את מקורו. ראה, למשל, כ"י ביהמ"ל 1539 (=ס' 10637), דף 182 ע"ב, תחת הכותרת: 'כלל במצות'. דברים אלה צוטטו בס' זכר דוד, טו ע"א-ע"ב. ראה להלן ליד הפניה 98. משמע שהיו לו מהלכים באיטליה.

בשלב מאוחר יותר, שכן דברים אלה הובאו על-ידו בפירושו למסכת יומא.⁶² אולם הרעיון עצמו כבר נזכר אצלו לפני כן, שעה שהסתמך על ר"א דיידידאש, בשער האותיות. החשוב הוא שהשל"ה עוד הוסיף להדגיש את חידושו, ואף העלה נימוק חשוב: 'ונראה בעיני שלא די כשאומר בשם ה' אני עושה זה במלאכה גשמיות, רק יאמר בלשון שאומרים בעשיית מצוה, שהלשון הוא לשם יחוד קב"ה ושכינתיה ע"י ההוא טמיר ונעלם. כך יאמר גם כן בכל מלאכה ופעולה, וטעמי ... שאף החול נעשה קודש והכל הוא מצוה'.⁶³

בצדק העיר ח"ה בן-ששון: 'אצל בעל "ראשית חכמה" ... מתחייבת אמירת 'לשם יחוד' — 'כדי שלא תשרה הקליפה בשום מעשה ממעשיו הגשמיים'. ואילו מובנם של דברי השל"ה שהבאנו כאן הוא שטעם האמירה 'לשם יחוד' הוא בעיקר משום שעל-ידי האמירה מתקדשים המעשים ונכנסים לגדר מצוות'.⁶⁴ לא מקרה הוא, איפוא, שדברי השל"ה מצאו ארון קשבת במיוחד בתנועת החסידות,⁶⁵ כפי שנראה בסמוך.

בינתיים אוסיף, כי דבריו של הרמ"ע מסרם בקצרה ר' מאיר פאפירש: 'בכל מצות המזדמנות לאדם שלא נקבע עליהם ברכה, יאמר הריני עושה מצוה זו לקיים מ"ע ליקבה"ו בדחילו ורחימו בשם כל ישראל' וכו',⁶⁶ אך בלא שציין את מקורו. ומבין המקורות השונים שעשו שימוש בלשון זו, אזכיר רק את בעל נודע-ביתוהדה, כפי שנצטט לשונו לקמן, ובכך יש מידה של הפתעה.

נחזור לענין המעשה הגשמי בחסידות. בתולדות יעקב יוסף⁶⁷ כתוב:

62 וזה לשון השל"ה: 'כל מצוה ומעשה טוב צריך להיות בדיבור במחשבה ובמעשה. הדיבור, הוא שידבר המצוה בפיו. קודם שיעשה יציאנה בשפתיו בלשון אשר היא כתובה [בתורה], ואח"כ יאמר הנני מוכן ומזומן לקיים מצוה פלונית לשם יחוד קב"ה ושכינתיה על ידי ההוא טמיר ונעלם. ויכוין כי האדם רמ"ח איבריו ובעשותו המצוה בכל כחו כחו רמ"ח בשביל ב' בחינות לייחדם דהיינו קודשא בריך הוא ושכינתיה עולה ביחד נ"ר, וזהו סוד כי נ"ר מצוה ... ומצאתי בספר כנפי יונה ... עכ"ל. וחמיד יהיה כוונתו שעושה זו המצוה כדי לעשות נחת רוח ליוצרנו כי נחת רוח לפניו שאמר ונעשה רצונו. ובכל מצוה שאדם עושה באותו האבר שעושה יזמין את האבר הזה ויאמר הנני עושה באבר זה מצוה זו. בהנחת תפלין יזמין היד, והפה יזמין לתורה ולתפילה ... וכן בכל מצוה ומצוה'. (מסכת יומא, רמא ע"א = ח"ב עב ג'ג). בענין הדיקה לרמ"ע כתבתי בהסתייגות מסוימת. ועיין בדברי א' וולפסון, בקובץ קבלת האר"י [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י], תשנ"ב, עמ' 428-429.

63 ס ע"ב [= מד ע"ב]. ראה גם נו ע"א [= מא ע"ד], סוף מאמר ח; שע ע"א [= ח"ג עט ע"ב], סוף פר' ואתחנן.

64 הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט, עמ' 70, הע' 5א. רק יש לדייק ולומר שדברי בעל ראשית חכמה שנזכרו על-ידו מקורם בזהר, כדלעיל. ועוד, יש להניח שהשל"ה לא הכיר את הקטע באורי יקר, שהבאנו לעיל. ראה ליד הפניה 60.

65 ראה ביבליוגרפיה במאמרו של וולפסון, שם [לעיל הע' 62], עמ' 423. ב' זק, שם [לעיל, הע' 37], עמ' 178 הע' 59, הזכירה את דברי תשבי, שקבע את מקורה של החסידות בדברי רמח"ל. ולדעתה יש לשל"ה יסוד איתן בדברי רמ"ק שנזכרו כאן. אולם לדעתי, היא צודקת מבחינה היסטורית-ספרותית, אך מבחינת ההשפעה הישירה של המקורות על החסידות, אין לי ספק שההשפעה נבעה מן השל"ה ולא דרך רמ"ק. וראה גם מ' פייקאו', החסידות — תנועה חברתית-דתית ברא' 'הדברקות', דעת, 25, תש"ג, עמ' 137-136.

66 אור צדיקים, שם, סי' כד אות ט. על ספר זה ראה מ' בניהו, שם [לעיל, הע' 24], עמ' 51; ד' גריס, שם [לעיל, הע' 36], עמ' 90-88.

67 פר' שלח, ירושלים תשכ"א, ח"ב, עמ' תקו. וראה גם מה שהובא אצל גריס, שם [לעיל, הע' 36], עמ' 348.

קודם כל מעשה שיעשה האדם בין בגשמי בין ברוחני צריך להתיישב תחלה בדעתו אם יש בו צרכי גבוה לקיים מ"ש בכל דרכיך דעהו. ואז יאמר בפיו שעושה לשם יחוד קב"ה ואז מקיים בפיו ובלבדך לעשותו ובזה עושה מחומר צורה. בדברי רי"י מפולנאה, המשתמש כאן בביטויים שגורים בספריו, ניכרת כנראה השפעת השל"ה, אך מדבריו עולה ביתר שאת, ובצורה המזכירה את לשון הרמ"ק,⁶⁸ שהמעשה אינו הופך למעשה קדוש אלא אם כן העושה מהרהר בדעתו שאמנם יש בכך עניין שבקדושה. אכן, צדיקי החסידות הדגישו את הצורך לצרף מחשבה למעשה ולהצהיר במפורש על כוונת הייחוד. כך, למשל, אצל ר' אלימלך מליזנסק:

בין המחשב ובין הדבור צריכים להיות שניהם אחד בקדוש' ובטהר', דהיינו אם הוא מחשב לעשות מצו' צריך ג"כ להוציא בפיו בדבורו שהוא רוצ' לעשות מצוה זאת, ויאמר לשם יחוד קב"ה ושכינתו'. וזהו פ' הפסוק לא על הלחם לבדו יחי' האדם כי על כל מוצא פי ה' יחי' האדם. ר"ל במה שהוא מוציא מפיו שהוא עוש' לשם ה' יחי' האדם, זה הוא עיקר החיות של אדם.⁶⁹

הוראה זו אינה בבחינת דרוש בלבד. זו מופיעה גם בטקסט של הנהגה, הלוא הוא ה"צעטיל קטן" (סעיף ד) של ר' אלימלך:

בכל הדברים שבעולם, הן בתורה הן בתפלה הן במצות מעשיות, ירגיל את עצמו לומר בזה הלשון: הריני עושה זאת לשם יחוד קב"ה ושכינתיה לעשות נחת רוח להבורא ית"ש. וירגיל א"ע לומר זאת בתוכיות ופנימיות הלב, ובהמשך הזמן ירגיש הארה גדולה באמירה זו.

יש לשים לב לסיפא. לאמור, אמירה שגורה זו אסור שתאימר כלאחר יד. אדרבא, מסוגלת היא לזכות אדם בהארה גדולה, וזאת בצד התכלית התיאורגית המקובלת. ואילו רבי צדוק הכהן,⁷⁰ שכוודא' הכיר את דברי השל"ה, העדיף להבליט את הזוהר (ח"ג נא ע"ב) ולהסיק ממנו: 'משמע דקאי על מעשה האדם בעניני הגוף שצריך להזכיר עליו ש"ש'. כלומר, שתהיה לו אפשרות להפוך מעשה גשמי לבעל ערך דתי.⁷¹ על כך הוא מוסיף, שגם במעשה מצוה, שלכאורה אין צריך להזכיר במפורש שעושה לשם שמים, שהרי עצם מעשה המצוה מוכיח כן, מכל מקום ברור דאף במעשה המצות שהאדם עושה צריך שיזכיר בפיו שעושה לש"ש כדי שתשרה קדושה בזה.⁷² להלן הוא מגיע למסקנה, ש'כל אחד שעושה מצוה שפיר צריך שיזכיר ש"ש על המעשה שעושה כדי שתשרה שכינה וקדושה במעשה ידיו'. אך ההדגשה שלו היא, שאין די בריבור פה שעושה לשם שמים, אלא 'צריך גם חכמת הלב להכניס קדושה בהמעשה'.⁷³ אם כך, בניסוחים שונים מדגישים מורי החסידות את החובה 'להכניס קדושה בהמעשה'.

כדוגמא מעשית לכך אביא את המסופר על ר' צבי הירש מזידיטשוב:

בכל דרכיך דעהו והוא ארחותיך יישר, דרכים הפתוחים לכל, תורה ומצוות, דרך הסלולה, כוונה אחת להם, דעהו בוי"ו שתייחד הדודים וריעים האהובים. אבל ...

68 ראה לעיל הע' 60.

69 נועם אלימלך, פ"ר בא, לו ע"ד.

70 פרי צדיק, פ"ר תזריע אות ט, לובלין תרפ"ב, נט ע"ד.

71 ראה שם, נט ע"ד — ס ע"א.

72 שם, ס ע"א.

73 שם, ס ע"ב.

עניני עוה"ז שיש בהם אחיזה ליצר הרע הוא סתום ונעלם, יישר אותם, שתכוין בהם לשמים, לשם הנעלם... וזוהי ראייתו למורי דודי הקדוש רבינו צבי שהיה אומר על כל דבר קטן וגדול לשיקבה"ו בפה מלא, אפילו מעט מים כששתה היה שוהא ואומר כמה יחודים עד כשהיה שותה המים היה דוגמא דלעילא להמשיך מים עליונים לשכינת עוזנו... וכן בכל דבר אכילה, כל תנועה ולעיסה היה בדוגמא דלעילא, ומעט מעט שאכל המשיך רב טוב לבית ישראל... וכן בענין קדושת הזיוג יעשה בישוב הדעת ויאמר בפה מלא לשיקבה"ו, וירתע ויזדעזע עד שתוסר ממנו אש הרע של יצר הרע ויתקדש באש קדוש וכו'.⁷⁴

ועוד שם:

העיד הקדוש מו"ר מוהר"ר אברהם יהושע העשיל על מרן הקדוש מוהר"ר יעקב יצחק מלובלין, שמימי לא הגביה אפילו ריסי עיניו בלתי יחוד שמו, כי אחר שנזדכך מעט מן החומר ירגיל את עצמו ללמוד ביחודים של מן האר"י, כמו שהעתיקו חלק מהם בספרי נתיב מצותיך שנדפס, וחלק מהם במצות ק"ש בספרי אוצר החיים, זכינו השם להוציא לאור ועליהם יוסף אלף פעמים בדרכים ישרים מתוקים כמו שכבר הורתך אחי במצות ק"ש ותראה נפלאות מתוקי' מרבש. ואחר שהורגל בהם ובשמותיה' ובקי בהם, ירגיל נפשו לעשו' כל תנועה ותנועה בקדושה וביחודים, לעשות בתחתון ולרמוז בעליון. וכל דבור ודבור ומוצא שפתיו יזהר מאוד שיהיו בדבורי אהבה ושלוש וריעות דבורים טובים והגונים ביחודים ובקדושה. והשם עליהם יחיו, ויהי נועם השם עלינו.⁷⁵

ביטוי מעניין לעוצמה התיאורגית של האמירה, אפשר למצוא אצל אחד מחכמי בית-המדרש של הגר"א (!). ר' יום טוב ליפמן מאיישישקא מביא משל על הולכי דרכים, בהם אנשים שכוחות המשמר של המלך עוצרים ובודקים בכליהם וכו', ויש שנוסעים בשליחות אל המלך, ואלה

אין מי שיעכב אותו אפי' רגע חדא לפי שהוא עוסק בענייני וצורכי המלך... כן הדבר... כשאנו מתפללין על שאלתנו ובקשתנו אז כמה מקטרגי' ועננים שמונעים פריחת התפלה לעוף השמים, אבל כשאנו מתפללין לשם יחוד קב"ה ושכינתו' נמצא תפלה זו היא דמיון שליחי המלך ההולכי' בעסקי המלך, אז אין שטן ופגע רע, בוודאי נוסעי' לה כנפים לעוף למעלה השמימה עד כסא מלך הכבוד.⁷⁶

[ד]

על דרכי ההיקלטות בחברה היהודית אפשר להיווכח, למשל, מהימצאותה של הדרישה לאמידת הנוסח בהקשרים שונים. כגון, בספר יוסף אומץ:⁷⁷

74 הקדמת ר' יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא לפירושו למשנה, מעשה ארג, תרכ"א, א ע"ד — ב ע"א. וראה גם לקמן, סוף סעיף ח.

75 שם, א ע"ב. לענין נועם, השווה להלן הע' 82.

76 כבוד יום טוב, ווילנא תקע"ז, נב ע"ב. וראה הערכת הגר"א על המחבר, כפי שנמסרה בהסכמה של רבי אברהם דאנציג, שם.

77 אות ה. וראה מה שכתב עלי' י' אלכריס, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ג, עמ' 370-371.

כשירצה לילך לבית הכנסת יאמר אלך לב"ה כדי ליחד שכינתא עם קודשא בריך הוא ולהקימה מנפילתה, כן הוא בראשית חכמה. וכן מחויב לומר קודם כל עשיית מצוה על דרך הקבלה, ומרויח בזה ג"כ שעל ידי כן יתכוון לצאת ידי מצוה ... וכן כתוב בספר חרדים. ומי שאינו מבין לשון זה יאמר לפחות: אני הולך לב"ה כדי לקיים מצות בוראי וקוני.

את הדברים הללו סיכם במשפט קצר נכדו, יוסף יוזפא קאשמן, בספרו נוהג כצאן יוסף, דיני הנהגת כל יום, אות ט: "יאמר כל אחד ואחד לפי השגתו, לשם יחוד קב"ה ושכינת' אלך לבה"כ [=לבית הכנסת] (יוסף אומץ). והוסיף: "זה"ה לכל מצוה שעושה יאמר כן, ליקבה"ו אעשה מצוה פלוני". ובאו ונחזיק טובה למהר"ם עפשטיין סג"ל ז"ל אשר טוב עשה בעמי הארץ שאין וחקר ותיקן בסדר תפלה שלו⁷⁸ ליקבה"ו אצל כל מצוה ומצוה בלשון הקדש ובלשון אשכנז, למען דעת כל עמי הארץ שלא יעשו כמצות אנשים מלומדה, רק יקבע בדעתו ויצייר בשכלו לשם מי עושה מצוה זאת' וכו'. יושם לב, איפוא, למילים 'כל אחד לפי השגתו', שאמנם מומשו הלכה למעשה בכתביו של רי"מ עפשטיין. ניתן להסיק, איפוא, שבפרנקפורט רווח מנהג זה. ולפי עדותו של החיד"א, הדורש 'וירגיל עצמו לומר לשם יחוד קבה"ו כאשר הורגלו בטורקיא'ה'.⁷⁹ עולה במפורש שגם בתורכיה פשט המנהג. אפשר להיווכח שהעניין העסיק רבים. הנה ר' חיים בכרך מספר, כי נרפס סידור תפילה חדש, ובו נכתב 'שיאמר לפני הנחת תפילין ולבישת ציצית וכן בכמה דוכתי לשם יחוד הקב"ה ושכינתיה ע"י ההוא טמיר ונעלם', והיה בקהלו אדם שדרש הסבר לכך. אמנם בכרך ניסה לטעון, 'שלא נאמרו הדברים רק לת"ח מופלגים', אך השואל חזר וביקש להבין את התוכן ואת המשמעות. ובכרך עמד על דעתו שאינו מבין את הדברים על כורים.⁸⁰ אמנם מתוך התשובה קשה להסיק אם בכרך עצמו אמר או לא. מכל מקום ברור שהדברים לא עברו בלא תשומת לב גם בחוגי ההמון. כמו כן, הנודע ביהודה עצמו נדרש לנושא זה בשתי שאלות נפרדות. נוסף לסי' צג ביר"ד, שהוא בבחינת locus classicus, הוא שב לכך בעקבות שאלה חוזרת, במהדורה תנינא, אור"ח סי' קז. אף שם השיב בקצף: 'ומי התיר להם דברים כאלו. והימים הראשונים בדורות הראשונים שלא ידעו מנוסח זה היו טובים מאלה. וכבר כתבתי מזה בספרי נ"ב חיד"ד סימן צג'.

ההבחנה שנוכרה לעיל בין רמות שונות של בני-אדם אינה יחידאית, וממילא אתה למד על התפשטות העקרון. כך קוראים אנו בספר יוסף אומץ, מאת ר' יוזפא האן מנוירלינגן, סי' רנט: 'קודם הברכה יאמר אני מניח תפילין כדי ליחד שכינתא עם קודשא בריך הוא ולהקימה מנפילתה. ומי שאינו מבין זה יאמר: כדי לקיים מצות בוראי'. כלומר, המחבר, שכבר דן בכך בסעיף ה, כאמור, אינו נכון לוותר על העקרון, גם אם בניסוחו המצומצם נשאר, כביכול, רק הגוף ואילו הנשמה הקבלית נשמטה. מכל מקום, הכוונה היתה כנראה להקל על הקהל הרחב. וכך עולה גם מדברי ר' יוסף ב"ר אליהו כץ,⁸¹ שדורש את הכתוב

78 סדר תפלה ודרך ישרה, פפד"מ תנ"ז. בעל 'סמיכות חכמים' הפליג מאד בשבח הסידור וגזר על המדפיס להדפיסו שנית לזכות את הרבים.

79 שמחת הרגל, ג ע"ב.

80 ראה שו"ת חות יאיר, סי' רי.

81 יסוד יוסף, קראקא שצ"ח, יב ע"ב. ראה עליו מ' בניהו, שם [לעיל הע' 24], עמ' 51; י' אלבוים, שם [לעיל, הע' 77], עמ' 143, ועמ' 371 הע' 53; ד' גריס, שם [לעיל הע' 36], עמ' 89.

במסכת אבות פ"א משנה טו: 'אמור מעט', בכך ש"קודם הלימוד אמור מעט, אמירה מועטת, דהיינו לשם יחוד קב"ה ושכינתו, ואז 'עשה הרבה', שתעשה הרבה בזה". כעין זה תמצא אצל תלמידו, בס' קב הישר, פרק מה: 'ובאשר כי לא כל אדם יכולת בידו לעשות יחודים בתפלתו או במצוה אשר הוא עושה ... על כן בודאי בעל הרחמים יקבל ברחמים וברצון כונת לב האדם שמכוין פשוט בלתי מחשבה זרה ומתפלל כפשוטה עניני תפלה, רק יאמר קודם התפלה לשם יחוד קודשא ושכינתיה ואז אינו מפריד עצמו מהקדושה'.

אף החיד"א כותב: 'ועל כל פנים לא ימנע לומר קודם כל מצוה וקודם כל לימוד לשם יקבה' ופסוק ויהי נועם ה' אלהינו עלינו.⁸² אכן, כך נמצא גם אצל אחד מגדולי חכמי גליציה, רא"ל הכהן (תק"ה-תקע"ה), שכותב בראש הקדמתו לספר הלכי מובהק שלו, שב שמעתתא: 'ראוי לכל איש קודם כל מעשה טוב וכל לימוד לכוון לשם יחוד כו' ובשם כל ישראל ולקבל עליו מצות ואהבת לרעך כמוך'.

כללו של דבר, הזכרנו דוגמאות אחדות של אנשי הלכה, מוסר, הנהגה וקבלה, ומאזורים שונים, ונוכחנו כי החובה מוחדרת ברבים באמצעות נוסחאות קצרות ופשוטות. ככל שהנושא מתפשט יותר, כן מוצאים אנו ביטויים מגוונים. למשל, מענינים דברי דרוש על המשנה שמשמשים כאסמכתא היסטורית. הנה, ר' יצחק יהודה יחיאל מקמרנא, בפירושו למשנה 'מעשה ארג', מס' חלה סוף פ"א, מסיק: 'שצריך לומר בפה מלא קודם כל מצוה לשיקב"ה לייחד שם י"ה ברוך הוא ב"ה ברוך הוא. גמרא מפורשת שצריך לומר קודם כל מצוה לשיקבה' ו'. וכן שם פ"ג מ"א: 'מבואר שם שצריך לומר קודם כל מצוה שעושה זה לשם המיוחד. והיינו הנוסח שחידש מרן האר"י ומרומז בוחר שצריך לומר בפה מלא, הריני עושה מצוה זאת לשיקבה' ו' ... והרי הוא גמרא מפורשת ומבואר בזוהר ומיוסד על פי מרן אור שבעת הימים מלאך אלקים קדוש מרן הקדוש האר"י'.

ה

נושא זה לא עבר ללא עוררין. ביקורת קשה⁸³ הטיח ר' יחזקאל לנדא, בשנת תקל"ו, בספרו המפורסם 'נודע ביהודה', יו"ד סי' צג,⁸⁴ אשר כתב בין היתר:

אשר שאל הנוסח לשם יחוד אשר חדשים מקרוב נתפשט ונדפס בסידורים (!). הנה בזה אני משיב: עד שאתה שואלני נוסח אמירתו, יותר ראוי לשאול אם נאמר כי טוב

82 שמחת הרגל, ד ע"א. באשר לפסוק ויהי נועם, ראה זוהר ח"ב צג ע"ב. ראה גם פלא יועץ, ערך ויהי נועם: 'צריך לאמור קודם כל מעשה טוב בין בדבור בין במעשה. וזאת נחמנו בענינו כי ולונו מאד ואין אנתנו יודעים לכיין בשום דבר כוונות הראויות לכיין ... ורק שיכין ... לדעת כל הקדושים ולדעת הקב"ה ית"ש'. ע"ש.

83 אותה הזכיר גם יוסף פרל, על מהות כת החסידים, מהד' אברהם רובינשטיין, ירושלים תשל"ו, עמ' 84-85. וראה גם שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ב, עמ' קטז-קכ; ר"ל מימון, שרי המאה, ח"א, תשט"ז, עמ' 214.

84 אם כי מן הראוי שניתן דעתנו לכך שהנו"ב הוא שהסכים על ספרו של ר' יששכר בער בלאך, בינת יששכר, פראג תקמ"ה, ושם המחבר כותב בסוף הספר, ע"ב, בדיני פדיח הבן סעיף ט, בנוסח אמירת האב: 'זהני מוכן לפדות אותו על דרך לש"י קב"י'. אפשר לטעון, שכדרכם של מסכימים רבים, הנו"ב לא קרא את כל הספר עובר להסכמתו. אך חשוב מזה הוא שהורב בלאך, אב"ד גויטיץ, הוא הוא האיש ששאל את הנו"ב ראליו הופנתה התשובה בסי' צג המפורסם. משמע שהוא לא קיבל את עמדתו.

באמירתו. ולדעתי זה רעה חולה בדורנו. ועל הדורות שלפני זמננו שלא ידעו מנוסח זה ולא אמרוהו ... עליהם נאמר תומת ישרים תנחם ... אבל בדורנו הזה כי עזבו את תורת ה' ... ומתנשאים ברום לבבם, כל אחד אומר אנכי הרואה ולי נפתחו שערי שמים ... אלו הם מחריבי הדור.

אחרי דיון הלכתי בראיה שהביא השואל מן התלמוד — לכך שצריך 'להוציא מפיו שעושה הכונה על פי הסוד' — הוא כותב בין היתר:

ק"ו בכוונת התפלה והמצות, שיש בהם כמה עיקלי ופשוטי, וכמה חשש קיצוץ בנטיעות, כאשר ראינו כ"ז במופת, פשיטא שיש לבטל שלא יכוין כלל, ודי שעושה המצוה לשם מצוה ... וכל מצוה שיש ברכה לפניה א"צ לומר שום דבר לפניה, רק הברכה. וכל דבר שאין ברכה לפניה אני נוהג לומר בפיו, הנני עושה דבר זה לקיים מצות בוראי, ובוה די וא"צ יותר. והכונה הוא רק פירוש המלות, וכל התיקונים למעלה נעשים מאליהם ע"י מעשינו.

תן דעתך לשני דברים: ראשית, גם ר"י לנדא נהג לומר 'הנני עושה דבר זה לקיים מצות בוראי' — אמירה שמקורה בבית-מדרשם של מקובלים. שנית, תפיסתו כי תיקונים נעשים מאליהם.

דברים אלה עוררו תסיסה גם בעולם הרבני. יש שסיגרו עליהם, יש שחמכו בהם במידה כלשהי, ויש שהשיבו נגדם תשובות מפורטות. לאמיתו של דבר, נכרכו פה יחדיו נושא הלכתי ונושא קבלי, וחלק מן הנושאים-ונותנים עוסקים רק בצד ההלכתי, הקשור בשאלה אם מצוות צריכות כוונה, אך יש שאינם מעלימים עין משני ההיבטים. במיוחד חשובה בענין זה תשובתו⁸⁵ של ר' חיים מטשערנאוויץ (נפ' 1813). וצדק א' רובינשטיין,⁸⁶ בכותבו כי 'דין-ודברים זה בשאלת 'לשם יחוד' הוא המקרה היחיד בו נעריך בכתב ויכות קונקרטי בין חסידים ומתנגדים בנושא הלכתי כלשהו'.

לדברי בעל 'שער התפילה' התייחס גם רבי נתן נטע לאנדא. במקום אחד⁸⁷ הוא כתב: 'ומ"מ אין זה ענין לאמירת לשם יחוד כמוכן וגם הנב"י לא דבר אלא כנגד ההמון (!) וכמ"ש ג"כ הח"י [=החק יעקב] סי' תפ"ט [סקי"א]'. ובמקום אחר⁸⁸ כתב: 'המעין יראה דלפי החילוק בין מצוה שיש ברכה לפניה או לא, אין שום טענה על הנב"י. וידע המעיין כי לא באתי לדבר על נוסח לשם יחוד שנתפשט ע"פ צדיקי הדורות (!) רק באתי להעיר לב המעיין שלא יחשוד למאורן של ישראל הנב"י ז"ל שנעלם ממנו ענין מצות צ"כ ... ויש לך לדעת המבואר בספרי קדש כי מעשה המצוה מביאה שפע קדש, וכוונת המצוה היא שמירה בפני החיצונים שלא ינקו מהשפע'.

תלמיד-חכם זה מנסה להלך בין הטיפות. הוא מוצא אבחנות הלכתיות שונות, אך גם מודע להתפשטות 'נוסח לשם יחוד', וכנראה אינו מתנגד לו אלא רק בשל שימושו בפי ההמון.

85 זו נדפסה בראש ס' שער התפלה, סדילקאב תקפ"ה.

86 קרית ספר, מז, תשל"ב, עמ' 362.

87 עורה שחר, פרעמישלא תרמ"ב, כג ע"ד, ערך זכאים. וראה גם לעיל, הע' 50.

88 ערך מצות צריכות כונה, שם, לו ע"ג.

נסיון מחודש לכרוך את שני ההיבטים נמצא אצל רבי משה בן עמרם גרינוואלד, אב"ד חוסט, הכותב:⁸⁹

ואני אומר חלילה לרבנו בעל נוב"י שיטעה בדבר פשוט כזה דאה"צ [=דאין הכי נמי] דדברי הגאון הנ"ל לבעל באמ"ח⁹⁰ נאמנו מאד ודבריו ברורים, ומ"מ גם דברי הנוב"י כראי מוצקים. דהא הנוב"י לא נחית התם אי צריך כוונה במצוה לצאת י"ח דוראי הלכה רווחת היא בשו"ע סי' ס' הנ"ל דמצות צ"כ [=צריכות כוונה], אלא התם בא לדון לענין אם יש לו לכזין גם כוונת (!) נסתרות. וכן לענין אמירת לשיקבה". על זה שפיר קאמר הנוב"י כיון שכבר נתכוין לשם מצוה כפשוטה דרחמנא ציוה לקיים מצוה זו שוב הוי מצוה זו כקדשים, וממילא אמרינן שפיר לענין כוונת לשיקבה"ו דסתמא לשמן קיימא.

הויכוח הלך וגבר. וכתב ר' ברוך יהודה ברנדס, מדייני פראג⁹¹: 'ובזה נחה ושקטה הרעש הגדול שהי' בק"א' במדינת פיהם בין הרב הגאון אב"ד דשמה ובין חכם א' בעירו מופלג בתורה זקן וישיש מורה הוראה'. בהמשך הוא מספר שהרב אב"ד רצה לבטל אמירת כמה תפילות שהן על-פי הנסתר,

וחכם הנ"ל מיחה בידו לשנות מנהגם של ישראל שהחזיקו אבותינו ואבות אבותינו, וגאוני ארץ קדמאי ובתראי ראו ושתקו ... אך מה שרצה לבטל לומר יה"ר שמיוסדת בצרופי שמות הקדושים ויחודים האמת אתו מלבד שיש לחוש מי יודע אם המחבר הי' בקי בהן ובשמותיהן ואם בנויים על אדני אמת. ונמצא בשם האר"י ז"ל בס' נגיד ומצוה שלא הי' אומר שום פיוט או שיר אם לא מן הראשונים ... ואמר הטעם שלא הי' בקיאים בחכמת האמת. ויחזקאל רואה באספקלרי' המאירה הוא אמ"ו הרב הגאון המפורסם ... מהר"י לנדא זצוק"ל דרש דרש הרבה בענין זה מלומר היחודי' שאומרי' קודם הנחת התפילין ובפרט היחוד שקודם לבישת הטלית שכ' בו וכשם שאני מתעטף גופי בציצית כך תתעטף נשמתי באור הציצית, וכשם שאני מתכסה בטלית ככה"ז כך אזכה לחלוקא דרבנן ולטלית נאה לעה"ב בג"ע, וא"כ עובד ע"מ לקבל פרס, וחם לבי בקרבי על זאת וכמה תקלות באין ע"י זה וכל הרוצה ליטול את השם בא ויטול, מהוגנים ואינן מהוגנים, מדברים ואינם יודעים, ואין כל אדם ראוי להשתמש בשרביטו של מלך מלכו של עולם ולחפש בגנוי אוצרותיו ... ואין אתם יודע מה. מרגל' בפומי' דאמ"ו הגאון החסיד הנ"ל זצ"ל 'לא ידעו א' בארץ ורוצים לידע ת' בשמים' ... עד שבעו"ה נתפשט הדבר ובאזני שמעתי מב"א הדיוטים שאומרים בקול רם לשם יחוד וכו' כאלו אומר פרק איזהו מקומן, שמו שמים על זאת ... ועל חכמי ישראל מוטל למחות אך עכ"פ לא ע"י מחלוקת וגדול השלום ... ודברי חכמים בנחת נשמעי'. ומה שאני נוהג והרגלתי את בניי ש"י כך הוא: הנני מוכן ומזומן לקיים המצוה אשר ציוני הבורא ב"ה מצות תפילין שנא' וקשרתם וכו'.

מכאן מתברר שלא קל היה לצאת חוצץ נגד מנהג מקובל, אלא שהנו"ב נתכוון במיוחד נגד ההדיוטות. זהו קו הנקוט בידי כמה חכמים. אמנם, מעדותו של תלמיד זה אנו למדים על נימוק נוסף של רבו לערער על נוסח לשם יחוד בשעת עטיפת הטלית, הכולל את המילים

89 שו"ת ערוגת הבשם, או"ח, סימן טז, ברקלין תשכ"ח, טו ע"ב.

90 ר' חיים טירר מטשערנאוויץ כתב את סידורו של שבת, שער התפלה, באר מים חיים.

91 לשון חכמים, פראג תקע"ה, ח"א סוף סימן כא.

'כך אזכה לחלוקא דרבנן', וזאת בשל הקונוטציה השלילית המתעוררת כביכול בהתניית הגמול.

גם ר' יוסף תאומים, לאחר בירור הלכתי ארוך, הגיע למסקנה שאין דברי בעל שער התפלה משכנעים, והוא מטיח נגדו:

וראה אני כי תלה בוקי סריקי בנו"ב ז"ל, ומעולם לא עלה כזאת על לבו, וכל דבריו אמורים שם למנוע כוונות (!) ביחודי שמות, דיש בזה עקולי ופשוטי בחשש קיצוץ בגטיות ... שהנוב"ז ז"ל להמעיין בדבריו לא בא אלא למנוע הכוונה בדורות אלו שנתמעטו הלבבות.⁹²

לבעלי הסניגוריה על הנוב"י מצטרף גם מ' פייקאז', הכותב על תשובת הנוב"י, 'שעוקצה אינו מכון נגד חסידי הבעש"ט דווקא, כפי שסברו רבים, אלא נגד הבולמוס ההמוני של הנהירה לתורת הסוד, ובכלל זה החסידות'. לדעתו, ר"י לנדא התנגד לאמירת הכוונות הלוריאניות כשהן יוצאות מפי ההמון, 'והלוואי נתפלל בפירוש המלות'.⁹³ אפשר גם לאשש דבריו, בחלקם, כמה שכותב הנו"ב עצמו, שלפני ברכה שאינה מצוה הוא גם כן מקדים אמירה דומה.⁹⁴ אולם כלל דבריו, וכן התייחסותו בתשובתו השנייה שהבאנו, אינם תומכים בכך. יתר על כן, דומה שעדותו של תלמידו, ר' אלעזר פלעקלעש, אף היא עומדת בסתירה לכך. וזה הסיפור:

ומעיד אני עלי שמים וארץ, שראיתי אחד היה רוצה לברך על האתרוג המהודר של רבינו הגאון האמתי נ"ע ... וכאשר ראה שאותו פלוני אמר יהי רצון קודם נטילת לולב, הנדפס במחזורים ובלקוטי צבי, כעס ורגז ואמר בקצף גדול: האומר יהי רצון איני מניח לברך על אתרוג שלי. ולא הניחו לברך.⁹⁵

התגובה החריפה של הרב גראית פה כמבטאת התנגדות עקרונית. אם כי אפשר שזו לבשה ממדים חריפים כתגובה לנטיות עממיות בלתי־רצויות.

לעומת אלה, יש שהתנגדו לו, כגון בן־דודו, ר' ישראל יונה לנדא. הוא מביא את דעת הנודע ביהודה, ולאחר דיון בראיה שלו ממסכת זבחים, הוא כותב: 'ומאוד נכון שיסדו לנו קדמונינו והמקובלים ז"ל אמירו' לשם יחוד בכל מצות שנגמרו ע"י בעלים המהדרים לקיימה כנ"ל. והבין כי זה אמת הוכחה לקדמונינו וסתירה לבן דודי הגאון הנ"ל ז"ל'.⁹⁶ גם החיד"א הטיח דבריו בנו"ב:

ואל תשגיח במ"ש הרב מהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא בספרו ... אשר זלול והטיח דברים על אמירת ליקבה"ו ובא לכלל כעס על חסידי ארצו, ובא לכלל טעות בדבריו. ובודאי הוא לא כן כיון על לומדי חכמת האמת בקדושה וענוה, אלא שסתם הדברים, וגם יושב ודורש שאין צריך כונה כלל, וכל התקונים נעשים למעלה מאליהם על ידי מעשנו, והוא חולק בידים נקיות על רשב"י וחביריו קדישי עליונים, ועל רבינו האר"י

92 שו"ת חסד לאברהם, אר"ח, סי' ט.

93 בימי צמיתת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 335-336.

94 ראה לעיל ליד הפניה 84, בסוף המובאה.

95 שו"ת תשובה מאהבה, ח"א, ס"א. והובאו דבריו בחזון עובדיה, ירושלים תשנ"א, סי' כט, עמ' תקע"א;

ורא על ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשנ"א, ח"ב, עמ' קיז. ובקצרה אצל ברלינר, שם [לעיל, הע' 43], עמ' 38. וראה גם שפרבר, שם, עמ' קטז-קכ; מ' חלמיש, שם [לעיל, הע' 1], עמ' קפ"ק.

96 מעון הברכות, דיהנפורט תקע"ו, סוף פרק ה, ע"ג-ע"ד.

זצ"ל אשר רוח ה' דיבר בו, ואלהיו זכור לטוב אתרחי"ש להו כאשר ידבר איש אל רעהו. איברא ודאי שמי שעושה המצות לשם שמים ודאי מתקן למעלה, אבל אין יחס בינו ובין המכין הכונה הראויה כלל. וזה פשוט ומבואר, ואשריו מי שזוכה לכין ע"ד האר"י.⁹⁷

עמדה נחרצה השמיע בשעתו רבי דוד זכות, ומדבריו אתה נמצא למד על השפעתו החזקה של בעל נודע-ביהודה:

אמנם רבים מיראי ה' וחושבי שמו רחקו מהם הנהגה זו [לומר לשם יחוד] באמרם דלא כל רוצה ליטול את ה' יבא ויטול, ושדי בכוונה גדולה וראויה, דאחר כוונת הלב הן הן הרברים. והרוצה ליחנק יתלה באילן גדול ה"ה הר"ב נודע ביהודה [נהוא מסכם דעתו] ... וכעין זה כתוב בס' שתיל פורח,⁹⁸ ו"ל: המצוות המודמנות לאדם כל שעה שעל כן לא נקבעה להם ברכה מיוחדת ... וכן פעולות רשות שהאדם עושה וצריך לכין בהם לשם מצוה לקיים בעצמו קרא דכתב בכל דרכיך דעהו, באלה אמרו כי טוב לצרף אל הכוונה והמעשה תיקון הדיבור ג"כ, שיאמר הריני עושה כך לקיים מה שנאמר כך, ויאמר פסוק שבו נצטוינו על אותה הפעולה, והכוונה הכוללת שהיא לעבודת ה' הוא היחוד בעצמו. אבל המצוות שמברכין עליהם אין לנו ייחוד גדול מזה הכל לפי גודל המצוה והכל לפי גודל הכוונה ועמקה. ובוזה היה נוהג הגאון מורי כמוהו ר"ר הלל ממדינה לומר הריני עושה דבר זה לשם כך וכך, בכל מעשיו, ואפילו בכל פינות שהיה פונה.⁹⁹

המחבר מרחיב והולך, ומביע דעתו בעד האמירה הקבלית.

ר' יוסף חנניא ליפא מייזילש מפרעמישלא, מגדולי הפוסקים בגליציה, מתדיין בדברי הגר"ב ושער התפילה כאחד, כפירי אריות בלשונו, וסותר את הראיות שלהם מגט ומקדשים שהם 'דמיונות נפרדים', ומעמיד כנגדם את 'שאר מצוות, דהאיש גופא עושה מעשה המצוה כמו במניח תפילין וכדומה א"כ מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו שעושה המעשה רק לשם מצוה ע"כ ל"צ [=לא צריך] לומר בפה.¹⁰⁰ הנושא הפך, איפוא, בספרות ההלכה סניף לדיון בדבר מצוות צריכות כונה. וכאן באו כל מיני אבחנות, כגון בין מצוות של מעשה או של אמירה, משמעות המצוה, דאורייתא או דרבנן וכו'. אלה זכו לדיונים הלכתיים מובהקים בידי חכמי הלכה שונים.¹⁰¹ הבחנות דומות נתקבלו גם בספרות הקבלה, אך על-פי דרכם. אזכיר את דבריו המאוחרים של ר' יוסף חיים,¹⁰² שכתב: 'וכן סידר בנוסח לשם יחוד בקדוש ליל שבת: הריני מקיים מ"ע דאורייתא לקדש את השבת, ולקיים מ"ע דרבנן לקדש על היין' וכו'. כלומר, 'צריך לדקדק לכין בלב וגם אמירה בפה שהוא מקיים' לפי העניין, ולהבדיל בין מצוה דאורייתא לבין דרבנן.

97 שמחת הרגל, שם, ג ע"ב — ד ע"א. וזהו גם משמעות דבריו הקצרים של החיד"א בראש מורה באצבע: ואל תשיגח במי שזולל כזה. ראה לעיל הע' 42.

98 רבי אהרן ברכיה ממורינה שאב זאת מן הרמ"ע מפאנו. ראה לעיל (ליד הפניה 61), ואין בכך כל פלא.

99 דוד זכות בן מזל טוב מדינא, זכר דוד, ליוורנו תקצ"ו, מאמר שני, טו ע"א, פרק ז.

100 שו"ת תפארת יוסף, אה"ע סי' כ, פרעמישלא תרכ"ט, קו ע"א.

101 כגון: רבי יואב יהושע, בשו"ת חלקת יואב, סי' לג, ירושלים תש"י, כו ע"א. ראה גם הרב בצלאל זאב שאפראן, שו"ת הרב"ז, ח"א, אר"ח סי' מב, ד"צ ברוקלין תשנ"א, מה ע"א בהערה.

102 שו"ת רב פעלים, ח"ג, אר"ח, סי' כב.

למעשה, הסערה לא שככה, וחכמים שונים התלבטו בענין. יהודה נחשוני, אחד הביוגרפים של החת"ס-סופר, כותב עליו, כי מצד אחד קינא באלה האומרים לשם יחוד, ומצד שני, לא רצה לאומרו בגלל פסקו של הנודע ביהודה.¹⁰³ ואולי גם מסיבה זו הוער בשולי הגליון של סידור הגר"א, שיח יצחק, כי אין אומרים שום יחודים לפני עשיית המצוה.¹⁰⁴ למעשה, גם בין צדיקי החסידות היו כאלה שמנעו מן ההמון לומר 'לשם יחוד', או שדרשו להסתפק בנוסח הכוללני והקצר, מתוך שחששו להטיל על הציבור עול הכוונות הקבליות.¹⁰⁵

בחוגי החסידים היו שנמנעו מאמירת לשם יחוד, אך ביטאו זאת בליבם. למשל, לא שמעתי ממנו ז"ל שיאמר לשם יחוד ככתוב בסדורים לפני כל מצוה ... כנראה אחז צדיק דרכו לכונו במחשבה טובה קודם עשיית כל מצוה כשעמד תפוש ברוב שרעפיו מתוך יראה וחרדת קודש ומרחשין שפוותיה וקולו לא נשמע. אבל אמר לפני כל מצוה הריני מוכן ומזומן לקיים מצוה פ' [=פלגית]. וכך שמעתי בשם כמה צדיקי הדורות שלא היו מבטאים בפה הנוסח לשם יחוד אלא כיונו במחשבה לבד.¹⁰⁶ התנגדות לאמירה העממית נוכל למצוא, למשל, בדברי מנשה בן יוסף מאלייא, אלפי מנשה, סימן קעט:

ובדורותינו אלה סברי שבאמירה בעלמא סגי להו ומרכים לספר בתפילות ויה"ר שכל אחד מוסיף מדעתו, ואף שאינו יודע מה שאומר והוא כמו ענין סגולי, ונסמכים על מה שנמצא בספרי מקובלים שיש מלאך שקושר כתרים לקונו מצירופי שמות הקדושים הנרמזים בתפילות וברכות ... אבל חס להם שישכרו שיצאו ידי חובת התפילה ... מבלי שום לב לידע מה הוא אומר ... וכי שבח והלול הוא זה כשאנו יודע פירוש דבריו מה שאומר בפיו.

עמדה דומה הובעה גם בחוגי המקובלים. כך כתב בעל כף החיים, והובאו דבריו אצל ר' שמואל לאניידר, שלחן המלך, סימן כד אות ג: 'כיון שמצות צריכות כונה פשט המנהג לומר לשם יחוד ... אמנם צריך להזהר מאד לומר הלשם יחוד בכונה גדולה כי הוא מיוחד השם הנכבד והנורא, שלא יבוא להתרגל ולאומרה חס ושלום מתוך הרגל בלא דעת וחבונה'. תופעה זו קוממה גם את א' ברלינר,¹⁰⁷ שכתב בלעג (אמנם על נוסח קבלי דומה): 'הקהל הרחב החשיב לרוב אותו נוסח-הפתיחה יותר מאשר גוף המצווה עצמה'. אף הוא ציטט שם מדברי אחד הרבנים בפיוורד: 'יהי רצון שלא יאמרו יהי רצון'.

כיום, גם מקצת חכמי ההלכה נוקטים גישה נוקשה כלשהי. הרב עובדיה יוסף, לאחר שהביא מקורות שונים לענין נוסח ברכת אכילת מצה, כתב: 'ומכל מקום נראה שאין חיוב לומר לשם יחוד קודם כל מצוה ... ומה שתיקן הגאון ר' יוסף חיים נוסח לשם יחוד לכל

103 רבנו משה סופר, ירושלים תשמ"א, עמ' 100. מעין זה מסופר על ר' חיים מצאנו, שחשש לומר לשם יחוד בגלל פסקו של הגר"ב. ראה ש"מ חאנעס, תולדות הפוסקים, נדפס תשי"ז, עה ע"ד.

104 ראה שריה דבליצקי, זה השלחן, בני ברק תשכ"ו, ח"ג, עמ' ח.

105 ראה Joseph Weiss, Kavvanot of Prayer in early Hasidism, JJS, ix, 1958, וראה גם אהרן ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"כ, עמ' 71; כף החיים, ס' קיט את"ט. וראה גם מאמרי הנזכר לעיל בהע' 50. וכן ראה לקמן ליד הפניה 106.

106 סידור צלותא דאברהם, עמ' כא-כב. וראה לעיל ליד הפניה 105.

107 שם [לעיל הע' 43], עמ' 37-38.

מצוה ומצוה, ונדפסו במחזורים, הנה ידוע שהגאון ז"ל חסדאין מליה ע"פ הקבלה, ואינם חיוב ע"פ ההלכה. והאומרם ומכין לבו לשמים ודאי דשפיר עבד.¹⁰⁸ משמע, הקבלה בדרכה וההלכה בדרכה, ואין מלכות נוגעת בחברתה.

גישה זאת הולמת בחלקה גם את עמדת הרב שמואל וזנר, מגדולי הפוסקים בימינו: נלענ"ד [=נראה לעניות דעתי] כלל גדול בזה. דודאי במקום שהקדמונים ע"י ידיעתם גם בקדושת תורת אמת יהבו טעמא לתורת הנגלה או נחננו טעם עפ"י הקבלה למצוה ממצות התורה, או שע"י ידיעתם באורות הזוה"ק והקבלה הנהיגו איזה הנהגה טובה. בזה אנו מצווים ועומדים לשמוע דבריהם כי חכמי אמת הם. ומוזה המין הוא שהבית יוסף באור"ח, וכן המג"א, מלאים על כל גדוהיהם ... ומוזה כל הפוסקים מלאים. אבל מי שלקח איזה הקדמה מכתבי האריז"ל אשר שגבה מאתנו באיזה עולם היא נשנית ובאיזה מצב מהעולמות ... שאנו כעוורים הממששים באפלה, א"כ מערב הוא כוחות עליונים.¹⁰⁹

כלומר, הגם שאין התנגדות לקליטת מנהגים קבליים, אך עולם הכוונות, שהוא בנוי כיום על אדני קבלת האר"י על מבוכיה, למעשה נחסם בפני הציבור הרחב.

כנגדם נמצא את פסקו של אחד הפוסקים הנודעים בימינו, ר"מ שטרנבוך,¹¹⁰ שצריך לומר: 'הריני בא להתפלל תפילת שחרית ... אף שאין אני יכול לכוון הכוונות הנוראות הגנוזים בתפלה, אני מתפלל על דעת אנשי כנסת הגדולה ושאר קדושי עליון שגילו הכוונות שיש לכוון בתפלה, ואני מתפלל לכתחילה על דעתם וכוונתם' וכו'. אמנם ר"מ שטרנבוך דן כאן בכוונות בכלל, אך יש להניח שהוא הדין לשאלת לשם יחוד.

באחרונה אציין מקצת חידושים. ב'הנהגות טובות' של ר' שמואל שמעלקא מניקלשבורג,¹¹¹ סי' נא, כתוב:

כשפותח הספר ללמוד בו אפילו בילדותו יאמר: הנני רוצה ללמוד כדי שיביאני התלמוד לידי מעשה ולידי מדות ישרות ולידי ידיעת התורה. והריני עושה לשם יחוד קוב"ה בשם הו"ה ובשם ארנ"י המתיחדים יאהדונה"י ע"י הנעלם בדחילו ורחימו ביחודא שלים בשם כל ישראל.

דומה שמטילים כאן עול כבר מאוד על אדם בילדותו, וזאת בחוגי החסידים. חידוש זה בולט אם נשווה את דברי השל"ה,¹¹² אשר קרוב לוודאי שימשו מקור לדברי ר"ש: 'כשפותח הספר יאמר הנני רוצה ללמוד כדי שיביאנוני' התלמוד לידי מעשה ולידי מדות ישרות ולידי ידיעת התורה, והריני עושה לשם יחוד קב"ה ושכינתיה'.

חידוש אחר נמצא אצל ר' יוסף חיים מבגדד, שכתוב: 'כאשר תסדר האשה הפת על השלחן תוהר להניח מפה תחתונה ומפה עליונה. ויש בזה כמה טעמים ע"פ הפשט. ואחר שתניח מפה העליונה, תניח שתי ידיה על השלחן ותאמר פסוק יידבר אלי זה השלחן אשר

108 חזון עובדיה, שם [לעיל הע' 95], עמ' תקעב. למסקנה דומה, כמין פשרה, הגיע גם ר' יוסף תאומים, בתשובתו מיום טו בטבת תר"ט: 'ואני אומר הלכה כדברי המכריע, בדוראי אין חיוב לאמר, ועכ"פ טוב לאמור'. כביכול, אחוז בזה וגם מזה אל תנח ירך. וראה לעיל הע' 92.

109 שו"ת שבט הלוי, תשל"ל, ח"א סי' ב.

110 שו"ת תשובות והנהגות, ירושלים תשנ"ב, ח"א, סי' קכב.

111 על זהות המחבר, ראה גריס, שם [לעיל, הע' 36], עמ' 130, 150, 282, 290.

112 כפי שהוכחו בס' דברי חכמים, ח"א, עמ' רפו.

לפני ה'". וע"י דבור זה תשרה הקדושה על השלחן.¹¹³ אינני יודע עד כמה נפוצה היא הוראה זו, אך מעניין החידוש שבה, והוא, כמובן, בכך שאשה ממלאת תפקיד פעיל במסגרת קבלית מובהקת, בכוח התכוונותה. דרך אגב, גם לגבי טבילה, כותב הרי"ח, שעליה לומר תפילה,¹¹⁴ ושם גם כן היא מטביעה רישומה בעולם שלמעלה. בפקידה אחרת¹¹⁵ נשאל הרי"ח אם נשים רשאיות לומר תקן חצות ולקרוא קריאת-שמע על המיטה, ואם עושים בה תיקון כאנשים, וכן אם יכולות ללמוד בלילי שבועות והושע"ר. מענינת תשובתו-פסיקתו. באשר לקריאת-שמע השיב בחיוב, משמע, הנשים משתתפות בתהליך התיקון המיסטי, 'כאנשים', ואילו באשר לשתי השאלות הנותרות הוא אסר השתתפותן משיקולים קבליים עניניים אחרים.

אציין גם חידוש נוסף. הגאון האדר"ת כותב: 'בכל מצוה המיוחדת ליום מיוחד, כמו מצוה ויו"ט של פסח וכו', הייתי אומר אחרי גמר קיום כל המצוה: 'מודה אני לפניך או"א, שהחייטני וקיימתי והגעתי לקיים מצוה זו בשנה הזאת, וכן תעזוני ותחייני ותקיימני ותגיעני לשנה הבאה לקיימה, ולקיים כל המצוות מעתה ועד השנה הבעל"ט בשמחה'. וכן בצאתי מן הסוכה בשמיני-עצרת, לא אמרתי יהי רצון הנדפס לישיב בסוכה של ליתן, שזהו שכר עולם הבא, ואמרתי יהי רצון שנוכח לשבת בסוכה של מצוה לשנה הבעל"ט.¹¹⁶ אמנם ניתן לגלות פה מעין פראפראזה לכתוב בהגדה של פסח, אך דומה עלי שנשתלב גם עניין הלשם יחוד והיה רצון שעל-פי המקובלים.

בשלב מסוים מקבל 'לשם יחוד' משמעות רחבה יותר. כך בדברי רבי מנחם נחום מטשערנאביל,¹¹⁷ המדבר על הקשר של האדם עם העליונים. ויש לזכור ש'שכינה' משמשת גם כמובן החיות האלוהית השוכנת בקרב האדם. וכה דבריו: 'וכשהאדם מאמין שהבורא ב"ה מלא כל הארץ כבודו ולית אתר פנוי מיני' אזי בעשותו שום מצוה או בתפלה כשמדבר הדבורים בכל כחו ובהתלהבות ... אזי מדבק החלק ששוכן בקרבו בהקב"ה והוא מלשון שכינה וזה נקרא יחוד'. דברים אלה מופיעים בלבוש מודרני בכתבי הרב קוק:

זיווגא שלים דכנסת ישראל בקודשא-בריך-הוא היינו השתנות הרצון שמתגלה באומה בכללה, ביסוד נשמתה, עם התגלות הנטיה האלוהית ביסוד ההויה בכללה. וכל שיוצא יותר אל הפועל התגלות כנסת ישראל, ושיוויה אל האור האלוהי של חפץ שלמות ההויה, כן ההתאמה יותר נפלאה. וכל פעולה טובה שנעשית מכל אחד מישראל מכשרת את היחיד ואת הכלל להתנשא אל ההתאמה העליונה הזאת, והתנשאות ההתאמה מכשרת יותר את הגילוי של הנטיה האלוהית בכלל ההויה ושכלול שלמותה, ונותנת עז לאלוהים.¹¹⁸

ומעתה גם נבין את משמעות דבריו הקצרים והמסכמים באורות הקודש:¹¹⁹ 'וכל מגמתנו

113 בן איש חי, פרשת וירא, שנה ב.

114 ראה לשון חכמים, ח"ב, סי' כג.

115 ראה שו"ת רב פעלים, ח"א, סוד ישרים, סי' ט.

116 נפש דוד, מהדורת הרב מ"צ נדיר, תל-אביב תשמ"ב, עמ' לב-לג. באשר למשפט האחרון, השווה המובא בשם הנודע ביהודה, לעיל ליד הפניה 91.

117 ישמח לב, שבסוף מאור עינים, בריש מס' ברכות.

118 אורות ישראל, נדפס בקובץ אורות, ירושלים תשנ"ג, עמ' קמא.

119 ח"ב, עמ' תז. ועיי' עוד שם. ראה גם עולת ראיה, ח"א, תשמ"ה, עמ' יג. אני חב תודה לבני חן ונועם הי"ו, שבידיעתם המקיפה בכתבי הרב קוק ובצמצום הטובה נסחתי.

בכל פנותינו אי אפשר שתהיה אחרת כי אם ליחדא שמא דקב"ה, אידיאל הכל, ושכינתיה, שהיא הכל. יש להדגיש, איפוא, את מרכזיות הדרישה, משום שהיא נוגעת לכלל האופי הקוסמי ולא־אידיאל הבריאה.

נראה, איפוא, שמאחר שהועלה ערכו של מעשה, בכלל זה גם הגשמי, עם אמירת לשם יחוד, הרי אותו לשם יחוד יכול לשמש גם מעין מצבור של כוח, שבידי המקובל המובהק הוא נעשה רב־השפעה מבחינה תיאורגית ואישית, ובידי האדם הפשוט הוא מין תזכורת או כוונה להתכוון בכוונות המקובל וסגולותיו. ואף בכך יש מן החיובי והמותר. נמצא ש'לשם יחוד' מעלה את האדם קומה אחת כלפי מעלה, ובעצם ההתעלות כבר נושא הוא מפתחות בידו.

פנקס חברת גמילות חסדים של ק"ק לוגו ת"ח-תקפ"ה (1825-1658)

מבין כתובי-היד של פנקסי 'חברות גמילות חסדים' באיטליה* פנקסה של לוגו מיוחד: כולו עברית, גדול בהיקפו, ובו 83 עמודים כתובים בצפיפות ומתעדים תקופה של מאה ששים ושמונה שנים.

שלוש-עשרה תקנות של ה'חברה לגמילות חסדים' בלוגו משנת ת"ח (1658) פותחות את הפנקס. נכבדיה של קהילת לוגו, אשר החליטו על הקמת החברה, 'הזקן האלוף כמ' יוסף חיים יחייא יצ"ו...כמ' טוביה מסיניגאליא יצ"ו... כמ' ישראל חיים זלמן יצ"ו, נועדו בביתו של רב הקהילה 'הנעלה כמהר"ר שבתאי באר נר"ו. באסיפה נוסחו תקנות-היסוד ודנו בתנאי קבלה לחברה ויציאה ממנה; נקבעו ישיבות שבועיות, מידי יום ראשון בעזרת הנשים בבית-הכנסת; סידורי תשלום מס חבר קבוע לקופת החברה; אופן מתן נדבה בעת קריאת התורה וחגיגת שמחות משפחתיות. כמו כן, נשקלו מקורות הכנסה נוספים מדמי כניסה או יציאה מהחברה, מתשלומים עבור אחות-קבר בבית-החיים, למי שלא היה לו 'חזקה' בו וכיו"ב. בו במעמד נקבעו תפקידיו של השמש, הממונים והגוזברים של החברה. לתפקידים המסורתיים של 'חברת גמילות חסדים' של אמת', שעיקרם טיפול בסידורי הקבורה בקהילה, הוסיפה החברה טיפול בחולים. מטעם החברה סודר רישום 'סדר הקברים', הוא הפנקס שלפנינו, וכן נשאו ונתנו בעניין תשלום למקום קבורה בבית-הקברות של יהודים שלא היו בעלי 'חזקה' ('התפשרות'); הברילו בין חולים עניים 'המתפרנסים מן הצדקה' לשאר חולים. השמש, או אחד מן הממונים, חוייבו לבקר חולים פעם אחת ולספק את כל צורכיהם מ'רופא בשם וספר' במשך שמונה ימים לפחות אם נזקק החולה לטיפול נוסף. כל חולה בלוגו היה חייב להתוודות לאחר שלושה ימי מתלה. כל 'חולה מסוכן' היה זכאי לשמירה רצופה ליד מיטתו. ברם, רק לחולה עני מימנה ה'חברה' את השמירה. בדרך-כלל, חברי ה'חברה' שמרו בתורנות על החולים המסוכנים ואם נבצר מהם לעשות כן, נשלח ממלא-מקום 'מתוקן וטוב כמותו' על חשבונם.

כל מקרה של פטירה בקהילה, חייב את כל חברי החברה החדשה להשתתף בטקס הקבורה בלי יוצא מן הכלל, ואם חבר עזב את העיר מסיבה כלשהי, היה עליו למנות נציג 'ממלא-מקום' בטקס. מצוות גמילות חסד: טהרה, עשיית הארגו והקבר, נעשו בידי החברים בלבד, אבל התירו לשאינם חברים לשאת את הנפטר אל 'בית-החיים', הוא בית הקברות היהודי. יתר על כן, החברים התחייבו להשתתף בתפילות בבתי אבלים לעילוי נשמת הנפטרים בימי ה'שבעה'. ותפקיד נוסף לקחו על עצמם חברי החברה החדשה, לארח

* ב' ריבלין, ערכים זה לזה בגיטו האיטלקי — חברות גמ"ח 1516-1789, ירושלים תשנ"א.

אנשים מהחוץ ולצורך זה קיבלו חדר מהקהילה. לארוחות ניתנו פתקים שהוגרלו בין החברים. ה'חברה' הטילה על חברה קנסות בסכומים שונים אם התרשלו בתפקידים שלקחו על עצמם למלא. בסיומן של התקנות נרשמו חתימות החברים.

בהמשך הפנקס מצויים רישומים מן השנים תכ"ב-תע"א (1662-1711), ועיקרן דיווחים על מינויי פרנסים ועל כניסתם של חברים חדשים לחברה, חלקם היו קרובי-משפחה של חברים ותיקים. תנאי כניסתם של אלה שהצטרפו מאוחר יותר לחברה לעתים היו כמעט שונים מהראשונים, שהרי במרוצת הזמן חלו שינויים בהתחייבויות ובתפקידי החברים בחברה. למשל, החבר דוד שמואל אצאילו התקבל לחברה בתנאי שלא יעשה שמירות על גוססים ונפטרים. כנראה ששכחו שכן קבעו עמו והדבר הגיע לקטטה בערב שבת פרשת ראה שנת תע"א (1711), עד שהדבר נבדק ונרשם בפנקס. חברי כת המקברים הסכימו, שלא לשמור בלילה על גוססים או על מתים, שכן התברר שמחמת עייפות התקשו החברים לכוות את הקבר (תס"ב, 1701). גם נקבע לוח זמנים לתפילת אשכבה לנפטר תוך י"ב חודש.

בפנקס מצויות גם החלטות בענייני כספים, תנאי חיוני לעבודה רצופה ומסודרת. באחד הדיונים של החברה, חישוב ומצאו שבעניין עזבונה של דיאנה פיסארו למען 'חברת גמ"ח' היה די במכירת הספרים לכיסוי ההוצאות, אמירת קדיש ותשלום בעד נר תמיד בבית הכנסת לעילוי נשמתה, ואילו שאר המטלטלים יועמדו למכירה בעת אחרת, בירד שמתקים בחודש אוגוסט.

החלטות אחרות היה עניין תשלומי חובות לחברה. דרך משל, מתתיה בת-שבע ירש את מקום אביו בחברה בי"א בכסליו שנת תכ"ח (1668). החברה התפשרה עמו שישלם את החוב של אביו בתשלומים אחד לחודש. בדומה לו, יואב זלמן נכנס לחברה במקום אחיו מרדכי והתחייב לכסות את חובו של האח שנפטר. קופת החברה לקחה בחסר. הפרנסים חיפשו דרכים כיצד לגבות חובות ישנים מהחברים, ולעתים ביד תקיפה, 'כדי שיפרעו על כרחם...'. על גירוש וסילוק לאלתר בגין חובות הוחלט בה' בשבט תס"ב (1701): 'שיאבד זכותו ויצא מכללם ולא יוכל עוד להיות נמנה עמם, אם לא יתוועדו מעלת בני החבורה ויקבלוהו מחדש עמהם'. על תנאי זה חזרו בכ"ה בתשרי תס"ז.

לאחר שנים התבסס מעמדה של החברה בקהילה ולחברה ניתן יחס של מורם מעם. בשנת תמ"ז (1687) הוחקנו אחד עשר תקנות חדשות. החברים נועדו בבית-הכנסת של לוגו במעמד 'מעלת כמהר"ר שלמה מאורוויטר' ודנו בתיקון והשלמת התקנות הקודמות. השינוי הבולט ביותר התגלה בסידורי הקבורה, בהפרדה שחלה בחלוקת התפקידים השונים, על מנת לייעל את עבודת-הקודש הזאת. החברים חולקו ל'כת הארגז, כת הרחיצנים, כת המקברים', והקפידו שכל כיתה תטפל במצוותה בלבד ולא יוכלו בני כיתה אחרת, וכל שכן מי שאיננו חבר בחברה להשתתף במצווה.

לאחר חלק התקנות מצוי חלק הארי של הפנקס ותוכנו 'סדר זכרון נשמות הנפטרים בקהילת לוגו'. בדייקנות, ולעתים בפירוט רב, מתועדים בו הפטריות והקבורות בבית הקברות של לוגו בין השנים 1658-1825. הרישום מתחיל בי"ג בטבת שנת תי"ח. בבית-הקברות החלו לקבור נפטרים במקום שצויין בעמוד אבן 'באמצע השורה שיש מצבת הגאון' האלופים מארי הלא הם כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו וכמ"ה גדליה טראצינה דצוק"ל... בנין א' קולונילו לראש קבר הזקן הנ"ל כדי שיהיה לזכרון לדורות הבאים שמקבר הזקן הנ"ל ואילך יהיו ברובם בזה הספר'. סופר החברה באותה עת היה איש מבני משפחת ריאטי (Rieti). במשרה זו אחזו אחריו סופרים ממשפחות טריויס ויחייא ועוד.

לירשום הפטירות והקבורות צורה אחידה, כל פסקה פותחת בדרך-כלל באמירה בפסוק או בחלקי פסוק באותיות גדולות וחלקן בארמית. הכותרת תואמת את תכונות הנפטר או הנפטרת. התארים ותיאורי הדמויות מאלפים. לרבנים ולמנהיגי ציבור הוקדשו קטעי שירה ובהם שבירי פסוקים. התקנות וכן הרישומים של הפטירות משקפים את העקרונות לפיהם פעלה ה'חברה לגמילות חסדים' ואת מימושם בחיי היום-יום. ואנו למדים מכך על אירגונה של החברה, הנהגתה, מי הועסק על ידה, ענייניה הכספיים וסמכויותיה מבחינה משפטית; סדרי הטיפול והשמירה על חולים וגוססים, זמן הקבורה (או תיאור אחר, כגון 'סמוך לשקיעת החמה'), מיקום הקבר (בסמוך למי נקבר), הנוכחים בלוויה וסדרי הקבורה והאבלות בקהילה. אנו למדים גם על אודות מוצאם, קשריהם המשפחתיים, יחסם לסביבתם, עבודתם, חינוכם, עיסוקיהם, קשריהם המסחריים עם הגויים ועם בני קהילות אחרות, אמונתם, פרטי המחלות שלקו בהן וסיבת מותם. זמן הפטירה נמסר על-פי הלוח העברי, ולרוב צוינה גם שעת הפטירה. לעתים רחוקות נרשם תאריך על-פי הלוח הנוצרי. וחתמו בפסוקי נחמה ותפילה. אין ספק שהפרטים האישיים מרובים יחסית בהשוואה לפנקסים אחרים וגם בכך ייחודו של הפנקס.

בבית הקברות של לוגו נקברו גם יהודים שלא היו מתושביה הקבועים של הקהילה, הסופר רשם את מירב המידע גם על אודות ה'חיצונים', כלומר בני קהילה אחרת, על השתייכותם לחברת גמ"ח ולחברות אחרות כגון: 'תלמוד תורה' ו'מאור'. במיוחד בולטת דמותה של האשה, אדיקותה בדת ומעורבותה בחיי החברה, החינוך והכלכלה. מידע נוסף מתגלה אודות החינוך היהודי, מרכזיות בית-הכנסת בחיי הקהילה ופעילותן של חברת 'שומרים לבוקר' ו'ישיבת קובעי עתים'. כל הפרטים האלה מהווים מקור היסטורי רב חשיבות אודות חיי החברה והדת של קהילות ישראל באיטליה בפרט ובאירופה בכלל, מן המחצית השנייה של המאה הי"ז ועד למחצית הראשונה של המאה הי"ט.

קרקע בית החיים של לוגו קנוהו אנשי קהילה והיתה להם 'חזקה' עליו. הזכות עברה בירושה. בבית הקברות נמצאו 'שורת הנערים' ו'שורת המבוגרים'. למיקום היתה חשיבות. לעתים קרובות צויין מקום הקבר ליד קרוב משפחה או ליד אדם מכובד. במשך הזמן נתמלא בית הקברות וכשנפטר הזקן כ' אליהו רפאל סיניגאליא בליל ש"ק כ"ג סיון תק"י נאלצו לקברו למחרת 'באמצע שורת הנערים, לפי שעדיין לא החזיקו בקרקע חדש שקנו לבתי חיים ולא היה מקום ארוך למדת אנשים עד אמצע שורת הנ"ל המתחלת להתרחב' (46ב). במקרה אחר, לא נותר מקום פנוי להציב מצבה לנפטר זכריה זלמן לצד הראש, ומשום שלא רצו להכנס לתחום שאר המתים, נאלצו לשים אותה לרגליו (25א). כשנפטר דוד שמואל רפאל, בנו בן השלושים של הר' אליהו רפאל סיניגאליא, ב"ז שבט תקי"ג, נקבר ליד אביו — כי 'עכשיו שהחזיקו בקרקע הנ"ל' שקדם לא היה בידם (47ב). כמה שנים מאוחר יותר, בכסליו תקי"ט נקבר בכבוד 'בראש שורה מהקרקע חדש שקנו לבית הקברות' שמואל בר אליעזר אריצו. הביאור לקבורה 'בכבוד ביום א' דפ' ויצא בגופו ממש על הארץ עם סיד למעלה ולמטה לגופו ונעשה לו הקפות כפי זכותו, (49ב).

קבורה בחלקה של אנשים שלא היו 'מוחזקים' וסדרי קבורה היו כרוכים בתשלום. 'חיצונים' עניים שהובאו לקבורה בלוגו, הקהילה מימנה את קבורתם כמעשה חסד. במקרים אחרים, גבו מהקרובים תשלום עבור הקבורה והחלקה בבית הקברות. כ' אברהם רבינו מהעיר ריגיו היה בדרכו ליריד סיניגאליא ובכולוניה חלה אבל הוא המשיך לאימולה ומשם הגיע ללוגו בכ"ז בתמוז תקכ"ח, אבל נפטר בליל ד' בבית המלון שבו התאכסן.

למחרת נקבר בכבוד גדול. אחיז' כ' יצחק רבינו הגיע ללוגו בתקוה למוצאו חי אבל התאכזב. ככל אופן הוא פרע את כל ההוצאות כולל התכריכים וכן עשרה פיליפי לחבורת גמילות חסדים 'בשכר הקרקע של בתי חיים שנקבר' (א59). בכ"ד בתמוז שנת תקמ"ט חלה גם הסוחר יחיאל כהן ויטאלי מפירארה, שגם כן היה בדרכו ליריד סיניגאליא. יומיים לפני שנפטר הגיע ללוגו אחיז' יהונתן עם אחותו. הקרובים האלה פרעו את כל ההוצאות של הקבורה ועוד הוסיפו עשרה פיליפי לחבורת גמ"ח עבור הקרקע (א65). את מחצית הסכום שילמו עבור חלקה בבית הקברות לקבורת הזקן ר' יצחק לאטיס מקוניא שבמדינת טורינו, שנפטר בשנת תקנ"א (ב65).

נסיבות פטירה

בפנקס הנפטרים של קהילת לוגו נרשמו סיבת המוות של נשים וגברים בגילים שונים וכן של ילדים וילדות ותינוקות. אם הפטירה אירעה כתוצאה של מום מולד, מחלה כרונית, מחלה פתאומית, הריון מסוכן או לידה קשה, תאונה ואף מעשה רצח. הפרטים הרפואיים לעתים מלאים ולעתים לוקים בחסר. למשל, צויין שיהודה גאליקו סבל 'ייסורי' ברגליו ובגופו (נפטר בג' אייר תל"ו, א17); יצחק מדינה 'בחצי ימיו כהו עיניו אחרי יסורים הרבה שעברו עליו, עתי וחולאי קשי' (נפטר בט' חשון תמ"ט, א23). מחלה נפוצה היתה מחלת מעיים, 'חולי הצדיקים' (על-פי 'רובן של צדיקים מתים בחולי מעיים', שבת קיח ע"ב; כתובות קג ע"ב). על יצחק מרדכי ברכיה זלמן כתב הסופר שסבל מ'חולי מעיים הרבה ימים עד שבו נפטר במיתת הצדיק' (כהושענה רבה תכ"ח, א13).

מחלה קשה אחרת היתה ה'פטייורי' (petecchia), מחלת עור קשה שנחשבה כ'חולי רע דומה לדבר'. ממחלה זו נפטר בחודש תמוז שנת ת"מ שלמה ייניסי וקייארה טריוס (א19). חולים שצמקו בשל מחלתם צויין לעתים שלא נשאר בשר לתולעים. כשנפטר שלמה אליעזר אברהם יחיא בן השלושים לערך היה 'לבלי כח ובלא בשר עליו לתולעי' אלא עצמות הדקות והיבשות'. הוא היה חולה באופן כרוני וסבל כל כך בחייו, עד שלא נהנה משום דבר, 'לא נהנה אפי' מאצבע שבקטני', לא מקלות ראש ושמחה אשר לערוה מרגילים, ולא ממאכלות אפי' המותר' (כ"ו אייר תל"ג, א15). וכמוהו, גם ריזינה ייניסי סבלה במשך חודשים ושנים ממחלה קשה שאותה הגדיר הסופר כ'חולי רע מחולאי'... עד שכמעט לא היה לה יותר דמות פני' ועור על העצמי' עד כי ביקשה כבר למות (ה' אב ת"מ, א19). האורח ההרפתקן ישמעאל באר שנהג לנדוד בארצות רחוקות, הגיע יום אחד ללוגו מפיסארו וכאן חלה 'עד שלא נשאר לו אלא העצמי' ונפטר, 'לכן מעט יש בו לתולעי' (צום גדליה תמ"ג, א20).

רבים סבלו כנראה מתזונה לקויה, ממחלות הקשורות בעכול וכן מתולעים. מסיבה זו נפטרה הנערה בת השבע מול טוב בת יצחק יחיא (א48). גם התינוק בן השנתיים, דוד יעקב, בנו של דוד שלמה פינטו, נפטר ממנה בליל ב' דר"ה תקט"ז ונעשה לו תכריכין על ידי נשים יהודיות והארגז והקבר על ידי גויים ונקבר בשחרית הנ"ל בעוד הקהל היו אומרים היוצרות בבהכ"נ (א47); טובה, אשתו של בנימין גאליקו סבלה מעוררן (נפטרה בפורים תע"ג, א32); זכריה גאליקו נפטר כשחזר ממסע. הוא חלה במחלת תולעים ולא קבורה מייד עם פטירתו ביום ו', אלא רק במוצאי שבת משום שלא הספיקו וגם בעטיה של 'המיתה שמת בה' (ט"ו תס"ח, א31).

לפעמים, הסימפטומים של המחלה לא היו ברורים דיים וצויין, אפוא, שהמחלה היתה משונה, כמו מחלתה של שרה לאה אשת שלמה אלטרס 'שחוליה היה חולי משונה בכמות ובאיכות'; 'בכמות שהאריך חוליה בג' חדשי' ואיכות שנעשה בשרה כנודות' (י"ו חשון תנ"ט, 29א). במקרה אחר, מחלתו 'המשונה' של השמש רפאל אהרן גאליקו קרתה בסמוך לזמן שנשא אשה. הוא 'סבל כמו ה' או 'ח' חדשים יסורים משונים' והלך לעולמו בדיוק שנה לאחר שהתחתן, 'כמעט באותה שעה שנכנס לחפה בשנה שעברה'. האיזכור הזה מעורר מחשבה (י"ג אדר תס"ב, 29ב). רחל רוביני לבית יחיא שנישאה למהללאל והיתה אשה נאמנה לבעלה 'שכל מגמתה לעשות רצון בעלה' חלתה לאחר לידה ב'חולי משונה' ונפטרה (כ"ה תשרי תס"ו, 30ב).

סיבת הפטירה לא תמיד היתה ידועה. כך אירע במקרה של משה יצחק ברוך אליהו זלמן שצויין לגביו 'ואין אנו יודעים למה נפטר בחצי ימיו' (50א). ספק התאבדות עולה מתיאור מותו של הבחור יוסף פינטו שהיה 'ר' יחידי בחדר אחד ונמצא בבוקר מת ונקבר למחרתו בכבוד לפי משפחתו' (75ב). בפיסקה על לייזה לאה סיניגאלי צויין שסבלה הן מעוני ומיסורים וכן 'חולאי' קשי', בפרט סמוך לפטירתה משוני', אבל פיה פתחה לעולם במזמורי' ופסוקי' מסוגלי' (ח' טבת תמ"ו, 22א).

אחת המחלות הנפוצות היתה הקדחת, אבל לחנה אשת שמעון ייניסי בת השלושים ושש באה הקדחת אחרי 'חולי ארוך כמו ששה שבועות', וכשהחלה להחלים תקפה אותה קדחת כ"כ גדולה ורעה' עד שלבסוף מתה ממנה (ט"ו אלול תע"ד, 32ב). כ'קדחת רעה' הוגדרה גם מחלתו של מרדכי הנקרא אליהו ייניסי שרק שבעה ימים סבל עד לפטירתו (בי"א תמוז ת"פ, 35א). כסיבוך של קדחת התגלתה מחלתו של המוהל שבתאי רפאל באר מהעיר פיסארו שנהג לנדוד בין קהילות ישראל לפרנסתו. ללוגו הגיע עם 'מעט קדחת', ולא סבר שמחלתו רצינית, ולכן המשיך בדרכו לפאינצא (Faenza). כאשר חוליו הכביד עליו, נשלח שליח ללוגו ובידו דרישה לשלוח אליו יהודים להשלים מניין 'והיו מתיראים שימות שם ח"ו'. בסוף הצליחו לשלוח אותו ללוגו ונפטר כעבור יומיים (כ"ו תמוז תצ"ו, 39ב).

לעתים תוארו הרגעים האחרונים של החולה, כמו במקרה המיוחד של יואב בן החמש עשרה, נער מוכשר ש'היה לו כח הזכרון עד שבילדותו למד לפני רבו במשלי איוב ודניאל בעל פה עם הטעמים'. והנה לאחר שחלה בקדחת כמה ימים 'עשה צחוק גדול בפיו ונשתתק, ומיד קראו מניין ואמרו אנא בכת — ונפטר לחיי העה"ב בפני קהל ועדה, ואולי נתקבלה תפילתו שהיה מתפלל להיות מזבח כפרה לכל הקק"י בני ישראל ויהודה' (51א). מכת הקדחת פגעה קשות ביהודי לוגו בשנת תקכ"ו ומתו רבים, בעיקר צעירים. עמם נמנה הבחור יעקב משולם בן אברהם זלמן ש'נראה כאלו נרפא ולכן הלך להשתדל במחירתו עם איזה יהודים בכפר הנקרא רוס"ו, ויהי בדרך בין באניאקוול"ו ורוס"ו הנ"ל קרב קיצו... ונפל בחצי הדרך ומת שם בפני יהודים שאמרו לו אנא בכת... ואח"כ השתדלו להוליכו למקום הזה, ללוגו, לקבורה' (56א).

הבחור מרדכי ריאטי נפטר 'אחר רוב הייסורים וחלאים קשים' (ט"ו ואדר תי"ח, 9א). יאודה, בנו של אברהם פורלי, חלה 'בבחרותו ובא לו חולי גדול ולא היה יכול לילך על רגליו', כלומר לקה בשיתוק. למרות מוגבלותו צויין שהקפיד ללמוד יום יום (נפטר ד' חשון תפ"ד, 36א). משיתוק סבלה גם רבקה, אלמנתו של שמואל שבתאי גאליקו ש'ארבעים שנה שלא יכלה להלך ברגליה ולא לעמוד' (43א). ממחלות שונות סבל הבחור שלמה דוד מהזקנים ו'בפרט ברגלו שהיה הולך על משענתו' (73ב).



בית העלמין של קהילת לוגו
המקור: בית המדרש לרבנים באמריקה Mic. 3960 Acc. 0068 אוסף הקהילה בלוגו



שער בית הקברות



משך המחלה צויין לעתים קרובות. למשל, הבחור אברהם אלפא נפטר לאחר מחלה קשה שנמשכה שנתיים (44א). גראציוסה מאורבינו סבלה בסוף ימיה מ'יסורי' קשי' כמיתה, אשר כמעט לא היתה קמה ממטתה' (19א). גם לגבי הבחורה בת העשרים, רחל לאה פינצי, צויין ש'באו יסורי' בחלונה משך ט' חדשי' על מטתה וקבלה אותם באהבה. היא נפטרה ביום טוב שני של פסח תל"א (14ב). וכמוה נחמה ב"ש אשת יעקב דיאינה שרותקה למטתה במשך שנה (ח' אדר ראשון ת"פ, 34ב). בשנת תק"נ נפטר ישראל חיים בנו של יאודה זלמן שהיה 'א' מטובי העיר' ושהה עם אחיו שלמה דוד בעיר דורנה לרגלי מסחר. לפתע חש 'חולי רע בלשון ולא יכול לדבר אפילו דיבור אחד'. מחלתו ארכה חמישה ימים. לעיר נודמו 12 איש מלוגו ובמחיצתם נפטר. הם הובילוהו לקבורה בעירו (65ב). על טוביה סיניגאליי שנפטר בה' באייר תכ"ה, צויין ש'בגופו היה לעולם חולי התחתונים' (12ב), כנראה טחורים. גם במקרה של הנער מנחם שלמה, בנו יחידו של יהושע סיניגאליי, צויין שנפטר לאחר חודשי יסורים רבים (סיון תכ"ח, 13ב). גם חן טוב שמעיה, בתו של כמהר"ר שבתאי באר, נפטרה 'אחרי הרבה יסורי' שנסתה הן בהליכתה בגלות עם בעלה הן בגופה' (יום שני של ר"ה תכ"ח, 13ב). הנער ברכיה אברהם ריזיניאנו בן העשר סבל ממחלות רבות עד שנפטר בחול המועד סוכות תל"ד ואז ציינו שרזה כל כך 'עד אין בו בשר לתולעי' (15ב). בין המחלות הכרוניות צויינה זו שממנה סבל משה דוד ישראל יחייא ש'כמעט חצי ימיו היה מדוכה בייסורי' (י"ז אייר תל"ב, 15ב). נפוצות היו גם מחלות ריאה. ממחלה זו סבל שבתאי פורלי שנים רבות עד שנפטר (58א).

צער וייסורים הביאו גם לתחלואים נפשיים. פיניציאה טריויס כמעט השתגעה בגלל 'מיתת בני' וייסורי' שהיו לה'. בלשון הסופר נאמר על המסכנה שהיתה 'כמעט חרץ מדעתה', ומותה היה כעין 'זכות' (י"ז אב ת"מ, 19ב). מחלות רוח אף הן נפקדו, כמו אותו בחור, 'יצחק משה זלמן, 'שהיה אסור בביתו בכבלי כחל כמה שנים לפי שיצא מרעתו מרוב גאותו' (71ב). והיו מקרים של אפילפסיה, 'חולי הנכפה', ממנה סבל הזקן יואב ברוך זלמן 'שהיה כמה שנים אסור בביתו בחולי הנכפה בלי לשון ובלא דבור והניח אשה ובנים' (72א).

מוות פתאומי שמתואר כ'פתע פתאום חבלי מיתה יבאו לה...' תפס את הנערה 'הצנועה חוה יחייא בת המפואר כמ' שולם יחייא' ב"ד אלול שנת תכ"א (11א), ואף את אחותו של 'יצחק שמעיה שנפטרה' במיתה פתאומית שבאה לה (19ב), ואת חנה שליט שמותה היה 'מיתה פתאומית כמעט' (ר' אב ת"נ, 23א). ביתר פירוט מתואר כיצד הלך לעולמו מרדכי בן משה סיניגאליה באמצע סעודת פורים ב'מיתה' שהיתה כמעט פתאומית' בט"ו אדר שנת תס"ט מבלי שהיה חולה (31ב). מוות פתאומי אירע גם לאברהם ריאטי שהלך לישון בריא ובבליה 'בד' שעות בא לו מקרה רע בגורנו ונפל לארץ ולא עבר חצי שעה שיצאה נשמתו...' (ליל ער"ח תפ"ג, 35ב). מיתה משונה בלילה אירעה לישראל חיים זלמן בן השלושים ושתים (ח' טבת ת"ץ, 36ב). שלמה יחייא חשב שהחלים ממחלה 'ולכן הלך לבהכ"נ ערב ובקר' ואז לפתע מת (47א).

בעת מחלה קשה נהגו לעתים לשנות את שם החולה בבית הכנסת, בתקווה להביא לשינוי בגורל החולה. כאשר חלה מנחם גאלי שונה שמו לאלישע (נפטר ה' סיון תי"ח, 9א). לטוביה יאודה אריה נקבע השם יעקב, אבל בכל זאת התינוק ה'נחמד ונעים' בן החצי שנה נפטר (47ב). מחלה קשה הולידה לעתים קרובות ייאוש שכירסם את לב החולים ובני משפחותיהם. רמז למתחולל בלבם נזכר במקרה של ריזינה ייניסי הנ"ל ש'היתה מתאוה

להגיע לימים שנשמתה תלך לעליוני" (19ב), כלומר, ביקשה למות, וכנראה שסביבתה הקרובה היתה מודעת לכך.

מגיפות הפילו חללים בכל קהילות ישראל. בפנקסה של לוגו צוינה בתשרי שנת תכ"ג (1662) מגיפה בהקשר למותו של רפאל, בנו הקטן של שמעון ריזיניאנו שנפטר ב"ב בחודש. בהמשך, לאחר שנכתב על קבורת ישמעאל ברכיה, בנו הקטן של משה אהרן פורלי בר' אדר ראשון של אותה שנה, כתבו כי ביום ההוא עשו יו' מספר גדול תמרורי' על קדושי' וטהורי' חסיד' וגאונ' נבונ' ודינ' שבעונותינו נפטרו בערי ויניציאה פירארה מודינה ואנקונה. מי שמע כזאת, אי נא לנו... (11ב). בשנת תע"ה (1715) היתה מגיפה של 'פירסא' בלוגו ומתו גברים, נשים, נערים ונערות (32ב).

מגיפת 'וארולי' היתה נפוצה ביותר, וכזאת היתה, למשל, בחודש אדר שני שנת תק"י. צעירים וזקנים נפגעו ממנה (46א). ממגיפה זו הלך לעולמו גם מיכאל בנו בכורו של שמואל בן ישמעאל יחיא. שינוי שמו לדינאל לא הועיל. גם הנער רפאל ידידיה בנו של מנחם עזריה מפאנו מת מוארולי (48ב). בשנת תקמ"ה (1785) גם כן היתה התפרצות של מגיפת ווארולי בלוגו ורבים ניספו. בפנקס מוזכרת גם מחלת הנפילה, שלעתים גרמה למוות, כפי שאירע לצעיר שבתי בנו של מרדכי ייסי (40ב). ממחלת אסכרה סבל שלמה לוי וגרמה למותו (41ב).

נשים רבות נפטרו בעת הריון או לאחר שילדו, כתוצאה מסיבוכים או דלקות שלא טופלו כראוי. לאורה בונה רחל אשת בן ציון כהן הקשתה בלדתה בן, 'ואחר כמו שני שעות ללדתה לא הועילו רפואות שנפטרה לעולמה' (כ"ה סיון תמ"ט, 23א); אסתר קוצי ממנטובה אשת דוד קוצי, 'מת הולד או ולדה בקרבה עמה' (מוצאי יום כיפור תל"ב, 15א); דולצא סיפילי נפטרה סמוך ללידה ולאחר שמתה פתחו הרופאים את בטנה ומצאו את בנה מת בקרבה 'ונקברה מיד' (75א); מלכה נורצי נפטרה לאחר 'שהפילה בן א' מג' חדשים, ובהיות בלילה בלי שום אשה אחרת שיעשו צרכיה גרם לה חולי המות, שמעט חיתה עד שהחזירה נשמתה לבוראה (ד' תמוז תמ"ז, 22ב); ליטיסא אשת שבתאי ייסי מתה שלושה ימים לאחר שילדה (70ב).

נסיונות רפואיים לא תמיד עלו יפה; קונסולה יוכבד סיניגאליא נפטרה בחודש השמיני להריונה: 'ייען כי מת הנער בקרבה הוצרך לרופא ואומן להוציאו מתוכה, כאשר עשו ע"י כלי' לכך מיוחד', ואח"כ היו לה יסורי' אחרי' וחלא' רע' וגאמני'. כבר קודם להריונה סבלה 'כמעט כל ימיה היו בדברי' משוני' והנה עתה, לאחר סיום הריון במות הולד שהוצא מקרבה 'באו לה חבלי מיתה והלכה לעולמה' (תל"ח, 18א); שלושה חודשים לאחר לידת בת נפטרה דבורה אשת אליהו שלום גאליקו בת השלושים וחמש מ'חולי' משונה ותקיף' (64א).

במקביל למיתת אמהות — היתה תמותה גדולה של תינוקות, רובם בחזקת נפל, כמו למשל בנו של גדליה סיניגאליא 'מיד שנולד' (70ב), או בתו של טוביה בן שלמה סיניגאליא, 24 שעות ללידתה (73ב). מיתת תינוקות אירעה לעתים כתוצאה מחניקה, וכנראה היא שנקראת 'מוות בעריסה' (ראה א"א אורבך על גרימת מוות בשגגה ומוות בעריסה, אסופות, א, תשמ"ז, עמ' שיט-שלב). בתו של סיניגאליא נחנקה ומתה בשנת תל"ה (16ב). ובדומה, 'מיתה משונה', אירעה בערב שבועות תע"ה בעלות השחר כשנפטר שלמה, בנו של יאודה ריזיניאני שנמצא מת תחת כריה של אמו (33א).

מוות לא טבעי אירע לספורנו חי ספורנו. מדובר ברצח שאירע לא בלוגו אלא בסילארולו

הסמוכה. ספורנו הלך לגבות חובות מגויים. תוך כדי המשא והמתן קראוהו הצידה והוא נדקר למוות בסכין על ידי בנו של הגוי שהיה חייב לו כסף (חשון תל"ז, 217). מקרה קשה נוסף אירע לשמשון סיני 'שבהליכתו בעסקיו...בעברו בספינה קטנה הספן הטביעו בנהר ולסוף שתי שבועות נמצא גופו' והוא נקבר שלושה שבועות לאחר פטירתו (241).

מעשי פשעים בין יהודים עצמם, גם הם נסתיימו לעתים במוות. כך היה המקרה של בחור בן 19, ישראל חיים בן שבתאי יחייא, שהוכה למוות ביום שני של ר"ה על ידי 'הרשע ובליעל דניאל זלמן, לפי שהוכיחו אביו וגער בו, שהיה מעלה עשן בפיו בפרץ... של ר"ה ביום הקדוש הנ"ל, והבחור הנ"ל לא היה יודע כלל כי לכך שמע הקולות ופחד משום אביו, והלך לראות על מה זה ועל מה זה, ומיד שנכנס בא הרוצח הנ"ל והכהו בסכין א' פעמים כדי רשעתו. ומיד שהביאוהו לביתו על מטתו קבל עליו את הדין ורצה להתוודות ולמחרת נפטר (271). יש כאן רמז לעישון בראש השנה.

ומפקידה לפקידה, אירעו גם תאונות שנסתיימו במוות. פרח מזל טוב גאליקו קורקוס, למשל, נפטר בכ"ה בכסליו תע"ג לאחר מחלה קשה שהיתה יושבת בעלייה אחת ופעם נפלה מן הסולם ונפצעה, אז הביאו אומן שתפר לה את השבר. אחר כך כשמתה היה חשש שיעלילו שמתה מן המכה אבל האומן נשבע בפני עדים שלא כך היה הדבר (322). יהודה זלמן נפל פעם מסולם 'ונשאר כמו מת ע"י מכת חלל ונקבר בכבוד לפי שהיה ירא שמים ובעל צדקות ומ"ט' [[מעשים טובים] (276). והיו גם מקרים של התאבדות, למשל באימולה נפטרה מרת שרה גינקולי אשת פלטיה סינגאליא מתושבי לוגו שיצאה לתרבות רעה 'והשליכה עצמה לתוך הבור של מים בחצר של כותי' והוכאה לקבורה בלוגו (274) 'ברשות המשפט', כלומר בהתערבות הרשויות.

לעומת תיאורי הפטירה הקשים הנ"ל, מותה של רוסה, אלמנתו של הרב חנניה מונצילסי צויין כ'מיתה מתוקה' וסבלה היה מעט, כמו שבאמת היה מגיע לה (231).

מקורות פרנסה

גירושים ומלחמות וחילופש אחר מקורות פרנסה הביא לנדידת יהודים ממקום למקום. ללוגו הגיעו יהודים ממקומות אחרים באיטליה ובדרך כלל צויין מוצאם ותחום עיסוקיהם. עתים נדדו בגפם ועתים עם נשותיהם. מקהילות בסביבה הגיעו ללוגו צעירים לעבוד כשרתים בבתי אמידים.

כ-40% מיהודי לוגו עסקו במסחר ובהלוואות כספים, כ-33% עסקו במלאכות שונות, תעשייה ומסחר. היתר, כ-25% לא היו מועסקים ונזקקו לעזרת הציבור. לעתים לא פירט הסופר מה בדיוק היה תחום העיסוק של הנפטר או הנפטרת. יהודה מונטיפיורי היה מפיסארו 'והיה מתגורר פה בסביבות הללו ליהנות מיגיע כפיו' (9); בצלאל בינוניטי הגיע ללוגו 'אחרי שבארץ אחרת ירד מנכסיו'. כאן נשא אשה והתעסק ברוכלות 'שהיה מחזר בעירות ובכפרין לעשות מלאכתו' ('י' שבט תל"ט, 18); הצורף אליה דאינה מפירארה, בנו של 'כמהר"ר אביו שמו נודע בשער'י' הזדמן ללוגו בעקבות הזמנה של עטרה לספר תורה, והוא החליט להתיישב במקום והביא לכאן את בני ביתו. המשפחה פתחה עסק של צורפות וחייטות (כ"ד סיון ת"מ, 19). בחייטות עסק גם חבר חברת גמ"ח שמואל ישראל בת-שבע 'ולכן היה חותך תכריכי' מעה'י' (ד' טבת תכ"ו, 13). חנה שרה פאסיליי מסיאנה (Siena) (שנפטרה בכסליו תכ"ד) היתה אשת אפרים

פאסיליי 'בעל חנות עתה במקום זה בלוגו', כלומר היה בעל חנות להלוואה; מרת חן טוב שמעיה, בתו של שבתאי באר סבלה יסורים רבים 'בהליכתה בגלות עם בעלה' (ב13); שמעיה יחיא היה סוחר 'בקי בהרבה מיני רפואה', אבל לבתו המסכנה יוכבד לא הספיק לסייע כי שהה ביריד סיניגאליא בשעת פטירתה בלית בתה בכ"ט תמוז תכ"ט (א14); משולם יחיא מפרנסי הקהילה וחשוביה היה 'חכם גדול ובקי בכל החכמות, ובפרט חכמת הרפואה, שהיה מבקר חולים יותר מרופאים אם היו למות או לחיים, והניח שם טוב על זה גם בין העמים' (כ' אייר תנ"ג, א25).

שינוי שחל במעמד הכלכלי של בני הקהילה משתקף אף הוא בתיאורים השונים שבפנקס. למשל, הזקן שמואל גאליקו שרוב ימיו 'ישב בשלוה מרוח ביגיעי סיפוק...מכבד שבתות וי"ט בעונג אכיל' ושתייה, וגם כסות ברוב חבה... אבל בסוף ימיו בהפך עליו הזמן מטובה לרעה, בעניות גדול עד לצורך הספקה' (י"א כסליו ת"מ, א19). בתיאור זה מתברר שהאיש היה תלוי באחרים ונזקק בקביעות לעזרת הציבור. בעיות פרנסה הטרידו את בני הקהילה, למשל, הבחור מרדכי יצחק ברכיה זלמן שהיה חבר חברת גמ"ח סבל בחייו 'הן בטרידת מזונות הן בחלא' וירידת נכסיו וכמעט עוני שמכל מיתות רעים'. לפרנסתו היה 'נושא נותן באמנו' אפי' עם הנכרי' (ליל הושענה רבה תכ"ח, ב13). מתברר שהקשרים המסחריים עם הנכרים היו לעתים מסוכנים, ופרשת ספורנו חי ספורנו שנרצח כנ"ל מעידה על כך (ב17).

טוביה סיניגאליא, ממנהיגי הקהל וצאצא למשפחה מכובדת היה 'ראש כל המהלים' (ב12). מקצוע השחיטה היה חיוני ונחוץ בכל קהילה וקהילה. בלוגו עסקו בכך שלמה חיים גאליקו ששחט בעיקר עופות וצפרים (א15) ויהודה אצאילולו שהיה 'שוחט ובורק מעופות, בהמות גסות ודקו'. על האחרון נאמר שהיה גם שמש של חברת 'שומרים לבוקר' וגם היה 'לומד תורה ומלמדה לאחר'... קולו היה נשמע ללמוד לילות וימים וכן בכ"ה בזמירות ומזמורים ובפרט בענין ברית מילה בשירות ושירים, משורר בכלם ובבית החתנים וגם מתאבל בקהלו בבית האבלים (ב17). במקצוע השחיטה התמתתה גם האלמנה רחל מורדנה ש'כמעט כל בשר היהודי היתה מנקרת' וחורץ מזה, 'לפתח ביתה היתה עומדת וגם לשוק היתה סוחרת להרויח טרף לביתה... וכל ליל מילת הבן בחדרו היתה נועדת', כלומר, אשה חרוצה זו עסקה במסחר, שחיטה ואף טיפלה בתינוקות (א18).

לא תמיד ידועים לנו עיסוקיהם של היהודים, כגון במה עסק הבחור דניאל יעקב ריבייריה, שהיה 'גומל חסד לכל פועליו' (ב22). ולעתים נאמר באופן כללי בלבד שהנפטר 'נהנה מיגיע כפיו כדן וכשורה', כפי שנאמר על אשר אברהם מונטיפיורי חבר בחברת גמ"ח (ר"ח אייר תכ"ה, ב12); או על ינטילה פורלי ש'כל ימיה אכלה מיגיע כפיה' (י"ח ניסן תכ"ו, א13).

נשים רבות פידנסו את משפחתן מעיסוקיהן במסחר, שחיטה, הוראה, רפואה ומלאכות יד שונות. על בני משפחתה של דולצה, אשתו השנייה של רפאל חזקיה טיראצינו נאמר, ש'מעשה ידיה היו חיי'; גם על אסתר צפורה, אשתו השנייה של משה מונטיפיורי נאמר, ש'מיגיע כפיה שעושה לילות וימים... ולפי שהיתה צריכה ליטול ולא נטלה מעשירי' זכתה לפרנס פעמי' משלה אחרי' ולעשות לה מרבדים' (שתייה נפטרו בטבת תכ"ו, א14). מומחיותה של לאה פינצי היתה בתחום אחר: 'רוב מאכלה היה מיגיע כפה מכל מיני רפואה בקיאה' (ט"ו טבת תל"א, ב14).

ה'חיצונים'-אורחים ותושבים ארעיים

כאמור, יהודים נדרו ממקום למקום. ללוגו הגיעו יהודים מחוץ לאיטליה ומאיטליה גופא: אנקונה, ליורנו, מודינה, סיניגאליא, פיימונטי, פירארה, פיסארו, פירנצי, קונייא, סיאנה, ריג'יו ורומא. הבחור שמשון דאינה, למשל, עזב למשך שלוש שנים את לוגו והתגורר בליגורנו (ליורנו), וכשחזר חלה ונפטר (ט"ו חשוון תנ"ג, 223). ולהיפך, אל תושבי לוגו הצטרפו תושבים מבחוץ, כמו למשל, בצלאל בינוינטי 'שאחרי שבארץ אחרת ירד מנכסיו, בא לישיב לכאן' (18). בלוגו נשאו התושבים הזרים נשים, הולידו ילדים וכשנפטרו מן העולם, דקדק הסופר לציין מוצאם, כמו במקרה של הצורף אליה דיאנה הנ"ל שהגיע מפירארה (19) או הבחור ההרפתקן מפיסארו ישמעאל באר הנ"ל 'בן טובי' יודע ספר ורודף מצוות מנעורי' ש'ידד בים על אניות בארץ מרחקי' וגם ביבשה ועל ההרי'. בלוגו חלה ונתייסר ביסורים קשים עד שמת (20). בני קהילת לוגו הקפידו להסביר פנים ל'חיצונים'. על-פי תקנות החברה משנת 1657 (סעיף יג) היקצו לאורחים חדר מיוחד ללינה. האורחים הוזמנו לאכול בבתי החברים בתורנות. בתקנות משנת 1687 צוינה הכנסת אורחים כאחד מתפקידי השמש (1; 27).

סוחרים רבים עברו בלוגו בדרכם ל'ריד סיניגאליא' (Senigallia) שהתקיים מידי שנה בשנה בעיר קטנה זו שעל חוף הים האדריאטי. משנת 1631 השתייכה למדינת הכנסייה עם דוכסות אורבינו ויישוב יהודי פרח בעיר. בין הסוחרים שנזכרו בפנקס היו אברהם רבינו מריג'יו (59א) ויחיאל כהן ויטאלי מפירארה (65א). שניהם חלו בדרך ונקברו בלוגו. לבית הקברות של לוגו הובאו לקבורה לעתים יהודים שנפטרו בסביבתה. כך עשו עם הנער אברהם, בנו של עני נודד פנחס פיליצי מפירארה, שנפטר במרחק שני מילין מלוגו בס' אגא" (שנת תקכ"ה, 55א). קרוב לאימולה נפטר גם יעקב שלום מעני רומא שהיה סוחר נודד, והוא הובא לקבורה בלוגו. בקרב עוברי אורח נמצאו גם חולים. כך קרה למשה אשכנזי שכמעט ולא נודע עליו דבר. בפנקס נאמר שהוא 'מארצות אשכנז שהגיע לכאן ביום ש"ק חולה ועם רפואות שנעשו לו הגיע זמנו למות בלי דבור דבר'. בכליו היו מעות והשתמשו בהן לצרכי קבורתו (ה' תשרי תל"ח, 18א). מארץ רתוקה, 'מא' ממקומות פראנסיא', הגיע בפסח שנת תקי"ט סוחר עני נודד בשם יעקב פונסיקא. הקהילה סייעה לו 'במלון ומחיה'. הוא חלה באחד מימי חול המועד ובני הקהילה עשו עמו גמילות חסד 'בעשיית כל צרכו הן בתכריכין ואורנו ורחיצתו וקבורתו' (51ב). במקרה אחר, רפאל בונפורטו מליורנו, 'עני א' בן טובים מבקש טרף לו עם מעט סחורתו', הגיע ללוגו במהלך נדודיו ולפתע נפטר 'ומצאוהו אשר נפטר בפניו למטה מבלי שום רואי אותו ולא שומעי' קולו' (כ' שבט תמ"ה, 21ב). מסופר בפנקס גם על זקן בשם יוסף אשכנזי שהיה 'א' מעוברי' ושבים המכתתים רגליהם מעיר אל עיר לבקש טרף ומזון להשביע נפשם השוקקה'. בהגיעו ללוגו הוא חלה בקדחת ו'ממוני ופרנסי הקק"י הזה עשו עמו גמילות חסד והוציאוהו מבית ההקדש והויליכוהו למלון כדי שימצא מנוח לנפשו...ואולי ייטב בעיני האלקים להמציא לו רפואה'. לא עבר זמן רב והוא נפטר בלוגו (י"א אב תצ"ח, 40א).

ללוגו הגיע עם בני ביתו הזקן יעקב אשכנזי המכונה 'וואלך'. הוא נהג לנדוד מעיר לעיר 'למצוא טרף לביתו'. גם במקרה זה, כאשר חלה ומת אחר כך שולמו כל ההוצאות של הטיפול בו בעת מחלתו וכן הוצאות הקבורה מכספי הציבור (תקכ"ו, 52ב). קשרי-נישואין הביאו ללוגו נשים שהתחתנו עם בני המקום, כמו חנה שרה פאסיליי

שצויין עם פטירתה שמוצאה היה מהעיר סיאנה (בסוף כסליו תכ"ד, 11ב). לעתים שמות החיצונים ומקום מוצאם נשארו אנונימיים. תינוקות ללא שם אב מלמדים על כך שלא הספיקו למולם ולקראו להם בשם. בשנת תכ"ד אירעה פטירת 'נער אחד שילדה כאן אשה א' מארצות אשכנז לראש ב' ימים ללידתה' (12א).

יחסי יהודים ונכרים

על נסיונות להשפיע על יהודים להמיר את דתם אתה למד מפיסקה בעניין קבורתו של הבחור ישראל מונדולפי, חיצון שנקבר בלוגו בג' תשרי תכ"ד. בעת שהיה אסור בבית האסורים בברייניגילה 'שהנכרים לפתות אותו לעבודתם היו רוצים, תהלה לאל שמר נפשו ככל היהודי'... (11ב). מקרה דומה אירע סמוך ללוגו וקשור לפרשת רצח מזעזעת שכבר נזכרה למעלה. הדמות המרכזית בה היא ספורנו חי ספורנו, שהגיע ממנטובה ללוגו תשע שנים לפני שנרצח. בלוגו נשא אלמנה ואימץ לו לבן את בנה. הוא התערה בחברה המקומית והיה 'מוצא חן ושכל טוב בעיני אלקי' ואנשים'. פרנסתו נמצאה לו מגביית כספים עבור בנקאים יהודים ובעודו עוסק במלאכתו נקטף. פרשה זו תועדה בפרוטרוט:

ה"ה כמ"ר ספורנו חי ספורנו אשר בעוונותינו הרבי' בהליכתנו יום ו' ט' חשוון תל"ז לארץ הארורה הנקראת סילארול"ו (ליד לוגו) לגבות מהחייבים לנו, ביניהם היה רשע א' אשר מלא זמנו [אשר עבר זמן פרעונן] מכמה לפרוע, ושלח התפשני' [אנשים שמופקדים לגבות חוב ביד תקיפה] ליקח משכון מביתו, ובעברתם בא בנו של החייב אשר היה אבן א' [פסל] ישן בסכין א' מכוסה תחת בגדו, ומצא ספורנו הנ"ל מדבר עם המושך וחברו, וקרא אותו ברשות המושל מן הצד, כנראה שרוצה ליתן לו המעות שהיה חייב, והכה אותו פעמיים שלש עם הסכין ופצע אותו למות. ומיד רצו הערלי' אליו לפתותו שיעשה המרה ות"ל נפטר כמו אחר חצי שעה בקידוש ה', באמור להם שיהודי היה ויהודי רוצה למות. וכן נפטר באמירת דברי' שבקדושה... יש קונה עולמו בשעה א' [עבודה זרה ע"ב]... גשלה שליח א' ממנו לכאן [לוגו] והלך יהודי א' מכאן, והגיע לשם בהכנסת כלה, ועשה לו שמירה עד מש"ק סמוך לשקיעת החמה, אשר בעד מתנות של מעות ואגרות של ציוויים ת"ל [תהלה לאל] הניחו המושל והמוכס וכלם ליסע בעגלה א' נפטר ההרוג, נשא היהודי הנ"ל חנניה גאליקו שמו עם שמירת ב' תפשני' וערלי' אחד' עמו, עד שהגיעו בשל' בעה"י לכאן, כמו שעה א' של לילה. ומיד נתעסקנו בצרכי קבורתו, ונקבר בסוף בית הקברות מן הצד כאז"ל [כאמרת חז"ל]. כמו כן [נקבר] בכגורו, עם סדין לבן כרוך בו, והושם כמו כן בקבר עם שני נסרי' עליו בלא נגיעתם בו. ואח"כ עפר עליהם. י"ר שה' ינקום דמו במהרה מן הערלים ואל ישמע עוד כזאת למע' רחמי הרבי'... (17ב) אך לעומת תופעות יוצאות-דופן מעין אלו, הרי בחיי היום-יום התנהלו יחסי עבודה בין היהודים ושכניהם הגויים, כמיעוט שנתון לחסדי השלטון הנכרי. בפיסקה המדברת בפטירת אליעזר טרייז, ממנהיגי הקהילה, נאמר שהיה 'מוצא חן בעיני היהודים ונכרים' (י"ט תמוז תכ"ד, 12א). ועל יוסף חיים אברהם יחיאל נאמר: 'ש"ט [שם טוב] קנה לעצמו אפי' ככל מקומות הגוי' (אדר ראשון תכ"ו, 13א). כמותו גם העשיר בנימין אברהם זלמן שהיה 'מוצא חן בעיני היהודים ונכרים' (ואדר תנ"ג, 24ב). שולם יחיאל היה מומחה ברפואה יותר מן הרופאים והצטיין בהכרת החולי וידע מה יהיה גורלם, 'אם היו למות או

לחיים'. בכך התפרסם 'גם בין העמים' (25א). והיו נשים יהודיות שהתפרסמו בקרב הגויים, כמו אסתר שרה זלמן 'הצדקת' הנ"ל, אלמנת ישראל חיים זלמן, המפורסמת בנרבנותה, שהילוותה כספים ואף נתנה מתנות, עד 'שאפי' נכרי' עודם מדברי' בהילולה' (23א). על הבחור שלמה פאסילי, מלומד ונדבן ידוע נאמר שקברוהו 'עם כבוד הרבה כראוי לו מיהודי' שכאן 'יושבי' ומאורחי, ומערלי' (ח אלול תכ"ה, 12ב). על מרדכי יצחק ברכיה זלמן נאמר, שהיה 'נשוא ונותן באמונ' אפי' עם הנכרי' (הושענה רבה תכ"ח, 13ב). מוניטין טוב בקרב הגויים נחשב כמחמאה גדולה. על דוד שמעון טריוס נאמר שלא רק שהיה 'עטרת ראשנו משמח אלקי' ואנשים', אלא 'גם שם טוב הניח בין הגויים בשביל משאו מתנו באמונ' (כ"ז תשרי תל"ג, 15ב). גם על שמעון ריזנייאנו שהיה איש ציבור מכובד ונדבן ידוע נאמר 'שם טוב הניח גם בין הגויי', על כי יקר לו שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים היה מוצא כפל כפלים'. ואולי יש כאן רמז לתייחוס או כשרון דיפלומטי (18א). אברהם סיפילי (שמשון), שמוצאו היה מאנקונה, התיישב בלוגו ונשא כאן אשה. הוא היה אדם אוהב עמו ובכל פעם שהיה שומע דבר מה נגד היהודים היה עונה, כלומר מתווכח עם המקטרגים עד כדי סיכון עצמו ומותו על קידוש השם (כ"ו תמוז תע"ה, 33ב).

יידוי קבורה ואבילות

מעניינה של חברת גמילות חסדים היה לקרוא יידוי בפני הגוסס ולעסוק בסדרי קבורה ואבילות. נוסחים שונים היו נפוצים בקהילות, ובכללן בלוגו. 'מעבר יבוק' (מנטובה שפ"ו) לר' אהרן ברכיה ממורדינה הוא הספר החשוב והנודע ביותר שבו נכללו וידויים וסדרי קבורה והוא נזכר פעמים רבות בפנקס. בעת פטירתו של 'הזקן הנכבד ... משה ריבירי', נזכר שנהג לקרוא מדי יום 'בספר מעירי שחר שלנו [מנטובה שפ"ד] לאמר יידוי וידויים הנכתב בר', כלומר הסדר שנהג לקרוא בקהילת לוגו, וכשחש שהגיע שעתו, זימן אליו את הרב של הקהילה, ר' דוד יוסף יחייא, 'שיאמר לו פסוק מעבר יבוק שלו', וימסור גם לבנו שיאמר אף הוא כמה פסוקים, וכך נעשה (נפטר ליל ג' שלמחרתו, כ"ו שבט ת"צ, 37א). יוצא דופן היה המקרה של אחד מראשי הקהל בלוגו, יהודה יחיאל עזריאל שמעיה, שנפטר ב' אדר ראשון תל"ב. אף-על-פי שסכל כל ימיו מיסורים ומחלות, מותו בא לו בחטף 'כלי עת אלא לומר חטאתי עויתי פשעתי שמע ישראל ה' הוא האלקים'. זכותו של האיש עמדה לו ולעת פטירתו נקלע ללוגו בנו של ר' פלטיה ממונציליסי ראש הדרשנים, 'אשר הרחיצו והשכיבו והספידו בבית הכנסת בעדת ישרי', בזכירתו קצת מעשיו הטובים והתמימים'. תפקידים אלה היו חלקם של בני החברה, אבל כאן לכבוד הנפטר ניתן לאורח מבחוץ לעשות את כל המצוות (15א).

מעמד הווידוי משתקף בפסיקה המדברת ביהודה גאליקו (נפטר בג' אייר תל"ו): 'סמוך יום לפטירתו, באמרו בכל לב וידוי בפני עשרה שהלכו לבקר בשאול מחילה מהקב"ה ולכל עם בני ביתו' (17ב). צנוע מאוד היה מלמד התינוקות דוד טריוס שבשעת וידוי ביקש שלא יקראוהו אחרי מותו בתואר 'חכם' וישבחו מעלותיו (כ"ג כסליו תצ"ה, 38ב). בפסיקה שבעניינו של הנער יוסף מנחם אברהם יחייא, שנפטר מחולי המעיים, 'כלצדיקים' כנ"ל. מחואר מעמד הווידוי: 'סמוך לפטירתו שאל רחוק ידיו ואמ' כמוכן דברי קדוש' ובפרט שמע יש' ה' אלקינו ה' אחד, ורצה לשים ידו בראש העומד' שם לברכס, ומעט אח"כ הלך לעולמו... והיה זה מש"ק אחר חצות כ"ו סיון תל"ו (17ב). בפטירה של בחור אחר, שבתי

עזריה זלמן, צויין 'ששעה א' בקירוב קודם פטירתו עשה מודעה רבה ויחוד ה' ולתורתו ונפטר לשם טוב (ר"ח חשון ת"ק, 40ב).

בפנקס מתוארים לעתים הרגעים האחרונים בעולם הזה, בעיקר תוך הדגשת פעולות שנעשו מתוך רגשות דתיים נעלים. אין ספק שהפטירה במעמד קהל נחשבה כזכות גדולה. רבע שעה לפני יציאת הנשמה של אלמנת ר' דוד יוסף אליהו, היא התפללה תפילת מנחה ועשתה פתילות לנר שבת. ולפני מותה אמרה בכוונה יתירה כמה פסוקים מספר 'מעבר יבוק' עד שיצאה נשמתה. לאחר מותה, לפני מטתה, הספידה באריכות הרב יצחק ברכיה מפאנו. היא זכתה להיקבר לרגלי בעלה (חודש אב תק"ו, 43א). ודוגמא אחרת, דוד שמואל רפאל סיניגאליה בן השלושים מת ביום ב' י"ז שבט תקי"ג, וזכה קודם פטירתו לכתוב הוא בעצמו ג' תיבות לעיני כל ישראל, ובראותו כי בא יומו וקרב עת פטירתו להצה"ב הפקידו לדודו כ' עוזריאל ריביירי להוליכו בבית הכנסת בשבילו ולשמו, וכן עשה כ' דודו הנ"ל בליל מש"ק שהיה ר"ח סיון שנת התקי"ג, וסמוך ליום הקריבו לקרבן שי תוך היכל קודש... על-שם הנפטר ואביו ז"ל (47ב). בשעת מיתתו של מיכאל זלמן 'לא פסק פומיה מגירסא ועם אנשי החכורה פה אל פה למד ספר תהלים ונפטר בקדושה רבה'. מלבד זאת, הניח בעזבונו סך חמישים סקודי לחברת גמ"ח (כ"ו טבת תצ"ה, 38ב). לפני מותה, ביקשה לידיה לאה סיניגאליה הנ"ל 'ג' כ מחברותיה יאמרו עליה אנא בכח ושאר דברי' טובי' עד יציאת נשמתה לעליוני' (22א). הרב יהודה אריה מפאנו 'נפטר לעולמו בבקר יום ר' במעמד כל הקק"י ה' אלול ת"מ (20א). ובדבר חנה שליט נאמר שאפילו 'שהיתה מעט חולה ועל מטתה ואעפ"כ היתה פטירתה בפני הרבה אנשי' ונשים' (23א). שבתאי בר זכריה סיניגאליה נפטר בליל ב' של פרשת שלח שנת תקל"ב 'בפני אנשים ונשים גדולים וקטנים' (59א). גם סיפור הפטירה הבא מעיד על הרצון למות באופן כזה. בעת שנפטר 'מרנא ורבנא הגאון המופלא' כמוהר"ר מיכאל אברהם דוד יחיאל 'בשעת פטירתו ענינו למרום תלה ובקש להיות הוא מזבח כפרה לכל הקהילה הקדושה כי עונות הדור גרמו האבידה, הן כל בית יש' יבכו את השריפה... (נפטר ד' ניסן תנ"ג, 24ב).

כנראה שפטירתו של יעקב מנחם בנו בן התשע-עשרה של ר' יצחק ממודינה היתה כל כך בלתי צפויה, שעל כן הרחיבו בתיאורה. הוא חלה אנושות ולפתע שב לאיתנו ו'היה נראה כאילו נרפא ובליל הנ"ל התחיל לעמוד ממטתו ואכל אצל האש עד ג' שעות של לילה, ואח"כ חזר למטה וישן כמו ב' שעות. ויהי כי הקיץ הרגיש בעצמו כי הגיע זמן מיתתו ונתחבט באשתו וקרא לכמהר"ר אביו הנ"ל ועמד הוא ובניו ביתו וקראו יהודים אחרים לראות במיתתו. ובשעה ששית של ליל הנ"ל נפטר לחיי העה"ב... (ב' ניסן תק"ט, 45א). אף מותו של שלמה רובינו היה בלתי צפוי. הוא נפטר בליל שבת בראשית כ"ד תשרי שנת תפ"א. לילה קודם לכן הוא אכל ושתה עם בנו וכלתו והלך לישון מבלי שהיו לו כל סימנים מוקדמים שהוא סובל ממשוה. ובעת שישן, לפתע התעורר 'כמו ח' שעות בלילה ובא לו חולי' ומייד הזעיק את בנו וכלתו שיזמנו לו את הרב כדי שיוכל להתוודות בפניו. הכל נעשה במהירות אבל אז 'ניטל הדבור מפיו ולא יכול להתוודות והשליך ממטתו בצד א' ועבר שעה אחת ומת בפני חצי הקהל שאמרו לו אנא בכח ומזמורים אחרים כמו שאומר בעל המעבר יבוק'. כלומר, לא עלה בידו לקיים את הסדרים שבספר הנ"ל בגלל שמת מיתת חטופה (35א). כשהלכה למיטתה באופן פתאומי נפטרה מזל טוב אשת אברהם ריאטי ביום שבת ג' שבט תפ"ג, אבל היא הספיקה לומר וידוי ומייד מתה (35ב). שמואל בן אברהם אשכנזי שהגיע ללוגו בגפו והשאיר אשה בהריון בפרנקפורט, נפטר בו' אייר תע"ג לאחר

שפעמיים התוודה, פעם אחת ביחידות ופעם בפני ציבור 'עם מסירת מורעא' (332). כ"מיתת צדיקים" כנ"ל הוגדרה מיתת הזקן הנכבד מרדכי חיים ריזיניאני שנפטר מחולי המעיים 'שמנקה את גופו', ו'כל הקהל היו בפטירתו וכמעט בנשיקה יצאה נשמתו' (ח' אלול תצ"ו, 334). על נפטרים רבים נאמר שמתו 'מיתת נשיקה', כמו פטירת הבחור שלמה ישעיה ינסי בן ה'17 (336).

בליל ראשון של ראש השנה תס"ט נפטרה בתו של ישראל חיים פאנו. היות וגופתה היתה מונחת בבית כהן לא יכול היה להגיע לבית הכנסת לברך ברכת כוהנים, משום שבת הנפטרת שכן בצד שבו היה צריך לעבור. שאלו את ר' נתנאל הלוי כיצד לנהוג? והוא ענה, בהסתמכו על זקני הקהילה, שבמקרה אחר נהגו להוציא את גופת הנפטר לחצר הבית. וכך נהגו כאן (ראש השנה תס"ט 331); בפטירת אנשים שעליהם נאמר שהיו צדיקים וקדושים הודגש ש'עלינו להרבות בהספד וקניות, כאשר הפלינו לעשות בבכי ובדמעות, אנשים ותינוקות נשים ובנות...' כמו שנהגו כשנפטר שלמה חי ב"ר גדליה טיראצינו בכ"ח סיון תכ"ב (111); כשנפטר אחד מראשי הקהל וממכובדיו, שהיה ראש המוהלים, ר' טוביה סיניגאליא, בה' אייר תכ"ה, נאמר ש'הובא אל מנוחתו ביומו בכבוד כל הקהל שעשו לו ונעלו כל החניות ובטל כל העם ממלאכתו' (112). קהל גדול גם נכח בקבורה שנערכה לבחור שלמה פאסיליי שנפטר בח' אלול תכ"ה, 'מיהודי' שכאן יושבי' ומאורחי' ומעולי' (112). ועם פטירת הזקן יוסף חיים יחיא באדר ראשון תכ"ו, שהיה 'ראש לכל הפרנסי' והממוני', כיבדוהו בכך ש'הובא למנוחתו בלילו עם כל הקהל אחר הספד וקניות וכבוד הרבה והקפות (113). גם לשמעון ריזיניאנו עשו הספד במעמד של רוב הקהילה (תל"ח, 118). המלמד הנודד יוסף פינצי הנ"ל, שתורתו היתה אומנותו, נפטר בשם טוב והובא לקבורה 'אחר הספד וכבוד שנעשה לו והקפות ג"כ סביבו לכפרת נשמתו, הגם שבחיים חייתו היה לו צער מיתת בני' ואשתו אשר בודאי כפרה היה לו (ר"ח חשון תמ"ג, 20). הזקן אליה מאורכינו נפטר ערירי. הוא היה חבר פעיל כל חייו בחברת גמילות חסדים 'ובפרט מצות גמילות חסדי'. לאחר מותו, חבריו התעסקו בקבורתו והשיבו לו כגמולו (נפטר י' טבת תמ"ג, 20). אף השמש הזקן של חברת גמילות חסדים, שהיה גם מלמד ובקי ברפואה, צמח פורלי, הלך לעולמו 'בעת רצון שהיו הקק"י בבית הכנסת להתפלל תפלת שחרית... והובא למנוחתו אחרי ההספד והקפות בכבוד גדול לו' (כ' טבת ת"ג, 23). דולצינה באר מתה בליל יום ו' 'כמו לשעות שלשה, י"ח לחדש חשון התכ"ח לבריאה, פ' ירא, והובאת למנוחתה סמוך לשבת מלכתא בגשמי' חולפי' על מטתה, שהכל סימן טוב הוא לה, ונקברה אחר הספד שכפי כבודה עשיתי לה, אצל הנ"ל בתה..." (113).

בפטירה שאירעה בימי מועד פנו לעתים בשאלה לרב כיצד לנהוג. כשנפטרה מרת חן טוב שמעיה בתו של ר' שבתאי באר ביום השני של ראש השנה תכ"ח צויין 'שהובאת לה ביומה אחרי עשות לה כל צרכה, קצת ע"י נכרי' וקצת ע"י ישן' [ורא] כדן וכשורה, עם כל הקק"י ללווייתה לקברה' (113). ביום שמחת תורה של שנת תס"ג נערכו שתי לוויית לשתי זקנות שנקברו ביום שמחת תורה 'ונעשה כך ע"י ישראלים'. משרת הקהילה נתנאל ב"ר ממשולם הלוי התנגד לכך, ובפנקס הקהילה רשם את הסתייגותו וציין שהוא בא מהעיר מודינה שרביה אסרו עשיית כל הקבורה במקרה כזה על ידי ישראלים. ברצותו להימנע ממחלוקת לא מנע את הקבורה, אבל הודיע לנציגי 'כת הקברים' בלוגו (ר' דוד יוסף יחיא ור' מיכאל זלמן) שאין הוא מחיר להם לנהוג כפי שנהגו, כלומר שנעשתה הקבורה על ידי ישראלים, לפי היתר של הזקנים שלהם שהתירו פעמים רבות אחרות בעבר. הוא העדיף

להתייחס לכך כשגיאה שנעשתה בשגגה ולכן החליט להעלים עין הפעם, וציין שעדיף שלא ישאלו לדעתו בנדרון בעתיד משום שהוא נוטה לאסור זאת. הוא הזכיר תקדים בלוגו עצמה, קבורתה של מרת חן טוב שמעיה הנ"ל. היות ולא פניצי נפטרה ביום שני של פסח תל"א שבין יום טוב וסמוך לשבת — 'חיבוט הקבר לא היה אולי לה והובאת למנוחה ביומה' (14ב) (לפי דעת המקובלים מי שנקבר בערב שבת אחר חצות אין לו חיבוט הקבר). בשנת תקמ"ד, ביום טוב א' שבועות בלילה נפטר הזקן בנימין גאליק 'וכמעט רגע מת בנשיקה לפני קהל ועדה'. היות ובימי חג אין עושים קבורת הנפטרים באופן רגיל, נעשה הארגו והקבר שלו על ידי נכרים שגם כיסוהו בעפר. את התכריכים התקינו לפני החג והוא הובא לקבורה בכבוד גדול (64א). ברכה רחל אלמנתו של יעקב יחיא, עקרה לפורלי כדי להתפרנס מפרקמטיה בחנות להלוואה שלה, אחר ראש השנה של שנת תקפ"ב. ימים ספורים אחר כך חלתה ונפטרה ביום שמיני עצרת י"ח לחדש תשרי תקפ"ב. היא הובאה ללוגו 'יהולכיה בב'ה שלנו' בעש"ק וכמצוות הרב שלמה דוד מהזקנים נעשו תכריכים על ידי חייט נכרי, אבל את מלאכת הקבורה בצעו יהודים (80א). רב זה פסק גם במקרה של משה בת-שבע, שנפטר ביום טוב שני של פסח שנת תקל"ז: 'ונעשה ארגו וקבר על ידי נכרים שגם כסוהו בעפר'. את התכריכים סיפקה אחותו 'כתורת הלוואה'.

בכבוד גדול 'כפי זכותה' נקברה גם יוכבד אלמנת אהרן ברכיה יהושע יחיא, שנפטרה ביום ב' חול המועד סוכות תק"ט. ובגלל החג 'אמרו הצדוק הדין כל הקק"י יחד כולם בערכוביא, ועשו לבניה הקריעה כהוגן וכשורה, ובחזרתם לביתם נתנו להם ההבראה, על הכסאות כהלכה... (44ב). פיורינא, אשת המפואר ר' שבתאי פורלי נפטרה בשמיני של פסח תקי"ט. היות ונססה עוד לפני החג הוכנו בעבורה התכריכים והארון בחול המועד על ידי ישראלים וישראליות, וכי"ט הנ"ל נעשה קברה על ידי גויים שגם כיסוהו בעפר. במקרה זה החמיר הרב נ' יחיא 'כרעת הרבה גאונים שדעתם לאסור, הגם שלפעמים במקום הזה נהגו היתר בעשיית כל צרכי המת כי"ט ב' על פי עדות שאמרו הרבה מהקק"י שכן עשו פעמים אחרות ככתוב לעיל בזכרון לדורות הבאים שכתב האלוף המרומם כמהח"ר נתנאל בכמהר"ר משולם הלוי ז"ל' (51ב). כשנפטר אחד מזקני העדה ומכובדיה, משה אהרן סיניגאליה, ביום ג' של ח"ה סוכות תע"ה, בגלל החג שונו מנהגי אבילות. לא עשו לו הקפות והאבלים עשו קריעה בבגדיהם שחורים ואכלו מסעודת ההבראה הנהוגה אבל לא על הארץ, כדי לשנות ממה שרגילים (י"ט תשרי תע"ה, 32ב). ביום ב' של ראשית סוכות שנת ת"פ נפטר משה חיים, בנו הקטן של פלטיה סיניגאליה. נעשה הכל 'התכריכין והקבר ע"י ישראל' (34ב). כמה חודשים שכב במיטת חוליו הזקן הנכבד שלמה ידידיה חיים סיניגאליה ואחר כך נפטר לאחר ש'כמה וכמה פעמים אמר וידויו' בליל ערב הושענה רבה התפ"ג. בשל החג נמנעו מהספד והקפות ואף לא נאמר צידוק הדין. הוא נקבר על ידי בני ישראל. הכל הדגישו במעמד הקבורה שזכות הנפטר היתה מאוד גדולה והיה מגיע לו שיחלקו לו כבוד שנמנע מהם והגיע לו כי היה ממעירי הבוקר וראשון לכל דבר שבקדושה. כמו כן הוא היה למדן ונבדן גדול שנדב כספים גם לבית הכנסת והיה גם משיא בתולות (35א). יואב רפאל זלמן היה מראשי הקהילה וחבר חברת 'תצות ליל'. הוא נפטר בחול המועד פסח שנת תפ"ט. לפני מותו 'אמר הרבה פעמים וידיי בפני עשרה ובעת מיתתו היה אומר הפסוקים עם בני החבורה ויצאה נשמתו בנשיקה בפני קהל ועדה, ולפי שהיה ח"ה לא הספידוהו לו לפי המדה אבל אמרו צדוק הדין בערכוביה ונתנו לבניו...הבראה ועשו להם קריעה כדין וכשורה' (36ב).

בכמה מקרים נזקקו לשאלת חכם. למשל, כשנפטרה אסתר אשת מרדכי חזק לאחר לידת בן זכר ולא טיהרוה ברחיצה הנהוגה עפ"י הוראת מרא דאתרא כמהר"ר יחייא הנ"ל, שציווה לנשים לראות אם ירכותיה מטונפות ואם נמצא [דם] על בשרה, שלא יטבילוה, גזרה משום רביעית דם הנפש. ולכן הליבושה בתכריכה וקברו אצלה כל הסדינים וחלוקה שנמצא עליה דם' (נפטרה בטבת תקט"ז, 49ב). בכ"ד מנחם תקנ"ה נפטרה ליגרצא אשת ר' משה שמואל רובינו מייד לאחר שילדה בת. למחרת קברוה ועל פי הוראה של מרא דאתרא ר' שלמה דוד מהזקנים לא עשו לה תכריכים ולא טהרוה ברחיצה. כאשר אירעה התאבדות של הנערה בת התשע-עשרה דולצה מפירארה, שעברה כמשרתת בבית הגביר ר' משה ידידיא זלמן בן' טבת שנת תקנ"ה 'תכף ומיד העלוה מבאר מתה ולמחרת נקברה עם מלבושיה (66ב).

בדרך כלל, הקפידו בלוגו שלא להליך את הנפטרים ועל כן את דוד שמעון טרייס מראשי חברת גמ"ח הביאו לקבורה ביומו 'אחרי הספד שנעשה לו וגם תוך ז' ימי' נעשה לו בב"ה הספד אחד וקנינות לכבודו והושם בקברו לרגלי אביו יהודה אליעזר טרייס' (בכ"ז תשרי תל"ג, 15 ב). כשנפטרה 'הזקנה והכבודה' גיינטילה רבקה יחייא סיניגאליא חלקו לה כבוד רב והובאה לקבורה 'אחרי הספד וכבוד גדול והקפות...והושמה במקומה המוכן מקדם לה באמצע ובין כמה י"ר בעלה [יוסף חיים אברהם יחייא] ובכורה הנ"ל כמ' שמעיה בנה' (ט"ו בשבט תל"ד, 16א). ולהיפך, לפעמים הלינו את הנפטר לכבודו, כמו שעשו ליהודה ישראל מקאה, איש ציבור וחזן מוכשר, שנפטר ביום ד' אחר חצות, ולכבודו הלינוהו ונקבר ביום ה', יום אחרון של תמוז תמ"ז 'אחרי ההקפות שנעשו לו לפדיון נפשו' (22ב). את אסתר שרה אלמנת ישראל חיים זלמן המכוברת הספידו 'כפי כבודה' על ידי ר' מיכאל אברהם יחייא. היא הובאה לקבורתה 'ביומה עם כל הקק"ר' (כ"ח תשרי תנ"א, 23א). כך נקברה גם אשה אחרת, יודיטה אשת כמהר"ר שלמה מלויקין שחלקו לה כבוד רב 'לפי מעלתה' (י"ט ניסן תפ"ד, 35ב). הספד והקפות בנוכחות כל הקהילה נחשבו, איפוא, ככבוד גדול לנפטר. כך נהגו בפטירת החכם ומנהיג הציבור חנניה מונצילסי (21א) וכן בפטירת יצחק יעקב שאול מלויקין, אחד מ'שבעת טובי העיר' ופרנס דורו שכל חייו הוקדשו במסירות לצרכי הציבור. הוא נקבר בכבוד גדול ביום שישי ועשו לו הקפות 'אעפ"י שהיה בניסן' (כ"ד ניסן תצ"ו, 39א). בכי והספד עשו גם בעת קבורתו של אברהם ספורנו ש'הובא עם כל הקק"ר למנוחתו בימור' (ד' תשרי תמ"ז, 22א) ובעת קבורת ר' מיכאל אברהם דוד יחייא הנ"ל.

בתיאור פרשת הרצח של ספורנו חי ספורנו בסילארולו הנ"ל מובאים פרטים מאלפים אודות סידורי השמירה על המת וקבורתו במקרה של רצח. כשנודע על הרצח שאירע ביום ר' ט' חשוך תל"ז בלוגו, נשלח חנניה גאליקו לשמור עליו במשך השבת עד ליציאתה ולאחר מכן היה עליו להביאו לקבורה. בעגלה, ליד הנפטר ישבו היהודים עם 'ב' תופשני' וערלי אחד' עמר'. העגלה הגיעה ללוגו בערך בשעה אחת אחר חצות. אז התעסקו אנשי חברת 'גמ"ח של אמת' בקבורתו וכפי המנהג בטיפול עם הרוג, שמוהו 'בסוף בית הקברות מן הצד' כשהוא כרוך בסדין ולא הופשט מבגדיו, ועליו שמו שני נסרים שלא נגעו בו ועל הכל שפכו עפר (17ב). כשנפטר ישי קאליי, שמוצאו היה מפיסארו, בעת שהיה בדרכו וחלה במקום שנקרא 'ע' אלברטו', הודיעו לקהל לוגו על מחלתו, ומייד שלחו בעגלה יהודים לשמוע אותו מתוודה. ואכן 'עשה כל מה שחייב יהודי יפה', ואחר כך שני יהודים שמרו עליו, והוא נפטר לפנות בוקר' (כ"ד כסליו ת"פ, 34ב).

ישראל חיים זלמן שהה בשבט תקמ"ט בעיר ראוינה לרגל עסקיו ופתאום נשתתק ולא יכול היה להוציא 'אפילו דיבור אחד' מפיו, ובמצב זה היה חמישה ימים עד שחש שהגיע קיצו. הוא נפטר בלילה לפני הנץ החמה בעת ששמרו עליו שנים-עשר יהודים בני לוגו ששהו אותה שעה בראוינה. לפני שיצאו עם המת לדרך התפללו בבית המדרש 'לבקש רחמים לפני הקב"ה על הצלחת דרכם'. הם שמו את הנפטר בקופסא על מרכבה רתומה לשמונה סוסים ונסעו עימו ללוגו להביאו לקבורה. המסע עבר בשלום ולא היתה שום תלונה מצד הגויים 'ולא נשמע אפילו נכרי אחד שפרצה פה ומצפצף'. בלוגו עשו לנפטר ארגו ורחיצה, וקברוהו (65). מקרה פטירה נוסף אירע בראוינה, שם שהה בשנת תקפ"א הזקן אברהם יצחק חזק, והנה 'אחרי שאכל הלך לשכב ואחר חצי הליל עמד וקרא למרת אשתו שיקרא ליהודי אחד שהיה באותה העיר ורצה להתוודות, א"כ צוה לביתו.. ובבוקר נפטר והביאוהו לקבורה בלוגו (88).

הספדים נאמרו הן בעת ההלוויה וגם אחר-כך בעת הלימוד לעילוי נשמת הנפטר. יוצא דופן הוא מקרה פטירה של בנו של הרב נתנאל הלוי. הוא בן שלוש היה במותו, קטן בשנים אבל 'היה גדול ברעת' ואדוק מאוד. ועליו נאמר ש'ספרו אותו בפניו ושלם בפניו ביר' ראשון בעת ישיבת ג"ח בביתו לכבוד מעל' הנ"ל' (31). כשנפטרה בנינוטה חנה טריויס סיניגאליה אשת שלמה טריויס, שהיתה אדוקה מאוד 'והיתה לומדת כשהיתה פנויה' ועושה רצון בעלה ומרבה להתפלל 'הן מזמורי' הן מעמדות כפי אשר תשיג ידה', זכתה לכבוד גדול, ואמנם נקברה ביום ו'. בגלל קדושת השבת הזדרזו ולא הספיקו לדבר דברי תורה 'על מטתה' אבל 'ביום שהלכו לישיבת גמ"ח בבית בעלה הזקן' הספידה הרב נתנאל הלוי והוא סיפר בשבחה וציין שהתפרסמה גם בין אומות העולם (כ' אלול תע"א, 32). בכבוד גדול נקברה גם אלגריצא, אשת יאודה סיניגאליה, ונאמר שזכתה להיקבר 'בקהל ועדה', היות שכל ימיה היתה פוסקת צדקה לעניים ולאומללים, ודבריה היו נעימים, ולומדת סדרי, והולכת לבתי עולמי...ומבקרת חולים' (ט' שבט תפ"ח, 36).

במקרה של התאבדות הקבורה נעשתה באישור השלטונות. בשנת תקע"א בעיר אימולה (Imola) מרת אסתר גינקולי אשת פלטיה סיניגאליה תושב לוגו יצא' השליכה עצמה לתוך הבור של מים בחצר של כות"י בעל ביתו ומיד מתה...והוציאוה מן הבור והוליכוה לעירינו ונקברה...ברשות המשפט. יהי רצון שלא יהיה כזאת בישראל... (74).

הספדים

הספדים נישאו בפטירת אנשים חשובים ביותר. כשנפטר בסוף חודש ניסן תק"ט יאודה שמואל זלמן, מראשי הציבור בלוגו קברוהו בערב ר"ח אייר בלי הספד והקפות בגלל שהיה זה חודש ניסן — אבל בימי האבלות הספידוהו במעמד כל הקהילה כל אחד משלושת רבני הקהילה, כל אחד בלילה אחר (45). ר' יצחק ממודונא ור' מנחם עזריה מפאנו הספידו את ראובן ו' יחיא רב הקהילה שנפטר בשנת תק"כ (52) ור' מנחם עזריה מפאנו ור' שלמה דוד מלויקיו הספידו את הרב ישעיה מיכאל רומאנין (55). עם פטירת הזקן יאודה אפרים סיניגאליא, מממוני הקהילה ופרנסיה, בליל ה' שלמחרתו היה עש"ק ותענית עשרה בטבת שנת תק"י, קברוהו אמנם בכבוד גדול, אבל לא נעשו לו ההקפות 'לפי נקבר אחר חצי יום...'. [לכל ענייני ההקפות ראה מ' בניהו, מעמדות ומושבות, ספר זכרון להרב יצחק נסים זצ"ל, ספר שישי, ירושלים תשמ"ה] ומאד בקיצור דרש כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו לפי שהשעה

היה צריכה לכך ושעת הדחק שאני, אבל בשבעת ימי האבל הירכו להספידו מדי לילה במעמד הקהילה (ב45). ר' שלמה דוד מהזקנים נשא הספד גם על יעקב זכריה זלמן שנפטר בשנת תקל"ז וקבעו ישיבה בכל לילה בביתו, ואחר כך תשלום ימי אבילותו עשה עוד כמה ר' הנ"ל הספד גדול לכבודו. וכשנפטר פלטיה זכריה זלמן שהיה מחכמי הקהילה וראשיה, ר' מנחם עזריה מפאנו נשא דרשה 'לפני מטתו'. הסיבה שלא עשו לו הקפות כזכותו ומעלתו נעוצה בכך ש... 'חנוכה אסור בהספד, ולפי שהיה לילה לא עשו לו הקפות כזכותו ומעלתו, אבל קבעו ישיבה בכל לילה בביתו, מלבד הישיבה הנהוגה בחדר דירתו, ועוד בתשלום ימי אבילותו עשה הספד גדול לכבודו כמה ר' שלמה דוד מלויקין, נכדו בן בתו, ובו ספר מדותיו הישירים וגדול מעלתו' (ב56).

ר' שלמה דוד דיל ויקין שכונה 'הרב הגדול מק"ק לוגו', נפטר בעשרה לחדש אדר תקפ"ג. 'הספידו בביתו החכם השלם, אלוף עירנו, כה"ר משה מראקו יצ", ואחריו מ' החבר שבתי מצליח יחיאל'. הוא נקבר בכבוד גדול בו ביום סמוך להכנסת כלה. פרטי המעמד נמסרו בפרוטרוט: 'זהממונים כולם עם החברים נלכשו בבגדים שחורים והשימו צניף משי שחור בזרוע ימינם, הכל בכבוד הרב הכולל זצוק"ל, ונלוו למנוחתו זקנים ונערים עם ארבעה וארבעים בחורים בלבושי שבת וכל אחד באבוקה של אור בידים, וכל הק"ק מלאים בדמעות שליש'... (א81).

ברוך שלמה פינטו שהתפרסם בכך ש'עשה הצלות גדולות לכל בני הקק"י', נקבר בשנת תקס"ה בלילה בכבוד גדול 'ברוב אבוקות וברוב עם מבני הקק"י לפי שהיה אחד מראשי קהלה, וגזבר של ג"ח, וירא שמים ובעל מדות טובות ומ"ט [מעשים טובים]'. מרוב ענוותנותו ציווה הרב יצחק ברכיה מפאנו שעם מותו (בשנת תק"י) לא יספידוהו ולא יעשו לו הקפות וקניות, אבל בכל שבעת ימי האבל עשו לו ישיבה בביתו 'כלמוד ס' מעבר יבק במעמד כל הק"ק'. גם כ' טוביה זלמן, איש ציבור עניו, שהיה גבאי וגזבר ונאמן קופות 'ג"ח, עניי א"י וצפת וחברון ופ"ש [פדיון שבויים] ומחבורת חצות', ציווה לפני פטירתו 'שלא יקראו לו מעלת המשכיל ושלא יעשו לו הספד אלא ישיבה בכל לילה בשבעת ימי אבילותו, ושירכו לו ההשכבות בכל הישיבות, ושיוזכרו נשמתו לטוב בכל ש"ק למנוחת נפשו ונשמתו בג"ע' (נפטר בכסליו תקי"ב, א47).

חברי 'חברת גמ"ח' וחבורות אחרות

לאנשים נכבדים בקהילה ולחברי חברה גמילות חסדים חלקו כבוד גדול במותם. בדרך כלל נהגו לעשות להם הקפות וכמו כן עשו 'לימוד' לעילוי נשמתם. החבר הראשון שעשו לו הקפות בהתאם ל'הסכמה' של בני 'החברה' היה כ' שלמה לוי איש אנקונה, ששנים רבות התגורר בלוגו עם בני משפחתו. בנו הקטן בן השבע אמר קדיש אחריו. כך נהגו גם בשנת תקפ"ג כשנפטר אהרן סיניגאליא בשנת תקפ"ג ש'כבוד גדול עשו לו במותו, שהיה א' מחברת ג"ח, ועשו לו רוזילי"ה' ובדיק כך נהגו באותה שנה בפטירת ר' שבתי מצליח יחיאל. אף הוא חבר בחברת גמ"ח.

כשנפטר אברהם בר יוסף סיניאליא ששימש שנים ארוכות כשמש של החבורות הקדושות בעיר: 'גמילות חסדים', 'ת"ת' ו'חצות', חלקו לו כבוד גדול במותו ו'עשו ישיבה בביתו ביום ראשון וג"כ... ההשכבה כל השנה בין חבורת ג"ח ביום ראשון בין שאר החבורות כאילו היה מבני החבורה (נפטר בחודש אב תקט"ז, א49). ברם, כשנפטר בכ"ב

באלול תקכ"ו חבר חברת גמ"ח יצחק רפאל סיני, 'לפי שהיה זמן יריד לא עשו לו הקפות אעפ"י שהיה מחבורת ג"ח' (257). גם לחבר החברה מ'כת הקברים' משה שמואל דוד רובינו שמת בניסן תקי"ז ונקבר בכבוד גדול לא עשו הקפות בגלל שהיה זה חודש ניסן, 'אבל נקבר בגופו ממש על הארץ וישימו לו סיד על גופו ולפי שהיה ג"כ מחבורת 'אוהבי תורה' עשו ישיבה בביתו כל ז' ימי אבילותו, וכמו כן עשו חבורת ג"ח ישיבה בביתו ביום ראשון אחרי חצות כנהוג' (49). שבת פורלי דאג לעילוי נשמתו עוד לפני מותו 'והניח סך מעות לתת לשני אנשים ת"ח לומר הקדישים ועשרה מזמורים בכל יום עד תשלום שנתו, הגם שיש לו שני בנים...' (נפטר בשנת תקכ"ז, 64).

דמותה של המשפחה בלוגו

דמותה של המשפחה היהודית בעיר קטנה זו, המצויה באיזור המרכזי של צפון איטליה, בה נפגשו גלי הגירה שבאו מצפון – מאשכנז ומדרום – מרומא, משתקפת באמצעות תיאורי גברים ונשים, זקנים וטף, מקומיים וזרים. שמות המשפחה המופיעים בפנקס מעידים על מוצאם הערתי, איטליאני, אשכנזי וספרדי: טיראצינו, ריאטי, פורלי, יחיא, ריזיניאנו, גאליקו, טוסיניאנו, סיניגאליא, טריוס, מקאווה, מונציליס, אצאילוו, דה מונטאלבוטו, וירדאיו, ראוינה וכיו"ב. באשר לשמות הפרטיים הנטיה היתה להשתמש בשמות מקראיים בצד שמות הלקוחים מהסביבה כגון: כגון: פירנה, רוזטה, בינונטא, דולצה, ריקה, רוסה, פיורינא, סמיראלדה, פיניציאה, גראציאה וכיו"ב. חשיבות רבה נודעת לייתוס המשפחתי והמעמד האישי, הכלכלי והחברתי. התנהגות מוסרית-דתית מודגשת בתיאור כל הנפטרים. על אחדים מן הבחורים, נערות ונשים צויין כי נישאו ביפוי.

גברים

מבחינה חברתית מתגלים קטיגוריות שונות של יהודים ויהודיות תושבי לוגו: תושבים מקומיים בצד 'חיצונים' שבאו להתיישב או היו עובדי אורח, מלמדים ותלמידיהם, עסקני-ציבור, משמשים בקודש, כחזנים, שמשים, מוהלים, מלמדים וכיו"ב, אומנים, סוחרים, גובים, בעלי מלאכה, גבירים, בעלי בתים ומשרתיהם. ככל שהפיסקה ארוכה יותר, פירוש הדבר שבידי סופר החברה היה מידע שסבר שהוא ראוי שייזכר לדורות הבאים. מוצאו ותארו של הנפטר צוינו, למשל, תואר נפוץ היה 'מורי רבי...'; מרדכי ריאטי, אחיו של סופר החברה, היה צעיר, 'בחור' (9). או 'הזקן הנכבד כבוד מורי רבי...' (שלמה צבע, 9). קשריו של הנפטר עם חברת גמ"ח כנ"ל היו חשובים ובמיוחד אוזכרו בעלי תפקידים בחברה, כגון שמשים: 'הבחור הנכבד... כמ"ר משה חיים באר והוא שמש בחברתינו שג"ח במקום מעלת מורינו הרב שבתאי באר אביו באמת ובאמונה...' (10); על שמש קהילת לוגו ושמש 'שומרים לבוקר', משה אהרן פורלי, נאמר שהיה 'זוכה ומזכה לאחרים, מכריח אותם שיקומו לבקרים ולא נח נפשו בכל יום עד שבאים להשלים עשרה לומר קדישים...' חוץ מזריותו 'בישיבות ודברי מצוה לעולם מהראשוני', חוצב קברים, גומל לכל החסדים (כ"ג אדר תל"ה, 16); ועל השמש צמח פורלי נאמרו כל התשבחות שאפשר לומר על הגומל חסדים לעניים ולעשירים, לחיים ולמתים, לאנשים ולנשים לקטנים ולגדולים, לתושבים ולאורחים והיה בקי ברפואות ובמחלות, נתן דעתו לעשיית ברית-מילה לנערים,

ולימד בנים ובנות. בנוסף לכך נודע כ'משמח כלות וחתנים בשירות וזמרים, מלביש ערומים, מבקר חולים, מנחם אבלים, קובר מתים' (כ' טבת ת"ג, 23א). בעל תפקיד חייוני היה החבר החייט שמואל ישראל בת-שבשע שהיה 'חותן תכריכי מעה'... ואח"כ טורח בכל צרכי' ונפטרי' כלם ובפרט רחיצה וטהרה בכל שלימות בעולם' (13א).

פרטים ביוגרפיים משמעותיים כייחוס היו חשובים: שמעון ריזנייאנו היה 'ממשפחת טובי' (י"ג אלול תל"ח, 18א) וישראל חיים זלמן היה 'ממשפחת הרמי' (18ב). על טוביה סיניגאליא נאמר שהיה 'מא' מראשי וממוני הקק"י גזע ישישי' ומשפחה רמה מתולדות היעבצים... ראש כל המוהלים' (ה' אייר תכ"ה, 12 ב) ור' מיכאל אברהם דוד יחייא היה 'מגזע ישישים ומשפחה רמה עטרת תפארת עמוד הקהלה' (24 ב).

ברוב המקרים צויין מעמדו הכלכלי של הנפטר, 'עני בן טובים' או 'עני לעולם בן טובי' או 'עני שבעניי'. למשל, על יעקב אלישע מארימני נכתב שהיה 'זקן א' יודע ספר מבני ישיבת קובעי עתים, ערב ובוקר לב"ה מן הראשוני'... ובסוף ימיו עני שבעניי שמכפר כל החטאים' (17א). ומצד שני, החשיבו מאוד עושר. על בנימין אברהם זלמן נכתב שהיה 'איש אשר נתן לו האלקים עושר ונכסי' וכבוד' (ואדר תנ"ג, 24ב). בתיאור הדמויות הדגיש הסופר עסקנות ציבורית, פילנטרופיה, למדנות, אדיקות דתית, סגפנות וקיום מצוות. מטרת פיסקה שירית מחזרות היתה לפאר ולרומם את הנפטר. מן הסוג הזה מוקדשת פיסקה ארוכה לר' שלמה יחייא ראש כל הוועדים והחבורות, מוהל, מלמד, סופר ועוסק בתורת הנסתר, שהוכתר בארבעה כתרים: תורה, כהונה, רבנות ושם-טוב, שהיה 'חסיד ועניו ודובר משרים... עוסק בכל מצוה ומעשה לאחרים ופיזר נתן לאביונים ומרים, וגם שכל ימיו סבל כמה יסורים, לא זו מלהשכים בחצות לילה ללמד לאחרים'... (י"ט ואדר תנ"א, 23ב). אף שמעון דוד טריויס, הנדיב והרחמן, נזכר בדרך כבוד היות והיה 'מקבל בביתו יתומים, רודף שלר' בין האנשי'. הוא היה 'אחד וראש מחבורת גמילות חסדים לחיי ולמת', לעניי ולעשירי', בכנסת בקר וערב מן הראשוני', ובפרט בלבקר שומרים ובישיבה לעולם עם החברה' (כ"ז תשרי תל"ג, 15ב). ובדומה לו, הזקן שמעון ריזנייאנו נאמר עליו תשבחות רבות משום שהיה 'אוהב צדקות ומחבב עניי', מכניס אורח' כל ימיו, משרת ומכבד חכמי'... היה במנין של הממונים, קל בעיניו הוצאות למצות ומ"ט (י"ג אלול תל"ח, 18א). לעתים שימש שמו של הנפטר כאמצעי ביד הסופר להדגיש תכונות אופי מסוימות, כמו אותו שם טוב שמעיה שעליו כתב הסופר: 'שם טוב משמן טוב: הלך לעולמו אחר שם טוב שהניח לכל שומעו, טוב לו ולבני ביתו, משכים בבקר לאשמורת ולתפילתו...' (כ"ב אייר תל"ט, 19א). על שלמה יחייא הנ"ל נאמר שהיה 'מגזע דוד ושלמה... וכתר כהונה כבוד ושלמה...'. וכשבא הסופר לאזכר את 'עמוד הקהילה' 'מרנא ורבנא הגאון המופלא הגאון המופלא כמוהר"ר מיכאל אברהם דוד יחייא... כי כשמו כן הוא, אי חסיד שמגזע דוד בא ואי עניו תלמידו של אברהם אבינו...' (ד' ניסן תנ"ג, 24ב). ובמקרה אחר, כשהוזכר חנניה אהרן חי גאליקו צויין ש'מלאכת אהרן היה מלאכתו' (28ב). ואילו הזקן המפואר כה"ר יעקב חיים פינצי היה 'נשוא פנים' וראש ל'חברת גמ"ח' ונאמר עליו: 'זיעקב הלך לדרכו דרך עץ החיים ופגעו בו מלאכי אלקים' (סיון תס"ה, 30ב).

תכונות וקרי-אופי נסקרו זו אחר זו: למשל, אברהם מונטיפיורי 'שהיה א' מהזרזי' שביניהם, ראשון לכל דבר מצוה, בפרט לצורך החברה, פורע מיד כל מה שחייב היה, אהוב כל בריה, קובע עיתים לתורה' (ר"ח אייר תכ"ה, 12ב). על ר' מיכאל אברהם דוד יחייא הנ"ל ראש חברת גמ"ח נאמר בין השאר, ש'תורתו אומנותו... לילה ויום שוקד בישיבות ובתי

מדרשות, משכים ומעריב בבהכ"נ מעשר' ראשונים, ובכוונה גדולה היה מאריך בתפלתו... וברוב ימיו בתעניות וסיגופים, מטיב לכל... הרבה לעשות צדקות לעניים ושמר מצוות הכנסת אורחים, היה הולך בזריזות ובשמחה לבקר חולים, ובמצות היה רץ כצבי לקנות בדמים יקרים, ובפרט הקדישים שהיה רגיל לאומרם בכוונה גדולה ובקול נעים... (24ב). תיאורים אלה שופכים אור על דמות איש כליל השלימות בתקופה המתועדת בפנקס. פעם נפטרו בבת אחת שני אנשים חשובים בקהילה. הראשון, ר' שלמה מפאנו הצעיר נפטר בפירארה. הוא היה 'רבי של ת"ת לעניי' ועשירי', זורק מדה בתלמידים, אפי' כשפניו בלבד רואי', לפי שמראהו כמלאך האלקי'. רוב ימיו הוציא בסיגופי' ועינוי', נוהג כל מנהגי חסידות מבני ביתו הקדמוני', אוהב שלו' ורודף שלו'. על השני, הזקן יוסף חיים אברהם יחיאי, נכתב שהיה 'רצוי ומקובל מאלקי' ואנשי'. לכל דבר שבקדושה היה מן הראשוני'. משמח בכל זמן לב ביתו גדולי' וקטני'. מעריב ומשכי' בהמליכו מלך מלכי המלכי'. שלו' בין אדם לחבירו משים. מכבד לכל ת"ח ושכספר יודעי'. ומעולם העמיד לבניו ובני בניו מלמדי'. אוהב צדקות ומכניס בביתו תמיד האורח'. מאכילם ומשקם ומסביר להם פנים... מכבד מכל מכל כל שבתות וי"ט. ישר בעיניו לקנות ולבניו מצות בדמי'. בפרט פתיחת ארון הספרים... שקנה ש"ט [שם טוב] קנה לעצמו אפי' בכל מקומות הגוים...'. הוא נקבר ליד רבו ר' יצחק ברכיה מפאנו (אדר ראשון תכ"ו, 13א). ליהודה יחיאל עזריאל שמעיה יחיאי יוחדו דברים ארוכים בפנקס כי הוא נחשב לאחד מגדולי החכמים בישראל ובאומות, מנהיג ציבור

ש'עשה בחייו הרבה הצלות במקום הזה ובשאר מדינות, ראש מבני חבורת גמילות חסדים, ותחת אביו ז"ל במספר הממונים. מוהל בקי וראש למוהלים... ממנה גבאי מכל קופות א"י וירושלים תוב"ב... אוהב מצות והעניים, וצדקה לכל היו ידיו נותנים... והרבה הוציא וטרח בעצמו להשיא בתולות לחתנים, הולך לשיבות וקובע תורה לעתים. בפרט אחר חצות לילה... הולך בחבורת לבוקר שומרים' (דף 15א). ממוניהן של קופות הצדקה הוזכרו הרבה. תפקידם היה חיוני ואחראי והם זכו לכבוד רב. למשל, ברוך אריצו, 'א' ממוני ופרנסי הדור' [כנראה שהוא ר' ברוך ב"ר גרשון מאריצו השבתאי מחבר 'זכרון לבני ישראל', עניני שבתאי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 41-69] היה הרבה שנים ממונה על קופת מאור וצדקה של הקהילה, והיה 'אוהב צדקות' (24ב). על רפאל חזקיה טיראצניו שהיה עני, אבל ממשפחה מכובדת, נאמר שהיה 'חזן כל ימיו במקום הרב אביו וכן היה מקיים ישיבה בביתו, וטורח לזכות לרבי' שילכו לענו' הקדישי' (י"א חשון ת"מ, 19א). הסופר ציין שהזקן העירי אליה מאורכינו שהיה חבר חברת גמ"ח ונפטר ב' טבת תמ"ג, הניח בצוואתו מקצת מנכסיו לבתו המתגוררת בפירארה, והשאר לחבורת גמ"ח 'שיעשו ממנו א' כתר לשום בראש הספרי'. שלמה חיים גאליקו, מנכדי הקהילה נפטר ב'י' אדר ראשון תל"ב לאחר יסורים קשים. הוא היה

שוחר כמעט כל ימיו, בפרט עופות וצפרים... היה חזן מחבורת לבוקר שומרי', בקולו משורר בפרט בשבתות וי"ט, והרבה מימיו היה בכ"ה ראשוני'. אוהב מצות וגומל חסדי' לחיי' ולמתי'. ראש ותמיד לרחיצת הנפטרים. ולהליכין בכבוד... (15א). כותרת ארוכה מלווה את תיאור פטירת אחד מגדולי החכמים והדרשנים בלוגו, ר' יהודה אריה מפאנו ראש ישיבת 'קובעי עתי'. הוא מכוונה 'עטרת ראשי, מגזע ישישים מעולים ורמים, ראשי קהילתנו' (ה' אלול ת"מ, 20א). חנניה מונציליסי ממנהיגיה הבולטים של קהילת לוגו נפטר בג' שבט תמ"ד. דמותו

משורטטת על ידי הסופר כדלקמן:

חכם בתורה בכתב ושבע"פ, מגזע ישישי' וגאוני' וחכם ברפואה, וממנה לכל גומל חסיד', בגופו ובממונו לחיי' ולמתים, לעניי' ולעשירי'... שוחט ובקי בכל מיני טרפות, מבקר חולים, משמח כלות וחתני', רוחץ וקובר מתים, מנתח אבלים, קובע תורה לעתים, מלמד כהוגן וכשורה תלמידים, מעריך לכ"ה וגם בבקר מן הראשונים, אוהב מצות ותורה ולומדה... יושב בישיבה לילות וימים... פוסק דיני' לכל השואלים... נותן עצות טובו' לכל הצריכי', סופר ומטפל בכל צרכי קק"י והממוני'... (א21)

איש ציבור וחזן מוכשר במיוחד היה יהודה ישראל מקאזה שהיה 'חוגג בכל יום בבית הכנסת בזמירות שירים ותושבחות', וכן עשה בעת שחגגו שמחות, חתונה וברית מילה, ולהבדיל היה אומר קינות בעת הקבורה. ומלבד אהבתו לעשות מצוות היה רודף שלום ר'משחים שלו' בכלל ובפרט בקהילות, ערום ופקח'. הוא נפטר ביום האחרון של חודש תמוז (ב22).

אחד מאנשי חברת גמ"ח, שמואל יהודה לוי, היה בן ארבעים במוותו. עליו נאמר שהיה 'זריז ומהיר לכל צורכי גמ"ח, משתדל בכל עוז על צורכי העניים, אהוב ונחמד בעיני אלקי' ואנשים'. בהערכה צריך ש'מיגיע כפיו היה אוכל בלי תענוגים, מסגף עצמו לגדל בנו לתלמודים' (ד' שבת תל"ה, ב16). כדמות חינוכית ניצב גם דוד פאנו שסבל 'בגופו מכל מינים' של יסורים וגם "בעוני הרבה שני", אשר עונות מכפרים, ובצער גידול בני', אוהב אותם ומוליכם ללימודי', ולבית הכנסת' (ד' אדר תמ"א, א20). במקצוע ההוראה עסק גם יוסף פינצי שנפטר בגיל שמונים. בצעירותו היה מלמד-נודד, שיצא 'למרחקים לטרופ טרף לביתו עם נערי'. אחר-כך התיישב 'ומיגיע כפיו בא במספר עשירים, קובע לתורה לעולם עיתים, בביתו וגם בבית הכנסת ליישיבת קובעי עתים, ערב ובקר במדרשים, משכים ומעריב וכמעט לעולם מ' ראשונים'. הוא מתואר כאיש נעים שהיה 'משמח אלוך' ואנשים, נשמר עצמו מכל מדות רעים, מצר עצמו בענויים גם בסוף ימיו' (ר"ח חשון תמ"ג, ב20). גם החכם אברהם ספורנו עסק בהוראה. הוא הגיע ללוגו ממנטובה כמלמד והתבלט בבקיאותו בכל הדינים והמנהגים, כמומחה בדקדוק וכל טעמים, בתפלין קושר קשרים, ובכל הישיבות מראשונים, מזרז בתפלות המנחה כל הימים, ובפרט בערבי שבתות וימי טובים'. כמו כן עסק בכל מצות גמ"ח והיה סופר של 'כל סדרי הנערי' והאבלים וכתובות וכתבים וכל שאר הדברים' (ד' תשרי תמ"ז, א22). פרנסה צנועה היתה לאהרון מאור מפירארה. הוא בא ללוגו לשרת בביתו של משה סיניגאליא. בתו, 'הבחורה הצנועה מרת שרה ציפראנו מאור' נפטרה (ד' סיון תנ"ג, א25).

בנוסף לכך, תכנות אופי בולטות צוינו גם כן, כמו אותו בצלאל בינויני שמוצאו מחוץ ללוגו והתיישב בעיר לאחר שהפסיד הונו במקום אחר. כאן הקים משפחה והתפרנס מרוכלות בעיירות ובכפרים. באופיו היה שמח ועליו, 'כדחן ושמחתן בחבורתו' (ב18). לבחורים הוקדשו קטעי זכרון כמו למבוגרים, לדוגמא, 'להבחור החסיד כמ' שלמה חי בכמהר"ר גדליה טיראצינו זצוק"ל' הוקדש קטע גדול, משום שהיה מהצעירים שעולים וגדלים בקהילה: 'נפלה עטרת ראשו אוי לנו כי חטאנו. ודאי שבעבור רעתנו נאסף הצדיק וקדוש, ובקי על פה בתורה שבכתב ובעל פה, מי שכל ימיו מקומות מושבו היו בתי כנסיות ובתי מדרשות לשבח לבוורא עלילות בתפילות חמירות, ויום ולילה להגות בכל שם התורות. וגם מדרשים ואגדות ליחד לשוכן רוכב ערבות...אהוב לשמים ולבריות, שוקל קלות

כחמורות, שומר כל מיני טהרות' (כ"ה סיון תכ"ב, 11ב). גם על הבחור שלמה פאסילי מפיאנו נאמרו שבחים רבים, 'משכמו מעלה גבוה מכל האנשי', בקי הרבה בתורה נביאי' וכתובי'...אהוב מכל ואהוב בפרט העניים על כי הממון בעינו נחשב כהבלים...בפרט בהוצאות למצות בבתי כנסיות ומדרשי'...היה נמנה בכל דבר מצוה' (12ב). לשבח צוינו נערים שהקפידו על מצוות כבדיה אברהם ריזיניאנו בן העשר שנפטר לעולמו בחול המועד סוכות תל"ד, ועליו נאמר שהיה 'משכים בכל בקר כמעט מהראשונים, לומר ברכות לשוכן מעוני', טוב לבריות ולא לוקי' (15ב). או אליהו ישראל מונטיפיורי שהיה 'משמח בקולו הנעי' עלינו' ותחתוני', בבית הכנסת ערב ובוקר מן הראשונים, בישיבות ג"כ היה מן הנמני', והרבה פעמי' קורא לבוקר שומרים, בקי ורזי ושומר בבית הטבחים' (18ב). גם הנער משה חי' אברהם ייסי 'אהוב ונחמד לרבי', שומע לקול הור' ומכבד' היה 'משכי' ומעריב לבית הכנס' (19א). בן ציון אליה מונטיפיורי היה בחור 'תום עני בן טובי', קובע עתו בלימודי', משמש אדוניו כהוגן לילות וימי', חריף בכל הדברי'...מרחיק עצמו מן הבטלנים, ביום ש"ק בפרט לומד תורה נביאי' וכתובי' ובמשניות לילות וימי' (ראש השנה תמ"א, 20א). תלמיד מצטיין בלימודו היה הבחור מנחם ישראל חיים ייסי שנחשב כלמדן גדול ונהג לפלפל בלימודו 'בכל רגע במדרגתו, וכיון שהיה שומע הדרשן לדרוש הוא מזכיר כמעט כל למודי' (כ"ז סיון תע"ט 34ב).

בין שאר התכונות לא נגרע מקום היופי החיצוני. לדוגמא, בשנת תמ"ב קבר משה סיניגאליא 'בן א' יפה תואר ומראה' (20ב). על הבחור משה חיים שלמה פאנו בן החמש עשרה שנפטר בכ"ד ניסן תל"ב נאמר שהיה חריף ויפה תואר ובעל שכל (15ב). גם הנער יפה עינים וטוב רואי', יוסף מנחם אברהם יחייא, זכה להרבה תשבחות, 'שרוב עמידתו ביום היה בבית הכנס' ובית המדרש...ויום אחרון בלבד של עמידתו בעה"ז פתח פיו ובשפתיו היה אומ' לעולם דברי קדושה' (17ב). יופי ואופי צוינו גם לגבי מרדכי רפאל חיים פינצי 'בחור כארזים' שאתו ביכו אביו ואמו, אשתו וכל קרוביו, ותיאורו 'קווצותיו תלולים שחורות כעורב, יפה עינים וטוב רואי, משכמו ומעלה גבוה, אהב מצות בבית הכנסת, היה מוציא ספר תורה ובו עושה הגבהה כטוב וכשורה' (17א). הנער בן האחד-עשרה שלמה מן האדומים מהעיר פירארה המכונה על ידי הסופר 'צדיק', התגורר בלוגו בבית רבו ר' יהודה אריה מפאנו 'ועמו היה הולך לב"ה ולכל הישיבות'. הוא מתואר כ'יפה עינים וטוב רואי, אהוב ונחמד, עוסק תמיד בתורה ומצות מקיים' (ח' באב תל"ה, 17א).

נשים*

נשות לוגו מתגלות כפעלתניות, צנועות, זריזות (והכוונה בדרך כלל ל'ב"ה היתה זריזה', כלומר היו אדוקות בדתן והקפידו ללכת לתפילה) ומוכשרות במסחר, הוראה, רקיחת

* על נשים באיטליה ראה ב' ריבלין, ערכים זה לזה בגיטו האיטלקי, חברות גמ"ח 1516-1789, ירושלים תשנ"א, עמ' 104-115; ב' ריבלין, 'תקנות לנשים' בתקנות חברת נוהרים בבלוניה משנת ש"ז, אסופות, ספר שלישי, ירושלים תשמ"ט, עמ' שצג-שצז; ד' פגיס, 'הפולמוס השירי על טיב הנשים: כבואה לתמורות בשירה העברית באיטליה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט, תשמ"ו, עמ' 259-300; ר' טואף, 'ספר הנולדים למיילדת אסתר קונסילי, ליורנו 1759-1798', ספר הזכרון לשלמה אומברטו נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 287-301; ב' רות, 'צוואתה ועזבונה של אשת חיל מירונה, ציון, שנה ב, ספר ב, עמ' 125-136.

תרופות, שחיטה ובעבודות יידי שונות, כפי מאמר הסופר: 'שהיתה בקיאה בכמה וכמה מלאכות'. במשפחה התגלו כבנות צייתניות להוריהן, עקרות-בית חרוצות ונשים נאמנות ואהובות שעשו את רצון בעליהן, וחשוב ביותר היה תפקידן כאמהות. ככלל, התבלטו בשטח הדתי והודגש שרכות נהגו להתענות ולהסתגף וגם נמצא נשים שלא היו אוכלות בשר. על רבות מהן אמר הסופר 'ראשונה לכל מצות נהוגות' (על האלמנה רחל מדינה למשל, 18א). מזל טוב ספורנו אשת אברהם היתה 'משכמת לבית הכנסת והרבה בסגופים ותעניות ער"ח' (ד' אדר ראשון תנ"ג, 24א). על אשה אחרת נאמר שהיתה 'רגילה להתענות, ובפרט תעני' אסתר כג' ימים וילילות בלי הפסקה ביניהם' (31א). הנערות והנשים מאד הקפידו על המצוות, בין אדם למקום ובין אדם לחברו וסופר ה'חברה' לא קימץ במילים בכל הנוגע להן. על רבות מהן ציטט הסופר קטעים מ'אשת חיל', כמו 'צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל...'. גם הכותרות של פסקות הנשים לרוב לקוחות מ'אשת חיל'. באחת מהשיבויות של יום א' של ועד חברת גמ"ח בלוגו בין השנים תכ"ב-תכ"ה (1662-1665) הועלה לדיון עניין עזובנה של דיאנה פיסארו. אשה זו, ערירית כפי הנראה, הניחה לקופת חברת גמ"ח את כל מטלטלי ביתה בתנאי שהחברה תפרע לאדם שיאמר קדיש לעילוי נשמתה, וכן יועמד נר תמיד קבוע בבית הכנסת 'לכפרת נשמתה ולמנוחתה' (33ב). ובפנקס הגפטרס הפליאו בהערכת תכונותיה. תחת הכותרת 'ואת עלית על כולנה' נאמר על הזקנה והחשובה אלמנת יהודה פיסארו, שהיתה 'חכמה בכל הדברים, ובפרט בכל מראות דמים, וכל אשה בראותה משונים למשפטה ודעתה היו רצים... לטהר נשים לבעלים, בקיאה בכל מיני פשר הטריפים' ('יד תמוז תכ"ד, 12א). לאה פינצי התכוננה למותה: 'מראשית צפתה אחריתה, להכין תכריכי ומעות להוציא בכל הצריך לה לקבורה, ונרות הניחה לכל חבורה' (ט"ז טבת תל"א, 14ב). גם הנדבנית רחל המיוחסת (הקשורה למשפחות קורקוס ואלטיראס) חשבה על צדקה לעילוי נשמתה ותרמה לחבורות ולקופות ('ט"ט טבת תנ"ב, 23ב). ורחל אחרת (מונטיפיורי) הפרישה מעות להקדש גמילות חסדים ותלמוד תורה (ל' תשרי תצ"ו, 38ב). תיאורים שיגורתיים על נשים היו בנוסח 'הכבודה הבחורה הצנועה' אוגוריטה באר (10א), או לאה פינצי 'אלמנה חסידה וצנועה בת טובים ועניי' (14ב). שם הבעל או האב מוזכרים לעתים, כמו למשל לגבי האלמנה 'הזקנה והחשובה והכבודה' חנה, צויין מעמדה המשפחתי המכובד כ'אשת הקצין כמהח"ר שלמה חי מיאשי ז"ל' (כ"ז תשרי ת"כ, 11א). הסופר נהג לציין את בן הזוג או בת הזוג הקודמים של הנפטר או הנפטרת בין שאר הפרטים הביוגרפיים. לגבי לאורה יחיאי באר שנפטרה בכ"ד סיון תל"ד נאמר שהיתה חכמה בענייני רפואה. היא היתה בעלת יוחסין, 'ממשפחה רמה אחת כמהר"ר שבתאי באר שהלך לירושלים תוב"ב'. תחילה נישאה לאברהם באר ומשנתאלמנה היתה 'מלמדת תינוקות זכרים ונקבות בפיסארו' ואז נישאה לשולם יחיאי. בת ואשה מושלמת היתה יוכבד סיניגאליא, שהיתה 'צנועה ומשכלת בת טובים ורודפת למצות ומעשי' טובי', ובפרט צדקנית לעניי, משכמת להתפלל בימי הכניסה לעזרת נשי, מדרכת בעלה לבתי מדרשי, מכבדת ושומעת לקול הורי'.

מעמד כלכלי ומקצועי היה פרט חיוני: 'ענייה בת טובים אוכלת מיגיע כפיה'. כשנפטרה הזקנה יינטילה פורלי בח"ה פסח י"ח ניסן תכ"ו, נזכר שהיתה 'טובה עם כל בני ביתה, ענייה וכבודה שכל ימיה אכלה מיגיע כפיה' (13א). ועל החריצות האופייניות יש להוסיף הקפדה על שמירת המצוות ושימוש בכשרונות אומנותיים כדי לרקום ולתפור תשמישי קדושה. על מרת בילה סיניגאליה נכתב כי 'פרחה נשמתה בשעת סליחות בנחת בכ"ז אלול שנת תי"ח

(א10), ואסתר פאנו היתה 'אוהבת מצות ומעשי' טובי', הולכת לבית הכנסת מן הראשוני...בקשה מן הרב שיאמ' לה מן הקדישי' (כ"ט כסליו ת"מ, א19). כשכתב על פטירת אמו, ביקש סופר החברה:

תנוו נפשה במשכבה בשל' בצרור החיים ובמחיצת הצדקניות בגן עדן של הכבודה הזקנה המעטירה אמי, מרת רוטה ריאטי, שעלתה נפשה אל האלוקי' בליל שביעי של פסח סמוך לא' שעה שנת התי"ט. ופרחה נשמתה בנחת ולא בצער כמשפט הנשים הצדקניות בטהרה ובניקיון כפים (ב10).

אשה שניחנה בתכונות מיוחדות, נהג סופר החברה להזכיר את שמה של הנפטרת בהקבלה לפסוקים מכתבי הקודש ומוסיף מ'אשת חיל', כגון התיאור של 'הכבודה והזקנה מרת דבורה גאליקי', רעיית שלמה חיי' גאליקי, שנפטרה בד' בשבט תכ"ז: 'ותקם דבורה — היא הנשמה, ותלך עם ברק מעשיה הטובי' המאירי'...לפי שהיתה כאניות סוחר, ממרחק תביא לחמה, וטעמה כי טוב סחרה, לא יכבה בלילה נרה...' (א12). לגבי מרת חן טוב שמעיה, בתו של ר' שבתאי באר שנפטרה ביום שני של ראש השנה תכ"ח, צויין: 'וכשמה כן היתה נושאת חן בעיני כל רואה, בלי שום שנא' בלבה, וכבנות כשרות שביש' צנועה' (ב13). ועל אמה, דולצינה באר נאמר 'שכשמה מתוקה כן היתה...כבודה וצנועה...מיראת שמים מלאה, וממצות ומ"ט וצדקה, לעולם בירכתי ביתה, לעשות צרכי בעלה, ולכל נר ב"ה פתילה, וציצית לכל דורש לה, מבקשת לטהר אשה לבעלה, על כתמי נשים המראות לה ובשליחות שומרת נדה, הדלקת הנר וחלה, נעדרת מכל מדה רעה...' ("י"ח חשון תכ"ח, ב13). במעשי ידיה התברכה האשה החשובה מאד, מלכה יחיאי אשת משה יחיאי, שאת זכויותיה מנו: 'עוז והדר לבושה במעשה ידיה הטובים, בכמה מטפחות ומעילים, של כבוד התורה עשתה גם לאחרים, ותמיד היתה עושה לבית הכנסת פתילים' (ה' סיון, ערב שבועות תנ"ג, א25). וכמוה אף שרה נחמה אלמנת ר' שלמה יחיאי, היתה כ'אשת חיל הכבודה והצנועה והצדקת...שידיה לעולם טוו את הציצית, וגידין ופתילות לנרות בית הכנסת ומלמדת תינוקות' ("ט טבת תנ"ג, ב26). אף אומנותה של אמו של הסופר, חנה יחיאי טריויס, קשורה בעיקר בהוראה של 'תינוקות בנים ובנות', וכמו כן 'ידיה שלחה בטליתות וכפיה תמכה בציציות ולטוות גידין לצורך ספר תורה' (תע"ו, א34). 'כל ימיה' עסקה סטילה חנה אשת יצחק צורף במתן צדקה, "לחם ומזון ושמלה, ומשכמת והולכת בב"ה לומר תפלה, ועם צבור היתה כוננת, ובכל יום ויום היתה אומרת סדרה, ולבתולות נותנת קצת נדוניה, ונרות לב"ה היתה מדליקה, ופתילות לנרות היתה עושה, וציצית היתה טווה" (י' בטבת תפ"ז, א36).

פסוקים מ'אשת חיל' צוטטו בהקשר לתיאור דמותה של גייטלה רבקה יחיאי סיניגאליא, הזקנה הנכבדה שנמתה עם נשות לוגו שנהגו להשכים לבית הכנסת ולזרז את הבעל והבנים 'לבית הכנסת לתפלה ולבקר שומרי'. היא הירבתה בתעניות ובסיגופים 'ולהכשיר הבשר גם לאחרים...שלעולם היתה עושה פתילות לנרות...'. היא התפרסמה ושמה יצא למרחוק 'דרשה צמר לעשות ציצית לכאן ולעיר פיראד' גם מפשטים, ותעש בחפץ, ולהכשיר לעולם הטליתות לעשירי' ולעניי'. לנדבותה והכנסת האורחים שלה יצא שם, כמו לחוכמתה, למדנותה ואדיקותה: 'פיה לעולם היתה פותחת בחכמה ובמזמורים, ותורת חסד על לשונה, מקרא משנה שבכל שבוע מסודרים, וכל בקשות ותפילות ופיוטים, ואשמורת הבקר ופסוקים, היו בפיה שגורים'. היא דאגה לכל הסידורים שלאחר מותה ולעילוי נשמתה 'וערכה בתיבתה כל הצריך לה בשבעת ימים' (ט"ו בשבט תל"ד, א16). אף בילא רוסא

אשתו השנייה של ר' יעקב דיינא, הכינה את צרכי קבורתה ו'הניחה מעות לאיזה ישיבות לעשות לה השכבות למנוחת נפש רוח ונשמה עד למלאת לה לפטירתה שנה תמימה' (תק"ט, 45).

באדיקות דתית נתברכה גם בילא רוזא רחל אשת ר' דוד חי פאנו, שנפטרה בשנת תקל"ב (1772), ש'היתה אשה יראת ה', וגדלה בנים לעבודת ה', וזכתה לראות בנים לכניה מגודלים לתורה ובמצוות. ועשתה בימיה צדקה וגמילות חסדים לעניים ועשירים, והיתה אוהבת תורה ולומדיה ושוקדת בבית הכנסת בשבתות וי"ט ובימי הכניסה ובתעניות, ורגילה לומר בכל יום תהילים ומעמדות ומעיל צדקה'. במצוות התעסקה אף ליטיציא 'הכבודה והצנועה' אלמנת ישראל חיים ריזיניאנו שהכשירה טליתות מצמר (ט' כסליו, 333). אף ליטיציה חנה זלמן מיוחסת היתה, 'מגזע ישישי', אבל צנועה. היא נהגה להתפלל ככוונה ובאה לבית הכנסת בכל יום שני וחמישי. במרוצת חייה היא סבלה ממחלות ונתייסרה במיתת בנים (כ"ה תשרי תמ"ד, 21).

הפנקס משקף את דמותן של הנשים במשפחה ככוח מניע לגמילות חסדים. למשל, חנה אריצו היתה 'משלחת נדבות בעלה' (י' כסליו תל"ט, 1679, 18) והזקנה האלמנה חנה ריזיניאני הקפידה על מתן צדקה לעניים 'ולהשיא בתולה'. צניעותה הודגשה בהיותה 'בלבב ברה ואינה יוצאת חוץ מפתח ביתה' (ו' אב תמ"ג, 21). הסופר שיבח את לאה ריזיניאנה שהיתה 'אוהבת לעניים כבני ביתה' וגומלת חסדים לכל הצריך לה, מדלקת נרות בבית הכנסת לכפרתה וגם אם למופת, שהיתה 'מזרזת לבנה בזמן אשר היה לה לכנסת לברך לבוראה וגם לכל דבר מצוה לבעלה' (ר"ח אלול תל"ד, 16). אל הנשים הדגניות כנ"ל, הצטרפה קיארה טרייס הנ"ל אשת דוד טרייס 'אשר עליה העניי' בוני', יען כי כפה פרשה לעניי, וידיה שלחה לאביוני' (19). אף בשבחה של הצדקת אסתר שרה אלמנת ישראל חיים זלמן הפליג הסופר, שציין ש'כל ימיה במצות עסקה הן כג"ח הן בצדקה, צופיה הליכו' ביתה, משתדלת על בניה ובני בניה יזכו בתורה וילכו לב"ה בהשכמה, כאשר היא ג"כ שם מן הראשונות היתה...בהכנסת אורח' ולעזור לעניי, ולעולם עינים פתחה, הן ללוותם מעות הן בנתנה, עד שאפי' נכרי' עודם מדבר' בהילולה' (כ"ח תשרי תנ"א, 23). עזרה לעניים בגוף ובממון איפיינה גם את ריקא בילא אשת יעקב יחיא (44).

הרמה התרבותית והיקף השכלתן של בנות ישראל בלוגו משתקף בעיסוקן בהוראה ומעורבותן בחינוך הילדים וכן באיזכור בקיאותן הרבה בשטחי לימוד שהיו בדרך כלל על טהרת הגברים. הן למדו בבית וקיבלו תורה מן האחים או האבות או מלמד ששכרה המשפחה עבור הבנים. למשל, מלומדת ביותר היתה 'הכבודה והזקנה מרת סטילא יניסי' שבבחרותה למדה 'בהרבה ספרים והיתה יודעת עניני המקרא כמו ת"ח ואף בזקנותה למדה ג"כ, אבל לא כ"כ מפני היסורין וכהות עיניה (י"ד סיון ת"ץ, 37). גם על הזקנה 'היקרה והחשובה' צוזאנא דבורה יחיא נאמר 'שהיתה יראת שמים בסתר ויודעת לקרוא בתורה ובנביאים ובכתובים ובמעמדות' (י"ג אדר תצ"ו, 39).

למדנות אמיתית בצד צניעות איפיינה גם את מרים, שנקראה חנה אשת שמואל אריצו, שהיתה 'חכמה ומשכלת, שיודעת ללמוד תורה נביאים כתובי' בפתרונם [בלשון תרגום איטלקי] ואף בספרי תורה שבע"פ'. צניעותה בלבושה היתה כפי הנראה בולטת כי לא היתה מתקשטת באומרה ש'העולם הזה הכל הבלים הכל הבל' (כ"ג אייר תע"ז, 33). על נעמי חנה אריצו, שבמקצועה היתה מלמדת לתינוקות, נאמר שהיתה צדקנית ואהובה 'ולבית הכנסת היתה רצה ולמצות הנהוגות בנשי' היתה ראשוני'...משמחת חתן וכלה'. גם אסתר

טרייס שבמקצועה היתה 'מלמדת לנערי' אלפא ביתא' ונפטרה בין המצרים בכ"א תמוז תל"א נודעה בנדרבנותה לעניים: 'בעת צורכם מלוה, ועושה להם תמיד צדקה בידיה ממש, ובכל לבה' (14ב). בהוראה לנערים עסקו נשים רבות נוספות, ביניהן, הזקנה שמחה פיסארו אשר שמה 'שם שמים בהרבה ילדים וילדות' (ט' שבט תצ"ב, 37ב), וכמוה, חנה קוצי שהיתה מלמדת תינוקות כבעלה 'המפואר הזקן הישיש' שלמה קוצי (י"ט שבט תע"ו, 33א), מרים אצאילול (כ' חשון תנ"ג, 24א), וירטואוזה אשת שלמה אריצו (נפטרה בשנת תקמ"ט, 1789, 65א), הזקנה מזל טוב אשת מנחם עזריה פאנו (נפטרה בשנת תקנ"ז, 1797, 67ב) וליויא, אלמנת יוסף חיים גאליק, שעליה נאמר שהיתה 'יראת שמים בסתר ובגלוי והיתה מלמדת תינוקות והתמידה עד סוף חייה במלאכת שמים הנ"ל' (נפטרה בחודש ואדר תק"ח, 44א). אלמנת כמהר"ר דוד יוסף אליהו חי יחיאל, שהיתה מלמדת תינוקות, התפללה תפילת מנחה רבע שעה לפני שיצאה נשמתה וגם עשתה פתילות לנר שבת קודש — כל זאת למרות שסבלה ממחלה קשה כשמונה חודשים לפני מותה, עד 'שלא נשאר עליה בשר לתולעים' (נפטרה בחודש אב תק"ו, 43א).

פטירתן של נשים רבות יחסית, היה קשור בהריונות ובלידות. למרות מצבן הגופני בעת ההריון, הן הקפידו על מצוות התורה, כמו אותה אסתר קוצי ממנטובה 'צנועה וטובה הרה מכמו ת' חדשי' היתה ובעונות מת הולד או ולדה בקרבה עמה, אבל זכות גדולה היתה לה משום 'שעשתה התענית כתיקונו וכמצות התורה, ובלילה מוצאי י"כ (יום כיפור תל"ב) הנ"ל, מיד אחר צאת הכוכבי' בהתחילה לאכול, אחזו לה בלהות מות ובפחות מחצי שעה נפטרה לעולמה' כמאמר כותרת הפסיקה אודותיה: 'זכיום כפור יחתמו' (15א). בשבחה של מלכה דבורה יחיאל, שנפטרה ביום שמלו את בנה שילדה, שהיתה 'בעלת מצות ומעשי' טובי' בפרט צדקה לעניים, משתדלת לעשות פתילות לנרות האלקים, מתמדת בימי הכניסה לב"ה וכ"ש בשבתות וי"ט (15א). אף דולצה, אשתו השניה של רפאל חזקיה טיראצינו, נפטרה לאחר שילדה בת ב' טבת תכ"ט (14א). יוכבד בת השמונה-עשרה, אשת משה סיניגאליא, נפטרה לאחר שילדה בת ובשעת הלידה אירע סיבוך 'ומיד השיגה בלהות מות בשמעתה זאת מפי המילדת ופרחה נשמתה בלי שיוכלו לסייעה'. לרוע המזל, אביה שמעיה יחיאל, הידוע ככבי' 'בהרבה מיני רפואה' נעדר מלוגו באותה שעה משום שהלך ליריד סיניגאליא הנ"ל (כ"ט תמוז תכ"ט, 14א). אף לגבי בילה, אשת שמעון יניסי, הלידה לא היתה פשוטה כלל וכלל, כי 'כמעט פרחת נשמתה'. היא ילדה בת ואחר-כך תוך ימים מספר נפטרה (כ' חשון תע"ט, 34ב).

במעמד כלכלי שונה נמצאו נשים ואלמנות רבות בלוגו שעברו כדי לפרנס את עצמן ואת ילדיהן, ותוך כדי כך הן גילו תושיה רבה. היו נשים שעסקו במסחר, בבנקאות ובכל מיני עיסוקים נוספים שבדרך כלל נשים נשואות לא עסקו בהן. למשל, רחל מורדינה נאלצה 'להרויח טרף לביתה' ולכן 'לפתח ביתה היתה עומדת וגם לשוק היתה סוחרת... וכמעט כל בשר היהודי היתה מנקרת וכל ליל מילת הבן בחדרו היתה נועדת...' (ערב תשעה באב תל"ז, 18א). אף קיירה טרייס הנ"ל היתה מעשית וחרוצה מאין כמוה. עליה נאמר 'שהיתה בא' מן הסוחרים, מוכרת יין ועצי', וכל שאר צרכיה... ובכל זאת, 'רחוקה מליצנות ואכילות מותרים, כבודה ויושבת פנימה' כלומר, על אף עיסוקיה הגשמיים נהגה בצניעות. ועוד נאמר עליה שהיתה אם למופת 'משתדלת לבניה לב"ה ומדרשים וגם היא מן המשכמים' (19ב). ברכה רחל אלמנת יעקב יחיאל נאלצה לעזוב את לוגו בשנת תקפ"ב (1822) ולפורלי יצאה 'לשאת

ולתת בפרקמטיה בחנות שלה', אבל לרוע מזלה היא חלתה מאוד ונפטרה שם. היא הובאה לקבורה בלוגו (80א).

כאמור, היו נשים שהתמחו ברפואה וברוקחות. למשל, אשתו של ר' שולם יחיאל תוארה כאשה יראת שמים 'בקיאה בדפיקת הדפקי כרופא מובהק' (נפטרה בכ"ה ניסן תקי"ט, 53ב). מומחית ברפואה היתה גם הזקנה רבת הנסיון מזל טוב, אלמנתו של שמואל בת שבע, 'שבכל ימיה אכלה מיגיע כפיה... והיא תמיד היתה עושה גמילות חסד עם גדולים וקטנים, ברפואת הגונים, וכמעט היתה יודעת ומכרת בכל מיני חלאים חדשים וגם ישנים, כרופא בקי ומומחה מרוב שנים' (יום שני של ר"ח אדר ראשון תצ"ט, 40א). 'חכמה ברפואות ולחשי' היתה הזקנה חנה קוזי ש'רוב ימיה היתה מלמדת לקטני' בנות ובני'. היא הקפידה לקיים מצוות 'בהיותה בתקפה משכמת לכה' כ כל הימים שנהוג' להלך בו הנשי' (כ"ג אייר תמ"א, 20ב). להערכה רבה זכתה גיינטילא ריאטי, 'הכבודה והזקנה', שסבלה כשנה ממחלתה והיתה מרותקת למטתה נורעה לא רק באדיקותה הדתית ונרבותה אלא גם במומחיותה ברפואות ובקיאה באיזה מראות דמים בזמניה. בגלל שמתה בערב שבת לא יכלו לומר דברי תורה על מטתה (32ב). ילדית פירארה, ברכה אסתר אשת שמואל שבתאי גאליק, היתה 'בקיאה בכמה וכמה מלאכות וגם רפואות ולעניים פתוח היה ביתה... והיתה מגדלת בנים ליראת אל' (י"ז אייר תס"ה, 30ב). נשים רבות עסקו בתפירה ויש שפירנסו בכך את בעליהן. על אסתר, אשת ברוך שלמה פינטו, שנפטרה בשנת תקל"ה (1775), נאמר ש'עסקה תמיד בתורה ומצוות ומ"ט... וידיה בכישור שלחה' (61ב). תחת הכותרת 'לא יכבה כלילה נרה' מתוארת אסתר פאנו הנ"ל שהיתה 'מאתה הבגדי' עד שממעשה ידיה היו כמעט מתקיימ' (19א). אסתר צפורה, אשתו השניה של משה מונטיפיורי, היתה אשה יראת שמים,

משכמת לבית הכנסת בבקר', משתדלת בכל עוז שכן יעשו הבנים, מצטערת וצועקת לשלחם לבקר מדרשי'. הגם שענייה היתה ועוד לה ייסורי', היתה צדקנית ואוהבת מעשים טובים, ולפי שצריכה היתה ליטול ולא נטלה מעשירי', זכתה לפרנס פעמי' משלה אחר', ולעשות לה מרבדים (14א).

במלאכת יד עסקו גם דיאימנטא אשת אברהם בן ציון זלמן שידיה שלחה בכישור וכפיה תמכו פלך לטוות הציצית' (בשנת תקמ"ג, 1783, 63ב), גינטילה שהיתה עושה פתילות לבית הכנסת וטווה ציצית (י"ט אייר תקי"ט, 52א) והזקנה רחל אלמנת עוזריאל ריבייר' (שנת תקמ"ו, 1786, 64ב). לגבי יוכבד, אלמנתו של אהרן ברכיה יהושע יחיאל, שהיתה 'זריזה ללכת לבהכ"נ בימי' טובים ושבתות ובימי הכניסה ותעניות', נאמר שעשתה מצוות רבות בחייה והיתה טווה ציצית ומכשירה טליתות 'בין לעניי' בין לעשירים' וגמלה חסדים 'בין לחיים ובין למתים' (תק"ט, 44ב).

נשות לוגו התבלטו במסירותן לילדיהן ובהתנהגותן היו למופת. יודיטה, אשת ר' שלמה מלויקין, למשל, שנפטרה בגיל ששים ושלוש עסקה כל ימיה במצוות גמילות חסדים וצדקה ומשתדלת על בניה ובני בניה לעסוק בתורה (י"ט ניסן תפ"ד, 35ב). ועל אסתר צפורה מונטיפיורי הנ"ל נאמר שמשאת נפשה היה להשיא את בתה הגדולה 'לכבוד אלוקי' ואנשי'. מבוקשה על ערש מותה ניתן לה ונמצא לה שידוך ונעשה הזיווג קודם שילבישוה ויוליכוה להבח' (בית הקברות) (14א).

בין הנשים היו כאלה שבילדותן פינקו, כמו גראציה יחיאל אשת שולם יחיאל שימשפחת רמים מריג'ו היתה, מנעוריה מגודלת כבת מלכה, מכל מגדי' מאכלה'. אבל

עם נישואיה נהפך מזלה, אבל היא לא התלוננה 'ומברכת על הרעה כעל הטובה'. היא נפטרה ב' טבת ת"ל (1670) 'מקושטת מבגדי שבת ככלה', ומיתתה היתה כבנשיקה, בשני שעות של לילה (ב14). וכמוה גם בילינה הישישה, שכמעט הגיעה לגיל מאה במותה, בד' טבת תל"א. בעלה היה ר' גדליה טיראצינו 'ראש וקצין הקהלה' ועליה סופר שהיה לה 'עושר גדול בבחורות, סוף ימיה ענייה וממשפחת רמים היתה, וכל מיני צרות וייסורי' כמעט בעולם סבלה, מיתת בניה וכלותיה ומהר"ר בעלה'. את תכריכה בילינה הכינה מראש (ב14).

בכותרת 'מלכי שלום יצאו לקראתה' מתוארת אשה שהיום היינו מכנים אותה פסיכולוגית או יועצת. היתה זו שרה בנוא רחל אלמנת יאודה פנחס יחייא שנפטרה בשנת תקכ"ח (1768). נאמר עליה ש'תמיד היתה רודפת שלום וחומדת להשיב שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו ובין אבות לבנים' (ב58). אופי חביב היה לזקנה שמחה אלמנת ישראל גאליקו מריג'יו (ובתו של יצחק צורף) שנפטרה גם כן בשנת תקכ"ח, ש'היתה אהובה וחביבה ורוח הבריות נוחה הימנה, לפי שהיתה מקדמת ושואלת שלו' לכל אדם, ואוהבת ומכבדת לתורה ולומדיה, ומשמחת עניים ואביונים במתנות' (א59).

יחסי משפחה

מבין השיטין יכול אתה ללמוד על ההווי המשפחתי. קשרי אהבה, כבוד הדדי מצד אחד, שליטה ואף תלות, מצד שני. היה מקובל לשאת אשה שניה זמן קצר לאחר פטירת הרעייה שהותירה לעתים קרובות יתומים קטנים. יד מלמעלה כיוונה את חיי בני הזוג. לפעמים אירעו דברים משונים, מחלות מסתוריות שהיה להן קשר כלשהו עם הדיווג, כמו שקרה למשל לרפאל אהרן גאליקו שנפטר שנה בדיק מהיום והשעה שנכנס לחופתו (י"ג אדר, תס"ב, ב29). באותה שנה טרגדיות נוספות אירעו לשני זוגות שנישאו בתאריך החתונה של הזוג גאליקו שחל ערב פורים תס"א. שני זוגים נגמרו בכירע. לכן הכותרת היא 'לא יהיה כזאת בישראל'. אשה אחת מתה עם וולדה ובקשר לזוג השלישי צויין שהבעל נפטר במיתה משונה, 'יציאת כל דמו כמעט מחטמו וממקומות אחרים' והוא נקבר בתשעה באב. הוא השאיר את אשתו הרה.

מוסד הנישואין היה חשוב ביותר ובין המצוות החשובות נמנתה מצוות הכנסת כלה. קונסולה יוכבד סיניגאליה, לדוגמא, 'בחוליה האחרון נדרה לי' והובי' להשיא בתולות' (תל"ח, א18).

לפי התשבתות שהסופר מרעיף על נשות לוגו ברור שהיתה זו מעלה אם אשה היתה צייתנית והקפידה על נקיון הבית. למשל, ליויה לאה סיניגאליא ש'רוב ימיה היתה מלמדת הנערים בכל התקוני הצריכי' היתה עקרת-בית למופת 'זריזה ונקייה בביתה בלי שום טינופי' (ח' טבת תמ"ו, א22). אהבת הנקיון וצייתנות היו תכונות בהן נתברכה חנה שליט, 'אשה טובה זריזה במעשיה, נקייה בביתה, עושה רצון בעלה' (ו' אב, ת"נ, א23). בפסיקה המתארת את פטירת טוביה סיניגאלייא (ה' אייר תכ"ה), מראשי הקהל וראש המוהלים בלוגו, תוארו צרותיו, והודגש הצער שנגרם לו בחייו עקב 'פטירת אשתו כאלו נחרב בימיו בית עולמי' (ב12). כשנפטרה אסתר, אשתו של משה מרדכי חזק, הוא 'נאנח ובכה כאילו נחרב הבית בימיו'. היא מתה לאחר לידת בן זכר והותירה אותו אלמן מטופל בארבעה בנים ושלוש בנות (תקט"ז, ב48). בפסיקה העוסקת בפטירתה של דולצה, אשתו

השניה של רפאל חזקיה טיראצינו כנ"ל צויין 'בת טובים ועיקרת ביתו, וממעשה ידיה היו חיי' כל בני ביתו. מלבד אהבתה לו, כאשר סיפרה לו בעת פטירתה לו, ועליו נאמ', אין האשה מתה אלא לבעלה לו, לפי שגם היתה צופיה הליכות ביתו ולחם עצלות לא היתה... [על-פי 'אין איש מת אלא לאשתו, ואין אשה מתה אלא לבעלה', סנהדרין כב ע"ב] (א14). בכותרת 'והחי יתן אל לכו' צויינה פטירתו של דוד קוצי בר"ת אייר תל"ד, שהיה 'משורר בבית הכנסת דברי' של קדושה, ואוהב מצות שבתורה, אומר תפלות בכונה, נהנה מיגיע כפיר'. הוא נתאלמן לפני שנים רבות ולא חזר ונשא אשה (א16). רבים האיזכורים על נישואים שניים, כמו המקרה של ספורנו חי ספורנו הנ"ל שהגיע ללוגו ממנוטובה ונשא לאשה אלמנה. את בנה אימץ לו לבן ו'מלמד יתום בן אשתו בלא אב', כלומר מילא את חובתו כמו אב (א17).

הסופר תיאר איך נפטרה הבחורה דיוטה ריאטי, ששמעו אותה אומרת 'הרבה פעמי', הלאי לא תגיע לעת חופתה'. מתברר שאכן דבריה נתגשמו: 'כן אירע לה, שאחר כמה ייסורי' בלהות הגיעו לה...ומתאית אח"כ להגיע לחופתה ונפטרה לעולמה' (א19). פרנסות היהודים הביאו אותם לגרוד ממקום למקום, לא תמיד עם בני משפחותיהם. לעתים אירעו אסונות, כמו שקרה לסמירא פיליצי בלוגו 'אשר בעלה הלך למרחקים וקודם חזר לביתו חלתה והשיבה נפש לחיי העולמי' (ט' אדר תמ"ז, א22). גם בעלה של רוסה בת שבע יצא לדרך והיא בינתיים חלתה 'אבל חזר שני ימים לחלייה' והספיק לראותה. צויין שהיה לה 'מעט נחמה' לפני מותה (שושן פורים אדר תמ"ז, א22).

פטירת ילדים

פטירות ילדים קטנים צוייננו לעתים קרובות במקובץ, שורה אחר שורה. בכל מקרה נכתב שמו של האב שקבר את ילדו או ילדתו וצויין שמש וגילם, לפעמים מקצת ימים לאחר הלידה, או שבועות וחודשים. בדרך כלל נמסרו תאריך הפטירה, סיבת המוות ומיקום הקבר ולסיום נרשם פסוק נחמה, כגון: 'ירחם ה' עלינו לאבידה כזאת לצרותינו די, וכפרה יהיה לאביו ולאמו, ויוכס לבנים אחרים עם חיים ארוכים טובים כמוהו במהרה יהיה אכיר' (בפטירת הנער יוסף מנחם אברהם יחיא, א17). כאמור, היו מקרים של פטירת ילדים ממוות בעריסה וממגיפות ומאסונות. בנו של יאודה ריונייאני נמצא מת תחת כריה של אמו (א33).

לנערים ונערות יחדו קטעים נפרדים כמו למבוגרים, לדוגמא כשכתבו על הנערה גראציה 'בת המפואר כמ"ר אליעזר טריוויס ציינו שנפטרה ב"ב טבת תכ"ט נמסרו יותר פרטים. אודות הנערה אסתר נחמה יחיא בת שמעיה שנפטרה בכ"ב טבת תכ"ט נמסרו יותר פרטים. היא היתה 'בת זקונים ויעלת חן טובה ותמה, ועולמה ביסורין בחייה ראתה, עד שלא נשאר לה כמעט אלא ליהנות בעה"ב, יען שבחוליה פיה לא פסקה, באביה לומר פסוקי' ובקשה, כאשר שכלית היתה, וכאשה גדולה חכמה, וצדקנית מלאה מכל מדה טובה' (א14). במקרה אחר נפטרה לעולמה 'נערה קטנה וחשובה יפת תואר ומראה ופקחת ושמה דבורה בת כמח"ר חנניה מונציליסי זצ"ל' (טבת ת"נ, א23).

לעתים הודגש הצער הגדול שבאובדנם של חיים צעירים. יצחק מקאה, למשל, נפטר בגיל תשע-עשרה, לאחר ש'רוב ימיו עונה ביסורים ואעפ"כ לב"ה היה בא עם הרבים לתורה לפני רבו קובע תורה לעתים, וגם בביתו לילות וימים עושה חפץ אביו ואמו ומכבד הורים'.

יתר על כן הוא אפילו עבד ו'נהנה מיגיע כפיו בעסקים' והיה 'נקי כפים ובר לבב ששם טוב הניח לו אחריו' (ה' אלול תמ"ג, א21).

רשימות הילדים מעידים על גודל הצער שבאובדן ילדים. כשנפטר יצחק מקאזה הנ"ל הדגיש הסופר את גודל 'צער אביו ואמו' (א21). על הנער שמשון אריצו נאמר שהיה בן זקונים 'נער א' יפה וגבור כשמשון' (ב21). בראשית שנת תכ"ח נכתב בפנקס: 'ואח"כ קבר כמ' רפאל טיראצינו בנו יחידו אהוב לו הנער שמו אהרן ברכיה טיראצינו' וכן גם 'קבר כמ' ראובן פיליצי בנו יחידו אהוב לו הנער שמו משה פיליצי' (ב13). כשנפטר בנו בן השלוש של ר' נתנאל הלוי ממחלה, צויין ש'היה גדול בדעת, שלא היה רוצה לשנות אפילו יין כשר חוץ מביטרי'. האסון המשפחתי גדל עוד יותר כאשר מאותה מחלה ממש נפטר כעבור ט"ו ימים בן נוסף של הרב שהיה בן שישה חודשים (א31). בפסקה שכותרתה 'ולשמחה זו מה עושה' מסופר על מותו של יצחק אברהם, בנה של שמחה הלוי. האם היתה 'כ"כ שמחה מבן כמוהו ז"ל שהיה יחיד ומיוחד' ובמיוחד שהיה 'מכבד אמו כתורה, וכן כל תלמידי חכמה, ביישן ומלא מכל מדה טובה' ('יו תשרי תמ"ז, א22). כיבוד אם קיים גם דניאל יעקב ריביירה, שהיה 'מכבד אמו בכל כחיו' (כ"ב שבט תמ"ז, ב22).

העצב והיגון עולים גם מתיאור סבלה של חנה, בתו של הרב רפאל זכריה סיניגאליא, אשתו השנייה של שמעון ריזנייאנו ש'ראתה מיתת ג' בניה יחידים זכרי' אשר עליהם אמ' החכם אכלתי מרורות ושתייתי לענה ולא טעמתי מרה כמירור מיתת הבני', בכל זאת לא חטאה ולא נתנה תפלה לאלקים, אלא אומרת גם את הרע כטוב נקבל מאת האלקים, ומצפה כיום מועד יום פטירתה... (ב13). גם שלמה אלטראס איבד את 'בתו יחידתו שהיתה לו קטנה ויפה' (א18). בפסקה שכותרתה 'במקום גילה שם תהא רעדה' צויין שכאשר מת מנחם שלמה, בנו היחיד של יהושע סיניגאליא, לאחר מחלה ממושכת, נעדר האב מן העיר היות ונסע לאנקונה לרגל נישואי אחיו ברוך. מתברר שארע משהו יוצא דופן: 'ומשום דמזליה חזי, שם בליל שבועות אמ' שקראהו בחלום במקום גילה וכ' כנ"ל'. הוא נקבר בסמוך לדודתו חנה ריזנייאנו (ב13). לרגל אותן הנישואים שנערכו באנקונה נעדר מלוגו גם שמואל טרייס שבסמוך לחזרתו נפטרה בתו הקטנה. היא היתה בת כמה חודשים (ב13).

אִישִׁים בְּצִיבוּרֵי הַיְּהוּדִית בְּלוּגוֹ (עַד שְׁנַת תַּצ"ט, 1739) (בסוגריים תאריכי הפטירה)

(מ)אורכינ, אליה (תמ"ג, 1683), זקן ונשוא פני".

(מ)אורוויטו, שלמה (תמ"ז, 1687), רב קהילת לוגו.

אלאטינו, רפאל (תס"א, 1701), זקן הקהילה.

אלטרס, שלמה (ת"ע, 1710), מאנשי הוועד.

אצאילו, יהודה (תל"ו, 1676), שמש בחברת 'שומרים לבוקר' היה גם שוחט.

אריצו, ברוך (תנ"ג, 1693), ממונה ופרנס הקהילה.

אריצו, נתן (תכ"ו, 1666), חבר ב'חברת גמ"ח'.

באר, אברהם. בעלה הראשון של לאורה יחיאל. לאחר שנתאלמנה התפרנסה מהוראה לחינוקות בפיסארו
ואחר כך נישאה בלוגו לשולם יחיאל. נפטרה בשנת תל"ד.

באר, יחיאל (תי"ח, 1657) בנו הגדול של ר' שבתאי באר.

באר, משה חיים (תי"ט, 1659), בחור, בנו של הרב שבתאי באר, שמש ב'חברת גמ"ח'.

באר, שבתאי (תי"ח, 1657) רב קהילת לוגו. בביתו נערכה אסיפת הייסוד של 'חברת גמ"ח'. בתו מרת חן טוב
שמעה נפטרה ביום שני של ראש השנה תכ"ח. אשתו דולצ'נה נפטרה ב"ח חשון תכ"ח. אחותו לאורה
יחיאל באר נפטרה בכ"ד סיון תל"ד. נאמר עליו שהלך לירושלים תוב"ב (א"א). והוא החכם הנודע מחבר
שו"ת באר עשק, ויניציאה תל"ד.

באר, שבתאי רפאל (תצ"ו, 1736), מוהל מומחה מפיסארו.

בת שבע, מתתיה משה (ת"ע, 1710), מממני 'החברה' בכת ה'רצח' (טהרה).

בת שבע, שמואל ישראל (תכ"ו), חייט וחבר ב'חברת גמ"ח'.

גאליקו, חנניה אהרן חי (תנ"ו, 1696) נדבן, צנוע.

גאליקו, זבולון (תצ"ח, 1738) חבר 'חברת גמ"ח'.

גאליקו, רפאל אהרן (תס"א, 1701) שמש בבית הכנסת, אחראי על הדלקת המאור ושמש של חבורת 'שומרים
לבוקר'.

גאליקו, שמואל (ת"מ, 1680), 'משורר בבית הכנסת'.

גאליקו, שלמה חיים (תל"ב), שוחט חזן מחבורת 'שומרים לבוקר' וחברת גמ"ח.

דיאינה, אליה (ת"מ, 1680), צורף שהגיע מפירארה.

הלוי, נתנאל בכמהר"ר משולם, מוצאו ממורינה, בשנת תס"ג היה סופר. שני בניו נפטרו בהפרש של חמישה
עשר יום בסוף תס"ז או בראשית תס"ח. ע"צ מיכאל וילנסקי: מי הוא ר' נתנאל הלוי? (לתולדות רבני
מדינא), קרית ספר כג, עמ' 131-139.

(מ)וקיו, יצחק יעקב שאול (תצ"ו, 1736), משבעת 'טובי העיר' ופרנס הדור.

(מ)וקיו, שלמה, בשנת תפ"ד (1724) נפטרה רעייתו יודיטה בת ע"ג שנים'.

זלמן, בנימין אברהם (תנ"ג, 1683), איש-ציבור עשיר, ממונה ופרנס.

זלמן, זכריה (תנ"ג, 1693), 'חכם גדול וחרץ בעסקי הק' ובפרט בעסק החברות ג"ח ות"ת ומאור'. נשא לאישה
את בתו של יעקב פינצ'.

זלמן, יואב רפאל (תפ"ט, 1729), מראשי הקהילה.

זלמן, ישראל חיים בשנת תי"ח (1657) נאמר עליו איש טוב הוא מתהלך בתומו... משרת ק"ק לוגו, בצוות
שלוש הממונים של הקהילה שנועדו באסיפת הייסוד של 'חברת גמ"ח'. רוב ימיו היה מן הממוני
לש"ש בצרכי צבור' (תל"ט, 1679).

זלמן, מיכאל, (תצ"ה, 1735), איש החבורה, הניח בצוואתו 50 סקוד ל'חברת גמ"ח'.

ט(י)ראצינה(ו) (Teracin), גדליה, 'ראש וקצין הקהילה' בשנת תי"ח (1657) כבר היה קבור בבית-החיים של הקהילה. מהקבר שלו ואילך החלו רישום בפנקס 'חברת גמ"ח' שנוסדה באותה שנה. אשתו כילינה נפטרה בגיל קרוב למאה בד' טבת תל"א.

טיראצינו, רפאל חזקיה (ת"מ, 1679), בנו של גדליה חזן קברו ממלא מקום אביו וקיים ישיבה בביתו. טיראצינו, שלמה חי (תכ"ב), בחור, בנו של גדליה, 'צדיק וקדוש ובקי על פה בתורה שבכתב ובעל פה'. טריויס, דוד שמעון (תל"ג, 1672) ראש המשוררי... אחד וראש מחבורת גמילות חסדים. אשתו קיירה נפטרה בחורש תמוז ת"מ.

טריויס, דוד (תצ"ה, 1735) מלמד תינוקות צנוע.

טריויס, יהודה אליעזר (תכ"ד, 1664), מממוני ופרנסי קהילת לוגו. בנו דוד שמעון.

טריויס, יעקב (תי"ח, 1657), שמש 'חברת גמ"ח'.

יחיא, דוד יוסף (אליהו חי), רב הקהילה נפטר בניסן תצ"ו (1736) ובנו ירש מקומו.

יחיא, יהודה יחיאל עזריאל שמעיה, בן יוסף חיים (תל"ב, 1672), 'חכם בכל החכמות ... ראש מבני חבורת גמילות חסדים וראש למוהלים...ממתה גבאי מכל קופות א"י וירושלים'.

יחיא, יוסף חיים אברהם (תי"ח, 1657), 'הזקן האלוף...משרת ק"ק לוגו, אחד מצוות שלושת הממונים של הקהילה שנועדו באסיפת הייסוד של 'חברת גמ"ח', ממנהיגי הקהילה ועשיריה קנה לו שם 'אפי' בכל מקומות הגויים'. נפטר באדר ראשון תכ"ז. נקבר לרגלי רבו ר' יצחק ברכיה מפאנו. אשתו גיינטילה רבקה נפטרה בשנת תל"ד.

יחיא, מיכאל אברהם וזר, נקרא 'עמוד הקהילה', 'מאור הגולה', נפטר בד' ניסן תנ"ג. תשע שנים אחריו נפטרה זוגתו לאה לבית ריאטי.

יחיא, משה, (תס"ט) 'המפואר, חזן.

יחיא, רפאל אברהם (תע"ה, 1715) 'המפואר', הטריט עצמו הרבה לפרנסתו.

יחיא, שולם (תנ"ג, 1693), מפרנסי וממוני הקהילה, 'חכם גדול ובקי בכל החכמות ובפרט חכמת הרפואה', קנה לו שם אפילו בין הגוים ביכולת האיבחון שלו אם החולים יחיו או ימותו.

יחיא, שלמה אליעזר אברהם (תל"ג, 1673), 'יודע מעט מכל חכמה שבעולמים, בקי בדיני ובמשא ומתן של אנשי'.

יחיא, שלמה (תנ"א, 1691), ועיקר וראש הועד חכם לב ומקובל בחכמות הנסתרים ובסוד המילואים וסוד שמות היקרים ובמעשה בראשית ומרכבה... וסופר מהיר בכל מיני כתב בבידוריים.

יחיא, שמואל שמעון (תנ"ה, 1695), בתורה היה עסקן.

ייניסי, אלישע, (תע"ג, 1713), מסייע בלימוד בת"ת וגם התמיד לכוא לשיבת ת"ת בכל לילה.

ייניסי, אברהם רפאל (תס"ח, 1708), ממונה הקק"י וגם הקדיש ספר תורה עם התכשיטים שלו לבית הכנסת. ייניסי, יאודה (תפ"ג, 1723), 'מבני חבורה'.

כהן, בן ציון (תע"ג, 1712), רב 'חברת שומרים לבוקר'.

מונטיפיורי משה (תל"ד, 1674), שמש בית הכנסת של לוגו 'משרת הקק"י'.

מונצילי, חנניה (תמ"ד, 1684), מנהיג ציבור, חכם גדול בתורה, אשתו רוסה נפטרה בר"ח אדר תס"ט.

מונצילי, פלטיה, נודמן ללוגו, הספיד את יהודה יחיאל עזריאל שמעיה יחיא שנפטר בי' אדר ראשון תל"ב.

נורצי, יהושע (תצ"ו, 1736), 'הזקן הנכבד'.

מקאוו, יהודה ישראל (תמ"ז, 1687), 'משים שלו' בכלל ובפרט בקהילות.

סיניגאליא, ברוך (תע"ג, 1713), חכם בענייני תורה וגם בקי 'בהלוח העולם'.

סיניגאליא, יאודה מרדכי (תס"ב, 1702), שמש חברת 'ת"ת' וחברת 'ח"ל' (חצות-לילה).

סיניגאליא, ידידיה דוד (תנ"ה, 1695), מראשי הקהילה ופרנס של צדקה.

סיניגאליא, יהושע (ת"ס, 1700), יושב ב'שיבת 'קובעי עתים'.

ברכה ריבלין

סינגאליא, טוביה (ת"ח, 1657) 'משרת ק"ק לוגו', ראש המוהלים. נפטר בה' באייר תכ"ה ונקבר בכבוד רב וביטל העם ממלאכתו.

סינגאליה, משה אהרן (נפטר ח"ה סוכות י"ט תשרי תע"ה 1714). מעשרת הראשונים 'מבני אשמורת'.

סינגאליא, רפאל זכריה, בשנת תכ"ח (1668) נפטרה בתו חנה.

סינגאליה, שלמה, (תפ"ג, 1723) בעלה של בינוניוטה חנה טרייס סינגאליה ששמה נודע אף באומות. נפטרה בכ' אלול תע"א. בעלה שלמה ידידיה חיים סינגאליה נפטר בליל הושענה רבה התפ"ג.

סיפילי, אברהם (שמשון) (תע"ה, 1715), מאנקתה, פעל להשיב לגויים שטענו נגד היהודים והיה נכון למות על קידוש השם.

ספורנו, אברהם (תמ"ז, 1686), מלמד וסופר, 'זוכר כל המנהגים'.

ספורנו, חי ספורנו, ממנטובה, התגורר בלוגו ונרצח (תל"ז, 1677).

(מ)פאנו אברהם (ט' באב תכ"ד), שמש קק"י לוגו.

(מ)פאנו יהודה אריה, מראשי הקהילה ודרשניה, ראש ישיבת קובעי עיתים. נפטר בה' אלול ת"מ.

(מ)פאנו (Fano), יצחק ברכיה, נפטר לפני ת"ח (1657).

פאנו, רפאל (ת"ץ, 1730) זקן נכבד.

(מ)פאנו, שלמה (תכ"ו, 1666), 'רוב ימיו הוציא בסיגופי' ועיניו נדהג כל מנהגי חסידות מבני ביתו הקדמונים' נפטר בפירארה. ולא עבר זמן רב ובתו היחידה הבחורה אלימה פאנו נפטרה בי"ב אייר תכ"ו.

(מ)פאנו, שמשון (תמ"ה, 1685), 'מזמר בב"ה זמירות ושירה'.

פאסיליי, אפרים, בשנת תכ"ד הייתה לו חנות בלוגו, והכוונה לבנק. אשתו חנה שרה נפטרה בסוף כסליו אותה שנה.

פאסיליי, שלמה, מפיאנו (תכ"ה), בחור מלומד גדול ונדבן.

פורלי, (Forli) צמח, בשנת תמ"ז (1687) נרשם כשמש 'חברת גמ"ח'. כשנפטר בשנת ת"נ (1690) צויין שמלכד היותו שמש היה בקי ברפואות ובמחלות.

פינצי, יעקב חיים (תס"ה, 1705), מראשי הקהילה ו'חברת גמ"ח'.

פינצי, שבתאי אלחנן (תנ"ד, 1694), ממנה של 'חברת גמ"ח'.

צורף, יצחק (ת"צ, 1730), מראשי הקהל ונכבדיו ש'עשה בנינים ויפויים לב"ה'.

קוצי, דוד, (תל"ד, 1674), 'משורר בבית הכנסת'.

קוצי, שלמה (תס"ב, 1702), שמש חברת 'גמ"ח'.

רובינו, מהלאל (תפ"ג, 1723) חבר 'חברת גמ"ח' וירא שמים עד מאד'.

ריביירי, משה (ת"צ, 1730), זקן נכבד.

ריזינאנו, (Arzignano; Rezignano) ישראל חיים (ת"ח, 1657), גזבר 'חברת גמ"ח'. נפטר תנ"ה (1695).

ריזינאני, מרדכי חיים (תע"ז, 1716), מנכבדי הקהילה.

ריזינאנו, שמעון, איש ציבור, 'במנין של הממונים' (תל"ח, 1677).

שמעיה, יצחק (תפ"ג, 1723), 'הוקן... ממשפחה רמה', שמש הקהילה.

שמעיה, שם טוב (תל"ט, 1679), בן יצחק 'גאון דודר'.

פנקס חברת גמילות חסדים של ק"ק לוגו תי"ח-תקפ"ה (1825-1658)

אישים בציבוריות היהודית בלוגו (עד שנת תקפ"ה, 1825) (בסוגריים תאריכי פטירה)

אלפא, שמואל (תק"ז, 1757), סוחר מפיומנטי שמצערותו גר בלוגו.
אריצו, שמואל בר ברוך (תק"ז, 1747) מראשי ממוני הקהילה, חבר ב'חברת גמ"ח', 'ת"ת' ו'חצות'.

בת-שבע, משה (תקל"ז, 1777), חבר ב'חברת גמ"ח'.
בת-שבע, מרדכי יהושע (תק"ג, 1743), הירבה בתעניות.

גאליקו, יהודה משה (תקס"ג, 1803), חבר 'חברת גמ"ח' ו'ככל עת וזמן היה משתדל בעסקי החברה לטובתה'.
גאליקו, ישראל חיים משה רפאל (תק"ט, 1759), חבר חברת גמ"ח.

דיאינה, יעקב (תק"ג, 1753), חבר ב'חברת גמ"ח'.
דיל ווקיו, שלמה דוד (תקפ"ג, 1823), 'הרב הגדול מק"ק לוגו'.
דיל ווקיו ראה גם מהזקנים

זלמן, בנימין (תקל"ז, 1777), חבר 'חברת גמ"ח'.
זלמן, חזקיה (תקפ"ב, 1822) המכונה פינצי.
זלמן, טוביה (תק"ב, 1752), 'שימש כנבאי וגזבר נאמן מקופת גי"ח ועניי א"י וצפת וחברון ופדין שבירי'.
עשה הרבה תעניות וסגופים והלוואות לעניים ואביונים'.

זלמן, יאודה שמואל (תק"ט, 1749), מראשי הוועד.
זלמן, יעקב זכריה (תקל"ז, 1777), מראשי הקהילה.
זלמן, ישראל חיים בכי יאודה (תק"נ, 1790), אחד מ'טובי העיר'.
זלמן, מרדכי רפאל (תקכ"ו, 1766), חבר ב'חברת חצות לילה'.
זלמן, יצחק מיכאל (תקע"א, 1811), מחכמי העיר ונרביה.
זלמן, משה ידידיה (תקע"א, 1811), מראשי הקהילה, 'ועושה צדקה בכל עת גם אצל שלא מבני עמנו'.
זלמן, פלטיה (תקכ"ו, 1766), מבני 'חברת גמ"ח', 'חברת חצות לילה' ו'תלמוד תורה'. אביו של יעקב זכריה ראש הקהילה.

זלמן, שלמה (תק"ט, 1759), מגדולי ועשירי הקהילה, גזבר 'חברת חצות לילה' ו'חברת חצות יום'.

חזק, אהרן (תקפ"א, 1821) בן 75 'מנכבדי הקהילה', חבר ב'חברת גמ"ח'.
חזק, יעקב (תקע"ט, 1819) בן 77, ירא שמים ובעל מעשים טובים.

טרייס, יוסף שבתי אברהם מיכאל (תקס"א, 1801), 'אמיד בנכסים'.
טרייס, מיכאל שבתאי (תקכ"ה, 1765), שמש ל'חברת חצות לילה', וכן 'ראשון לקום לבה"כ'.
טרייס, מנשה רפאל (תקנ"א, 1791).

יחיא, אהרן ברכיה (תקס"א, 1801).
יחיא, זרחיה (תק"ו, 1746), מראשיה של 'חברת ת"ת וגמ"ח'.
יחיא, יהודה בן שולם (תק"ס, 1800), חבר 'חברת גמ"ח'.
יחיא, לוי יאודה (תקכ"ט, 1769), חזן הקהילה ותוקע ורבי וסופר לחבורת חצות לילה'.
יחיא, מנחם שבתי (תקל"ג, 1773).
יחיא, מרדכי משה (תקל"ב, 1772).
יחיא, שבתי מצליח (תקפ"ג, 1823), מ'חברת גמ"ח'.
יחיא, שולם (תקכ"ח, 1768), חבר ב'חברת גמ"ח' ו'מית הקברים'.
יחיא, ראובן ן' (תק"כ, 1760), רב ומנהיג הקהילה.

ייניסי, אריה (תקע"ב, 1812), איש ציבור מכובד.

ייניסי, חזקיה (תק"כ, 1760), חבר חברת גמ"ח.

ייניסי, יצחק (תק"פ, 1820) בן 75, מנכבי הקהילה.

ייניסי, ישמעאל (תק"י, 1750), מחבורת גמ"ח.

ייניסי, שבתי מיכאל (תק"ט, 1759), בן 52 במותו, רב ומלמד ומנהיג ציבור.

ייניסי, שמעון (תקכ"ד, 1764), יותר מבן 80 במותו, העמיד בנים מצוינים ובעיקר יזכר בנו שבתי מיכאל.

כהן, דניאל (תקע"ג, 1813) בן 44 במותו.

מהזקנים (דיל ווקי, מלווקי)

מהזקנים, יוסף (תקל"ז, 1777), מראשי הקהילה ומבני 'חברת חצות לילה' ו'חברת גמ"ח'. 'הרבה הצלות שעשה לכל בני הקהילה'.

מהזקנים, אברהם משה (תקל"ז, 1777), גזבר קופת ת"ת.

מלווקי, אברהם חי (תקס"ה, 1805), בן 81, בעל מדות.

מלווקי, אלישע בן משה (תקע"ז, 1816), בן 55, חבר ב'חברת גמ"ח'.

מלווקי, אלישע יאודה טוביה (תק"ט, 1759), מנכבי הקהילה. בנו הבכור הרביץ תורה בקאסלי מונפיראטון.

מלווקי, אלישע חי (תק"ע) אחד מטובי העיר ומשרת הקהילה.

מלווקי, אריה חי רפאל (תקכ"ח, 1768), 'המפואר והנעלה' 'שבין הסוחרים ונכבדי ארץ נודע שמו'.

מלווקי, אריה חי בן א"ח (תקע"ח, 1818), בן 45.

טוסקיני, משה (תקי"ז, 1757), הגיע בבחרותו ללוגו מפרינצי, חבר 'חברת גמ"ח'. ע"ע מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אוזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' ע.

סיני, יאודה חי אריה רפאל (תקי"ט, 1759), בנו של ר' שבתאי.

סיני, בנימין רפאל (ער"ה תקכ"ז, 1766).

סיני, יצחק רפאל (תקכ"ז, 1766). חבר ב'חברת גמ"ח'.

סיני, שבתאי בר משה (תקכ"א, 1761), חבר חברת גמ"ח, מראשי הקהילה וממוניה.

סיניגאליא, אברהם בכ' גדליה (תקס"ה, 1805), בן 67, מראשי הקהילה, גזבר וממונה של 'חברת גמ"ח'.

סיניגאליא, אברהם בר יוסף (תקט"ז, 1756), שמש 'חברת גמ"ח', 'חברת ת"ת' ו'חברת חצות'.

סיניגאליא, אהרן (תקפ"ג, 1823), בן 66, חבר ב'חברת גמ"ח'.

סיניגאליא, אליהו רפאל (תק"י, 1750), חבר ב'חברת גמ"ח'.

סיניגאליא, ברוך מרדכי (תקע"ח, 1818), בן 75.

סיניגאליא, דוד שמואל רפאל (תקי"ג, 1773).

סיניגאליא, זכריה (תק"י, 1750), חבר ב'חברת גמ"ח' ו'תלמוד תורה'.

סיניגאליא, טוביה (תק"ט, 1749), חבר 'חברת גמ"ח', מכת הרחיצה והארגז.

סיניגאליא, יאודה אפרים (תק"י, 1750), מממוני הקהל ופרנסיה שנמנה על 'חברת חצות, ת"ת וגמ"ח'.

סיניגאליא, יאודה אפרים (תקל"ח, 1778), מראשי הקהילה וממוניה עשה הצלות ומצוות.

סיניגאליא, מרדכי (תקל"ג, 1773).

סיניגאליא, שלמה (תקס"ה, 1805), 'החבר והרופא בעל מעששים טובים ומדות טובות'.

סיניגאליא, פלטיה (תק"ג, 1743), פרנס בית הכנסת.

סיפולי, ישראל חי (תקמ"ב, 1782), 'מעורר השחר'.

מפאנו ראה גם פאנו

מפאנו, יאודה אריה (תקנ"א, 1791), גזבר נאמן 'חבורת חצות', 'עשה הרבה תעניות והיה חזן מרצה מאד ומלמד חינוקות והיה חסיד ועניו'.

מפאנו, יעקב (תק"פ, 1820), בן 74, בעל תורה ומעשים טובים.

פאנו, דוד (תקל"ג, 1773), שוחט ובודק למעלה משלושים שנים בקהילה.

(מ) פאנו, בינונוטה (תק"י, 1750) אשת יצחק ברכיה, בתו של ר' שלמה דוד מליקיו שנפטר בסניגאליה. היתה מלמדת תינוקות במקצועה.

(מ) פאנו, יצחק ברכיה (תק"י, 1750), הרב שהיה בעלה של בינונוטה, והלך לעולמו מיד אחריה. באדר תק"י. פאנו, יצחק ברכיה (תקכ"ו, 1766), חבר 'חברת גמ"ח'.

פאנו, יצחק ברכיה (תקע"ח, 1818), בן 67, חכם ובעל מעשים טובים. פאנו, מנחם ע' (תקמ"ו, 1786).

פאנו, מנחם עזריה (תקס"ט, 1809), בן 83, מנכבדי הקהילה ובעל מעשים טובים.

פורלי, יוסף (תקס"ז, 1807), בן 96, מפרנסי 'חברת גמ"ח'.

פורלי, יצחק (תקי"ט, 1759), 'הוקן החשוב'.

פורלי, שבתי (תקכ"ז, 1767), חבר ב'חברת גמ"ח'.

פינטו, ברוך שלמה (תקס"ה, 1805), מראשי הקהילה וגובר 'חברת גמ"ח', ועשה הצלות גדולות לכל בני הקק"י.

פינצי, מיכאל (תקע"א), נפטר בגיל 80, אחד מטובי העיר.

פיסארו, שמואל בר ברוך (תק"ז, 1747), חבר ב'חברת גמ"ח'.

רובינו, משה שמואל דוד (תקי"ז, 1757), חבר 'חברת גמ"ח', מכת הקברים.

רומאנין, ישעיה מיכאל (תקכ"ה, 1765), 'מרא דאתרא'.

ריאטי, ישמעאל (תקכ"ז, 1767), חבר ב'חברת גמ"ח'.

ריביירי, עזריאל (תקל"ד, 1774), חבר ב'חברת גמ"ח'.

ריביירי, שמואל (תקע"ג, 1813), בן 85 במותו.

רייניאני, יעקב (תקל"ז, 1777), חברת ב'חברת גמ"ח'.

שמעיה, אברהם (תקס"ז, 1807), בן 71, בעל מעשים טובים ושמש הקהילה.

שמעיה, דוד אפרים (תקי"ט, 1759), שמש הקהילה, מאנשי 'חברת גמ"ח', שירת תמיד באמונה.

[א] בה"א' חסד ואמת יקדמו פניך²

חסד ואמת נפגשו
בחסד ואמת יכופר עון וביראת ה' סור מרע, הן כל אלה בחרה ורצתה נפשם של החבורה
הנאה הזו להדבק בחסד של אמת שאינו מצפה לתשלום גמול אע"פ שסוף השכר לבא קיים
לעה"ב, לכל צדיק וצדיק ש"י עולמות³ ובפירי פירות. ה' ימלא אוצרותם שבע, ותירוש
יקביהם יפרוץ בעה"ז, נס"י⁴ אמן. ובכן בזאת יכופר עון בהיותם עסוקים בחסד שעושים עם
החיים ועם המתים, וזה כל פרי הסר חטאתם לסור מן הרע ולעסוק ביראת ה' זו תורה, כי
היא ראשית חכמה ויראת ה', שכל טוב יתן ה' הטוב לכל עושיהם ולומדיהם לשם שמים
ואמונה, כן תהי בלי הפסק עולמית תהלתם עומדת לעד אכ"ר.

ולהיות כי כן עלתה ההסכמה ואת עדותא דלתתא של החבורה הזאת יע"א⁵, נוסדו
ונתועדו יחד בבית הנעלה כמהר"ר שבתי באר נר"ו בליל ג' פרשת וירא' שהיא כ"ג אוטו'⁶
1657 למנינם התי"ח לפ"ק, כדי לישא וליתן על כל דבר נאות השייכים לקיום חברות
הגמילות חסדים הן עם החיים והן עם המתים, וכל מע' וועד הקק"י ישמרם השומר ויגן
בעדם עשו להם סמוכות ואמרו לדבק טוב, לתפוס משוט ולהוציא לאור מן הכח אל הפועל
מחשבתם הטובה ולצרפה למעשה, וזה גרם את עדותא לעילא וה' בראשם, וגם מע'
הממונים יצ"ו יעתרו לקולם ולמלאת תאותם, ה"ה הזקן האלוף כמ' יוסף חיים יחיא יצ"ו,
בנן של קדושים גזע ישישים כמ' טוביה מסינגאליא יצ"ו, והחוט המשולש איש טוב הוא
מתהלך בתומו כמ' ישראל חיים זלמן יצ"ו, ומרצונם נמסר ביד החבורה יצ"ו קופת ג"ח וכל
ההכנסות וההוצאות אשר יתבאר יהיה המשרה על שכמ' מע' החבורה יצ"ו, ה' יגמור בעדם
וחסדו יהי לעולם עמהם אמן.

ואלו היו התנאים והקפיטולי אשר מרצון והסכמת כלם בחרו והסכימו כלם לשמור
ולעשות.

וראשונה לפי שכנוס לצדיקים הנאה להם והנאה לעולם הסכימו להיות קובעים ביניהם
ישיבה א' בכל יום ראשון בשבוע לב' שעות, והשמש יכניסם ומי שלא יבא הוא או איש
בעדו יפרע בכל פעם א' גרוסטר⁷ אם יהיה בלוגו. וקביעות הישיבה יהיה בב"ה בעזרת
הנשים כי כן יצא הגורל. כנחלים נטיו תמשך מעשיהם הטובים כימי השמים על הארץ אמן.

- 1 בעזרת ה' אמן.
- 2 עפ"י תהילים פט, טו.
- 3 עפ"י תהילים פה, יא.
- 4 310
- 5 גצח סלה ועד.
- 6 יכוננה עליין אמן.
- 7 בשוליים השמאליים מילה לא ברורה ולאחריה יו' השון.
- 8 grossetto — מטבע מקומית. על מטבעות ראה נספח א' אצל ר' בונפיל, הרכנות באיטליה בתקופת
הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 294-295.

שנית נתחייבו לפרוע כל אנשי החבורה יצ"ו אשר יקבו בשמות חצי פ"פ⁹ לחדש. וכן יעשה מדי חדש בחדשו כל הנכנס בכי טוב לכל דבר שבקדושה במניין [10] החבורה, וכן כל מי מהם שיעלה לקרות בתורה בכל פעם יעשה נדבה אל קופת ג"ח, לפחות מה שידבנו לבו ובארו שיהיה א' בולו¹⁰ וכן אם יהיה בביתם שמחת חתונה או מילה יתן ב' ליט' אל הקופה הנ"ל. וכן קבלו עליהם כל הקק"י שיהיו לקופה הנ"ל המ' @ הנהוגים לתת בכל שמחת חתונה ומילה ושמש החבורה ישמש בשמחתם, ה' יסעדם ויחזיק בידם נס"ו אמן. שלישית הסכימו שלא יוכל שום א' מהם לצאת מהחבורה אם לא יפרע לקופה ד' ליט' ומי שירצה ליכנס אם יראה וירצה בעיני החבורה או רובם יפרע ב' ליט' אך מי שיכנס מהיום עד כל חדש ניסן הע"ל יהיה פטור מפרעון הב' ליט' הנ"ל, כי כן יצאתה ההסכמה מאתם לעשות סמוכות אל החבורה. ישלח ה' עזרם מקדש אמן.

רביעית הסכימו שכל ג' חדשים ישמרו לשרת ג' ממונים עפ"י הגורל תהיה הטלתם. ועליהם יהיה המשרה לכתוב בפנקס יומי של ג"ח כל ההכנסות וההוצאות שיעשו וא' מהם יחזיק בידו הקופה ויקבל מהחייבים והוא ילך עם הקופה בכל יום ראשון בכל בית ובית וכן בבית האבל ויום הקבורה ובכל שבעת הימים בזמן ערבית שחרית ומנחה, ובבית המשתה של חתונה ומילה. ואחרי עבור הג' חדשים יעשו חשבון עם מעלת הגזברים שיתבאר ובידם ימסרו את אשר יותירו ממשרתם ויכתבו הכל בפנקס מאיסטור¹¹ של ג"ח שיעמוד ביד מעלת הגזברים להיות נקיים מה' ומישראל. ויחוייבו כל בני החבורה לפרוע בכל ג' חדשים, ומי שלא יפרע מלבד שיפרע אותו בהכרח יצא מהחבורה, ולא מפני זה יהיה פטור מפריעת הד' ליט' יר'י¹² שיכנסו בכי טוב.

חמשית בחרו להם כל בני החבורה יצ"ו שיהיו הגזברים כמהח"ר מיכאל יחייא וכמ' ישראל חיים ריזניאנו שניהם כא', ושתי מפתחות יעשו אל הקופה הנ"ל להיות א' ביד א' מהם, וכן הפנקס יעמוד בידם תוך הקופה ובו יכתבו כל המעות שימסרו להם הממונים שיהיו לזמן והנועדים שיצטרכו ליכתב זכר לדורות. וכן סדר הקברים כאשר יתבאר בקאפיטולו עשירי. ברכת ה' היא תעשירי¹³ אמן.

ששית על כל צרת חולי שלא תבא על המתפרנס מן הצדקה יחוייבו מע' הממוני' שיהיו לזמן או א' מהם והשמש לבקר פעם א' בכל יום ולספק כל צרכי החולה הן ברופא ובשם¹⁴ וספר לכל הוצאות החבורה עד משך ח' ימים. אך אחר עבור זמן הח' ימים לא יוכלו להוציא עוד עליו עד שיתוועדו יחד ויסכימו אשר ייטב להם עפ"י רובם ככלם. יסיר ה' כל נגע כל מחלה מעמו אמן.

שביעית ולפי שג"ח בין לעניים בין לעשירים כדאמור רבנן, יחוייב ג"כ א' מהממוני' או השמש לבקר פעם א' בכל יום כל חולה ב"מ אע"פ שאינו מתפרנס [2א] מן הצדקה, ובסוף שלשה ימים ישמרו לו להתודות בתורה ובמצוה. רפואה וארוכה תעלה לכל חולה עמו ישראל אמן.

9 פאוולו ע"ש האפיפיור פאולוס השלישי — מטבע.

10 bolognino — מטבע.

11 maestro, העיקרי.

12 יהי רצון.

13 עפ"י משלי י, כ"ב.

14 רוקח.

שמינית אם יצטרך לשמור ב"מ חולה שיש בו סכנה לילה א' או יותר בין שיהיה מתפרנס מן הצדקה או גברא דאמיד יהיה מוטל על מעלת ממוני החבורה למצוא לו איש או אשה, אלא שאם הוא מהבעלי בתים יוציא ההוצאות מכיסו ואם הוא מן המקבלי צדקה הקופה תפרעהו. ואם לא ימצאו מי שילך יפילו גורלות כל בני החבורה יצ"ו, ומי שיפול עליו הגורל ילך בעצמו או ימצא ויפרע מכיסו איש או אשה מתוקן וטוב כמותו, אך תנאי היו דבריהם שאם יצטרכו ללכת עפ"י הגורל לא יקבלו על זה שום פרעון מן הקופה אלא אם הוא גברא דאמיד יפרע מכיסו אותו השכר אל הקופה. נגע לא יקרב באהלם אמן.

תשיעית יהיה מוטל על מע' ממוני הקק"י יצ"ו להתפשר ולהתנות עם מי שלא יהיה מוחזק בקברים, לקבל ממנו משכון או מעות שילכו לקופת ג"ח, כי כן ויתרו ונתנו אל הקופה הנ"ל מע' וועד הקק"י מרצון כל הקק"י או רובם, כדי שגם בני החבורה והקופה הנ"ל יספיקו בעד כל ההוצאות שיצטרכו בעד השדה ולגדר הקטנים והבית החיים, וכן מותר הנרות שיתירו מן המצוה יהיה אל הקופה הנ"ל גם יפרעו האכלים ב' ליט' לגדול וא' לקטן כנהוג הכל יכנסו לקופה. צדקתם תעמוד לעד וילך לפניהם אמן.

עשירית הסכימו מע' החבורה יצ"ו שלא יוכל שום אדם להתחיל שום קבר אלא במעמד שמש החבורה והממונים שיהיו לזמן או א' מהם עם השמש, ויהיה להם פנקס א' שיכתבו בו סדר הקברים להיות לזכרון לפני ה' תמיד. ותנאי התנו ביניהם מע' החבורה יצ"ו שביום הקבורה יחוייבו כל בני החבורה להתעכב בלוגו ולא ילכו אנה ואנה עד אחר הקבורה. ואם א' מהם יצטרך לילך חוץ לעיר, טרם שיצא יניח אחר תחתיו לכל הוצאותיו ולא יפטר מזה בשום טענה ותואנה. ואם לא ישמור כסדר הזה מעתה הרשות נתונה אל מע' הממונים הנ"ל לשכור ולפרוע אדם א' לכל הוצאותיו. חרפת עמו יסיר ה' מעל כל הארץ¹⁵ אמן.

אחד עשר ע"ד מכשירי מצוה והקבר והארגו והרחיצה יעמדו בני החבורה יצ"ו לשרת, ולא יוכל שום אדם שאינו מן החבורה ליכנס לפנים ממחיצתם ולעשות שום דבר בעסקי מצות הללו בלתי רשות מעלת הממונים. אך לשאת המצוה אל הקברים הרשות נתונה ביד מי שירצה לשאת עד הבתי חיים, אבל בכתי חיים יוכלו בני החבורה לשאת הם לברם את המצוה עד הקבר. כוונתם תהיה לרצון לפני ה'.

שנים עשר להיות דבר מוכרח צורך התפלה בבית המתנחמים בכל הז' ימים, רצו להתחייב בני החבורה הנ"ל יצ"ו שכל מי שיהיה בלוגו בזמן ההוא יתחייב [בכ] לבוא להיות נמנה לעשרה ומי שלא יבא יפרע בין שחרית ערבית ומנחה חצי בול' אל הקופה, כי אחת היא כוונתם לעשות הטוב והישר בעיני אלקים ואדם.

שלשה עשר ובראות כל בני החבורה יצ"ו שגם הכנסת אורחים מתוקן ומקובל וטוב בעיני אלקים ואדם, וג"ח גדול הוא, בקשו מאת הקק"י שיתנו להם חדר א' אשר בו ילינו כל האורחים וביד שמש החבורה יצ"ו יהיה המפתח, ובידו יהיה נמסר כל דבר הן מטות ומצעות וכסא ומגורה וכל המצטרך, ויהיה נכתב בספר בלי שיוכל לשאל על זה שום פרעון מהם בע"ה ולא מן הקופה אלא שמן לנו ותכבוסת הבגדים שיצטרך. אבל מי שייגיע לו גורל פתק אכילת האורח בעדם יפרע בכל ערב ב' @ [..] לקופה. טוב יהיה אחרית דבר

מראשיתו.¹⁶

15 עפ"י ישעיהו כה, ח.

16 עפ"י קהלת ז, ח.

את כל הדברים הללו קבלו עליהם כנ"ל בני החבורה יצ"ו ובחרו להם לשמש את כמ' יעקב טריוס יצ"ו, כי אותו ראו זריז ונשכר בכל דבר הצריך אל ג"ח. והתנו ונתפשרו עמו שיקבל בכל חדרש מן הקופה ומיד הממונים שיהיו לזמן ה' פ"פ, גם יהיה פטור מפריעת החצי פ"פ לחדש ועל שכמו יהיה מוטל להקהיל החבורה לישיבה וכל דבר הצריך אל החולים והקברים והבתי חיים וההכנסת אורחים וכל מורי המקרי ג"ח ויחוייב לשמור לעשות כאשר יצוהו מע' ממוני החבורה יצ"ו. גם בגביית הפרעונות והקנסות וכן להשתדל עם המתנחמי' ולספק להם סעודת הבראה מן הקופה, וכן לשמוח בכל שמחת חתונה ומילה. על הכל הכירוהו טוב ויפה. יהי נועם ה' אלקינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו¹⁷ אמן. ואלה שמות האנשים אשר החזיקו את בדק קופת ג"ח ועמדו לשמש לכל דבר שבקדושה ג' מהם בכל ג' חדשים כסדר שיעלה ויבא לזכרון טוב לפנינו.

היינו בחדש כסלו טבת שבט התי"ח כמהר"ר שבתי באר ומשמש תחתיו בנו הגדול כמ' יחיאל באר. ואחריו כמ' שמואל בת שבע יצ"ו ואחריו להחזיק הקופה כמ' דוד טריוס יצ"ו. ובחדש אדר ואדר ניסן התי"ח כמ' ישמעאל ריאטי יצ"ו כמ' מנחם גאלי יצ"ו ואחריהם להחזיק הקופה כמ' בנימן זלמן יצ"ו. ובחדש אייר סיון תמוז התי"ח כמ' יעקב טריוס יצ"ו כמ' שלמה ריבירי יצ"ו ואחריהם להחזיק הקופה כמ' אברהם פינצי יצ"ו. ובחדש אב אלול התי"ח ותשרי התי"ט כמ' שמואל לוי יצ"ו כמ' שמשון פאנו יצ"ו ולהחזיק הקופה כמ' עזריאל יחיא יצ"ו. ובחדש חשון כסלו טבת התי"ט כמ' אליה מאורבינו יצ"ו כמ' משה סיניגאליא יצ"ו ולהחזיק הקופה כמ' ישראל חיים ריזניא יצ"ו. יהודה טריוסו מקק"י מלוגו, יוסף חיים יחיא משרת קק"י מלוגו, טוביה סיניגאליא משרת קק"י לוגו, ישראל חיים זלמן משרת קק"י מלוגו, שבתאי באר א' מאנשי וועד קק"י, שולם יחיא מקק"י מלוגו, ברוך אריצו מקק"י מלוגו, משה בלאנים מקק"י לוגו...

[א3] בה"א

תכתב זאת לדור אחרון ועם נברא יהלל יה¹⁸ כי השקיף ממעון קדשו ה' משמים אל ארץ הביט¹⁹ לשום בלב כל בני החברה הנ"ל שיכנס בני טוב במנין החברה הנ"ל את כמ' יעקב פינצי וישמש במנין החברה נ"ל בכל הקאפיטולי של בני החברה יצ"ו. ב' @ קבל עליו כמ' יעקב פינצי ברצונו ובדעתו. י"ר שיראה זרע ויארץ ימים אכ"ר.

ועו' מה' היתה זאת כי הוא יודע תעלומות לב כי היה בלבו אל כמ' אפרים פאסיליו יצ"ו ליכנס במנין החברה הנ"ל, ואמרו כולם בלב אחד כאיש אחד לדבק טוב, ונכנס בכי טוב. גם ה' ב'י' הנ"ל יפרע המ' @ אל הקופה הנ"ל כפי הקפיטולי הנ"ל למען רחמיו ישלח עזרך מקדש²⁰ אכ"ר.

והחוט המשולש לא במהרה ינתק,²¹ נתן בלב כמ' משה אהרן פורלי ליכנס גם הוא במנין החברה הנ"ל, אך תנאי היו דבריו שלא רוצה לשרת במנין הממונים, וגם לא רצה לחייב עצמו לבא לישיבה של החברה הנ"ל ולא יהיה בוועד החברה הנ"ל בכלל ועיקר מפני שלא רצה ליפרע המ' @ הנהוגים לתת לחבורה הנ"ל כל מי שרוצה ליכנס בחברה הנ"ל, אבל

17 עפ"י תהלים צ, יז.

18 עפ"י תהלים קב, יט.

19 עפ"י תהילים קב, כ.

20 עפ"י תהילים כ, ג.

21 עפ"י קהלת ד, יב.

מחייב עצמו לפרוע החצי פאוולו לחדוש כמו שעושים החברה הנ"ל, ולקבל על עצמו כל הקפיטולי כמו שכתוב בפנקס הזה. ונתרצו כל בני החברה יצ"ו שיכנס למלאת תאורתו ולהשביע נפשו במצוה הנ"ל.

ועו' ביו' הנ"ל בשיבה הנ"ל עמד על רגליו כבוד מעלת החבר ר' שלמה יחיא יצ"ו ברצונו ובדעתו ואמר בפנינו שהוא מחייב עצמו להיות סופר בכל עסקי החברה הנ"ל ובלבד שיהיה גם הוא במנין החברה הנ"ל, וקבל עליו כל הקפיטולי ונתחייב עצמו לשמור ולעשות בכל הכתוב כנ"ל. ופרע המ' @ אל הקופה הנ"ל כפי הקפיטולי וענו כולם ואמרו אמן. וגם יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם אשר לא עזב חסדו ואמתו עמנו, והן אלה קצות דרכיו מהאל יתברך ויתעלה להפלא ופלא עם עמו ועבדיו, כאשר עשה עמנו הו' לאות עמנו. אדם שלם בכל מעשים אשר לארץ מאיר ובשמים מזהיר. יהי רצון שכמותו ירבו בישראל אכ"ר. הו' יו' א' ג' ימים לחדוש טבת התכ"ב: י"ר שיקיים בנו כסדר שקורין בשבוע הנ"ל ולהחיות לפליטה גדולה אכ"ר.

[33] ב"ה זמרו ה' כי גאות עשה²² והדרו שמים כסה²³ איך ממכון שבתו השגין על בני החבורה יר"ה, ליתן לראשות עטרת פז וצניף טהור סיני ועוקר הרים כמוהו ר' שבת ב"ר יצ"ו, אשר גם הוא נשאו לבו וגדבה רוחו לקבל עליו כל הקאפיטולי של חבורה הנ"ל ולהיות במנינם ראשון, ולכל דבר שבקדושה במספר במפקד, כחיוב בני החבורה יר"ה לפרוע המ' @ וכל שאר הפרעונו' והקנסות כנהוג ביניהם. וענו כלם ואמרו ישתבח שמו ברוך הוא שהחיינו וקיימנו והגיענו להטיב ה' עמנו. במרגלית הזאת שמצאנו בבא"ר מים חיים שע"י נזכה לעולם שכלו שב"ת. אכ"ר.

ברוך אשר עשה חסד ואמת עמדי, לשים בלב בחור יהודי ושמו מרדכי זלמן אהוב אלי, בתרגומו מירא דכ"א,²⁴ טהור בגוף ומחשבה, מכל מדות טובות נשמתו מלאה, גם בחשק גדול ללמוד תורה שהב"ה למעשה יצרפה, וירבו כמו זה בתוך אומתי, לקבל עליו כל הקאפיטולי של חבורה הנ"ל בחיוב כל בני החבורה הנ"ל לפרוע המ' @ וכל שאר הפרעונו' והקנסות כנהוג ביניהם, כאשר עשה הנ"ל בדעת כל בני החבורה הנ"ל שכלם הסכימו בלב שלם ובנפש חפצה שיהיה עמהם באגודה להיות אהוב למעלה ונחמד למטה. הרחמן ישי' עינו עלינו ומטוב אל טוב יזכנו עד ביאת משיחנו בב"א [במהרה בימינו אמן]. וזכרם לא יסוף מזרעם של בני חבורת ג"ח, בראותם הבית של הקדש צריכה התקוני', ותאותם להכין מנוחה טובה לאורחים, נתועדו יחד בשיבתם הנהוגה ביום ראשון וכמה אחר כלם הסכימו ליתן המשרה על שכמי כמ' אפרי' פאסילי ושלמה יחיא, שתהא מוטל עליהם לגבות מכל מי שנדבה לבם, לתיקוני הקדש ולהוציאם בהם כרצונם, לעשות הישר בעיני אלקי' ואדם וכן קבלו עליהם לעשות כמצוותם. הקב"ה יצרף למעשה מחשבתם וישים תמיד בלב כלם, לשמור באהבה מצות אדנ"י ר"ם כדי לזכותם במהרה לימי משיחם בבניין הדור של בית מקדשם. שיהי רצון שיהיה במהרה בימינו ובימותם אמן.

לזכור ברית עולם נתועדו אנשי החבורה יצ"ו בשיבת ג"ח הנהוגה ביום א' על דבר נכסי מר"ת דיאנה פיסאר' ע"ה שהניחה לקופת ג"ח כל מטלטלי ביתה בתנאי שיפרעו מי שיאמר לה קדיש ושיקדימו לה נר תמיד דולקת בב"י הכנס' שוה א' לכפרת נפשה ולמנוחתה.

22 עפ"י ישעיהו יב, ה.

23 עפ"י חבקוק ג, ג.

24 מרדכי בארמית.

והסכימו שלא ימכרו אותן המטלטלים עד אחר עבור היריד הנעשית באגוסטו, ובין דא לדא ימכרו הספרי' הנמצא' בכלל מטלטליה לכמה"ח מיכאל יחייא ע"י שומת כמהר"ר שבתי באר. ואם כל זה איננו שוה, ימכרו כ"כ [כל כך] נחשת עד כדי קיום הנר ופריעת הקדיש עד זמן האמור, דהיינו עד אחר היריד ביוליא.

זכרון לבני יש' איך נתוועדו אנשי החבורה יצ"ו בבית כמהח"ר אליה פאסיליי ער"ח חשון ליל א', על דבר מכירת מטלטלי מרת דיאנה הנ"ל ע"ה. והסכימו ביום ראשון הע"ל שימכרו להשלים חפצה בשביל פריעת נר תמיד וקדיש כנ"ל. ועו' הסכימו שמי שיש לו להשים חשבונות לשום בפנקס מאיסטרו יהיה לו זמן עד ר"ח כסליו הע"ל [הבא עלינו לטובה]. ועו' הסכימו שמי שיש לו חוב לקופת ג"ח יהיה לו זמן לפרוע חובו בעד משך ג' חדשים בהתחיל מעתה זמנם. ואם לא יפרעו בתוך הזמן הנ"ל נתרצו כלם שהפרנס' שיהיו יכריחו אותם לפרוע ואפי' למשכן אותם. והבטיחם כמ' ישראל חיי' ריזנייאנו להחתים הליסטה²⁵ של בעלי חובות מיד הצריך כדי שיפרעו על כרחם.

ועו' על דבר הבוסלו²⁶ חדש עשו הפתקי' ונתנום בקלפי כנהוג ויצא הגורל הממונות של ו' חדשים הללו, דהיינו תשרי חשון כסליו טבת שבט אדר התכ"ה לכמ' שמואל לוי וכמ' אליה מאורבינו וכמ' שמואל בת שבע; ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב, אלול התכ"ה לכמ' ישראל חיי' ריזנייאנו וכמ' ישמעאל ריאטי וכמ' שמואל טריויס; תשרי, חשון, כסליו, טבת, שבט, אדר התכ"ו, לכמ' אפרים פאסיליי, וכמ' יעקב פינצי, וכמ' אשר מונטיפיורי; ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב, אלול התכ"ז, לכמ' יצחק גאליקו וכמ' פנחס ריביירה, וכמ' שמשון פאנו; תשרי, חשון, כסליו, טבת, שבט, אדר התכ"ז, לכמ' משה סיניגאליא וכמ' דוד טריויס, וכמ' נתן אריצו; ניסן, אייר, סיון, תמוז, אב, אלול, התכ"ז, לכמה"ח מיכאל יחייא ושלמה אחיו וכמ' מרדכי זלמן.

לוט"א²⁷ איך ביום א' י"א לחדש כסליו תכ"ח נתוועדו אנשי החבורה יצ"ו בישיבת ג"ח על הרבה דברי' הצריכי', ובראשונה הסכימו שכמ' מתתיה בת שבע יצ"ו יכנס במספר שאר בני החבורה למלאת מקום אביו ז"ל, בתנאי שיפרע חוב אביו ז"ל. ולעשות לו נחת רוח נתרצו ליפרע ממנו מעט מעט חצי פאוולו בכל חדש עד סוף פירעון החוב הכתוב בפנקס. וכן קבל עליו כמ' מתתיה הנ"ל בפני כל בני החבורה לשמור ולעשות מהיום עד עולם כל הקאפיטולי ודברי' הנהוגי' ביניהם, ויהי נועם []. ה' עליהם ועו' הסכימו שיכנס כמ' יואב זלמן במספ' שאר בני החבורה למלאת מקום אחיו כמ' מרדכי ז"ל, בתנאי שיפרע חוב אחיו ז"ל שנתרצו, בין הכל בכ"א פאוולי ליתן לחשבון טוב בזמן כל החדש הזה ג' פאוולי. ואח"כ ליפרע א' פאוולו בכל חדש עד סוף פירעון הנ"ל. וקבל עליו כמו כן כמ' יואב הנ"ל לשמור ולעשות ג"כ מהיום עד עולם כל הקאפיטולי ודברי' הנהוגי' ביניהם.

[4א] ב"ה. לוט"א איך ביום א' י"ט לחדש הנ"ל בישיבת ג"ח הנהוגה נתוועדו בני החבורה על עניין הבוסולו חדש ואיך יושמו בסדר. ועשו ליסטה חדשה ככתוב כאן. והושמו בקלפי ובאו לחוץ כסדר הזה:

כמ' ישראל חיי' ריזנייאנו, כמ' אליה מאורבינו, כמ' משה סיניגאליא עד תשרי התכ"ט הנ"ל; כמה"ח מיכאל יחייא, כמ' פנחס ריביירה, כמ' יואב זלמן, עד ניסן התכ"ט; כמהר"ר

25 lista רשימה.

26 bossolo קופה (קלפי).

27 לזכר טוב יהיה אמן.

שבתאי באר, כמ' יצחק גאליקו, שלמה יחיאל, עד תשרי הת"ל; כמ' שמואל לוי, כמ' יעקב פינצי, כמ' אלישע בר חזקיה יינסי עד ניסן הת"ל; כמ' דוד טריויס, כמ' מתתיה בת שבע, כמ' שמשון פאנו, עד תשרי התל"א.
[בשוליים ימניים] כמ"ר משה יחיאל.

ולהשלים סכום החמש' עשר ממוני' הנ"ל היה חסר א' והקב"ה שם בלב כמ' אלישע ב"ח יינסי ז"ל ליכנס בכלל בני החבורה הנ"ל בקבלו עליו כל הכתוב בקאפיטולי הנהוגי' בין בני החבורה הנ"ל, וכלם אמרו יבא שלר' ויחזיק גם הוא את בדק ג"ח, הישר בעיני אלקי' ואנשי' לירש בזכותה שני עולמים, ולביאת הגואל שבמהרה י"כ [יהי כן?] שיבא ליהודי' אכ"ר. ב"ה יום א' י"ז לחדש אייר תמ"ד לפ"ק.

לזי"א איך נתוועדו רבה בני החבורה של ג"ח ליען הבוסולו חדש מי ישמש בממונות שנה א' לכל ג' מהם, שיותחלו לניסן שעבר התמ"ד עד ניסן תמ"ה וכן כלם, ועשו פנקסי' של ט"ו, ג' לכל א' והושמו בקלפי'. ויצאו כסדר הזה הכתוב למטה. זה יצא ראשונה כמ' משה סיניגאליה, כמ' משה יחיאל, כמ' שלמה סיניגאליה עד ניסן תמ"ה; כמ' שלמה חיי' טריויס, כמ' מתתיה בת שבע, כמ' שמשון פאנו עד ניסן תמ"ז; כמ' ישראל חיי' ריזניאנו, כמ' יעקב פינצי, כמ' יואב זלמן עד ניסן תמ"ז; כמ' אלישע יינסי, כמ"ח מיכאל יחיאל, כמ' מרדכי ריזניאנו עד ניסן תמ"ח; כמ' יהודה יינסי, כמ' בנימין זלמן, כמ' רפאל שולם יחיאל עד ניסן תמ"ט.

תנ"ט בליל יום טוב שני של שבועות נתוועדו רוב בני החברה ואמרו הואיל כי טרדת המזונות המוטל לכל א' וא' גורם תרי לגריעותא איבוד מעות מחברת הנ"ל מבלי שואל, זאת ועוד העון אל הנודד כי השכחה מצויה ויעבור הזמן והנה איננו בעל חוב ואבקשהו ולא נמצאו כי הפנקסים הולכים מיד ליד ולא ינקה הנודד בה. ולכן להסיר המכשלה הזאת מעל ידינו, אמרנו באו אל עיי"ר חשבו"ן²⁸ (היינו כמהח"ר דוד שמואל אציילי) שיכנה סכום חברתינו, והוא יכתוב ויקיף וישאל ויגבה מכל א' וא' ממנו ומכל הקהל קדוש יצ"ו. ואחרי עבור שלשה חדשים יתן כל מה שנמצא מידו לאותם הפרנסים אשר עברו בהם לתתם ביד מעלת הגזבר וכן יעשה כל זמן אשר בידו (נפש כל חי) ובשכר זה יתן ה' לו בנים זכרים עוסקי תורה ומקיימי מצוה בישראל אמן כן יה"ר. שלמה בכמ"ר משה מלוייקיי משרת קק"ל. כתבתי מה ששמעתי בליל ז' סיון התנ"ט ליצירה.

[ב] בליל ו' ה' לחדש שבט שנת תס"ב נתוועדו יחד מעלת אנשי החג"ח מקק"י לוגו וגזרו אומר וכן אמרו פה אחד ובהסכמה יחד מרצונם הטוב בלי שום ערעור ופקפוק להבא, ונתנו רשות גמורה ומוחלטת עם כל היפוי כח שאפשר אל המפואר כ' יצחק צורף והמפואר כ' יאודה אפרים סיניגאליה יצ"ו ביחד עם כמהר"ר נתנאל הלוי יצ"ו, שיהיה להם כח וזכות להתפשר עם כל מי שחייב לחבורה, הן בפרוע כל החוב או מקצתו, הן אפי' לתת הכל במתנה למי שיראה בעיניהם שאין לו במה לפרוע. וזה למען כי הסיר מעל אחיהם בני החבורה עונש הנדרים כי רבה היא. אך בתנאי כפוף ומכופל כתנאי בני גד ובני ראובן²⁹ שהי קובע ללאו ולא קובע למעשה, שלהבא יחוייב הגזבר לגאול מאת בני החבורה מה שחייבים לחבורה, אם יפרעו מוטב ואם לאו אם יתמיד שום א' מהם יהיה מי שיהיה שלא לפרוע מה שחייב במשך ד' חדשים, מעתה ומעכשו מבארים מעלת בני החבורה שיאבד

28 עיר סיון מלך האמורי, במדבר כא, כו.

29 עפ"י במדבר לב, ב.

זכותו ויצא מכללם ולא יוכל עוד להיות נמנה עמם, אם לא יתוועדו מעלת בני החבורה ויקבלוהו מחדש עמם.

נתנאל הלוי יצ"ו משרת הקק"י חותם בשם כל מע' בני החבורה.
ועוד באותו הוועד הסכימו שכל [יחיד] הכתוב בכת הקברים, לא יחוייב לקום בלילה או לשום אחר תחתיו, הן לשמור הגוסס או את המת ב"מ. וזה להיות שהעידו הרבה מן הזקנים שכן היו נוהגים לשעבר, ועו' שאם היו קמים בלילה לא היה להם כח אח"כ לעשות הקבר ביום. כל זה העידו והוסכם אחרי מחלוקות רבות מאת הרב כמהר"ר נתנאל הלוי הנ"ל נר"ו בהסכמת ומעמד כל מע' בני החבורה.

ועו' הסכימו שמכאן ולהבא יהיה מה שידבנו שמחוייבים לעשות כל בני החבורה בעליהם לס"ת מה שייטב בעיניהם ובלבד שיתנוהו ביד הגובר.

ביום פורים ש"ש [של שנת] התס"ב נתוועדו יחד מעלת בני החבורה בת"ת וזה לראות מה לעשות מהמעות של החבורה ו מי יחזיקם ברשות. והוסכם שכמה"ר דוד שמואל אצאילי יצ"ו יהיה מחוייב בסוף כל חדר וחדש לדרוש מאת כל מע' בני החבורה את חובם, הן מהמסודרי' הן מהנדבות וליתן למי שיהיה ממונה באותו החדש כל מה שידרוש אליו. ואח"כ מה שנשאר לו יתנוהו ביד מע' הרב הנ"ל, ושאח"כ מע' בני החבורה כשיגמרו לקבץ ולגבות מאת כל החייבים לחבורה יעשו מהם המוטב בעיניה'. וכך קבל עליו כמה"ר דוד שמואל הנ"ל לעשות ככל הנ"ל.

באותו יום הוסכם שיכנסו בכלל הברכה בחבורה המשכיל ונבון כמ' מיכאל זלמן, וכמ' יצחק מנשה פינטי, וכמ' עמינדב מונצילסי, וזה במקום אביהם ז"ל בלי שום פרעון ליכנס, רק שיחוייבו להבא בכל הדברים שמחוייבים בהם שאר בני החבורה. ר' מיכאל זלמן בכת הרחיצה; ר' יצחק מנשה פינטי בכת הארגז; ר' עמינדב מונצילסי בכת הקברים.

נתנאל הלוי יצ"ו משרת הקק"י חותם בשם כל מע' בני החבורה.

ועו' ליל ג' פ' שמיני שנת הנ"ל נתוועדו כנ"ל בפני הרב הנ"ל והסכימו בלב א' לעשות הטבה לנפשם כל א' מבני החבורה הנ"ל, לומר השכבה למנוחת נפשם בכל יום ראשון אחר סיום הישיבה עד השלם כל שנתו, ויחוייבו א' מן השמשים לבוא לישיבה לאומרה בחיובם לבוא לקבץ הישיבה אם יהיו בעיר. בליל ויום הנ"ל קבלו לדבר שבקדושה בתוך חבורתנו בפה א' כ' מרדכי ב"ש ייניסי וכ' מרדכי יהושוע בת שבע וכ' זכריה סיניגא' וכ' מהללאל רובינו וכ' חזקיה ייניסי וכ' שמואל אלטרס במקום אביו ובחיייו בלי שום פרעון, אבל כל האחרים הנ"ל קבלו עליהם לעשות או ליתן המעות לעשות איזה הטבה לחבורה כפי מה שינדבו נפשם. וכלם קבלו עליהם הן כל הקפיטולי הן כל מה שנכתב למעל' בלי שום פתחון פה אלא באהבה ורצון טוב. י"ר שתשכן בתוכינו אהבה אחוה ושלום וריעות, וימלא הארץ דעה את ה' במהרה בימינו אכ"י.

ואח"כ קבלו כ' דוד טרויס ג"כ במקו' אביו ע"ה בלי שום כסף ומחיר הכניסה אלא כל הקפיטולי כנ"ל. י"ר שכ"כ³⁰ ובי"ר ג' ליצי' יברכך, יאר [...] וסיון תס"ה, קבלו מחג"ח כ' מרדכי ב"א ייניסי במקו' אביו ובחיייו כנ"ל בכ' דוד טרויס.

[5א] לזכר טוב יהיה אמר, איך ליל ה' א"ך לחדש טבת שנת תס"ו נתוועדו יחד כל בני חבורתנו חג"ח על עסק הגורל החדש של כל בני החבורה לשרת כל א' בחדשו היינו ג' בני

החבורה ג' חדשים כאמור בקפיטולי למעלה, וזה בהיות שנכנסו לדבר שבקדושה הנזכר לעי' חוץ מכ' יצחק מנש' פינטו שאחר הכנסו פירש עצמו מאחרי' ועדיין לא הונחו בסיבוב הממוני' עד תשלום הגורל הישן כראוי.

ובליל הג'ל הונחו כלם, חדש' גם ישינ' בגורל לשרת כנ"ל ולהתחיל בחדש שבט הבע"ל שנת הג'ל תס"ו והוציאו בפני כל בני החבורה אחת לאחת למצוא חשבון: וזה יצא ראשונה:

א: שבט אדר ניסן תס"ו — כ' מהללאל רוביני, כ' מרדכי ריזנייאני, כ' יואב זלמן; ב: אח"כ אייר סיון תמוז — כ' רפאל יחייא, כ' זבולון גאליקו, כ' שמואל אלטרס; ג: אח"כ אב אלול תס"ו ותשרי תס"ז — כ' שלמה סיניגאליה, כ' משה סיניגאליה, כ' מרדכי ב"ש ייניסי. נכנס כמה"ר שמואל בת שבע במקומו אלול תס"ו; ד: אח"כ חשון כסלו טבת — כ' משה יחייא, כ' מרדכי יהושע בת שבע, כמה"ח מיכאל זלמן; ה: אח"כ שבט אדר ואדר — כ' שמואל פיסארו, כ' אברהם ריאטי, כ' טוביה סיניגאליה; ו: אח"כ ניסן אייר סיון — כמה"ר דוד שמואל אצאיולי, כמה"ר ר' דוד יוסף יחייא, כ' מתתיה משה בת שבע; ז: אח"כ תמוז אב אלול — כ' שמואל ב"ב אריצו, כ' יאודה פאנו, כ' יאודה ייניסי; ח: אח"כ תשרי חשון כסלו תס"ח; כ' יצחק שמעיה, כ' חזקיה ייניסי, כ' מרדכי ב"א ייניסי; ט: אח"כ טבת שבט אדר — כ' עמינדב מונציליסי, כ' זכריה סיניגאליה, כ' יוחנן דאינה; י: אח"כ ניסן אייר סיון — כ' יצחק צורף, כ' אליעזר מהאדומי, כ' שלמה מביני; יא: אח"כ תמוז אב אלול — כ' יחיאל שמואל חזקיה סיניגאליה, כ' זרחיה יחייא, כ' דוד טרויס; אח"כ תשרי תס"ט כ' יאודה אפרי' סיניגאליה.

ביום א' פ' נח, כ"ה תשרי תס"ז נתועדו כל מעלת בני החבורה וקבלו בחבורה כ' שמואל בת שבע במקו' כ' מרדכי ב"ש ייניסי שלא רצה שוב לישב בחבורתו וחזרו לקיים פה אחד שמי שלא יפרע לחבורה כל חובו עד כל טבת תס"ז הבע"ל וכן תוך כל ה' חדשים כנ"ל יהיה נקרא חוץ החבורה ונכשל ממנה בלי שום וועד ודבור וזה כדי שכל א' יהיה זריז ונשכר ליפרע חיובו כדי ליהנות הפירות בעה"ז והקפן קיימת לו לעה"ב.

אכתוב זאת וזכרון בספר ממעשה שהיה עש"ק פ' ראה תע"א, שעשו קטטה עם כמה"ר דוד שמואל אצאיולו, מפני שהוציאו פתק א' בשמו לילך לעשות שמירת מות לילדה א' של כ' יוסף חיי' גאליקו, וענה שלא יחוייב בשום חייוב מהתנאים שהתנו מעלה בני חבורה אשר בפרעון, ואף בשום דבר, שעל זה התנאי קבלוהו בני החבורה באהבה ואחוה בהסכמה א' הוא ומעלת כמה"ר דוד יוסף יחייא, אבל קבלו עליהם לעשות ישיבה של ג"ח שעושים ביום א', ויותר קבל עליו כמה"ר דוד שמואל הג'ל לכתוב ולגבות כל החשבונות של בני החבורה. ושאלתי ופשפשתי בדבר זה עם כ' דודי ומצאנו שאמת היה הדבר הזה. וכדי שלא יבאו ח"ו לידי קטטה אחרת, רשמתי וכתבתי בזה הספר בכתב אמת עם כ' דודי הג'ל. הרחמן יזכנו לראות משיחנו במהרה בימינו ויגדיל התורה וירבה המשרה בקדושה ובטהרה ויוציאו מאפלה לאורה בבנין בית הבחירה.

זרחיה בכמה"ר שלמה חזקיה יחייא שלא שירת מג"ח

ניק דלא חכים דוד טרויס בכ' שלמה חיי' טרויס.

[א6] בה"א

חסד ואמת יקדמו פניך

חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו

בחסד ואמת יכוּפּר עוֹן וּבִירָאָה ה' סוּר³¹ מִרָע: הֵן כָּל אֱלֹהִים בַּחֲרָה וּרְצָתָה נַפְשָׁם שֶׁל הַחֲבוּרָה הֵנָּה הַזֹּאת לְהַדְבִּיק בְּחֶסֶד שֶׁל אִמָּת שֶׁאֵינוֹ מִצִּדָּה לְתַשְׁלוּם גְּמוּלָא אֶפְ"י שְׁסוּף הַשְׂכָּר לְבָא, קִיָּים לַעֲהָ"ב, לְכָל צָדִיק וְצָדִיק שֶׁיִּעֲלֶמוֹת וּבִפְרִי פִירוֹת. ה' יִמְלֹא אוֹצְרוֹתָם שֶׁבַע וְחִירוֹשׁ יִקְבִּיֵהֶם יִפְרֹץ בַּעֲהָ"ו כִּסְ"ו³² אִמֶּן. וּבִכֵּן בִּזְמַן יִכּוּפָר עוֹן בְּהִיוֹתָם עֲסוּקִים בְּחֶסֶד שְׁעוֹשִׂים עִם הַחַיִּים וְעִם הַמֵּתִים, וְזֶה כָּל פְּרִי הַסֵּר חֲטָאתָם לְסוּר מִן הָרָע וּלְעִסּוֹק בִּירָאָה ה' זֶה תוֹרָה כִּי הִיא רִאשִׁית חֲכָמָה וִירָאָה ה' שְׂכָל טוֹב, יִתֵּן ה' הַטּוֹב לְכָל עוֹשִׂיהֶם וְלִמְדֵיהֶם לְשֵׁם שָׁמַיִם וָאֲמוֹנָה. כֵּן תִּהְיֶה בְּלִי הַפֶּסֶק עוֹלָמִית תַּפְלָתָם עוֹמֶדֶת לַעֲד אֲכִי"ר.

וְלִהְיוֹת כִּי כֵן עֲלֵתָה הַהִסְכָּמָה וְאֵת עֲרוֹתָא דְלִתְתָא שֶׁל הַחֲבוּרָה הַזֹּאת יַע"א, נִסְדָּרוֹ וְנִתְוַעְדָּו יַחַד בְּבִ"ה בְּעִזְרַת הַנִּשְׁמִים עִם מַעֲלַת כְּמַהר"ר שְׁלֵמָה מֵאוּרוּוִיטוֹ מִקָּ"ק בֵּיוֹס א' פ'... הַתִּמְ"ז לַפֶּ"ק כְּדִי לִישָׂא וְלִיתֵן עַל כָּל דָּבָר נְאוּת הַשִּׁיכִימִים לְקִיּוֹם חֲבוּרַת הַגְּמִילוֹת חֲסִדִּים הֵן עִם הַחַיִּים וְעִם הַמֵּתִים, וְכָל מַע' וְוַעֲד הַקָּק"י יִשְׁמְרֵם הַשׁוֹמֵר וְיִגֵּן בְּעֵדָם עֲשׂוֹ לָהֶם סְמוּכוֹת וְאִמְרוּ לְדַבֵּק טוֹב לְחַפּוֹס מְשׁוּט וְלַהּוּצִיא לְאוּר מִן הַכַּח אֵל הַפּוֹעֵל מַחֲשַׁבְתָּם הַטּוֹבָה, וְלַצְרָפָה לְמַעֲשֶׂה, וְזֶה גֵרָם אֵת עֲרוֹתָא לְעִילָא וְה' בְּרָאשָׁם:

וְאֵלֹו הֵיוּ הַתְּנָאִים וְהַקְפִּיטוּלִי שֶׁנִּתְחַדְּשׁוּ מִמָּה שֶׁהָיוּ בְּרָאשׁוֹנָה כְּדִי שִׁיּוּכְלוּ לַהֲתַקִּיִּם מֵהַיּוֹם וְלַהֲבֹא אֲשֶׁר הִסְכִּימוּ לְשִׁמּוֹר וּלְעִשׂוֹת:

רִאשׁוֹנָה לִפִּי שְׁכָנוֹס לְצִדִּיקִים הֵנָּה לָהֶם וְהֵנָּה לְעוֹלָם, ³³ הִסְכִּימוּ לִהְיוֹת קוֹבְעִים בִּינֵיהֶם יִשִּׁיבָה א' בְּכָל יוֹם רִאשׁוֹן בְּשַׁבּוּעַ לְב' שְׁעוֹת, וְהַשְׁמֵשׁ יִכְנִסֵם וְקִבְעוֹת הִישִׁיבָה יִהְיֶה בְּבִ"ה בְּעִזְרַת הַנִּשְׁמִים כִּי כֵן יֵצֵא הַגּוֹרֵל. כְּנַחֲלִים נִטְיוֹ תַּמְשֵׁךְ מַעֲשֵׂיהֶם הַטּוֹבִים כְּמוֹ הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ אִמֶּן.

שְׁנִית נִתְחַיִּיבוּ לְפָרוּעַ כָּל אֲנָשֵׁי הַחֲבוּרָה יַצ"ו אֲשֶׁר יִקְבוּ בְּשִׁמּוֹת ב' בּוֹלוֹנִינִי לְחַדֵּשׁ, כֵּן יַעֲשֶׂה מִדִּי חֹדֶשׁ בְּחִדְּשׁוֹ כָּל הַנִּכְנָס בְּכִי טוֹב לְכָל דָּבָר שֶׁבִּקְרוּשָׁה בְּמִגִּיֵּן הַחֲבוּרָה, וְכֵן כָּל מִי מֵהֶם שִׁיעֲלָה לְקִרּוֹת בְּתוֹרָה בְּכָל פַּעַם יַעֲשֶׂה נִדְבָּה אֵל קוֹפֶת ג"ח לְפַחֲוֹת [ב6] מֵה שִׁדְּבָנוּ לְבֹ. וּבִיָּאָרוּ שִׁיְהִיָּה א' בּוֹלוֹנִינִי. וְכֵן אִם יִהְיֶה בְּבֵית שְׁמַחַת חֲתוּנָה אוֹ מִלָּה יִתֵּן א' פֶּאוּל אֵל הַקּוֹפָה הַנ"ל וְכֵן יִקְבְּלוּ עֲלֵיהֶם כָּל הַקָּק"י שִׁיְהִיָּה לְקוֹפֶת הַנ"ל א' פֶּאוּל הַנ"ל הַנְּהוּג לְתַת בְּכָל שְׁמַחַת חֲתוּנָה וּמִלָּה, וְשִׁמְשׁ הַחֲבוּרָה יִשְׁמֵשׁ בְּשִׁמְחָתָם. ה' יִסְעֶדֶם וְיַחְזִיק בִּידָם כִּסְ"ו אִמֶּן.

שְׁלִישִׁית הִסְכִּימוּ שְׂכָל מִי שִׁירְצָה לִיכְנֹס אִם יִרְאֶה וִירְצָה בְּעֵינֵי הַחֲבוּרָה אוֹ רוֹבֵם יִפְרַע מֵה שִׁירְצָה הַמִּמּוֹנִים שֶׁל אוֹתוֹ זְמַן. יִשְׁלַח ה' עֹזֶרֶם מִקֹּדֶשׁ אִמֶּן.

רְבִיעִית הִסְכִּימוּ שְׂכָל ג' חֲדָשִׁים יִשְׁמְרוּ לְשֶׁרֶת ג' מִמוֹנִים ע"פ הַגּוֹרֵל תִּהְיֶה הַטְּלָתָם וְעֲלֵיהֶם יִהְיֶה הַמְּשָׁרָה לְכַתּוּב בְּפִנְקָס יוֹמִיִּי שֶׁל ג"ח כָּל הַהִכְנָסוֹת וְהַהוּצָאוֹת שִׁיעֲשׂוּ. וְא' מֵהֶם יַחְזִיק בִּידוֹ הַקּוֹפָה וְיִקְבֹּל מֵהַחַיִּיבִים, וְהוּא יִלֵּךְ עִם הַקּוֹפָה בְּכָל יוֹם רִאשׁוֹן בְּכָל בֵּית וּבֵית,

32 כֶּסֶף וְחָבִי; עִפְ"י מִשְׁלִי ג, ו.

33 עִפְ"י מִשְׁנֵה סִנְהֶרֶץ דָּף ע"ב.

וכן בבית האבל ביום הקבורה ובכל שבעת הימים בזמן ערבית ושחרית ומנחה ובבית המשתה של חתונה ומילה, ואחרי עבור הג' חדשים יעשו חשבון עם מע' הממונים שיכנסו ובידם ימסרו את אשר יותרו ממשרתם ויכתבו הכל בפנקס מאיסטור של ג"ח להיות נקיים מה' ומישראל. ויחוייבו כל בני החבורה לפרוע בכל ג' חדשים, ומי שלא יפרע אותו בהכרח יצא מהחבורה. י"ר שיכנסו בכי טוב אמן.

[כנראה שדלגו על 'חמישית']

ששית על צרת חולי שלא תבא על המתפרנס מן הצדקה יחוייבו מע' הממונים שיהיו לזמן או א' מהם והשמש לבקרו פעם א' בכל יום ולספק כל צרכי החולה הן ברופא ובשם וספר לכל הוצאות החבורה עד משך ח' ימים. אך אחר זמן הח' ימים לא יוכלו להוציא עוד עליו עד שיתועדו יחד ויסכימו אשר ייטב להם ע"פ רובם ככלם. יסיר ה' כל נגע כל מחלה מעמו אמן.

[7א] שביעית ולפי שג"ח בין לעניים בין לעשירים כדאמור רבנן, יחוייב ג"כ א' מהממונים או השמש לבקר פעם א' בכל יום כל חולה ב"מ אעפ"י שאינו מתפרנס מן הצדקה ובסוף שלשה ימים יאמרו לו להתודות בתורה ובמצוה. רפואה וארוכה תעלה לכל חולה עמו ישראל אמן.

שמינית אם יצטרך לשמור ב"מ חולה שיש בו סכנה לילה א' או יותר, יהיו חייבים כל בני החבורה בהקף פעם א' לכל א' וא' לילך לשמרו או לפרוע משלו למי שירצא שילך בערו. והפרנסים של אותו זמן יוציאו בגורל, עד שיגמרו כל הבוליטני של כל בני החבורה, והחויב הזה הסכימו ביניהם לעשות מצוה זו בלב שלם בין לעניים בין לעשירים בלי שום הבדל. ה' ימלא שכם בעולם הזה ובעולם הבא אמן.

תשיעית יהיה מוטל על מע' ממונים הקק"י להתפשר ולהתנות עם מי שלא יהיה מוחזק בקברים ולקבל ממנו חשבון או מעות שילכו לקופת ג"ח, כי כן יותרו ונתנו אל הקופה הנ"ל מע' וועד הקק"י מרצון כל הקק"י או רובם, כדי שגם בני החבורה והקופה הנ"ל יספיקו בעד כל ההוצאות שיצטרכו בעד השדה ולגדר הקוצים והבית החיים, וכן מותר הנרות שיתורו מן המצוה יהיה אל הקופה הנ"ל. צדקתם תעמוד לעד וילך לפניכם אמן.

עשירית הסכימו מע' החבורה יצ"ו שלא יוכל שום אדם להתחיל שום קבר אלא במעמד שמש החבורה והממונים שיהיו לזמן, או א' מהם עם השמש, ויהיה להם פנקס א' שיכתבו בו סדר הקברים להיות לזכרון לפני ה' תמיד. ותנאי התנו ביניהם מע' החבורה יצ"ו שביום הקבורה יחוייבו כל בני החבורה להתעכב בלוגו ולא ילכו אנה ואנה עד אחר הקבורה. ואם א' מהם יצטרך לילך חוץ לעיר טרם שיצא יניח אחר תחתיו לכל הוצאותיו, ולא יפטר מזה בשום טענה ותואנה. ואם לא ישמור כסדר הזה מעתה הרשות נתונה אל מע' הממונים הנ"ל לשכור ולפרוע אדם א' לכל הוצאותיו. חרפת עמו יסיר ה' מעל כל הארץ³⁴ אמן.

[7ב] אחד עשר הסכימו ביניהם כל בני החבורה יצ"ו שמעתה ומעכשיו יתפרדו הכיתות כל א' במצותה, היינו כת הארגז, כת הרחיצנים, כת המקברים. ושיעמדו כל בני הכיתה לשרת במצותם המיוחדת להם, ולא יוכלו לא בני כיתות האחרות אשר לא במצותם ליכנס לפנים לעשות שום דבר, וכ"ש שלא יכנסו שום א' משאר הקק"י מבלי רשות הממונים אשר יהיו בימים ההם ובאותו זמן, אשר להם לבדם ישמעו מה שיצוו ויגזרו ואמרו ויקם להם, כדי שכל א' וא' איש על מקומו יבא בשלום.

את כל הדברים הללו קבלו עליהם כנ"ל בני החבורה יצ"ו ובחרו להם לשמש את כמ"ר צמח פורלי יצ"ו, כי אותו ראו זריז ונשכר בכל דבר הצריך אל ג"ח. והתנו שיקבל מהקופה ד' פ"פ לשנה, וזה מיד הממוני' שיהיו לזמן. גם יהיה פטור מפריעת הב' בולונייני לחדש, ועל שכמו יהיה מוטל להקהיל החבורה לשיבה, וכל דבר הצריך אל החולים והקברים והבתי חיי' וההכנסת אורחים, וכן להשתדל עם המתנחמים ולספק להם סעודת הבראה מן הקופה, וכן לשמוח בכל שמחת חתונה ומילה. יהי נועם ה' אלקינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו אמן.

ואלה שמות האנשים אשר החזיקו את בודק קופת ג"ח ועמדו לשמש לכל דבר שבקדוש'. ג' מהם בכל ג' חדשים כסדר שיעלה ויבא בגורל לט"א — הינו בחדש אייר התמ"ז לפ"ק פ'..

כמ' משה יחייא יצ"ו, כמ' שמואל אריצו יצ"ו, כמ' יצחק שמעיה יצ"ו, כמ' יחיאל שמואל סיניג' יצ"ו, כמ' שמואל פיסארו יצ"ו, כמ' טוביה ב"י סיניגאל' יצ"ו, כמ' בנימן זלמן יצ"ו, כמ' שלמה חיי' טריויס יצ"ו, כמ' זרחיה יחייא יצ"ו, כמ' יואב זלמן יצ"ו, כמ' מרדכי ריזיניאני יצ"ו, כמ' שלמה רובינו יצ"ו, כמ' שלמה אלטרס יצ"ו, כמ' יוחנן דיאינה יצ"ו, כמ' יהודה מפאנו יצ"ו, כמ' זכריה זלמן יצ"ו, כמ' משה סיניגאל' יצ"ו, כמ' יהודה יניסי יצ"ו, כמ' מתתיה בת שבע יצ"ו, כמ' יהודה אפרים סיניגא' יצ"ו, כמ' אברהם ריאטי יצ"ו, כמ' ישראל חיי' ריזיניאני יצ"ו, כמ' שבתי אלחנן פינטי יצ"ו, אלישע ב"ח יניסי יצ"ו, כמה"ח מיכאל יחייא יצ"ו, כמ' שלמה סיניגאל' יצ"ו, כמ' רפאל ב' שולם יחייא יצ"ו, כמ' יעקב פינצי יצ"ו, כמ' זבולון גאליקו יצ"ו, כמ' יחיאל מקאוה יצ"ו.

[9א] סדר זכרון נשמות הנפטרים מנוחתם בגן עדן של קק"י לוגו

ברוך דיין האמת

א. כי כל משפטיו חסד ואמת,¹ הוא אמת ותורתו אמת, ועלינו יהמו רחמיו החוסים בצילו ומברכים שמו הנקרא אמת. ועתה ישכב בשלו' וישן בשלו' עד יבא מנחם ... הזקן הנכבד כבוד מורי רבי שלמה צבע ז"ל נפטר ביום רביעי י"ג ימים לחודש טבת התי"ח סמוך ליי"ח שעות. ותהיה מנוחתו כבוד במקום קברו שהוקבר שם, כמו באמצע השורה שיש מצבת הגאון² האלופים מארי, הלא הם כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו³ וכמ"ה גדליה טראצינה זצוק"ל. ואנחנו מבני החברה יצ"ו ה' ישמרם אמן עשינו לו ציון בבנין א' קולונילו³ לראש קבר הזקן הנ"ל, כדי שיהיה לזכרון לדורות הבאים שמקבר הזקן הנ"ל ואליו יהיו ברובם בזה הספר. והאל ינחמנו ויאמר למלאך המשחית הרף ידיך שכן יהי רצון אמן.

שומרי גנוי גן עדן

ב. פתחו שערי גן עדן לאיש שהוא כמו בחור, אשר אחר רוב הייסורים וחלאים קשים מת, נפטר לעולמו בליל ד' סמוך לז' שעות ט"ו ימים לחדש ואדר שהוא י' פורים שושן, שהובא אל מנוחתו אחי וראשי היה, הלא הוא כבוד מורי רבי מרדכי ריאטי ז"ל, וישים כבוד מנוחתו סמוך לזקן הנ"ל. הרחמן הגודר פרצות יגדור הפרצה הזאת מעלינו ולא נוסף לדאבה עוד אמן כי"ר. שנת התי"ח...

גבעות עולם ממכפלה

ג. שערי גן עדן פתחו לה ואמרו לה שלו' בואה, לכבודה הזקנה מרת בילה רוסה אשת הזקן המנוח כמ"ר שלמה צבע ז"ל. נפטרה לעולמה בליל ב' סמוך לז' שעות ותקבר בקבורתה ביו' ב' פ' בחוקות י"ז לחודש אייר שנת התי"ח לפ"ק אצל הבחור כמ"ר ידידיה מארימיני, תנוח נפשה על השלו'...

[9ב] ד. ואחרי כן קבר כמ"ר אליה מאורבינו את הגערה הקטנה בתו אסתר שמה, שמתה ביו' ב' שני ימים לחדש סיון התי"ח. וקברנו אותה בין קבר של כמ"ר מרדכי ריאטי ז"ל ובין קבר של כמ' ידידיה מארימיני...

על זה היה דרה לבנו

ה. כי לקח ממנו מנחם משיב נפשנו, והוא היה אחד מבני חברתינו שג"ח. טוב לשמים וטוב לבריות, מוכתר בכתר שם טוב. ה"ה כמ"ר מנחם גאלי ז"ל. שמו מקדם היה כך ועתה בעת חליו שמו שמו אלישע. נפטר לעולמו בכי טוב בליל חמישי סמוך לב' שעות חמשה ימים

1 עפ"י תהילים כה, י.

2 ראה A. Pesaro, Cenni Storici sulla Comunità Israelitica di Lugo, Casale, 1881, pp. 330

3 colonna, עמוד אבן.

לחדש סיון התי"ח. והובא אל המנוחה ואל הנחלה ביר' חמישי סמוך לשקיעת החמה אצל הבכורה מרת בילה רוסה צבע... בסדר יברכ"ך יא"ר יש"א אשר אנחנו קורים ביום הנ"ל. ואחרי כן קבר כמ' אליה דוד לוי את הנערה הקטנה בתו חנה שמה שמתה ביר' חמישי י"ט סיון התי"ח וקברנו אותה לרגל הנערה של כמ' אליה מאורבינו...

רגלוהי דבר נש אינון ערבין ליה

ו. לאתר דמתבעי תמן מובילין יתיה,⁴ וכן קרא להזקן הנכבד כמ"ר יהודה מונטיפיורי מפיסארו אשר היה מתגורר פה בסביבות הללו ליהנות מיגיע כפיו... נפטר בשם טוב ליל חמישי סמוך לו' שעות והובא אל מנוחתו ביר' חמישי. כן ה' אלהיך יצמיח לו מנוחה אל הנחלה ואל המנוחה כי נקבר פה לוגו אצל כמ"ר מנחם גאלי... ג' ימים לחדש תמוז התי"ח...

ואחרי כן קבר כמ' משה בלאניס את בנו הקטן יצחק ברכיה שמו שנפטר ביר' ד' ויו ימים לחדש אלול התי"ח, וקברנו אותו לרגל הנערה של כמ' דוד לוי...

[10א] על האי שופרא דכלי בארעא קא בכינה⁵

ז. עטרת כל הבחורות ה"ה הכבודה הבחורה והצנועה מ' אונוריטה באר שנפטרה לעולמה בליל ד' סמוך לב' שעות, והובאה אל מנוחתה ביום ד' אצל הזקן הנ"ל... בסדר החיים ורביית וברכך ה' אלוך⁶ אשר אנחנו קורין ביר' הנז' אכ"ר.

לזאת יקרא אשה

ח. אשה יראת ה' היא תתהלל בת טובים... ומאת ה' היתה זאת כי נפטרה לעולמה הכבודה והצנועה מ' בילה סינגאליה בליל ה' הסמוך לי' שעות. הובאה אל מנוחתה ביר' ד' כ"ז ימים אלול התי"ח אצל הבחורה הנ"ל. ופרחה נשמתה בשעת הסליחות בנחת ולא בצער כמשפט החסידות והישירות. האלוף ירחם עלינו מהאבידה הזאת, ויגדורו הפרצה הגדולה הזאת מעלינו, ואליה ימציא מנוחה בשכבה בקברה, ותקיץ ותתעורר עטרה לזמן הישועה שיהיה במהרה בימינו אמן.

נוצר חסד לאלפים

ט. ...נפל ממנו רם, וכהיו' הזה, שהוא יר' ב' ח' ימים לחדש מרחשון שנת התי"ט, ניתנה לקבורה הנערה פירנה בת כמ' ישמעאל בת שבע, בטור אצל הכבודה מ' בילה הנ"ל... י. ... גם הלום ראית... ולקח מאתנו הבחור הנכבד כמ"ר משה חיים באר, והוא שמש בחברתינו שג"ת, במקום מעלת מורינו הרב שבתי באר אביו באמת ובאמונה...ג' ימים לחדש טבת התי"ט... שמו מקדם היה כמ' יחיאל...

ארץ אפים

יא. ורב חסד ואמת, הארך אפך מעלינו ובטל ממנו כל גזרות קשות ורעות, אחרי שביל

4 עפ"י סוכה נג, ע"א.

5 עפ"י ברכות ה, ע"ב.

6 עפ"י דברים ל, טו.

מש"ק יצאה נשמתה של הנערה גראציה בת המפואר כמ"ר אליעזר טריוויס סמוך לא' שעה, והובא אל מנוחתה ביר' א' י"ז ימים לחודש טבת התי"ט אצל הבחור הנ"ל...

[10] נושא עון

ועובר על פשע ... שעלה נפשו אל האלוקי' בליל א' י"א שעות כ"ג ימים לחודש שבט התי"ט. ה"ה הנער שלמה רפאל זלמן והובא אל מנוחתו ביר' א', וקברנו אותו לרגלי הנערה פירנה בת כמ' ישמעאל בת שבע בשורה בקבר בסימן ט'...

תנוח נפשה במשכבה בשלוי

יב. בצרור החיים ובמחיצת הצדקניות בגן עדן של הכבודה הזקנה המעטירה אמי מרת רוזטה ריאטי שעלתה נפשה אל האלוקי' בליל שביעי של פסח סמוך לא' שעה שנת התי"ט, ופרחה נשמתה בנחת ולא בצער כמשפט הנשים הצדקניות, בטהרה ובניקיון כפים, והובא אל מנוחתה ביר' שביעי של פסח ושמה קברו אותה אצל הנערה גראציה טריוויס...

מצלאין אנחנא ותבעין רחמי'

יג. ... כי לקח מאתנו הכבודה והצנועה מרת קאמילה טאראצינה ביר' א' סמוך לכ"א שעות והובא אל מנוחתה ביר' ב' כ"ג לחודש תמוז התי"ט, ושמה קברנו אצל הזקנה הנ"ל. יזכור אלוקים לטובה את נפשה עם נפש שרה רבקה רחל ולאה ושאר נשים צדקניות בג"ע אכ"ר.

אשת חיל מי ימצא

יד. בת נדיבי עם עושה חסד עם כל בני עמינו הקרובים והרחוקים, ועתה ברגע קטון הפסיד ממנו הכבודה הצנועה מרת ריקה סיניגאלי, אשת הבחור כמ"ר יהודה סיניגאלי יצ"ו. נפטרה לעולמה בליל א' סמוך לעלות השחר כ"ו אלול שנת התי"ט...

[11] אשה יראת ה' היא תתהלל

עטרת כל האלמונות נבכה, נבכה אנו לאובדים ולא לאבדה, כי ההיא בודאי למנוחה ואנו לאנחה. ה"ה הזקנה והחשובה והכבודה מרת חנה אשת הקצין כמהת"ר שלמה חי מיאשי ז"ל. עלתה נפשה אל האלוקי' ביר' ג' סמוך ליד שעות כ"ז ימים לחודש תשרי הת"כ.

ויפגעו בו מלאכי אלקי'

... זה הנער ששמו יעקב בן כמה"ח מיכאל יחייא, שנפטר לעולמו בליל שבת קודש סמוך ליי"א שעות בב' ימים לחודש אדר הת"כ וזא"ת התרומ"ה, אשר לוקח מאתנו בשבת הנ"ל והובא אל מנוחתו בליל מצש"ק, בשורה אצל הזקנה הנ"ל. למען יעקב הנקרא תמימן, למען תוסה ותמול על עמך בביאת הגואל במהרה בימינו אכ"ר.

הרחמן יצילנו

ממיתה שמת בה הנערה והצנועה חו"ה יחייא בת המפואר כמ' שולם יחייא, כי כפתע פתאום חבלי מיתה יבאו לה ביו' רביעי, והובא אל מנוחתה ביו' חמישי י"ד ימים לחודש אלול התכ"א וקברנו אותה אצל הזקנה הנ"ל...

ברוך כי אמת דינו

אחד מבני החברה שמת ידאג כל החברה,⁸ כך אירע בנו היו' שהוא יו' ג' י"ד ימים לחודש כסליו התכ"ב בעת שקיעת החמה, בא שמשו של הבחור המפואר כמ"ר אברהם רפאל פינצי והובא אל מנוחתו ביו' ד' בעת עלות השחר אצל הנערה הנ"ל...

[11] נפלה עטרת ראשנו

אוי נא לנו כי חטאנו, וודאי שבבעבור רעתנו נאסף הצדיק וקדוש ובקי על פה בתורה שבכתב ובעל פה, מי שכל ימיו מקומות מושבו היו בתי כנסיות ובתי מדרשות, לשבח לנורא עלילות, בתפילות וזמירות, ויום ולילה להגות בכל שם התורות וגם מדרשים ואגרות, ליחד לשוכן רוכב ערבות עם זה וזאת. גם בו בהיות לעולם ייסורין וצרות רץ במהרה בספר לקרות. ומשלם תמיד הצדקות, אהוב לשמים ולבריות, שוקל קלות כחמורות, שומר כל מיני טהרות, עד כי עלינו להרכות בהספד וקניות, כאשר הפלינו לעשות, בכבי וברמעות, אנשים ותינוקות, נשים ובנות, למי שנפשו פרוחה בנשיקה אל ה' לעלות, עם רוחו ונשמתו למנוחות ולנו הניח לאנחות, הלא הוא הבחור החסיד כמ' שלמה חי בכמהר"ר גדליה טיראצינו זצוק"ל, אשר נפטר לעולמו ביום חמישי מעט אחר חצי היו' לכ"ח מחדש סיון שנת התכ"ב... והובא אל מנוחתו, ביומו אחר ביאת שמשו, סמוך לבחור הנ"ל. יהי רצון שיזרחו ביש' אנשי' צדיקי' קדושי' וחסיד' כמותו, אשר כקטרת במיתתו הגית כפרה לבני דורו, ובין קדושי מעל' תהיה עמידתו, עד ביאת משיח צדקנו, שאז יכלו צרותינו, ונזכה לראות בעינינו, בנין בית מקדשנו, שיהיה במהרה בימינו, ובימי כל יש' אחינו אכיר.

ואחרי כן קבר כמ' שמעון ריזיניאנו את בנו הקטן רפאל שמו שנפטר ביו' ב' ליי"ב ימי' לחדש תשרי שנת התכ"ג, וקברו אותו לרגלי הנעל' הנפטר הנ"ל, אבל סמוך לו בשורה. יהי רצון שכזאת לא נראה עוד, וימיו על ימינו יוסיף בעל הרחמי' והסליחות, למען יונקי שדים שלא פשעו, וישלם מלאכו רפאל שמו לרפאת תחלואי עמו... ולצרות יאמר די לעמו. ויעצור המגפה מזה עולמו, עד בא מנחם שמו בכ"א.

ואחרי כן קבר כמ' משה אהרן מפורלי הלוי את בנו הקטן ישמעאל ברכיה שמו ביום א' לד' של חדש אדר ראשון שנת התכ"ג, וקברו אותו סמוך לקטן הנ"ל ביו' הנ"ל, יו' מספד גדול תמרורי' על קדושי' וטהורי' חסיד' וגאוני' נבוני' ודייני', שבעונותינו נפטרו בערי ויניציאה, פירארה, מודינה, אנקונה. מי שמע כזאת, אוי נא לנו על אבידות כזאת, שלא

8 עפ"י שבת קה ע"ב — קו ע"א.

9 המגיפה הקיפה ערים גדולות כויניציאה, פירארה, מודינה ואנקונה והגיעה גם למקומות קטנים. על מגיפה בלוגו בשנת ש"צ ראה ב' ריבלין, פנקס קהל קדוש לוגו י"צ, אסופות, ספר שביעי (תשנ"ג), עמ' קע; ראה גם Venezia e la Peste 1348-1798, Venezia 1980

הניחו לנו תמורות. הרחמן ישמע אל קול זעקתנו ומיתתן תהיה כפרתם, ויברך ה' לנו ולבנינו, באמור למלאך הרף ידיך... וחיי טובי יחיינו אמן.

זאת אשיב אל לבי על כן אוחיל

משמש החבורה שעליו ידאגו כל בני החבורה¹⁰ על היותו עושה הכל כדין וכשורה, והוא שנפטר אין לנו כיוצא בו תמורה, אם בהכנסת האורחים להקדש ולביתם, ולעשות להם כל מה שהיו צריכים. כשנים מן האחד טובים,¹¹ לקבץ כל החבורה לשיבת ג"ח, וגם לא הניח ידו מהיות לכנסת מעשרה ראשוני, זאת היה בו מביקר חולי עניי ועשירי, ולעשות להם כל הצרכים, ועוד אחרת מדה טובה להיות קובר מתים, ולקבץ אנשים ונשי לגמול חסדים, בקי בכל המעשים. ואחרון חביב מנחם אבלים. ויודע דעת עליון, ממה שיעשו... הזקן הנבחר כמ"ר יעקב טרייס תנצב"ה, אשר נפטר לעולמו ביר' ה' בבקר לכ"ח מחדש תמוז בין המצרי, סדר אלה מסעי בני ישראל יר' תענית ער"ח. והובא למנוחתו ביומו סמוך לאשת חיל הנ"ל קודם תפלת המנחה, בהספד והקפה, בבקוץ הקהל וכל הכבוד כפי זכותו הגדול. י"ר שתהיה שלו' מנוחתו ונוכח במהרה לראותו בבית מ"צ שיכ"א.

ואל מקומו שואף זורח הוא שם¹²

הולך אל הרים וסוכב אל צפון, סוכב סוכב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח,¹³ משום דרגלוהי דבר איניש אינו ערבין ליה,¹⁴ לאחר דמתבעי תמן מובילין יתיה, וישוב העפר על הארץ כשהיה, והרוח של הבחור כמ"ר ישראל מונדולפי מסינגיאליא נ"ע שבה אל האלקי אשר נתנה, אחר עמדו הרבה ימי' בברינגיליה¹⁵ בבית האסורי' הגם שהנכרים לפתות אותו לעבודתם היו רוצים,¹⁶ תהלה לאל שמר נפשו ככל היהודי, ואחרי צאתו עם מעט ייסורי... ומיד הלך למטה בהרבות עליו החולאים, עד שנתבקש בין העליוני, ונפטר לבית עולמו ביום ג' לחדש תשרי שנת התכ"ד בבקר, והובא אל מנוחתו ביום ההוא פה לוגו... ונקבר אצל הזקן הנ"ל ולהראות עבודתו שהיתה שלימה עם האורחי, הכ"ה [השם ברוך הוא] נתן מופת זה לנו למען נחזיק בה ותהיה לנו לעה"ב [לעולם הבא] שמורה.

הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר¹⁷

... לאשת חיל בת נדיב עם אשר בחייה כפה פרשה לענ' וגו' וחגור נתנה לכנעני, לכן עוז והדר לבושה...¹⁸ נטל מ"ט [מעשה טוב] בהכנסת שבת מבעוד יום להוסיף מקודש על החול לכבודה. בשביל זה מדה כנגד מדה,¹⁹ מנהג ב"ד עליון ותשחק ליום אחרון, הלא הוא אחרון

10 ראה הערה 8.

11 עפ"י קהלת ד, ט.

12 עפ"י קהלת א, ה.

13 בתהילים עח, לט כתוב "ויזכר כי בשר המה רוח הולך ולא ישוב".

14 עפ"י סוכה ג, ע"א.

15 לא איתרחי את המקום.

16 ניסו להשפיע עליו שימיר דתו.

17 עפ"י קהלת ג, כ.

18 עפ"י משלי לא, כ"ד.

19 עפ"י סנהדרין צ, ע"א.

של שבוע יום ש' שקראו לחדש כסליו שנת התכ"ד, שבו נפטרה לעולמה הכבודה והצנועה מרת חנה שרה פאסיליי מסיאנה, שהיתה אשת כמ' אפרים פאסיליי בעל חנות עתה במקום זה בלוגר. והובא למנוחתה ביומה...

[12א] הכל הולך אל מקום אחר²⁰

המיוחד, בין הנשמה והגוף יחד, הכל הולך לדין אל, ולפני מקום ברוך הוא, ה' אחד. ואח"כ הגוף שהיה מן העפר שב אל העפר, ותקם דבורה היא הנשמה, ותלך עם ברכ מעשיה הטובי' המאירי' קדשה, אל מקום עליון בקדושה. לפי שהיתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה, וטעמה כי טוב סחרה לא יכבה כלילה נרה, של הכבודה והזקנה מרת דבורה גאליקי, שהיתה אשת כמ' שלמה חי' גאליקי יצ"ו, שנפטרה לעולמה ליל ה' ד' לחדש שבט בד' שעות מלילה שנת התכ"ד והובאת למנוחתה ביום ה' קודם למנוחה... זכות ייסוריה וחי ענייה ותפלתה שהיתה אומרת בכוונה, תמימה וברה בפיה ולבה, תועיל לה לשכב בשלוי' ולישן בשלוי' עד יבא מנחם משמיע שלוי' שי"ר [יהי רצון] שיהיה ב"ב [במהרה בימינו] אכ"ר...

ואחרי כן קבר כמ' ישראל חי' ריזיניאנו בת א' לראש ד' ימים ללידתה, וגם כמ' שמואל טריוס בן א' לראש ד' ימים ללידתו והושמו לראש המתים סמוכים הנ"ל, האל עליון יסתירם ברום חביון, ויחיש במהרה קימת האביון, לעלות אל הר ה' בית אלקי ציון, במהרה בימינו אכ"ר רצון... ואחרי כן נקבר נער א' שילדה כאן אשה א' מארצות אשכנז לראש ב' ימים ללידתה...

ואת עליה על כלנה

בנות ישראל אל האלמנה הזאת בכינה, עטרת כל הנשים, חכמה בכל הדברים, ובפרט בכל מראות דמים. וכל אשה בראותה משונים, למשפטה ודעתה היו רצים, ומיד נותנת דת הללו כשרים, והללו טמאים... לטהר נשים לבעלים, בקיאה בכל מיני פשר הטריפים, וע"כ היה כוחה הימנה רוח תחתונים ועליונים. ה"ה הזקנה והחשובה מרת דיאנה פיסארו, אשת המנוח הזקן הנכבד כמ' יהודה פיסארו ז"ל, שנפטרה לעולמה ליל יום ב'... י"ד לחדש תמוז פ' פינחס ס' לריח נחוח אשה לה' שנת התכ"ד. והובאת למנוחתה ביומה בחצי היום. יהי רצון שכמותה ירבו בישראל, וימהר ביאת הגואל, בבנין אוריאל, עם המתים והחיים מישראל, בימינו ובימי כל צופה דברי' אלו אכ"ר.

ורבה היא על האדם

איש אשר יתן לו האלקי' עושר ונכסי' וכבוד, ואיננו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה, ולא ישליטנו האלוקים זמן רב לאכול ממנו, על זה דוה לבנו. איש טוב, בלב טוב, ועין טוב, ושכל טוב, מוצא בעיני היהודים ונכרים חן טוב, ודורש לעמו טוב, הלא לנו טוב. לומר כל דעביד רחמנא לטוב,²¹ שאולי כדי שלא יהנה מטוב, ותענוגי עה"ז דטוב, ולשמור כל צדקותיו וכל מעשה טוב, לעולם שכולו טוב. ה"ה האיש הנכבד אשר היה א' מממוני ופרנסי

20 עפ"י קהלת ג, כ.

21 עפ"י ברכות ס, ע"ב.

קק"י כמ' יהודה אליעזר טריויס ז"ל, שעלה אל האלקים, בין המצרים, זמן שמחת תחתונים ועליונים, ליל ש"ק קרוב לשני שעות של לילה, י"ט לחדש תמוז שנת התכ"ד, ס' עולת שבת בשבתו. והובא למנוחתו ביום א' בבקר אצל הזקנה הנ"ל...

עת לבכות

ביום ה' ט' באב בחצי היום שנת התכ"ד, ס' מת בארץ הזאת, על אבלות ישנה של ירושלים וחרבנה, וחדשה, על הנפטר בזמן הנז' הוה על הוה, ה"ה הזקן כמ' אברהם מפאנו ז"ל אשר היה שמש קק"י לוגו. עושה כדין וכשורה, מוסיף מחול על הקדש במהרה, מתקן מאור שבת ברוב טובה, לכן ביום הנ"ל קודם תפלת החברה קרוב ליום ששי בשבת הובא לקבורה אצל הנפ' הנ"ל. י"ר שנפשו חמצא מנוחה טובה עד שה' יעשה למען שמו הנורא שתכנה בית המקדש במהרה, ותחזור המלכות ליושנה ויחיו המתים ותקום הנבלה, ויקיצו שוכני עפר ברנה, בטל טלי אורה, עם ביאת הגואל, לעין כל ישראל, הבוטחי' בישועת האל אמן.

ואין שלטון ביום המות

בין איש בין אשה, זקן וזקנה, בחר ובתולה, מקרה א' לכל נברא... על הבחורה ... אסתר אריצו בת כמ' נתן אריצו שעלתה נפשה אל האלקי' ליל יום א' כמו ב' שעות של לילה יב' לחדש אב שנת התכ"ה...

[12 ב] עיני עיני יורדה מים

על א' מבני החבורה שכלם ידאגו עליו, וכ"ש בשביל שהיה א' מהזריז' שביניהם, ראשון לכל דבר מצוה, בפרט לצורך החבורה, פורע מיד כל מה שחוב היה, אהוב, אוהב כל בריה, קובע עיתים לתורה, נהנה מיגיע כפיו כדין וכשורה. ולכן אשריו בעה"ז וטוב לו לעה"ב. ה"ה כמו אשר אברהם מונטיפיורי שנפטר לעולמו ליל ד' בתחלת ח' שעות, בעת עשית המולד של יום א' של ר"ח אייר התכ"ה לפ"ק, ס' כלו הפך לבן טהור הוא, ²² והובא אל מנוחתו...

וגם זו רעה חולה

מא' מראשי וממוני הקק"י, גזע ישישי' ומשפחה רמה, מתולדות היעבצים שעד הנה וגם מבניו שלמים בחכמה ובכל הדברי', ואותו שאהב הנעלה גם על העליוני', הוכיחו כמעט כל ימיו ביסורי'. אם בממון אליו הגיע יותר מהתכם מכל החכמי', ואם במיתה פטירת אשתו כאלו נחרב כימיו בית עולמי', וגם מבניו אשר כל עוונות בשביל זה נמחלים, ובגופו היה לעולם חולי התחתונים. ²³ לכן יורה לישב בגן עדני' וליראות עם כל הצדיקי'. ה"ה כמ' טוביה סיניגאליי ז"ל אשר היה ראש כל המוהלים, ובימיו נושאם במנין שמו, וגם יותר רבים המצילות לאדם ממלאכי' רעי' בשביל ששמו עליו כמפחד למקטרגי', אשר נפטר לעולמו ליל ב' בתחלת ד' שעות ה' אייר התכ"ה לפ"ק ס' אחרי מות קדושי' תהיו. והובא אל

22 עפ"י ויקרא יג, יג; סנהדרין צ"ז ע"ב.

23 טהורים.

מנוחתו ביומו, בכבוד כל הקהל שעשו לו וננעלו כל החניות וביטל כל העם ממלאכתו. הרחמן למלאך ירף לו, ומהרה יושיע לעדתו. החפצי' בעין לראותו ובבנין ביתו שב"ב אכ"ר.

ועל סביבותיו שב הרוח

שמשם לוקח, מפני כי רגלוהי דבר איניש אינן ערבין ליה,²⁴ לאתר המתבעי תמן מובילין יתיה, כאשר קרה לבחור אשר היה משכמו ומעלה גבוה מכל האנשי', בקי הרבה בתורה נביאי' וכתובי', וכל המצות אליו היו ערבים. אהוב מכל ואוהב בפרט העניים, על כי הממון בעינו נחשב כהבלים. לעשות רצון גבוה מכל הגבוהים, ובפרט בהוצאות למצות בבתי כנסיות ומדרשי', ה"ה כמ' שלמה פאסיליי מפייאנו, שנפטר כאן יום ד' אחר חצות ח' לחדש אלול התכ"ה לפ"ק, ס' כי תצא מעה"ז למלחמה על אויבך מלאך המות, ונתנו ה' אלוקי' בידיך, שכאשר הוא היה נמנה בכל דבר מצוה זכה להלך לפניך צדקך, ואמר סורו סורו פנו דרך, והובא אל מנוחתו ביומו, עם כבוד הרבה כראוי לו מיהודי' שכאן יושבי', ומאורחי' ומערלים. י"ר שכן יעשה לו מן העליוני', ולנו מהרה ישלח המושיעים, יחד עם תחיית המתים, ויזכנו לראות בבנין עולמ' ב"ב אכ"ר.

קטון וגדול שם הוא

בנו הקטן של כמ' יהושע סיניגאליא, שהיה שמו מרדכי סיניגאליא, שנפטר לעולמו כמו לראש ד' חדשים ללידתו בליל ו' ב' שעות מהלילה כ"ח לחדש חשון פ' תולדות, והובא למנוחתו ביום ו' בבקר, והושם בסוף השורה שנשלמה הנ"ל י"ר שחי' טובי' וארוכי' שבק לכל בני ביתו, ויורוהו ה' בני' אחרי' להראותו, ולכל יש' עמו, עם ביאת משיחו אמן.

עת ופגע יקרה את כולם²⁵

גם לאשה טובה וזקנה בת טובים והדורה. ישרים בעיניה כל מצוה, הגיע בחלוניה הטובה מיתה... הלא שמה מרת ארסיליה גאליקו שנפטרה ליל ש"ק ב' שעות של לילה... יום א' ... כסליו תכ"ד לפ"ק...

[13 א] זכור : ב"ה הביט :²⁶

... זכור ה' מה היה לנו, במקום הזה שהיו בו חכמי' וזקני', מתורה ומחכמה מלאי', ובכל מכל כל שלמי', ובעונותינו הרבי', לקחם לו שוכן שחקי', ונשארנו בשני' אחדי', ראשי הדור והדורי פני', ממשפחות רמות וגזע ישישי', מקומות אבותיהם ממלאי', בתורה ומצות ומ"ט. הלא היו אחד כמהח"ר שלמה מפאנו הנעים, רבי של ת"ת לעניי' ועשירי', זורק מדה בתלמידים, אפי' כשפניו בלבד רואי', לפי שמראהו כמלאך האלוקי'. רוב ימיו הוציא בסיגופי' ועינויי', נוהג כל מנהגי חסידות מבני ביתו הקדמתי'. אוהב של' ורודף של' כל אנשי'. הביטה וראה את חרפתנו שבהליכתו לפירארה על הרבה דברי', משום דרגלוהי דבר

24 עפ"י סוכה גג, ע"א.

25 עפ"י קהלת ט, יא.

26 זכור ה' מה היה לנו, הביטה וראה חרפתנו.

איניש אינזן ערבי, שם השיב נפשו לאלוקי האלוקי, ללכת לנוח בגן עדני, ולנו הניח נאנחי ושווממי, דואגים ובוכים.

והשני ראש לכל הפרנסי והממוני, הזקן הישיש כמה"ר יוסף חיים אברהם יחייא רצוי ומקובל מאלוקי ואנשי, לכל דבר שבקדושה היה מן הראשוני, משמח בכל זמן לב ביתו גדולי וקטני, מעריב ומשכי בהמליכו מלך מלכי המלכי, שלו בין אדם לחבירו לעולם משים, מכבד לכל ת"ח ושכספר יודעי, ומעולם העמיד לבני ובניו בניו מלמדי, אוהב צדקות ומכניס בביתו תמיד האורחי, מאכילם ומשקם ומסביר להם פנים. לכן זכה ויזכה לאז יבקע וזרח בחשך לו אורי.²⁷ מטיב לכל ומרחם על כל המעשי, מכבד בכל מכל כל שבתות וי"ט, ישר בעיניו לקנות ולבניו מצות בדמי, בפרט פתיחת ארון הספרי. לכן יפתחו לו שערי עליוני. שקנה ש"ט קנה לעצמו²⁸ אפי' בכל מקומות הגויי, קנה לו ד"ת [דברי תורה] קנה לו חיי הע"ב בין הצדיקי. אחרי שנפטר לעולמו ביר' א' בשליש היום י' אדר ראשון תכ"ו לפ"ק ס' ראו קרא ה' בשם. והובא למנוחתו בלילו עם כל הקהל אחר הספד וקניות וכבוד הרבה והקפות שנעשו לו. והושם לרגלי כמוהר"ר יצחק ברכיה מפאנו וצוק"ל שהיה רבי שלו. ובודאי טוב לצדי' וטוב לשכנו. אבל אללי שמשער בה"כ [בית הכנסת] ובה"מ [ובית המדרש] שבתו וזקני, ומגניחם של ת"ח נערי' ובחורי'. ומי שהיה משוש לב כל נמצאי. ולבני ביתו נהפך לאבל מחולים, שכנו הקטן לא זכה שהוא יהיה בשלו נישואי. אדרבה נפלה עטרת כל ראשים. אוי נא לנו שהיה על כי גברו חטאי, ועל זה ימר לב כל דורים, וחשך לב וכל עיני. אלא זה נעשה לנו להשען לאבינו שבשמי מעוני. י"ר שזכיותיו לנו ולבניו יהיו נזכרי, והאל ישלח מהרה ראש גאולים, לקבץ כל הנדחי, לראות בגין בית עולמי, במהרה בימנו ובימי כל יש' אחי' אכ"ר.

אחרי כן קבר כמ' יהודה אצאילו בתו הקטנה שהושמה בבית הקברות באמצע. י"ר שכפרה תהיה לו ויאמר די לצרתו.

ביום טובה היה בטוב

ביום ששי חול המועד של פסח י"ח ניסן התכ"ו... מות הזקנה ותמה, טובה עם כל בני ביתה, ענייה וכבודה, שכל ימיה אכלה מיגיע כפיה. מרת יינטילה פורלי. אשריה וטוב לה שנפטרה בשם טוב, על שהיה לה לב טוב וסבלה לעולם ייסורי' המזכי' לעולם שכולו טוב. לכן בזכותה וכל הצדיקי' וצדקני' יזכנו ה' מהר' למבשר טוב א'...

ברוך דיין האמת ממית ומחיה

איך ביום רעה לגופות של הקק"י שהיו בתענית ג' של בה"כ הנהוג' אחר הפסח, יום ב' י"ב אייר תכ"ו לפ"ק פרשת בחקותי ראה שמשפטי ה'... ולקח לעולמו הבחורה אלימה פאנו, בת יחידה של כמהח"ר שלמה פאנו וצוק"ל הנ"ל, והניחה לאמה גם היא מפאנו משפחת רמה, שכולה וגלמודה. והובאת ביומה למנוחתה אצל הזקנה הנ"ל, הב"ה ירחם לה, עם כל האומה בשלוח לנו הגאולה בימנו ...

27 עפ"י תהילים קיב, ד.

28 עפ"י אבות ב, ז.

יום וימות מיום הולדו

...שהיה בידו מצות ג"ח כנגד כלם. חייט היתה אימנותו ולכן היה חותך תכריכי מעה"ז נעלם, ואח"כ טורח בכל צרכי הנפטרי' כלם, ובפרט רחיצה וטהרה בכל שלימות בעולם. בחייו סבל כל הייסורי' כלם. לכן באולי לא יראה פני גהינם, ויזכה ליהנות בשביל היותו כמעט בכל בקר מ' [מעשרה] ראשוני'... משמח חתן וכלה, ומצר בעת צרתם, ה"ה כמ"ר שמואל ישראל בת שבע שנפטר לעולמו... שעת רצון זמן שומרי' לבוקר, ד' לחדש טבת שנת תכ"ו לפ"ק...

אשרי הגבר אשר חיסרנו יה

ג"כ א' מבני החבורה שכל ימיו, נצטער על מזונותיו, ליהנות מיגיע כפיו, ונוסף על זה... קודם פטירתו הגיעו עליו יסורי' קשי', אשר עונות ממרקי'... כמ"ר נתן אריצו... י"ח לחדש ניסן שנת תכ"ו לפ"ק בח"ה של פסח...

[13 ב] ברוך כי אמת דינו

ביום שני של ראש השנה תכ"ח לפ"ק בתחלת לילו כמו ד' שעות נפטרה לעולמה אחרי הרבה ייסורי' שנסתה, הן בהליכתה בגלות עם בעלה, הן בגופה. ה"ה מרת חן טוב שמעיה בתו של כמהר"ר שבתי באר יצ"ו, וכשמה כן היתה נושאת חן בעיני כל רואה, בלי שום שינא' בלבד, וכבנות כשרות שביש' צנועה, וכן ובנות הניחה למנוחתה. שהובאת לה ביומה אחרי עשות לה כל צרכה, קצת ע"י נכרים וקצת ע"י יש"י²⁹ כדין וכשורה, עם כל הקק"י ללוייתה לקברה. הרחמן יתן לה מנוחתה שלימה, ולכל יש' תהיה כפרה, שאצל הנפט' הנ"ל הושמה. וכתובה בס', חיי' טובי' שבקה ולכלנו יזכנו במהר' לגאול' א'.

והחיי יתן אל לבו

כי אין שלטון ביום המות וקטון וגדול שם הוא, גם בחור גם בתולה זוכי מות ובלהות יבעתוהו, אבל על בחור אחד מיוחד מבני החבורה נכבד, ידאגו כל החבורה, יחד כאיש אחד, על כי לקח מהם מי שהוא ושמו אחד, בערב בוקר יום אחד. בלילות מליל מיוחד, ליל הושענה רבה שנת תכ"ח כמו ד' שעות ברגע אחד, כמ"ר מרדכי יצחק ברכיה זלמן אחרי סבול כמה יסורין בכל ימי חייו מעט ורעים, הן בטרידת מזונות הן בחלאי' וירידת מנכסיו וכמעט עוני שמכל מיתות הם רעים, ואחרי כל זאת חולי מעים הרבה ימים, עד שבו נפטר במיתת הצדיקי.³⁰ שם עליו באמת יפה ונעים, צדיק תם וישר וירא אלוקים, מוצא חן ושכל טוב בעיני אלוקי' ואנשי', נושא ונותן באמונ' אפי' עם הנכרי', קובע בכל יום ובפרט בשבת בביתו עתים, רודף מצוות ומלא מעשי' טובי'. לכן כבוד גדול עשו לו כל היהודי' כשהובא למנוחתו קודם תפלת הבקר יום הושענה הנ"ל, והושם במשכבו כמו סמוך לרגלי מרת אסתר ריזיניאנו תנצב"ה אשר בראשה יש מצבה. לאל נחלה שיגדור פרצה הזאת בעדותו וזכותו יגן עלינו, וחיי' טובי' וחתימה רבה הניח לנו ולכל יש' אחינו, ויזכה לישוב אצל הצדיקי' בגן עדננו, וישלח לנו במהרה משיח אכ"ר.

29 על-ידי ישראל, כי הנפטר בראש השנה עוסקים בו גוים.

30 עפ"י שבת קיח, יב.

אצלו קבורה בתו א' של כמ' שמואל טריוס קטנה שנפטרה בזמן שנפטר הנ"ל והובאת גם היא ביומו למנוחת עולמי'.

ויהללוהו בשערים מעשיה

מאשה א' כבודה וצנועה, משפחת ממשפחות רמה, מיראת שמים מלאה, וממצות ומ"ט [ומעשים טובים] וצדקה, לעולם בירכתי ביתה, לעשות צרכי בעלה ולכל נר ב"ה פתילה, וציצית לכל דורש לה, מבקשת לטהר אשה לבעלה, על כחמי נשי' המראות לה. ובשליחות שומרת נדה, הדלקת הנר וחלה, נעדרת מכל מדה רעה, אשת חיל אי ימצא, ורחוק מפניני' מכרה, בטח בה לב בעלה, שהוא כמהר"ר שבתאי באר רב הקהלה, ותצחק שר"ה, על כי אשת חבר היתה, לאמר בקרבה, אחרי בלותי ביסורי' הרבה ובחולאי'... היתה לי עדנ"ה,³¹ ליהנות מחיי העה"ב. ואדני זק"ן זה שקנה חכמה,³² נודע בשערים המצוייני' בהלכה,³³ זיווגו תהיה התורה, הלא שמה היתה מר"ת דולצינה באר שבשמה מתוק"ה כן היתה, במעשיה ובדבוריה עם כל בריה, שכפי זכותה נפטרה לעולמה, ליל יום ו' כמו לשעות שלשה, י"ח לחדש חשון התכ"ח לבריאה, פ' וירא. והובאת למנוחתה סמוך לשבת מלכתא, בגשמי' חולפי' על מטתה, שהכל סימן הוא טוב לה, ונקברה אחר הספד שכפי כבודה עשיתי לה, אצל הנ"ל בתה, מרת חן טוב שמעיה מצד א' ומצד אחר כבוד אבא מרי כמ"ה יוסף חיי' אברה' יחייא. י"ר שפטירתה כצדקת גרמה לדורנו כפרה, וחיי' טובי' וארוכי' לנו ולכל יש' שבקה, ויבא לנו גואל במהרה, ונוכה לבנין בית הבחירה, עם כל בני החבורה... ואחרי כן קבר כמ' ברוך אריצו ביתו א' קטנה אחר ד' ימי' ללידתה והושמה באמצע בין הקברי', ה' יכפר בעד' אמן.

ואח"כ קבר כמ' רפאל טיראצינו בנו יחידו אהוב לו הנער שמו אהרן ברכיה טיראצינו שכפי דאגה שהיה לו רבון העולמים, בהפך עה"ב [עולם הבא] ינחילו, ויזכהו לבני' אחרי'... ואח"כ קברו כמ' שמואל גאליקו וכמ' אלישע ב"ח ייניסי וכמ' מתתיה בת שבע בנותיהם קטנות מלידה ירחם ה'.

ואחרי כן קבר כמ' ראובן פיליצי בנו יחידו אהוב לו הנער שמו משה פיליצי שנפטר לעולמו ליל יום ה' י"ג שבט תכ"ח, והובא למנוחתו ביומו בין קבר כבוד אבי כמה"ר יוסף חיי' אברהם יחייא ז"ל וקבר הכבודה מרת דולצינה באר. י"ר להנחילו עה"ב ולגרם לאביו כפרה, יאמר די לצרה ויזכה לבני' אחרי' במהרה...

טוב אחרית דבר מראשיתו³⁴

אלו ייסורי' שכמו ג' שנים קודם הנפטרת שנזכיר, באו לה ייסורי' קשים הממרקי' גיד' ואיברי', וחיי העה"ב לסובלם באהבה, גורמי' כמוה שגם שראתה מיתת ג' בניה יחידים זכרי', אשר עליהם אמ' החכם אכלתי מרורות ושתייתי לענה ולא טעמתי מדה כמירור מיתת הבני.³⁵ בכל זאת לא חטאה... אלא אומרת גם את הרע כטוב נקבל מאת האלוקים, ומצפה

31 עפ"י בראשית יח, יב.

32 עפ"י משלי ד, ה.

33 עפ"י משלי לא, כג.

34 עפ"י קהלת ז, ח.

35 מרור — גרימת צער ומרירות, כמו מרור חיהם של בני ישראל במצרים.

כיום או עד יום פטירתו מזה לחי העולמי'. וכשמה הלוא כן היתה מרת חנה ריזנייאנו, אשתו שנייה של כמ' שמעון ריזנייאנו, והיא הית' ממשפח' רמה וגזע ישישי' מבני סיניגאליא בתו של כמה' רפאל זכריה סיניגאליא זצוק"ל, אשר נפטר' לעולמה ביום טובה יום פסח שני ביום ד' ט"ו אייר תכ"ח לפ"ק, והובאת למנוחתה ביום ה' אצל הנפטר הנ"ל כמ' יצחק ברכיה מרדכי זלמן ז"ל...

במקום גילה שם תהא רעדה³⁶

ביום א' של שבועות יום רביעי ... סיון התכ"ח נפטר לעולמו אחרי ייסורי' הוא ג"כ סובלו חדשי' הרבה קודם פטירתו, עד שכמעט לא היה בו יותר דמות גופו. ה"ה הנער מנחם שלמה סיניגאליה, בנו יחידו של כמ' יהושע סיניגאליא, אשר לא נמצא במיתתו, שהיה בעיר אנקונה לנישואי כמ' ברוך אחיו יצ"ו, ומשום דמזליה חזי, שם בליל שבוע' אמ' שקראוהו בחלום במקום גילה וכו' כנ"ל, והובא למנוחתו ביומו אצל דודתו מרת חנה הנ"ל. ולאל נחלה, שיאמ' לצרת אביו די, ויזכהו לבני' אחרי' אמן.

ואח"כ לכמ' שמואל טריויס ביום חזרתו מאנקונה עם חבורת חתן הנ"ל, כסמוך נפטרה בתו הקטנה מחדשי' מועטי', והובאת למנוחתה ביומה יום ד', י"ד לחדש תמוז התכ"ח, והושמה נקברה אצל הנע' הנ"ל לרגליו. י"ר שזאת תהיה לאביו כפרות וחי' לו ולנו אמן.

[14א] שמחה לתוגה נהפכה

בליל יום ראשון של סוכות שנת תכ"ט נפטר לעולמו, גודע בשערי' שמו, וכגבור יפה כחו, מראהו נאה וכן תארו, בנו של כמ' שלמה סיניגאליא ובכורו, הנער טוביה אברהם סיניגאליא שמו. וביומו היה לו שכרו שהובא למנוחתו בשורה אצל הנפטר' הנ"ל. יהי רצון שתחזור בשמחה למקומה, שנוכה עם כל יש' לראותו במהרה וכל שבטי עמו יש' בתחיה, ויאמר די לזו צרה, ומבשר לנו כפרה, ובא לציץ הגאולה...

בטח בה לב בעלה

על אשתו השנייה של כמ' רפאל חזקיה טיראצינו בת טובים ועיקרת ביתו, וממעשה ידיה היו חי' כל בני ביתו מלבד אהבתה לו, כאשר סיפרה בעת פטירתה לו, ועליו נאמ' אין האשה מתה אלא לבעלה לו, כפי שגם היתה צופיה הליכות ביתו ולחם עצלות לא היתה מאכלו. ה"ה שמה מר"ת דולצה טיראצינו שנפטר' לעולמה אחר כמו י' ימי' אחר לידתה בת, ביום ג' עת אמירת שומרי' לבוקר בבית הכנסת ד' טבת תכ"ט לפ"ק, והובאת למנוחתה באותה שעה ממש ביום ד' שלאחריו, אצל הנפטר' הנ"ל...

ורחוק מפנינים מכרה

אשתו שנייה של כמ' משה מונטיפיורי, בת נדיבי' וגזע ישישי, אשר היתה כאנית סוחר'... על בעלה בנותיה ובנים, מיגיע כפיה שעושה לילות וימים, יראת שמים ומשכמת לבית הכנס' בבקרי', משתדלת בכל עוז שכן יעשו הבנים, מצטערת וצועקת לשלחם לבקר

מדרשי', הגם שענייה היתה ועוד לה ייסורי', היתה צדקנית ואוהבת מעשי' טובים, ולפי שהיתה צריכה ליטול ולא נטלה מעשירי', זכתה לפרנס פעמי' משלה אחרי', ולעשות לה מרבדים, ולבתה הגדולה שכל חפצה להשיאה לכבוד אלקי' ואנשי',... בקשה עד רגע פטירתה מעליהם העומדי', וכן השתדלו עם אחרי' ובעזרת האל השומע תאות עניי' ויושב ומזווג וזוגים, נעשה הזיווג קודם שילבישוה ויוליכוה להבח", הלא היתה שמה מרת אסתר צפורה מונטיפיורי שנפטרה לעולמה ביום ב' עת שמירת שומרי' לבקר באותה שעה שהיתה נהוגה לילך בב"ה כ"ז טבת תכ"ט לפ"ק, והובאת למנוחתה ביומה אחר מנחת תענית ער"ח אצל נפטרת הנ"ל...

תנו לה מפרי ידיה

לחסידה הנפטרת זקנה וטובה, סבלי מרה בקרבה, סבלנית מכל צרה, ודוממת בלשונה, מיסורי' באחרית ימיה בקרבה מלאה, ועל הכל מדה טובה היתה בה, שהיתה מקבלת שבת בעוד יומה, לכן מן השמים מפרי ידיה נתנו לה, שנפטרה ביום ו' קודם התפילה יום י"ד אדר ראשון תכ"ט לפ"ק, והובאת למנוחתה קודם שבת מלכתא, ליתן לה שכרה ביומה, הלא היתה מר"ת קאמילה יינסי'...

צופיה הליכות ביתה

ולחם עצלות לא תאכל, כמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה. לאשה הכבודה, אשת חיל לנודע בשערים בעלה, שכלבו היה יכול לבטוח בה, ששכל לא היתה חסירה מחוץ לביתה, וטרף לנערותיה. וחוגרת בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה. ושמה היה מרת מ"ט [מזל טוב] אסתר סיניגאליא אשת כמה"ח דוד אברהם שנפטרה לעולמה בקדרותא דצפרא³⁷ יום ו' י"ב ואדר התכ"ט, יום נישואי' מג' זיווגים. ואח"כ ביום ראשון פורים סימן טוב לתגמולי מעשי' טובים, שמעט חיבוט קברים היה לה, והובאת למנוחתה ביומה, קודם שבת מלכתא...

עת ללדת ועת למות

כמו כן היה בעוונותינו הרבי' מבחורה אחת צנועה ומשכלת בת טובים ורודפת למצות ומעשי' טובי', ובפרט צדקנית לעניי'. משכמת להתפלל בימי הכניסה לעזרת נשי', מדרכת בעלה לבתי מדרשים, מכבדת ושומעת לקול הורים, מוצאת חן ושכל טוב בעיני אלוקי' ונשי', הלא היתה מרת יוכבד סיניגאליא אשת כמ' משה סיניגאליא, כמו מבת י"ח שנים, שביום שבת קודש כ"ט תמוז התכ"ט אחר שילדה בת, יצתה גם האם מבטנה לחוץ, ומיד השיגוה בלהות מות כשמעתה זאת מפי המילדת, ופרחה נשמתה, בלי שיוכלו לסייעה. וגם זו רעה חולה אשר לא היה במקום אלא ליריד סיניגאליא אביה כמ' שמעיה יחיאי, בקי בהרבה מיני רפואה, אלא שיום הגזרה אמת היתה החריצות לשקר נהיה. המקום ברחמיו יאמר לצרות די ולא יהיה עוד לבנות יש' כזאת, אלא במהרה יראנו נפלאות... והובאת למנוחתה ביום ראשון ער"ח אב בין המיציר' ...

[14 ב] כמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה

להכבודה והצנועה אשר ממשפחת רמים מריג'ו היתה מנעוריה מגודלת כבת מלכה, מכל מגדי' מאכלה ואעפ"י שהרבה שנים אחרי נישואיה עם בעלה, מקרי הזמן נהפכו עליה, הכל

בסבר פנים יפות קבלה, ומברכת תמיד על הרעה כעל הטובה,³⁷ ובפרט על היסורי' של עולם נסתה בגופה, עושה צדקה בכל עת יותר מכדי יכולתה, צופיה תמיד הליכות ביתה, ולחם עצלות לא היתה מאכלה אבל גם ממעשי' ידיה היתה מפרנסת שבכל מכל כל שלימה היתה, הלא היתה מרת גראציה יחייא אשת כמ' שולם יחייא, שנפטרה לעולמה בליל ש"ק, מקושטת מבגדי שבת ככלה, ומיתתה היתה כבנשיקה, בשני שעות של לילה, "לחדש טבת הת"ל...

פיה פתחה בחכמה ודורת חסד על לשונה

של נערה אחת בת זקונים ויעלת חן, טובה ותמה, ועולמה ביסורין בחייה ראתה, עד שלא נשאר לה כמעט אלא ליהנות בעה"ב. יען שבחוליה פיה לא פסקה... לומר פסוקי' ובקשה באשר שכלית היתה, וכאשה גדולה חכמה, צדקנית ומלאה מכל מדה טובה. הנערה אסתר נחמה יחייא בת כמ' שמעיה שנפטרה לעולמה ביום ב' לחדש טבת כ"ב לחדש הת"ל והובאת למנוחתה ביומה, אצל הנפטרת הנ"ל האמצעית בינה לבין יוכבד הנ"ל אחותה. המקום יאמר די לצרה, ויגדור בה הפרצה, וירחם על אביה ואמה החולה, וחי' ארוכי' לכולנו שבקה, אכ"ר.

ואח"כ קבר כמה"ח דוד טריויס בנו הקטן אליעזר יהודה. י"ר שיהיה לכל אחד כפרה ויצמיח לנו ישועה במהרה.

ואח"כ קבר כמ' יהודה קאזה בתו הגדולה מלכה רבקה, רחום ירחם על רחומיו ואהוביו אכ"ר.

ממרחק תביא לחמה

זקנה אחת אלמנה חסידה וצנועה בת טובי' וענייה, רוב מאכלה היה מיגיע כפה, מכל מיני רפואה בקיאה, בבית הכנסת מנשי' ראשונה, מראשית צפתה אחריתה, להכין תכריכי' ומעות להוציא בכל הצריך לה לקבורה, ונרות הניחה לכל חבורה, בחייה מכל מיני יסורי' סבלה, הלא היתה מר"ת לאה פניצי שנפטרה לעולמה בליל יום א' ט"ו טבת תל"א והובאת למנוחתה ביומה....

כי כל ביתה לבוש שנים

הרבה שחייתה סמוך למאה זקנה ואלמנה, אשר היתה אשה למהר"ר גדליה טיראצינו ראש וקצין הקהלה, ועליה גלגל חזרה, מעושר גדול בבחורות, סוף ימיה ענייה וממשפחת רמים היתה, וכל מיני צרות וייסורי' כמעט שבעולם סבלה, מיתת בניה וכלותיה ומהר"ר בעלה, וכשהיתה יכולה צדקנית הרבה היתה, וגם ברוב ענייה, הכינה צדה לברכה, תכריכי' הצריכות לה, הלא היתה מרת בילינה טיראצינה שנפטרה לעולמה סמוך לשבת קודש בליל יום ה' ד' לחדש שבט תל"א, והובאת למנוחתה ביומה אצל הנפ' הנ"ל. המלאך יאמ' די ויגאלנו כב"א.

ואח"כ קבר כמה"ח דוד טריויס בתו הקטנה שמתה בלילה פתע...

37 בחושן של השחר — מופיע בזוהר, פרשת וישלח, על הפסוק 'שלחני כי עלה השחר'.

38 עפ"י ברכות נד, ע"א.

מרבדים עשתה לה שש וארגמן לבושה

היתה לבחורה, בת עשרי' שנה, נאווה והדורה, טובה וחסידה, מתפללת בכל יום תפלתה בכוונה, להנות מעה³⁹ ממותר לה, ואחרי כל זאת באו ייסורי' בחלונה משך ט' חדשי' על מטתה, וקבלה אותם באהבה... הבחורה מרת רחל לאה פינצי בת כמ' יוסף פינצי שלא קפח הב"ה שכרה, אלא לקח נפשה בליל יום ו' סמוך ליום עת רצון יום שני של פסח תל"א, שבין יום טוב וסמוך לשבת חיבוט הקבר לא היה⁴⁰ אולי לה, והובאת למנוחתה ביומה, אצל הנפטר הג"ל. המקום יתן לה מנוחה ולנו...

כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון

מזקנה א' טובה וחסידה, בכל יום הכניסה, משכמת לב"ה היתה, ומזרות בת בנו ג"כ. בכל יום היתה עושה לעניי', בעת צורכם מלווה ועושה להם תמיד צדקה, בידיה ממש ובכל לבה, מנעוריה מלמדת לנערי' אלפא ביתא, בטוב ימיה נפטר לעולמו בעלה, ואחרי ייסורי' ג"כ אחרי' שהיו לה, נפטר' לעולמה. ה"ה מרת אסתר טריויס ביום ב' בין המצרים כ"א תמוז תל"א, והובאת למנוחתה ביומה אחר תפלת מנחה... ואח"כ קבר כמ' משה אהרן פורלי בנו יחידו החביב מאד לו אשר היה שמו שמואל פורלי...

[15 א] וביום כפור יחתמון

מי יחיה ומי ימות, ולכן עלה מות בחלונה, של אשה אחת צנועה וטובה, הרה מכמו ח' חדשי' היתה, ובעוונות מת הולד או ולדה בקרבה עמה, אלא שזכות גדול היתה לה, שעשתה התענית כתיקונו וכמצות התורה, ובליילה מוצאי י"ב הג"ל, מיד אחר צאת הכוכבי' בהתחילה לאכול אחזו לה בלהות מות, ובפחות מחצי שעה נפטרה לעולמה, הלא היתה שמה מר"ת אסתר קוצי ממנוטובה, אשת כמ' דוד קוצי, והובאת למנוחתה ביומה יום ג' שנת התל"ב, סמוכה לקבר הג"ל. המקום ירחמה, ולבת שהניחה... ואח"כ קבר כמה"ח יהודה אצאילו בתו יחידתו שהיה לו קטנה... ואח"כ קבר כמ' ראובן פיליצי בנו יצחק בנימין פיליצי ביום א' י"ט טבת תל"ב...

כל ימי חייה

גמלה טוב ולא רע לבעלה, ולכל מבקשי טובתה, בהיותה כיונה פותה תמה... רודפת מצות בכל כחה, ואחרי ייסורי' שהיו לה בגופה, נפטרה לעולמה בליל יום ב' כ' לחדש טבת תל"ב, והובאת למנוחתה ביומה, מר"ת מלכה אסתר חוה גאליק, אשת כמ' יצחק רפאל גאליק, אצל הנער הג"ל. האל יתן לה בעה"ב מחמדה ויוזכה ויזכנו לתחיה במהרה בגאולת כל האומה בימינו במהרה אכ"ר. ואח"כ קבר כמ' שלמה קוצי בנו יחידו שהיה לו בתוך חדש לידתו. כפרה יהיה לאביו ומשפחתו...

הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובי⁴⁰

מצרה פתאומית ומיתה פגיעית אשר בעוונותינו הרבי' עלתה בחלוננו באה בארמונותינו

39 יסורים שלאחר המוות, המכות שמכים מלאכי חבלה את גוף האדם בקבר אחרי מותו.

40 עפ"י איכה א, יב.

ואחזה וחבקה בעטרת ראשינו, בכור וגדול מאחינו, חכם בכל החכמות, ובקי בכל מילי דעולמיי, אשר אליו כל דברי קשות באות, ומרפא לכל דבר היו ידיו ורגליו ורעיוניו ודבריו מביאות, הן בישראל הן באומות, ומנפשות וממונות עשה בחייו הרבה הצלות, במקום הזה ובשאר מדינות, ראש מבני חבורת גמילות חסדים, ותחת אביו ז"ל במספר הממונים, מוהל בקי וראש למוהלים, אשר הרבה עשה ומל בעודו בחיים, ממונה גבאי מכל קופות א"י וירושלים תוב"ב,⁴¹ מאותם החכמים, אוהב מצות והעניים, וצדקה לכל היו ידיו נותנים, עושה ומעשה לאחריו, והרבה הוציא וטרח בעצמו להשיא בתולות לחתנים, הולך לשיבות וקובע תורה לעתים, בפרט אחר חצות לילה בעת רצון בעליונים, ומחיל אל חיל היה הולך בחבורת לבוקר שומרים. בהיות עם בנו כמעט בכל יום מ' הראשונים, ששכר נוטלים כנגד כל אחריה⁴² באי' וכל ימיו סבל ייסורי' קשים, וחלאי' נאמני', הן בגופו הן במיתת בנותיו ובנים, אשר כלם כפרה לעוונות גורמים, להביאו לחיי עולמים, אחר שיצתה נשמתו ברגע כמעט בנשיקת ממ"ה⁴³ בלי עת, אלא לומר חטאתי עויתי פשעתי, שמע ישראל ה' הוא האלקים. וזכותו גרמה לו שאיקלע לכאן אחד מהחכמי', בנו של כמהר"ר פלטיה מונציליסי ראש הדרשני', אשר הרחיצו והשכיבו והספידו בבית הכנס' בעדת ישרי', בזכירתו קצת ממעשיו הטובים והתמימים, ה"ה כמ"ר יהודה יחיאל עזריאל שמעיה יחיאל ז"ל, שנפטר לעולמו בליל יום ב' כמו ח' שעות י' אדר ראשון שנת תל"ב, והובא למנוחתו ביומו אחרי תפלת מנחה עם כל הקק", והושם בבית הקברות בגופו ממש בארץ, רחוק מקום קבר א' מכמה"ר יוסף חיי' אבינו זלה"ה הנ"ל הג"ל...

בת פלוני לפלוני⁴⁴

כשם שהגיעה למולו כך הלכה אצלו, אחרי ז' ימים ... בת ת"ח וגדול בעירו, סבלנית מכל וכל לאהבתו, בעלת מצות ומעשי' טובי', בפרט צדקה לעניים, משתדלת לעשות פתילות לנרות האלקים, מתמדת בימי הכניסה לב"ה וכ"ש בשבתות וי"ט, אם לא בשביל חולאים נאמני' שבחייה באו לה מכל מינים, אשר כלם כפרה לעוונות גורמים. הלא היא אשת נעורים לבעלה הנעים מר"ת מלכה דבורה יחיאל תנצב"ה, שנפטרה לעולמה בין השמשות של מוצאי ש"ק במעמד אנשי' ונשי' ט"ו ויו' אדר ראשון שנת תל"ב, והובאת למנוחתה ביום א' סמוך לבעלה הנ"ל בכבוד כראוי לה...

ימי שנתינו בהם שבעים שנה⁴⁵

מעט יותר מאלו היה זקן ונשוא פנים, שוחט כמעט כל ימיו, בפרט [.] ערפות וצפרים, ושנים משניו היה חזן מחבורת לבוקר שומרי', בקולו משורר בפרט בשבתות וי"ט, והרבה מימיו היה כב"ה מ' ראשוני', אוהב מצות וגומל חסדי', לחיי ולמתי', ראש ותמיד לרחיצת הנפטרים, ולהליבש בכבוד לאותם הגופים, ע"כ זכה לכל הצריך לו במעמד חברי', הלא

41 תבנה ותכונן במהרה בימינו; ראה ד' קארפי, פעולת 'ק"ק איטליאני' שכווניציאה למען עניי ארץ ישראל בשנים של-תצג, ת"א תשל"ט.

42 עפ"י ברכות מ"ז, ע"ב.

43 ממלאך המוות.

44 עפ"י סוטה ב.

45 עפ"י תהילים צ, י'.

הוא הזקן כמ"ר שלמה חיים גאליקו ז"ל, שנפטר לעולמו אחרי הרבה ייסורי שהיו לו ביום ד' בהשכמה י"ט אדר ראשון תל"ב והובא למנוחתו...

[15 ב] וזכור את בוראיך בימי בחורותיך⁴⁶

יען כי אין שלטון ביום המות... הבחור כמ"ר משה חיים שלמה פאנו כמו בן י"ו שנה, חריף ויפה תואר ובעל שכל, אשר נפטר לעולמו ביום ב' כ"ד ניסן שנת תל"ב. הקב"ה יגדור את הפרצה הזאת ויזכהו לגן עדן עם הצדיק אמן.

זאת ועוד אחרת

הגיעה ושלטה על בחור אחד גדול מבנים, אשר כמעט חצי ימיו היה מדוכה ביסורי, אשר עוונות מכפרים, בלי ערמה ומרמה בלבו, ואהבת כל בו, אוהב ולומד תורתו, אשר שם האל בקרבו, ובכל זה נפטר לעולמו, יום ש"ק י"ז אייר לשנת תל"ב. ה"ה הבחור כמ"ר משה דוד ישראל יחייא. רוח ה' תניחהו בג"ע, וירחם עליו ויכפר על אביו ועל משפחתו ועל כל ישראל. ונזכה לראותו בתחיית המתים אחר ביאת הגואל במהרה יהיה אמן.

ואח"כ קבר כמ' מרדכי פינצי בתו יחידה קטנה שהיתה לו. כפרה תהיה. ויזכהו מזכרי תחת זו אכ"ר...

וכמ' שמואל טריויס קבר הנער יהודה חיים משה טריויס בחור נאה וטוב. ירחם ה' על אביו וכל יש'.

חבל על דאבדין, נשכבה בבשתנו ותכסנו כלמתנו, ולא משתכחין⁴⁷

כי לה' אלקינו חטאנו אנחנו ואבותינו, בהסיר ממנו עטרת ראשנו משמח אלקי' ואנשים, מקיץ רדומים, ראש המשורר, משים לילות כימי, אוהב צדקות ועניי, מכניס אורחי, אחד וראש מחבורת גמילות חסדים, לחיי' ולמתי, לעניי' ולעשירי, בכנסת בקר וערב מן הראשוני, ובפרט בלבקר שומרים, ובישיבה לעולם עם החברה ולכל דבר מצוה מן הראשוני, אוהב ונחמד מעליוני ותחתוני, וגם שם טוב הניח בין הגויים, בשביל משאו ומתנו באמוני, אוהב התורה ומלמד לתלמידיו, מקבל בביתו יתומים, רודף שלו' בין האנשי, וחליו היה חולי הצדיק' בחולי מעים ויסורי המכפר' עונות וחטאי, הלא הוא כמהח"ר דוד שמעון טריויס זצ"ל שנפטר לעולמו ליל יום ג' אחר חצות לילה כ"ז תשרי שנת תל"ג, והובא למנוחתו ביום אחר הספד שנעשה לו. וגם תוך ז' ימי נעשה לו בב"ה הספד אחד וקניות לכבודו. והושם בקברו לרגלי אביו כמ' יהודה אליעזר טריויס הנז' למעלה למעלה...

עת לבכות ועת לשחוק

מפטירת זקן אחר, אלקי' ואנשים, שנפטר לעולמו ביום ב' ד' חשון תל"ג, והובא למנוחתו ביום סמוך לנער' ונערות הנ"ל. ה"ה כמ"ר מרדכי ייניסי. כפרה תהיה לו ולמשפחתו וישיבהו לעבודתו אמן...

46 עפ"י קהלת י"ב, א.

47 עפ"י ירמיה כ, יא; ירמיה כג, מ'.

זו לן דמייתנין הי תורה והי מצוה דמגנו עלן וזי לן דמייתנין⁴⁸

ואי תורה ואי מצוה ובטלי' מינן, ועוד כמה וכמה ייסורין אשר עליו ועלינו היו מכפרי', מלא כל גופו מהם מנעורי', בין מבחוץ בין מבפנים, ולעולם מקבלם בסבר פנים, ובאהבה ובלב שלם נגד אבינו שבמרומים ובאפס כוחותיו מכריח עצמו להיות עם החבירי' לכל דבר מצוה וקדושה, אפי' מן הראשוני'. ורוב ימיו שימש גדולי תלמידי חכמי', ובתקפו היה במנין הדרשני', דורש טוב ודובר שלומי', בזכרון טוב ולשון מדברת גדולי', יודע מעט מכל חכמה שבעולמים, בקי בדיני', ובמשא ומתן של אנשי', ובשכל טוב מכון לאמת דברי', ישר ונאמן אוהב צדקות ועניי' מכניס אורח' ומחבורת גמילות חסדי', ובכל ימיו לא נהנה אפי' מאצבע שבקטני', לא מקלות ראש ושמחה אשר לערוה מרגילים, ולא ממאכלות אפי' המותר'. הלא הוא כמהח"ר שלמה אליעזר אברהם יחיאי וצ"ל שנפטר לעולמו כמו מבין שלשים לבלי כח ובלא בשר עליו לתולעי', אלא עצמות הדקות והיבשות, בליל יום ה' בתחלת הלילה במעמד אוהבי' וחברי' ורוב הקק"י, ארבעי' יום לספירת העומר, כ"ו לחדש אייר שנת תל"ג. בנו של כמה"ר שמעיה אחי הנ"ל, והובא למנוחתו ביומו אחרי ההספד, שבתוכו נתן לו המוריני תואר חכם נאה לו, והושם בקברו יפה, עצמו על העפר, סמוך לאמו מרת מלכה הנ"ל. הזה זכות גדול לו סמוך לאביו ואמו, וכן יהיה רצון וזכותו יגן ג"כ עלינו במיתת הצדיקי' המכפרת ויגדור הפרצה וחיי' ארוכי' שבק לכל יש' א'.

סמוך לכמ"ר מרדכי יניסי הנ"ל

הושם מרת יודיטה דבורה אשת כמ"ר שמואל בת שבע ז"ל, שנפטרה לעולמה ליל יום ב', ראשון של סוכו" ט"ו תשרי תל"ד אחרי ייסורי' שסבלה מעוני וחולאי' במותה, כפרה תהיה לה מיתתה ולכל בני ביתה א'.

קטון שם הוא

בנו של כמ' ישראל חיי' ריזיניאנו, נער מבין כמו י' שנים, משכים בכל בקר כמעט מהראשונים, לומר ברכות לשוכן מעוני'. טוב לבריות ולאוקי', וכנער סבל הרבה חולאי', עד אין בו בשר לתולעי', שנפטר לעולמו יום ה' ח"ה של סוכות י"ח תשרי תל"ד, הלא הלא שמו... ברכיה אברהם ריזיניאנו, כפרה יהיה לאביו אמן.

[16] ...הכבודה אשר עליה נאמר ואשה בכל אלה לא מצאתי, מלאה מכל מעשים טובים, יקרה מפנינים, אשר בה לב בעלה ובניה בוטחים, יען שכל ימי חייה מזכותה היו גמולים. דרשה צמר לעשות ציצית לכאן ולעיר פיראר' גם מפשתיים, ותעש בחפץ ולהכשיר לעולם הטליתות לעשירי' ולעניי'. ותקם בעוד לילה לתת לקונה תושבחות ושיירים, ולהקי' בעלה ובניה לבית הכנסת לתפלה ולבקר שומרי'. ידיה שלחה בכישור וכפיה תמכו פלך לעשות ציצית וגם מה שצריך לבתים. כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביו לעולם ובפרט לאורחים. נודע בעלה למעלה בשערים, בשבתו אצל זקני' ומלאכי' עזו והדר לבושה ממצות ומעשי' טובים. ע"כ תשחק בין הצדקניות וצדיקים. פיה לעולם היתה פותחת בחכמה ובמזמורים. ותורת חסד על לשונה מקרא משנה שבכל שבוע מסודרים, וכל בקשות ותפילות ופיטטים ואשמורת הבקר ופסוקים, היו בפיה שגורים. צופיה הליכות ביתה

ולהכשיר הבשר גם לאחרים, ולחם עצלות לא תאכל, שלעולם היתה עושה פתילות לנרות... שרוב ימיה היו בתעניות וסגופים. רבות בנות הלכו בתולות לבעלים, בשביל מתנותיה שהיתה עושה ומעשה לאחרים. והיא עלתה על כלנה לעולם במצות מהראשונים. שקר החן והבל אעפ"י שהיתה מהיפי". אשה יראת ה' כמוה היא תתהלל שלכן היו לה מבניה חבירי רבנים, תנו לה מפרי ידיה שלעולם עשתה בהם טובה לחיים ולמתים. ויהללו בשערי מעשיה שהיתה לבית הכנסת מהראשונים וערכה בתיבתה כל הצריך לה אחרי פטירתה לחי העולמים, גם לתת צדקה לעניים, ונרות להדליק לה בשבעת ימים, ואחרי שסבלה כימיה מכל מין ייסורים, הן בגופה הן מפטירת בעלה וקרוביה ובנים, עלתה למעלה כבנשיקה מחי העולמים, כליל יום ב' ט"ו שבט תל"ד לאילנות ראש שנים. הזקנה והכבודה מר"ת גיינטילה רבקה יחייא סיניגאליא, והובאת למנוחתה ביומה אחרי הספד וכבוד גדול והקפות שנעשו לה, והושמה במקומה המוכן מקדם לה באמצע ובין כמה"ר בעלה ובכורה הנ"ל כמ' שמעיה בנה, ולבני בנים הניחה...

והחי יתן אל לבו⁴⁹

לקיים דברי חז"ל על פסוק בבקר זרע וזרעך ולערב אל תנח ידיך.⁵⁰ נשא אשה בילדותו ישא אש' בוקנותו.⁵¹ ואל יאמר לכשאפנה אקח שמא לא תפנה.⁵² וכמו כן אירע לאיש אשר נפטרה לו זוגתו מרת אסתר קוצי הנ"ל, שני' עברו ועדיין לא לקח אחרת וה' לקחו לו כפרה תהיה לו. בודאי יען אשר היה משורר בבית הכנסת דברי' של קדושה, ואוהב מצות שבתורה, אומר תפלות בכוונה, נהנה מיגיע כפיו ה"ה כמ"ר דוד קוצי שנפטר לעולמו ליל מש"ק ר"ח אייר תל"ד, והובא למנוחתו ביומו אצל הנער ריזניאנו הנ"ל. יהי ה' עם בתו הנשארה לו, ועם אחיו ואמו, אכ"ר. ואח"כ קבר אליה מאורבינו הנער' איסבילה אורבינו יום ה' י' סיון תל"ד. ירחם ה' עליה ועלינו.

בטח בה לב בעלה

על הנפטרת הזאת אשר היתה עושה בחפץ כפיה וכאניות סוחר ממעשה ידיה, ממרחק מביאת לחמה, ותקם בעוד לילה, ליהנות מיגיע כפיה. משכמת לבית הכנסת בעתי' ידועי', בתענית ער"ח וסיגופים, ברה מבחורין ומבפנים, צנועה ומשכלת בין הנשי', ה"ה מרת רוסה פורלי, אשת כמ' צמח פורלי, שנפטרה לעולמה ליל ד' י' סיון תל"ד, כפרה תהיה לבעלה ולבניה ומנוחה לה, והובאת למנוחתה ביומה והושמה אצל הנפט' הנ"ל...

עוז והדר לבושה

של הכבודה הנפטרת אשר היתה בראשונה אשת כמה"ר אברה' באר וצוק"ל, ואחרי פטירתו היתה מלמדת תינוקות וזכרים ונקבות בפיסארו, אחרי כן נשאת לכמ' שולם יחייא יצ"ו ומשרתת לבעלה כהוגן הראוי לה, חכמה ברוב מיני רפואה, ממשפחת רמה, אחות כמהר"ר

49 עפ"י קהלת ז, ב.

50 עפ"י קהלת יא, ו.

51 עפ"י יבמות סב ע"ב. מדרש בראשית רבא סא, ו-ג; קהלת רבא יא, י'.

52 עפ"י אבות ב, ד ('אל תאמר לכשאפנה אשנה, שמא לא תפנה')

שכתי באר שהלך לירושלים תוב"ב. והובאת למנוחתה ביומה, ה"ה מרת לאורה יחייא באר אצל הנפטר הנ"ל מנוחה תהיה לה א' עם הצדקניות בג"ע. וזה היה ביום ה' כ"ד סיון תל"ד לפ"ק, כפרה תהיה לבעלה ולבניה אכ"ר.

[16 ב] ושמן על ראשך לא יחסר⁵³

... הנפטר הזה אשר היה שמש של בית הכנסת ושל מאור, ראשון לכל דבר במע' שבקדוש, משכים לשומרי' לבקר ומעריב למנחה וערבית, מזרז עצמו ולאחרים, משתתף עם הציבור לכל הדברים, משרת הקק"י ומכבד בית הכנסת כהוגן וכשורים, מדליק הנרות בזירוז ערב ובקר וערבי שבתות וימים טובים, ה"ה כמ"ר משה מונטיפיורי שנפטר לעולמו ליל ז' ט"ו אב תל"ד והובא למנוחתו...

כפה פרשה לעני

הנפטר הזאת זריזה בכל צרכי ביתה, מזרזת לכנה בזמן אשר היה לה, לכנסת לברך לבוראה, וגם לכל דבר מצוה לבעלה, אוהבת לעניים כבני ביתה, וגומלת חסדים לכל הצריך לה, מדלקת נרות בבית הכנסת לכפרתה, ה"ה מרת לאה ריזיניאנה שנפטרה לעולמה יום א' ר"ח אלול אחרי הרבה ייסורין שהיו לה, והובאת למנוחתה ביומה שנת תל"ד. כפרה תהיה לה אצל הנפטר הנ"ל.

ואח"כ קבר כמ' דוד פאנו בתו כרוניטה ו' אלול תל"ד...

ואח"כ קבר מרת גיינטילה ריאטי בתו בין אחרות דיאנה טובה וחנונה ביום ז' אלול הנ"ל והושמה אצל הנ"ל.

ואח"כ קבר כמ' ראובן פיליצי בתו אחת חנה ביום א' תשרי תל"ה ונקברה אצל הנ"ל, כפרה תהיה לב"ב.

ואח"כ קבר כמ' משה סינגאליא בתו א' שנפטרה בחניקה, כפרה תהיה לאביו ולאמה, אכ"ר.

אמנם על שלשה דברים

יסודי עולם מיוסדי' על התורה ועל העבודה ועל ג"ח, ברוך משלם שכר טוב לג"ח, ובפרט לאחד מיוחד מבני חבורת ג"ח, שנפטר ועליו ידאגו כל החברים, אשר היה עושה מצותו כהוגן וכשורים, זריז ומהיר לכל צורכי ג"ח, משתדל בכל עוז על צורכי העניים, אהוב ונחמד בעיני אלקי' ואנשים, מיגיע כפיו היה אוכל בלי תענוגים, מסגף עצמו לגדל בנו לתלמודים, ה"ה כמ' שמואל יהודה לוי שנפטר לעולמו בן ארבע' ביום א' ז' לחדש שבט תל"ה אחרי סבלו בהרבה ייסורי'...

והוא רחום יכפר עון ולא ישחית

יותר מבעלי בתים, כאשר היה עד עתה מבעל ייסורים כמעט חצי ימיו בחולאים, ובזכותו הניח בנים אשר עליו יאמרו קדישי', לגרום לו מנוחה במרומים, יען היותו בלכו ובפיו

תמים, אוהב מצות ומעשי' טובי', עני לעולם בן טובי', ה"ה כמ"ר יאיר שלום גאליקו, שנפטר לעולמו ליל יום ש"ק כמו בד' שעות י"ג שבט תל"ה...

והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו

אשר שפך עור על איש אחד מבני חבורת ג"ח, עני בן טובים אעכ"פ [אשר על כל פנים] מיגיע כפיו בניו ג"כ אוכלים, לבית הכנסת היה משכים, משורר שירות ומזמורים, מגדיל בניו... שנפטר לעולמו בן שבע וארבעי', ביום ה' כ"ה לחדש שבט תל"ה. ה"ה כמ"ר שלמה פנחס ריבירה. המקום יאמר לצרותיו די וכן י"ר אמן...

ה' ה' אל רחום וחנן

יחוס ויחמול ויגן עלינו על כי עלה המות בחלוננו... א' בן טובים, בעזונותינו מחבורת ג"ח, שפל ונדכה בין האנשים, נקי מעוונות וחטאי', יען שבתוך חליו נפטר שנת ה'נ"ל... קובע לתורה וישיבות עתים, נקי כפים ובר לבב בכל העמים, ה"ה כמ' יצחק רפאל גאליקו שנפטר לעולמו ביום ה' ט' לחדש אדר התל"ה...

סוף שורה

הוא עני א' שרוב ימיו היה שמש של הקק"י ושל מאור ושמש של שומרים לבוקר, זוכה ומזכה לאחרים, מכריח אותם שיקומו לבקרים, לא נח נפשו בכל יום עד שבאים להשלים עשרה לומר קדישים, וי"ג מדות של רחמים, בישיבות ודברי מצוה לעולם מראשוני', חוצב קברים, גומל לכל חסדים, ה"ה כמ"ר משה אהרן פורלי שנפטר לעולמו ביום ה' כ"ג לחדש אדר התל"ה...

[17 א] ראש שורה

...מבחורה אחת יפת תואר ומראה, ענייה בת טובים, אוכלת מיגיע כפיה, צנועה בת י"ז שנים, גיווינה פאנו, שנפטרה לעולמה ביום ד' ר' לחדש סיון תל"ה והובאת למנוחתה ביום ש' ערב שבועות, כפרה תהיה לה ולאמה וחיים ארוכים שבקה לנו ולכל ישראל אמן.

כל ימי חייה

גמלתהו טוב ולא רע לבעלה, צופיה על עסקי ביתה, וחוק לנערותיה, אשת כמ' מנשה טריויס שנפטר לעולמה יום ו' י"א תמוז תל"ה, ושמה מרת חוה חנה טריויס, והובאת למנוחתה ביומה קודם שבת, שאולי היא על כניסת שבת היתה זהירה, וע"כ לזה זכתה, ונקברה אצל הבחורה הנ"ל. ה' הטוב יכפר בעדה.

אי לך ארץ שמלכך נער⁵⁴

הלך לעולמו בן כמו י"א שני', יפה עינים וטוב רואי. אהוב ונחמד עוסק תמיד בתורה ומצות מקיים ג"כ, זכות על שמש רבו ת"ח, שגדול מלימודו, ה"ה הנער שלמה מהאדומים מעיר

פירארה, שהיה יושב בבית כמהר"ר יהודה אריה מפאנו ללמוד, ועמו היה הולך לב"ה ולכל הישיבות. ונפטר ביום ד' ח' אב תל"ה, והובא למנוחתו ביום אצל הנפטר הנ"ל, י"ר שפטירת נער צדיק זה יגרום כפרה לכל הקק"י ויתן לנו כופרו אכ"ר.

מנער ועד זקן

בן ד' ועוד שני' הגיע המות ולקטה זקן א' יודע ספר, א' מבני ישיבת קובעי עתים, ערב ובוקר לב"ה מן הראשוני, ועליו חלפו כל העתים, ובסוף ימיו עני שבעניים, שמכפר כל החטאים. שנפטר לעולמו יום ש"ק שעת רצון ומנחה בב"ה ה"ה כמ' יעקב אלישע מארימני, והובא למנוחתו ביום א' בכבוד כפי זכותו...

זה ועוד אחד

זקן בן ד' ועוד שני' אורח מויניציאה אשר בא לדור כאן כמו ב' שני' הם ורגלוהי ערכו לו,⁵⁵ למקום שהיה לו ליפטר, כאשר עשה ה"ה כמ"ר מרדכי קורקוס אחרי הרבה ייסורי' שהיו לו, יודע ספר והוגה מתורתו...

וגילו ברעה

בתו הגדולה של כמ' אליה מאורבינו, שנפטרה לעולמה ביום ה' י"ג אדר ערב פורים, אחרי סבלה הרבה יסורים ועוני ועבודה, אשר היתה שמה דבורה מאורבינו. והובאת למנוחתה ביומה שנת תל"ו סמוך לזקן הנ"ל. יאמר הקב"ה לצרות אביה די וכפרה תהיה לו ולנו.

קטן וגדול שם הוא

כן היה לבנו הקטן של כמ' יצחק מודינה שנפטר לעולמו ביום א' מחוליו ליל מש"ק ר"ח ניסן תל"ו, אף שהיה לומד יפה והיה שמו הנער נתנאל חיים מודינה...

על האי שופרא דקאבלי בארעא⁵⁶

קא בכו אביו ואמו ואשתו וכל קרוביו וחביריו, קווצותיו גלגלים שחורות כעורב, יפה עינים וטוב רואי, משכמו ומעלה גבוה, אוהב מצות בבית הכנסת, היה מוציא ספר תורה, ובו עושה הגבחה, בטוב וכשורה, בחור כארזים, הלא היה כמ"ר מרדכי רפא' חיים פינצי זצ"ל שנפטר לעולמו... ביום א' ח' ניסן תל"ו לפ"ק והובא למנוחתו... ביום ב' אחר תפלה בכבוד גדול...

ואח"כ אצלו קבר כמ' רפאל טיראצינו בנו יחידו קטן שהיה לו.

[17 ב] אשרי הגבר אשר תיסרנו יה⁵⁷

כזה הנפטר שאחר חצי ימיו נהפך הגלגל עליו כמעט בעניותו, ונוסף על זה ייסורי' ברגליו ובגופו. והכל קבל לטוב מאהבתו, ויותר סמוך יום לפטירתו באמרו בכל לב וידויו בפני

55 עפ"י סוכה נ"ג, א.

56 עפ"י ברכות ה, ע"ב.

57 עפ"י תהלים צ"ד, י"ב.

עשרה, שהלכו לבקרו כשאל מחילה מהקב"ה, ולכל עם בני ביתו, ה"ה כמ"ר יהודה גאליקו ז"ל אשר נפטר ליל יום ה' ג' לחדש אייר תל"ו והובא למנוחתו ביומו...

על זה דוח לבנו

מנער א' יפה עינים וטוב רואי, כמעט בן שתי שני'. יחיד ובכור אבל חכמתו תאיר פניו, פומיה לא פסיק מגרסיה,⁵⁸ פסוקי' ודברי קדושה שהיה שומע וברכות... חומר לכל ונחמד מכל טוב מאד ביום ובליילה, מראהו כמלאך משמח אלקי' ואנשי'. ה"ה הנער יוסף מנחם אברהם יחייא בכמ' משה, שרוב עמידתו ביום היה בבית הכנס' ובית המדרש. והחולי שבו נפטר היה כלצדיקים בחולי מעים ... ויום אחרון בלבד של עמידתו בעה"ז פתח פיו ובשפתיו היה אומ' לעולם דברי קדושה, וסמוך לפטירתו שאל לרחוץ ידיו ואמ' כמובן דברי קדוש' ובפרט שמע יש' ה' אלקינו ה' אחד, ורצה לשים ידו בראש העומד' שם לברכם, ומעט אח"כ הלך לעולמו למש"ק אחר חצות, כ"ו סיון תל"ו והובא למנוחתו ביומו סמוך לנ"ל, ירחם ה' עלינו לאבירה כזאת לצרותינו די וכפרה תהיה לאביו ולאמו ויזכם לבנים אחרים עם חיים' ארוכים טובים כמוהו במהרה יהיה אכ"ר...

על אלה חשבו עינינו

על לא היות יותר בעולם זה הנפטר, שהיה לומד תורה ומלמדה לאחר'... חשכו עיני זקני' ונערי', משום שקולו היה נשמע ללמוד לילות וימים, וכן בב"ה בזמירות ומזמורי', ובפרט בענין ברית מילה בשירות ושירים, משורר בכלם, ובבית החתנים, וגם מתאבל בקולו בבית האבלים, לדבר מצוה מן המנייני', שמש היה עתה מלבוך' שומרי', שוחט ובודק מעופות בהמות גסות ודקר', ה"ה כמהח"ר יהודה אצאילו ז"ל, שאחרי ענות גופו ביסורי' נפטר לעולמו ביום ה' י"ט לחדש אלול תל"ו. י"ר שפטירתו יגרום כפרה לדורו ונזכה במהרה בתחיית המת' לראותו, והובא ביומו למנוחתו עם כל הקהל בלוייתו, אחרי מעט הספד שנעשה לו, סמוך לנ"ל, מלאכי שלו' יצאו לקראתו.

אוי לאזנים שכך שומעות⁵⁹ רגלוהי דבראניש

...וכן קרה לנפטר הזה אשר מעיר מנטובה בא לישב כאן, ולקח אשה ועמד כמו ט' שני' עמה, אוכל מיגיע כפיו, מלמד יתום בן אשתו בלא אב, גומל חסד לכל...משורר בבית הכנסת עם חבריו, רודף מצות וגלילת ס"ת עם ריעיו. מתעסק בכל משתה חתן ושושביניו, מוצא חן ושכל טוב בעיני אלקי' ואנשי', יודע מכל וברורי' חשבוניו, משמש גביריו בכל כוחיו, ה"ה כמ"ר ספורנו חי ספורנו אשר בעוונותינו הרבי' בהליכתו יום ר' ט' חשון תל"ז לארץ הארורה הנקראת סילארול' לגבות מהחייב' לנו, ביניהם היה רשע א' אשר מלא זמנו ... לפרוע ושלח התופשני⁶⁰ ליקח המשכון מביתו, ובעברתם בא בנו של החייב אשר היה אבן א' טמא יש"ו⁶¹: בסכין א' מכוסה תחת בגדו, ומצא ספורנו הנ"ל מדבר עם המושל וחברו, וקרא אותו ברשות המושל מן הצד, כנראה שרוצה ליתן לו המעות שהיה חייב, והכה

58 עפ"י שבת ל ע"ב; בבא מציעא דף פ"ו ע"א; מועד קטן, דף כ"ח ע"א; מכות, דף י' ע"א.

59 עפ"י מדרש תהילים פרק יז, ד'.

60 גברתנים גובייחובות.

61 ימח שמו וזכרו.

אותו פעמיים שלש עם הסכין, ופצע אותו למות. ומיד רצו הערלי' אליו לפתותו שיעשה המרה. ות"ל נפטר כמו אחר חצי שעה בקידוש ה' באמור להם שיהודי היה ויהודי רוצה למות וכן נפטר באמירתו דברי' שבקדושה, אשר כמוכן בכה רבי ואמ' יש קונה עולמו בשעה א'.⁶² ביני וביני נשלח שליח א' ממנו לכאן, והלך יהודי א' מכאן והגיע לשם בהכנסת כלה ועשה לו שמירה עד מש"ק סמוך לשקיעת החמה, אשר בעד מתנות של מעות ואגרות של ציוויים, ת"ל [תהלות לאל] הניחו המושל והמוכס וכלם ליסע בעגלה א'. נפטר ההרוג ... היהודי הנ"ל חנניה גאליקו שמו עם שמירת ב' תופסני' וערלי' אחדי' עמו עד שהגיעו בשלר' בעה"י לכאן כמו שעה א' של לילה. ומיד נתעסקנו בצרכי קבורתו, ונקבר בסוף בין הקברות מן הצד כאז"ל, כמו כן בבגדיו אלא עשו לו סדין לבן כרוך בו והושם כמו כן בקבר עם שני נסרי' עליו בלא נגיעתם בו, ואח"כ עפר עליהם. י"ר שה' ינקום דמו במהרה מן הערלים ואל ישמע עוד כזאת, למע' רחמיו הרבי'. ת"ל אחר כמו ט"ו ימי' הקב"ה שלח מגפה... לחרמות ולדראון עולם...

כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה⁶³

כן היה מכמ' הנפטר בן י"ו שני', כמו שכל ימיו כיומו יסורי' ייסרו אותו עד הליכתו לעולמו, אשריו שסבל גהינם בחיי' חייתו. לכן בג"ע תהיה הליכתו. ה"ה כמ"ר יוסף ריאטי ז"ל שנפטר לעולמו יום ג' ערב ר"ח תמוז תל"ז ...

[18א] היתה כאניות סוחר

האשה הזאת הנפטרת אשר לפתח ביתה היתה עומדת, וגם לשוק היתה סוחרת, להרויח טרף לביתה, ממנה נבחרת וכמעט כל בשר היהודי היתה מנקרת, וכל ליל מילת הבן בחדרו היתה נועדת, ראשונה לכל מצות נהוגות... אלמנה טובה ועניה מרת רחל מודינה שנפטרה לעולמה יום ו' ערב תשעה באב תל"ז...

אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו⁶⁴

... וכן היה לכמ"ר משה אשכנזי בן החבר ר' יצחק מארצות אשכנז שהגיע לכאן ביום ש"ק חולה ועם רפואות שנעשו לו, הגיע זמנו למות, בלי דיבור דבר, ועשו לו כל צרכי קבורתו משלו מהמעוץ שנמצאו לו לכמ' משה אשכנזי הנ"ל, והושם אצל הנפטר הנ"ל. ישתבח ה' שהגיע ליקבר בקברי ישראל, כפרה יהיה לנו ולו שנפטר ביום ו', ה' תשרי תל"ח... ואח"כ קבר כמ' בנימין זלמן בנו קטן יחידו שהיה לו אחרי כמה הוצאות שעשה לו יהי אלק' עמו.

ואח"כ קבר כמ' שלמה אלטראס בתו יחידתו שהיתה לו קטנה ויפה תהי לו כפרה... ואח"כ קבר כמ' שלמה הנ"ל בנו יחידו שהיה לו ... ואח"כ קבר כמ' ברוך אריצו בתו א' קטנה כפרה תהיה לו ולבני ביתו.

62 עפ"י עבודה זרה י, ע"ב.

63 עפ"י משלי ג, יב.

64 עפ"י יחזקאל א, י"ב; יחזקאל א, כ.

חבלי לידה באו לה

לאשתו של כמ' ברוך סיניגאליא כמו לח' חדשי' לעיבורה, ויען כי מת הנער בקרבה, הוצרך לרופא ואומן להוציאו מתוכה, כאשר עשו ע"י כלי' לכך מיוחד'. ואח"כ היו לה יסורי' אחרי' וחלאי' רעי' ונאמני', כאשר מקודם ג"כ כמעט כל ימיו היו בדברי' משוני', עד שלסוף כמו ח' ימי' ללדתה באו לה חבלי מיתה, והלכה לעולמה, ה"ה מרת קונסולה יוכבד סיניגאליה, שבשביל יסורי' שסבלה ודאי שתירש עולם הבא. זאת ועוד שבחולייה האחרון נדרה ל' זהובי' להשיא בתולות, עם מצות אחרות שהיתה בכל ימיה נהוגות, ונפטרה לעולמה ליל מש"ק ל' טבת תל"ח, והובאת לקבורתה ביומה אצל הנפט' הנ"ל בזמן שגשמי' נזלו על מטתה, ודאי כפרה היתה לה, וכן תהי לבעלה, וחי' ארוכי' לו שבקה אמן...

ימי שנחתנו בהם שבעים שנה

וכמו כן מקרוב היו לו לזקן א' משפחת טובי', אוהב צדקות ומחבב עניי', מכניס אורחי' כל ימיו, משרת ומכבד חכמי', ביתו פתוחה לכל עוברי' ושבי', בכל תוקפו מכבד שבתות ומועדי', הגם שבימי סבל עגוני' וענוגים, הכל היה מקבל לכפרת עוונות, היה במספר כמנין של הממונים, קל בעיניו הרצאות למצות ומ"ט, ה"ה הזקן כמ"ר שמעון ריזיניאנו ז"ל אשר שם טוב הניח גם בין הגויי', על כי יקר לו שלח לחמך על פני המים כי ברוך הימים היה מוצא⁶⁵ כפלי כפלים, ואחרי לו הרבה ייסורי', נפטר לעולמו ביום ד' י"ב לחדש אלול תל"ח, ואחרי הספד שנעשה לו עם רוב הקק"י הובא ביומו למנוחתו סמוך לנ"ל...

[18 ב] ביום גילה היה רעה⁶⁶

מבחור א' שנפטר ביום שמיני עצרת שנת תל"ט, עני כן טובים, בנו של כמה"ח יהודה אצאילו הלא היה שמו כמ"ר יצחק ברוך אצאילו...

גמלתהו טוב

אשה א' טובה אשר עשות צדקה היתה אהובה ולבית הכנסת היתה רצה, ולמצות הנהוגות בנשי' היתה ראשוני', כאניות סוחרת היתה, מבחורין תביא לחמה, הרבה פעמי' משלחת נדבר' בעלה, משמחת חתן וכלה ובעת זקנתה הרבה ייסורי' באו לה, הלא היתה מר"ת נעמי חנה אריצו אשת כמ' חזקיה יצ"ו מלמדת תינוקות, שנפטרה לעולמה ביום ש"ק י' כסליו תל"ט והובאה למנוחתה ביום א' אצל הנ"ל, כפרה תהיה לבני ביתה.

ויעל אליהו בסערה השמים⁶⁷

בחור א' יתום מאב, בן טובי', יקר ונעל' אהוב אלקי' ואנשי', משמח בקולו הנעי' עליוני' ותחתוני', בבית הכנסת ערב ובוקר מן הראשוני' בשיבות ג"כ היה מן הנמני', והרבה פעמי' קורא לבוקר שומרים, בקי וזריז ושומר בבית הטבתים, ה"ה כמ"ר אליהו ישראל מונטיפיורי ז"ל בנו של כמ' אשר ז"ל שנפטר לעולמו ליל מש"ק י"ז כסליו תל"ט...

65 עפ"י קהלת יא, א.

66 עפ"י תהילים ב, יא ('עברו את ה' ביראה וגילו ברעה').

67 עפ"י מלכים ב, ב, י"א.

זקן משער שבת

נשוא פני', ממשפחת הרמי', אהוב אלקי' ואנשי'... ולב תמים אוהב מצות ועניים, ביתו פתוח לרוחה, רוב ימיו היה מן הממוני' לש"ש בצרכי צבור עם חבריו עוסקי', עשרה בישיבות הרבה היה משלים, סבל ימיו בהרבה יסורים, ה"ה כמ"ר ישראל חיים זלמן ז"ל... אחרי שנפטר לעולמו ביום א' ב' שבט תל"ט...
ואת"כ קבר כמהר"ר יהודה אריה מפאנו הנער מנחם עזריה בנו יפה התואר ויפה מראה...

גלגל הוא שחור

על איש א' שאחרי שבארץ אחרת ירד מנכסיו, בא לישב לכאן, ונשא אשה בת ת"ח, וגם בעניותו הב"ה עזרו להשתכר פרנסת בני ביתו, עם טרחו, שהיה מחזר בעיירות ובכפרין לעשות מלאכתו, ברחן ושמחתן בחבורתו, ה"ה כמ"ר בצלאל ביניוניטי ז"ל שנפטר לעולמו שנפטר לעולמו ביום ב' י"ו שבט תל"ט, והובא למנוחתו ביומו...

ימיו כצל עובר

וכן כמעט ברגע א' בלי חולי ושום דבר, ביום ש"ק בחדש אייר תל"ט לפ"ק נפטרה לעולמה בתו א' גדולה של כמ' חזקיה ייניסי, ושמה פירנה ייניסי והובאת למנוחת' ביום א' סמוך לנ"ל.

צופיה הליכות ביתה

היתה זקנה א' וחשובה, אשת הזקן כמ' יוסף פינצי יצ"ו, ולחם עצלות לא היתה אוכלת, אלא ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחוק לנערותיה, ובימי הכניסה היתה מן הראשונות לבית הכנסת, וכאניות סוחרת, כפה פרשה לעני... ה"ה מרת ריקה חנה פינצי שנפטרה לעולמה ביום ה' באור היום בג' לחדש אייר תל"ט...

[19א] שם טוב משמן טוב

הלך לעולמו אחר שם טוב שהניח לכל שומעו, טוב לו ולבני ביתו, משכים בבקר לאשמורת ולתפלתו, עני בן טובי' ומסתפק במה שהיה לו, ה"ה כמ"ר שם טוב שמעיה בכמהר"ר יצחק גאון דורו, פורע מיד כל נדבותיו שעשה לו, אשר נפטר בליל יום א' כ"ב אייר תל"ט מנוחתו תהיה עם הצדיקי' אכ"ר...

כבד את ה' מהונך

אל תקרי אלא מגרונך, כמו שעשה עני א' ממשפחת רמי', בנו של גדול מרבני', אשר רוב ימיו היה חזן קבוע ערב ובוקר וצהרים, מלא מקום מהר"ר אביו חזן וקדוש ונעי', ראש משוררים גם שנתחלפו עליו הזמני', ואף הרבה מיני יסורי' אחרי', מקיים ישיבה בביתו לעתים וטורח לזכות לרבי', שילכו לענו' הקדישי', כמ' רפאל חזקיה טיראצינו ז"ל שנפטר לעולמו בבקר יום ג' י"א הקדישי', כמ' רפאל חזקיה טיראצינו ז"ל שנפטר לעולמו בבקר יום ג' י"א חשון ת"מ והובא למנוחתו ביומו אחרי הספד והקפות שנעשו לו...

יהי שם ה' מבורך

על מה שנתן ואח"כ לקח בן א' מכמ' שלמה ייניסי, בחור וחנני אהוב ונחמד לרבי, שומע לקול הורי' ומכבדם כמצות רם על רמי', הנער משה חי' אברהם ייניסי לומד אשר היה טוב טובי', משכי' ומעריב לבית הכנס', שנפט' לעולמו יד' ש"ק כ"ב חשון ת"מ, והוב' למנוחתו סמוך לנו'. ירחם ה'.

הוא הגבר ראה עני בשבט עברתו

אחרי שרוב ימיו ישב בשלוה, מרויח ביגיעי סיפוקו וגם רבה, יושב בפני' יפות ורוא' אחרי' בשמחה, מכבד שבתות וי"ט בעונג אכיל' ושתיה, וגם בכסות כרוב חבה, משורר בבית הכנס' בקול נעי' רבה, אבל בסוף ימיו נהפך עליו הזמן מטובה לרעה, בעניות גדול עד לצורך הספקה,⁶⁸ וכיסורי' רבי' אשר בודאי היו לו כפרה, ה"ה הזקן כמ"ר שמואל גאליקו ז"ל, שנפטר לעולמו כמו בן פ"ד שנה בליל יום ד' י"א כסליו ת"מ והובא למנוחתו בבקר...

לא יכבה בלילה נרה

וכן ביום לעולם היתה עושה בחפץ כפיה ובפרט מק[...]. קי', ומאתה הבגדי', עד שממעשה ידיה היו כמעט מתקיימי', אוהבת מצות ומעשי' טובי', הולכת לבית הכנסת מן הראשוני', ע[...]. בעלה בשלו' יושבים, בקשה מן הרב שיאמ' לה מן הקדישי', ה"ה מרת אסתר פאנו שנפטרה לעולמה ביום ש"ק שעת רצון במנחה כ"ט כסליו ת"מ...

בחור שא נא עיניך וראה⁶⁹

איך עלה מות בחלונותיו של בחור ... עני בן טובים, נהנה מיגיע כפיו, מכבד אמו בכל כחיו... ויסורי' כמעט כל מעט ימיו, כמ"ר ידידיה אריצו הבחור, אוהב מצות והרבה עניו, שנפטר לעולמו ביום ו' ד' שבט הת"מ...

כל ימי חייה

בהיותה בעמדה גמלה טוב לבעלה, עם עניות שהיה לה, אבל בסוף ימיה הגיעו לה ייסורי' קשי' כמיתה, אשר כמעט לא היתה קמה ממטתה, ה"ה מרת גראציוסה מאורבינו אשת כמ' אליה, שבודאי כפרה גדולה...

שומרת פיה ולשונה

שומרת מצוות נפשה.⁷⁰ אבל בחורה א' כלה באומרה הרבה פעמי' הלואי לא תגיע לעת חופתה, כן אירע לה שאחר כמה ייסורי', בלהות מות הגיעו לה למרת דיווטה ריאטי ולא הועיל לה, חרשת דיבורה, ומתאוית אח"כ להגיע לחופתה ונפטרה לעולמה והובאת למנוחתה ביומה אצל הנפטרת הנ"ל...

68 מעות שחילקו לעניים מכספי הציבור.

69 עפ"י בראשית י"ג, יד; בראשית ל"א, י"ב.

70 עפ"י משלי כ"א, כ"ג.

[19] רגלוהי דבר איניש

אינון ערבין ליה, לאתר דמתבעי תמן מובילין יתיה. וכן אירע לזקן א' וצורף אשר היה יושב בעיר פירארה, ובא לכאן לעשות עטרה א' של ספ' תורה, וביני וביני ישר לו המקום, ובחר להרויח פרנסת בני ביתו להביא אשתו ובניו לכאן, והיו נעשי' מלאכתם של צרפות וחייטי', אשר בהם צרכי ביתם מרויחי', לבית הכנסת משכימי' ומעריבי', אוהבי מצות ומ"ט, לתורה קובעי עיתים, אבל כשהגזרות אמיתיים, לשוא משתדלים ועלה מות בחלונ', ולקח נשמתו לעליונ', של הזקן כמ"ר אליה דיאינה ז"ל בנו של כמהר"ר אביו שמו נודע בשערי', שנפטר לעולמו ביום ה' כ"ד סיון ת"מ, והובא למנוחתו בבקר יום ו' סמוך לנפטרי' הנ"ל. חיי' טובי' שבק א'.

וחק לנערותיה

שהניחה אשה א' בחורה בת טובי', אחרי שבחיה קברה בני' זכרי', אשר כל עוונות הם מכפרים, וגם הרבה ייסורי' שבגופה היו והם ממרקים, והכל סבלה ולקחה בפני' טובי'... גם בזכות מצותיה ומ"ט, ה"ה מרת מרים סיניגאליה אשת כמ' שלמה שנפטרה לעולמה ביום ה' תמוז ת"מ והובאת למנוחתה...

עיני עיני יורדה מים

על שני מתי' ביום א' מחולי רע דומה לדבר ב"מ הנקרא פיטיקיי',⁷¹ אשר כמו כן היו לאיש א' ירא אלוקים, עיניו שפלות ובוש פני', משתדל בניו ללומדי', אוהב ומכבד לחכמי', בב"ה היה הרבה פעמים מן העומדים, וקבר בנו א' היקר לו כנפשו מכל בני', ה"ה כמ"ר שלמה ייניסי ז"ל שנפטר לעולמו ביום הנ"ל...

ועוד ידו נטויה

היתה על אלמנה א' בת טובים, שהיתה אשת כמהח"ר דוד טריוס, שמו נודע בשערי', ומחולי הנ"ל עלתה לעליונ', אשר עליה העניי' בוכי', יען כי כפה פרשה לעניי' וידיה שלחה לאביונ', והליכות ביתה לעולם עיניה צופי', ולא היתה אוכלת לחם עצל', ולכן קמו בניה ויאשרו כל המעשי', שהיתה בא' מן הסותר', מוכרת יין ועצי' וכל של צרכיה... משתדלת לבניה לב"ה ומדרשים, וגם היא מן המשכימי', תמה וברת לב כיוני', רחוקה מליצינות ואכילות מותרים, כבודה ויושבת פנימה, ה"ה מר"ת קייארה טריוס שנפטרה לבעלה ביום א' י' תמוז ת"מ אחרי שבעונותינו לא זכינו שתראה חופת בנה הגדול החתן והובאת למנוחתה ביומה סמוך לנ"ל...

בכל זאת לא שב אפר

ועלה מות בחלוני איש א' מביניני' אוכל מיגיע כפיו בכל ימי', ובימיו נסה הרבה מיני יסורי', היות במנין עשרה בב"ה היו ישרי' בפרט בשבתות וי"ט, ה"ה כמ"ר שמואל טריוס שנפטר לעולמו ביום ד' י"ג תמוז ת"מ, והובא למנוחתו ביומו סמוך לנ"ל. י"ר שחי' ארוכי' הניח לבנו יחידו, ויגדלוהו לעבודתו א'.

ואח"כ קבר כמה"ח אברהם ספורנו בתו שהיה לו, כפרה תהיה לו, וחיי' הניתה לאחיה יחידו.

תאות לכה ניתנת לה

לאשה א' בחורה שבמעט ימיה גדלה בנות ובני' אבל בסופם בא לה חולי רע מחולאי' ועמדה בהם חדשי' ושני', עד שכמעט לא היה לה יותר דמות פני', ועור על העצמי', ולכן היתה מתאווה להגיע לימים שנשמתה תלך לעליוני', הלא היא מרת ריזינה ייניסי שנפטרה לעולמה ביום ד' ה' אב ת"מ לפ"ק...
ואח"כ קבר כמ' יצחק שמעיה אחותו, במיתה פתאומית שבאה לה....

ואף גם זאת

נתמלא חפצה, בהיותה כמעט חרץ מדעתה, ומוזה עולמה, מעט מימיה היו לה ההנאה, בשביל מיתת בני' וייסורי' שהיו לה, לכן זכתה למות אחר הנ"ל בעלה, ה"ה מרת פניציאה טריויס אשת כמ' שמואל הנ"ל שנפטרה לעולמה יום א' י"ו אב ת"מ...

[א20] ... עטרת ראשו

מגזע ישישים, מעולים ורמים, ראשי קהלתנו, גאוני' ורבני', חסידים וקדושי', צדיקי' ותמימי', שאם היה הולך במקומו' קרובי' ורחוקי', ה"ה כמהר"ר יהודה אריה מפאנו זצוק"ל ראש ישיבת קובעי עתי', ראשון בדרשני', אומר בכל יום בב"ה דיני', ראשון בב"ה ומאחרוני', מתפלל תפלותיו בכל כוונות עליוני', עניו שבענוי', אוהב שפלי' ועניי', עושה צדקות, דיין אלמנות ויתומים לא פסיק פומיה מתורה נביא' וכתובי', ובפרט במשניות כל לילות וימים, לומד תלמיד' תמיד מבקר עד ערבי', עניו למטה לעולם מביטים ולבו למעלה בין העליוני', מרחיק עצמו מכל תחומי', של ע"א²² וטינופי', גומל חסדי', מבקר חולים, לכן אוי נא לנו האובדי', י"ר שבמיתת הצדיקי', יכפר לנו אבות ובנים אכי"ר, נפטר לעולמו בבקר יום ו' במעמד כל הקק"י ה' אלול ת"מ, ואחרי הספרו הובא לקבורתו סמוך לנ"ל בהכנסת כלה ...

באשר דבר מלך שלטון

ומי יאמר לו מה תעשה מבחור א' יתום עני בן טובי', קובע עתו בלימודי', משמש אדוניו כהוגן לילות וימי', חריף בכל הדברי', כל מעשיו בברכת ה' עמו מצליחי', מרחיק עצמו מן הבטלנים, ביום ש"ק בפרט לומד תורה נביא' וכתובי', ובמשניות לילות וימי', אוהב את המקום והבריות, מלא מכל מעשי' טובי', הלא הוא כמ"ר בן ציון אליה מונטיפיורי שנפטר לעולמו יום ב' של ראש השנה תמ"א, ובזכותו הובא למנוחתו סמוך לצדיק הנ"ל...

והכל שב אל העפר

גם זקן א' שרוב ימיו היו ביסורי', לילות וימים זועק לאלוקי', מטריח בני ביתו אשתו ובנים, מעט ישובו בין האנשי', ה"ה כמ"ר חזקיה ייניסי שנפטר לעולמו ביום ה' ט"ו כסליו תמ"א...

לב נשבר ונדכה

אלוקי' לא תבזה, כעני ואביון זה, שנפטר מעולם החולף זה, אחרי כמה יסורי', בגופו מכל מינים, ובעוני הרבה שני', אשר כלם עונות מכפרי', ובצער גידול בני', אוהב אותם ומוליכם ללימודי', ולבית הכנסת והוא מטוב יהודי', ה"ה כמ"ר דוד פאנו ביום ג' ד' אדר תמ"א...

ברבות הטובה רבו אוכליה⁷³

ומה כשרון לבעליה, כי אם ראות עיניו, וכן היה לאיש טוב, שבחייו מעט נהנה מעשרו אבל היה פורע מס הקק", ומשכים לבית הכנסת, משורר הזמירות, תמיד בישיבות יחידי', ובכל המנייני', לומד בכל ערב בביתו בקול כ"ד ספרי', ומדרשי', וכן בשבתות וי"ט, נהנה מיגיע כפיו כל הימי', ובסוף ימיו סבל יסורי' רבי', אשר עונות ממרקי', ה"ה כמ' מנשה טריוס שנפטר לעולמו ליל יום ד' ד' של פסח תמ"א, והובא למנוחתו אחרי תפלת שחרית מיד, סמוך לנפט' הנ"ל, מצות גדול המלוה שהיה לו יצאו לקראתו אכ"ר.

ותורת חסד על לשונה

זקנה א' שרוב ימיה היתה מלמדת לקטני' בנות ובני', בהיותה בתקפה משכמת לב"ה כל הימים שנהוג' להלך בו הנשי', חכמה ברפואות ולחשי', נמצאת עצמה בכל מצות הנפטרי', בסוף ימיה באו לה הרבה יסורי', גם ראתה מיתת בעלה ובני', ה"ה מרת חנה קוזי שנפטרה לעולמה ביום א' כ"ג אייר תמ"א. ואח"כ קבר כמ' יואב יהושע פאנו בת א' בעוד היותו עם אשתו בפירארה, כפרה תהיה להם אכ"ר.

[20] צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל

... אשה א' בת טובי', אשר נשאת בימי נעורי', אבל לא הגיעה לימי זקוני', ואעפ"כ הניחה בנות ובני', לעבורת ה' מגודלים, ובחייה הרבה טרחה בהם ועשתה בהם מצות נשי', נותנת צדקות לעניי', הולכת בכל מצות המתי', משכמת לב"ה ימים המצוינים, משמחת בני ביתה בשבתות ומועדי', ה"ה מרת דבורה שמחה אריצו אשר היתה כאניות סוחרי', מוכרת וקונה צרכי בנותיה ובני', שנפטרה לעולמה ביום א' כ"ח תמוז תמ"א ואחרי הספדה הובאת למנוחת' סמוך לנ"ל...

כל ימי עניה רעים⁷⁴

מבת טובים שכל ימיה היתה בעוני וייסורים ואעפ"כ סבלה הכל בשמחה והילולים, ומתפללת תמיד בכל לבה שחרית וערבים, ה"ה הבחור' מריאנה טיראצינה שנפטרה לעולמה ביום ו' סיון תמ"ב יום א' של חג שבועות... ואח"כ קבר כמ' משה סיניגאליא בן א' יפה תואר ומראה...

73 עפ"י קהלת ה, י.

74 עפ"י משלי ט"ו, ט"ו.

יום צום גדליה וגדולה מיתת צדיקי' כחרבן בית המקדש,⁷⁵ בו נפטר בחור א' בן טובי', יודע ספר ורודף מצות מנעורי', ורוב מעט ימיו אכל מיגיע כפיו, לכן אשריו בעולמים, ירד בים על אניות בארץ מרחקי' וגם ביבשה ועל ההרי', ותהלה לאל כמ"ר ישמעאל באר בחור הנד' מפסארו, זיכהו ה' להפטר כאן מקום קק"י חדר ובית שנפטר ג"כ מרת אמו תנצב"ה, אחרי חולי כבד וייסורי' קשים, עד שלא נשאר לו אלא העצמי', לכן מעט יש בו לתולעי', זה בליל יום ב' צום גדליה תמ"ג, והובא למנוחתו ביומו... ואח"כ קבר כמ' אברהם פורלי בנו הבכור יחידו...

בחור הנ"ל מנגינתו שהיה מנגן בבית הכנסת, אבל מה שצר לנו מזקן א' ונשוא פנים, אשר היו לו משני' שמונים, ובעורו בעמדו הלך למרחקים, לטרופ טרף לביתו עם נערי', ואח"כ כאן מצא מנוח מקום שלא נעורי', ומיגיע כפיו בא במספר עשירים, קובע לתורה עיתים, בביתו וגם בבית הכנסת לישיבת קובעי' עתים, ערב ובקר ובמדרשים, משכים ומעריב, וכמעט לעולם מ' ראשונים, גם בעתו עת זקוני', אוהב התורה ולומדים, וגם המצות לכל פנים, משמח אלוקי' ואנשים, נשמר עצמו מכל מדות רעים, מצר עצמו בענויים, גם בסוף הימים ה"ה כמ"ר יוסף פינצי הזקן והנעים, אשר נפטר בשם טוב יום א' ר"ח חשון תמ"ג והובא למנוחתו ביום ב' אחר הספד וכבוד שנעשה לו, והקפות ג"כ סביבו לכפרת נפשו, הגם שבתיים חייתו היה לו צער מיתת בני' ואשתו, אשר בודאי כפרה היה לו, יהיה שלו' מנוחתו...

בלא בני⁷⁶ זכרי', אלא עמו מצות ומעשי' טובי' ובפרט מצות גמילות' חסדי', א' מבני החבורה לכן ידאגו כל החברי', שהיה שלם בחציבת קברי' ויותר עשוי' לרוסיליי"א⁷⁷ כאשר נעשה לו ביום הגשמי', ואחרי קצת ממונו שהניח לבתו שבפירארה, הניח השאר לחבורת ג"ח שיעשו ממנו א' כתר לשום בראש הספרי', זכות היה לו למנוחתו בין הצדיקי' ה"ה כמ"ר אליה מאורבינו זקן ונשוא פני', שזכותו הועילה לו ונפטר לעולמו ליל י' בטבת שנת תמ"ג, והובא למנוחתו ביומו יום ו' סמוך לשבת, במנוחת שאנני', אמן... ואח"כ קבר כמ' יואב זלמן בן א' קטן מבניו חולה וכחוש מהרבה חדשי'...

[21א] ... ותעש בחפץ כפיה

אשה זו הנפטרת, זקנה ואלמנה... נותנת היתה, ש"ק ושני וחמישי לבית הכנסת משכימה, וישר בעיניה ג"כ לעשות צדקה לעניי' ולהשיא בתולה, בלבב ברה ואינה יוצאת חרץ מפתח ביתה, ה"ה מרת חנה ריונייאני אשת כמ' שמעון ז"ל, שנפטרה לעולמה ביום ו' ז' לחדש אב התמ"ג, והובאת למנוחתה ביומה סמוך לנ"ל בסוף שורה, עם נשים הגונות מנוחתה אמן.

75 עפ"י ראש השנה, דף י"ח ע"א.

76 עירי, בלי בנים שיאמרו אחריו קדיש.

77 אולי קשור לפועל *ruggolare*, להתגלגל למטה.

ראש שורה

הוא בחור א', מכמו בן י"ט שנים, אשר רוב ימיו עונה בייסורי, ואעפ"כ לב"ה היה בא עם הרבים, לתורה לפני רבו קובע תורה לעתים, וגם בביתו לילות וימים, עושה חפץ אביו ואמו ומכבד הורים, נהנה ג"כ מיגיע כפיו בעסקים, ה"ה כמ' יצחק מקאזה, נקי כפים ובר לבב, ששם טוב הניח לו אחריו, שנפטר לעולמו ליל יום ו' ה' אלול תמ"ג, והובא למנוחתו ביומו, בגודל צער אביו ואמו, יבא שלו' ינות על משכבו.

קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללוה

לאשה א' מגזע ישישי' כבודה בת מלך פנימה, צנועה כל ימיה חיים, מגדלת בניה ומזרזם ללימודים, משכימם ומעריבם לילות וימים, מתפללת תפלוותיה בכל לב ברים, נמצאת בבית הכנסת ימי שני' וחמשי' בין היסורי' שהיו לה וחולאי', ראתה מיתת בני' שעונו' מכפרי', ה"ה מרת ליטיציה חנה זלמן אשת כמ' יאב שנפטרה לעולמה ליל יום ו' כמו בחצי הלילה, כ"ה תשרי תמ"ד...

ולשמחה מה זו עושה⁷⁸

לענייה א' בת טובים שנשאת בחורה לאורח א' בן טובי', והיתה לו ממנו בן א' בכור ושמח שמחה רבה בפדיונו ג"כ, אחר כמו ב' שני' השמחה לתוגה נהפכה שנפטר הנעל' לעולמו, ותחתיו עשתה בן א' ואחר מעט זמן נפטר לעולמה, ה"ה מרת פיאמיטה רובינה אשת כמ' שלמה רובינו מאנקונה, למש"ק ט"ו לחדש טבת תמ"ד, והובאת למנוחתה ביומה סמוכה לנפטרת הנ"ל, כפרה תהיה לבעלה ולבתה אכ"ר.

מדוע באתי ואין איש⁷⁹

רשום ומכובד חכם בתורה בכתב ושבע"פ, מגזע ישישי' וגאוני' וחכם ברפואה, וממנה לכל גומל חסדי' בגופו ובממונו לחיי' ולמתים, לעניי' ולעשירי'... בשבת בשלח בב"ה לשבחו ובעד הספדו, אחרי שלא זכיתי להיות כאן בפטירתו. וגם פסוק מדוע וכו' כנ"ל. אוי נא לי שלא זכיתי לשמשו באהבת א' מבני החבורה ידאגו כל בני החבורה, בקי בכל מיני חכמות, שוחט ובקי בכל מיני טרפות, מבקר חולים, משמח כלות וחתני', רוחץ וקובר מתים, מנחם אבלים, קובע תורה לעתים, מלמד כהוגן וכשורה תלמידים, מעריב לב"ה וגם בבקר מן הראשונים, אוהב מצות ותורה ולומדיה... יושב בישיבה לילות וימים... פוסק דיני' לכל השואלים, ה"ה מעלת החכם כמהח"ר חנניה מונצילסי צוק"ל נותן עצות טובו' לכל הצריכי' סופר ומיטפל בכל צרכי קק"י והממוני' שנפטר ליל יום בד' ג' שבט תמ"ד, הובא למנוחתו אחרי הספד והקפ"ר שעשו לו...

[21] ... ומוצא אני מר ממות

המת ממיתה פתאומית... עני א' בן טובים מבקש טרף לו עם מעט סחורתו, הלוך היה הולך באיזה מקום אשר ימצא להרויח לו, ובא גם לכאן ח' ימים קודם פטירתו, אבל ברגע בלהות

78 עפ"י קהלת ב, ב.

79 עפ"י ישעיה מו, ט.

מות באו לו, וכמהלך לנוח מעט על מטתו, כמו בחצי היום ממעט הרגיש לו, נקרא לעולמו, ומצאוהו אשר נפטר בפניו למטה מבלי שום רואי אותו ולא שומעי קולו, הוא הוא כמ"ר רפאל בנפורטו ז"ל מלוורנו, ביום ה' כ' שבט התמ"ה והובא למנוחתו ביום ו'...

את האשה

שהיו לה רוב ימיה במכאובי ובנים ושני אנשי שהיו לה בחייה מותם, וגם בגופה קשים יסורי אשר עוונות ממרקי, ממשפחת ובת טובי, ה"ה מר"ת אביגיל אריצו, שנפטרה לעולמה ביום ש"ק י"א לחדש ואדר התמ"ה והובאת למנוחתה ביום א' סמוך לנפטר הנ"ל...

אחד מבני החבורה

שמת ידאגו כל בני החבורה, לפי שהיה מזהיר ומזרז בכל יום ובכל שעה, על סדר ההיה צריך לחבורה, הולך בשבתות וימי חול כמעט לכל ישיבה, רוב ימיו מזמר בב"ה זמירות ושירה, וגם הרבה פעמי' מלבוךר שמירה, מעונה בייסורי היה, ה"ה כמ"ר שמשון מפאנו ז"ל שנפטר לעולמו ביום ש"ק כ"ו לחדש ואדר התמ"ה, והובא למנוחתו ביום א' סמוך לנפטרת הנ"ל, אחרי הרבה מצות שעש' קודם מיתתו כפרה יהיו לו.

כי בן זקנים היה לו

נער א' יפה וגבור כשמשון, וקודם י"ג שנה ננקי מכל עון, מלבד הרבה יסורי שממרקי כל חטא ועון, שנפטר לעולמו יום א' כ"ה ניסן תמ"ה הנער שמשון אריצו ז"ל והובא למנוחתו ביום ב' סמוך לנ"ל יאמר די...

כי כל ביתה לבוש שנים

...זקנה הכבודה אשת חכם בחכמים אשר בימיה סבלה כמה מכאובי מיתת הבעל קרובים ובנים...הלא היא הזקנה מרת אורה בתנה שמעיה אשר נפטרה לעולמה כ"ח אלול תמ"ה...

[22א] ולחם עצלות לא תאכל

אשה טובה מתנה טובה, צנועה ומחטא יראה מקבלת ועומדת בענייה בסבר פני' יפות, לעולם עם בניה בבית בעלה, הגם שמנעוריה נשארה אלמנה, אבל כאניות סוחר היתה להרויח טרף לבני ביתה, ה"ה מרת מלכה גאליקו שנפטרה לעולמה ביום שבת קדש והובאת למנוחתה ביום א' ערב יוה"כ שנת תמ"ו לפ"ק, אצל הנפטר הנ"ל...

כי כל ביתה לבוש שנים

הרבה שחייתה זקנה א' כבודה וטובה ממשפחה רמה, שמנעוריה נשאת בשבט כהנא אבל מהרה נשארה אלמנה, וכך שאר ימי חייה נשארה, רובם מכל ייסורי נסתה ובתוכם עוני שהוא כמיתה,⁸⁰ ואעפ"כ לעולם במעשי' טובי אדוקה, בתפלות ומזמורי' בכל לבה, ברה ותמה ותוכה כברה, ה"ה מרת רחל סיניגאליא תנצב"ה שנפטרה לעולמה מכמו עו' שני

80 עפ"י נדרים ס"ד ע"ב; נדרים ז' ע"ב; עבודה זרה, דף ה' ע"א.

שהיו לה, והובאת למנוחתה אחרי ההספד שנעשה לה, ביומה יום ג' ה' טבת תמ"ז, סמוך לנפטרת הנ"ל אחרי תפלת מנחה בלויית כל הקק"י. כפרה תהיה לבניה ולכלנו אכ"ר.

ותורת חסד על לשונה

של אשה א' בת טובי' צנועה וכבודה פנימה, רוב ימיה היתה מלמדת הנערים בכל התקוני' הצרוכי', זריזה ונקייה בביתה בלי שום טינופי', גם שהיה לה עוני וייסורי', וגם חולאי' קשי', בפרט סמוך לפטירתה משונים, אבל פיה פתחה לעולם במזמורי' ופסוקי' מסוגלי', ה"ה מרת לוייה לאה סיניגאליא שבקשה ג"כ מחברותיה יאמרו עליה אנא בכח⁸¹ ושאר דברי' טובי', עד יציאת נפשה לעלינו' ונפטרה לעולמה ליל יום ו' ח' טבת תמ"ו...

יש רעה ראיתי תחת השמש

לאנשי' שנוסעי' ממקומם ללכת לעסקם, במחשבתם אח"כ לחזור לביתם, אבל בהיות הגזר דין למות שם, כצפרי' האחוזה בפתם, בהם יוקשי⁸² בני אדם, וכן קרה לבחור א' מפירארה, מוצא חן בעיני אלוקי' ואדם, אשר מיגיע כפיו נהני' ג"כ אביו ואמו... ובכל כחו ודעתו מכבדם, עוסק לעתים בתורה ומצות בזמנם, ה"ה כמ"ר אברהם פיליצי ז"ל שנפטר לעולמו אחרי ארוך חליו, ביום א' כ' לחדש הנ"ל התמ"ז, והובא למנוחתו ביומו אצל הנ"ל. כפרה לאביו שהיה יחיד לו.

ומצא בה איש מסכן חכם⁸³

ממנוטובה שבבחרותו בא לכאן למלמד תלמידי יחידים, ותוך זמן ג"כ לתלמוד תורה הבנים, בקי בכל חכמות החכמים, הוגה בכל שבוע בב"ה הספרי', סגן שמוהו אין באנשים, יודע חכמת הדקדוק וכל טעמים, בתפלין קושר כל קשרים, ובכל הישיבות מראשונים, מזוז בתפלות המנחה כל הימים, ובפרט בערבי שבתות וימי' טובים, יורד בעמקה של הלכה ומאמרים, רוב הפעמים בתיבתו יפה בכל האופנים, נמצא בכל רחיצת המתים, בדיני איסור והיתר מכין לדעת גאונים, גומל חסדי', עוסק בתורה ומצות ומ"ט, הגם שרוב ימיו היו בעוני וייסורי', ראה במיתת בנות ובני' שכל מכפרים, יודע וזוכר כל המנהגים, כותב על המצות יומיים, וכל סדרי הנערי' והאבלים וכתובות וכתבים, וכל שאר הדברים, הלא הוא כמהח"ר אברהם ספורנו זצ"ל שנפטר לעולמו ביום א' ד' תשרי התמ"ז, ואחר הבכי וההספד שעשו לו, הובא עם כל הקק"י למנוחתו ביומו, אצל הנ"ל, המק"ר יאמר די לצרתו א'.

ולשמחה מה זו עושה

למרת שמחה אמו של הנפטר שהיתה כ"כ שמחה מבן כמוהו ז"ל שהיה לה יחיד ומיוחד לבר... ירא חטא ומלא חכמה, עוסק במצות וצדקה לשמה, עושה צדקה תמיד בכל יום וכל ערבי י"ט בצנעה, נהנה מיגיע כפיו כהלכה, מהנה לכל מעשרו בכל עונה, תם וישר ירא אלוקי' וסר מרעה, בכל יום ש"ק לבית הכנס' לשמוע הדרשה, מענגו ג"כ בביתו בלימוד

81 מה שאומרים לפני הגוססים בשעה אחרונה; ראה יחיאל מיכל טוקצ'ניסקי, ספר גשר החיים, חלק א', מהדורה שנייה ירושלים, ניסן תש"ך.

82 נלכדו.

83 עפ"י קהלת ט, ט"ו.

תורה, מכבד אמו כתורה, וכן כל תלמידי חכמה, ביישן ומלא מכל מדה טובה, ה"ה כמ"ר יצחק אברהם הלוי שאחרי יסורי' וחולי בני מעים לצדיקים כמוהו מיתה, בודאי אליו כפרה, ועוד שנפטר לעולמו אחר יום הכפרה ביום ד' לפנות בקר, עת רצון י"ט שני של סכות י"ו תשרי תמ"ז, נפטר לעולמו וביומו עם כל הקק"י הובא למנוחתו עם גשמי ברכה על מטתו בהכנסת כלתה...

[22ב]... ויאמר לך דניאל

ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין,⁸⁴ וכך אמ' לבחור א' נהנה מיגיע כפיו, אהוב לכל אשריו, גומל חסד לכל פועליו, מכיר ה' בכל דרכיו, ותחלת כל מעשיו, משכים ומעריב כל מעט ימיו, מכבד אמו בכל כחיו, ה"ה בחור כמ"ר דניאל יעקב ריבלין, שנפטר לעולמו מתוך שחוק ופניו כלפי העם הכל יפה לו, ליל ה' כ"ב שבט תמ"ז...

מי יודע מה טוב

לאדם בחיים או למות בחור כאשר עשה בחור א' פקח, אבל עני מתפרנס מיגיע כפיו, הלא הוא הבחור כמ"ר יוסף חי עובדיה מפאנו שנפטר לעולמו, אחרי ייסורי' הרבה שהיו לו, מהליכת דרכי' ועובר הרי' וחולאי' קשי', כלם כפרה יהיו לו והובא למנוחתו ביום ד' אדר תמ"ז אצל הנ"ל.

וביום רעה ראה

ביום ד' אדר תמ"ז הנ"ל נפטרה לעולמה אשה א' שהפילה בן א' מג' חדשים, ובהיות בלילה בלי שום אשה אחרת שיעשו צרכיה, גרם לה חולי המות שמעט חיתה עד שהחזירה נשמתה לבוראה, הלא היא מרת מלכה נורצי אשת כמ' דוד, עניה סוערה לא נוחמה והובאת למנוחתה ביום הנ"ל...

וגם זו רעה חולה

מאשה א' עניה אשר בעלה הלך למרחקים, וקודם חזור לכיתו חלתה והשיבה נפש לחי העולמי', בת טובים, מראשונות ואחרונות לבית הכנסת כימים המיוחדים, וגם לכל דבר מצוה עם שאר הנשי' ובדאגת נפשה נסעה מהחיים, ה"ה מרת סמירא פיליצי, שנפטרה לעולמה ליל ש"ק ט' אדר תמ"ז והובאת למנוחתה ביום א'...

חצי נחמה

מאשה א' אשר בעלה הלך למרחקים, עם כמ' ראובן איש הנפטר הנ"ל, אבל חזר אחר שני ימים לחלייה, שמוזה היה לה מעט נחמה, אבל מפני שהיה עתה, גם שהיה בימי בחרותה, ועת דודים וטובה עם בעלה לבור' החזיר' נשמת', ה"ה מרת רוסה בת שבע, שנפטרה לעולמה, בהכנסת כלה יום ד' פורי' שושן, ט"ו אדר תמ"ז, והובאת למנוחתה ליל מש"ק אצל הנפטר הנ"ל...

שבת משוש לבנו

בקול רנה ותודה המון היה חוגג⁸⁵ בכל יום בבית הכנסת בזמירות שירים ותושבחות, משמח חתנים וכלות, בקולו הנעים, גם בכל צרכי המילות, זוכה ומזכה אנשי' ונשים, הבאי' לב"ה בזמן התפלות, משורר בשאר מצות ותרגומי' והפטורות, ולא נשאר ג"כ לאחר מהיות משמיע קולו בזמן הצריך קינות, אוהב מצות ושל' רודף של', ומשים של' בכלל ובפרט בקהילות, ערום ופקח, יודע ספר, בן מעלת אביו חכם בתורות, ה"ה כמ"ר יהודה ישראל מקאור, שנפטר לעולמו ביום ד' אחר חצות יום, ולכבודו הלינוהו והובא למנוחתו ביום ה' יום אחרון של חדש תמוז תמ"ז, אחרי ההקפות שנעשו לו לפדיון נפשו...

ואשה בכל אלה לא מצאתי

כי רוב ימיה מכאובי' ויסורי' קשי', נתונה במטתה הרבה שני', אלמנה וענייה כל הימים, עד שנשאר מבשרה מעט ליטרי', ה"ה מרת ריגינה מפאנו, שמעט הניחה ליהנות לתולעים, ובטעם ערותיה היו מתכפרי', והובאת למנוחתה ביומה יום ד' ר"ח ואדר תמ"ח אצל הנ"ל כפרה א'.

ואח"כ קבר כמ' אליעזר מהאדומים בנו יחידו בכור שהיה לו, כפרת תהיה לו ולאמו, ואחרי' בחיי' יינתנו לו א'.

[23א] וטוב לא ראה

עני אחד שבחצי ימיו כהו עיניו אחרי יסורים הרבה שעברו עליו, עוני וחולאי' קשי' גלות, ועבודתו ומכאובים וצרות קשות כמות, ה"ה כמ' יצחק מודינה שנפטר לעולמו ליל יום ה' ט' חשון תמ"ט...

כי רוב ימיו מכאובים

עני א' נגוע ומעונה ביסורים, כמעט כמו כן כל הימים אשר חיה, גם שהיו מועטים וכמעט טוב לא ראה אלא רעים... ה"ה כמ"ר אליעזר פלטיה אריצו שנפטר לעולמו ליל יו' ב' ח' ניסן תמ"ט...

ותמה שרה

אחרי חולי ארוך וקשה שהיה לה, גם שבסוף ימיה עניות נסתה, מה שבבחרותה לא נסתה כף רגלה וראתה אפי' מיתת בן זכר שהיה לה, הכל כפרה היא לה, ה"ה מרת שרה רושילה שנפטרה לעולמה ביום ו' כ"ה ניסן תמ"ט, אשריה שהלכה לקראת שבת ככלה, בלי חיבוט הקבר⁸⁶ לה, ליהנות בעולמה, עד עת בא תחייתה.

או קוברתה

בת יש' שנשאת לכהן שאחרי יסורים רבים שהיו לה הן ממיתת בנים הן מעניותה, ודברים רבים לכפרתה, והכל קבלה מיד ה' בלב שלם כטובה, ויהי בהקשותה בלדתה, ותלד בן עדין חיה, ואחר כמו שני שעות ללדתה, לא הועילו רפואות שנפטרה לעולמה, ה"ה מרת

85 עפ"י תהילים מ"ב, ה.

86 ראה הערה 39.

אורה בונה רחל שהיתה אשת כמ' בן ציון כהן, כליל יום ג', כ"ה לחדש סיון תמ"ט, והובאת למנוחתה ביומה אצל הנפטרת הנ"ל, מלאכי שלו' יצאו לקראתה ויאמרו לה שלו' בואה...
...ואח"כ נפטרה לעולמה נערה קטנה וחשובה יפת תואר ומראה ופקחת, ושמה דבורה בת כמהח"ר תנניה מונציליסי וצ"ל בחדש טבת הת"נ, והובאת למנוחתה סמוך לנ"ל, ונשאר לרגליה מעט מקום חלל לצורך שלא יבא.

יש רעה ראיתי תחת השמש

מבחור א' יפה תואר פקח ובעל שכל כמו מבן י"ו שנה, שלא הניח לעולם מללמוד תורה, מכבד אביו ואמו, רודף מצות ויפה לו תלמוד תורה עם דרך ארץ, ה"ה כמ"ר טוביה סיניגאליה בכמ' משה סיניגאליא יצ"ו, שנפטר לעולמו ליל שבת קד' י"ט לחדש טבת הת"נ, והובא למנוחתו אצל הנ"ל כליל מש"ק אחר רושם גדול שנעש' לכל, וצער קשה, לאביו ולאמו כפרה א'.

גדולה מצות גמילות חסדים

אשר עשה הזקן הנפטר לעניים ולעשירים, לחיים ולמתים, לאנשים ונשים, לקטנים ולגדולים, לתושבים ולאורחים, משמח כלות וחתנים, בשירות וזמרים, מלביש ערומים, מבקר חולים, מנחם אבלים, קובר מתים, שמש ג"כ של חבורת גמיל' חסדי', בקי בכל רפואות החולים, וג"כ מכל מיני חולאים, אהוב ונחמד לעליוני' ותחתונים, בעל תורה ומעשי' טובים, קצת ימיו לימד בנות ובני', מאסף הכל למילת נערים, ולכל דבר מצוה, מן הראשונים, ה"ה הזקן כמ"ר צמח פורלי ז"ל, שנפטר לעולמו בעת רצון שהיו הקק"י בבית הכנסת להתפלל תפלת שחרית, ביום א' כ' לחדש טבת הת"נ, והובא למנוחתו אחרי ההספד והקפות בכבוד גדול לו...

בטח בה לב בעלה

באשה א' שנפטרה לעולמה ביום ד' ו' לחדש אב ת"נ ממיתה פתאומית כמעט, אלא שהיתה מעט חולה ועל מטתה, ואעפ"כ היתה פטירתה בפני הרבה אנשי' ונשים, והיתה אשה טובה זריזה במעשיה, נקייה בביתה, עושה רצון בעלה, ה"ה מרת חנה שליט אשת כמ' ברוך שליט...

ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה⁸⁷

על אשת חיל אלמנת כמ' ישראל חיי' זלמן ז"ל, בת טובי' ומשפחה כבודה שכל ימיה במצות עסקה, הן בג"ח הן בצדקה, צופיה הליכו' ביתה, משתדלת על בניה ובני בניה זכו בתורה וילכו לב"ה בהשכמה, כאשר היא ג"כ שם מן הראשונות היתה, והרבה שנים מחייה חייתה בתענוי' וסיגופי' ובלי בשר הייתה אכילתה, בהכנסת אורחי', ולעזור לעניי' לעולם עינים פתחה, הן ללוותם מעות הן בנתנה עד שאפי' נכרי' עודם מדברי' בהילולה, לכן מפרי ידיה תנו לה, הלא היא מרת אסתר שרה זלמן תנצב"ה שנפטרה לעולמה ליל יום ג' כ"ח תשרי תנ"א ואחרי שכפי כבודה כמהר"ר מיכאל אברהם יחיא עשה הספד לה הובא

לקבורתה ביוםה עם כל הקק"י לכבדה אצל הנפטר הנ"ל. כשם שמיתת צדיקי' מכפרת, כך תגרום פטירת הצדקת הזאת לכל הקק"י וכל בני ביתה, וישלח לנו הגאולה בימינו במהרה אכי"ר.

[23ב]

בכו בכו להולך בלא בנים, הוא הבחור הנחמד כמ"ר יעקב שלמה אצאילור שנפטר לעולמו בליל ו' אדר ראשון התנ"א....

מבחר מרשימת הפטירות בפנקס

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[23ב]	י"ט אדר תנ"א	יחיא שלמה	"החסיד ... כמהח"ר ... מגדול עמו... ראש הועד... של כל החבורות וממונים וגוברים" בן 10 חודשים
	י" אייר תנ"א	פורלי צמח	בן 5
	כ"ז אייר תנ"א	יחיא יצחק שבתי	"הזקן הנכבד"
	כ' מנחם תנ"א	פליצי ראובן	"בחור... שהלך בליגורנו חזר לכאן וחלה ונפטר..."
	ט"ו חשון תנ"ג	דאינה שמשון	אלמנת כמהח"ר יהודה אצאולו "שכל ימיה... מלמדת לנערים" אשת רפאל אלטינו
[24א]	כ' חשון תנ"ג	אצאולו מרים	זקנה אלמנת משה אהרן פורלי
	י"ט טבת תנ"ג	אלטינה ריוטה	אלמנת אברהם ספורנו
	י"ד שבט תנ"ג	סיניגאליה יוסף	"בחור החתן בן יחיד"
	שבט תנ"ג	פורלי יוסטינה	"הכבודה הזקנה אלמנת חזקיה יניסי"
	כ"ג שבט תנ"ג	פורלי יוסף חיים	"מוצא בעיני היהודים ונכרים הן טוב, אחד מממוני ופרנסי הקק"י..."
	ד' אדר א' תנ"ג	ספורנו מול טוב	"זקן ונכבד... והניח שם טיב על משאו ומתנו"
	י"א אדר א' תנ"ג	אריצו שמואל בר נתן	"מרנא ורבנא הגאון המופלא"
		מקאה יחיאל רפאל	"אשת כמה 'רר יואב יהושע פאנו"
[24ב]	ט"ו ואדר תנ"ג	יניסי דונה	"בת אהרון מאור מפיארה שבא לכאן בבית ר' משה סיניגאליא לשרת"
	כ"ח ואדר תנ"ג	זלמן בנימין אברהם	זקן נכבד "א' ממוני ופרנסי הקק"י"
	ג' ניסן תנ"ג	אריצו ברוך	אשת ר' משה יחיא 'ככמה מטפחות ומעילים של כבוד התורה עשתה גם האחרים ותמיד היה עושה לבית הכנסת פתילים'
	ד' ניסן תנ"ג	יחיא מיכאל אברהם דוד	"נכבד ממשפחה רמה מעיר פירארה... חזיו בעסקי הק' ובפרט בעסק החבורות גם ות"ת ומאור..."
[25א]	ו' ניסן תנ"ג	פאני רחל	'בחור נכבד'
	ד' סיון תנ"ג	דיפראנו שרה	אשת יהושע סיני 'אוהבת צדקות' זקנה
	כ' אייר תנ"ג	יחיא שולם	
	ה' סיון תנ"ג	יחיא מלכה	
	(ערכ שבועות)		
	כ"ח סיון תנ"ג	זלמן זכריה	
[25ב]	כ"ג תמוז תנ"ג	יחיא גדליה	
[26א]	כ' כסליו תנ"ד	סיניגאליה דונה	
		גאליקי פיורנה	

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[26ב]	כ"ז כסליו תנ"ד י"א טבת תנ"ד י"ט טבת תנ"ד	אולייטה ג'נטילה פינטי שבתי אלחנן יחיא שרה נחמה	'מצניטנו... אשה חשובה מלאה שנים' ממונה מחברת ג"ח אלמנת כמה"ר שרלמה יחיא 'אשה חשובה היא שידיה לעולם טו את הציצית וגידן ופתילית לנרות בית הכנסת ומלמדת תינוקות...' בחור
[28א]	ז' אייר תנ"ד כ"ג אייר תנ"ד ט' סיון תנ"ד כ"ט כסליו תנ"ה	מונדיליסי גמליאל ריבירה גינטילה אלטראס שלמה ברמ"דוד ריונייניאני ישראל חיים משה	'הכבודה הזקנה... אלמנת שלמה ריבירה' 'מריניציא' 'המפואר', 'איש חשוב ובעל עצה, אחד מהממונים מהק"י' 'זקן נכבד א' מראשי הק"י ממשפחה רמה 'מפיטארו אשר היא יושבת בעיר רובינו ובאה לכאן'
[29א]	י"ר חשון תנ"ט	אלטרס שרה לאה	אשת שלמה אלטרס... שחליה היה חולי משונה בכמות ובאיכות
[29ב]	כ"ג ניסן תנ"ט י"א א' סוכות שנת ת"ס י"ד טבת ת"ס	מלויקיו חנה רבקה גאליקו לאה שרה סיניגאליה יהושע	'אלמנת ר' משה מלויקיו ז"ל' אשת זבולון גאליקו 'שהפילה בן זכר ל' חדש להריונה' הזקן 'עוסק בתורה ובה היה הוגה וכמו כן בב"כ ובב"ח...' נפטר בדיוק שנה לאחר שנכנס לחופה היה שמש בב"כ
[30א]	י"ח אדר תס"ב י"ב ניסן תס"ב אסרו חג של פסח תס"ב ט' אייר תס"ב י"ט מנחם תס"ב ח' אלול תס"ב	סיניגא' פאינצה אלאטינו רפאל קוצי שלמה סיניגאליה יאודה מרדכי יחיא לאה יחיא רבקה בילה	'מרפאות וסגולות היתה מלאה ובקיאא...' 'זקן יותר מכל קהלחנו' 'שמש לחג"ח' שמש של חברת חצות-ליל אלמנת כמה"ר מיכאל אברהם דוד אשת רפאל יחיא נפטרה מסיבוך של לידה 'ובכוונה גדולה היתה מתפללת לקונה ובבית הכנסת היתה מהלכת בוריונות לראות ספר תורה'
[30ב]	כ"ג כסלו תס"ה י"ז אייר תס"ה	פינצי פרודינצא גאליקו ברכה אסתר	— זכרון לדורות הבאים על עניני קבורה ביום שמחת תורה — אשת יעקב פנצי אשת שמואל שבתי, מוצאה מפירארה 'בקיאה בכמה וכמה מלאכות וגם רפואות' 'זקן ונשוא פנים' מראשי הג"ח ממשפחת יחיא נפטרה 'מחול משינה שבא לה בדדה'.
[31א]	סיון תס"ה כ"ה תשרי תס"ו ח' אדר תס"ח	פנצי יעקב חיים רובינו רחל 'ניסי אברהם רפאל	ממונה קק"י 'קדש ס"ת שלי עם תכשיטי לבית הכנסת'. יהיה שבת... כדי שיוכל ישראל חיים פאנו
	שבת בבוקר, כ"ה ??? תס"ט	בת א' של ס	

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[31ב]	כ' חשון תס"ט	יחיאל משה	גם כי היה נגוע ומוכה היה מכשיר עצמו לילך לב"ה לעשות אומנותו...
	ט"ו אדר תס"ט	סיניגאליה מרדכי אלטרס שלמה	בחו בן 20 נפטר באמצע סעודת פורים מאנשי הוועד
	רח' כסלו ת"ע	בת שבע מתתיה משה	זקן מחג"ח 'מכת הרחצה'
[32א]	כ"ב אדר ת"ע	סיניגאליה בנינוטה חנה טורים	אשת שלמה סיניגאליה
	כ' אלול תע"א		'והיתה לזמרת כשהיתה פנויה... הן מזמור הן מלמדות כפי אשר תשיג ידה'
	י' סיון תע"ב	ייניסי מרדכי ישעיה	בחור בן יהודה ייניסי 'נערים וחגני בעיני אלקי' ואדם ומכבד מוריו והוריו'
	ו' תשרי תע"ג	כהן בן ציון	רב חברת ג"ח
	כ"ה כסלו תע"ג	גאליקו קורקוס מזל טוב	נפטרה אחרי כמה ימים לאחר שנפלה מסולם בביתו של שמואל שחתי גאליקו (התעוררה בעיה — ממה נפטרה) הכבודה והזקנה
[32ב]	כ"ט טבת תע"ג	ריאטי גינטילא ערש"ק פורים תע"ג	אשת בנימין אברהם גאליקו, סבלה ממחלת עיניים
	ו' אייר תע"ג	אשכנזי שמואל בן אברהם	אורח שהתורדה וציווה רכושו לאשתו בפרנקפורט ולבתו.
	כ"ה אדר תע"ד	ייניסי אלישע ב"ח	זקן ש'יהיה מסייע ללמוד לת"ת'
	כ"ה אדר תע"ד	בן א' של ב"ש שמואל	קטן שנפטר 'מחולי הפירסא... ובאותה השנה... בא החולי ההוא של פירסא לכל הנערי' שבק"ק'
	ט"ו אלול תע"ד	ייניסי חנה	אשת שמעון ייניסי בת 36 במותה מ'חולי ארון כמו ששה שבועות.
	ח"ה סוכות י"ט תשרי תע"ה	סיניגאליה משה אהרון	זקן, מאנשי הוועד, הותיק בחג"ח
[33א]		ריזיניאנו ליטיציא	זקנה, אלמנת המפואר ישראל חיים ריזיניאנו 'לעולם עיסוקיה היתה להכשיר טליתות מצמר ופשתים'
	ערב שבועות תע"ה	ריזיאני שלמה	תינוק שנחנק 'תחת כריה של אמר'
	י"ט שבט תע"ו	קוצי חנה	זקנה 'אלמנת המפואר הזקן הישיש מלמדי תינוקות'
	כ"ז אדר תע"ז	פאנו חנה	בת 72, 'מלמדת לחינוקות'
[33ב]	כ"ג אייר תע"ז	אריצו מרים	אשת שמואל אריצו
	ז' לעומר	(הנקראת חנה)	'חכמה משכלת שידעת ללמוד תורה נביאים כתובים בפתרונם ואף בספרי תורה שבעפ"י.
	כ"ז תמוז תע"ז	סיפילי אברהם	מאנקינה
	רח' חשון תע"ח	רוביני רחל	אשת שלמה רוביני 'בחולי רע אסכרה שנעלם לה בגרונה'
[34ב]	כ"ז סיון תע"ט	ייניסי מנחם ישראל חיים	בחור 'זהיה לומד תמיד תורה נביאים וכתובים וראת שמים בלבו. והיה מפלפל בכל עת...

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
	כ"ד כסליו ת"פ	קאליי ישי'	מפיסארו י' היה חולה במקום הנק' ע' אלברטו ושלחו הקהל ליקח אותו בעגלה... אשת יעקב דראינה 'אחר שסבלה כמה יסורים בחייה ושנה כמעט תמימה לא זוה ממטתה' מקדחת רעה
[35א]	י"א תמוז ת"פ כ"ד תשרי תפ"א	יניסי אליהו רוביני שלמה	נפטר כלילה באופן פתאומי לאחר משתה ז'לא יכול להתוודות והשליך ממטתו בצד א' ועבר שעה אחת ומת בפני חצי הקהל' הזקן הנכבד 'ולא עשו לו לא הספד ולא הקפות ולא צידוק הדין... אשת אברהם ריאטי פטירה פתאומית — בעלה 'שהלך למיטתה וכמעט פתאם נטלה דבורה מפיה והתודה ואלקיה ולא יכלה לדבר עוד' זקן, שמש הקהילה מבני הבירות ג"ח
[35ב]	ליל ערב הושענארכה התפ"ג ג' שבט תפ"ג	סיני' שלמה ידידיה חיים ריאטי מול טוב	מיתה פתאומית כלילה 'וכז' שעות בא לו מקרה רע בגורנו ונפל לארץ ולא עבר חצי שעה שיצאה נשמתו ואמר וידיו בלבו ובתנועת שפתיו אבל לא נשמע דבורו...' זקנה, בת 73, אשת כמה'רר שלמה מלויקוי 'וכל ימיה היתה במצוות עסקה בג"ח וצדקה' חולה בשיתוק מבחורות אשת יצחק צורף. נדבנית 'מששכמת והולכת בב"ה לומר תפילה ועם צבור היתה כותנה... ופתילות לנרו — היתה עושה וציצית היתה טוה' אלמנת רפאל יחייא נדבנית, נפטרה ממחלה כעבור 15 יום אשת יאוד א' סיני', נדבנית, 'כל ימיה היתה פוסקת צדקה לעניים ולאומללים ודבריה הי נעימים ולומדת סדר'... ומבקרת חולים...' מראשי הקהל 'מבחרותו היה בב"ה בראשונה ומבני חצות לילה היה בחבורה' בחור בן 17, 'היה בחברה עם בני הישיבה והיה מלמד לתלמוד תורה והיה קולו נעים ומרוצה לומר זמירות ומעריב בעדה...' קישט את בית הכנסת בן 32, נפטר בפתאומיות זקן נכבד 'למדה בבחורות בהרבה ספרים והיתה יודעת עניני המקרא כמו ת"ח'
	כ"ד אדר א' תפ"ג ח' אייר תפ"ג ער"ח סיון תפ"ג	שמעיה יצחק רובינו מהללאל ריאטי אברהם	
	י"ט ניסן תפ"ד	מלויקוי וודיטה	
[36א]	ו' חשון תפ"ה י' טבת תפ"ו	פורלי יאודה צורף טטילה חנה	
	ו' טבת תפ"ו	יחייא חנה	
	ט' טבת תפ"ח	סיני' אליגדיצא	
[36ב]	ד' חר"ה פסח תפ"ט זלמן יואב רפאל		
	ה' מנחם תפ"ט	יניסי שלמה ישעיה	
[37א]	כ' חשון ת"ץ ח' טבת ת"ץ כ"ו שבט ת"ץ י"ד סיון ת"ץ	צורף יצחק זלמן ישראל חיים ריביירו משה יניסי טטילאל	

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[337]	ט' שבט תצ"ב	פיסארו אסתר שמחה	מלמדת תינוקות
[338]	כ"ה כסלו תצ"ד	גאליקו שמחה	ש"היתה אוכלת בבית ר' זכריה סיני'
	ער"ח אייר כצ"ד	מונדיליסי עמינדב	זקן 'שסבל כ' ייסורין בחיים'
[338]	כ"ג כסלו תצ"ה	טריויס דוד	מלמד תינוקות
	כ"ו טבת תצ"ה	זלמן מיכאל	למזן
	ה' טבת תצ"ו	סיני' ריקא ברכה	'אשת המפואר ר' גדליה בר יאודה
			אפרים סיני'
[339]	י"ג אדר תצ"ו	יחייא צוזאנא דבורה	'יראת שמים בסתר ויודעת לקרות בתורה
			ובנביאים ובכתובים ובמעמדות ומלאה
			מהרבה מדות טובות'
	ה' ניסן תצ"ו	בן שבע שמואל שלמה	'מנהל בקי ומומחה ונושא ונותן
			כהוגן וכשורה'
	כ"ד ניסן תצ"ו	מלויקיו, יצחק יעקב	'עסקן ציבורי משכעת טובי העיר ופרנס
			דוד'
	כ"ו ניסן תצ"ו	יחייא, דוד יוסף אליהו חי	'חכם נעלה זקן'
[339]	כ"ט ניסן תצ"ו	טרייס פליגרינא	אלמנת דוד טרייס 'שמעות וכלי כסף זהב
			ושמלות היו לה במעלת מידותיה ויראת ה'
			על פניה'
	ו' תמוז תצ"ן	באר שבתי רפאל	מהעיר פיסארו, מוהל נודד
[340]	י"ג אייר תצ"ח	גאליקו זבולון	זקן, שמש של הג"ח, שוחט, 'א' מהחבורה
			וג"ח עשה תמיד עם החיים ועם המתים
	י"א אב תצ"ח	אשכנזי יוסף	זקן, 'א' מעובדים ושבים המכתתים רגליהם
			מעיר אל עיר לבקש טרף ומזון...
	כ"ב אלול תצ"ח	לוי אסתר שרה	אשת שלמה, מלמדת תינוקות
	כ"ט טבת תצ"ט	רזיניאני ריקא	אשת מרדכי רזיניאני,
	ער"ח שבט		'זמתה במותת הצדיקים בחולי מעים'
	רח' אדר א' תצ"ט	בת שבע יוכבד מזל טוב	אלמנת שמואל בת'שבע, מומחית ברפואה
			'כרופא בקי ומומחה מרוב שנים'
[240]	י"ד כסליו ת"ק	יניסי שבתי מרדכי	ממחלת הגפילה נפטר
[341]	יום א' של	רזיניאני סמיראלרה	אשת המנוח יהושע גורצי
	חג המצות תק"ב		'נקברה בו ביום ע"י עממים'
[241]	כ"ב אייר תק"ג	סיניגאליא פלטיה	פרנס בהכ"ע
	ל"ג לעומר		'כל ימיו עסק בתורה'
	י"ג סיון תק"ג	בת שבע לונא	אשת מרדכי בת שבע בדרך לפיריה נפטרה
	כ"ח חשון תק"ד	סיני' שמשון	נפטר שלושה שבועות קודם לקבורתו —
			'בעברו בספינה קטנה הספן הטביע בנהר'
	י"ד טבת תק"ד	לוי שלמה	מרצאו מאנקונה, נפטר מ'חול אסכרה'
[342]	ח' סיון תק"ד	זלמן אסתר	אלמנת יואב זלמן 'עסקה במצות ומ"ט...
			וכפיה חמכו פלק לטוות הציצית'
	כ"ח סיון תק"ד	מוסקאטו משה יצחק	בחור מסיניגאליא
[242]	ט"ו טבת תק"ו	יחייא זרחיה	זקן 'מימי קדם מחבורת ת"ת וגם מחבורת
			ג"ח וחבורת תצות לילה'
[343]	כ"ו אדר תק"ו	גאליקו רבקה	אלמנת הזקן שמואל שבתי גאליקו,
			מלמדת תינוקות

דף	האריך פטירה	שם	פירוט
	כ"ג אב תק"ו	יחיא שרה	אלמנת כמה"ר דוד יוסף אליהו חי יחיא נקברה ליד בעלה
	ב' אלול תק"ו	אריצו פיניציאה ריקא	אשתו השניה של הזקן שמואל ברוך אריצו מממוני הקק"י
	כ"ז טבת תק"ז	פסארו שמואל	זקן מחבורת ג"ח
[443]	כ"ז אדר תק"ז	אריצו שמואל ברוך	זקן מראשי וממוני הקק"י
[444]	ו' אדר תק"ח	גאליקו לידיה	זקנה, מלמדת תינוקות
	כ"א אייר תק"ח	סיניגאליה טובה	זקן, מחבורת ג"ח
	ג' תמוז תק"ח	יחיא ריקא בילה	אשת הנעלה יעקב יחיא 'החשובה', סבלה 6 שנים
[444]	ליל ב' חה"מ	יחיא יוכבד	'החשובה', אלמנת אהרן ברכה יהושע יחיא 'אמרי הצדיק הדין כל הקק"י יחד כולם בערכוביא'...
	ליל ב' של חנוכה תק"ט	זלמן דוד יוסף רפאל	בנו של טוביה זלמן, נפטר בגיל 38 'הניח שם טוב'
[445]	ב' ניסן תק"ט	ממורונא יעקב מנחם	בנו של כמה"ר יצק ממורונא, 'התחיל להתרפאות, ולעניי הרופא וכל בני ביתו היה נראה כאילו נרפא' ואז נפטר
	ער"ח אייר תק"ט	זלמן יאודה שמואל	מ'אנשי הרעד וראשי העדה'
	ג' תמוז תק"ט	דיינא בולא רוסא	זקנה, אשתו השניה של יעקב דיינא 'ובחיייה הכינה דרכי קבורתה ומעות הכיתה לאיזה ישיבות, לעשות לה השכבות למנוחת נפש רוח ונשמה עד מלאת לה לפטירתה שנה תמימה'...
[445]	עש"ק ותענית עשרה בטבת תק"י	סיניגאליא יאודה אפרים	זקן שינפטר בשם טוב', מממוני ופרנסי הקק"י
	ו' אדר שני תק"י	מפאנו בינוניוטה	בתו של רמה"ר שלמה דוד מלויקיו ואשתו של מאירי דאתרא הדין רמה"ר יצחק ברכיה מפאנו היתה מלמדת תינוקות
[446]	ח' אדר שני תק"י	מפאנו יצחק ברכיה	'מוריני ורבינו', ראש לדרשנות נפטר שלושה ימים לאחר פטירת אשתו
	י"ב אדר שני תק"י	ייניסי ישמעאל	זקן, מחבורת ג"ח, סבל הרבה בחייו ממחלות
	י"ב אדר שני תק"י	נורדי אריה חי בכ' פלטיה	מפידארה, נפטר מחולי הוארולי
	י"ב אדר שני תק"י	מלויקיו שלמה דוד	נער, בנו של משה מלויקיו, נפטר מחולי הוארולי
[446]	כ"ח אייר תק"י	סיניקאליא זכריה	זק מחבורת ג"ח ות"ת
	כ"ד סיון תק"י	סיניקאליא אליהו רפאל	זקן, מחבורת ג"ח - וקברו אותו באמצע שורת הנערים הנ"ל לפי שעדין לא החזיקו בקרקע חדש שקנו לבתי חיים'...
	כ' כסליו תקי"א	יחיא בילא רוסא שמחה	אשת יאודה יחיא, נפטרה 15 יום לאחר לידת בת
[447]	י"ב כסליו תקי"ב	אשכנזי נתן דוד שלמה	'מעובר' ושבים'
	כ' כסליו תקי"ב	זלמן טוביה	זקן, 'גבאי וגזבר נאמן מקופת ג"ח ועניי א"י

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
			וצפת וחברון ופדיון שבויים והוא נמנה מחבורת חצות ומחבורת ג"ח ובימיו עשה הרבה תעניות וסיקופות וצדקות והלוואות לעניים...
[47ב]	י"ג אייר תקי"ב י"ב טבת תקי"ג י"ז שבט תקי"ג	יחיא שלמה דיאנה יעקב סיניגאליה דוד שמואל רפאל	מחבורת ג"ח, נפטר באופן פתאומי מחבורת ג"ח במור חתן בנו של אליהו סיניגאליה בן 30 במותו נקבר ליד אביו, 'זכה קדם פטירתו לכתוב הוא בעצמו ג' תיבות לעיני ככל ישראל'
[48א]	ה' תמוז תקי"ג ח' טבת תקי"ד	זלמן טוביה יאודה אריה סיניגאליה בינונידיא	בן ו' חורשים בקירוב שהיה מראה שכל ובינה כבן ששה שנים, שינו שמו ליעקב, בנו של מרדכי זלמן וקנה, אלמנת הזקן זכריה סיניגאליה, סבלה הרבה בחייה 'ובפרט בכירות נכסיה בסוף ימיה'
	כ"ד טבת תקי"ד	זלמן יוסף שבתי	בן 6, נפטר 'במיתה חטופה' מקדחת בנו של יעקב זכריה זלמן
	תשעה באב שנת תקט"ו	כתו הקטנה של יצחק זלמן ובנו הקטן של ישראל חי ספילי	ונתנו להם ההבראה בלילה לפי שהיה מן הנמנע להברתם ביום מפני התענית וכ"ז נעשה עפ"י מעלת מרא דאתרא כמהר"ר ראובן בן יחיא...
	יום א' כ"ה תקט"ו	פינטי דוד יעקב	בנו של ברוך שלמה פינטו, בן שנתיים נפטר מחולי התולעים
[48ב]	ליל שני של ר"ח כסלו תקט"ז	ר' גיאני שרה	וקנה, אלמנת יהודה ריניאני 'שסבלה ככמה צרות משונות בימיה במיתת בעלה בלתי ידיעת מקום פטירתו ובמיתת בניה וקרוביה, ועוד שהיתה עניה ביותר'
	י"א כסליו תקט"ז	יחיא מול טוב	בת יצחק יחיא, נערה בת 7 בערך, שנפטרה מחולי האורלי ומחלת תולעים
	י"א כסליו תקט"ז	יחיא מיכאל	בנו בכורו של שמואל בן המנוח ישמעאל יחיא, החליפו שמו לדניאל ככהכ"נ, נפטר מחולי האורלי
	ט"ו טבת תקט"ז	חזק אסתר	אשת משה מרדכי חזק נפטרה אחרי שילדה בן זכר 'הלבישה בתכריכה וקברו אצלה כל הסדנים וחלוקה שנמצא עליה דם'
[49א]	כ' אדר ראשון תקט"ז י"א אב תקט"ז ה' אדר תקי"ז כ"ד ניסן תקי"ז	זלמן דולצא סיניגאליה אברהם בר יוסף סוסקינו משה רובינו משה שמואל דוד	זקנה, אשת פלטיה שלמן מראשיה וממנהיגיה של הק"י שמש חבורת ג"ח ת"ת וחצות מוצאו מפירנצי, מחבורת ג"ח מחבורת ג"ח מכת הקברים 'ולא עשו לו הקפות אעפ"י שהיה מחבורת ג"ח כג"ל לפי שהיה חדש ניסן אבל נקבר בגופו ממש על הארץ ושימו סיד על גופו...

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[49ב]	כ"ז ניסן תקי"ז	אלפא שמואל	זקן, סוחר שמוצאו מפיומנטי 'עשה הרבה מצוות ותעניות'
[50א]	כ"ט כסליו תקי"ז עש"ק וחנוכה	גאליקו ישראל חיים משה רפאל	א' מחבורת ג"ח 'לא הספידוהו כפי זכרתו ולא עשו לו הקפות, אלא בני החבורה עסקו ברחיצתו בעוד שהקברנים היו קוברים האשה הנ"ל (רגינא אלמנת הזקן ישראל יעיסני שנפטרה באותו יום)'
	ט"ו בשבט תקי"ט	זלמן שלמה	זקן, מעשירי הק"ב 'ונתעסק בהרכה מצות ומ"ט ובפרט במילת הנערים... נמנה בכלל בני חבורת גמילות חסדים וגזבר חברת חצות לילה וחצות יום... ולא עשו לו הקפות לפי שהיה ר"ח לאילנות'
[50ב]	כ"ד שבט תקי"ט	שמעיה ברכה	אלמנת משה שמעיה 'זהיא היתה והירה בהרכה מצות ומ"ט'
	כ"ד שבט תקי"ט ר"ח אדר תקי"ט	שמעיה דוד אפרים ייניסי שבתי מיכאל	שמש הקק"י, לת"ת ולגמילות חסדים כשנפטר 'מיד נעלו כל התנויות לכבודו ונתעסקו בדרכי קבורתו' והספידו כמהר"ר ראובן יחיאל עליו נאמר כי היה רב ומלמד 'רקנה לעצמו זכרון טוב בין הנכרים'
[51א]	ט"ז אדר תקי"ט	יחיאל יואב	בנו של המנוח אליהו 'עקב דוד אלישע יחיאל, בחור בן 15, נפטר מקרחת
	י"ח אדר תקי"ט	יחיאל יאודה פינס	'בו כיום תוך הדירוש שעשה ככהכ"צ קודם מנחה כנהוג כמהר"ר ראובן י' יחיאל 'הכל גזר שביום ב' דפ' ויקהל ופקודי יעשו תענית דבור...'
	ג' ח"ה פסח תקי"ט מלוויקו אלישע יאודה טוביה		'היקר הנעלה המפואר' בנו הגדול מרביץ תורה בקסאני-מונפיראטו
[51ב]	ד' ח"ה פסח תקי"ט פונסיקא יעקב		מצרפת, היה מסתובב 'ממקום למקום להרויח די מחייתו'
	יום שמיני דפסח תשנ"ח	פורלי פיורינא אסתר	אשת שבתי פורלי גססה לפני החג לכן 'עשו תכריכה וארונה בחה"מ ע"י ישראלים ישראליות וכי"ט הנ"ל נעשה הקבר ע"י גוים וכמו כן כסוהו בעפר... והוליכוה ישראלים, בני חבורת ג"ח לקבורתה נשמיה ג"ח תוך הקבר, אך ההפיכה והכסוי כנ"ל נעשה ע"י גוים'
	ר'ח' אייר תקי"ט	יחיאל שמחה	אשת לוי יחיאל 'מלמדת תינוקות בקיאה וחכמה מאד והרבה צדקות ומצוות עשתה בימיה והגם שלא זכתה לבנים, הלא התלמידים נקראו בנים'
[51א]	ד' אייר תקי"ט	רינייאני יוסף	'סבל בימיו עניות ודלות וייסורים קשים והרבה ענויים ועונשים וקבל הכל כסבר פנים יפות'
	כ' אייר תקי"ט	סיני' יאודה חי אריה רפאל	'איש חשוב' בן שבתי בר משה סיני'

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
[52]	ב' אדר תק"כ	יחיא ראובן נ'	'אשר ע"כ הסכימו מעלת הרב יחיא מרא דאתרא הנ"ל וממוני הקק"י לגזור עוד תענית צבור בער"ח סיון... רב הקהילה, סופר מומחה 'מרא דאתרא החסיד העני' ומיד נעלו כל החנויות וכל בעלי אומניות בטלו לכבודו הספידו אותו כמהר"ר יצחק מרדנא וכמהר"ר מנחם עזריה מפאנו זקן מחבורת ג"ח מחבורת ג"ח
[53]	ט"ו תמוז תק"כ	ייניסי חזקיה	אשת שולם יחיא, נדבנית, 'והיא היתה בקיאה בדפיקת הדפיקי כרופא מובהק והיתה על פניה ידאת אלקים ואוהבת ומכבדת התורה ולומדיה ומשכימה ומערכת לבהכ"נ להתפלל עם הציבור...' 'זקנה חשובה' אלמנת הזקן שמואל בר אליעזר 'מהדבה מצות ומ"ט היתה צמודה וכל ימי חייתה התורה ולומדיה כובדה' זקן מעל ל-80 בנו שבתי מיכאל יניסי 'הנודע שמו בשערי הלכה מצויינים' בן הנעלה מיכאל פינטו נפטר 'בשעה שהיו אומרים יוצר בבכה"נ ולפי שהיה ביתו בצד בית הכנסת ולא היו יכולים הכהנים לבא בבהכ"נ לשמוע תקיעת שופר ולישא את כפיהם הסכימו הרבנים נר"י ובראשית מרא דאתרא כמהר"ר ישעיהו רומאנין נר"י לצוות אל בני בית הנפטר הכל להוציא הנפטר הנ"ל מן הבית ולהניח באצטבא שלהם תחת אייר הרקע כדי שיבואו הכהנים בבהכ"נ לעשות מצוותם, וכן עשו... ואחרי יציאת הקק"י מבהכ"נ נתעסקו בדרכי קבורתו ועשו הכל ע"י עכר"ם חרץ מרחיצתו והוצאת מטתו שהנשים רחצוהו והלבישוהו... והאנשים הוליכוהו לקברו, והעכו"ם כסודו בעפר כדינא'
[54]	כ"ד מנחם תקכ"ג	אריצו אסתר	
[55]	רח' אדר תקכ"ד	יניסי שמעון	
[55]	יום א' דר"ה שנת התקכ"ה	פינטו יוסף חי	
[55]	י"ב אייר תקכ"ה י"ו אלול תקכ"ה	טריינס מיכאל שבתי רומאנין ישעיה מיכאל	
[56]	ב' דר"ה סוכות תקכ"ו	זלמן רחא	אלמנת יאורה שמואל זלמן זקנה אלמנת כמהר"ר ישעיהו מיכאל רומאנין נקברה בכבוד ליד בעלה

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
	ט' כסליו תקכ"ו	זלמן מרדכי רפאל	א' מחבורת חצות לילה
	ט' כסליו תקכ"ו	זלמן יעקב משולם	בחור, בנו של אברהם זלמן, היה חולה זמן מה בקדחת 'שהיתה מהלכת בשנת ה'נ"ל במקום הזה כמה חדשים'. מכלתע"י ס' 30692 כ"י ורשה 7/78, סדרי תפילות שסידרו בעיר לוגו "סדר שעשו פה לוגו י"ג חשון תקכ"ו על ריבוי חולים בהסכמת הועד והרבנים מנחם עזריה מפאנו ושלמה דוד מהזקנים (דפים 178 ע"ב — 185 ע"א).
			הוא כאילו נרפא מהמחלה 'ולכן הלך להשתדל במחייטו עם איזה יהודים בכפר הנקרא ויסו ויהי בדרך... ונפל בחצי הדרך ומת שם בפני יהודים'...
[56]	ב' טבת תקכ"ו	זלמן פלטיה	'הזקן המפואר אשר בעושר וגדולה ותורה וחכמה ומצות ומ"ט נתפאר', שדאג לקשוט ותיקון ה'כ"ג' 'נמנה עם חבורת ג"ח וחצות ות"ט; מנחם עזריה מפאנו דרש 'לפני מטתו שלהו — חנוכה אסור בהספד ולפי שהיה לילה לא עשו לו הקפות כזכותו ומעלתו אבל קבעו ישיבה בכל לילה בביתו מלבד הישיבה הנהוגה בחדר דירתו, ועוד בתשלום ימי אבילותו עשה הספד גדול לכבודו כמהר"ר שלמה דוד מלויקיו נכדו בן בתו'...
	נפט' כ"ט שבט תקכ"ו, נקבר ל' שבט תקכ"ו	פאנו יצק ברכיה	זקן, מחבורת ג"ח
[57]	כ"ב אלול תקכ"ו	סיני' יצחק רפאל	מחבורת ג"ח 'ולפי שהיה זמן יריד לא עשו לו הקפות אעפ"י שהיה מחבורת ג"ח 'כמה יסורין סבל עד שנעשה בשרו רזה' ילד, נפט' מחולי האורלי 'ונקבר למחרתו ע"י עממין והתחיל למנות ז' ימי אבילות אחר הרגל כדין וכהלכה'
	ערי' תקכ"ז	סיני' בנימין רפאל	זקן, מאנשי חבורת ג"ח סבל ממחלת ריאות היה א' מחבורת ג"ח 'והין בחייו כל הצריך לו לקבורתו'
[58]	כ"ג שבט תקכ"ז	ריאיטי ישמעאל	היתה בת 45, אשת שלמה ידידיה בן המנוח אברהם חזק ובתו של יוסף מלויקיו 'א' מארבעה ראשי וממוני הקק"י
	ד' אדר א' תקכ"ז	פורלי שבתי	אלמנת 'הנעלה ר' אלישע יאודה טוביה מלויקיו'
[58]	י"ט אייר תקכ"ז	חזק בולא רחל חנה	אלמנת יאודה פנחס יחי"א, 'ותמיד היתה רודפת שלום וחומדת להשים שלו' בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו ובין אבות לבנים'
[58]	כ"ח אב תקכ"ז	מלויקיו ריקא בילא	
	כ"ט תשרי תקכ"ח	יחי"א שרה בינא רחל ערי"ח חשון	

דף	תאריך פטירה	שם	מידוט
[א59]	ד' חשון תקכ"ח ג' חה"מ פסח י"ט ניסן תקכ"ח כ"ד ניסן תקכ"ח	יחייא שולם מלויקו אריה חי רפאל גאליקו שמחה	א' מחבורת ג"ח ומכת הקברים 'שבין הסוחרים ונכבדי ארץ נודע שמו' זקנה אלמנת ישראל גאליקו מריגיו, בת יצחק צורף ש'היתה אהובה וחביבה ורוח הבריות נוחה הימנה לפי שהיתה מקדמת ושואלת שלר' לכל אדם...' אלמנת שבתי בר משה סיני' ז'הרבה מצות טובות ומ"ט היו לה והיתה חכמה ובקיאא כמילדת ומאד נתעסקה בג"ח'
	יום ב' של שבועות סיני' ליטיציא תקכ"ח		סוחר מריגיו שנסוק ליריד סיני חלה בדרך ונקבר בלוגו. אחיו יצחק רבינו הגיע לאחר שכבר נקבר ופרע ההוצאות חזן הקק"י, תוקע בשופע ומלמד תינוקות אשת משה ב"ש סיני' נקברה בגשמים נוטפים 'איש מבין יודע ספר ומ"ט היו לו בפרט בהליכת מחיל אל חיל לשיבות בזמן שהיה פנוי מטרדת מוונות'
[ב59]	ד' שבט תקכ"ט י"ח אייר תק"ל ל"ג בעומר כ"ד אייר תקל"א	יחייא לוי יאורה סיני' גינטילא יחייא, יצחק רפאל	אשת המפואר ר' דוד חי... 'אשה יראת ה' וגדלה בנים לעבודת ה' ורגילה לומר בכל יום תהילים ומעמדות ומעיל צדקה...' להולך בלא בנים... סבל כמה צרות מינים ממינים שונים...' מחבורת ג"ח, 'כל ימיו רוח הבריות נוחה הימנו ורוח המקום נוחה הימנו', היה שליח ציבור ותוקע...' נפטר לאחר חולי ארוך יודע ספר ובקי כאומן בכל כתובות הן בכתב ישראל הן בכתב אומות וירא שמים' כמהח"ר, 'עטרת ראשינו' 'הוקן הנעלה', שוחט מת מיתה פתאומית בחור מחבורת ג"ח
[א60]	ה' כסליו תקל"ב	פאנו בילא רוזא רחל	
	כ"א סיון תקל"ב	סיניגאליא שבתי בר זכריה	
	כ"ו תמוז תקל"ב	יחייא מרדכי משה	
[ב60]	כ"ה מנחם תקל"ב	חי דוד ב"כ אלישע	
	כ' טבת תקל"ג כ"ו ניסן תקל"ג י"ח תמוז תקל"ג י"ב טבת תקל"ד	יחייא שבתי פאנו דוד סיניגאליא מרדכי ב"כ אברהם ריבירי עזריאל	
[א61]			
	כ' מנחם תקל"ו	טרויס יצחק מיכאל	
[ב61]	יום ב' של סוכות תקל"ז	זלמן אלחנן	זקן, חבר ח"ג מת מיתה פתאומית, אמר וידוי בנוכחות כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים ילד בנו של מנשה טרויס, נפטר מחולי הוארולי מת מיתה פתאומית, ילד בנו של שבתי שלמה זלמן ז'לא רצה מרא דאתרא כמה"ר שלמה דוד מהזקנים נר"י שיטימו אותו בחצר, כדי שהכהנים יכולים לבוא בהכנסת... משום שהיה עת הגשמים וחצר

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
			היה מלכלך בטיט הרבה והיה בזיון גדול למת...
	ה' אדר א' תקל"ז	גאליקו ריקה בילה	זקנה, אשת ישראל חיים גאליקו שתיים היתה חולה
	ר"ח אלול תקל"ז	מהזקנים אברהם משה	'היקר הנעלה' גזבר נאמן מקופת ת"ת ומחבורת ג"ח
[א62]	כ"ה שבט תקל"ח	זלמן יעקב זכריה	כמהח"ר 'ממעלת אנשי הועד וראשי העדה' חתנו שלמה דוד מהזקנים אמר דרש אחריו זקן, מחבורת ג"ח הארגו והקבר נעשו ע"י נכרים 'זכמו כן כסודו בעפר כי כן הורה מרא דאתרא כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים' זקן, 'הרבה יסורים שסבל בחייו בגופו וממונו'
[ב62]	י"ד שבט תק"מ	זלמן בנימין	מלמדת תינוקות, אלמנת כמהח"ר מנחם שבתי יחיאל ש'היתה מלאה מצות ומ"ט"...
	נפטרה ד' סיון, ונקברה למחרת בערב שבועות תק"מ	יחיאל, מרים	זקן, מראשי הקק"י מחבורות חצות לילה וג"ח 'הרבה הצלות שעשה לכל בני הקהילה' הספידו כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים מרגא דאתרא
[א63]	נפטר י"ח מרחשון תקמ"ב	סיניגאליה גדליה	'הוקן הנעלה' 'א' ממנוי וראשי הקק"י' בנו של 'אודא אפרים סיניגאליא' 'שגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב' בסוף ימ השבעה דרש בביתו מאד' תאתרא כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים במעמד כל הקק"י
[ב63]	ח' מנחם תקמ"ב	יחיאל אוריאל	נפטר ביום שמלו את בנו
	כ"ו תמוז תקמ"ג	זלמן דיאמנטא	אשת אברהם בן ציון זלמן, נפטרה 11 יום אחרי שילדה
	ל' כסליו תקמ"ד	ספיראנצה אליהו	סוחר נודד מרומא שבא עם אשתו וארבעת בניה, נקבר בכבוד גדול בחורה בת של ישראל יעקב טריוס 'ולפי שהיה טעות לקחו קצוצי דמשפט ביום קבורתה שנקברה בעש"ק בכבוד גדול ולא נמצא א' נכרי פוצה פה ומצפצף'
	נפטרה ביום שישי שהיה יום ב' של חה"מ פסח תקמ"ד נקברה בעש"ק	טריוס חנה	זקנה, אשת יוסף מלויקו
[א64]	ר"ל סיון תקמ"ד	מלויקו אסתר	זקן, 'נעשה ארגז נקבר ע"י נכרים' וכמו כן כסודו בעפר, ותכריכים עשו לו קודם מועד'
	י"ט א' של שבועות תקמ"ד	גאליקו בנימין	הניח אשה הרבה בת 35, אשת אליהו שלום גאליקו, חלתה אחרי לידה במשך 3 חודשים ב'חולי משונה'

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
	י"ג מנחם תקמ"ה	פינטו גדליה שבתי אלישע	בנו של נתנאל מרדכי פינטו, נפטר ממחלת האורלי
	ג' אלול תקמ"ה	גאליקו צפניה ישעיהו	בנו של זבולון גאליקו
	י"ט כסליו תקמ"ו	מפאנו מנחם	'החכם השלם' נקבר בכבוד גדול לפני שנקבר כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים, נתן דרש עליו
[64ב]	ה' טבת תקמ"ו	ריביירי רחל	אלמנת עוזריאל ריביירי 'שעסקה כל ימיה במצוות ומ"ט וערב ובקר היתה משכימה לבהכ"נ וידיה שלחה בכישור לעשות פתילות תמיד לבהכ"נ'
[65א]	יום ב' חה"מ	אריצו וירטואווה	אשת שלמה אריצו, מלמדת תינוקות
	כ"ד תמוז תקמ"ט	ויטאלי יחיאל כהן	סוחר מפורארא שנסע ליריד סיניגאליא
[65ב]	ג' מנחם תקמ"ט	זלמן קונסולה	זקנה 'חשובה' אשת יעקב זכריה זלמן
	י"א שבט תק"ו	זלמן, ישראל חיים	'א' מוטבי העיר' שהיה ברוינה ושם חלה ונפטר 'עם השמירה של י"ב יהודים מעירו שהיו שם בעיר ובליל רביעי שלש שעות קודם היו נסעו כולם משם עם המת מונח בקופסה עם המרכבה עם שמונה סוסים ובלילה ההוא תקני מעלת אנשי הוועד משמרה בבית המדש של עשרים האנשים לבקש רחמים לפני הקב"ה על הצלחת דרכים...
	ח' ניסן תקנ"א	מפאנו יאודה אריה	זקן ונשוא פנים, חזן מלמד תינוקות 'גזבר נאמן מחבורת חצות...'
	ג' אייר תקנ"א	לאטיס יצחק	זקן, מהעיר קתיא
[66א]	כ"א שבט תקנ"ב	יחיא שבתי רפאל	נפטר מחולי רע בעיר רוינה
	נפטר ביום כפור	זלמן מיכאל	מתושבי לוגו וממשפחה רמה והיה יודע ספר 'שכל ימיו היה טוב מעיר לעיר להרויח מחיתו' חלה קרוב לוירונה
	ט"ו חשוון תקנ"ג	טרויס משה מרדכי רפאל	'מת בחצי ימיו בחולי ארוך' הותיר אחריו אלמנה עם 6 בנים קטנים
[66ב]	י"ג טבת תקנ"ד	חזק משה מרדכי שמעון	זקן שנקבר 'בכבוד גדול ועשו לו הקפות' מהזקנים שמראל דוד
	רח' אייר תקנ"ד	רוקין ברכה אסתר	מוצאה מפירארה, באה לשרת בבית הגביר אברהם כ"כ גדליה סיניגאליה ו'מיתה משונה' מתה — התאבדה בנפלה לבאר
	ז' טבת תקנ"ה	הסקולה דולצה	בת 19 משרתת מפירארא עבדה בבית הגביר משה ידידיא זלמן ג"כ התאבדה בנפילה לבאר
	ליל א' שבועות	מהזקנים פרודינצה	זקנה אשת אריה חי מהזקנים
	כ"ד מנחם תקנ"ה	רובינו ליגריצא	'נעשה כל צרכה ע"י נכרים חוץ מתכריכים שלקחו בתורת הלואה מהזקנה שרה טרויס' אשת משה שמואל רובינו, נפטרה לאחר

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
			שילדה. 'לא עשו לה תכריכיה ולא טהרה ברחיצה הכל עפ"י הוראה של מרא דאתרא כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים' זקן חשוב
[67]	ח' טבת תקנ"ו	זלמן יצחק	זקנה, מלמדת תינוקות, אשת מנחם עזריה פאנו 'מלאה מצוות ומ"ט'
	ח' טבת תקנ"ו	פאנו מול טוב	זקן 'הרביץ תורה בריבים מגעריו ועד זקנותו' בנו של יהודה רפאל פורלי נפטר בזמן תפילה בבהכ"נ 'מנקב החלון בא אליו מכת אש ונגעה בראשו והפילו לארץ...' 'להצלת נפשונו מיד המרדים אשר פתאם באו בחצרנו...' הדי המלחמה והכבוש תחילה ע"י הצרפתים ואח"כ ע"י האוסטרים — ובמיוחד נזכרו כאן הנוקים ושווד הקהילה כשנים 1796 ו-1799. 'ונקבר בקבר ישראל — רחוק מעט... וקברוהו תוך מלבושיו...' זקן, מוהל
[68]	כ"ב מרחשון תק"ס	זלמן משה אברהם	מת מיתה פתאומית
	י"ד כסליו תק"ס	חזק ישראל יעקב	זקן, חברת בחבורת ג"ח
	י"ג שבט תק"ס	יחיאל יהודה בן שולם	מת ב'חצי ימיו' 'אמיד בנכסים ורודף צדקה וחסד'
[69]		טריווס אברהם מיכאל	נפטר בראינה
[70]	כ"ט מרחשון תקס"ד	יחיאל אריה נחמן	בן 94, רופא 'בעל מעשים טובים ומצות טובות'
[70]	י' כסלו תקס"ה	סיניגאליא שלמה	בן 81 'הזקן המפואר' 'מראשי הקק"י וגזכר וממונה של חברת ג"ח
[71]	כ"ב אדר א' תקס"ה מלוקיו אברהם חי י"ט אייר תקס"ה	סיניגאליא אברהם	מראשי הקהילה וגזכר ג"ח 'זקן נשוא פנים הולך צדקות אפי" עס שלא מבני עמינו ועשה הצלות גדולות לכל בני הקק"י
[71]	כ"ג תמוז תקס"ה	פינטו ברוך	בן 19, בנו של שבתי יחיאל נרצח ע"י דניאל זלמן
	ד' תשרי תקס"ו	יחיאל ישראל חיים	בן 72 שמש הקק"י בחור, 'בן משה זמן שהיה אסור בביתו בכבלי ברזל כמה שנים לפי שיצא מדעתו מרוכ גאותו'
	ו' אדר א' תקס"ו	שמעיה אברהם	זקן, מפרנסי חברת ג"ח
	י"ג אדר א' תקס"ו	זלמן יצחק	בן 83 היה ירא אלקים ובעל מ"ט נפטרה 'תוך כ"ד שעות ללדתה ולא נקרא לה שם לפי שהיתה בחזקת נפל' נפטר 'בחצי ימיו' היה צולע נפטר 'בחצי ימיו' 'א' מטובי העיר ומשרת הקק"י
[72]	כ"ב אדר תקס"ו	פורלי יוסף	
[72]	רי"ח אדר תקס"ט	פאנו מנחם עזריה	
[73]	ט' סיון תקס"ט	תינוקת של טוביה	
	י"א כסלו תק"ע	בן שלמה סיניגאליא	
[23]	כ"ה סיון תק"ע	מהזקנים שלמה דוד מלוקיו אלישע חי	

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
	י"ג תשרי תקע"א	פינצי מיכאל	(בערך בן 80) 'א' מטובי העיר אעפ"י שורד מנכסיו'
	רח' ניסן תקע"א	זלמן משה ידידיה	מראשי הקק"י גביר 'ונשוא פנים' 'דובר ישרים ועושה צדקה בכל עת גם אצל שלא בני עמנו'
[א74]	י"ג מנח תקע"א	זלמן יצחק מיכאל	'מעלת החבר... חס וישר וירא אלקים בעלחכמה ומ"ט יהיה משכים ומעריב בב"ה להיות נמנה מעשרה ראשונים...'
	ח' מנחם תקע"א	זלמן יוסף	הלך ליריד סיניגאליה 'ובדרך נתעכב בפסלרו ושם חלה בבית הגביר סניור יהושע די לאריפא
	כ"ו שבט תקע"א	סיניגאליה ג'נקולי שרה	אשת פלטיה סיניגאליה הוליכוה ללוגו, בעיר ימולא התאכדה 'השליכה עצמה לתוך הבור של מים בחצר של כרתי... נקברה בלוגו 'בהשרת המשפט'
[ב74]	ו' תמוז תקע"ב	יניסי אריה	'חבר כמהח"ד... רוב ימיו היה מתעסק בדרכי צבור לשיש בלי שום פרס' 'נקבר ביום שני ע"י עממין...'
	נפטר בר"ה תקע"ג	שמעיה משה	בן 44, מלמד חינוקות בת"ת 'הניח אשה ובת אחת קטנה מאשתו הראשונה'
	כ"ט כסליו תקע"ג	כהן דניאל	בן 85
[א75]	כ' שבט תקע"ג	ריביירי שמואל	אשת יהודה חי מלויקיו נפטרה בימולא
	ד' תמוז תקע"ג	מלויקיו יודיטא	נפטרה סמוך ללידתה 'רהרופאים פתחו את בטנה ומצאו הילד מת ונקברה מיד'
[ב75]	כ"ב שבט תקע"ד	פינטו יוסף	בחור שנפטר מ'מיתה משונה... שהיה דר יחידי בחרר ונמצא בבוקר מת'
	ט"ו אייר תקע"ד	פינצי דבורה	אשת כמהר"ר שלמה דוד מהזקנים, נקברה בכבוד גדול וברוב עם'
[א76]	ט"ו אייר תקע"ה	זלמן יהודה	'נפל באישון לילה מסולם מחדר ביתו' נקבר למחרת 'בכבוד גדול לפי שהיה ירא שמים ובעל צדקות ומ"ט'
[ב76]	ו' מרחשון תקע"ו	סיניגאליה מזל טוב	בחורה בת 18, 'יפת תואר צנועה ומשכלת'
	ט' טבת תקע"ו	מלויקיו מרדכי	בן 84
[ב77]	ו' אדר תקע"ו	מלויקיו אלישע	בן 55 מבני חברת ג"ח
	ח' סיון תקע"ו	מלויקיו ציפורה	בן 55 אשת עזרא
	כ' תשרי תקע"ח	מלויקיו אריה חי	בן 48 'א' מטובי העיר
	ד' כסליו תקע"ח	סיניגאליה ברוך מרדכי	בן 65, מבני חבורת ג"ח 'יודע ספר ולומד בשיבה בבוקר ובערב'
[ב78]	ו' אדר ב' תקע"ח	פאנו יצחק ברכיה	הזקן, החבר כמהח"ד בן 67
[א79]	ד' טבת תקע"ט	פינטו שרה	אלמנת בנימין פינטו בת 80
	י"ב חשון תק"פ	מפאנו יעקב	בן 74 בעל תורה ומ"ט
[א80]	ו' כסליו תקפ"א	כהן שרה	בת שנתיים וחצי בתו גבריאלי כהן
	ו' אדר תקפ"א	חזק אברהם יצחק	נפטר בראוויא

דף	תאריך פטירה	שם	פירוט
	ט"ו סיון תקפ"א	חוק אהרן	בן 75 מבני חבורת ג"ח
[א80-ב80]	י"ח תשרי תקפ"ב	יחיא ברכה רחל	אלמנת יעקב יחיא שנסעה ליר פורלי 'לשאת ולתת בפרקמטיה בחנות שלה' ושם חלתה
	ח' תשרי תקפ"ג	סיניגאליא אהרן	בן 66, חבר בחבורת ג"ח
[א81]	י' אדר תקפ"ג	מהזקנים שלמה דוד	הרב הכולל, 'הרב הגדול מק"ק לוגו, הספידו 'החכם השלם אלוף עירנו כה"ר משה מראקו' ואחריו ר' שבתי מצליח יחיא' — 44 בחורים ליווהו 'בלבושי שבת וכל אחד באביבה של אור בידים וכל הקק"י מלאים בדמעות שלישי' 63 בן 'מעלת החבר' בן 63 נפטר בעיר פאינצה 'ששם היה סחורתו'
[ב81]	כ"ג תמוז תקפ"ג	יחיא שבתי מצליח	
[א82]	ער"ה תקפ"ה	טריוס שמואל	

היחס שבין כתובייד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר

ר' אברהם יוסף שלמה גראציאנו נולד בפיסארו בשנת ש"פ לערך, ונפטר בשנת תמ"ה. בצעירותו יצא למודינה, ללמוד אצל קרובו ר' נתנאל טרבוט.¹ רבו החשיבו כגדול תלמידיו, כפי שאנו למדים מדבריו בשעת פטירתו, שרשםם תלמידו ר' שמואל יצחק בלגודי: ויהי ככלות מע' הגאון להתוודות ... ויאמר אל כל בני הקק"י: דעו כי פרידה טובה יש לי בניכם אשר טפחתי וריביתיו והעליתיו בראש הקרואים זה כמה שנים. ולעת כזאת נעשה סיני ועוקר הרים ומקהיל קהילות ברבים, וכבר האירו פסקיו תבל. ה"ה קרובי, בחירי רצתה נפשי, כמוה"ר אברהם גראציאנו, אשר יצא ואשר יבא לפניכם. וידעתי כי בצדק ישפוט אתכם. ויקראהו ויעמידהו לפניו ויברכהו ... ויאמר אליו: כרוב שרעפי בקרבי פרידתי ממך קשתה עלי כנגד כלם ... ויצוהו שיפוצו החוצה מעינותיו למען ישתו התלמידים הבאים אחריו ... ויעלה מעלה מעלה לשם ולתפארת ולתהלה מיתר החכמים הנמצאים בדורותיו. וידעתי שבגדול חכמתו ותבונתו לפני מלכים יתיצב.²

נראה שמאז כיהן אי"ש ג"ר כרב במודינה עד מותו בשנת תמ"ה.³ אברהם יוסף גראציאנו לא הותיר אחריו פסקים וחיבורים אחרים ופירוטומו בא לו בעיקר בזכות אוסף הספרים שלו. ובזכות הידיעות ההיסטוריות-ביוגרפיות שרשם בהגהותיו בגליונות הספרים שבאוספו, ומרובות וחשובות מכולן הן הגהותיו לשלחן ערוך.⁴ ספרייתו היתה לא רק גדולה אלא גם חשובה ביותר ואולי בכל הספריות של חכמי איטליה לא נמצא כמותה. נמצאו בה ספרי דפוס וכתובייד, וכולם הטביע את חותמו. ספרייתו נמכרה, כנראה על-ידי יורשיו, ונתפזרה לכל עבר, וכמעט אין לך ספרייה פרטית או ציבורית שלא ימצא בה ספר מספריו. חלק גדול מאד מאוסף כה"י שלו הגיע לספריית

המאמר מבוסס על עבודת גמר בכית הספר לספרנות באוניברסיטה העברית, בהדרכתו של פרופ' מלאכי בית-אריה.

- 1 על ר' נתנאל טרבוט ראה י' גרין, רבי נתנאל טרבוט ממודינה ותולדותיו ופסקים שלו, אסופות, ב (תשמ"ט), עמ' צא-קנו.
- 2 י' אברהם, צוואות גאוני ישראל, פילדלפיה, תרפ"ז, חלק ב, עמ' 280-281.
- 3 לא ברור מתי נתמנה אי"ש ג"ר לרב מודינה, כלום לאחר מותו בשנת תי"ד, או שמא קדם לו ר' נתמן בן נתמן ורק לאחר מותו ב"ב בשבט תל"ו מונה אי"ש ג"ר לרב הקהילה. אם כך צוואתו שלר' נתנאל טרבוט לא נתקיימה.
- 4 שני עותקים נותרו מהגהות אלו, באחד ההגהות הן בכתביידו בטופס שלו בדפוס הנאו שפ"ז. נמצא היום באוסף קאופמן בכדופשט B 812. העותק השני אולי בכתביידו של נכדו אברהם בן נתנאל גראציאנו, גם הוא באוסף קאופמן A 106 (ס' 2984).

הפלטנה שבפרמא, גילגולים רבים עברו על יתר הספרים. חלק קטן קנה ר' יהודה זרחיה אזולאי, שליח ומוכר ספרים. כמה מהם עברו לידי יורשיו ולבסוף הגיעו למקומם האחרון, לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. כנראה שאחרי פטירתו של אי"ש ג"ר חולקה הספרייה בין יורשיו. אחד מהם או יותר מכר את העזובון לדיירוס. היתר נמכר לכמה אספנים או שהורישו אותם לצאצאיהם, וכך הלכה הספרייה ונתפרקה.

בגלל הקפדתו של אי"ש גר לחתום על כל ספר שבדפוס או שבכתוב-יד, ניתן לשחזר מקצת ממה שהיה בספרייתו. שחזור כזה מושך את הלב ואכן, כבר בשנת תרנ"ז השתלר הביבליוגראף העברי, שמואל וינר, להביא לפני קהל המשכילים וחובבי הספר העבריים תיאור של הספרייה העשירה והמגוונת הזו, וכך בישר לקוראיו:

מאסף ספרים הנודע בשם אי"ש ג"ר, אשר רשימת ספריו מצאתי באוצרות בית דוד הבארון גינצבורג פה, ומוכנה לדפוס על ידי בהמאסף הנקרא 'ניאל' לכבוד הפרופסור ד"ר ר' חוראלזאן, היוצא לאור על ידי הבארון הג"ל, ברלין תרנ"ח.⁵ רשימה זו לא יצאה לאור ומצויה באוסף גינצבורג במוסד ס' 343. ברם, אינה אלא רשימה של עסקות קניית ספרים שעשה גראציאנו בשנים ת"מ-ת"כ עם אנשים שונים, ברם רא"י גראציאנו הוסיף לקנות ספרים עד שנת ת"מ. רובם ספרי דפוס ומיעוטם כתוב-יד. בין הרשימות מצויה גם רשימת ספרייתו של ר' נתנאל טרבוט כפי שסידרה רא"י גראציאנו עצמו.

לפי הערכה המבוססת על שתי רשימות ספרים חלקיות, שהכין רא"י גראציאנו שבכ"י שטרסבורג⁶ ועל הרשימה שסידרתי אני על-פי כתוב-יד שבהם מצויה חתימתו, על-פי תצלומיהם המצויים במכון לתצלומי כתב-יד העבריים שבבית הספרים, היו בספריות כ-2000 ספרים ובהם כ-260 כתוב-יד. מתוכם הצלחתי לאתר ולבדוק 183 בלבד (רובם על-פי תצלומים). התבוננות ברשימת כתוב-יד שהיו בספריית גראציאנו, מאפשרת לנו להכיר את עולמו הרוחני והתרבותי של רא"י גראציאנו, כפרט המלמד על כלל המשכילים היהודים והציבור היהודי באיטליה במאה הי"ז.⁷

גראציאנו חי כמאתיים שנה לאחר המצאת הדפוס. זמנו הוא הזמן שבו הספר הנדפס הלך והתפשט ותפש את מקומם של כתוב-יד. אך עדיין היו כתוב-יד נכתבים, נמכרים ונשמרים באוספים, הן מסיבות ביבליופיליות והן בשל העדר חיבורים בספרים נדפסים. ספרייתו מיצגת וממחישה את השלב הזה בתולדות הספר העברי.

בסקירת כתוב-יד דלהלן אציין לגבי כל חיבור בכתוב-יד של אי"ש ג"ר, אם הוא נדפס עד לזמנו או לא. יצוין שהוא עצמו נתן דעתו על היחס שבין כתוב-יד לספרי דפוס, כגון בראש ספר שו"ת הרשב"א כתב: 'אשר לא נידפסות',⁸ משמע שבדק והשווה! הרשימה דלהלן מחולקת לפי נושאים.⁹ השתדלתי למצוא איה מקומם של כה"י היום¹⁰

5 'מוזרת חכמי איטאליאה משנת רע"ח-תקע"ח', דעת קדושים, פטבורג תרנ"ז-תרנ"ח, עמ' 60.

6 בכתוב-יד מספר 4086, האחת בעמ' 219 והשניה בעמ' 225.

7 בדיקה שהיא השלמה לעבודתה של שפרה (צפורה) ברוכסן: 'הספריות הפרטיות של יהודי איטליה בשלהי הרניסאנס', חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת בראילן, תשמ"ה.

8 כתוב-יד פרמא — פלטינה 2605 (ס' 13306).

9 ראה ברוכסן עמ' 189-191, עם מעט שינויים.

10 במספר ספריות נוסף המספר בקטלוג הספרייה. ואלו הן: אוקספורד — בודלי; לונדון — הספרייה הבריטית; פרמא — פלטינה, קטלוג דה רוי.

היחס שבין כתובייד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר

ומספר תצלומם במכון לתצלומי כתבי־היד העבריים.¹¹

ספרי תפילה ופיוט

סדר תפילות לכל השנה, מעמדות, פירושים דינים ועוד
מוסקבה-גינצבורג 821 (ס' 43068). —

סדור מנהג איטליה

פרמא — פלטינה 1777, קט' דה רוסי 1121 (ס' 13003) יש

סדור מנהג אשכנז

פרמא — פלטינה 1925, קטלוג 1332 (ס' 13081) יש

מחזור מנהג איטליה (חלק ב)

פרמא — פלטינה 2582, קטלוג 1358 (ס' 13590) יש

מחזור ליום כפורים מנהג ספרד

פרמא — פלטינה 1929, קטלוג 1377 (ס' 13085) יש

הגדה של פסח מעוטרת עם פיוטים מנהג איטליה

ניו־יורק — בית המדרש לרבנים Mic. 8185 (ס' 25808) יש

גימטריאות לספירת העומר

ירושלים — מוסד הרב קוק 1392 (ס' 20726) —

מודינה, אהרן ברכיה בן משה: אשמורת בקר

לונדון — הספריה הבריטית Or. 10274 (ס' 7636) יש

אי"ש ג"ר (מלקט): תפלות ותקונים

סיניסינטי — היברו יוניון קולג' 288 (ס' 18239) —

מתשעה כתובי־היד ששה נדפסו.

תנ"ך ומפרשיו

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה

מודינה — אסטנזה Or. 28 (ס' 14955) יש

תורה והפטורות עם ניקוד טעמים ומסורה גדולה וקטנה

פרמא — פלטינה 677 (ס' 27535) יש

תרגום אונקלוס לתורה

פרמא — פלטינה 691 (ס' 27541) יש

11 מספר הסרט מצויין בסוגריים עם קידומת: ס', או כרטיס מיקרופיש עם קידומות: כ"מ

משה בן נחמן: פירוש על התורה

פרמא — פלטינה 2978, קטלוג 489 (ס' 13707) יש

אלמושנינו, שמואל: פירוש על פירוש רש"י לתורה

מנטובה — הקהילה היהודית 86 (ס' 872) יש

יעיש, שלמה בן יוסף: פירוש על אבן עזרא לתורה

כספי, יוסף בן יוסף: פירוש על אבן עזרא לתורה

קמברידג' — ספריית האוניברסיטה Add. 510.2 (ס' 15884) —

טוב עלם, יוסף בן אליעזר: צפנת פענח, פירוש וביאור על אבן עזרא לתורה

קמברידג' — ספריית האוניברסיטה Add. 510.1 (ס' 15888) —

ביבא, שמואל: פירוש על אבן עזרא לתורה

אוקספורד — בודלי 13 4° Opp. Add. קטלוג 2351 (ס' 21415) —

רטו, מרדכי בן יהודה: שמן המשחה, פירוש ההפטרות

פרמא — פלטינה 2534-2536, קטלוג 28 (ס' 13500-13498) —

קמחי, דוד בן יוסף: פירוש תהלים

אוקספורד — בודלי 68 Can. Or. קטלוג 324 (ס' 17243) יש

קמחי, דוד בן יוסף: פירוש תהלים

פרמא — פלטינה 690 (ס' 27544) יש

רבא, אליה בן מנחם: ספר אר"י, פירוש משלי

מנטובה — הספרייה היהודית 76 (ס' 862) —

פירוש איוב

פרמא — פלטינה 2209, קטלוג 1410 (ס' 13385) —

נולנו, אליהו (מחבר משוער): פירוש איוב

אוקספורד — בודלי 16 Reggio, קטלוג 348 (ס' 17267) —

אלטרינו, יצחק בן אברהם: כנף רננים, פירוש שיר השירים

אוקספורד — בודלי 206 Mich. קטלוג 2220 (ס' 20503) —

רטו, מרדכי בן יהודה: מאמר מרדכי, פירוש מגילת אסתר

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27097, קטלוג 836 (ס' 5777) —

ס"ה שמונה עשר כתובי"ד (ספר שמן המשחה למרדכי דטו הוא חבור אחד בשלושה כרכים). שבעה מתוכם נדפסו בזמנו של גראציאנו. רוב כה"י שלא נדפסו הם חיבורים של מחברים איטלקיים מהמאות ה"ז-י"ז. למרדכי דטו ארבעה חיבורים, חיבור אחד לאליה רבא, אחד ליצחק אלטרינו, וחיבור אחד מאת אליהו נולנו שהיה מומר נוצרי, שמו לאחר ההמרה היה גיובאני פאולו אויסטאכיו, חלק מכתובי-היד האלה הם אוטוגרפים.

הלכה ופוסקים

ליקוטי הלכות

שמשון בן צדוק: תשבץ

כוכבי, דוד: בית הקדש

אוקספורד — בדלי Mich. 475, קטלוג 783 (ס' 20320) —, יש, —

ברוך בן יצחק מגרמיזא: ספר התרומה

פרמא — פלטינה 1231 (ס' 27551) יש

צדיקה בן אברהם: שבלי הלקט (חלק שני)

לונדון — מונטיפיורי 128 (ס' 4640) יש

טרני, ישעיה בן אליה די: פסקים וחדושים למסכתות שונות

לונדון — הספריה הבריטית Or. 1421, קט' 522 (ס' 5966) —

טרני, ישעיה בן אליה די: פסקים וחדושים לסדר נשים

פרמא — פלטינה 1119 (ס' 27547) —

ריקנטי, מנחם בן בנימין: פסקי הלכות

פרמא — פלטינה 2609, קטלוג 1315 (ס' 13310) יש

סימני פסקי הרא"ש

פרמא — פלטינה 2757, קטלוג 1305 (ס' 13606) יש?

קיצור ספר משה מלך שחבר יוסף בן יצחק אבן עזרא

בדאפשט — האקרמיה ההונגרית למדעים, אוסף קאופמן A 115 (ס' 4199) יש¹²

ספר הפרוציסו (משפט הירושה של האחים לבית דטו)

מוסקבה — גינצבורג 159 (ס' 6839) —

מנוסקירוי, יחיאל בן משה: חכמת נשים

מונטנה (שווייץ) — סיגרי-עמאר 173 (ס' 39892) —

טרבוט, נתנאל בן בנימין: הלכות בדיקה בקיצור

טרבוט, נתנאל בן בנימין: רשות שחיטה לאהרן גראציאנו

מוסקבה — גינצבורג 734 (ס' 27998) —, —

גראציאנו, אברהם יוסף שלמה (מעיר): טפסי כתובות עם הערות¹³

מוסקבה — גינצבורג 343 (ס' 47665) —

12 בדפוס קיים החיבור השלם.

13 בדפוס קיים החיבור ללא הפירוש; כתובייד מוסקבה — גינצבורג, צילום כה"י הגיע למכון לתצלום כתובייד רק בימים אלו, ולכן התיאור מבוסס על הסתכלות ראשונה חטופה ובעזרת קטלוגי הספריה

סה"כ שנים עשר כ"י מתוכם נדפסים 5, בכ"י אחד הכולל שלושה חיבורים נדפס רק אחד מהם. 3 כ"י הם ממחברים איטלקיים, שחיו במאות הט"ז-י"ז. 4 כ"י הם של מחברים איטלקיים קדומים יותר, 2 מהם נדפסו: ר' צדקיה בן אברהם ור' מנחם ריקנטי, ואילו משני כ"י הכוללים חיבוריים של ישעיה בן אליה די טרני לא נדפס דבר. כה"י האחרון כולל טופסי כתובות שנכתבו והועתקו על-ידי גראציאנו עצמו שהעיר עליהן הערות הלכתיות שונות.¹⁴

מורסר

פירוש מסכת איוב

אוקספורד — בודלי Mich. 125, קטלוג 2252 (ס' 20535) —

פואה, אליעזר בן נחמן: זכרון אבות, פירוש מסכת אבות
ניריוק — בית המדרש לרכנים Rab. 4, Mic. 5816 (ס' 35142) יש

יונה בן אברהם גירונדי: שערי תשובה

יונה בן אברהם גירונדי: אגרת התשובה

דרך ישרה שיבור לו האדם

פרמא — פלטינה 2420, קטלוג 1409 (ס' 13285) יש, יש, —

אבוהב, יצחק הראשון: מנורת המאור (ההקדמות) עם פירוש שמן למאור
שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 3989 (ס' 2881) יש¹⁵

דטו, מרדכי בן יהודה: שמן למאור¹⁶

דטו, מרדכי בן יהודה: חדושים על מאמרים ופסוקים

דטו, מרדכי בן יהודה: ספר דרכי תשובה ויג עיקרים
מוסקבה — גינצבורג 597 (ס' 48021) —

סה"כ חמישה כ"י, מתוכם נדפסו רק 2. אולם בכ"י אחד מאלו, הדפוס לא זהה לכה"י, בדפוס מצוי החיבור מנורת המאור בלי הקדמתו שלר' מרדכי דטו, ואילו אצל אי"ש ג"ר נוסף גם הפירוש. פירוש זה יכול להיות עילה מספקת לקנות את כל כה"י, אבל לרא"י גראציאנו היה עוד כ"י שהוא אוטוגרף. לעומת זאת בכ"י אחד שמצויים בו שלושה חיבורים, רק שניים נדפסו. עיון בכה"י גופו מגלה שהחיבור השלישי, דרך ישרה שיבור לו האדם, הוא דף אחד. כה"י של החיבור זכרון אבות לר' אליעזר פואה הוא ככל הנראה אוטוגרף.¹⁶

1. ש' זק"ש, בית יוסף, הוא רשימה מכל... כתבי יד הנמצאים באוצר... יוסף יוסל גינצבורג, מספרים א-תל, בכתב יד. 2. [רשימת כתבי היד העברים באוסף י"י גינצבורג] מספרים תתל-תחקיג.
- 14 כה"י כולל גם רשימות עסקות ורכישות ספרים כפי שכבר צויין למעלה.
- 15 בדפוס קיים החיבור ללא הפירוש.
- 16 גראציאנו רכש את כתוב-היד ביחד עם כתובייד נוספים בשנת ת"ט מאלמנט ויורשי יוסף חיים אגיו בונדי. כתובייד זה נקנה בשנת ת"ט מהמחבר.

דיקדוק

אלקנה הספרדי: מפתח הדקדוק וביאור הניקוד

בלעם, יהודה נ': טעמי המקרא

פרמא — פלטינה 2118, קטלוג 488 (ס' 13337) —, יש

יצחק בן יהודה: האשל

פרמא — פלטינה 2650, קטלוג 1353 (ס' 13565) —

זרקא, יוסף בן יהודה: רב פעלים

לונדון — הספריה הבריטית Or. 75, קטלוג 974 (ס' 5915) —

יחיא, דוד בן יוסף: כללי הדקדוק

פרמא — פלטינה 2649, קטלוג 1306 (ס' 13564) יש

שלמה חיים בן משה מקמאיורי: הברלות

לונדון — הספריה הבריטית Or. 10264 (ס' 7626) —

סה"כ חמישה כתובייד ורק אחד נדפס. 2 מהמחברים, יוסף זרקא ודוד נ' יחיא, היו בלשנים ממוצא ספרדי ממגורשי ספרד שהגיעו לאיטליה. מחבר נוסף, שלמה חיים מקמאיורי, הוא ממוצא איטלקי וכנראה שכה"י הוא אוטוגרף.

משנה תלמוד ומפרשים

נתן בן יחיאל: הערוך

אוקספורד — בודלי 2, Can. Or., קטלוג 1513 (ס' 16432) יש

שלמה בן יצחק (רש"י): פירוש למסכתות ברכות וחולין

פרמא — פלטינה 2589, קטלוג 1309 (ס' 13596) יש

שלמה בן יצחק (רש"י): פירוש למסכת בבא קמא

פרמא — פלטינה 3055, קטלוג 1300 (ס' 13821) יש

יהודה בן נתן (מיוחס לו): פירוש מסכת נזיר

קמברידג' — האוניברסיטה Or. 803 (ס' 18734) —

תוספות חולין

תוספות ישנים יומא

תוספות קידושין

אוקספורד — בודלי 4° 130, Opp. Add., קטלוג 2363 (ס' 21427) יש, —, —

אדרת, שלמה בן אברהם נ': חידושים על בבא מציעא

משה בן נחמן: חידושים על בבא מציעא

לונדון — מונטיפיורי 83 (ס' 4589) —, —

אשר בן יחיאל: תוספות הרא"ש
לונדון — מונטיפיורי 85 (ס' 4600) יש

טרני, ישעיה בן מלי די: תוספות רי"ד לשלוש הבבות
ירושלים — בית הספרים 131 8° —

נסים בן ראובן גירונדי: חידושי הר"ן לראש השנה
ירושלים — בית הספרים 136 8° —

מסרת הרי"ף לסדרים מועד, נשים ונזיקין
ברלין — ספריית המדינה Ms. Or. fol 1264 (ס' 1841) יש

דילויקיו, שמואל: תיקוני הרי"ף למספר מסכתות
נירירוק — בית המדרש לרבנים 6324 Rab. 484, Mic. (ס' 39181) —

דילוקיו, שמואל: תיקוני הרי"ף למספר מסכתות
נירירוק — בית המדרש לרבנים 6325 Rab. 485, Mic. (ס' 39182) —

דילויקיו, שמואל: תיקוני הרי"ף לנזיקין
נירירוק — בית המדרש לרבנים 6326 Rab. 486, Mic. (ס' 39183) —

מודינה, אהרן ברכיה בן משה: כללי הרי"ף למסכתות תענית ושבת
לונדון — הספריה הבריטית Add. 27102, קטלוג 478 (ס' 5779) —

סה"כ ארבעה-עשר כ"י ומתוכם 5 נדפסו. 2 הם של רש"י אחד של המחבר האיטלקי מהמאה הי"א-י"ב, נתן בן יחיאל. חיבור אחד נדפס בתוך התלמוד, תוספות הרא"ש והאחרון הוא מסרת הרי"ף. מתוך 9 כ"ה שלא נדפסו, 5 הם של מחברים ממוצא איטלקי. כ"י אחד של ישעיה בן מלי די טרני, 3 כ"י של שמואל דילויקיו שהיה אחד מגדולי הרבנים במאה ה"ז. כ"י של אהרן ברכיה ממודינה הוא אוטוגרף.

מדרש ואגדה

מדרש שוחר טוב על ספר תהלים

פרמא — פלטינה 2552, קטלוג 1232 (ס' 13514) יש

פירוש מלים קשות וזרות ממדרש רבה הועתק ממתנות כהונה

מודינה, הלל בן שמואל: פירוש מלים זרות ממדרש רבה

ירושלים — בית-הספרים 6170 8° יש¹², —

פתגמי ומאמרי חז"ל בסדר א"ב (ער האות נ)

אוקספורד — בודלי 141 Mich., קטלוג 1297 (ס' 22111) —

למונטוני, ישמעאל חנניה: ציונים ונימוקים לעין ישראל זרעים ומסכת שבת

אוקספורד — בודלי 192 4° Opp. Add. 2591 קטלוג 2591 (22294) —

מודינה, אהרן ברכיה בן משה: מאמרים באלפא ביתא

רומא — בית המדרש לרבנים 30 (ס' 42885) —

סה"כ חמישה כ"י שרק אחד מהם נדפס. 2 כ"י האחרונים הם ממרצא איטלקי והאחרון הוא אוטוגרף. את הספרים ציונים ונימוקים לעין ישראל ופירוש מלים קשות ממדרש רבה (חל' ו לפחות) העתיק גראציאנו עצמו. ראוי אולי לציין שלגראציאנו היו שני עותקי דפוס של הספר עין ישראל, מהדורת ויניציאה ש"ז,¹⁷ ומהדורת קראקוב שע"ד-שע"ט.¹⁸

פילוסופיה

יהודה הלוי: הכוזרי בתרגום יהודה בן שאול אבן תבון

פרמא — פלטינה 2085, קטלוג 601 (ס' 13162) יש

אבן רשד, מחמד בן מחמד: קיצור ספר השמע לאריסטו

אבן רשד, מחמד בן מחמד: כללי ספר השמים והעולם לאריסטו

אבן רשד, מחמד בן מחמד: ספר הריה והפסד

אבן רשד, מחמד בן מחמד: כללי ספר אותות עליונות

אבן רשד, מחמד בן מחמד: קיצור ספר החוש והמוחש

פרמא — פלטינה 2444, קטלוג 1403 (ס' 13448) יש, —, —, —

אלברטוס מגנוס: ספר הרוח והנשימה בתרגום יהודה רומנו

אבן רשד, מחמד בן מחמד: קיצור ספר החוש והמוחש

פרמא — פלטינה 2095, קטלוג 1371 (ס' 13171) —, —

לטיף, יצחק בן אברהם נ': שער השמים

לטיף, יצחק בן אברהם נ': גנזי מלך

לונדון — הספריה הבריטית Add. 27051, קטלוג 916 (ס' 5727) —, —

לטיף, יצחק בן אברהם נ': רב פעלים

לטיף, יצחק בן אברהם נ': צורת עולם

לטיף, יצחק בן אברהם נ': צורור המור

פרמא — פלטינה 2249, קטלוג 1363 (ס' 13453) —, —, —

לטיף, יצחק בן אברהם נ': שער השמים

פרמא — פלטינה 2256, קטלוג 1362 (ס' 13420) —

17 בודפשט קאופמן B. 632.

18 שם B. 633.

משה בן שלמה מסילרנו: תוספת באור על מורה נבוכים לרמב"ם
פרמא — פלטינה 2435, קטלוג 1369 (ס' 13439) —

כרסני, יהודה בן יוסף: ארון עדות
פרמא — פלטינה 2632, קטלוג 1312 (ס' 13548) —

אברבנאל, יצחק בן יהודה: מפעלות אלהים
פרמא — פלטינה 3514, קטלוג שטרן 87 (ס' 14022) יש

מלון עברי-איטלקי למונחים בפילוסופיה
אוקספורד — בודלי Mich. Add. 39, קטלוג 1527 (ס' 16895) —

סה"כ עשרה כ"י, 2 מתוכם נדפסו. 2 כ"י הם איטלקיים מובהקים, האחד הוא חיבורו של ר'
משה מסילרנו והשני הוא המילון. שלושת החיבורים של ר' יצחק לטיף נכתבו למען ר'
מרדכי דטו בידי בנו ר' רפאל יהושע דטו ותלמידו ר' מרדכי מיכאל ידידיה קנה רוטה.

ספרות יפה

לוי בן אברהם בן חיים: בתי הנפש והלחשים
וינה — ספריית המדינה Heb. 200 (ס' 1462) —

ריאטי, משה: מקדש מעט (מאמר שני מחלק ההיכל)
פרמא — פלטינה 2099, קטלוג 1373 (ס' 13176) —

סומו, יהודה: צחות בדיחותא דקדושין
ניריווק — בית המדרש לרבנים Mic. 8617 (ס' 35486) —

סה"כ שלושה כ"י שלא נדפס מהם אפילו אחד. 2 מהמחברים, משה ריאטי ויהודה סומו, הם
איטלקיים. לרא"י גראציאנו היה עותק נוסף של הספר מקדש מעט.¹⁹

קבלה ומיסטיקה

היכלות

פילדלפיה — מכון אננברג, גניזה 436 (ס' 38400) יש

זהר (מפרשת שמות — פרשת נשוא)
ניריווק — בית המדרש לרבנים Mic. 1614 (ס' 10712) יש

קיצורים מהזהר, תקוני זהר ומספר התמונה
לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27003, קטלוג 768 (ס' 5600) יש

רעיא מהימנא

פרמא — פלטינה 2774, קטלוג 1253 (ס' 13623) —

¹⁹ כ"י פרמא — פלטינה 2262, קטלוג 1360 (ס' 426 13).

ספר החיים

פרמא — פלטינה 2082, קטלוג 1423 (ס' 13159) —

פירוש תורה ע"ד הסוד והקבלה¹³

מנחם עזריה מפאנו: ליקוטים

מוסקבה — גינצבורג 1318 (ס' 48405) — , —

אלקבץ, שלמה בן משה הלוי: ליקוטי הקדמות לחכמת הקבלה

גליקו, שמואל: עסיס רימונים

פרנקפורט דמיין — הספריה העירונית 87 8° (ס' 10592) — , יש

אלקבץ, שלמה בן משה הלוי: ליקוטים בקבלה¹³

אלקבץ, שלמה בן משה הלוי: ברית הלוי

קודובירו, משה: פירוש התפילות לראש השנה

מוסקבה — גינצבורג 373 (ס' 48087) — , — , —

קודובירו, משה: פירוש ספר יצירה

ירושלים — בית־הספרים 10 4° יש

קודובירו, משה: סדר עבודת יום הכפורים

ירושלים — בית־הספרים 113 8° יש

קודובירו, משה: שמועה בענין הגלגול

ירושלים — בית־הספרים 117 8° —

קודובירו, משה: אור יקר

מוסקבה — גינצבורג 458 (ס' 47792) —

קודובירו, משה: פרדס רמונים

מוסקבה — גינצבורג 577 (ס' 47868) יש

לוריא, יצחק: דרוש אדם קדמא

אוקספורד — בודלי 519 Mich., קטלוג 1285 (ס' 22099) —

לוריא, יצחק: ספר התמונה וליקוטים אחרים ע"ד הקבלה¹³

מוסקבה — גינצבורג 1319 (ס' 47929) —

לוריא, יצחק: סוד כוונות ספירת העומר

גליקו, שמואל: עסיס רמונים

דטו, מרדכי בן יהודה: תיקונים והגהות על הזהר

ליקוטים

שיקגו — ספריית ניוברי Or. Ms. 112 (ס' 34521) יש, יש, — , —

מנחם עזריה מפאנו: עשרה מאמרות (מאמר יונת אלם)
פרנקפורט במיין — הספריה העירונית 71 8° (ס' 25910) יש

מנחם עזריה מפאנו: עשרה מאמרות (מאמר עולם קטן, מאמר צבאות ה')
פילדלפיה — מכון אננברג, גניזה 440-439 (ס' 38400) יש

ספר בן יונה (קצור ממאמר יונת אלם לר' מנחם עזריה מפאנו)
ניר-יוק — בית המדרש לרבנים Mic. 1957 (ס' 11055) יש¹²

דטו, מרדכי בן יהודה: מגדל דוד
אוקספורד — כודלי 4° 153 Opp. Add. 2515 קטלוג (ס' 22227) —

קיצור ספר אמרי בינה ליששכר בן משה פתחיה (עד האות ל)
מוסקבה — גינצבורג 302 (ס' 43027) יש¹²

סה"כ עשרים ואחד כ"י, 9 מהם באו בדפוס בזמנו של רא"י גראציאנו. ניכר חלקם שלטפרי
קבלה כגון הזוהר וחיבורים ממקובלי צפת. רק 4 כ"י הם של מחברים איטלקיים. 3 הם
חיבורים שלר' מנחם עזריה מפאנו וכ"י אחד משל מרדכי דטו. לכ"י נוסף, הכולל 'חיבור'
של דטו, שלא נדפס, בידי רא"י היה עותק של הזוהר שכלל הגהות והערות מר' מרדכי דטו,²⁰
בשני המקרים מדובר בהעתקה של גראציאנו עצמו.

מדעים

ברונו: כריתות בתרגום הלל בן שמואל

מאמר במשיחות ובתחבושות
פרמא — פלטינה 2468, קטלוג 1404 (ס' 13472) —, —

יעקב בן מכיר: לוחות
פרמא — פלטינה 2113, קטלוג 1374 (ס' 13332) —

גליקו, ברכיה בן יעקב: מבוא הנצרים
קמברידג' — האוניברסיטה Add. 553 (ס' 16842) —

סה"כ שלושה כ"י וכולם לא נדפסו. כה"י של ברכיה גליקו נראה שהוא אוטוגרף.

שאלות ותשובות

אדרת, שלמה בן אברהם ׳: שאלות ותשובות
פרמא — פלטינה 2605, קט' 426 (ס' 13306) —

20 המדובר בדפוס מנטובה, שי"ח-ש"כ. כרך אחד בלבד. והספר מצוי בושינגטון בספריית הקונגרס. עותק זה כולל הערות בשלוש כתיבות שונות ורק אחת היא מבעל האוסף. (תודה למר ווינשטיין מספריית הקונגרס ששלח לי כמה צילומים מטופס זה). עותק, שלם, נוסף ממהדורה זו נמצא בבודאפשט — קאופמן B 226.

היחס שבין כתובי-יד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר

קולון, יוסף בן שלמה: שאלות ותשובות (ס' קעב)

אוקספורד — בודלי Mich. 254, קטלוג 825 (ס' 21586) —

פרובינצלי, משה בן אברהם: שאלות ותשובות

אוקספורד — בודלי Mich. Add. 36, קטלוג 821 (ס' 20358) —

מפתחות לשאלות ותשובות ר' משה פרובינצלי

ירושלים — פרופ' ישראל תא-שמע —

שאלות ותשובות ברובן מאת אברהם מנחם מפורטו

לונדון — מונטיפיורי 480 (ס' 7281) —

שאלות ותשובות בעיקר מאת עזריאל טרבוט מאסקולי

ירושלים — בית הספרים 101 8° —

טרבוט, יחיאל בן עזריאל: שאלות ותשובות

ירושלים — בית הספרים 194 8° —

טרבוט, יחיאל בן עזריאל: שאלות ותשובות מערבי נחל עץ עבות

ניו-יורק — בית המדרש לרבנים Rab. 1356, Mic. 7085 (ס' 43360) —

שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ח

שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4089 (ס' 3964) —

שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה במאה הט"ז

בודאפשט — קאופמן A 150 (ס' 32246) —

שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

בודאפשט — קאופמן A 151 (כ"מ 9) —

שאלות ותשובות ואגרות מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

בודאפשט — קאופמן A 155 (ס' 32249) —

שאלות ותשובות, פסקים ותעודות מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

בודאפשט — קאופמן A 158 (ס' 32250) —

שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

בודאפשט — קאופמן A 160 (כ"מ 14) —

שאלות ותשובות, פסקים, שטרות מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

בודאפשט — קאופמן A 161 (כ"מ 70) —

שאלות ותשובות מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ח

שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4085 (ס' 3960) —

שאלות ותשובות, פסקים ורשימות מחכמי איטליה במאות הט"ז-י"ז

שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4088 (ס' 3963) —

שאלות ותשובות, פסקים ושירים מחכמי איטליה במאות ה"ז-י"ח

שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4087 (ס' 3962) —

שאלות ותשובות מחכמי איטליה במאות ה"ז-י"ח

שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4086 (ס' 3961) —

שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה במאה ה"ז

בודאפשט — קאופמן A 156 (כ"מ 12) —

שאלות ותשובות מחכמי איטליה¹³

מוסקבה — גינצבורג 1317 (ס' 48941) —

שאלות ותשובות מחכמי איטליה¹³

מוסקבה — גינצבורג 1320 (ס' 48406) —

שאלות ותשובות מחכמי איטליה¹³

מוסקבה — גינצבורג 1322 (ס' 48408) —

מעשרים ושלשה כ"י רק אחד נדפס. ס' שו"ת הרשב"א נדפס ברם אי"ש ג"ר כתב בראשם: 'אשר לא נדפסות'. 5 כ"י הועתקו בידי: שו"ת עזריאל טרבוט, שו"ת ר' משה פרובנצלי, שו"ת ר' יחיאל בן עזריאל טרבוט, מערכי נחל עץ עבות, שו"ת ברובן מר' אברהם מנחם מפורטו ושאלות ותשובות בעיקר מאת ר' עזריאל טרבוט מאסקולי. 14 כה"י האחרונים ברשימה הם אוסף דפים שהגיעו אליו ממקורות שונים, מקצתם ניתנו במתנה, מקצתם רכש מאנשים שונים וחלק שהוא עצמו העתיק. בקבצים אלו כלולים גם תשובות שלו. הוא נתן דעתו להעתיק ככל תשובה משלו כפי שהעיד בעצמו: 'העתק הפסק שלי הלז לעיל בסמוך ... עותק זה שלח אלי מוהר"ר אהרן מונצילצי נר"ו מבוססו מפני שכששלחתי לו הפסק הלז לא נשאר אז לי שום העתק ממנו מחמת שלא היה לי פנאי לחזור ולכתבו'.²¹

לאחר מותו של אי"ש ג"ר הוסיפו לכלול תשובות שמלאחר זמנו. כ"י אחד ברשימה אינו אלא דף אחד שאולי מעיד על קיום כ"י שלם שעדיין לא נמצא, הכונה למפתחות לשאלות ותשובות ר' משה פרובינצלי, דף מפתחות זה לא מתאים לאף אחד מכה"י הידועים של שו"ת ר' משה פרובינצלי.

דרשות

משה בן נחמן: דרשות¹³

מוסקבה — גינצבורג 1323 (ס' 48409) —

יוסף בן שם טוב: עין הקורא

אוקספורד — בודלי Mich. 350, קטלוג 2052 (ס' 19337) —

קוריאלי, ישראל די: דרשות על התורה

מוסקבה — גינצבורג 127 (ס' 6807) —

21 שטרסבורג — ספריה לאומית ואוניברסיטאית 4087 (ס' 3962), עמ' 79.

היחס שבין כתובייד לדפוסים בספרייתו של אי"ש ג"ר

דטו, מרדכי בן יהודה: דרשות על התורה, בראשית-ויקרא
לונדון — הספריה הבריטית Add. 27050 קטלוג 380 (ס' 5726) —

דטו, מרדכי בן יהודה: דרשות (לקוטים)
לונדון — הספריה הבריטית Add. 27007, קטלוג 381 (ס' 5686) —

יצחק אליעזר הכהן (מחבר משוער): דרושים
תוניס — פרטי (ס' 28106) —

מודינה, שלמה ברכיה בן משה: דרשות
נירירוק — בית המדרש לרבנים Mic. 1613 (ס' 10711) —

גראציאנו, אברהם יוסף שלמה: דרשות
נירירוק — בית המדרש לרבנים Rab. 137, Mic. 5959 (ס' 35285) —

ליקוטים, דרושים וענייני הלכה
פראג — המוזיאון היהודי 103 (ס' 46449) —

סה"כ תשעה כ"י, שמונה לא נדפסו מעולם ואילו דרשות הרמב"ן קיים ספק. בין כה"י 5 הם
אוטוגרפים, 2 משל מרדכי דטו אחד משל שלמה ברכיה ממודינה אחד מיצחק אליעזר הכהן
ואחד של גראציאנו עצמו.

שונות

איגרות, שירים ומליצות מתכמי ספרד ופורטוגל
לונדון — מונטיפיורי 363 (ס' 5307) —

לקוטי כתבים
בודאפשט — קאופמן A 500 (ס' 15159) —

לקוטי פסקים, תשובות, אגרון, ענייני דקדוק, מדעים ועוד
בודאפשט — בית המדרש לרבנים A 144 (ס' 35029) —

אלימנו, יוחנן (מחבר ומלקט): לקוטים שונים
אוקספורד — בודלי 23 Reggio, קטלוג 2234 (ס' 20517) —

יגל, אברהם בן חנניה (מחבר ומלקט): בת רבים
מוסקבה — גינצבורג 129 (ס' 6809) —

סה"כ חמשת כ"י שלא נדפסו. 2 כתובייד איטלקיים, 2 כתובייד אחרים נכתבו בכתיבה
איטלקית. כתובייד הראשון בכתיבה ספרדית.

קבצים

קובץ

אוקספורד — בודלי Mich Add. 59 קטלוג 911 (ס' 21870) —

קובץ

אוקספורד — בודלי Mich. Add. 60, קטלוג 912 (ס' 21871) —

קובץ

אוקספורד — בודלי Mich. Add. 41, קטלוג 1119 (ס' 17725) —

קובץ

אוקספורד — בודלי Mich. 495, קטלוג 1884 (ס' 17289) —

קובץ

אוקספורד — בודלי Mich. 500, קטלוג 2192 (ס' 20475) —

קובץ

אוקספורד — בודלי Reggio 42, קטלוג 2244 (ס' 20527) —

קובץ

בודאפשט — קאופמן A 243 (ס' 14556) —

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27009, קטלוג 751 (ס' 5674)

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27153, קטלוג 1085 (ס' 5826)

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27173, קטלוג 1087 (ס' 5837)

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27011, קטלוג 1176 (ס' 5687)

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27034, 1214 (ס' 5711) —

קובץ

לונדון — הספרייה הבריטית Add. 27131 (ס' 5805)

קובץ

לונדון — מונטיפיורי 90 (ס' 4605) —

קובץ

לונדון — מונטיפיורי 279 (ס' 5242) —

קובץ

לונדון — מונטיפיורי 479 (ס' 6111) —

קובץ

מוסקבה — גינצבורג 434 (ס' 47785) —

קובץ

מוסקבה גינצבורג 635 (ס' 43931) —

קובץ

מוסקבה — גינצבורג 1318 (ס' 48405) —

קובץ

ניו-יורק — בית המדרש לרבנים Mic. 1003 (ס' 24111) —

קובץ

ניו-יורק — בית המדרש לרבנים Mic. 8124 (ס' 11315) —

קובץ

סינסנטי — היברו יוניון קולג' 523 (ס' 19207) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2120, קטלוג 1256 (ס' 13339) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2245, קטלוג 1367 (ס' 13410) יש

קובץ

פרמא — פלטינה 2262, קטלוג 1360 (ס' 13426) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2308, קטלוג 1368 (ס' 13215) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2386, קטלוג 1402 (ס' 13251) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2388, קטלוג 1357 (ס' 13253) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2485, קטלוג 1415 (ס' 13488) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2489, קטלוג 1420 (ס' 13489) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2571, קטלוג 1351 (ס' 13533) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2602, קטלוג 1350 (ס' 13303) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2615, קטלוג 1355 (ס' 13316) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2775, קטלוג 1254 (ס' 13624) —

קובץ

פונקפורטידימין — הספריה העירונית 133 8° (ס' 25932) —

קובץ

קמברידג' — ספריה האוניברסיטה Add. 506 (ס' 16799) —

קובץ

קמברידג' — ספריה האוניברסיטה Add. 539 (ס' 15877) —

קובץ

קמברידג' — ספריה האוניברסיטה Add. 648 (ס' 16871) —

קובץ

קמברידג' — ספריה האוניברסיטה Add. 855 (ס' 17010) —

קובץ

קמברידג' — ספריה האוניברסיטה Add. 1186 (ס' 17052) —

קובץ

פרמא — פלטינה 2784, קטלוג 1390 (ס' 13633) —

נרשמו כאן ארבעים ואחד כ"י שכל אחד מהם כולל חיבורים רבים שרובם הגדול לא נדפס. רק אחד נדפס, והוא כ"י פרמא — פלטינה 2245, קטלוג 1367 (ס' 13410). כ"י זה כלל רק שני חיבורים: ספר שארית יוסף לר' יוסף וירגא, נדפס לראשונה באדריאנופול שי"ד, ואגרת התוכחה והאמונה לר' משה אלעמי, נדפס בשם אגרת המוסר, סבינתנה שי"ד. מתוך 183 כה"י הרשומים למעלה רק 40 נדפסו, רוב כה"י נכתבו באיטליה בעיקר במאות הט"ז-י"ז.

ראוי גם לתת את הדעת לקבוצה הגדולה של האוטוגרפים שהיו ברשותו ורובם לא נדפסו עד לתקופתו וגם לא לאחריו. כנראה שחיבור שלא נדפס לא היה לו ביקוש גדול, לכן נותרו ממנו עותקים אחדים בלבד ולעיתים קרובות עותק אחד בלבד — עותק המחבר. אי"ש ג"ר לא נמנע מלקנות עותקים נוספים מספר שהיה כבר בספרייתו. והטעם לכך הוא בעיקר משום שהוא קנה לעתים קרובות ירושות של נפטרים. מן הכפולים החליף עם אנשים אחרים. מהתבוננות ברשימה דלעיל נראה שאספנותו היתה מסוייגת בתחומי התעניינותו. הוא לא אסף כל כתוב"ד, ולא נמצאו באוספו כ"י שעניינם מאגיה והיסטוריה, ואין זה מקרי. חלק מאוספו נועד לשימוש כרב וכפוסק; הדוגמה הבולטת לכך היא קובצי השו"ת.

כ"י פרמא — ספריית הפלטינה 2386 (ס' 13251) כולל חיבורים שונים, בין השאר פירוש מסכת אבות לר' יוסף נחמיאש. העמוד האחרון חסר, בראש כה"י מצויה רשימה שכתב אי"ש ג"ר על תוכן כה"י, ממנה מתברר שכה"י המקורי כלל גם פסק מר' מנחם טרבוט. חלק זה מצוי בכ"י בית הספרים 101 8° דף 115 א-18 וב גם מצוי העמוד החסר של פירוש המשנה. מכאן ניתן ללמוד על החשיבות שיחס אי"ש ג"ר לשאלות ותשובות עד

כדי כך שהיה מוכן 'לקלקל' פירוש מסכת אבות רק על מנת לרכז פסקים ותשובות ביחד. חלק אחר של האוסף שימש אותו לצורך לימודיו וכן לשימושים אחרים. דוגמאות לכך הם כתובי־היד שהוא עצמו העתיק, כגון: ציונים ונימוקים לספר עין ישראל; תפילות ותיקונים וקיצור ספר אמרי בינה לר' יששכר בן משה פתחיה. יש כאן איפוא שילוב של תאוות אספנות עם סיבות אחרות, שבגינם נוסדה הספרייה של אי"ש ג"ר.

המשורר רבי יהושע סגרי

כל המצוי בספרותם של יהודי איטליה במאה הי"ח יודע על חיבורים ושירים הרבה, שהשם יהושע סגרי מתנוסס עליהם. החוקרים כרכו יצירת כולם בכריכה אחת והעמיסוה על שכמו של ר' יהושע בן-ציון בן אלישע סגרי מוירצ'יללי, מרבני איטליה הנודעים בדורו, ששלח ידו גם בשירה. ברם, השם בן-ציון לא נמצא מצורף לשמו של המשורר, שם אביו בלתי ידוע ומעולם לא התגורר בוירצ'יללי. נמצא שכל אותם חיבורים וכל אותה יצירה פיוטית לא יצאו מתחת ידו של ר' יהושע בן-ציון סגרי, ואביהם מחוללם הוא ר' יהושע סגרי אחר. ר' יהושע סגרי, שבו הדברים אמורים, היה רב בסקאנדיאנו שבדוכסות מודינה. בפרשת חיי מתגלמת דמות של רב אשר לא ישב בכרכים ובמרכזים ונתן דעתו על צורכיהם של בני מקומו ונשא על שכמו תפקידים שונים ומגוונים. הטוב והרע, ההצלה והכישלון ירדו לו כרוכים מן השמיים, וחיייו נעו בין קטבים אלה. שמח בחלקו היה ומיוסר, פורה ויוצר ואין הכל מתקיים בידו. דעתו על הציבור ולא תמיד ניתן לו לעשות. תלמיד-חכם, ששיג ושיח לו במיכמי היהדות ואין תורתו מוכרת וחכמי דורו לא נתנו לו מהלכים בינותם.

'זיכרונות' שכתב ושעודם טמונים בכתב-יד, מהם יסוד מהם פינה לידיעת תולדותיו. אין בהם על מאורעות שהתרחשו בחיי היהודים באיטליה, אלא הכל ייסוכ על מעגלו הצר ובעיקר על אשר אירע לו ולבני משפחתו. ערכם של הזיכרונות הוא בכך, שבצירוף הידיעות שבכתביו, יכול אתה להסתכל בקלסתר פניהם של רבני העיירות באיטליה, ללמוד על חיי המשפחה, מיספר הילדים ותוחלת החיים, השמות, הזיקה של קהילת בת לקהילת אם ובדרך כלל על החיים בעת שמחה ובעת יגון.

ר' יהושע סגרי נולד בקאסאלי שבמונפיראטו בחמישה בחשוון תס"ט (1708). בספרו על לידתו יזכיר שמות כל בני משפחתו: אמו, הסנדק — זקנו ר' יהודה סגרי, המוהל — דודו ר' אברהם סגרי וגם שם הכהן שהפדוהו על-ידו. ואילו אביו — מאן דכר שמה. גם בכל כתביו המרוכים העלים את שם אביו. אין ספק, איפוא, שאביו נתפס לשמד ויצא מכלל ישראל. הבן יהושע כבש את מועקתו בתוך ליבו ולא שח בה כלל. אף דאב על אמו שנפטרה עליו בחג הסוכות תע"ב, בהיותו בן שלוש שנים, ולא זכה להכירה.

בנערותו עשה במנטובה לשמוע בלימודים מפי גדולי חכמיה של איטליה. רבו המובהק היה ר' יהודה בריאל (נפטר בשנת תפ"ב — 1722). תורה קיבל גם מר' דוד פינצי, שלימים היה חותנו של רמח"ל. דומה שלא נתעטר כ'כתר תורה' (סמיכות לרבנות) ולא נתברר על שום מה. דבר זה היה לו לרועץ וגרם לו מפח-נפש.

ממנטובה יצא, כנראה בשנת תפ"ד או לאחריה, ספק לקאסאלי ספק לוויאדאנה. במלאות לו אחת ועשרים שנה, בט"ו בסיוון ת"צ (1730), נשא לאשה את דולצה פירנה בת רפאל יוסף הלוי מורטארה מוויאדאנה, ואף עימה לא יצאו שלוש שנים מחייו עד שנפטרה.

יהושע סגרי נשא את אחותה שרה, ושוב לא יכול היה להתגורר במקום זה וקבע דירתו בסקאנדיאנו (תצ"ד).

נטייתו לבור לו דרך מיוחדת ניכרת בחייו המשפחתיים ככחיי הציבור שלו ובחיבוריו. לכמה מבניו קרא בשמות מקראיים ותלמודיים שאינם מצויים באיטליה: זרח, יהושע בן-נח, ידותן, חבקוק, אמיתי וטביומי.

בסקאנדיאנו שלח ידו במלאכות שונות: מרכיץ תורה, מורה ודרשן, שוחט ומוהל ואף שליח-ציבור ולא נקרא רב הקהל. אהב את המלאכות האלו אך לא שבע נחת. כמה מבניו ומבנותיו נפטרו עליו בעודם באיבם, וכן כמה מקרוביו.

בספרו 'ראשי בשמים' שנכתב בשנת ת"ק (1740) ועודנו שמור בכתב-יד באוסף הבארון גינצבורג שליד האקדמיה למדעים במוסקבה, ייאמר: 'זה לי עשרים שנה אנכי דורש מדי שבת בשבתו ברכים מאמר אחד מפני יקרת מאמרי עין ישראל' (הוא ס' עין יעקב, ששמו שונה בעטייה של הצנזורה). לאחר שנים גבה טורא בינו לבין בני סקאנדיאנו ובשנת תק"נ (1790) כתב על כך: 'אחרי שרדפוני ומרדו בי... וכל היום הנני עומד סגור בחדרי ובבית מדרשי ללמוד וללמד לעצמי... זה שבעים שנה שתמיד אני עוסק בתורה' (ס' 'חביט חביט', פירוש על ההושענות, כתב-יד באוסף הג"ל). נמצא אתה למד ששנים הרבה לא היתה לו כל כהונה בקהילה. הוא כילכל את ביתו מקיצבה ומכסף שבניו הסוחרים האמידים נתנו לו ולדבריו חי חיי רווחה. בכ"ו מנחם תקנ"ז (1797) נפטר בסקאנדיאנו והוא כבן תשעים שנה. ר' יהושע סגרי היה מן האחרונים בחכמי איטליה שנמצאו עימם כרוכות תורת הנגלה עם תורת הנסתר, חכמות ומדעים ותמימות מופלאה. מצוי היה אצל שפות הרבה והיה דובר מלבד איטלקית גם ספרדית, פורטוגזית וצרפתית. בכל שלח יד קולמוסו ואין לך מקצוע ביהדות שלא עסק בו. הוא נתן דעתו גם על ההמון וכמה מספריו נתחברו לצורכיהם.

על אהבת הכתיבה שלו יעיד ר' יהושע סגרי עצמו: 'כימי עלומי התאוותי תאווה לעשות ספרים הרבה אין קץ, ותמיד רוחי הציקתני להוסיף מחברות על מחברות... בן עשרים שנה החילותי לכתוב על ספרי'. בכמה מספריו יתפלל שיזכה להדפיסם ולעת זיקנתו התלונן שלא עלתה בידו וביקש מצאצאיו שידפיסו את ספריו אחרי מותו. חמישה ושבעים חיבורים משלו מפורזים בספריות העולם ולא נדפסו מהם אלא כמה מחברות שירים קטנות, וכל זה באיטליה שבה הירבו להדפיס ספרים.

ר' יהושע סגרי היה אולי המשורר הפורה ביותר בדורו וכמה משיריו הם מנכסיה של השירה העברית באיטליה. אף-על-פי-כן לא ניתנה הדעת עליה. מנכסי שירים של יהודי איטליה: ר' אברהם ברוך פיפירנו בספרו 'קול עוגב' (ליוורנו תר"ו) ושמעון ברנשטיין בספרו 'משירי ישראל באיטליה' (ירושלים תרצ"ט) לא הביאו דבר משלו. לעומת זאת, כלל חיים שירמן ב'מיבחר השירה העברית באיטליה' (ברלין תרצ"ד) חלק קטן מחיבורו 'סיר השירים', שהוא שיר עלילה על המלחמה שהיתה באיטליה בשנות 1733-1735, אבל ציין שר' יהושע חי בורצ'יללי.

שירתו של ר' יהושע סגרי רבת-אנפין היא וכמעט שלא הניח צורה שירית ונושא בשירה של יהודי איטליה שלא ענה בהם. הוא כתב שירים גם בארמית ובאיטלקית ולא נמנע מחיקויים. שירתו כוללת: תחינות. בקשות ותפילות, שירי מועד ותקופות השנה, שירי חופה וקנינות, שירים למאורעות שלו ולמאורעות היסטוריים, ויכוח ופולמוס, שירי גאולה ונחמה, חכמה ומוסר, פתיחות וסיומות לספרים, וכתיבת ספר המקרא בצורת שיר. בטרם אירע דבר וכבר בקע קולו של השיר מליבו וקולמוסו היה ערוך ומותקן בידו לצורך זה.

בהיותו כבן חמש ושלשים שנה כינס לספר את שירתו שלמן הנערות, ומשיר אחד שזמנו עליו מתברר, שחיברו בהיותו בן שש־עשרה שנה. לספר השירים קורא בשם 'שפתי רננות'. הוא כתוב בכתיבה נאה ומסודרת והשירים מנוקדים (בגנזי המכון ההיסטורי היהודי בווארשה). שלושה חלקים בו:

א. קרבן התמיד — תפילות לכל יום, לשבתות, למועדים ולחודשים וקניות; ב. קול התור — על הפרשיות; ג. מוסר השכל. יתר השירים שכתב מאז לא כונסו והם מפורסם בכתיב יידי הרכה בספריות הגדולות. לא בכל השירים חתם את שמו ויש שרמו לשם בראשי־תיבות: הכי"ס ריק, או שרי"ה גוסע"י — בשיכול אותיות.

למעלה מארבע מאות שירים ותפילות חיבר ורובם ככולם טרם נדפסו. כמה שירים נדפסו על גליון נייר גדול. מחברות השירים שנדפסו, כולם במנטובה, ה: א. 'סדר תחנונים' (תצ"ט) — בקשות ותפילות; ב. 'קול אומרים הודו' (ת"ק) — לעת חנוכה בית־הכנסת החדש של בני משפחת אלמאנסי בסקאנדיאנו; ג. 'ראשי הבכאים' (תק"ח) — מגילת איכה בשיר; ד. 'ושמתיך בנקרת איסור' (תקמ"ח) — דיני שחיטה ובריקה; 'קרובות לזמר ליל שמחת תורה כפי מנהג בית הכנסת הגדולה של גבירי משפחת בני אלמנסי' (תק"נ).

שתי המחברות הראשונות יצאו עליהן עוררים, מפני שהשירים והתפילות כתובים גם על דרך הנסתר. חכמי מנטובה חששו שמא הקוראים יבואו לכלל טעות ויהיו מגשימים באלקותו יתברך. במיוחד יצא הקצף על השיר הראשון במחברת השנייה שהוא חיקוי לפיוט יגדל אלקים חי וישתבח, הסוכב על י"ג העיקרים, ואילו שירו של ר' יהושע סגרי הוא על י"ג מידות תיקוני דיקנא קרישא. מתנגדיו סברו שהמון העם, שאין לו שיח ושיג בקבלה, יבוא לידי טעות ויגשימו בו, יתעו לכנות אליו יתברך פה זקן ושפה וגרון וכדומה. אבל לא על כך בלבד רצו לאסור את הספר, אלא גם משום שבמידות אלו נהה ר' יהושע סגרי אחרי השבתאי נחמיה חייא חיון. האוסרים לא שעו לטענת ר' יהושע סגרי 'שהגדרים האלה ידועים בין החכמים ובין ההמוניים מרוב ספרי הקבלה הנדפסים... וידועים שרומזים מדות עליונות'. המקובלים יבינו סודו והבורים יאמרו שנבצר הוא מבינתם. דומה שמן העובדה שהמחברת הראשונה לא ידועים אלא שני טפסים בלבד, ומהשנייה — שלושה־ארבעה, יכולים אנו להסיק שאכן חב הספר חוכת גניזה. ראוי לציין שב'סדר תחנונים' מצויים שלושה מזמורים שחיבר ר' יהושע סגרי במתכונת ספר תהילים, ולא עליהם יצא הקצף, אף־על־פי ששנים אחדות לפני כן רעשו קהילות איטליה מעניין חיבור ספר תהילים של רמח"ל.¹

1 ראה מ' בניון, שתי מחברות שירים של רבי יהושע סגרי שנדפסו במנטובה ונגנזו Studies in Bibliography and Booklore כרך 13, 1980, עמ' 29-48.

רבי יהושע סגרי — רשימת השירים הפיוטים והתפילות

- 1 **אב אכזרי אוי וכאב לא חמלת**
על מות קרובו בן ציון הכהן מבורגו. אב תקמ"ח. זכרונותי, כ"י גינצבורג 472, דף קמו, ב.
- 2 **אבוי אפתח אשטח / בכיתי אוי אטח**
'...קול אומרים הידד במנטו"בה הבירה כי עלה מסבכו אריה שבחבורה ביום ראשון לחג הסוכות התק"ד...המופלא והחסיד והענו מרבה המשרה המקובל האלקי והדרשן המופלג...כמוהר"ר אביע"ד ש"ר שלום באד"לה וצור"קל...שפתי רננות, דף 30 א.
- 3 **אבכה ובמר נפשי / וי אוי נזר ראשי**
קני"ת סופדי"ם. קינות לשבעה עשר בתמוז. שפתי רננות, דף 21 ב.
- 4 **אברכך אלי תהילתי / בכל לבי ונשמתי**
שיר הודיה על רפואת בנו טביומי. תקכ"ט. זכרונותי, כ"י גינצבורג 472, דף קמב, א.
- 6 **אגיד אליכם מה לשחוק אמרתי**
בראש אשם תלוי, ב. כ"י ביהמ"ל בנייריורק S.11.59.
- 5 **אגדלה שם אל שדי בשיר אהללנו**
תחנונים, דף 111 א. ד' 415. צונץ, NLSP. 37.
- 7 **אדון עולם / ראה יונה / מרוטת גף / בלי נוצה**
לחנוכת בית הכנסת אלמאנסי בסקנדיאנו, 'לעזר את האהבה על כנסת ישראל'. קול אומרים הודו, דף 7ב. ד' 173 *.
- 8 **אדוני לנו / שמע קולינו**
- 9 **אדם אשר ברא / האל ביד רמה**
מצת מצוה, לחג המצות. שפתי רננות, דף 14 א.
- 10 **אדם אשר יושב בתוך העיר**
פתיחה לשיר שיאמר בהיכנסו לבית הכנסת בבוקר. שפתי רננות, דף 2א.
- 11 **אדם אשר יחיד יושב בבית**
אסווא. בראש סיר השירים. כ"י אוספורד 1999, דף 2ב.
- 12 **אדם דמות עליון אשר יצרת**
מזימות זומא, לשכת בן זומא. שפתי רננות, דף 9 א.
- 13 **אדם ירח מנחה / אל כורסא דיקרא**
ממלל רברכן לחג השבועות. שפתי רננות, דף 14 ב.
- 14 **אדם לך צא מזה מתוך ביתך**
התגין הגדול. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 52 א.
- 15 **אהה ה' אלהים לא ידענו דבר נכונה**
נבוכו כל סעיפי מחשבותינו
'בתשעה באב תקף אחר תפילת שחרית יתאספו עשרה שילכו יחד בבית הקברות ויאמרו תפילה זו שחיברתי אנכי המסדר וכוונתיה בצידה'. על ירושלים בחורבנה. היכל יהושע, כ"י גינצבורג 472, דף פב, א-פג, ב; תחנונים, דף 2א. ד' 1286.
- 16 **אהה בעוז גדולתיך ישר תמים צדיק**
תחנונים, דף 5א. ד' 1291.

- 17 אהללה שם אלהים בשיר כי בחסדו
מסיני בא חס על עמו
תחנונים, דף 1500 א. ד' צונץ, NLSP
37.
- 18 אומר בקול אשרי תמימי דרך
ההולכים יום יום בבית המלך
שיר שיאמר בעת הכניסה לבית הכנסת
בבוקר, מחולק לימי השבוע. שפתי רננות,
דף 2.
- 19 אור תורה חבבו / כבוד לה' הבו
להכנסת ספר תורה. שפתי רננות, דף 16.
- 20 אורו עיני / בראו בני / אנשי מקנה /
ובני צורה
קריאה הומ"ה. לעת מועד חבורות בעלי
אסופות עוסקי תורה יום לשנה יום לשנה.
שפתי רננות, דף 17.
- 21 אז קטרגה סהר / אל תכסי דמי
חידוש החדש לראש חדש. שפתי רננות, דף
10.
- 22 אזמור בשבח רב שירי זעיר ורב
תכשיטי שבת. שפתי רננות, דף 6.
- 23 אזעק פה בקול רם / חבלים גברו
על פטירת כמהר"ר יהודה סגרי זצ"ל זקני
בששה לחשון שנת התפ"ו ליצירה. שפתי
רננות, דף 22.
- 24 אחגור שק אתפלש באפר
קינה. קול יללה נשמע מפולוגיא קול
סטאניזלי הוא מקונן על לכידת ראנציכא.
סיר השיירים, כ"י אוכספורד 1999, דף 19.
- 25 אחי חומר האיסור תורה הלאה
פתיחה לספר צורר ומורה. כ"י המוזיאון
הבריטי 561, מעבר לשער.
- 26 אחר גאון שברו כתר בחדר
קואדיגיצימא. לעומת שירו לפני שבר
גאון. ר' סי' 247. אשם תלוי, א. כ"י
גינצבורג 215, דף פז, א.
- 27 איך ישבה בדר עיר עם רבתי
ראשי הבכאים, דף 2-4ב. ד' 2798.
- 28 איך נהפכת לי למה רדפת
'...כי נלקח ארון האלקים ה"ה הענו...הרב
הכולל כמהר"ר אברהם ... סניגליה'.
שפתי רננות, דף 27.
- 29 איכה כאף יעיב יחשיך כותרת
ראשי הבכאים, דף 4ב-א7.
- 30 איכה זהב הטוב יועם הכתם
ראשי הבכאים, דף [9ב-12א].
- 31 * איפה ואנה מועדות פניך
לנישואין. שם הכלה מרים. כ"י גינצבורג
356, דף 89.
- 32 * אכזב פאר פנים תעתוע הבל
'בנישואי הבחור היקר יהושע בן הק' אהרן
בן ציון הלוי מעיר וירציללי וכלתו...
דיאמנט" בת הק' המפואר מראשי ורחני
ק"ק טוריני יע"א ושמו מרדכי משה בן
האלוף כמהר"ר יוסף חיים קציגין
זצוק"ל...'. כ"י גינצבורג 356, דף 92.
- 33 * אכר בשדה ציה מושך הזרע
לנישואי משה יהודה קולומבו פוסאנו עם
שמחה. כ"י גינצבורג 356, דף 91.
- 34 אכרע לך אלי ובסכתך
כשיכנס אדם בסוכה. תוספת בסוף שפתי
רננות, דף 35.
- 35 אל בחסדך / גאל יונתך
לחנוכת בית הכנסת אלמאנסי בסקנדיאנו.
קול אומרים הודו. דף 3א. ר' 1174-א.
- 36 * [אל] הכלים נחבה היה הנבל
לנישואי יהושע עם בילה רוזה. כ"י
גינצבורג 356, דף 96.
- 37 אל חי אשר ברא כימים ששת
שיר לכל פרשיות התורה. והוא חיבורו קול
התור שנכלל בס' שפתי רננות, דף 32א-45.
- 38 אל כל בני רמים בצדקתו
מעורר ישנים לערב יום הכפורים. שפתי
רננות, דף 11.
- 39 אל נין חביב אלי כהון וכסף
קינה על מות בנו חבקוק. יד אלול תק"י.

- 40 זכרונות, כ"י גינצבורג 472, דף קלט, ב.
אל ש'ת בחכמתו יסוד תפארת
'שיר הכולל', לחמשה חומשי תורה. חתימה
לשירי הפרשיות, הוא חלק קול התור שבס'
שפתי רננות, דף 445.
- 41 אלהי בתוך גופי יחידתי תשמור
צרופה
'... לשאול את ה'... בפני המזוזה בצאתו מן
הבית בבקר בבקר. מיוסד על שם מ"ב. סי'
אבגי"תך.
נקרת האיסור, דף 43; היכל יהושע, כ"י
גינצבורג 472, דף קמו, א. ד' 1174-א.
- 42 אלהים ה' / הנותן לפני / עקירת
שאוני / וקיסוף מלילות
קדש הילולים. שפתי רננות, דף 45.
- 43 אלהינו בוראינו גדולחנו ידיעתך תתן
צורנו
סי' אבגי"תך. תחנונים, דף 49. ד' 4797.
- 44 אלון מור"ה בגריזים עיבל שמה
הזהרה למורי הוראות. בסוף ספרו צורר
ומורה, כ"י המוזיאון הבריטי 561, דף 17-א.
- 45 אלי אלי אתה לא שכחתי
בהינצלו מחולי הקדחת. תקמ"ו. זכרונות,
כ"י גינצבורג 472, דף קמו, א.
- 46 אם איש שואל / למה האל / סוכות
הואל / שבעת ימים
לשארית חג הסוכות. שפתי רננות, דף 13-א.
- 47 * אם זה אשכר הרייתי וילידתייהו
לנישואי הלל, כנראה עם כת דוד סגרי. כ"י
גינצבורג 356, דף 102.
- 48 אם ירעבו לרוב ואכי ערב
מכסה שנאה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
53-א.
- 49 אם יש לך ולדבר אלי מלך
סדר תפילה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
46-א.
- 50 אם ישו אליו לא הועיל בקדש
אשם תלוי, א. כ"י גינצבורג 215, דף לה, ב.
- 51 אם כל דגי הים / אספו לרב
מרע ותוקע, לראש השנה יום ב. שפתי
רננות, דף 11-א.
- 52 אם מערכה עם תותח ינעימו
לב אריה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
53-ב.
- 53 * אם עט סופר מהיר שבחה לא תכל
לנישואי יעקב אברהם ירק עם כת מנחם
כהן. כ"י גינצבורג 356, דף 89-א.
- 54 אם פגע כך מנוול זה
תוכחה. שפתי רננות, דף 3-א.
- 55 אם קול שופר ירגיז אומץ היצר
ליום הושענא. שפתי רננות, דף 13-ב.
- 56 אם תשכיל אז תטיב לראות
חכמה מפוארת. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 46-ב.
- 57 אמר יהושע סגרי העבד
פתיחה לספרו ראשי הבכאים, מנטובה
תק"ח, מעבר לשער.
- 58 אמר יהי עולם / המציא אמת נעלם
מגביה שפלים. שפתי רננות, דף 46-א.
- 59 אמיתי חביבי הה נתרחת
קינה על מות בנו אמיתי. כב אלול תק"י.
זכרונות, כ"י גינצבורג 472, דף קמ, א.
- 60 אן הלכו שרים מטיבי צעד
'לעת מועד חבורות בעלי אסופות עוסקי
תורה יום לשנה'. שפתי רננות, דף 18-א.
- 61 אנא ה' אלהי הצבאות יושב בסתר
עליין עומד על גרם המעלות
'בערב ראש השנה חתך אחד תפלת שחרית
יתאספו וילכו לבית הקברות ויברכו ככתוב
בט' באב'. היכל יהושע, כ"י גינצבורג 472,
דף פד, ב — פו, א.
- 62 אנא ה' אלקי שמע תפלתי אשר אנכי
מתפלל לפניך בלב שלם ובנפש
חפיצה
'הרצים להתפלל לה' שיתן להם בנים זכרים
בי"ח בברכה שומע תפילה כשיגיעו אל ולא

- נשוכ ריקם מלפניך, יאמרר. כ"י גינצבורג
472, דף קמט, א.
- 63 אנא אלהי הצבאות יושב בסתר עליון
תחנונים, דף א5, ד' 6208.
- 64 אנא בורא גבורות ישירים תפתח צדיק
ס' אבג"ח. תחנונים, דף א7, ד' 6239.
- 65 אנא קבל נדרי אשר קיימתי / היום
שבאתי פה מעון האושר
'הנווד לעלות בארץ הקדושה ומקיים ועולה
על קברי אבותינו אשר בארץ המה קבורים
בעיר חברון תוב"ב יאמר בכוונה'. שפתי
רננות, דף 220; כ"י גינצבורג 724, הדף
הראשון מונח בסוף ס' שיר חדש והמשכו
בשני דפים שלפניו ומצא עד 'אות' והיתר
אבד. בשפתי רננות השיר בשלימותו.
- 66 אנוש תמים לך ייטיב
הולך רכיל. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
51 ב.
- 67 אנחה וצוחה / אוי ליהודים
קול קלה. על פטירת ר' בנימין הכהן
מריג'יו בליל שבת יז שבט ת"צ. שפתי
רננות, דף א26. חיקי השיר: מנוחה ושמחה
אור ליהודים. [בין הא לרא נדפסה הקינה.
ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר חמישי,
ירושלים תשמ"ה, עמ' רפא.]
- 68 אני אתן בכל לבי ונפשי
תשובה נגד השיר שבסוף ספרו של המומר
פאביאנו פוגי. אשם מעילות, א. כ"י ברלין
192, דף 101 ב. ר' דע זו דרך.
- 69 אני עני ראה עברה בשבט
ראשי הבכאים, דף 27-29 ב.
- 70 אנכי לאל אשירה / בידידים מדרש
נקבצו
עמק החרוז. כ"י גינצבורג 224, דף קסא,
א-קסז, א.
- 71 אנשי ספרד נועדו נועצו
על נסיון הספרדים לצור את עיר
מיראנדולה. סיד השירים, כ"י אוכספורד
1999, דף א12.
- ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה,
עמ' תנא.
- 72 אסף רחבעם יועצי השער
מבעיר מדורה. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 253 ב.
- 73 * אפתח במשל פי ושיר אביע
לנישואין, לחיים. טיטא שהועבר עליה
קולמוס. כ"י גינצבורג 734, דף א206.
- 74 אפתח שיר בשפתי / ולשון שלי תרון
שיר לפתיחת הארון. בהקרמה יאמר:
'כמהרר' מרדכי דאטו זצ"ק' (והיה רב
בקהילת סם פליקי סמוך לפינאל. כך
שמעתי) משורר קרמון חיבר שיר לפתיחת
הארון ונדפס... בשומרים לבקר... ויען כי אין
משקלו עולה יפה... דמיתי היות אהיה כמוהו
אך בשלימות המשקל'. מאזני יהושע, כ"י
גינצבורג 77, דף קפא, א. שירו של דאטו
ראה ד' 7220.
- 75 אשור כולל אשור מוסיף ממעל על
מבדילי האיסורים יריקו
ושמתין בניקרת האיסור, דף א4, ד'
2073-א.
- 76 אשירה לה' / על כי גאה גאה
משלחת מלאכים למוצאי ימים טובים.
שפתי רננות, דף 15 ב.
- 77 אשר אבד הונו מאסהו קונו
חמלה מהוללה. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 50 ב.
- 78 * אשרי ירא אל וגם בסתר
טיטא. כ"י גינצבורג 356, דף 103 א.
- 79 את ספר התורה הזה לקוח
'בכא פנימה אל היכל ה' ספר התורה... אשר
התנדבו לה' האחים... שמואל יהודה וחנניה...
ממשפחת פאשורני... בחג השבועות...
משנת חמש מאות לאלף השישי ועוד שבעה
ועשרים...'. תוספת לס' שפתי רננות, בסופו,
דף 254 ב.
- 80 את עם סגולתו אשר הוכיח
לכל יום. שפתי רננות, דף 4 א.

- 81 אתפללה אל אל / נדיב ובעל אל
שיר גאולה. בסוף שיר חדש, כ"י גינצבורג
714, דף 215 ב.
- 82 באדין עם מלכא בשפרפרא
ארמית. קינה ליום תשעה באב. שפתי רננות,
דף 24 א.
- 83 באכילתו יודע איש / החכם יהיה או
סכל
מלחך פנכי. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
51 א.
- 84 בארצי תהלות / לנורא עלילות
שיר המולות. ביום כ"ב ול"ה למב"י נדהגים
במנפירטו לומר לה' שעשה להם ניסים...
ולתשוקה גבירי ע"י אקוי חברתי השיר הזה
לימים הנזכרים. שפתי רננות, דף 20 ב.
- 85 * בהוד דודים מכובדים / למרחוק
אהי שובר
לנישואי הללויה בן רפאל שלום אוליית עם
חנה בת אברהם פולייסי. כ"י גינצבורג 356,
דף 98 ב.
- 86 * בואו חסו אחי בצל צוריני /
ונברכה ונהללה כולנו
לחג מתן תורה? כ"י גינצבורג 356, דף 104.
- 87 בורא עולם במדת רחמים בראת
האשה עזר לאיש למען תלד בנים
לקיום המין
תפלה לאשה הרה להתפלל בכל יום אחר
שמונה עשרה ובכל שבת וי"ט אחר הדלקת
הנר. כ"י גינצבורג 472, דף קמח, ב.
- 87 * בזמן תדוה וביום טובה כפלים
תשובה לשיר ששלח לו ר' שלמה ידידיה
מסינינאליה: "יהושע אודות הכסה למה",
בשנת תקל"ג. כ"י ק"פמן A543 (ס'
15819). בתוך אוסף שירים בעלים בודדים
ברפוס ובכתיבת-יד.
- 88 בחדא בתשרי / אלהי ומרי
לחג הסוכות. ארמית ועברית. שפתי רננות,
דף 113 א.
- 89 בחור תן עיניך וראה היופי
- שיר לספרו צורר ומורה. כ"י המוזיאון
הבריטי 561, דף 22.
- 90 בטרם כל בני תקח ענוה
ענוה לחה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
47 א.
- 91 בי גברה שינה וחרושי נמו
קינה על ר' בנימין הכהן מריגיי שגפטר
בליל שבת יז שבט ת"צ. שפתי רננות, דף
25 א. [ביתניים נדפס בס' הזכרון להרב יצחק
נסים זצ"ל, עמ' רפב-רפה]
- 92 * בין ירכתי בית יום יום נצבתי
שיר לנישואי אברהם שמשון ב"ר יוסף אשר
לוי פוביני עם מרים בת חננאל טריווש. כ"י
גינצבורג 356, דף 86 א.
- 93 בין תופשי צי מושכי החבל
איש הרוח. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
52 א.
- 94 כך אלי אמונית / וראשיתה מציאותך
בסוף ספרו אמונות עבריות. כ"י גינצבורג
283, דף לט, ב: כ"י הנ"ל 537, דף קסא, ב;
כ"י אדלר 829, דף ל, ב.
- 95 בליל זאת עבריות / בדברי משכיות
לליל החותם. שפתי רננות, דף 113 א.
- 96 במתן האנוש ישמת ויגיל
מתן מתן. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
350.
- 97 * בן אלעזר קנאה אור / וינזר זר שב
כאכזר
פיוט למוצאי שבת. כ"י גינצבורג 360, דף
173 א.
- 98 * כנאות דשא / אשא עיני / ואראה
שו/שנה פורחת
לנישואי אליהו כהן ושושנה. כ"י גינצבורג
356, דף 106 ב.
- 99 * כנאות דשא / אשא עיני / ואראה
שם / גפן פורחת
לנישואי "יהושע...בן איש חיל גדול מרבן
שמו והוא פלא"י זצ"ק"ל ושרה בת מנחם
לוי פובינו. כ"י גינצבורג 356, דף 87 ב.

על הינצל בנו הושע בן נון מטביעה.
זכרונותי, כ"י גינצבורג 472, דף קמה, ב.

111 *גזע אשר הזקין וברוב תפארת
לנישואין. טיוטא שנמחקה. כ"י גינצבורג
734, דף 220א.

112 גינטילה היפה הלל בן שחר
לנישואיה עם בנימין אברהם כהן. ר' זמיר
חרשים. כ"י סניסיני 214, דף 33. ראה סי'
228.

113 גן להיושע לך כל רז פותח.
בחתימת ספרו זה. כ"י גינצבורג 537, דף
קמה, ב.

114 דברי יהושע הנה / סגרי חניכתו בנו
פתיחה לס' שיר חדש. כ"י גינצבורג 724,
מעבר לשער.

115 דוד את מדותי מדרת
תשובה לשיר שחיבר לכבודו שלמה ידידיה
ב"ר אברהם חי סינינאלי: יהושע אודות
הכסא למה. אשם תלוי, ב. כ"י ביהמ"ל
בני-יורק S.11.59, דף צג, א.

116 דל גדוע נבדל / הוא נפל ממגדל
קינה ליום תשעה באב. שפתי רננות, דף 23
ב.

117 דע זו דרך אינה טובה
תשובה לשירו של המומר פאביאן פוגיץ.
אשם מעילות, כ"י ביהמ"ל בני-יורק
S.11.60, דף 2ב. ובכתב ידו בס' אשם תלוי,
חלק א, ברלין 192, בדפים שלפני הספר:
'הרשע והמשומד פאביאן פוגיץ רומי כומר
לע"ז בחיבור אשר פעל ועשה נגד היהודים
מלא שקרים ובאורי שוא ודברי כוזב בתחילת
ספרו הרע כתב שיר זה... והפכתי הקערה על
פיה לתתה על אמת.' ר' יהושע סגרי חיבר
גם שיר להשיב על השיר שבסוף הספר. ר':
אני אתן בכל לבי.

118 הא לך שתי מדות מאד רעות
עשיר בשורו. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
350ב.

100 כנך תיסר בעזות / אך לפעמים
ברכות
בן מבין. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 48א.

101 בסוכה הדורה / כשרה נכונה
סכת היוצרים, לחג הסוכות יום ב. שפתי
רננות, דף 12ב.

102 *בעל בעמיו נחלק מבעל
בראש השיר כתוב: 'לבילא'. לנישואי
גבריא. כ"י גינצבורג 356, דף 92א.

103 בעת בואך בית אל ובהיכל מלך
שפתי רננות, דף 5א.

104 בעת תרצה לקרב את בני אדם
לחברתך
חבר טוב. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 46
א.

105 בקולות יהמון צדיקים / ועושי
משפטים עם חקים
קול מר. קינה לפטירת זקנו ר' יהודה סגרי.
שפתי רננות, דף 24ב.

106 בקר בצאת חמה / בקול עצמה
מבשר ענוים, ליום אחר יום הכפורים. שפתי
רננות, דף 12א.

107 *בקר לא עבות יום חתונה זאת
'לסוליאנר'. שיר חופה ליהונתן עם שרה.
כ"י גינצבורג 356, דף 93א.

108 ברוך אתה אלי / אל מלך העולם
תוקע ומריע, לראש השנה יום א. שפתי
רננות, דף 11א.

109 ברי לך אמת ברור ועל חמור שפת
שרוק
חיקוי לשיר: ברי לך אמת ברור ועל גבול
ישחק שרוק לר' יהודה בריאל שבראש ספרו
אשם תלוי, ב. כ"י ביהמ"ל בני-יורק
S.11.59, דף א, ב. שירו של סגרי בדף פח,
ב. בכ"י גינצבורג 267, דף 8ט, ב נכתב
בראשו: שיר מהצעיר המוסף יהושע סגרי
כולו יחד.

110 בשנת מגר"ש השישי מהאלף

119 האהלה ירוץ / ובמחשבות חרוץ
משמרת השבת, שפתי רננות, דף 6.

120 האל עליון ברא את השמים
תהילות לאל. בהירפאו ממחלתו בשנת
תקנ"ג (ר' זכרונות...). כ"י גינצבורג 714.
כה בתים, מנוקדים ומפורשים.

121 הה אמרטה ראשי אשרוט שרטת
קינה על 'הרב הכולל החסיד הענו האלוף
המופלא כמוהר"ר ישעיה בסאן זצ"קל
שנתבקש בישיבה של מעעלה יום השישי
שני לחדש ניסן שנת התצ"ט...".

122 הוא מלאחריו יצעד רגל
בעת צאתו מבית הכנסת. שפתי רננות, דף
א5.

123 הודו לאל כי טוב / כי עד עולם חסדו
סדר משנה. שפתי רננות, דף 18א.

124 *הולך וגדל גבר / סביב לשלחן גר
ומתנכרת.

לנשוואן, כנראה למשה ואסתר. כ"י
גינצבורג 734, דף 201 א-203ב.

125 הידד הידד נפל / על הר ציון נכפל
קינה לשבעה עשר בתמוז. שפתי רננות, דף
22 א.

126 היום אל ישראל מלך ושר
לנשוואי שלמה. כ"י גינצבורג 356, דף 99
ב; 108א.

127 היום בימי חרפי / אפתח לכם חורפי
שומר אמונים, לחג השבועות. שפתי רננות,
דף 15 א. נגד המומרים.

128 היום עלי כל יום ירבה גילך.
שיר חופה. טיטא. כ"י גינצבורג 356, דף
103.

129 הכן מלאכתך כאשר יגזור / העת
ותנוח וגם תחיה
זמן בוגד. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 51
א.

130 הלא לחכמה אקרא אלי בואי

עקבי עקביא, לשבת עקביא בן מהללאל.
שפתי רננות, דף 8 ב.

131 הלל בהילולים בשיר ישיר
לנשוואין. טיטא שנמחקה. כ"י גינצבורג
734, דף 208 א.

132 המעלם מים צועה ובכח
משנת רבי, לשבת רבי אומר. שפתי רננות,
דף 8 א.

133 המשוררים בעם בעוז ישיר
בראש ס' קרובות, מנטובה תקמ"ה, מעבר
לשער.

134 המשוררים בעם לא קדש המה
סוניטה, כנראה על איש שסרח. בכותרת
לשיר ובשיר עצמו רמזים שקשה להבין.
כ"י גינצבורג 356, דף 100ב.

135 *המשוררים עת נקבצו ירונג
לנשוואין לאליהו ושמה. כ"י גינצבורג
734, דף 218 ב.

136 הן יעקב איש חם ולומד יושר
בראש ספרו שר הטבחים. כ"י מונטיפיורי
138, דף א1.

137 *הן כדרור לעד אעוף הימה
לנשוואין, לאליעזר. כ"י גינצבורג 734, דף
207 א.

138 הן נגלתה שבת בחיק הארץ
שיר מזמור, על ט"ל מלאכות. כ"י גינצבורג
714, דף א3.

139 *הן על משוש חופה במצלתים
שיר חופה. בשיר נזכרו שמות דניאל ישראל
ויובכד. כ"י גינצבורג 356, דף 88 א.

140 הנותנים לבם להתפלל ומכוונים
דעתם בכונה
שפתי רננות, דף א5.

141 הסכל תוך כף הקלע / שם המחברת
יקליע
בסוף מענה אהבה, כ"י קרפמן 113, דף י, ב.

142 *הרפו מליצים מזמיר הרפו

- דף 26ב.
- 153 **ישאו רגל וכן החישו**
על מלחמת הצרפתים. סיד השירים, כ"י
אוכספורד 1999, דף 7ב.
- 154 **חברה תני תודה לאל שמים**
לחברת זרזים לאומרו ביום השנה
להיווסדה. שפתי רננות, דף 19 א.
- 155 **חיל צרפתים עד פיאמונטי באו / שם**
מצאו קרלו מנוויל מלך.
סיד השירים, על מלחמת הצרפתים. ריגייז
תצ"ז. כ"י אוכספורד 1999, דף 3א.
- 156 **חישו בני גילי צאו היער**
סוף דבר למוסר השכל, שפתי רננות, דף
453א.
- 157 **חכם במשלי מעשיו הודיע**
עברו י"ן. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 52ב.
- 158 **חמדה גנוזה היא לעם תפארת**
אשם תלוי, א. כ"ח גינצבורג 215, דף פז, ב.
- 159 **חמדת קנאת ישו לכם הלהיבו**
אשם תלוי, ב. כ"י ביהמ"ל בניירוק
S.11.59, דף צט, א. בכתב־ידו. חתום:
מחברת בעל הכ"ס.
- 160 **יאמר אויל כי אין לחכמתו / דומה**
ואין צדק כצדקתו
מוסר השכל, שפתי רננות, דף 51 ב.
- 161 **יגבר כאריה לעמוד בבקר**
לאשמות הבוקר. שפתי רננות דף 2ב.
- 162 **יגדל ה' אל ויתהלל / קרצי זקני עב**
רכובתא
לחנוכת בית הכנסת אלמאנסי בסקנדיאנו.
קול אומרים הודו, דף 2ב עמק יהושע, א.
כ"י גינצבורג 524, סי' לח, דף צג, א. ד'
188.
- 163 **ידי למודי לב תמו שירה**
חתימה לשירו מלכי קדם. ר' סי' 256 כ"י
המחזיאן הבריטי Or.9628 דף 111.
- 164 **ידי שטוחות לך אלי**
- 'לנישואי עמנואל צרפתי. מחברתו. נרפס
במנטובה'. כ"י גינצבורג 360, דף 155ב.
- 143 **השר אשר עבר אליו הניע / ראשו**
בבא עד סביוניטה
סיד השירים, כ"י אוכספורד 1999, דף 210ב.
נרפס, מבחר השירה העברית באיטליה, עמ'
תמט.
- 144 ***התעלסו אחי ושיר העירו**
טיוטא. לנישואי יהונתן וגראצ'א. כ"י
גינצבורג 356, דף 103.
- 145 **התפלאו התמהמהו ותמהו**
לנישואין למיכאל רפאל כהן עם דבורה. כ"י
גינצבורג 734, דף 213 א.
- 146 **התקבצו איפוא והתאמצו / כל**
תופשי כנור בגיל הריעו
לנישואין ליעקב. טיוטא שהועבר עליה
קולמוס. כ"י גינצבורג 734, דף 204 ב.
- 147 **ואם יחטא איש יורה ויבוש**
המחילה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 48
א.
- 148 **ואתה אדוני אלקים / שלח נא לעמך**
חנינה
שיר גאולה. בסוף שיר חדש, כ"י גינצבורג
714, דף 16א.
- 149 **ואתה אדוני / שמע תחנוני**
פתחה לשירו שיר מזמור. כ"י גינצבורג
714, דף 2ב.
- 150 **וזכור אדני נא מה היה לנו**
ראשי הבכאים, דף 12ב.
- 151 **וי לן די מיתנין / וי לן על חבריא**
לילת הרועים, קינה על 'החסיד הענו
כמורה"ר מנחם קרקוביא זצוק"ל בשלהי
תשרי שנת ורגלך ל"א תמוז'. תפ"ט. שפתי
רננות, דף 22ב.
- 152 **ויהי בימי אבות / נשים היו טובות**
על פטירת 'מעל' הרבנית אסתר באזילה בת
כמורה"ר מנחם שמשון זצוק"ל שעלתה
שמי מרום שלהי טבת התצ"א'. שפתי רננות,

לקטתי בין כתבי האר"י. אבני חפץ, סי' ו, כ"י ירושלים 255 8°, דף ח, א. תרגומו ר': יהי רצון שיאיר.

173 יהא רעוא דיתנהיר חכמתא דאבא סוד השלחן של ליל פסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מב, א. תרגומו ר': יהי רצון שתאיר חכמת אבא.

174 יהא רעוא דנהירו דסודא דהדר מלכא תמינאה לברית מילה. אבני חפץ, סי' כט. כ"י ירושלים 255 8°, דף קה, א. תרגומו ר': יהי רצון שאור סוד הדר מלך.

175 יהא רעוא טבא קדם מלכא שירת יהושע בארמית, בסוף ס' אבני חפץ. כ"י ירושלים 255 8°, דף קלב, א, דף רכ, א. תרגומו ר' יהי רצון טוב מל פני המלך.

176 יהא רעוא מן קדם אבא ואמא דיתגלי שבילא דקיקא יסודא דאבא לקריאת המגילה. אבני חפץ, סי' יד. כ"י ירושלים 225 8°, דף כז, ב. תרגומו ר': יהי רצון מלפני אבא ואמא.

177 יהא רעוא מן קדם מאריה עלמא דביומא הדין תפילות מיוחדות לכל יום מיומי השבוע. אבני חפץ, סי' לא. כ"י ירושלים 255 8°, דף קי, ב. תרגומו ר': יהי רצון... שביום זה.

178 יהא רעוא מן קדם מלכא קדישא עילאה דכבתולתא דא דאנא מקדש יתה לנשואין. אבני חפץ, סי' כח. כ"י ירושלים 255 8°, דף צט, א. תרגומו ר': יהי רצון מלפני המלך הקדוש והעליון.

179 יהא רעוא מן קדם עלת העלות דחמש חסדין יזילו לאמתקא חמש גבוראן דאימא לברכת המזון. אבני חפץ, סי' י" כ"י ירושלים 255 8°, דף כ, ב. תרגומו ר': יהי רצון מלפני עלת העלות.

180 יהא רעוא מן קדמך ה' אלהי ואלהא

חתימה למוסר השכל. שפתי רננות, דף 54 א.

165 ידענו ה' רשענו עוון אבותינו כי חטאנו לך ואתה אלוה הסליחות תפלה על קבר דוד או קרוב. תחנונים, דף 9. ובלא שמו: מקראי קדש, תונים תרג"ד, עמ' 26; בית תפלה, תפלות על הפרנסה ובית עלמין, ליוורנו תרל"א, דף 24ב. תרגום איטלקי, שם דף 25א. ד' 649.

166 יה ישתבח שמך לעד מלכנו להכנסת ספר תורה. כנראה בחברת שוני משנה. ונקרא שירת יהושע. שפתי רננות, דף 16א.

167 יהא רעוא דאצילות בריאה יצירה עשיה יתלבשון כגונא דא לברכת הלבנה. אבני חפץ, סי' יב. כ"י ירושלים 225 8°, דף כד, א. תרגומו ר': יהי רצון שאצילות.

168 יהא רעוא דינהרון בלאה לאכילת מרור בליל הפסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מ, א. תרגומו ר': יהי רצון שיאיר בלאה.

169 יהא רעוא דיתגדל זעיר אנפין כמה שנתגדל בלילא דפסחא לספירת העומר. אבני חפץ, סי' יז, כ"י ירושלים 255 8°, דף מט, יא. תרגומו ר': יהי רצון שיתגדל זעיר אנפין.

170 יהא רעוא דיתגמרא באפיקומן דא לאכילת האפיקומן. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מג, יב. תרגומו ר': יהי רצון שבאפיקומן.

171 יהא רעוא דיתמשך מחיצוניות דחיצוניות נצח דאימא לאכילת הכרפס בליל פסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 225 8°, דף לו, א. תרגומו ר': יהי רצון שימשך.

172 יהא רעוא דיתנהיר ההוא שבילא דקיקא דאיהו יסוד אבא לברכת התורה... עשיתיו מערת הדבש אשר

255 °8, דף כג, ב. המקור ר': יהא רעוא מקמיה דאריך אנפין.

188 יהי רצון מלפני כסא כבודך ה' אלקי ואלקי אבותי האל המרחם על כל השבים

להבנת התורה. כ"י גינצבורג 472, דף קמט, ב. ובשינויים שם, דף 181 ב.

189 יהי רצון מלפני המלך הקדוש והעליון שבכתולה זאת שאני מקדש אותה

לנשואין. אבני חפץ, סי' כח. כ"י ירושלים 255 °8, דף צט, ב. מקורו ר': יהא רעוא מן קדם מלכא קדישא עילאה.

190 יהי רצון מלפני המלך הקדוש להעלות נקבת זעיר בנצח הוד יסוד שלו

להדלקת נר חנוכה. אבני חפץ, סי' יג. כ"י ירושלים 255 °8, דף כו, א. מקורו ר': יהא רעוא מקמיה מלכא קדישא.

191 יהי רצון מלפני עלת העלות שחמשה חסדים ילכו להמתיק חמשה גבורות של אימא

לברכת המזון. אבני חפץ, סי' י. כ"י ירושלים 255 °8, דף כא, ב. המקור בארמית, ר': יהא רעוא מן קדם עלת העלות.

192 יהי רצון מלפני עלת העלות שעל ידי עשרה פתיתי חמץ אלה אשר נבעיר לביעור חמץ. אבני חפץ, סי' טו. כ"י ירושלים 255 °8, דף לא, א. מקורו ר': יהא רעוא מקמיה עלת העלות שעל ידי.

193 יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי לזכך רוחי ונפשי תפילת המשנה. אבני חפץ, סי' ל. כ"י ירושלים 255 °8, דף קט, א. מקורו ר': יהא רעוא...לזכאה.

194 יהיה רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי לזכך רוחי ונפשי תפילת המשנה. אבני חפץ, סי' ל. כ"י ירושלים 255 °8, דף קט, א. מקורו ר': יהא

ראבהתי לזכאה רוחי ונפשי תפילת המשנה. אבני חפץ, סי' ל. כ"י ירושלים 255 °8, דף קו, ב. תרגומו ר': יהי רצון... לזכך רוחי.

181 יהא רעוא מקמיה דאריך אנפין לאחתא תלת מאה ושבעין נהורין דיליה

להבדלה. אבני חפץ, סי' יא. כ"י ירושלים 255 °8, דף כב, ב. תרגומו ר': יהי רצון מלפני אריך אפין.

182 יהא רעוא מקמיה מלכא קדישא לאעלא נוקבא בנצח הוד יסוד דידיה להדלקת נר חנוכה. אבני חפץ, סי' יג. כ"י ירושלים 255 °8, דף כו, ב. תרגומו ר': יהי רצון מלפני המלך הקדוש.

183 יהא רעוא מקמיה עלת העלות שעל ידי אילין עשר בצועי חמיע דנבער לביעור חמץ. אבני חפץ, סי' טו. כ"י ירושלים 255 °8, דף ל, ב. תרגומו ר': יהי רצון מלפני עלת העלות שעל ידי עשרה פתיתי חמץ.

184 יהי רצון טוב מלפני המלך שירת יהושע לסיום ספרו אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 °8, דף קלב, א. כ"י גינצבורג 224, דף רב, א. מקורו ר': יהא רעוא טבא קדם מלכא.

185 יהי רצון מלפני אבא ואימא שיתגלה שביל דק יסוד אבא לקריאת המגילה. אבני חפץ, סי' יד. כ"י ירושלים 255 °8, דף כט, ב. מקורו ר': יהא רעוא מן קדם אבא ואימא.

186 יהי רצון מלפני אדון העולם שביום זה תפילות מיוחדות לכל יום מיומי השבוע. אבני חפץ, סי' לא. כ"י ירושלים 255 °8, דף קלא, ב. מקורו ר': יהא רעוא...דביומא.

187 יהי רצון מלפני אריך אפין להוריד שע האורות שלו. להבדלה. אבני חפץ, סי' יא. כ"י ירושלים

202 יהי רצון שימשך מחיצוניות חיצוניות

רעוא...לזכרה.

נצח

לאכילת הכרפס בליל פסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף לו, ב. מקורו ר': יהא רעוא דיתמשך מחיצוניות.

203 יהי רצון שיתגדל זעיר אנפין כמו

שנתגדל בלילי פסח

לספירת העומר. אני חפץ, סי' יז. כ"י ירושלים 255 8°, דף מט, ב. מקורו ר': יהא רעוא דיתגדל.

204 יהי רצון שתאיר חכמת אבא

סוד השלחן של ליל פסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מב, ב. מקורו ר': יהא רעוא דיתנהיר.

205 יהיה שמו ברוך עדי עד נצח

שיר נאמן לאומרו מידי יום ביום, ובאו בו כללות אבי"ע והתפשטות כל הימים עליונים ותחתונים. שפתי רננות דף 33.

206 יום זה דוד תוך עם שר

שיר לספור בת קול. כ"י גינצבורג 734, דף 232 א.

207 יום קדרו גם חשכו שמים

לבר מצוה. כ"י גינצבורג 734, דף 223 א.

208 יוצר יפה אורי / ומפלט צורי

אגרת שילוחים למוצאי שבת קדש. שפתי רננות, דף 110 א.

209 יוריד עיני דמעה יום וליל

לבין המצרים...לחן ירד נפש אב הרחמן. ראשי הבכאים, דף 114 א. ד' 2276.

210 יושב בחוף ימים, ירכתו עד צידון

זה לעומת זה: מתרושש ואוי רב, מתעשר והן כל. שפתי רננות, דף 119 ב. שיר לחברה.

211 יושב בשמים ישחק יצמיה

חתימה לשירו תהילות לאל. ר' האל עליון. כ"י גינצבורג 714, דף 115 א.

212 יושב בתוך חדרו ללמוד תורה

אל קורא ספרו עמק יהושע חלק א. כ"י

194 יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי

אבותי שתתן לי בנים של קימא

לאשה שבניה מתים. אחר כל עמידה קודם עושה שלום, וכל לילה לפני המזוזה, קודם שתלך אל המטה ואחר הדלקת נר שבת. כ"י גינצבורג 472, דף 179 ב.

195 יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי

אמהותי

לאשה קודם שתטבול. כ"י גינצבורג 472, דף 189 ב.

196 יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי

אבותי שהעובר המתקדם במעי אשתי

כשהאשה מעוברת, קודם ארבעים יום ליצירת הולד. כ"י גינצבורג 472, דף קמט, א.

197 יהי רצון שאור סוד הדר מלך שמיני

לברית מילה. אבני חפץ, סי' כט. כ"י ירושלים 255 8°, דף קו, ב. מקורו ר': יהא רעוא דנהיר.

198 יהי רצון שאצילות בריאה יצירה

עשיה יתלבשו כזה

לברכת הלבנה. אבני חפץ, סי' יב. כ"י ירושלים 255 8°, דף כה, ב. המקור ר': יהא רעוא דאצילות.

199 יהי רצון שבאפיקומן זאת

לאכילת האפיקומן. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מד, א. מקורו ר': יהא רעוא דיתגמרא.

200 יהי רצון שיאיר בלאה

לאכילת מדור בליל הפסח. אבני חפץ, כ"י ירושלים 255 8°, דף מ, ב. מקורו ר': יהא רעוא דינהרן בלאה.

201 יהי רצון שיאיר ההוא שביל דק

שהוא יסוד

מקורו ר': יהא רעוא דיתנהיר. אבני חפץ, סי' ו. כ"י ירושלים 255 8°, דף ט, ב.

גינצבורג 524, מעבר לשער.

213 יושב שמי מרום האר פני מזרח בן
בתך ערום

לעצירה גשמים. תחנונים, דף 10. SLSP
37, ורשמו צונץ, ד' 2350.

214 יזל גוזל נגזל / הוזל עם המזל

לבב דוי. קינות ליום תשעה באב. שפתי
רננות, דף 223.

215 יחד כלם בואו ושאו זמרה

לנשואין. טיוטא שנטה קו עליה. כ"י
גינצבורג 734, דף 204 א-ב.

216 יחדל אליל לא חי וישתבח

אשם חלוי, א. כ"י גינצבורג 215, דף ק, ב.
ד' 2472. הדפיסו אלכסנדר מארכס, אבל
נסתפק אם ר' יהושע סגרי הוא מחברו של
השיר (ספר פריידוס, עמ' 275). ואין ספק
בכך. השיר מצוי בכתב-היד של חיבור זה
ובכתב-יד המחבר עצמו.

217 יחדל זמיר כל חי וישתבח

על פטירת הזקן המופלא והמעולה
כמורה"ר יצחק ריג"ו וצו"קל, שמת בין
מאה שנה, ונפטר לעולמו יום ב' שלא נאמר
בו כי טוב, שהוא כ"ח תמוז תצ"ב לפ"ק.
על דרך: יגדל אלהים חי. שפתי רננות, דף
226.

218 ינובון ישישים / אנשים ונשים

להכנסת ספר תורה. שפתי רננות, דף 17א.

219 יפתח לשון השיר נבון הלחש

מקנה וקנין, לשבת קנין תורה. שפתי רננות,
דף 9ב.

220 יפתח מקור חכמה מעין נובע

תפלת המחבר בראש ס' אבני חפץ. כ"י
ירושלים 255 8°, דף 5ב: כ"י גינצבורג 224,
דף ו, ב.

221 ישו מנצריה עבר דתינו

אשם חלוי, ב. כ"י ביהמ"ל בני-דודק
S.11.59, דף צח, ב. בכתב-ידו. חתום:
מחברת בעל הכ"ס.

222 ישיר כל איש שירו תוך היכלינו

להכנסת ספר תורה. שפתי רננות, דף 17א.

223 ישיש אנוש כי יהלך באופל

שיר על ספרו אבני חפץ, בסוף ההקדמה.
כ"י ירושלים 255 8°, דף 5א; כ"י גינצבורג
224, דף ו, א.

224 יתן לחברה יפיפיה / ההוד והדר וזה
פריה

'...להודות לה' כליל זה יחסין...קבעו
להם...'. כנראה לחברת זיונים. שפתי רננות,
ד' 19א.

225 כבוש סודך והשמר והשקט

סוד נאה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
350.

226 כדורכים הידר / אצעק ואוי אומר

על גירוש הגרמנים מאיטליה. סיר השירים,
כ"י אוספורד 1999, דף 113.

227 כי עוד מעט מזער / ירים חסידי עם

סכת שלם. לחג הסכות, יום א. שפתי רננות,
דף 12א.

228 כל ימי בנים גדלתי / רבים היו לי
מנגד

זמיר חדשים. חקרובת עבודת שירה.
לנישואי בנימין אברהם בן עובדיה כהן
וג'נטילה בת בנימין פאדוואה. כ"י
סינסינטי 214, דף 1א. דאה סי' 112.

229 כל לב אנוס ימס יהי כמים

קינה 'לכל נפש יקרה וטהורה הנוסעת'.
שפתי רננות, דף 31א.

230 כל עצמותי אמרו / מי כמכה אלי

על הינצלו מטביעה. תקכ"ט. זמירות, כ"י
גינצבורג 472, דף קמב, ב.

231 כל הקורא רוצה לאמר זה טוב

'למערער על שירו סיר השירים'. כ"י
אוספורד 1999, דף 17א.

232 כל שומרי שבת / יזרו חיל

שיר מזמור. כ"י גינצבורג 714, דף 12ב.

- 233 כשרה בנשים צריכה לבעל
אשה בנשים. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א.51.
- 234 כתר שם טוב עולה הוא זר כל שבח
גם המעלות. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
ב.52.
- 234* לאט אתנהלה אלך בראשיתי
ארכיון לתולדות ישראל IT998
- 235 לאסיא אוקיר עד דלא תצטרך ליה
רופא אומן. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א.52.
- 236 לבו וכל רוחו כסיל יוציא
מוסר השכל. שפתי רננות, דף ב.51.
- 237 לבו הומה / אל ים דומה
תורה אור לשבועות. שפתי רננות, דף ב.15.
- 238 לובן פני חמה לשחין פורת
קינה על מות בנו יהודה בכ"א תמוז תצ"ח.
זכרונותי כ"י גינצבורג 472, קלז, ב.
- 239 לך אלי אזעק וארים בכי
רחל מבכה. שפתי רננות, דף ב.24.
- 240 לכה אחי והודרו והפלג
זריו ונשכר. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א.47.
- 241 לכה דודי לקראת כלה / יפהפיה
ומהללה
טרפא דאסא, לסעודת נשואין. שפתי רננות,
דף א.20.
- 242 לכו בנים שמעו / ביה בטחו ודעו
פתיחה לשירו שיר מומור. כ"י גינצבורג
714, מעבר לשער.
- 243 לכו נא גברים / ועבדו באורים
אור הנר, לכל יום קודם הלימוד. שפתי
רננות, דף א.6.
- 244 למה אנוש אוהב עלמה יקרה
לנישואי רפאל ודבורה. כ"י גינצבורג 356,
דף ב.88.
- 245 למנקר בקי הזהר אמרתי ושמתיך
בנקרת האיסור,
מעבר לשער; בראש ס' סדר ניקור רבעי
האחורים, כ"י סינסינטי 191, מעבר לשער.
ד' 55-א.
- 246 לעץ פרי / ימין ישלח
חבר טוב. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א.46.
- 247 לפני שבר גאון חדר בחדר
קארגוואלי. לעומת השיר אחר גאון, ר' סי'
26. אשר תלוי, א. כ"י גינצבורג 215, דף פו,
ב.
- 248 מאז נברא אדם ויהי בארץ
לנישואין, לעקב. כ"י גינצבורג 734, דף
ב. 217.
- 249 מדון עולם / אשר הלך / וכמו כל
איש / ישו נברא.
אשם תלוי, ב. כ"י ביהמ"ל בנידורק
S.11.59, דף צח, ב. כ"י המחבר.
- 250 מה נשגבו לרוב ומה עמקו
לנישואין. למתתיה ולתמר, טיוטא שנמחקה.
כ"י גינצבורג 734, דף א.221.
- 251 מהוה כל העולמות אתה יצרת
עולמך מקדם
תפילה קצרה לחתן וכלה ביום הנישואין
אחר קבוץ העם. חתום כ"ס. כ"י גינצבורג
472, דף קמט, ב.
- 252 מוסר אלי / ואל כסף
תוכחה אל הנפש. שפתי רננות, דף ב.2.
- 253 מזמור חנכת הבית / עליין נברך כלנו
לחנוכת הבית. שיר חדש. כ"י גינצבורג 724,
דף ב, א.
- 254 מי זה אוהב קרוב או איש הרע
שיר חופה. נזכרו בו מרדכי ואלאערה. כ"י
גינצבורג 356, דף א.90.
- 255 מיום בריאת האדם בארץ
בראש ס' אשם תלוי, כ"י גינצבורג 215, ד,

356, דף 396.

א, ב: כתבי־יד האחרים ר' ברשימת החיבורים.

256 מינים ועוגבי היום אקח / ידי ימשש
בס העוד ערכושיר מלכי קדם. ר' סי' 163. כ"י הספרייה
הבריטית Or.9628, דף 33-111א.

257 מכל כבוד חופה ומקראיה

סוגיטה 'והיה זה בשנת ועת? כמהח"ד אבי
גר"י. ולא יכולתי להתאפק משורותי הנ"ל
לאות ומופת חיבה יתירה להבחור ומשכיל
כמ"ר יוסף אשר בכמ"ר דוד לטאוס מקוני,
בנישואיו עם הכבודה מרת רבקה בת הק'
כמר יוסף לאטיש מסאולינר. כ"י גינצבורג
356, דף 395.258 מלאו נאדים דמעה / על כי מהר
סועהקינה לשבעה עשר בתמוז. שפתי רננות, דף
222.

259 מציל נפשות מצרור היצר

שיר־חופה לר' שלמה קולומבו פוסאנו עם
נחמה. כ"י גינצבורג 356, דף 390.

260 מקל שקד אני רואה עמנו

מאמר שלם לשבת עשרה מאמרות. שפתי
רננות, דף 9א.261 מרסי וכל חילו ושרי חיל / היו
במנטובה לתקן סדרעל מלחמות הצרפתים. סיר השירים. כ"י
אוקספורד 1999, דף 4ב.

262 משחק שמע נא / בגילה ורינה

משחק בקוביא. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 50ב.

263 נפק אזל גמלא לבעי קרניה

מצנפה שבת. שפתי רננות, דף 6ב.

264 סבול דבר ולא תשמע דברים

מאמר הסכל. מוסר השכל, שפתי רננות דף
47ב.

265 סוב מאצלי שירי אל בית דודים

לנישואי אברהם עם דבורה. כ"י גינצבורג

267 עד לא לראש גויים מלכים קמו

לנישואי 'קרובי חביבי...מרדכי בין הקצין
המפואר כמ"ר דוד סגרי יצ"ו בקחתו את
רבקה... בת הק' הנעלה...יצחק מהזקנים
זרע רב... המפורסם כמהר"ר שבתאי... כ"י
גינצבורג 356, דף 97א.

268 עזב אלקים חי המת לקחת

ליהודי שעזב התורה לחבוק דת נכריה.
בראש אשם תלוי, ב, כ"י ביהמ"ל בנידורק
S.11.59. בכתבי־יד.269 עין בגיל בוכה ולב שמח / עת שערי
ששון להפתחלחנוכת בית הכנסת אלמאנסי בסקנדיאנו
'ובאו בו כל המתנדב' לבנות בית לה' מאז
הוסדה ועד עתה'. קול אומרים הודו, 33, ר'
360.

270 על כל דבר חכמה יקר תפארת

איש הרוח. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
52א.

271 על מי מנוחות מתנהל הייתי

'...על פטירת איש האלקים קדוש יאמר
לו...רופא אומן, צדיק חסיד ישר ונאמן,
כמהר"ר שמשון מורפורגו וצוק"ל, שנפטר
באנקונה יום שלישי...ראשון לחג המצות...
התק"י.
שפתי רננות, דף 28ב.

272 על מעברות סקייא צבאות חנו

חניית חיל צרפת על מעברות הנהר סקייא.
סיר השירים. כ"י אוקספורד 1999, דף 9א.

273 עצה עמוקה היא אשר נועצו

על כריתת ברית בין הקיסר ומלך צרפת. סיר
השירים. כ"י אוקספורד 1999, דף 15ב.

274 עשה כל מעשיך עם תבונה

עצה טובה. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
46ב.

275 פצעי עזה האהבה מה טובו

שיר־חופה לבנימין ולרבקה במונדוי. כ"י
גינצבורג 356, דף 93ב.

- 276 צאו בנים והקבצו ושמעו
משחק בקוביא. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 50א.
- 277 צדיקים יסודי עולם לא עת האסף
המקנה ולעמוד מאחורי הפרגוד
חפילה לאומה בבית הקברות בערב יום
כיפור. תחנונים, דף 7ב. ד' 135: היכל
יהושע, כ"י גינצבורג 472, דף ק, ב.
ובגיליון רשם: כ"ז נדפס בחיבור הקטן.
- 278 צפירת תפארה מני נברלה / אהה אן
אנכי רוחי חבלה
'...בנסוע הארון מאתנו ח"י לחדש שבט
התק"ר. הוקן הישיש החסיד והענו הרשן
הגדול שהיה ר"מ במנטו"בה בטור"ן
במוד"נא כמורה"ר אברהם ידידיה באזילה
זצו"ק...'. שפתי רננות, דף 30ב.
- 279 צרת פנינה קבלה הצער
ראש כל סבל. מוסר השכל. שפתי רננות, דף
53ב.
- 280 קדוש טהור מונ"ה נקרא
שיר הקדמה לתפילות יהא רעוא לימי
העומר, אבני חפץ, כ"י ירושלים 255, דף
מח, ב; כ"י גינצבורג 224, דף סו, ב; היכל
יהושע, כ"י גינצבורג 472, דף עד, ב.
- 282 קום חזקיה קום התחזק כשמך
לנישואי חזקיה קולומבו פוסאנו עם יוכבד.
כ"י גינצבורג 356, דף 91ב.
- 283 קומנה זריזי עם זהירות יושר
'שיר על דברי ר' פנחס בן יאיר זריזות
מביאה לידי נקיות וכו'. על כל מידה ומידה
שיר של ארבע שורות'. כ"י גינצבורג 714,
דף 13א.
- 284 קומנה נשים ספרו / גור ודוב נתיחדו
קינה לשבעה עשר בתמוז. שפתי רננות, דף
22ב.
- 285 קחה מוסר והוסר בזרים
פתחה לשיר מוסר השכל, שפתי רננות, דף
46א.
- 286 קחה ספרי הזה / בחיק אוהב נא תן
- בראש ספרו יהושע המפטיר. כ"י גינצבורג
534, דף 35.
- 287 קחה עצה ברח מן הערכות
ערב קבלן. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
51ב.
- 288 קנאת איש אש מתלקחת
מוסר השכל, שפתי רננות, דף 51ב.
- 289 קרסולו כל ימעד / היות מקרואין
מסיבת נפש לשבת חשובה. שפתי רננות, דף
7ב.
- 290 ראשית בקור"י אדמתך / אל רעים או
חולים תחד
מנחת בקורים. מוסר השכל, שפתי רננות,
דף 47ב.
- 291 רבון כל העולמים אדון כל הנשמות
קבל נא בנפש חפיצה את תפילת בת
אמתך.
לאשה בשעת הטבילה. כ"י גינצבורג 472,
דף 185א.
- 292 רוכב הסוס חלש תוך מעבר מים
להינצל בנו טביומי ובני ביתו מטביעה.
תקני"א. כ"י גינצבורג 472, דף קמז, א.
- 293 רועה שמע קולי ברוב הצנע
'נישואי ר' עקיבא ובת כלבא שבוע. ע"פ
מאמרי רז"ל בכתובות ובנדרים פרק ה"י.
מחזה. קרוב לודאי ליהושע סגרי. ר' שירים
מלוקטים. כ"י גינצבורג 360, דף 174א-183א.
- 294 רצו בני עמי כעוף פורח
על בוא הצרפתים לקולורנו. סיר השירים,
כ"י אינספורד 1999, דף 6א.
- 295 רחום זכר שמעי / חנן גדל שמעי
משפיל גאים. שפתי רננות, דף 35ב.
- 296 רחם אבי / קבל ניכי
רמעת עין לבין המצרים. דר"שיח: בן בוכה,
חשובת אב. שפתי רננות, דף 96
- 297 שבת שבת אורי כיהה כל עין
קינה על 'הרב הכולל ענותן כהלל, הי סיר

- 306 שמח בחור בחלקך ועמלק
יד חרצים. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א47.
- 307 שמע קולנו ה' אלהינו יוצרנו אשר
אנחנו שופכים לפניך מקירות לבנו
חתנונים, דף 9ב. ד' 1744.
- 308 שמעוני אחי / אמרתם כה לחי
בראש ספרו אמונות עבריות, כ"י גינצבורג
283, דף א, א. כ"י 537, קמז, א; כ"י אדלר
829, מעבר לשער.
- 309 שמעי נא עדה נבחרת / לעשות אל
חתן הכתר
לנישואי תלמידו יצחק חיים בן מיכאל פואה
עם שמחה בת דוד הלוי, בעת מתן תורה
בביתו של גיסו גבריאל פואה דוד החתן.
נעימות שיר על משקל ארזי לבנון יפרחו,
משקל יונים קדמונים. נדפס ברוניציאה או
במנטובה. אותיות מרוכזות מנוקדות.
בגיליון פירוש. כ בתים בגי' 6 שו'. דף מודפס
מפואר. חתימה: ליצחק מצח"ק הצעיר
יהושע סגרי.
- 309 השר אשר עבר אוליו הניע / ראשו,
בבא עד סביוניטה
סיר השירים. כ"י אוספורד 1999, דף 110ב.
- 310 שרי ציון היקרים / שאו שירים
במצלחים
כבוד הבית. מוסר השכל, שפתי רננות, דף
א49.
- 311 שרי שמעו אלי קרבו / חושו בואו
חזקו אמצו
סיר השירים, כ"י אוספורד 1999, דף 118א.
- 312 שתיקה מה נאה לשאין יודע
דום לה'. מוסר השכל, שפתי רננות, דף 47ב.
- 313 תבין כי שבעים בלח"ם נשכרו
בספרו צור"ד ומו"רה. כ"י הספרייה
הבריטית 561, דף א4.
- 314 תורה הנך יפה הרב / עם בגדי רקמה
תלבושת
- הי עני... המקובל האלקי כמוהר"ר דוד פנצי
דצור"ק שנפטר במנטובה יום ש"ק... שביעי
לחדש טבת תצ"ה.... שפתי רננות, דף 227.
- 298 שואל בתוך לבו שאר היצר
בראש ספר הנבואות, כ"י גינצבורג 472,
מעבר לשער. דף 163ב.
- 299 שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה',
כי אין לחם ואין מים ונפשינו קצה,
ושמת שמינו ככרזל
חתנונים דף 10 א. ד' 942.
- 300 שיר יקר משירים שרו / אנשי מדע
אנשי דעת
מענה אהבה לשלמה ושלומית. שיר השירים
בצורת דרשיח בין שלמה ושלומית. כ"י
קריפמן 113, דף ב, א-י, ב.
- 301 שיר מעלות לא אזכרה לא שבח
לכמ"ר יהושע פסקאדולו מטורינ' לנישואי
עם סילויא. כ"י גינצבורג 356, דף 93א.
- 302 שירה ליה אתן / עתה לאור המתן
לית חן למוצאי שבת קדש. שפתי רננות, דף
א10.
- 303 שירי זמירות נוגנים התמו
חתימה לס' קרובות, מנטובה תקמ"ה, דף
יד, א.
- 304 שישו גילו / שמחת תורה / כרעו
חילו אל אל נורא
שגיון ליהושע סגרי אשר שר לה' בפרק
המביא אל היכל ה' ספר התורה... כמ"ר
אברהם חיים אבן רואי יצ"ו וילידי
שעשועים יוסף וברוך... דף בודד, כנראה
בכתב"ד. באוסף בניהו.
- 305 שמות הבעלים ראה ראיתי / שבו
יהלום הוא לא יערכני
בשבת ספר במות בעל לר' חנניה אלחנן חי
כהן מריג'יו שנתחבר בשנת תקמ"ו. כ"י
גינצבורג 214, מעבר לשער. הטופס נעתק
בידי ר' רפאל יחיאל סגניניטי בעד ר'
יהושע סגרי.

בשומע תפילה. חתום כ"ס. כ"י גינצבורג
472, דף 175א.

318 *תפלות לנערי בני ישראל של ק"ק
מנטובה
דף מודפס.
כ"י קויפמן 433, קטלוג עמ' 154.

319 תקרא קורא זאת המחברת / מענה
הדודים אהבו
פתיחה לשיר מענה אהבה. כ"י קויפמן 113,
מעבר לשער.

320 תשמע אמרי נא תהילות רמו
פתיחה לשיר תהלות לאל. כ"י גינצבורג
714, דף 2א.

321 שיר לס' אוצרות חיים למהרח"ו
כ"י גינצבורג 241. על-פי רשימת שניאור
זקס. תצלומו לא נמצא בירושלים.

שבח לספר התורה, לליל שמחת תורה. על
יופיו והדרו החיצוני של ספר התורה ועל
חשיבותו הרוחנית. קרובות, מנטובה
תקמ"ה. דף ט, א-יב, ב. ד' 179.

315 תורה כצי אדיר בגלי סער / נבוא
בתוכו אלי מחוז חפצנו
להקדשת ספר תורה מיצחק. כ"י גינצבורג
734, דף 216ב.

316 תזכור יום המיתה אנוש אנוש
תוכחה. שפתי רננות, דף 3א.

317 תעופנה כעב פתח השער
תורת משה, לשבת משה קבל. שפתי רננות,
דף 7ב.

318 תפילה לעיני כי אעטוף ולפני ה'
אשפוך שיחי
תפלה לאיש שיש לו חולי עינים. לאומרה

אמר יחשע כנרי טקסאלי סופר-המשפחה לעת-הנה
במקצתו לא עוד ולדבר לשבור ולעשות נגיש
צמצומים - בקול ששון וקול שמחה - לפני ולחבר שנים ושלש
צעדים להורות לה כי שוב שרחיקו ויחשבו והתעני לזמן הזה
עת הזמן שנים ושלש סוכורים כראש אמיר כאשר הריק
הח' הלה המלאה להאמיר ע"ה לשחוק ונת לקרר אשר
ישראל יוש אל יוש אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
בעברותיה עזבו אלהי בני לא יזל לא נזל קים בחיית
ישראל יוש אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
בכל עמנו יחי אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
חרה ותאמר ועמי שמו לבנות בית חבלה יד רה לכל
החטמים וזאת התרי כמקום עולה ונשנה וזה נעלמים ונשלה
פרים שפתינו לזנום ולהר בית אלהינו ועל כי ביר הכנסת
אשר הוא נזטר בבית הזקנו ושמו פנים כסוף יצחק אלמנסי
זל' הטון סהלי את כל הנס אשר פרו ודבר לטעלה ראש חזק
ה' עליהם כרם אף פעמים יוכרם קטו האתם השלימים
המקילים והנתינים כמר עמנו יזל אל לבני לבדו כיום
אליעזר בנמון יזל אל לבני לבדו כיום
לב לבנות סהר ולדגל ולרנס בית אלהינו כהר ודד והלה
לסעו יעטרו וישחחו רווחים כעליות סרוחין הקוקים כשטר
סרוינס וסנונס אין איש אתם להחיות בק בית כי עליהם
טשט המלכה ילהל ולטר סדר נאז וזה ע"ה חכמת הבית
עליך להורות ילהל ולטר סדר נאז וזה ע"ה חכמת הבית
בכל אומרים הורו לוי כי טוב כי לעולם סחור ויעתרת
קול דבריהם נכוחים לטכני ונכונים וישרים לטעלה דעת
וחבריו סדר הור אל אלהים יי יזה לנו שלום ויראנו שובע

שמוחה:
אב"ר

יחשע כנרי טקסאלי סופר-המשפחה לעת-הנה
במקצתו לא עוד ולדבר לשבור ולעשות נגיש
צמצומים - בקול ששון וקול שמחה - לפני ולחבר שנים ושלש
צעדים להורות לה כי שוב שרחיקו ויחשבו והתעני לזמן הזה
עת הזמן שנים ושלש סוכורים כראש אמיר כאשר הריק
הח' הלה המלאה להאמיר ע"ה לשחוק ונת לקרר אשר
ישראל יוש אל יוש אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
בעברותיה עזבו אלהי בני לא יזל לא נזל קים בחיית
ישראל יוש אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
בכל עמנו יחי אלהי עמי ויזל אל לבני לבדו כיום
חרה ותאמר ועמי שמו לבנות בית חבלה יד רה לכל
החטמים וזאת התרי כמקום עולה ונשנה וזה נעלמים ונשלה
פרים שפתינו לזנום ולהר בית אלהינו ועל כי ביר הכנסת
אשר הוא נזטר בבית הזקנו ושמו פנים כסוף יצחק אלמנסי
זל' הטון סהלי את כל הנס אשר פרו ודבר לטעלה ראש חזק
ה' עליהם כרם אף פעמים יוכרם קטו האתם השלימים
המקילים והנתינים כמר עמנו יזל אל לבני לבדו כיום
אליעזר בנמון יזל אל לבני לבדו כיום
לב לבנות סהר ולדגל ולרנס בית אלהינו כהר ודד והלה
לסעו יעטרו וישחחו רווחים כעליות סרוחין הקוקים כשטר
סרוינס וסנונס אין איש אתם להחיות בק בית כי עליהם
טשט המלכה ילהל ולטר סדר נאז וזה ע"ה חכמת הבית
עליך להורות ילהל ולטר סדר נאז וזה ע"ה חכמת הבית
בכל אומרים הורו לוי כי טוב כי לעולם סחור ויעתרת
קול דבריהם נכוחים לטכני ונכונים וישרים לטעלה דעת
וחבריו סדר הור אל אלהים יי יזה לנו שלום ויראנו שובע

קול

אומרים הורו

על חכמת הבית שנכנית בחרות
קדוש אשר יכרתי וחברתי את
הקול דורות אחד אנכי העתיד
רש המדברים בכל מקום

דק לקו חר

יחשע כנרי

פה מנמנה

כשנת הק לפך

כנית טע' הופא כסוף

רפאל הים מאטליה יי

CON LIC. DE SUP.

[illegible]

לְכָל הַיְּהוּדִים הַחַיִּים לְכָל הַיְּהוּדִים

בְּשִׁלְחֶיךָ מִן הָאָרֶץ מִצְרָאִיטְּ כִּי מִצְרָאִיטְּ לֹא יִשְׁלַח
בְּשִׁלְחֶיךָ מִן הָאָרֶץ מִצְרָאִיטְּ כִּי מִצְרָאִיטְּ לֹא יִשְׁלַח
בְּשִׁלְחֶיךָ מִן הָאָרֶץ מִצְרָאִיטְּ כִּי מִצְרָאִיטְּ לֹא יִשְׁלַח

[illegible]

כנגד השיר הזה להלל לה' בי' שורותיו המלגו, דיקא קריש'א
דעתיקא קריש'א יי' שפלא הויה רבוים בו כל אחד על מקומו
לעורר הסר' על הבית הזה ההל' הילחץ ויגדל אדום חי וישתבח

ורחוקים מן השתתפות

[illegible][illegible]

קרובות

לומר ליל שמחת תורה
כפי מנהג בית הכנסת הגדולה
של גבירי משפחת בני אִמְנָסִי
יצו העומדת בק'ק סקנדיאנו
השם ישמרהו אכ"ר :

במנוחה

בדפוס מעלת הרופא המובהק
תמים דעים כמה"ר אליעזר
שלמה מאימליה יצ"ו
בשנת יהושע תקן להם

Con Licenza de' Superiori



דע

- הַמְשׁוֹרְרִים בְּעַם בְּעוֹז יִשְׁיֵרוּ •
- יִשְׂרָהּ יְחַדְּשָׁה שָׁם נְעִימָה הָרֵב •
- תִּשְׁבֵּית מִסִּכְסֵךְ זֶר כְּפִיזַת הָרֵב •
- אֶל הַנְּשֻׁמוֹת הוֹד בְּאוֹר יִאִירוּ •

הכ"ס רי"ק

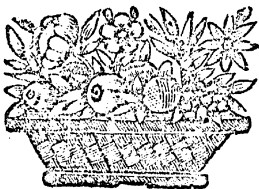


יהושע

יהושע סגרי הוקן שבהם חומר לפנייהם אלה הדברים זקנים משגרי
 שבתו * חלפו עש אותי חכ"ם * והם לקצרות הוכלו הנהיגו
 זה שמונים שנה * לקבץ עם ה' ביום **שמחת תורה** * בבית הכנסת
 תודם מנחה * ומניחים מן הסרון כל ספרי הקדש * להלל לנגן ולזמר הזמירות
 הנטועות בקובץ קטן זה * ובשנת **מב"ש** עוב שהוקמה **בית הכנסת**
 החדשה נמנו ונמרו לכבוד החורגים שברו חת ה' במנות מעלת חת"ן המורה
 בליל **שמחת תורה** לעשותה בלילה אחר ערבית וכל העם אמרו ישר
 כי טוב להפגיע בלילה מביום * ומחוסר הספרים מהאספים חגורות חגורות
 להרכות דברים ולא ערבה לי כי יסירו הכוונה מספרי תורות ולא יסירו ולא
 יאמרו * לכן יעצתי גבירי וקניני בית הכנסת להדפיס שירי זמרים וכל הסדר לתת
 ספר לכל אחד ואז לשנים על תחת להחזיר * וכן יעשו מידי שנה בשנה * ובזה
 תסתר בנין נערים ויעבדו את ה' באימה * והש שמו פניהם עלי * ובחרתי באורח
 סלולה לקבץ הזמירות הנסוגות ולסדרם * ולבחר מילות זרות ואיזה ענין קשה *
 למען ירוץ כל הונה בהם ויחכם * ואני תפילתי לך ה' עת רגון לקבצנו מארבע
 כנפות הארץ * ולשיר מזמור שיר חדש כליל התקדש חג במהרה בימנו בקרב
 אמן כן יהי רגון :

פירוש

אבה ר"ת אלהים בשמך הושיעני * **מב"ש** שנת תק"מ



פרש

ו

ב

א

א

ושמתיק
בנקרת איסור

מחשבת
יהושע סגרי

איש סקנריאנו

מנטובה

בדפוס מעלת הרופא המובהק חמים דעים
כמהר אליעזר שלמה מאיטליה יצא

התק"מח

con licenza de' superiori.

חיבוריו של רבי יהושע סגרי

[א] אם לבנים. ספר לימוד הדיקדוק.
ר' בית נדיב.

[ב] אבני חפץ. מאסף לכל מחנות צלותהון ובעותהון דישאל אשר סדר המקובל האלהי כמוהר"ר שמשון באקי זצוק"ל, ועוד כהנה וכהנה על המצות. כלם ברורים כלם חבורים על אדני דברי הרח"ו ז"ל אשר קבל מרבו האלהי ארי"א דבי עילאי. מחברת יהושע סגרי.
נז' בהקדמה לס' תוספת עמק יהושע.

(1) כ"י ירושלים 255⁸ (קטלוג שלום, סי' 118, עמ' 163). 5 קלף, 5 דף. כ"י המחבר;
אותיות רש"י מנוקדות מלבד הגהותיו:

(2) כ"י גינזבורג 224 (ס' 27953). רד דף. אותיות מרובעות מנוקדות. ובסופו של כ"י זה עמק החרוז. ר' זה. התפילות בארמית ור' יהושע סגרי תרגמן לעברית, והובאו בספר בשתי הלשונות: ר' רשימת הפיוטים: יהא רעוא, יהי רצון בהקדמה:

אמר יהושע סגרי מקסאלי... אלה הדברים שאהבתי מנעורי עד היום הזה, על כן חשבתי למשפט לחבר את האהל והיה אחד... האר"י והרח"ו תלמידו זלה"ה שהאריכו בספר הכוונות להודיע מה יעשה האדם... ועל כי קצר מצע שכלינו להשתרע בים רחב ידים, ובשעת המצוה אין דעתנו רחבה להיות הכוונות לטוטפות בין עינינו ולאות על ידינו, עתה דאחסור דרי, אמרתי לחבר יהא רעוא על כל מצוה ומצוה הכולל יחודיה ואותיותיה ... בלשון קצרה...

ספרתי מחשבתי לאיש כמוני... ואמר לי... קדמך אדם הגדול בענקים שמעניקים החכמה, ה"ה המקובל האלקי כמוהר"ר שמשון באקי זצוק"ל מעירך ומארצך... באגרת שלומים, חלותי פני מסרפי הרב הגדול כמוהר"ר אברהם סגרי נר"ו למען יאבה שלוח לי העתק שלם, ובכל כחו ואותו התאמץ למלאות את תאותי...

אורו עיני כאשר טעמתי בקצה המטה שבידי בהלך דבש הזה והקול שקלתי בכף מאזנים, מאזני צדק של ספר הכוונות וספר משנת חסידים... ובמה שנטה מן הדרך הכבושה העירותי הקורא ואמור אמרתי את דעתי...

ושותא דמר קשישא ורב חביבי ידענא, שזכיתי לקרוא בחיבורו היקר רפוא"ה למכ"ה... עודנו טמון בבית גנזי יוצאי חלציו... מי יתן לי שומע לי בעט ברזל ועופרת אחקוק אוס"ף החסיד...

זאת ועוד ידי נטויה לבאר בלשונו הקודש כל יהא רעוא דיליה ולחבר מה שהשמיט הרב הכולל ואחרי עקבותיו יצאתי עד כי יצאה מתחת ידי עיסה מתוקנת... כאשר עשיתי בהיכל

יהושע שלי | ר' סי' |... זה שמו אשר יקראו לו מקרא דכתיב וכל גבולך לאבני חפץ, כי חפץ ה' בהם...

אחלי יכנו לפני כל קורא שלא יכבדני ואם שגיתי יתריס כנגדי... שאין כוונתי רצויה להתגאות... והשגיאות בחכמה הזאת גורמות סכנה עצומה....

הוא מעיר אם התפילות אינם מכוונות לדברי האר"י או ס' משנת חסידים. כגון בדף לד, ב (כ"י גינצבורג דף מט, א): 'אמר יהושע סגרי כל הכתוב בין שני קשתות... לא ידעתי מה עניינו... לא נמצא בספר הכוונות ולא בספר משנת חסידים ולא בשום ספר מספרי גורי האר"י הנמצאים בירי. אולי שמע הדבר מפי מהר"ר יצחק כהן רבו שקבל בצפת מפי הרח"ו ובא אצלינו'.

על שיר השירים ואיכה. עיין ניפי, תולדות גדולי ישראל באיטליה, עמ' 321. וכן בדף עד, ב: אינה בכתב האר"י וזה"ה ולא בס' משנת חסידים. ואפשר שכן קבלה בידו מרבו מהר"ר יצחק כהן וזה"ה תלמיד הרח"ו וזה"ה, שבא לאיטליה ונפטר בליוורנו. התפילה האחרונה, סי' לח היא ארוכה ונועדה לכל יום (קכא, א-קלא, ב), ולא ציין אלא שהעתיקה. ברם, בין המקור הארמי לתרגום כתוב: 'כנפ"י יונ"ה לכמהר"ר אליעזר נחמן פואה זצוק"ל' (קכו, ב). וכן הוא בכ"י גינצבורג, דף קצד, ב). וברי שהיא לו. השם כנראה מרומז בתיבה הראשונה: כתב נחמן פואה יצ"ו.

ב] קול אומרים הודו על חנוכת הבית שנבנית בחברת קדיש. יושר יסדתי וחברתי את הקול להיות אחד אנכי הצעיר ראש המדברים בכל מקום דק לקוי חסר יהושע סגרי פה מנטובה בשנת תק"פ בבית מע' הרופא כמהח"ר רפאל חיים מאיטליה נר"ו Con Lic. de Sup. מסגרת מקושטת. 8 דפים בלתי מסומנים. ^{13.8} בדף 2 א: 'הקדמה. אמר יהושע סגרי מקסאלי מונפיראטו החונה לעת עתה בסקאנדיאנו ללמוד וללמד לשמור ולעשות מעשה צעצועים בקול ששון וקול שמחה... ועל כי בית הכנסת אשר הוא עומד בבית הזקן ונשוא פנים כמ"ר יצחק אלמנסי זצ"ל קטון מהכיל את כל העם אשר פרו ורבו למעלה ראש... כמו האחים... כמ"ר עמנואל, יעקב, אברהם, אליעזר, בנימין יצ"ו כולם, חמשה בלב אחד ובעצה אחת לתת להם לבנות מחדש ולהגדיל ולרומם בית אלהינו בהוד והדר ותהלה למען יעמדו וישתחוו ורווחים... מהונם וממונם... אמרו לי עליך להודות ולהלל ולסדר סדר נאה ויאה על חנוכת הבית בקול אומרים הודו לה'... והעתרתי קול דבריהם... וחברתי הסדר הזה...'. אחרי שזקן הקהל ידרוש יוציאו כל ספרי התורה ויקיפו את התיבה ויאמרו מזמורי תהלים ואחר כך ישירו: יגדל ה' אל ויתהלל קיצי זקנו עב רכותבתו. בראש השיר יאמר: 'סגנון השיר הזה להלל לה' ב"ג מדותיו תיקוני דיקנא קדישא דעתיקא קדישא, ו"ג מילואי הויה רמזים בו כל אחד על מקומו לעורר חסד אל על הבית הזה תחילה. לחן יגדל אלהים חי וישתבח'.

ג] אגרת התלאה. שכתבה לאוהבו הנעים יהושע סגרי. שנת התקכ"ג ליצירה. כ"י גינצבורג 567 (ס' 31297). נכלל בס' עמק יהושע, ב, סי' כג, דף קבג, א-קמט, ב. ור' דבריו בהקדמה לס' מאזני יהושע. להלן. מקורות. ענינו מבואר בהקדמה: 'כבן חמש עשרה שנה היה בני זר"ח סגרי'. הוא החל לסתור את הארץ ויהי איש מצליח. נתן עיניו בו... בנימין אלמנסי, השתתף עמו ולבסוף נפלו ביניהם דברי ריבות. דף קלג, א: תביעות הסגרי נגד האלמנסי; קלד, ב: תשובות האלמנסי אל תביעות הסגרי. שנת 1761;

קמ, ב: הגזרה, של המבוררים ישראל ברכיה פונטאגילה וישראל בנימין באסאן, ריג"י
1 בינואר 1762;

קמב, א: 'ניתוח הגזירה'. דברים קשים נגד המבוררים מר' יהושע סגרי.
און גיליון. ר' אשם מעילות.

ד] אלה דברי הברית. הגהות והשגות על מחזור רומי ועיבוד המפרש הגדול (כנראה בעל
קמחא דאבישונא) בתוספת הגהות ר' יחיאל מילי בעל תפוחי זהב.
נזכר בהקדמה לס' תוספת עמק יהושע. ואולי הוא מאזני יהושע. ר' להלן. חיבור מעין זה
הוא ס' תיקוני שלמה לר' שלמה מפסיארו. כ"י גינצבורג 716, שאף הוא פירושים והגהות
על מחזור רומא על-פי הפי' קמחא דאבישונא וכתב-יד.

ה] אלה התורות. סדרי עבודה, תקנות ומנהגות סקנדיאנו.
כ"י גינצבורג 343. תצלומו לא הגיע לירושלים ונרשם על-פי קטלוג שניאור זקס.

ו] אמונות עבריות. ללמד לנערים טף נשים וגברים מתנה העברים. מחברת [כמהר"ר
יהושע סגרי נר"ו] שריה גוסעי.

1) כ"י אדלר 829 (ס' 28663). לב דף. כ"י המחבר? בגיליון תיקונים בכתב-ידו.
2) כ"י גינצבורג 283 (ס' 27958). 40 דף. אותיות מרובעות מנוקדות עם תיקונים. השם
היה כתוב בודאי בפסידונים ואחר-כך נוסף שמו; וראה קטלוג שינבלום (1885), ס' 17,
עמ' 4. ושם נקרא אמונה עברית. וכן קטלוג רמ"ש גירונדי, ס' 13, עמ' 1. וכן בסופר, עמ'
39.

3) כ"י גינצבורג 537 (ס' 19343), דף קמז, א-קסב, א. בהקדמה יסקור החיבורים בפשט
ובקבלה לסוגיהם ויאמר: 'פלאתה הפליאה... מדוע לא עבר על דעת איש... לסדר אדני
האמונות הראויות לפני טף ונשים אוילי עמי וחכם חרשים בשפה ברורה... קמתי ואזרתי
חלצי... לחבר... דבר השווה לכל נפש... ובפי אנשים ונשים וטף יהיו שגורות... ויבינו יסודי
האמונה... והמלמדים ילמדון לתלמידיהם כקריאת שמע ותפילותיהם... ולא נהיה חרפה
ובזו בין ערלים... כי אחר יסודי אמונותם עמלים לעשירים ולאמללים ותמיד הלך"ח שגור
בפיהם... למה לא נדע מה נעשה מן האומות... ונתקעה האמת בלבנו ובלב נשינו וטפינו
ועמי הארצות לא יהיו קנים רצוצות...'

ז] און גיליון או אשם מעילות. חלק א'. מחברת יהושע סגרי. נגד המומר פאביאנו פיוצי.
כ"י ביהמ"ל בני-יורק S.11.60 (ס' 328470) 13 דף, וחסר בסופו. כ"י המחבר. ר'
A. Marx, The Polemical Manuscripts etc. Studies in Jewish Bibliography ... in
Memory of AS Freidus, New York 1929, p. 258, no. 44 והוא כ"י שוואגר-פרנקל. ר'
אוצר כלי חמדה, הוסיאטין תרס"ו, ס' 60, עמ' 15.

הקדמה: אמר יהושע סגרי. היטב חרה לי עד מות על ההופכים ללענה משפט... אלה
המשומדים והמומרים והכותבים און להחזיק בטומאתם, מכחישים בתורת ה', והמעותים
הפסוקים והמאמרים להחזיק ידי עובדיהם... מנעורי חם לבי בקרבי נגד השוני"ם כותבי און
ועמל. אחרי מופלג שחברתי אשם תלוי חלק ראשון, להשיב מפני החובות של משומד
שמואל נחמיאש הנקרא יוליו מורוקינו שחבר דרך אמונה, וחפרתי בור"ת שיחי"ן ומערת

לכל אמריו הבדואים ושיחותיו העקומים... ומצאתי השגות מורי ורבי על האבן גליון והאקט¹ והאיגרות והוספתי עליהם... וקראתי שמו אשם תלוי חלק שני.

מעיד אני עלי שמים וארץ שקראתי כל חיבורי המדברים נגד הנוצרים: נצחון, חזוק אמונה, כלימת הגוים, מלחמת חובה, אל תהי כאבותיך; ויכוחי מהר"ר אברהם פריצול עם דוכוס פירארה והגלח; קשת ומגן, מלחמת מצוה. וכן קראתי כל כתובים כתובי המומרים נגד ישראל כי רבו. ועתה האלקים אינה לידי חיבור כומר אחד שלא ראיתיו עד הנה, וקראתי שנים ושלושה דלתות וראיתי איך מעות הפסוקים והמאמרים... אמרתי אגלה חרפתו... פאביאנו פיוגין שמו כומר ע"ז > אבל שמו כשהיה ישראל לא ידעתי > והיה רומי... ואחריו בא יבא אלומות אלומות של טעיות אשר קבץ נוצרי אחד שעשה עצמו כאוהב חכמי ישראל לגלות מצפוני התורה, ואחרי כן כתב ספר נגדנו מלא כזבים והקשים זרים ואשיבנו.

ואם כי בן ארבעה ושמונים שנים אני והמלאכה ארוכה... בה' בטחתי יחיני ויקיימיני עד גמר המלאכה. ועוד אם ככה רצונו יתעלה ואם נוצרים שנאתי ותורתו אהבתי, סבה גדולה גרמה לי לשנוא את שונאי ה'. וקראתי שמו אש"ם מעילור², כי הנה אלה הרשעים וסלוי³ עולם השג"ו חיל² לדבר תועה. נגד דברי ה'...'

ח] ספר אשם תלוי. חלק ראשון הכולל וכולל כל הויכוחים נראים ומוכיחים, הבל המה מעשה תעתועים, מועדים ורעים, מעמיד שאפילו באלף לא בטיל תורתי הקדושה, אבן הראשה, שהיא לראש פנה. וזה יצא מאתי לכל בן דעת למודי, אף שנהורא בי לא שריא מכנרת⁴ הבריה יע"א.

שרי"ה גוסע"י.

1) כ"י גינצבורג 215 (ס' 27952). קח דף. כ"י המחבר עם הוספות מאוחרות בכתב ידו.
2) כ"י ספריית המדינה בברלין 192 (ס' 2074). קטלוג שטיינשניידר, עמ' 36-38. ביד דף וחסר סוף המפתחות. מהדורה מתוקנת בכ"י המחבר ונוספו בו הגהות. בראשו שירים נגד המומר פאביאן פילג"י.

3) כ"י פארמא 1271 (ס' 13168). קטלוג דירוססי, עמ' 131. בסופו מעשה ישו. סח דף. שער מצוייר, כתוב בו: 'יהושע סגרי מקסאלי החונה בסקנדיאנו יע"א', ושמו נמחק. ונוסף: 'שנת והקמ"ת את המשכן לפ"ג' (תקמ"ו).

4) כ"י בודליאנה 2406 (ס' 21686). קטלוג נויבאויר, עמ' 845. עה דף. נוסח השער קצר ושונה מכ"י גינצבורג 215 הנ"ל. אחרי 'לא שריא', כתוב: 'יהושע סגרי מקסאלי החונה בסקנדיאנו יע"א'.

5) כ"י גינצבורג 267 (ס' 27957). דפים א-קה.

6) כ"י מונטיפיורי 453 (ס' 8778). קטלוג הירשפלד, עמ' 136. 40 דף.

6) כ"י מרצבכר 10. קטלוג רבינוביץ עמ' 2. ולא נמצא עתה עם כתבי-היד שהיו באוספו בספריית פרנקפורט, וכנראה אבר.

7) כ"י ירושלים 8^o759, 247 עמ' (מצויין 347 ברם אחרי עמ' 212 בא 313). העתיק מכ"י פרנקפורט והשווה אותו לכ"י ברלין והתעתד להדפיסו ש"א פוזנסקי.

1 השם נכתב ונמחק.

2 מליצה על-דרך תהלים עג. יב. סלוי, קוץ ורומז לאמור בכתובות צא ע"א: סילוא דלא מבע דמא, קוץ שאינו מוציא דם, כלומר שמתא ונדוי, ושיעורו: מנודים לעולם; השגו — הטעו.

בספר כז פרקים. בהקדמה יאמר:

'בן שלש ועשרים שנה אנכי היום לא אוכל עוד לצאת ולבוא כאשר עשיתי עד הנה בהיותי סגור ומסוגר בחבלי אדם ובעבותות אהבת אשתי החביבה לי כגופי... מששתי בכל כלי... ומצאתי מזכרת נכונה מן היוכוחים אשר התוכחתי בימי חרפי מקדמוני אמרתי... לסדרם בספר... קראתי את החיבור הזה אשם תלוי, יען אשםם יהיה תלוי עליהם לעד לעולם...'

אחרי ארבעים שנה הניף ידו על ספרו, הוא כ"י ברלין, ובו קרא להקדמה זו 'הקדמת נערות' והוסיף 'הקדמת זקנה':

'בימי חורפי מנעורי חברתי את החובר'ת הזאת ראשונה. ועתה זקנתי והגני היום בן שלש ושישים שנה, ובאתי לבדקה ולחקרה ולנפותה בנפת טה"ר לגרוע ולהוסיף, להורר ולתקן, כאשר יעלה המולג מגלו חקירתי והכל אשקלה בכף מאזנים מאזני צדק, בדרך המחקר הטבעי... ועל כי רבים העמידו חזון ונכשלו, חובה ללב יודע יראת נפשו להבדיל האור מן החשך...'

קח נא את חיבורי זה ותהיה קורא בו מבוקר עד ערב, לאט לאט, ואם תרוץ בו תכשל. הסכת הס ואחר כך כתת העניינים שפקרו בהם המינים וראיותיהם למיניהם — ושמע דברים נעימי לטוב לך כל הימים, טענות הסותרות וביאורים האמיתיים... (ב, ב). עוסק גם בשאלות הגאולה. בסופו שיר: ישפל אליל איש מת וישתכח לשמשון כהן מודון (קז, א).

רובו של פרק יב נדפס על-פי כ"י פארמה 1271 על-ידי גויבאיר, פירושי הנה ישכיל עבדי על פי חכמי ישראל, אוכספורד 1876, עמ' 307-315. ותרגומו לאנגלית, חלק ב, עמ' 355-366. ור' הקדמה, שם, עמ' VX. על הספר העיר לראשונה ש' קרויס: *Jaswa Segre und sein Polemisches Werk*, ZHB, Vol. 8, 1904, pp. 20-27

ט] אשם תלוי חלק שני. מחברת יהודה בריאל ראש ישיבת מנטובה עם מוספי תלמידו יהושע סגרי. פ"ס ידא דכתבא [דניאל ה, ה].

בסופו (צג, ב-צח, א) מעשה הנוצרי עם הערותיו.

1) כ"י ביהמ"ל בניוירוק, 9.11.59 נרשם בקיצור על-ידי א' מארכס, לעיל מס' 7. עמ' 258, מס' 42. והוא כ"י שוואגר-פרנקל. ר' אוצר כלי חמדה, ס' 59, עמ' 13-15. כ"י המחבר, והוא הטוב והשלם ביותר. הוספותיו פותחות בלשון: אמר המוסיף. 2) כ"י בודליאנה 2407 (ס' 21687). קטלוג גויבאיר, עמ' 845. נוסח השער שונה:

אשם תלוי חלק שני. הכולל השגות כמהר"ר יהודה בריאל זצוק"ל על המבשרים והשלוחים אשר נטו אחרי יש"ו הנוצרי בתוספת מרובה שפעל ועשה איש המקנא שרי"ה גוסע"י שלקט ואסף וחבר ופעל ועשה ספר פ"ס ידא דכתבא.

למטה נוסח אחר כמו כ"י 1. 63 דפים. העתקה. בסופו מורה מקום ומעשה יש"ו. דף 62 א-ב; רשימות מעניין הספר בכ"י המחבר.

אגרת באיטלקית בכתב-ידו וחתמתו לרפאל פונטאנליה בקולורנו. סקנדיאנו ב' ניסן תקמ"ז. חתום סאלואדורה סגרי.

3) כ"י הלברשטם 544 בגניו ביהמ"ל בניוירוק (ס' 28461). ההוספות שבגליון נעתקו אף הן בגליון. עיין מארכס, שם, ס' 43. נוסח השער דומה לכ"י 2, אלא במקום שריה גוסע"י השגות כמהר"ר יהודה בריאל זצוק"ל על המבשרים והשלוחים אשר נטו אחרי ישו

הנוצרי... הצעיר יהושע סגרי תושב סקנדיאנו יע"א וכן בהקדמה במקום מקזאלי כתוב מסקנדיאנו. 14 דפים. חסר בין הדפים 7-8 ובסופו. העתקה. הנוסח שונה מכ"י 1.
 (4) כ"י ירושלים 8¹⁰² (קטלוג יואל, סי' 446, עמ' 45). עב דפים, מדף סה, ב: מורה מקום מהעניינים; סח, א: מעשה ישו הנוצרי; עב, א: השיר ברי לך אמת ברור.
 (5) כ"י גינצבורג 267 (ס' 27957), סג דפים (107-169ב). בהמשך חלק א. בסופו: מעשה ישו הנצרי (סד, א-סט, ב). בראשו: אמר יהושע סגרי מסקנדיאנו.
 (6) כ"י פרנקפורט 10. קטלוג מרצבכר, עמ' 2.
 (7) כ"י ירושלים 759⁸. העתקת פוננסקי מכ"י מרצבכר, עמ' 348-469 [צ"ל: 248-369].

ואלה דבריו בהקדמה: אמר יהושע סגרי מקזאלי. בימי הילדות והשחרות שמשתי... מורי ורבי אלופי ומידעי כמוהר"ר יהודה בריאל זצוק"ל, ושר ישר נכח עמו ... היה סות"ר ועונ"ה באמרות טהורות לימודיות וטבעיות ... דברי המבש"רים, המאורים והשלוח"ים הסרוחים וכותב על לוח השגותיו... ויהי כאשר נקרא השמים... (נפטסר ג' לחדש אב שנת תפ"ב)... הלוח הלכתי כי נכסוף נכספתי לביתי. וכאשר עמדתי על דעתי ואמר לי אחד מה מה"ם לכה נא ונוכחה, העלתי על ספר חוקה התשובות החשובות אשר חצבתי באמרי פי, משלי ומאשר הפקיתני רבי, כאשר יראה הרואה באשם תלוי חלק ראשון... ואחרי שעברו שלשים ושמונה שנים האלקים אנה לידי ההשגות המופלאות... ראיתי אני לקרוא בשם אשם תלוי חלק שני... בהיותו מדבר מן התלו"י שאשמו תלויה בראשו ובראש כל המאמינים בו.

מי יתן ויבואו לידי השגות מורי ורבי אשר פעל ועשה על תיב"ת נ"ח מחברת טומאז'ו מאקרינ'ו ואעשה להם מטעמ"ם כאשר אהבתי... (על-פי כ"י 1).
 בהעתקות פותחות הגהותיו בשמו: אמר הרי"ס רי"ק. בסופו שירים לו ולר' שלמה ידידה ב"ר אברהם חי סיניגאליה ובו שיר לכבוד ר' יהושע סגרי: יהושע אודות הכסא למה, יהודה כי התנה, לראות אבית. ותשובת ר' יהושע סגרי אליו. וכן שירו של ר' שמשון כהן מודון: יושפל אליל.

כ"י גינצבורג 280 (ובירושלים אין תצלום ממנו) הוא שירים שונים על אותו האיש ומהם לר' שמשון כהן מודון. אפשר שהוא ליקוטו של ר' יהושע סגרי ונכללו בו גם שיריו. וראה רשימת השירים. ועיין יהודה רוזנטל, ספרות הוויכוח האנטי-נוצרית, ארשת, ב, תש"כ, סי' 114-116 (עמ' 158), ומה שרשם בסי' 238 (עמ' 179), על-פי מארכס הוא שיבוש.

[י] בדיקת הריאה. בקיצור ובניקוד.
 כ"י גינצבורג 653. על-פי קטלוג זקס.

[יא] בית נדיב. דקדוק ודרכי שיר ודיני שו"ב וכו' ודרוש המשכן ושיר חתן וכלה ושירים על הסיפורים שבכל פרשיות התורה וקניות על ר' בנימין הכהן ואגרות נמלצות בעניני אמונה מר' יהושע סגרי (מהדורה ג).

כ"י גינצבורג 219. כך רשום ברשימת שניאור זקס שבכ"י, ותצלומו לא נמצא בירושלים. נכתב בימי עלומי. כולל ארבעה חיבורים, שהמחבר מנה אותם בהקדמה לספרו תוספת עמק יהושע. וזה לשונו:

בית נדיב כולל מקר"י דרדק"י וא"ב לבני"ם אשר בהם באו בכתב מפורש ושום שכל כל

חלקי הדקדוק... ללמד לנערי ישראל. ועוד שם שי"ר הטבחי"ס... דיני שחיטה ובדיקה...
ואחריו... קו"ל התו"ר... תואר התורה בשירים קצרים...
ר' קרבן תמיד (ס), שירים (סח-סט); שפתי רננות (עא).

יב] בת קול. כולל כל מילות בעלי נקודה אחת שבכל המקרא אשר לקט יהושע סגרי.
כ"י גינצבורג 734 (ס' 27998), דף א204-א232.

יג] גן יהושע. ביאור מאמרי עין ישראל.
נותרו ממנו על שלושה סדרים. ר' עצי לבונה (ג), להלן סי' נב; מור ואהלות (ד), להלן
סי' לב; ראשי בשמים (ה), להלן סי' סב.
בשנת תק"ד התפלל שיזכה לגמור חיבור זה. ר' יהושע המפטיר, סי' כה.

יד] דברי הברית. דינים ורמזים וסודות ותיקונים ותפילות ושירות רבות לברית מילה אשר
אסף ר' יהושע סגרי משלו ומשל אחרים.
כ"י גינצבורג 649. לא ראיתי ורשמו זקס ברשימותיו. ודומה שהוא מהדורה אחרת
לדיני מילה. ר' סי' טז, סג.

טו] דברי חכמים וחדותם. שו"ת בענייני ריבית מר' יהושע סגרי ואחרים.
כ"י גינצבורג 475. לא ראיתי ורשמו זקס.

טז] דיני מילה ורוי מילה ופיוטים למילה ופדיון הבן.
כ"י גינצבורג 343. לא ראיתי ונרשם על-פי קטלוג זקס. ר' דברי הברית (יד); רינת
יהושע (גס).

יז] היכל יהושע אשר חברתי את האהל להיות אחד. סדרתי אנכי מצעירי הצאן בור ר' יק
יהושע סגרי.

קמט דף. כ"י גינצבורג 472 (ס' 27979) כ"י המחבר. שער והקדמה מנוקדים. נז'
בהקדמה לס' תוספת עמק יהושע. סדר התפילות לכל השנה עם כוונות. ברכות הימים הגיהו
והוסיף עליו בגיליון. כלל בו גם תפילות בקבלה משלו.

לז, ב: קבלה בידי מפי זקן ששמע מזקן ששמע מפי כמוהר"ר יחיאל מילי זצוק"ל בעל
תפוחי זהב, שאין להסיר את הטלית מעליו קודם שיאמר עלינו לשבת, דשבח גדול הוא.
ומדבעי עמידה בעינן נמי עטיפה. ועל המסירים מעליהם הטלית נאמר וכחי יקלו. ויש לזה
עסק בדרך האמת ואין לשנות.

ברך צא, ב: רבון להמקובל הגדול כמוהר"ר שמשון באקי זצוק"ל. לתקיעת שופר
בראש השנה. בתקופה מאוחרת הוסיף בראשו 8 דפים סגולות והשבעות ובעיקר מעשה
צלוחית (יח); בדפים קכת, ב-קלה, ב: פעולות (נז); בדפים קלו, א-קמו, ב: זכרונות (כ);
בדפים קמו, א-קמח, ב: סוד התקון שאנו עושין בארבעה מינין לכמוהר"ר דוד סגנוניטי
זצ"ל תלמידו של כמוהר"ר נתן שפירא זצוק"ל; בדפים קמח, ב-קמט, ב: תפילות לאשה
הרה ולמי שמבקש בנים זכרים, ותפילה לחתן וכלה ביום הנישואין, לר' יהושע סגרי;
בדפים א175-א192: תפילה לאיש שיש לו חולי עינים וסגולות ותפילות שונות בקבלה.

מכורך עמו ספר הנבואות. ר' זה.

[יח] הלצה על כל התיבות של התורה שבשי"ן שמאלית המיוחסת להרמ"ז עם פירוש ר' יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 280. לא ראיתיו ונרשם על-פי קטלוג זקס. ר' יהושע סגרי חיבר פ"י גם על חיבורו שלר' שמשון כהן מורדן על התיבות שבשי"ן שמאלית. ר' כ"י סד.

[יט] ספר הנבואות. משיב לכל שואלו דבר אמת לא יערר דבר מכל אשר יגיד — מגיד מראשית אחרית. מיוחסות לאיש ידוע פלוני אלמוני והוא פלאי. נמצא כמוס בסגולות מלכי בית דוד אצל חכמת שלמה שהעיד עליו בוראו ויחכם מכל האדם.

כ"י גינצבורג 472 (ס' 27979) יא דפים. כ"י ר' יהושע סגרי ודומה שהוא מסידורו. מכורך עם ספרו היכל יהושע, דף א163-א173.

[יט*] ושמתוך בקרת איסור

מחשבת יהושע סגרי איש סקנדיאנו מוגה מספר שמואל יהודה מקיירי. כ"י קויפמן 1014, מנטובה תקמ"ח. ר' חלק ד, עמ' 11. לא ראיתיו.

[כ] זכרונות.

מכורך עם ספרו היכל יהושע. כ"י גינצבורג 472 (ס' 27997), דף קלו, א-קמו, ב. כולל שירים למאורעות שאירעו לו.

[כא] ומיר חרשים. תקרובת עבודת שירה אל הגביר המפואר כמ"ר עובדיה כהן יצ"ו ביום חתונת בנו היקר כמ"ר בנימין אברהם יצ"ו עם הכתולה המהוללה מרת וינטיל"א בת איש נדיב כמ"ר בנימין פאדווה יצ"ו.

כ"י סינסיני 214. 4 דפים. בסופו: מאהבה מסודרת יהושע סגרי. כ"י המחבר. שיר וסוניטה. ר' רשימת הפיוטים, כל ימי.

[כב] ספר חביט חביט. חוברת יהושע סגרי. שנת התק"ן עצמך.

כ"י גינצבורג 533 (ס' 18341). 62 דף, כ"י המחבר.

מדבריו בהקדמה: 'כשהייתי חזן הכנסת ומתפלל בקול רם ביום הושענא פיוטים אלה, מאז נתתי אל לבי לדרוש ולתור בחכמה להבינם על נכון כי עמוקים המה ואף על גב שביארתם כבר בספר מאזני יהושע שלי, שם הייתי מן הקוצרים לבאר המילות ולחקנם לפי הדקדוק. ופה ביארתי העניינים על פי הקדמות נכונות לקוחות מדברי רבותינו הקדושים. ואחר עד עתה יען הייתי עומד בקריאה נאמנה ובקיש קיש קריא חיבורים שלי: הראשון על כל קרי כתיב שבמקרא, והשני על כל ספר משלי, כאשר היה עם לכבי משנים קדמוניות. ואחרי גמרם אחר סמוך אחילות יום ראשון בשבת עשרה לחדש סיון שנת התק"ן עצמך... מדי יום ביומו הייתי מאר[ציך] במלאכתי מלאכת שמים עד שהביאוני המוגמר לאחר סעיד"א יגעתי ששה חדשים בשמן המו"ר וששה חדשים בבשמים...'

וכנחתי אז כוחי עתה לחבר את האהל, אהל התורה, להיות אחד אחרי שרדפוני ומרדו בי... ואנחה הדריכוני צמחה עזבון בימי בשדות וכרמים וסחורה אשר בירך ה' מעשי ידי בני ונכדי.

וכל היום הנני עומד סגור בחדרי ובבית מדרשי ללמוד וללמד לעצמי חידושי"ם מקרוב באו אלי ממחשבות חרוץ אך למותר לא זו הקנ"ה מתוך ידי... זה שבעים שנה שתמיד אני עוסק בתורה... וקראתי שם החיבור הזה חביט חביט כי על ידי החבטה מפריד מבדיל מרחיק הקליפות ובורחו גו ניקבא דתהומא רבא להסתתר מן החבטה המכה על קדקדן הכות וכלה.

ואקוה אל ה' שיחונני שיראו החוצה בעט ברזל ועופרת, הואיל ועתה אין כסף להדפיסם. ומיוצאי חלצי אם יכרכם ה' בממון ישתדלו להוציאם לתועלת נשמת... הצעיר יהושע סגרי.

בסופו: ואף כי בן שמונים ושלוש שנה אנכי היום, עדיין דעתי בי וזכרוני לח לא כהתה עיני ולא נס לחי... עודני ביד החזקה וברוח נכונה ואם שגיתי הבינו לי כי אכרעה בהודאה תחילה וסוף... כי לפעמים דעת הנוטה או אהבת סברתו או קרבת אדם אל עצמו יטה מני דרך... נשלם יום ראשון בשבת כ"ג לחדש חשון תקנ"א לפ"ק (א62).

[כג] טל אורות. ט"ל מלאכות בשיר.
כ"י גינצבורג 536. לא ראיתיו ורשמו זקס. ודומה שהוא מהדורה אחרת של שיר מזמור (ס).

[כד] טענות יהושע סגרי נגד האחים אלמנסי על דבר התפילות.
כ"י גינצבורג 359 (ס' 27970), דף 37-46. היא התשובה שבספרו תוספת עמק יהושע, סי' לח.

[כה] ספר יהושע המפטיר. מבאר ההפטרות במעשה חידושי"ן וחיודו"ן הנהוגות לערי הלועזה, אהל כל יצע וכל יסע יתדותיו, אשר נטעתי במקום נאמן. איש צעיר אנכי יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 534 (ס' 18342). 303 דפים. כ"י המחבר. ר' הקדמה לס' תוספת עמק יהושע. בראשו הסכמת ר' אברהם סגרי מקאסאלי בכתב-ידו. אסרו"חג פסח תק"ד: "ידעתיו להחכם השלם הרב הגדול, יניק וחכים, בקיא בטריפות בגמרא ותוספות, ובשאר החכמות, ומסכים להדפסת הספר.

בהקדמה יאמר המחבר שהתעורר לחבר ספר זה בראותו שהכל מחדשים חידושים על התורה אבל לא על ההפטרות. בסוף כל הפטרה שיר של שתי שורות. בקולופון מתפלל שיזכה להשלים את חיבורו גן יהושע.

[כו] לקוטים שונים ובתוכם מכתב מקושט' בענין פדיון שבויים. ונראה שהמלקט היה ר' יהושע סגרי.
כ"י גינצבורג 278. לא נמצא בירושלים ונרשם על-פי רשימת זקס.

[כז] לקט שכחה. חידושי תורה ומשנה וחיודושי דינים א"ח וי"ד והגהות מעבר יבק אשר עשאתם [!]. בלומדו אותם. איש צעיר יהושע סגרי.
כ"י המחבר עם השלמות והוספות בגלילין. כ"י הספרייה הבריטית 562. קטלוג מרגליות, עמ' 157 (ס' 5616). 33 דפים. מאוסף אלמנצי ורשמו שד"ל ברשימת כתובי-היד הנ"ל.

המזכיר, ד, תרכ"א, עמ' 121; יד יוסף, ס' 61, עמ' טו. יש בו ידיעות רבות על מנהגים ועל חכמי איטליה. מן ההקדמה:

בימי חרפי מקדמוני כאשר הייתי מלמד דעת אל השוטה בצמא דברי צמחו כבן חציר חידושי תורה ופלפולי משנה וחידושי דינים והייתי כותבם מדי זמן בזמן בגליוני ספרים. נתתי אל האומן לקשור חומש בחידושי בגליון, ומתוך חיתוך העלים להשוותם חתכו קצת מחידושי. טרחתו להעתיקם בחומש של מקרא גדולה... שלא ישתכחו חידושי מישראל אמרתי ללקטם בספר... חביבין עלי חידושי כזרע אנשים אשר נחשבו לשם השם ולמעלת תורתו, כי לכל אחד ואחד חלקו ועומד בו ואם לא יכתבם... כמוליד ומקבר... בכל חיבורי כי רבו. זה היה חלקי מכל עמלי לבקש האמת ולהמציאו ולהצמיחו ולסעדו ולתמכו כי תורתנו תורת אמת...

דף 16 ב, בהגהות אורח חיים: ובש"ע של כמוהר"ר אלחנן דוד קרמי וצוק"ל תיקן מבחון בגליון...

17א: כן הורתי לעשות בוידאנה שנת התקט"ו.

שם: ברכת מעשה בראשית שביך בשנים תפ"ט, תקי"ז, תקמ"ה.

שם: ולענין המליעיל והמלרע דגש ורפה, נשתנו עתה המנהגים ממנהג קדמון מחמת טעמי המדקדקים שכתבו בספריהם ויש מחלוקות גדולות בקריאת תיבות רבות בין רד"ק ובעל מכלל יופי, בין אור תורה והרב לומברוזו. ורוב רבני איטליה וזה"ה הנהיגו במדינותינו לקרות כאור תורה אך מנהג מנטובה לקרות כסברת הרב בעל מנחת שי אשר בנפת שכלו קיבץ כל הסברות, והוא חיבור גדול על כל המקרא, והעלה סולת מנופה בשלש עשרה נפה ע"פ המסורות. ויש לי תשובה שכמוהר"ר בנימין הכהן הנהיג בריגיו לקרות כל קהת בקוף שבא, וכל הקהתי בקוף חטף קמץ...

17ב: עדות על מנהג מנטובה שמתירים לעשות פרוכות ממלבושי נשים, מר' דוד ב"ר עזריאל פינצי מ"ב למב"י [למנין בני ישראל — ספירת העומר] תצ"ב.

18א: 'היה לי ויכוח גדול עם כמוהר"ר אביעד שר שלום באזילה וצוק"ל בפני כמוהר"ר דוד פנצי וצוק"ל ושאר רבני הישיבה על דבר הקסטיללו של ויאדנה מצד הרוקק"א אם מותר לערב בלא תיקון אם לאו, בשביל מדרון ולחי דנשיב ביה זיקא ולא קאי, ומחמת המלחמות נשתנו הדברים ונתקנו להנאתם של בני העיר, ובררו חכם שבא על המקום ותיקן. ועיין עוד שם. וכן להלן עמק יהושע, א, (מח), ס' נט.

כח] מאזני יהושע או שערי תפלה. ליקוטי נוסחאות העומדות על התפילות שבמחזור של אחינו בית ישראל דרי איטליה. מחברת יהושע סגרי. חלק א.

כ"י גינצבורג 77 (ס' 6755). קצ דפים. נכלל בו סדר מדה טובה. כ"י המחבר. על ספר זה ר' אלה דברי הכרית ס' ד. וההקדמה, להלן, מקורות. בכתובת הספר החל ב"ד באייר תקכ"ד. מביא הרבה מחיבורו של ר' יחיאל מילי שהיה בידו בכ"י, רובו בדרך קבלה, ומרבה להשתמש בס' משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי. ובו שירים משל המחבר. מזכירו בתשובה שלו בענין ברכות השחר. עיין תוספת עמק יהושע, ס' לט, דף נא, ב. בספר כלולות ידיעות הרבה על מנהגי יהודי איטליה. ברך כה, א: מפי כמוהר"ר אהרן קוים וצ"ל.

כו, א: כתב כמוהר"ר אברהם ידידיה באזילה וצ"ל. ועיין גם דף מט, כ; נ, ב; עה, כ; פג, ב.

נד, א: אשר כלה. סח לי כמוהר"ר אביעד שר שלום באזילה זצוק"ל... מן איזה חכם קדמון שהתחכם לשנות תפילת שבת מתפילת חול.
עד, א: קבלה בידי מדודי המופלא כמוהר"ר אברהם סגרי זצוק"ל, שקבל מרבו [עד, ב] ורבו מרבו כי בו ביום [ט' בטבת] נולד יש"ו הנוצרי שגם הוא גרם רעה גדולה לישראל, לכן מתענים.

עט, א פיוט לשבת זכור, על דרך מי כמוך לר' אברהם ידידיה בר שמואל שליט: אוד ה' אשר היה / מגן ומסתור לשבטי יה.
קכו, א-קכח, ב: פרקי הרמב"ם על שמונה פרקים.
קכט, ב-קנב, ב: פירוש על אזהרות ר' שלמה אבן גבירול.

כט] מאיר עיני חכמים... טענות כמ"ר נתן כהן נגד קהל קדוש ריג"יו יצ"ו, מעשה ידי יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 567 (ס' 31297). ר' עמק יהושע, ב. ס"ו, ו, דף מז, ב-סו, א; לב, ב-מו, א. חומר חשוב לתולדות קהילת ריג"יו והגיטו. נכתב בשנת תק"ח. על הגיטו סובבת התשובה בס"י יז דף קג, א-קו, כ. בראשה כתוב: 'זה עשרים שנה שנגזר מאת מלכנו יר"ה אל היהודים הפזורים בדירתם בעיר הזאת ליאסף כלם יחד לדור בשכונה אחת'. השאלה היא מיסוף ב"ר אברהם סגרי, ואם כן השאלה היא מקאסאלי. תשובת ר' יהושע סגרי היא מי"ז חשון תק"כ.

ל] סדר מדה טובה לשבעה באדר יום שמתענים בו על מיתת משה רבינו ע"ה.
כ"י גינצבורג 77 (ס' 6757), בסוף מאזני יהושע (ס"י כח), דף קפב, א-קצ, א.
בהקדמה יאמר: רבים מנכבדי ארץ הצבי ואשר בתוגרמא ואיטליא, היושבים על חבל הים, גוי כרתי"ם... ותיחד שנתם מעיניהם... אור לשבעה באדר... ונהירנא כד הוינא טליא בבית מולדתי ממשפחתי ומבית אבי החסיד כמהח"ר דוד סגרי זצ"ל, שהיה מקבץ גדולים בבית בליל זה... ומרגלא בפומיהו דהני רבנן קשישי סדר שערי ציון שער השביעי... הרב הכולל הי חסיד הי ענו כמוהר"ר שמואל אבואב זצוק"ל יחיד בדורו בהידורו... והביא תחתיהם תורה חסידות ויראת חטא. ובהיות הסדר קצר מצעו שם להשתרר בתפארת הידיעה אמר אמרתי להרחיבו (קפג, א-ב): 'זהסדר אשר אערכה לפני, אפס קצהו תראה בשער"י ציון וכולו לא תראה, אשר הוספתי מדעתי עניינים רבים הראויים והנאותים לענין... (קפה, א).

בראשית דבריו הוא סוקר סדרי תיקונים רבים שנדפסו ועומד על חסרון סדר לימוד לשבעה באדר.

לא] מוסר השכל. שירים.
נכלל בס' שפתי רננות (יא). ר' זה.

לב] מור ואהלות. חלק רביעי מס' בן יהושע. ביאור מאמרי עין ישראל, סדר נזיקין.
כ"י גינצבורג 536. לא ראיתיו ונרשם ברשימת זקס.

לג] מלחמת יהושע.
בספרו לקט שכחה, כ"י הספרייה הבריטית 562, דף 17א (ר' ס"י כז), יאמר בהגה

להלכות שבת רמג, ב בהגהה 'על רק שכרם מנכרי וגו'. על הבנת דין זה היה לי ויכוח גדול עם ישיבת חכמים לענין מעשה זה, ורבתה המחלוקת בינינו עד כי עשו פסקים זה לעומת זה מכל רבני איטליא. והכל תראה רשום בכתב אמת בספרי מלחמת יהושע, אשר בא בו המעשה באורך ואופני המחלוקות ונוסחי הפסקים, והסכימו לסברתי כמוהו"ר אברהם ידידיה באזילה נר"ו* וכמוהו"ר אחיו וכל רבני ישיבת מנטובה וחכמי וירונה ורבני וינציאה וכמוהו"ר יצחק למפרונטי נר"ו ר"מ ור"מ דק"ק פיררה וכמה רבנים אחרים שלא באו בכתובים'.

נכלל בספרו עמק יהושע, א (מח), סי' ס. וכנראה לא בשלימותו. חלקים נשתמרו בכ"י ירושלים 4³ וכן בכ"י בניהו.

לד' מלכי קדם, בו כל המלכים אשר מלכו על ישראל. מעשה ידי הצעיר יהושע סגרי. ותשורה אי"ן להקריב על המזבח הטהור של המשכיל כמ"ה לוליאני פאנו יצ"ו. סקנדיאנו, צום אסתר המוקדם התק"ו.

1) כ"י הספרייה הבריטית Or. 6928 (ס' 66221). קטלוג לוויין, עמ' 159. 11 דפים, מנוקד. בקטלוג יוחס בטעות לר' יהושע בן ציון סגרי. כ"י המחבר. מגיע עד בן כוזיבא. 2) כ"י גינצבורג 536. לא ראיתיו ורשמו זקס.

לה' מס עובר. בו יבוארו ביסודות רבים כל העניינים הכוללי' טענות היחיד המדיין עם הצבור הכתוב בשאלה ס"ג ובתשובותיה, בסדר נכון והגון ראוי לכל משכיל. ליהושע סגרי. נכלל בס' עמק יהושע, א (מח), סי' סח-סט. כ"י גינצבורג 524, דף שי, א-שמב, ב. נכתב בשנת תק"ז.

לר' מסכת שכורים. ותוספתא ממס' שכורים והגהה שכוריית ושירים ופיוטים לפורים. כ"י גינצבורג 653. עלי' פי קטלוג זקס. לא רשום שם מחברו ברם הוא מכורך עם חיבורים של ר' יהושע סגרי, ודומה שגם הג"ל הם משלו.

לר' מענה אהבה. לשלמה ושולמית מחברת יהושע סגרי. כ"י קויפמן 113 (ס' 4198), יז דפים. כ"י המחבר, נאה מאד ומנוקד. שיר השירים בצורת דו שיח בין שלמה ושולמית. אף בו שמונה חלקים. בסופו 'הערות המחבר' — פירוש.

לח' מעשה צלוחית. סגולות והשבעות. מכורך עם ס' היכל יהושע (יז), בראשו. כ"י גינצבורג 482 (ס' 27979). 8 דפים. ועיין גם דפים קכח, ב-קלה, ב.

לט' מקרי דרדקי. ספר לימוד הדיקדוק. ר' בית נדיב (סי' יא).

מ' נישואי ר' עקיבא וכת כלבא שבוע. ע"פ מאמרי רז"ל בכתובות ובגדרים פרק ה'. כ"י גינצבורג 360 (ס' 27971), דף א174-א183. מחזה נאה. דומה שהוא מחיבורו של ר' יהושע סגרי. ר' שירים מלוקטים.

מא] סדר ניקור רבעי האחורים. שנת ת'ל'ק'ט'ו לאחד אחד סדר זא"ת חוק"ת התור"ה. כ"י סינסינטי 191 (ס' 18142). 5 דפים. כ"י המחבר.

בשינויים מספרו ושמתיך בנקרת איסור', תקמ"ט. בהקדמה: אמר יהושע סגרי בחרתי למלאות תשוקת האתנים מוסדי ארץ... אכתוב סדר ניקור רבי האחורים כפי אשר קבלתי ופעלתי ועשיתי יותר מחמשה וחמישים שנה.

ב: עדות מן המחבר על ר' מהללאל בולונייזי שוחט ובודק של ק"ק מודינה שלמד בפניו סדר הניקור. ראש חודש אלול תקל"ט.

א: דברי נכדו של מהללאל בולונייזי:

העידותי בכס היום שהיושב ראשונה במלאכות שו"ב ומגקר עד זקנה ושיבה, והיה תופס אומנתו תחתיו בנו ממלא מקום אביו, בנוי בכח ובחכמה וכו', כולם נתקיימו ברכי ובבניו. הזקן הנ"ל אשר בשבע מדות שמנו חכמים בצדיקים, למד לפני הגאון יהושע סגרי זצוק"ל, היה מור זקני אשר לקח לו לאשה מר"ת שמחה זלה"ה משכלת פועלת סגולות ורפואות בת הרב יעקב שלמה בונפיל זצוק"ל אשר נעכב כי יצא מכבוד"א מידו עברו פה מהרב הגאון כמוהר"ר אפרים הכהן מארץ אשכנז רבו של הגאון כמוהר"ר ישמעאל כהן צדק זצוק"ל, אשר נתן רשות שו"ב לזקני הנ"ל תחת השו"ב רב בונפיל הנ"ל.

ועוד בא שלישיה כי יצאתי אני מחלציו של השוחט כמהת"ר אליעזר יונה קסטיל בולונייזי זצוק"ל, ותפסתי אומנתו בן י"ג שנה כמוהו, ושמשתי תחתיו בבית המטבחים, וברחתי מפני שור נגח בשחיטתו במאכלת בידי, והלכתי אחר ימים לריגו למסייע לחנוך הנערים אצל דודי כמוהר"ר אלחנן חנניה כץ זלה"ה. ואח"כ הלכתי עם מור"ר אבי לרב בבופיטא [?] יע"א

הללויה אב קסטיל בולונייזי

מא*] סדר תחנונים ידברו דבר בעתו מנטובה צבאות [תצ"ט] 12 דף. צדנר 690. דוידזון, עמ' CX. פרידברג ס 235.

מב] סדר תקיעת שופר, מנופה ומיופה עם לימודי האר"י זלה"ה אשר הופיעו עליו ממרום. לקטתים אף סדרתים אנכי איש צעיר יהושע סגרי. נכתב שנת התק"ד ליצירה ב"ה.

1) כ"י ביהמ"ל בני-יורק Mic. 4472 (ס' 25374). 34 דפים כ"י המחבר.

2) כ"י הספרייה הבריטית 642 (ס' 5866) דף א13-א36. קטלוג מרגליות, עמ' 256. בראשו הקדמה:

ויאמר יהושע סגרי. אחרי אשר הניח ה' אלדינו מכל אויבנו מסביב והנה קמה אלומתי וגם נצבה, ועל פיה נהפכה קדרה דשותפי המתחדשת בכל יום דברי ריבות בשערינו זה בכה וזה בכה בכה נבכה. מלכנו ואלדינו אשר פלגי רב מלך בידו, שם בלבו לעשות בית הכנסת שלנו רשות היחיד, יען בהיותה רשות הרבים היתה מלאה נאצות... בית גדול למראה מעוטר בשלום והשקט... נתתי אל לבי לתור בחכמה האלדית ולעשות כוונים למלאכת השמים ותקיעות שופר זכרון תרועה... הוצאתיה מן חבורי נעמיים היכל יהושע ואבני חפץ... ר' סי' יז וסי' ב. בדף 24: תפלה מספר אבני חפץ.

מג] ר' סי' יז וסי' ב. בדף 24: תפלה מספר אבני חפץ.

[מד] סוד אדני. סודות מקפרי השמות ושאר סודות וקמיעות. כ"י גינצבורג 688. תצלומו לא הגיע לירושלים ונרשם על-פי קטלוג זקס. כ"י המחבר.

[מה] סיר השירים. על האשר אשר על האח מבערת... קול פחדים באזני, ויעירוני רעיוני, לאזור קסת הסופר במחני, ומלחמת המוני, היא החובה לפני. מאתי הצעיר יהושע סגרי. ריגיוני שנת התצ"ז ליצירה. שיר עלילי על המלחמה שהיתה באיטליה בשנות 1733-1735. כ"י אוכספורד 1999, קטלוג נויבאויך, עמ' 684 (ס' 19161). 21 דפים. מנוקד עם ביאורים קצרים.

שם המחבר נכתב בידי בתקופה הרבה יותר מאוחרת. החלקים ו-ז נדפסו בידי ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, עמ' תמט-תנג.

[מו] עין יהושע. על אבות. נוסח המשנה ופירושה. ר' עצת יהושע (נג).

[מז] עמק החרוז. מחברת יהושע סגרי.

מכורך אחרי ס' אבני חפץ (ב) כ"י גינצבורג 224 (ס' 27953). דפים קנט, א-קסז, א. בראשו: אמר יהושע סגרי זה לי עשרים שנה אנכי בסקנדיאנו וישרוני חליתי' לאנשי קדש להצמיח באישור' כולל ומוסיף חבורה תחת חבורה... להרים דגל התורה במנורת המאור... בשנת הנה' אנכ"י ש'ול'ח לכ"ם את אליה בר"ח כסלו תלמידי המכובד... ממשפחת צופרי"ם... שם על לב להקים בביתו חבורה קדושה מבעלי אסופות קוראי המשנה חלק כחלק יום יום... אזרתי ע"ט לעשות שיר לליל התקדש המון חוגג אור לר"ח כסלו מדי שנה בשנה זכרון ליום ראשון מעת הולדה... תפילת המשנה ר' אבני חפץ, כ"י גינצבורג, דף קנה, ב-קנט, א.

[מח] עמק יהושע חלק ראשון. שאלות ותשובות בעמקה של הלכה, אלה חוברו מאיש צעיר יהושע סגרי יצ"ר.

כ"י גינצבורג 524 (ס' 27984). ש"נ דפים, ע' סימנים. בסופו יאמר 'בין ארבעים שנה אנכי היום' (שמה, א). נעתק בידי תלמידו 'אברהם אשר הוסב שמו יהושע אלמאנסי' ונפטר בט' בשבט תק"י (קולופון). המחבר הניף ידיו עליו עד עת זקנה. בהקדמה יכתוב: 'חשבתי משפט להעלות על ספר כל פסקי דינים אשר שאלוני והשיבותי לשואלי כהוגן... והסכימו עמי גדולי ההוראה אשר בדורינו' (א, ב). התשובות סדורות כסדר הומנים והן משנות תפ"ט-תק"ז. כמה תשובות מחולקות לנושאים פנימיים והחלקים נקראים 'מופת', 'לימוד' / 'חרבן' (בעניין שבועה, כי חמשה חורבנות גורמת ומסבבת שבועת שוא. ס"י לט) וכיוצא בזה. המחבר כלל בספרו תשובות מחכמי איטליה מן הדורות שלפניו וכן מה שהשיבו לו חכמי דורו. ארבעה חלקי תשובותיו הם מקור נכבד לידיעת חיי היהודים באיטליה ומנהגיהם. נרשום מקצת עניינים: ס"י ג: 'פסקו של הגאון הגדול כמוהר"ר יחיאל מילי זצוק"ל... בעל ספר תפוחי זהב'. יראדנה יח סיון שע"ת.

ס"י ה: שאלה ששלח לר' דוד פינצי במנטובה, יז סיון תפ"ט ותשובתו מ"ח בו.

סי' ז: תשובת ר' בנימין הכהן בעניין ספר תורה שנמצא פסול: 'שהשיב זקן שאנו חייבים כבודו להוציא ס"ת אחר... ה"ה רבן של כל בני גולה, המקובל האלקי כמוהר"ר בנימין הכהן זצוק"ל. וכן נוהגים בקק"י ריגיו מפיו. וכן סח לי שהוא הנהיג וכן ראוי להנהיג'.
סי' ח: תשובה ששלח אל הנ"ל בכ"ד מנחם תצ"ג ותשובת רבו מכ"ב ביולי.
סי' ט: חילופי תשובות עם ר' דוד יצחק ישי ור' אביעד שר שלום באזילה במנטובה. שנת תצ"ה.

סי' י: תשובת ר' אברהם ידידיה ב"ר מנחם שמשון באזילה רבה של מודינה.
סי' יא: אם מותר להתחיל בברוך שאמר בלי רוב מניין: 'ואף כי כמוהר"ר בנימין הכהן ויטאלי זצוק"ל לא דייק כך... ככתוב בתשובה שלו אשרי לי, ללועזית בלעז'.
סי' יג: שאלה ששאל ממנו ר' ישראל קרפי ממנטוי סאן סאונו.
סי' טו: תשובת ר' אברהם ידידיה באזילה. מודינה ת"ק.
סי' יח: תשובות ר' גמליאל ממונציליס, ר' יהודה פיסארו ור' יוסף ברוך ב"ר ידידיה זכריה מאורבינו.

סי' יט: 'שאל ממני גם שב גם ישיש כמוהר"ר ישראל ברכיה פונטנילה נר"ו על מה שהביאו לפניו עוף דהוה ליה תלתא סניא'.

סי' כב: 'ומעיד אני עלי שמים וארץ, שכן ראיתי לנהוג מ"ו וכמוהר"ר קזיס וכמוהר"ר דוד פנצי זצוק"ל. וכן נהגתי על פיהם להורות לכל שואל. בתשובתו השנייה לקדמו (נו, ב): שאין אני מאותם שכתב עליהם הפילוסוף, האונאה הרבה והעצומה אשר יאנה האדם היא בעצמו, כי ערך ראשי עלי ואיני מן המבהילים ומן המבלבלים ומן המתמיהים ומן המקפחים, דלא פסיק פומי מגרסא כל ימי היותי על האדמה עד היום הזה. והנה בשמים עדי וסהדי במרומים דלאו מקטלי קני באגמא אנא, אשר נתתי תורתי בידם ועל לבם, אכתבנה, כאשר כתבתי שלישים במועצות ודעת. וכבר נתווכחתי בין החכמים פעמים רבות וסמכו"ני באישו"ת רפדוני בסמוכ"ים לעד לעולם, ועלי עברו והעבירו קול הדבר הקשה לדקדק אחריו כחוט השערה.
'שבט תק"ח.

סי' כז: תשובת ר' שמשון ב"ר יהושע משה מורפורגו מאנקונה. שלישי אמצעי לחודש טבת ת"ק. נדפסה בספרו שו"ת שמש צדקה, ויניציאה תק"ג, יורה דעה סי' ג, דף נא, ד ולא נזכר בה למי נשלחה. תשובת ר' אברהם ידידיה באזילה ממודינה; הסכמת ר' אברהם סגרי מקאסאלי. אב ת"ק.

סי' כז: תשובה ששלח ר' ישראל חיים קארפי ממנטובה אל ר' נפתלי קסטיללו על אשר אירע לכמ"ר יצחק קורקוס הדר בעיר ריג"ו ותשובת ר' אברהם גאליקי ור' יצחק חיים. י' שבט ת"ק. הנ"ל נשלחו לר' יהושע סגרי כדי שיחווה דעתו עליהן. הסכמת ר' אברהם סגרי. ראש חודש מנחם ת"ק.

סי' לז: הסכמת רבני ריג"יו על פסקו עשרה נובמבר תק"א: ישראל ברכיה פונטנילה; ישראל בנימין באסאן ואליעזר כהן ויטאלי; יוסף חי קרמי סופר.
סי' מה: שאלה מר' אברהם ב"ר יחיאל חיים אורבינו.

באמצע סי' מה (בין דף קי-קיו): 'פסק של הרב הכולל ומופלג בדורו כמוהר"ר יהושע בן ציון סגרי זצוק"ל. בדידי הוה עובדא שמלתי לכמהח"ר אליעזר גירון ז"ל שני ילדים תאומים ולא ברכתי כי אם ברכה א'. על עניין זה סובב כ"י הסמינר בניו-יורק 223. 'ומעיד

אני עלי שמים וארץ כי בשנת ת"פ... בפני מ"ו כמוהר"ר יהודה בריאל זצוק"ל וכמוהר"ר יוסף ברוך קזיס'. מל תאומים זה אחר זה בשתי ברכות. 'ובשנת תפ"ה בקסאלי עיר מולדתי כן נעשה ביום ר"ה... בפני כמוהר"ר מאיר באקי זצוק"ל וכמוהר"ר דודי אברהם סגרי זצוק"ל' (וחזור בשנינויים בדף קסג, ב).

ס' מח: 'צחק אישקק"ו אשר הללוהו היות דבר חכמה יען כולל מערכות המלחמה... חברו עליו חברים מקשיבים להתירו... ביום השבת'. ואוסר ומציין לשו"ת שמש צדקה, יורה דעה ס' לב, דף פה, א.

ס' מט: שאלה ששלח לר' משה חיים שכתי מורפורגו באנקתה, תשובת הנ"ל עש"ק בלק תק"ד.

ס' נ: חליפת תשובות עם ר' ישראל ברכיה פוטטאנילה.

ס' נא: הפולמוס הנודע בעניין וי"ו דשלום קטיעא (עיין מ' בניהו, איגרות רבי משה חיים מורפורגו בעניינות ספרים, ארשת, א, תשי"ט, עמ' 224). תשובת ר' אברהם בר' יהודה סגרי ס' ושכתי בשלום, תק"ד.

ס' נט, ד: ר' דוד פינצי, מ"ב לעומר תצ"ב.

שם, ה: 'היה לי ויכוח גדול עם כמוהר"ר אביעד שר שלר' באזילה נר"ו לפני כמוהר"ר דוד פנצי זצוק"ל ושאר רבני הישיבה נר"ו על דבר הקסטילו של ויאונה מצד הרוק"א אם מותר לערב בלא תיקון (קפב, ב). ור' לקט שכחה (למעלה, ס' כז, דף 18א).

ס' ס: יהודי שבא לסקאנדיאנו ו'לקח מן השר מכס של חותם העורות ... ופתח חנות של מנעלים והיו העכו"מ עובדים העורות בביתו בשבת' ו'יהי אחרי כן נתייעצו אנשי סקאנדיאנו למנות אותי עליהם לראש [ולקצין] וללמד תורה לנעריהם ולדרוש ברכים ולהבין ולהורות' וביטלו. אגרת המחבר אל ר' ישראל נסים פואה בריג"ו ותשובתו. תשובות והסכמות מר' אברהם סגרי. תצ"ח: ר' אברהם ידידיה באזילה; ר' יצחק לאמפרונטי; חכם... אמון מוצנע והוא פלאי; תשובת חכמי וירונה לר' יצחק פורמיג'ני ממדינה והם שלמה ב"ר ישראל באסאן ור' נתן ב"ר עזריאל יואל פינקרלי. ד' אדר תצ"ז. על עניין זה סובב ספרו מלחמת יהושע (לג).

ס' סב: 'אבן מעמסה. בו יתבארו כל דיני מסים לצבור וליחיד'. כג כסלו תק"ו-טו כסלו תק"ז. חליפת אגרות עם הקהל, בסופו פסק רבני מדינה שנתמנו לבוררים, מצד אחד פרנסי הקהל דוד כהן ויוסף גאליקו, ומצד שני אליעזר אלמאנסי בעדו וכעד אחיו — שותפו. ס' סג: תשובת ר' יצחק לאמפרונטי. תק"ה; ר' אליהו הלוי מאליסאנדריה; ר' שבתי דיל וקיו. ערב שבת הגדול תק"ו. ר' ס' סח.

ס' סז: אגרת ששלח לר' משה ליפשיץ, ר' אברהם חי גראציאני ור' יצחק פורמיג'ני רבני מדינה. אור לב' מרחשון תק"ח. ס' סח-סט: ר' מס עובד (לה).

מט] עמק יהושע. חלק שני. שאלות ותשובות בעמקה של הלכה. אלה חוברו מאיש צעיר יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 567 (ס' 31297). נג תשובות. רנז דפים. כ"י המחבר. התשובות הן משנות תק"ח-תקל"ב. ההקדמה נכתבה בה' כסלו תק"ח, ובה יאמר: 'בן ארבעים שנה אנכי היום. היום יצאתי מחלק ראשון והיום באתי אל חלק שני... בין חמורות הזמן ובין תלאות המחשבות לא ישנתי שנת קבע, כי אם עמדתי מרעיש איברי מן הקרח הנורא, לעמוד על

- בוריו של דבר ובעמקה של הלכה... חשבתי לחבר פרק אחד... סדר הגון וראוי... בחיבור התשובות ופסקי דינים... ור' מקורות, סי'...
- סי' ד: תשובה לר' יהודה יחיאל, תק"ח.
- סי' ז: פסק ר' משה חיים שחתי מורפורגו מאנקונה.
- סי' ח: בענין החרם על המלכודים והקישוטים וחרמי הקהל.
- סי' יב: 'האשכנזי' בו יבואו טענות בעל הכני"ן נגד חלון כה"כ של יחיד... כ"ח אב שנת התקט"ד. בענין בית הכנסת אלמאנסי בסקאנדינאו.
- בין סי' יח לסי' יט העתיק תשובה שהיתה בידו בכתב-יד מר' יוסף ידידיה ב"ר בנימין יקותיאל קרמי ממדינה משנת שפ"ו וחתומת ר' שמואל שער אריה.
- סי' כב: על נחום איש גם זו שהוזמן לשמש מלמד בכפר חנן. והכוונה לעצמו. אדר ראשון תקכ"א. בגיליון ציין: 'כל הכתוב בתוספת עמק יהושע סי' יא שייך כאן קודם זה הפסק, ודוק'. עיין להלן כ"ג, סי' לח.
- סי' כג: אגרת התללה. בענין הנ"ל. עיין מקורות בסי'...
- סי' כו: שאלה משמואל חיים קרמי. תקכ"ו.
- סי' כט: השגות ר' דוד הכהן ממדינה. תקכ"ח.
- סי' לא: תשובה לחכמי ישיבת מדינה הנ"ל ור' שלמה ידידיה סיניגאליה.
- סי' לה: תשובות מר' רפאל יחיאל סנגוניטי ומר' יעקב יחיאל.
- סי' לו: שאלה מבנו זרח חנניה סגרי. תקל"א.
- סי' לח: על כפר סורניא. תשובה לר' שמואל זכריה ב"ר אליעזר ראוינה, פיורינצולה, כא תמוז תקכ"ח.
- סי' מ: פסק מגן וכובע. 'אחד מגדולי מאמיני הנוצרי שאל: מן התורה מגין להם לישראל איסור גילוי הראש... וכבוד עליון הוא יותר בהסר המצנפת...'. חשון תקל"א.
- סי' מא: תשובות לשאלה של ר' רפאל יחיאל סאנגוניטי מפיורינצולה; שמואל זכריה ראוינה. בסיטו ג חנוכה תקי"ז; ישראל גדליה קאזיס, מנטובה; דוד פונטאנילה ור' אליהו הלוי מאליסנדריה. התשובות נשלחו אל ר' יהושע סגרי לחוות-דעתו.
- סי' מג: תשובה לר' דוד הכהן, מדינה, כ למכ"י תקל"א.
- סי' מו: תשובת ר' דוד הכהן.
- סי' מח: שאלה מר' ישראל חיים קרפי מקוניאנו. כא כסלו תקל"ב.
- [נ] תוספת עמק יהושע. המה שאלות ותשובות. מחברת יהושע סגרי.
- כ"י גינצבורג 537 (ס' 18343) עא תשובות. צג דפים. העתקת סופר (ויש בה שיבושים). עם תיקונים והוספות בכ"י המחבר. התשובות הן מן השנים תקל"ד-תקמ"ח. בהקדמה: 'אמר יהושע סגרי בן אחד ושבעים שנה אנכי היום. אוכל עוד לצאת ולבוא בעמקה של הלכה לא כהתה עיני ולא נס לחי...'. ר' להלן, מקורות.
- סי' א: פסק כמוהר"ר ישמעאל הכהן נר"ו ממדינא. תקל"ד; הסכמת ר' יעקב סארוואל, רבה של מנטובה; ר' סי' ה.
- סי' ב: תשובה על פסק של ר' שלמה ידידיה ב"ר אברהם חי סיניגאליה. אדר תקל"ד.
- סי' ה: תשובת ר' ישמעאל הכהן בענין הנז' בסי' א.
- סי' ו: מר' יהודה בר' ישראל ברכיה פונטנילה מרוויגו; תשובות ר' ישמעאל הכהן, תקל"ה; ר' דוד ב"ר אברהם יצחק הכהן ממדינה.

סי' ט: וראיתי איגרת כ"י מכמוהר"ר בנימין הכהן צוק"ל, מעיד לאיש נכון שהקרה במודינא עם כמוהר"ר הרמ"ז צוק"ל, ועמהם נמצא כמוהר"ר יהודה מצליח פאדובה צוק"ל.

ובא לפניהם ושט אשר בעב שלו מבפנים יוצא ליחה אדומה עבה והטה כמוהר"ר פאדובה מארי דאתרא ויחר אף מהרמ"ז צוק"ל ויאמר כשר ומהטריף עוף על זה מאבד ממונם של ישראל... ואם ירצה מר להטריף אני הוא שהרביתי מר ואני אעביר הדר מלכות מעליו אם יתמיד במנהג הרע הזה.

סי' יב: תשובת ר' ישמעאל הכהן, תקל"ט.

סי' טז: תשובת ר' מזל טוב מודונא; תשובת כרמ"י שלי.

סי' יג: תשובת ר' ישמעאל הכהן.

סי' יט: תשובה לר' רפאל יחיאל סגויניטי, ריג"י 4 ביוני, תקמ"א.

סי' כ: תשובות לר' מתתיה ב"ר שלמה פאדוואנו. תקמ"א.

סי' כב: שאלה מר' יצחק ברכיה סגויניטי מטורינו. תקמ"ב. השאלה והתשובה נעתקו גם בסי' מא.

סי' כד: שאלה מר' רפאל יחיאל סגויניטי ובנו ר' יצחק ברכיה. תקמ"ב.

סי' ל: תשובות ר' ישמעאל הכהן; ר' ישראל גדליה קזיס ממנטובה; ר' אליהו הלוי מאלסאנדריה. תקמ"ד.

סי' לג: שאלה מר' רפאל יחיאל סגויניטי מריג"י, תקמ"ד.

תשובת ר' יהושע סגרי ותשובה עליה מר' רפאל יחיאל סגויניטי ובנו ר' יצחק ברכיה.

סי' לד: מר' רפאל יחיאל סגויניטי ותשובות ר' יהושע סגרי; תשובות השואל ובנו ר' יצחק ברכיה. תקמ"ה.

סי' לו: שאלה מאברהם חיים ן' רואי. תקמ"ה.

סי' לח: טענות יהושע סגרי נגד האחים אלמנסי על דבר התפלות. עיין כ"י מט, סי' כב; מקורות, סי'...

סי' לט: מר' שלמה ידידיה ב"ר אברהם חי סיניגאליא. תקמ"ה.

סי' מ: בענין ברכת החמה 'ובשנת תפ"ט אני עשיתי בריאדנ"ה במצות כמוהר"ר אביעד שר שלום באזילה צוק"ל... ובשנת תקי"ז עשיתי בסקאנדיאנו בקיבוץ כל הקהל וכן עשיתי בשנה הזאת... מתק"ה ביום ד' ו' אפריל ראשון לתקופת שמואל'.

תשובה מר' רפאל יחיאל סגויניטי בענין הג"ל.

סי' מב: שאלה מר' רפאל יחיאל סגויניטי: 'החכם חיים זאבי נר"ו שליח חברון הורה בריג"ו, שאם ירצה אדם לשנות מנהג תפילתו מספרדי לאשכנזי ולאטליאני צריך התרה, אבל אם ירצה לשנות מאשכנזי ומאטליאני לספרדי אינו צריך התרה. וישתוממו על המראה...'

סי' מג: שאלה בענין ביאור מאמר הזוהר חלק ג, דף צ, ב.

סי' מד: בענין חברה שתגנו בליל שבת יסוד חברתם, נהירנא כד הוינא טליא לומד תורה במנטובה הבירה שמנהגם להאיר בה"כ הגדולה ולדרוש ולזמר ביום ר"ח שבת קודם שיאור היום מדי שנה בשנה, יום הולדת חברת שומרים לבוקר בשנת ש"ע. ובכוא ר"ח שבת בשבת היו עושים המאור בליל ש"ק והדירוש והשיר אחר קבלת שבת ואמירת ערבית.

סקנדיאנו כ"ז תמוז תקמ"ה

סי' מה: נגד צחוק הביליארדו.

סי' מח: תשובת ר' ישמעאל הכהן.

סי' מט: אגרת ר' מתתיה פאדובני אל ר' ישמעאל הכהן בענין מדידת שיעור המקווה. תקמ"ו. תשובת ר' ישמעאל הכהן ותשובת ר' מתתיה פאדובני להנ"ל; השגות ר' יהושע סגרי על דבריהם, פיסקה אחר פיסקה.

סי' נז: ר' ישמעאל הכהן הדפיס בספרו זרע אמת (ליוורנו תקמ"ו) כסי' לג, דף מא, א תשובה 'לסקנדיאנו' ובה השיג קשות על ר' יהושע סגרי, בלא להזכיר את שמו. עליהן חזר והשיב סגרי וקרא להן 'השגת מלחמת חובה'.

סי' ס: ואני ראיתי במנטובה ובקסאלי, עיר מולדתי, שהמפטיר מתרגם גם כן. ונהירנא כד הוינא טליא שהפטרת הפטרת יום שמיני של פסח פעמים שלוש ההפטרה והתרגום בבית הכנסת הגדולה של מנטובה בפני רבנים גאוני עולם ואין פוצה פה ומצפצף. וכן עשיתי בקסאלי בפני עטרת חכמי ישראל ולא דברו מאומה.

[ר' ישמעאל הכהן שבספרו זרע אמת סי' כד אסר לתרגם המפטיר].

סי' סג: תשובת ר' ישמעאל הכהן. תקמ"ז.

סי' סד: תשובת רבני מודינה ר' ישמעאל הכהן, ר' יעקב חיים נ' יחיאי ור' אפרים גאליקו לרבני ריג"יו. ה' אב תקמ"ז.

נא] שארית תוספת עמק יהושע. המה שאלות ותשובות מילדי יהושע סגרי. שנת תצמ"ח [תקמ"ח].

כ"י גינצבורג 533 (ס' 18341) דפים 63-141. סי' עב-קיד. משנות תקמ"ח-תקנ"ד. כ"י המחבר.

סי' עב: תשובה לר' שחתי פיסארו מפירארה, נגד התשובה של ר' יהושע סגרי שבתוספת עמק יהושע סי' סו והשגות המחבר עליה.

סי' עג: בעניין תגלחת בחולו של מועד. חולק בתקיפות על דברי בעל נודע יהודה בחלק אורח חיים סי' יג ופוסק שאסור בכל דרך להתגלח.

סי' עז: שאלה מר' שמשון חיים סנגויניטי מריג"יו.

סי' עט: שאלה מר' רפאל יחיאל סנגויניטי.

סי' פ: תשובה לר' ישמעאל הכהן.

סי' פב: שאלה מנכדו גמליאל אברהם סגרי. ג"נובה י"ג סיוון תק"ג.

סי' פז: שאלה מרפאל פנחס באקי. ג"נובה, פרשת מקץ תקנ"א; תשובות ר' יהושע סגרי; ר' שלמה יונה רבה של טורינו. ר' ישמעאל הכהן ממודינה; ר' אליהו הלוי מאליסנדריה; ר' ישראל גרליה קזיס ממנטובה.

סי' פח: תשובות מר' ישמעאל הכהן ומר' מתתיה פאדובאני.

סי' צג: תשובה לר' ישמעאל הכהן.

סי' קז: תשובה לר' בן ציון רומאנאלי ממנטובה.

סי' קט: להנ"ל.

נב] גן יהושע. זה חלק שלישי. עצי לבונה. כולל ביאור מאמרי עין ישראל סדר נשים. מחברת איש צעיר יהושע סגרי.

1) כ"י הספרייה הבריטית Or. 8545 (ס' 6572). קטלוג לוין, עמ' 155. כ"י המחבר, רי דפים. הקדמה לס' תוספת עמק יהושע, והוא כנראה כ"י שוואגר-פרנקל. עיין אוצר כלי

חמדה, תרס"ו, ס' 67, עמ' 17.

(2) כ"י גינצבורג 535. לא ראיתי ונרשם על-פי קטלוג זקס. על החיבור ר' למעלה, כ"י יג.

נג] עצת יהושע. כולל חידושים חדשים מקרוב באו לא שערות ראשונים בביאוריהם למסכת אבות אשר חקרתי ודרוש דרשתי אנכי הצעיר והדל באלפי. יהושע סגרי יצ"ו. כ"י גינצבורג 47 (ס' 6728). ששה דפים. כ"י המחבר. ר' למעלה, כ"י מ"ו והקדמה לס' תוספת עמק יהושע. מקורות.

על ענייניו של ספר זה יאמר בהקדמה (ג, ב): 'חשבתי למשפט להעלות על ספר חידושי אשר הופיעו עלי ממרום ונתחדשו בבית מדרשי בהיותי מלמד דעת את העם מדי שבת בשבתו בדרך קצרה וארוכה — — — [ד, א] נתיסדו על עמודי הגולה ועל הקדמות קדומות... ויש אשר נלקטו מיערת הדבש אשר בין גורי האר"י רבצה... וחלקתי חבורי זה לשני מבואות, כי כן דרכי ליתן ריח בין הדבקים למען ירוץ הקורא כל אחד בחלקו הראוי לו... הראשון שמו עי"ן יהושע"ע אשר בו שמתי כל השגחתי לתקן קריאת המשנה כפי דקדוק הלשון ולאשר ולקיים הנוסחאות אמיתיות. והשני בו יבואו חידושי ופירושי ומוסרי המוצאים ומובאים לכל קורא... יקראו לו עצ"ת יהושע"ע...'

ברכות הימים הוסיף בגיליון פירושים חדשים. בדף רכט, א רשם: 'חידושי זה עשיתיהו בדירוש אשר דרשתי במות כלתי אביחיל יום ש"ק פ' משפטי' כ"ט לחדש טבת שנת מתק"ה'.

נד] פעולות. על דבר הסגולות והרפואות והקמיעים.

כ"י גינצבורג 472 (ס' 27979) דף קכח, ב' קלה, ב. ר' היכל יהושע (יז).

נה] צור"ר ומור"ה. כולל כל מיני טרפיות בבהמה והעוף. וקבצתים מכל הארשו"ת בסדר נאות ולשון צח. מאנכי איש צעיר יהושע סגרי איש קזאלי הדר בסקנדיאנו זה שישים שנה. (1) כ"י הספרייה הבריטית 561 (ס' 5764). קטלוג מרגליות, עמ' 156; יד יוסף אלמנצי, ס' 206, עמ' כח. 17 דף. כ"י המחבר.

(2) כ"י גינצבורג 343 (על-פי קטלוג שניאור זקס ואין תצלומו בירושלים). הקדמה: 'אחרי מופלג שחברתי שר הטבחים [כ"י עב] שלי על שחיטה ובדיקה ... הלכות פשוטות שירץ קורא בו... יעצתי אני לחבר כל הטרפיות על הסדר... והמלמד חינוקות בכפרים שעליו הוטלה ההוראה, והוא נער, מזה בנקל יורה יורה... צור"ר קושר כל הדינים יחד כנפש צרורה ומור"ה למורה איך ידין ואיך יורה ... האל היודע לבבי יקבל... פעולות אלה להעלותם על הדפוס לתועלת הכלל...'

בסופו: 'יותר משבעים שנה הייתי מורה הוראות לרבים ומעולם חזרתי על כל דבר ודבר עד עמדי על האמת והצדק. ועתה הנה זקנתי ושכתי וסדרי הנם אתכם, אשר מהם נשתמשתי מנעורי עד היום הזה, ולהדריך בדרך ישרה וסלולה המתחילים להורות... וכתבתים בלשון צח המובן מקטני הבנה... הכתורים המושלים בכפרים דמלכותיהו בחר אודנייהו...'. (א16).

נו] צנצנת המן. מליצות ואגרות צחות מאת הכי"ס רי"ק. נכתב בשנת תפ"ח באקויר.

כ"י גינצבורג 463. לא ראיתיו ורשמתי על-פי קטלוג זקס. ולא ידע מיהו המחבר. קול אומרים הוד

נו*] לחנוכת בית הכנסת בקסאלי. מנטובה (ת"ק) כ"י קויפמן 964. 8 דפים. ראה יהושע סגרי מקסאלי, התעכב בסקנדיאנו והקהל החליט להקים בית כנסת. לכבוד מאורע זה חיבר את מחברתו הנ"ל. ר' אביעד שר שלום נתן רשות להדפסה וחזר בו. רי"ש כתב למנטובה והתלונן על כך [חול המועד סוכות תק"א].

נז] קול התור. שירים על הפרשיות.
ר' בית נדיב (יא); שפתי רננות (עא).

נח] קנה וקנמון. חלק ראשון. ביאור מאמרי ירושלמי של סדר זרעים. אבד. ר' הסי' שלאחרי זה.

נט] ספר קנה וקנמון חלק שני. כולל ביאור כל מאמרי ירושלמי של סדר מועד שליטת הרב בעל עין ישראל אשר יסדתי וחברתי אנכי הצעיר נבזה וחזל אישים יהושע סגרי.
כ"י ברלין 106 (ס' 2050). מה דפים. כ"י המחבר עם תיקונים הרבה. והוא כ"י שוואגר-פרנקל. ראה אוצר כלי חמדה, תרס"ו, ס' 363, עמ' 59.
מן ההקדמה: 'עד כה עזרני ה'... לבאר... זרעים ומועד... למצוא טעמים נכונים... וחקרתי... רש"י ותוספות... ואהיה עם מהרש"א יום יום שעשועים... ועשיתי לסדרים אלה מהדורא קמא ובתרא להעביר כל סיג ומכשול... וכל הסברות חקרתי... וענייני הטבע לא נעדרו... אין דבר שלא עמדתי עליו... בלילות ובימים... לא עזבתי את מלאכתי... ועתה מבכ"ל יצאתי ואל ירושלים באתי... והקדמות נכונות יהיו לי לעינים וכדרכי אבאר מילות ועניינים...'

בדף יג, א יזכיר ספרו אשם תלוי. בסופו 'מזכרת לטובה' ו'זכר רב' (45-ב) שאירעו למקורביו. ר' מקורות.

ס] קרבן תמיד. בקשות לכל הימים ולשבתות ולמועדי ה', קינות והספדים.
(1) כ"י גינצבורג 535.

(2) כ"י הנ"ל 688. לא ראיתים ונרשמו על-פי קטלוג זקס. נכתב בימי בחרותו. נו' בהקדמה לספרו תוספת עמק יהושע. ר' בית נדיב (יא), שירים (סח). נכלל בספרו שפתי רננות (עא). ר' זה.

ס*] קרובות לזמר ליל שמחת תורה כפי מנהג בית הכנסת הגדולה של גבירי משפחת בני אלמנסי יצ"ו העומדת בק"ק סקנדיאנו השם ישמרהו אכ"ר במנטובה בדפוס מעלת הרופא המובהק חמים דעים כמה"ר אליעזר שלמה מאיטליה יצ"ו בשנת יהושע ת"ק"ן ל'ה'ס Con Licenza de superiori

שער בשתי מסגרות מקושטות. טו דפים. דרידון ד 16 צדנר 484 בן-יעקב 579. בחתימת שם המחבר השיר שמעבר לשער: הכי"ס רי"ק ובראש ההקדמה, דף ב, א במפורש: יהושע סגרי הזקן שבהם אומר לפנייהם אלה הדברים: זקנים... הנהיגו זה שמונים שנה

לקבץ עם ה' ביום שמחת תורה בבית הכנסת קודם מנחה ... לנגן ולומר הזמירות הנטועות בקובץ קטן זה. ובשנת מבש"ר טוב שהוקמה בית הכנסת החדשה נמנו וגמרו לכבוד האור"ם... כליל שמחת תורה לעשותה כלילה אחר ערבית וכל העם אמרו יישר כי טוב להפגיע כלילה מביום. ומחוסר הספרים מתאספים אגודות אגודות להרבות דברים, ולא ערבה לי כי יסירו הכוונה מספרי תורות ולא ישירו ולא יזמרו. לכן יעצתי גבירי וקציני בית הכנסת להדפיס שירי זמרה וכל הסדר לתת ספר לכל אחד או לשנים על מנת להחזיר. וכן יעשו מדי שנה בשנה... והם שמו פניהם עלי. ובחרתי באורח סלולה לקבץ הזמירות הנהוגות ולסדרם ולבאר מילות זרות ואיזה ענין קשה...'.
כולל פיוטים הנהוגים בקהילות איטליה בתוספת 'שמש ומגן אל הצבאות' מס' עת הומיר לר' בנימין הכהן מריג'יו (ז, א) ושיר מהמסדר (ט, א).

סא] קריאה נאמנה. טעמי כל קרי וכתוב שבמקרא וכו'. ובסופו תרי"ג מצוות.
כ"י גינצבורג 605. ואין תצלומו בירושלים. רשמו זקס ברשימתו שבכ"י, ולדבריו חיברו בהיותו בן שמונים שנה.

סא*] ראשי הבכאים. קינות ירמיה הנביא נעתקות לשירה חדשה מני איש צעיר יהושע סגרי. בשנת אם תק"ח אמרי. בבית מע' הרופא כמהר"ר רפאל חיים מאיטליה נר"ו. פה מנובחה.
14 דף, 12°. אותיות מרובעות גדולות מנוקדות כ"י קויפמן 1025. צדנר 690 דוידזון א LXXXIV. בן-יעקב 32. פרידברג 59. מעבר לדף פתיחה: העתקת ספר קינות אשר חבר ... ירמיה.

סב] ראשי בשמים. חלק חמישי מספר גן יהושע מבאר כל המאמרים שבסדרי קדשים וטהרות אשר באו בעין ישראל. ישרתי אף עשיתיו אני הצעיר והקטן יהושע סגרי.
כ"י גינצבורג 537 (ס' 18343). קמו דפים. כ"י המחבר. על החיבור ר' למעלה סי' יג. בהקדמה יאמר: 'זה לי עשרים שנה אנכי דורש מדי שבת בשבתו ברבים מאמר אחד מפניני יקרה עין ישראל מראשיתם עד הנה וכבר סימתי ארבעה חלוקי הבני"ם'. חלק ניכר הוא בדרך הקבלה.
בסופו: 'היום יום שלישי טו"ב לחדש תמוז שנת חמשת אלפים וחמש מאות ועשר... זכיתי לסיים לוחות אלו... ואנכי היום בן ארבעים ושלש שנה... יאבה ה' לקרבו אל מלאכת הדפוס'.

ג] רינת יהושע. שירה חדשה למילה.
כ"י גינצבורג 620. לא ראיתי ורשמתי על-פי קטלוג זקס. ר' כ"י יד, טז.

גא*] רני פלט
תהלת קהל קיירי לה' על אשר גמלם בר"ח אב תקנ"ז. 14 עמ'. טורינו 1797.
שאירת תוספת עמק יהושע.
ר' עמק יהושע (נא).

סד] שגיון שמשון. שיי"ן שיי"ן מר' שמשון כהן מודון עם פי' מר' יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 715. על-פי קטלוג זקס. כ"י המחבר.

כ"י הנ"ל 740, ולא ברור אם כולל את הפירוש. בכ"י גינצבורג 716 נמצאת גם: בקשה חדשה משיי"ן של שמאל ושרי קול מוסר לר' שמשון כהן מודון. ספרו זה של ר' שמשון נדפס במנטובה תפ"ה.

ר' יהושע סגרי חיבר פי' גם על חיבורו של הרמ"ז על התיבות שבשי"ן שמאלית. ר' כ"י יח.

סה] שיר חדש. אשר שר לה' איש צעיר יהושע סגרי לתנוכת הבית אשר בנו מחדש הגבירים ממשפחת אלמנסי יצ"ו שנת מבש"ר טוב ליל ט"ו בא"ב.

כ"י גינצבורג 724 (ס' 27997). 14 דף + 3. מנוקד עם פירוש. בסופו שיר תפילה להשתטחות על קברי האבות בחברון (ר' רשימת הפיוטים...) וכן שיר אחר שראשיתו חסרה וכך מתחיל: וישב בכסאו כקוצים. ר' ישראל בנימין באסאן מריגייז חיבר 'דנה ותפלה. לחינוך בית כנסת... אלמאנסי... בכפר סקאנדיאנו.../ פיסא תקמ"א.

סו] שיר מזמור. לט"ל מלאכות ערוכות שמורות סגורות בשנים ושלשה דלתות. ואחריו יקום על משענתו שירה יפיה שלישיה, מכרזת ואומרת קומנה נשים ספרו את המגדלים כי הגדיל ה' לעשות עמנו, עד מה נהיה כחולמים ותרץ הגאולה, והגלה אשר גלתה, והלכה לה בעניות ודלות כרום וזלות. בשות שתו השערה ובסוד משחקים, ומשור שדים יונקים, שערו חרבו מאד. למנצח בנגינות להצעיר יהושע סגרי יצ"ו.

כ"י גינצבורג 714 (ס' 27994). 16 דפים. מנוקד. כ"י המחבר. ר' טל מלאכות (כג).

סז] [שירי חופה]

כ"י גינצבורג 356 (ס' 27969). דף 86-108.

כנראה נוסח ראשון. כמה מן השירים תוקנו ושונו. אין שם המחבר נזכר, מלבד ברף 101. השירים כתובים באותה כתיבה ויש להניח שהם מחיבורו, מלבד אחד, ששמו של ר' יהושע בן ציון סגרי עליו (94).

בשיר לחופה עד לא לראש (97א) יציין שהוא לכבוד קרובו מרדכי בן דוד סגרי, ויכתוב בין בתוספת יו"ד, כשכיח בכל כתביו של ר' יהושע סגרי. ר' גם סי' יא, סח, סט.

סח] [שירים לנישואין, לבר מצוה להקדשת ספר תורה וקנינות]. נלקטו וחוברו בידי ר' יהושע סגרי.

כ"י גינצבורג 734 (ס' 27998), דפים 209-223. ר' גם סי' יא, סז.

209-212: שיר חופה; 214-216: קנינות על הרב"ך, ר' נתן שפירא, ר' משה זכות, ר' שמשון באקי. אחריהן ס' בת קול ליהושע סגרי (יב). ולאחריו קול זמרה, כנראה בהעתקת ידו. בראש הדף הראשון 235: שלי יהושע סגרי יצ"ו. זה נוסח השער: קול זמרה. שיר נעשה כסדר הזה לכבוד ה' ולהדרו לפזז ולכרכר בחנוכת הבית של הנאהבים והנעימים יורשי הנעלה כה"ר אברהם סגנוני' זלה"ה הי"ו, ניני ונכדי המק' האלרי כמוהר"ר אהרן ברכיה ממדונא וצוק"ל, ר"ב מעבר יבק, והיה זה בליל א' לחדש אדר דהאי שתא ויחנו במתק"ה לפ"ק. ויגדל כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון בהשתדלות הגבירי בה"כ הנ"ל

בגופם ובממונם, לכבד את ה' מהונם.

שם: שיר המעלות מהבחור המשכיל כה"ר עזרי' בכמה"ר מז"ט סגוויניטי יצ"ו לשבח מע' הגבירים הנ"ל.

דף 236א: שיר להקפה א מר' ישמעאל הכהן.

דף 236ב: שיר להקפה ב מר' אפרים גאליקו; 237ב להקפות ג-ו מר' עזריה סגוויניטי.

דף 239ב: שיר להקפה ז לר' ישמעאל הכהן.

[סט] [שירים מלוקטים].

כ"י גינצבורג 360 (ס' 27971) דפים 155ב-216ב. ר' כ"י יא. בתוך קובץ חיבורים שלו וכן כתבי"ד של אחרים שהיו ברשותו. בדף 104: יסוד עולם להרמ"ז וכו' חתימתו של ר' יהושע סגרי.

157א-163ב: ליום פורים... שחיבר כמוהר"ר אברהם ידידיה שליט זצוק"ל מויאדנה: אודה ה' אשר היה / מגן ומסתור לשבטי יה (לא נרשם ע"י דוידזון).

163ב: פזמון לליל שמחת תורה לאשכנזים; 166א-173א: סדר חנוך ארון הקדש חברו וסדרו כמ"ר יוסף חי קרמי יצ"ו בריג'יו, לשיר בליל הושענא רבא בבית כמ"ר וורדימס פואה קודם שיביאו הספרים בבית הכנסת:

התאספו אחי והתאוששו (לא נרשם ע"י דוידזון).

בליל שבת יט אדר תצ"ו פרצה שריפה בבית הכנסת. במסירות נפש הצילו את יב ספרי התורה והעבירו לביתו של וורדימס בר אלחנן דוד פואה. בריונים נוצרים התפרצו לבית הכנסת. ב"ט לחשרי תצ"ז הושלמה מלאכת השיקום. קרמי חיבר שיר לכבוד המאורע: הדור ראו אתם והתבוננו (כנ"ל).

137א: פיוט למוצאי שבת: בן אלעזר קנאה אדר (כנ"ל). האם לרי"ס?

183א-194ב קינות על הרב"ך: מר' ישעיהו באסאן; יצחק אורבינו; אברהם קזיס; ר' ישראל בנימין באסאן.

195א-216ב: 'דרך אמונה, כעין ויכוח בין שני אוהבים הנקראים בשמם שמעי ורעי. זה מקשה קושיות מבקשי רעתינהו וזה מתרצן בטוב טעם ודעת... נתפרסם בישיבת סומך נופלים יר"ה פה פיסארו ביום ב' של מתן תורה שנת התקל"ב ליצירה. המחבר הוא בודאי מתתיה נסים טירני. חיבור זה נעתק פעמים הרבה: (1) גינצבורג 161; (2) גנזי ביהמ"ל בני-יוק 0074; (3) אדלר 1862; (4) האוניברסיטה קולומביה 692; (5) המוזיאון הבריטי 1105; (6) סינסינטי 397. הוא חיבר כמה מחזות ליסוד החברה. שנת תק"ל 'תפארת ישראל', כ"י לוס אנג'ליס 1.6 x 779; נועם, כ"י מונטיפיורי 387; גינצבורג 161.

ע' [שירת יהושע. לשיר לה' ביום מועד... ללכת אחר ספר התורה... להביאו אל ארון ברית ה'.

כנראה בחברת שוני משנה. נכלל בספרו שפתי רננות, כ"י וארשה 146, דף 16א-17א. שערי תפלה. ר' מאזני יהושע (כח).

עא' [שפתי רננות. חברו להודות לה' הצעיר והשפל יהושע סגרי. מחולק לשלושה חלקים. קרבן תמי"ד חלק א. קר"ל התור"ר חלק שני. מוס"ר השכ"ל חלק ג.

כ"י וארשה 146 (ס' 12023). 54 דפים. בסופו 2 דפים שנוספו לאחר זמן רב, בשנת תקכ"ז. על-פי החותמת שמעבר לשער ובסופו נראה שנשדד מספריית הקהילה בברלין.

והוא כ"י שוואגר-פנקל. ר' אוצר כלי חמדה, הוסיאטין תרס"ו, סי' 392, עמ' 66.
בהקדמה לקרבן התמיד יאמר: 'מלבד אשר שרתי לה'... חברתי היום הזה שירה חדשה
למען ישבחו גאולים... שמה קרבן תמיד. יען באו בה תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן'.
השירים הם לאשמורת הבוקר, לתפילה של כל יום, לשבת לחגים ולימי יובל; קינות בסדר
כתיבתן. ר' כ"י יא, ס.

ב. קול התור, שירים לפרשיות התורה (א32-א45). ר' כ"י נז.

ג. מוסר השכל, לרוב מכתמים (א46-א54). ר' כ"י לא.

עב] ספר שר הטבחים. הוכללו בו כל דיני שחיטה ובדיקה וסדר ניתוח הריאה והשחזת
הסכין. ונחלקו לשני שרשים, שורש השחיטה ושורש הבדיקה, ומכל שורש ושורש יוצאים
ענפים לרוב. חקרתיו אף עשיתי אנכי הצעיר יהושע סגרי.

כ"י מונטיפיורי 138 (ס' 5140). קטלוג הירשפלד, עמ' 39. 24 דפים. העתק תלמידו
אלחנן פואה. כתב־היד היה ביד ר' מרדכי שמואל גירונדי. החיבור נזכר בס' צור"ר ומור"ה
(כה). ר' זה, וכן בהקדמה לס' תוספת עמק יהושע. ר' מקורות. מדבריו בהקדמה:

'אמר יהושע סגרי. תלאות הזמן הקיפוני... ולא יכולתי להזהר ולהשמר עצמי מכל
הדברים שעלה על דעתי לאמר אליהם הפרד נא מעלי... ויען כי העניינים והאביונים... יוצאים
מבתיהם... לנוע על האישים... ושם הן רמז והן מספר והן שחיטה ברחובותינו, ואם ירצה
להחיות את נפשו יחוייב להיות דורש אל המבינים, מלמד דעת לרגל הילדים ולהיות שוחט
השור... ויהיו ידיו אמונה במאה מלאכות ועוד ואעפ"כ השעה דוחקתו. ברוך ה' שהביאני
עד הלום והכריחני על ידי העוני לעבדו שכם אחד, ולמדתי סדרי השחיטה והבדיקה, ועודני
היום רך בשנים... ועל כי חברתי ספרים הקדמונים ולא מצאתי ידיהם מכוונים להודיע לכל
המבינים סדרים פשוטים ורעננים, אמרתי עת לעשות... ויחוייבו כל הטבחים למשוך עליהם
לקצין שוטר ומושל הספר הזה...'

ובסופו: 'ועל טוב יזכר שם החסיד כמוהר"ר יצחק גירון וצוק"ל שמת בצפת תוב"ב,
כשהיה דר בעיר קסאלי לא היה רוצה להרשות על השחיטה אפי' חכם גדול שבישראל אם
אינו מקבל עליו להיות חבר ולהשמר מסתם יינם. בעוונותינו הרבים בזמן הזה שהאיסור
נהפך למנהג' (א23).

שם, קולופון: 'אלחנן פואה המעתיך אשר למד השחיטה תחת יד המרבה לבדוק... מ"ו
החכם השלם כמוהר"ר יהושע סגרי נר"ו'.

23: התר שחיטה לעופות שנתן לאלחנן בן גמליאל פואה. סקנדיאנו ט חשון תקל"ה.

34: כנ"ל, לישראל בן מיכאל פואה, שנתן ר' יצחק רפאל ב"ר אלישע מיכאל פינצי.
פאדובה כב תמוז תקנ"ג.

עג] תהילות לאל. חוברת כמוהר"ר יהושע סגרי נר"ו. התקנ"ג.

כ"י גינצבורג 714 (ס' 27994) כ"י המחבר. 16 דפים. בכ"ד באלול תקנ"ב חלה ברגלו
ובט"ז כסליו החלים וחיבר שיר זה להודות לה'. בשיר כה בתים והוא מנוקד ומפורש.

9ב: 'בא רופא חכם לוי'גי טו'ילי מרקחות רבות ממנו נגזר'.

10א: 'עמנואל אלמנסי יום וערב היה תמיד זריו וליסערג' בדף 15ב: דברי תודה
באיטלקית לרופא Luigi de Tonelli; ובדף 16א שמות אלה: אברהם בן אליעזר אלמנסי
קטן, בנימין אלמנסי, אברהם בן עמנואל אלמנסי, משה אלמנסי, אברהם בן אליעזר אלמנסי
גדול, זכריה ראזיניאני, אברהם י' רואי, בה"כ ישן.

תוספת עמק יהושע. ר' עמק יהושע (נ).

תקיעת שופר, ר' סדר

עד] [תרגום הסידור כמנהג יהודי איטליה:] הואיל מפני סיבות הזמנים וההכרח להרויח את הפרנסה למשפחותינו, חלק גדול מאתנו אינו מבין התפילות. אמרתי לתת לך הקורא את התפילות בלועזית.

איטלקית בכתב לאטיני. ספריית האוניברסיטה בלידס, אוסף בצלאל רות, סי' 31 (ס' 15264). קטלוג רות, עמ' 5-6. 359 דפים. בדף 359 רשימת בעלים מ-27 ביוני 1762: אברהם בן ישראל גראסיטי. ריג'ו של לומבראדיה. הפיוטים תורגמו בחרוז. כולל תפילות בית עלמין ותוכחה לרבינו בחיי.

בסוף הסדור הוסיף ר' יהושע סגרי ס' עין הכותב: L'occhio dell' ortografia che squarda li fanciuli accio 'scriuano Ittagliano[!] a douere fatto e regolatto dallie fenna di Salnador Segre (ללמד את הנערים לכתוב איטלקית בצורה נכונה').

דף 353: אגרת שנכתבה ע"י אחינו בני ישראל מעבר לנהר סמבטיון לשני השבטים יהודה ובנימין הדרים במקומות האלה. היא האגרת הידועה משנת ת"ו.

עה] ציונים לס' מאמר המילואים לר' מנחם עזריהו מפאנו.

נזכר בס' עמק יהושע א (מח). סי' לח, דף צח, ב.

חרוז כולל

למִנְקָר בְּקִי הַזֶּהָר אֶמְרֵתִי
מִחֻלְבֵי כְלִי־חִיָּהֶם וְכֶסֶלִימוֹ
וְקְרוֹמִים שְׂבָעָה הֵם הֵיטִיב בְּאֵדָתִי
וְלִחְטֹט מִלְתִּי הַטּוֹף עֲלִימוֹ
גִיד הַנֶּשֶׁחַ וְקִנְבֶּקֶנוֹת בִּרְרוֹתִי
עִם סְבוּבוֹ שְׁמֵנוֹ שַׁחֲתִי אֵלִימוֹ
נֶקֶר פָּנִים יָד אֵל טוֹבָה עֲלֶיךָ
וּבְאוֹר עֲלִיּוֹן יֵאָר פָּנֶיךָ אֵלֶיךָ

עס"ס

הַיְיָ שְׁמָא

הכנסה

וידבר יהושע סגרי אל בלי הא' דש האת דעו כי ביעי חרפי מקדושו

בחרתי לדעת מונח דבר של כל מלחמה ומלחמה
 כנראה חלמ ולעמוד עליה בחקירה ודרישה מפי סופרים ומפי ספרים • ולא ווס
 ידע מחוך ידי עד אמת צחמיות ועשיתי כוונים למלחמת שמים למד לחפזים
 בהנס • על הדקדוק חברתי ספר מקרי דרדקי דרך ישר וסלול למלחמה הנערים •
 על הסחיתה והבדיקה ספר שר הטבחים סדר נאה ויאה קל ללוגדי מלחמות הללו •
 על המלחמה חלה דברי הכרית בחישים מקרוב צחו אירים ויהי דגון ויחל רעוא שלא
 ראו אור ומדות המילה לא שערס הראשוני והיכורים גדולים אחרי • יליו ידי פשנת
 סייתי מדשים • אבל מה אעשה שיש לי אוכלים מרובים ישמרו החל לעבודתו •
 עלה על מחשבתי ללמוד סדר הניקור עלפנים ומלחחור ומלחתי חת עגלי צהילן גדול
 שילמדני במראה ולא בחידות והיה לי חב לחכמה חק מפי ספרים ויותר משנס
 חרשים הראני חותו וחת טוח של ציד הכנה ומנצחין ומנצחין וחת לחלבים האסורים
 וסקדומים והחשים האסורים מאוס חלב • ואמר לי דש שרחוק ניקור האחור מניקור
 הפנים ולא רחי זה כראי זה כנר האוס שבהם הנריכים רחים ומרלית העין מן האשר
 שכל חת ידיו רוב סימים • הח למה זה דומה לחכמת הנספר שאי אפשר לו להרס
 ללמדנו עמוד הספר אך מפי מלמד זהספר יועיל להוכיח הכנהחת ולהעמיק בדבר
 אשר ניד סגל מן בראיה וכתב בעל לחס הפנים יד סיען ס'רס'ק' חק למדן
 גדול חין יכול לבאר זה היטב מחוך הספר • דש כיצא אחד יש שר מיני ניקור • ניקור
 הפתאים וניקור המבינים • הפתאים חותכים כל צמר האחור לחלקים קטנים
 ומבדילים מנס כל מחשוף הלכך וכוה סוסר הנד ודעיפיה והחלב וכל האיסור כי
 בלו לבן סוא • והמליכים חומרים בעל האיסור עניקור • תסירים החלבים בלס
 והקדומים והחשים האסורים וניר הכנה ומנצחין מריסיה לס'פיה מדריש •
 ויותר מחמשים וחמשה שנים עמד טיעני צי ולא לביתי שמוע ללמד דעת זה לשון
 אדם • וכאשר בקשוני האיתנים והאבירים רועי נאן קדשים מקהילה קדושה ללמד
 לאיש מיחד שוחט ובורק ומנקר רכעי הפנים כאשר נאיתי כן עשיתי ואחריו לאחרי
 ועתה חפצתי דרך מעם קדורא להעלות על ספר סדדי הניקור הלל להוכיח ולא
 להוסיף כאשר למדתי ולמדתי ועשיתי חס שנים זבש שנה • כי עתה בן שמונים
 אחי • וקדחתי שם הסיבור **נק'רת איכור** לכלול בשם כל ימינים
 בכללים בו •

קבל נא בספר פנים יפות תשובתי קחה ועינד שיש עליה ותחזינה כתיב ילכ
 אחד מנשים ואחיה שחם •

אימן

1

2

ב

א

וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ סְגִיר אֶף יְדֵי יִסְרָה אֲרָ"שׁ לְכָל אֲשֶׁר בָּרַעַם
 יִשְׂרָאֵל יִכְנֶה לְשֹׂאֹל מֵאֵת ה' מִן
 הַשָּׁמַיִם כָּל הַיָּמִים בְּפָנַי הַמְּזוּזָה אַחֲרֵי הַפְּסוּקִים הַנִּהְיִים מֵאַתָּה
 מִן הַבַּיִת בְּבוֹקֵר בְּבוֹקֵר מִיֹּסֵד עַל שֵׁם מ"ב שָׁנוֹ נִבְרָא הָעוֹלָם :

אֶלְהִי בְּחֹדֶךָ גִּפְּי יִחִידָתִי תִשְׁמֹר צְרוּפָה
 קֹדֶשׁ רְצוֹנִי עֲזֹנִי שִׁיחִידָה מְהוֹר נֶאֱחָד
 נִוְעַם נְזֻחַת הַבְּרִיד יִהְיֶה כְּכַתְּבָם שִׁמְוִרִים
 בְּגִד מִוְּבָה רַבִּי צְרִי תוֹנֵן נֶאֱחָד
 חֹק קִיָּם בְּרִיאָתִי מְבַעֵי נְצוֹר עֲתִיק
 יִהְיֶה גִדֵּל לְעִבְדֶּךָ פְּרִיחַ זֶרַע קִטּוֹן
 שְׁמֹר קְדוּשָׁה וְתוֹן צִחְצֻחוֹת וּמֵם תְּמִיתִי
 בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מַלְכוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד

תם

רבי יהושע סגרי על חיבוריו

[172א] אמר יהושע סגרי בן אחד ושבעים שנה אנכי היום, אוכל עוד לצאת ולבוא בעמקה של הלכה, לא כהתה עיני ולא נס לחי... בימי עלומי התאותי תאווה לעשות ספרים הרבה אין קץ, ותמיד רוחי הציקתני להוסיף מחברת על מחברת הקיצונה... בן עשרים שנה אחילתי לכתוב על ספרי ויכוחים גדולים שהיה לי עם חכם אחד מסיעת מרחמוהי של ב"ן להשיב אל מה שהם מוכיחים מן המקרא ביאת המשיח המת וקראתיו אש"ם תלו"י. ואחרי כן באו לידי השגות מ"ו כמוהר"ר יהודה בריאל זצ"ל נגד האב"ן גיליון והתולדות והאיגרות, והוספתי תוספת מרובה וזה שמו אש"ם תלו"י חלק שני.

ובימי חורפי מקדמוני כבר חברתי קרב"ן תמי"ד שירי קודש לכל הימים ולשבתות ולמועדי ה'. ואחריי ב"ת נדי"ב כולל מקר"י רד"ק וא"ב לבני"ם, אשר בהם באו בכתב מפורש ושום שכל כל חלקי הדקדוק. מה טובו ומה נעמו ללמד לנערי ישראל. ועוד שם ש"ר הטבח"ים אשר בו כתובים בלשון צח ובריוח בין הדבקים כל דיני שחיטה ובדיקה לאמן יד ושכל לבוא לידי מעשה. ואחריי יאיר נתיב קו"ל התו"ר בו כ"ל הטוהר, ותואר התורה, בשירים קצרים להאיר לארץ ולדרים. ועצ"ת יהוש"ע וע"ן יהוש"ע באו אחריהם על פרקי אבות להוציא מוסרים חדשים ממוסרים ישנים...

ואחרי סמוך היכל יהושע ואבנ"י חפ"ן שניהם עומדים על הקבלה העמוקה על התפלה ועל העבודה, מיוסדת על הנסתרות הנגלות מאר"א דבי עילא". ומובטח אני בשנים ילדים אלו שאם יראו החוצה ושיגם עין רוא"י, ידע"ו ויבינו כמה כחם חזק בשערי תומה.... [172ב] ...ומיני מתיקה להעלות לשלחן מלכים תמצאנה ביהוש"ע המפטי"ר, בשפה ברורה על ההפטרות. קו"ל אומר כבוד חידושים... וכמה פירור"י פרפראות חברתי את האהל במחברות קטנות ושירות וזמרות במאמר המלואים, חבצ"לת ושוש"ן ומיני דשאי"ם על כל פרק ופרק בעת לכל חפץ...

ושני המאורות גדולים ג"ן יהוש"ע ועמ"ק יהוש"ע, זה בכה בעיניי התלמוד אשר נאספו בו מכל מיני החכמות עבריות ונכריות, פירוש לעין ישראל כלו מראשו לסופו. וזה בכ"ה דינים מחודשים בפלפולא חריפא בזאת האיפה אשר יגעתי בהם יותר מחמישים שנה. ולאט לאט נעשו החבורים גרולים למראה, מעמיקים ומבדילים בין קודש לקודש... ואם יזכני האל להוציאם לאורה, יהללום וישבחום כל חכמי הבירה...

אחרי שה'...החייני וקיימני והגיעני לזמן הזה שנות חיים, שנות שנתהפכו מרעה

לטובה... לא בענייני אחוזי שתיקותא, ולא בעתירותי שבקתי הלכתא... ובראותי בני הולכים בדרכי יושר עוסקים ביישובו של עולם. ובאתי עד כה, שאספתי חומרים חומרים של חיבורים והכנסות ראויות להתכבד, וה' עמי אתפללה אליו שיחלימני ויחייני לראות בני בני בדרך [173א] כבושה וסלולה ושלום על ישראל...

...ולמען ידע כל קורא טרחת שטרחתי לעשות דרך סלולה וכבושה בכל חלק פרד"ס אגיד לך... ההגהות וההשגות אשר עשיתי אני על כל המחזור ממנהג רומי, והניעותי בכברה הקריאה וההבנה ופירושי הרב המפרש גדול בדורו היה, וביררתי האוכל מתוך הפסולת. והיו לי לעינים דברי הרב הגדול בעל תפוחי זהב כמוהר"ר יחיאל מילי זצוק"ל, אשר פעל ועשה הגהות והזהרות לכל המחזור בדברים עתיקים ובאמרות טהורות, אשר החייתי מתוך טשטוש ישן סביב מחזורו. ונעשה חיבור גדול למראה במילתא בטעמא. וזה שמו אל"ה דבר"י הברית, כי ברית כרותה לשפתים, לדבר צחות ולבחור לשון ערומים....

תוספת עמק יהושע, דף 172 ב.

סדר הגון בחיבור התשובות. תק"ח

סדר הגון וראוי... בחיבור התשובות ופסקי דינים....

בבוא שאלה לפניו יחקור המעיין תחילה כל תנאי השאלה ויבדילם אחד לאחד על ספר, ואל ימנע אפילו דבר קל מלתתו תחת עיניו, כי שינוי מועט ישנה הדין וירחיק או ידחיק דרכי התשובה, ובהיותו מדמה מילתא למילתא ישקול בפלס הרים ובמאזני משפט הדימויים להשותם טרם יתחיל להשות אל איזה מן הצדדים לאיסור או להתיר.

ואחרי כן אם ימצא אב"א [אי בעית אימא] קרא, אב"א משנה, אב"א גמרא, לתלות עיונו [א, ב] באיזה פסוק או באיזו משנה או באיזו מימרא, יתלה באילנא רבכא מלכתחילה, וימנה חלקי הסותר וסדר ההבדלות ויבארם, כי מוס שבך קדים אתה לאומרו, ואל תאמר שיבא אחריו. ואם יעלה בידך למצוא בשלשה אלה המבוקש דומה בדומה, לך נא אל צאן קדשים, קרושים אשר בארץ המה היושבים ראשונה, שדעת זקנים נוחה לראות במה ידברו באותה מימרא, משנה או מקרא, אשר עליהם בנית יסודות היכלך, ואם הסכימו לדעתך טוב הדבר, ואם לאו חקור למה נבדלו ועל מה דבריהם הושתלו להשיג המבוקש בסדר המדרגה, כל הקודם זכה, להיות כתוב באסטרטיא של מלכי רבנן, ראשון ראשון ולפי סדר השנים יביא חדשים עם ישנים, ואין אחריות כל הכתובים עליו, כי אטו מאן ידע מאי דכתב איש פלוני אלמוני, אשר לא ידעו ולא ראה חיבורו, לאו גברא רבא הוא?

ובהשתדלות גדול יחזיק בכנף המתנגדים או המתעצמים נגד סברתו, לבררם ולמצוא בהם טעם, המשנה דרכי מדרכיהם ומחשבותיו ממחשבותיהם, כי לא יגרע נטפי מים, או להוכיחם רחוקים מהאמת על ידי איזו סוגיא שבתלמוד, שלא ראו אורה ואל ידבר תועה נגד העומדים בסוד ה', כי היוצא מדרך הלימוד ללכת בדרך הניצוח, קנתור הוי, וכבר אמרו בקדושים אל יכנסו תלמידי ר"מ לכאן שקנטרנים הם ולא ללמוד תורה הם באים, אלא לקפחני בהלכות הם באים, ולא יאמר לראשי עם קדש קבלו דעתי או עשו לי סמיכות, כי לפעמים כדי שלא להשיב פני האוהב או השואל ראשונה ריקם עשה יעשה לו חנפיים, כנשר יענף להתרחק מן האמת. ולא כך היא דרכה של תורה, כי אם שאל ישאל להם שיתנו

עניהם ויצדקו ויאמרו אם אמת היה הדבר אשר העלה על ספר או מה שיש להקשות ולסתור, כי כל הנגעים אדם רואה חרץ מנגעי עצמו.

ואל יתברך בלבבו לאמר שלו' יהיה לי מן השר, ולא ידע להכחישני, כי משרבו התלמידים שלא שמשו כל צרכן, או ששמשו יותר מדאי נעשתה תורה כשתי תורות, זה אוסר וזה מתיר, זה מחייב וזה מזהב, ולומדיה ישבו לארץ וידמו זקני בת ציון, העלו עפר על ראשם חגרו שקים על כלילת יופי משובש כל הארץ, שנעשית מרעה לסבי דבהתא ומילי דבדיחותא [ב, א] אשר כולם חורקים שן נגד היושבים ראשונה במלכות, יען אינם עומדים בפרץ לגדר במשוכת חדק ובחויא דרבנן דטריק גלי אל הפורצים גדרו של עולם, בהיותם אלקי כסף ואלקי זהב, דיינים הממונים בשביל כסף וזהב דלית בהו לב לדעת ולהבחין בין טוב לרע, ולא יועילו ידיעות השמים לפניהם יודעי דתות, כי אין רוח בהם ושקר עסקם. יצאתי ממחיצתי להזכיר ולא להזהיר, למען יצא בן אדם תם וישר מאורחות עקלקלות, דרך שיח'ו שיחה קלה ויטה מני דרך זאת לדרך המלך, מאן מלכי רבנן קשישאי אשר קטנם עבה ממותנינו, ילך ויקרא בספריהם, כי הריטיה דאמת תפסום בדברים מעשים ולא עשו תעובות, כי רובם ככולם הבל וריק.

אוהבי נריעי מרחוק עמדו לראות מה אעשה לבני אחרי לתורה ולתעודה, ועמדו ולא ענו עוד, כאשר ראוני בנעריהם סביב לשולחני ללמד ספר ולשון כשריים ועודני מחזיק בשל"ח לשלוח חוצה חיבורי בין הדבקים לתועלת הכלל והפרט. — — — יום שלישי חמשה לחדש כסלו התק"ח.

מן ההקדמה לספר עמק יהושע ב, כ"י גינצבורג 567.

ד] המלצת רבי אברהם סגרי. תצ"ד

[זה היום] עשה ה' אגילה ואשמחה בו. אין שמחה אלא בבשר ויין, אשר נפש [עמלה] עמלה לו. גבר חכם בעוז, אין עוז אלא תורה מפוארה בכלי מוכן לקבל [בת] ויכה שמו נאה לו והוא נאה לשמו, ה"ה מעלת החכם כה"ר יהושע סגרי [היושב] בויאדאנאה, אשר נדבה רוחו אותו להביא לבית הדפוס ספרו ספר הבחור [שק]רא לו נדי"ב ל"ב, להוציא מלבן של צדיקים נוחי עדן, יביאהו תרומה ל[ה']. וזאת התרומה היא החכמה תעוז לחכם לב יקח מצות.

אלבישך ה"ה ה"ה בני, עליך כתיב בני אם חכמ"ת חכמ"ת לך, [אם] חכ"ם בני ישמח לבי גם אני, אחרי רואי כי ממקראי דרדק"י עליית א"ב לבניי, ודרשת וחקרת היטב שרשי השחיטה ובדיקה, והנה אמת נכון הדבר בפיך ובלבבך לעשות הכתוב בספר הח"ן, במספר במשקל הקול בנוי, כלם נתנו מרועה א', אחד יחיד ומיוחד. ישמרך ויעלך גם עלה, כנפשך שבעך וכנפש המשתעשע בחכמתך, אוהבך ודודך

הצעיר אברהם בכמה"ר יהודה סגרי כותב וחותם פה קסאלי שנת התצ"ד

מעט ממקורותיו

בשמונים השנים שבין שפ"ה לתקס"ה חיברו חכמי איטליה ספרים הרבה ובעיקר שירים ותפילות. אחד יחיד ומיוחד שהירבה לעשות מכל הוא ר' יהושע סגרי, שרק מקצת משיריו נדפס ורובו נשאר גנוז בספריות העולם. החוקרים כרכו יצירות כולם בכריכה אחת והעמיסה על שכמו שלר' יהושע בן-ציון בן אלישע סגרי מוירצ'יללי, מרבני איטליה הנודעים בדורו. ברם, השם בן-ציון נמצא מצורף לשמו של משורר אך ורק בשירים מעטים. שם אביו בלתי ידוע ומעולם לא התגורר בוירצ'יללי. נמצא שכל אותם חיבורים וכל אותה יצירה פיוטית לא יצאו מתחת ידו שלר' יהושע בן-ציון, ואביהם מחוללם הוא ר' יהושע סגרי אחר.

ניפי מסדר את יחוסם. ר' חיים סגרי, המקובל מוירצ'יללי הוא מכנס כתביו של נתן העוזי ומעתיק פנקסיו השכתאיים של הרב"ך. נשא לאה את בת המקובל הנודע ר' שמשון באקי וילד את אלישע. אלישע זה הוא אביו של יהושע בן ציון סגרי. ליהושע היו שני בנים יעקב שהיה בטורינו ובנימין, הוא אביו של יהושע בן ציון סגרי השני, שהיה אב בית הדין של הסנהדרין בפאריס ונפטר בשנת תקס"ט.¹

אכן, באוסף אגרותיו של הרב"ך שבכ"י בגנוזי בית המדרש לרבנים בני-יורק (ס' ??? דף 55). מצוייה איגרת מר' חיים סגרי מוירצ'יללי להרב"ך שבה הוא מבקשו לבוא לוירצ'יללי בשמחת בנו אלישע שעמד לשאת אשה ביום ו' ג ואדר (אדר ב) תמ"ב. מכאן יכולים אנו להניח ששנת לידתו של ר' יהושע היא שנת תמ"ה בערך.

ברם, הקושי הגדול הוא שבכל חיבוריו ושיריו שהשיגה ידי לעיין בהם לא מצאתי שר' יהושע יזכיר את שם אביו. בראשי הבתים של השירים מוצא אתה אף שם מקומו אבל לא את הורו ולא זו בלבד אלא ששמו השני בן ציון בל יזכר ויש מקום לפון אם אכן היה לשניהם גם שם שני זה שכידוע הוא ניתן לסגולה. ואולי על-פי זה יהא אפשר להבחין בין הראשון לשני.

והנה ר' יהושע סגרי החל לכתוב זכרונותיו בשנת תפ"ט מעת לידתו ועד לשנת תקמ"ח, ובו מוצא אתה את זמן לידתו והוא ה' חשון תס"ט. כ"י גינצבורג 472 (ס' 27979), דף 146. וכאן אתה מוצא שוב אותה תעלומה הוא יזכיר שם אמו גיטלה ושם הסנדק זקנו ר' יהודה סגרי והמוהל דודו ר' אברהם סגרי. ושם אביו מאן דכר שמה. ובהיותו בן חודש 'הפדו אותי כראוי ע"י דודי כמ"ר אברהם כהן פאווה', כלום נפטר לפני לידת בנו כי ברשימתו על פטירת אמו ב"ח תשרי תע"ב יאמר 'צעדיה יתמוכו' [אלוף נעוריה]. אין ספק שר' יהושע זה הוא מחבר הקינות על הרב"ך שהרי גם בספרו שפתי רננות שבו

נכללות הקינות על הרב"ך מוצא אתה קינה על זקנו ר' יהודה סגרי שנפטר בו' חשון תפ"ו, (כ"י וארשה 146, דף 224). ובאותן זכרונות רשם מועד פטירת זקנו יהודה, בו' חשון תפ"ד. שם, שם. אחרי רשימה זו כתב 'עד כאן בקסאלי'. ר' יהושע נשא לאשה בקסאלי את דולצה פירנה בת רפאל יוסף הלוי מורטארה מריאדנה בט"ו בסיוון ת"צ ונפטרה בכ"ה מנחם תצ"ג. והוא נשא את אחותה שרה (דף 146 ב) ונכדו הוסיף בספר הזכרונות זמן פטירתו יום ר' כ"ו מנחם 18 באוגוסט 1797, היא תקנ"ז. כלומר בהיותו בן שמונים ושמונה שנים. דבר זה שוב משבש לנו את האבחנה אם אכן היו שני משוררים בשם זה.

והנה בס' 'שיר ידידות ... שאומרים בעיר טוריני' (מנטובה תקל"ח) נדפסה תפילה לעצירת גשמים 'חברה האלופ כמורה"ר יהושע בן ציון סגרי צוק"ל מירצ"לילי' (יח,א) ופיוט שלו (יט,ב). נמצא אתה למד שאכן היו שניים והראשון נפטר לפני שנת תקל"ח. אכן בכ"י גינצבורג 356 (ס' 27969) נמצאים שירי חתונה בכתב-ידו של ר' יהושע סגרי (דף 86 ואילן). ובו אתה מוצא: 'אמר יהושע סגרי מקזאלי הדר בסקנדיאנו ממדינת מודינא בן שמונים שנה אנכי היום' (100ב) ומוכיז שיר שחיבר האלופ בן ציון סגרי הנושא שם זקנו ששבק חיים 'אשר זכיתי להמתיק סוד עמו בשנת תפ"ט בחדש טבת בעברי בורצ"לילי' והכותב חיבר סוניטה על השיר של בן ציון סגרי. נמצא אתה למד שהכותב היה נכדו של הראשון, שהרי שנה אחרי ביקורו בורצ"לילי נשא אשה ומכאן אתה שומע שיהושע השני מחבר הקינות על הרב"ך לא היה אז בורצ"לילי, וקרוב לודאי שנולד וגדל בקסאלי שבה שימש דודו ר' אברהם ברבנות. את דבריו כתב בהיותו בן שמונים, כלומר בשנת תקמ"ט. מיומנו נדע בשנת תפ"ד או לאחריה יצא מקסאלי ומשנת ת"צ ועד תצ"ד עשה בויראדינה (147א) ומאז כנראה בסקנדיאנו.

בנעוריו יצא מקסאלי למנטובה ללמוד תורה וקיבל מר' יהודה בריאל. ואין ספק שהוא השני שהרי אחרי שחיבר ספרו 'אשם תלוי', ויכות על הנצרות, הגיע לידו חיבורו של רבו ר' יהודה בריאל בנושא זה אחרי פטירתו (בש' תפ"ב) ולכן חיבר אשם תלוי חלק ב שהוא העתק ספרו של רבו עם הוספות שלו. בקסאלי, ואולי גם במנטובה, הירבה לעסוק בקבלה והרבה שירים ותפילות שלו כתובים בדרך הקבלה.

כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק S. 11.59 (ס' 28485): 'אשם תלוי חלק שני, מחברת יהודה בריאל ראש ישיבת מנטובה, עם מוספי תלמידו יהושע סגרי. פ"ס יצד דכתבא". בדף ב,א: אמר יהושע סגרי מקזאלי. כימי הילדות והשחרות שמשתי ... מורי ורבי אלופי ומיודעי כמורה"ר יהודה בריאל צוק"ל ... יראת אלקים היתה בלבו לב האר"ה, לכן היה סותר ועונ"ה באמרות טהורות לימודיות וטבעיות ... דברי המבשר"ים המאירים והשלוח"ים הסרחים וכותב על לוח השגותיו. ויהי כאשר נקר' אל השמש מעל בשצף קצף בתום הרב שב'א' בא"ב בפ"ת בג' ההלך ... הלוך הלכתי כי נכסוף נכספתי לביתי. ר' תשובתו עמק יהושע, כ"י גינצבורג 524 (ס' 27984), סי' ח, דף לה, ב.

אוצר כלי חמדה, תרס"ו, סי' 59, עמ' 13, כ"י זה נרכש ע"י הסמינר בניו-יורק. ועיין in A. Mar, The Polemical Manuscripts in the Library of the J.T.S., Studies Jewish Bibliography ... in Memory of A.S. Preidus, New York, 1929, עמ' 258, סי' 42.

בשנת תצ"ב נקרא לסקנדיאנו, הסמוכה לריגייו ובס' עמק החרוז, שהוא שיר לחברה של קוראי משנה בסקנדיאנו שבכ"י גינצבורג 224 (ס' 27953) יזכיר 'זה לי עשרים שנה אנכי בסקנדיאנו' (161ב) ודבריו נכתבו בראש חודש כסליו תקי"ב. ואכן באותו תכריך של

כתובייד נמצא גם ספר 'אבני חפץ', תפילות יהא רעוא בדרך הקבלה ועל-פי כוונות האר"י מחיבורו של ר' שמשון באקי שליט"א ר' יהושע סגרי והוסיף בו תפילות משלו. והוא כותב: אמר יהושע סגרי מקסאלי' (22) ומזכיר את מסרפו ר' אברהם סגרי, כלומר אחי אמו. וספר זה הוא של יהושע בן ציון בן אלישע. דון מכאן שהוא מחבר הס' קול אומרים הודו (מנטובה ת"ק) על חנוכת בית הכנסת של משפחת אלמאנס בסקנדיאנו. בהקדמה לספר יכתוב: 'אמר יהושע סגרי מקסאלי מונפיראטו החונה לעת עתה בסקנדיאנו ללמוד וללמד לשמור ולעשות מעשה צעצועים בקול ששון וקול שמחה...' בכ"י גינצבורג 356 (ס' 27969) נמצא 'שיר חדש' שלו לחנוכת הבית לאלמאנס. משנת תקי"ט. לעת עתה ברי שאין הכוונה שאותה שעה נודמן לסקנדיאנו אלא שעתה הוא מקום מושבו. ואין ספק, איפוא, שכל שמציין מקום מוצאו הוא להוציא מזקנו שהוא מוריצ'יללי ואין ספק שכל התחנות שקבעו לו (טורינו, וירצ'יללי, אקוי קסאלי וסקאנדיאנו) הוא משום שנתחלפו להם שני יוסף בן שמעון. סימונסון כותב שהיה מקסאלי ונתעכב בסקנדיאנו. תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 507. ר' דרך משל ש' וינר, דעת קדושים, פטרבורג, עמ' 64. מדבריו אלה אנו שומעים שעבודתו בקהילה קטנה זו בסקנדיאנו היתה עבודת רב ומורה שמתפקידו היה גם לחבר שירים לכל אירוע בקהילה, ואכן לאחר שבית כנסת זה חודש בשנת תקמ"ב יעץ לבני משפחת אלמאנסי להדפיס שירי זמרה 'זהם שמו פניהם עלי ובחתי ... לקבץ הזמירות הנהוגות ולסדרם ולבאר מילות זרות ואיזה ענין קשה'. הוא 'קרובות לזמר ליל שמחת תורה כפי מנהג בית הכנסת הגדולה של גבירי משפחת בני אלמאנסי יצ"ו העומדת בק"ק סקנדיאנו' (מנטובה תקמ"ה). שמו של ר' יהושע סגרי מופיע לא בשער אלא מעבר לו בראשי תיבות 'הכ"ס רי"ק' ובראש ההקדמה: 'יהושע סגרי הזקן שבהם אומר לפניהם אלה הדברים' ובספר נמצא גם שיר שלו 'שבח לספר התורה' (ט,א) על יופיו וצורתו ובבית האחרון רמז שמו (יב,א). שמו רמז גם בפרט השנה: יהושע ת"ק' לה' ס'. שירתו של ר' יהושע סגרי היא יפה ויש בהם שירים שהם ממיטב השירה של יהודי איטליה בדורו. (אוצר כלי חמדה, תרס"ו, ס' 392, עמ' 66). בהיותו כבן שלושים וחמש כינס את שירתו בס' 'שפתי רננות' וחילקם לשלושה: א. קרבן התמיד, תפלות לכל יום לשבתות ומועדים וחודשים וקניות; ב. קול התור, על הפרשיות; ג. מוסר השכל. כתב-היד נמכר על-ידי מוכר הספרים ר' דוד פרנקל לבית המדרש לרבנים בברסלאו ועתה הוא בוארשה (ס' 146, ס' 12023). הוא כתוב בכתב ידו בכתביה נאה ביותר ומסודרת. הקניות הן בחלק הראשון. הראשונה היא על זקנו ר' יהודה סגרי משנת תפ"ו והאחרונה על ר' אביעד שר שלום באזיליא ממנטובה שנפטר בא' דסוכות תק"ד (א30). נמצא אתה למד ששירים אלה חיבר מנערותו בהיותו כבן טז שנים ובתקופה של כעשרים שנה. בדף 254 שיר להכנסת ספר תורה משנת תקכ"ז, אבל לא באותה הכתיבה.

[ב, א] ת"א הרוצ"ם

כ"י גינצבורג 77, הקדמה לס' מאוני יהושע

אמר יהושע סגרי. אברכה את ה' בכל עת, תמיד תהלתו בפי, אשר הוציאני מעבדות לחירות ואמצני ליהנות משלי ולהחיות מכספי ומזהבי, מבלי לקחת ארוחה מקהל סקנדיאנו שעמדי מרעיד עליהם. ואחרי שלא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ללמד ספר ולהדריךכם

בדרך ישרה ולגדלם שנים שלשים ולסדרם ולהנהיגם על מבועי ההצלחות ולהוכיחם על פניהם להצמיח קרן תורת ה' ולעבדה ולשמרה, בשצף קצף פני אלי עורף ולא פנים, ומרדו בי יהודאי וקראו עלי מלא פיה לפה ורדפוני עד אבדי בהקים עלי מרעים לאכל את בשרי ולגרשני מלהסתפח בנחלתם ופני הלכו בקרב והמלחמה כבדה מקדם ומאחור. והאלקים המבקש את נדך סעדני לדלג על ההרים ולקפץ על הגבעות למען תהיה לי ולבני הנרדפים שארית בארץ.

וכבר חברתי על זאת אגר"ת התלאה הלא היא כתובה מלפנים ומלאחור. אותי דמו להרוג בחבלי עוני, אף הם חשבו עלי לרעה והאלקים חשבה לטובה להוציאני חפשי מבית [ב,ב] הסהר וברך מעשי ידי בני כי צצו מעיר כעשב הארץ. ובראותם שלא נעשתה עצתם, מעלי הפשיטו גרם המעלות ועל לבוש הפילו גורלי זה נעשה דיין זה סופר זה חזן זה דורש אל האובות. וכל מה שהייתי עושה לבדי אין איש אתי. פסעו על ראשי וחלקו ביניהם ואף כל התפילות של ימים נוראים חטפו וגזלו מני ואני לפניהם כמטיל ברזל וכקול עץ לא קמתי ולא זעתי כי אמרתי זה היא דרך העולם לשלם תחת טובה רעה, ולהפשיט אדר היקר מעל הראש לעטר הזנב אודי"ם העשני"ם הנקודי"ם והטלואי"ם בטלאי על גבי טלאי. וידי שמתי למו פי, כמשחק לפניהם, לא לחלל את ה' בעניינים יקרים המסולאים מפז.

והמלחמה היתה דיה אשר עשיתי אני של אמרם שלך שלי ושליו שלי. והוצאתי בלעם מפיהם ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה ולא כן אעשה על מעלות המדומות. לכן סעיפי החשו יען הנה יום בא לה' פרוח יפרח דבר אמת לאמיתו, וידי אל תגע בהם, כי יד ה' הריה על המורדים והפושעים ועל המשליכים אחרי [ג,א] גוים יראת רבם מובהק השקולה כיראת ה' ובשאת בנפש ביזוהו בחרפה וכלימה, הם כי לא להזכיר עוד שלא להרבות חרון אף.

דע חביבי הקורא, לא מדאגה ומדבר או מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה, כי אם למען ילמדו דורות הבאים להיות מסובלים, כי ארך אפים לצדיקים ולרשעים. ואשרי המחיבה ומצפה לתשועת ה' ואל יעשה דין מעצמו, ויתלה כל בטחונו במי שאמר והיה העולם. ובכל עת שהייתי משמש בעליי"ת המקר"ה, דקדקתי הדק היטב שלא להוציא דבר מגונה מפי ולבחור לשון ערומים, בין בקריאות בין בחקירות ובין בדרישות ובין בהוראות. ובה"ס ואחר כך כת"ת הנהגתי את עצמי, כאשר עלה יעלה לכל משים לך אל מחברו"תי הרבות.

[הגהת המחזור]

רבים השכילו לעשות הערות הערות, חמרים חמרים על המחזור להמתיק הנסחאות למען לפני ה' נדבר צחות, לא לשון עלגים ודילוגים. לכה נריה דודי"ם ברברי מחמדים ואנכי לקטתי את העמרים, ועשיתי אזנים לקופות לטוב לנו כל הימים, ולחיותינו כיום [ג,ב] הזה.

ועתה אשר פניתי אני מכל התלאות והעבודות הקשות ומתלונות בני ישראל באתי לאסף כל המתנות בחיבורי זה שערי תפילה בו יכנסו להקים דגל התפילה על תילה, ואל יוצאו מפיהם שוא ודבר כזב, ולא יחפאו דברים אשר לא ככן, הכל שקלתי בכף מאזנים והכרעתי כאשר העלה במזלג שכלי הקצר כמות שהוא. והקורא אל יטה מני דרך ישרה לדון אותי לכף

חובה, כי זה היא דרך כל העולם הסוקרים בסקירה ראשונה, אחד אומר לבו"ז, ולזה שומעים שאמר כהלכה, והאומרים לחל"ק חלוקים הם ממושב לצים, ולא שלח ידם את לוצצים; אבל האוהב האמת והחוקר באמונה יבע"ל וישנ"ה ויהיה לו הבני"ם זכרים, היושבים ראשונה במלאכו"ת, וידעו כי המלאכה כבדה, לתורה ולתעודה ולב חכם לימינו, להבחין טוב מטוב ולרקד ולברר אוכל מתוך הפסולת, שלא יאמרו אליו פסל לך הפסול"ת יהיה שלך, וכל הפוס"ל פסול"ל ובמי"ו פוס"ל. וגם אמנה אם יאמרו יאמרו [ד, א] כי בעולמו של תב"ל הקו"ל הבל, הסכל יכחיש וינגד, המבין סדר הבדלות הוא מונה, והרע עצמו מאנה, והאמת, בעולם שכולו ארוך, יצמח וישמע כי תירוש"ש, ינוכח בחילור"ת שעתיד האל לעשות לצדיקים אחרי מותם, שם ינוחו ידיעי כח, שם תמצא ית"ה מנות, שם יהללו האמת קבל עם, שם בקב"ל הבלים רוחו לא יפעם; שם יחנ"ו צדקותיו; שם יענו מפעלותיו; שם שבת נוג"ש שבתה האיב"ה; שם אר"ש חמדה וטובה, עלה יעלה במעלה השטי"ם ולהר"ב מטי"ם.

יהי רצון מלפני הגבורה, אל גדול ונורא, שאמרו חז"ל כאמרות טהורות ימצאו חן ושכל טוב, בעיני אדם תור"ר המעלה, על המחיה ועל הכלכל"ה, היודע בין טהור לטמא, ואין לבו לב הומה. וגם ימצאו כי עילה, מטינ"א ומתל"אה, ה' הטוב יכפר, ועבות העגלה החטאה יפר, ואל עליון יפרוש כנפיו לקבל שער"י ולהציבם בפתחי שערים בעיר ה', ויהיו שער"י בינה שערי דמע"ה, ממלאת"ך ודמע"ך יכושו [ד, ב] אויבי ואל אבוש אני המה יחתו ולא אחת אני ובהפרדי מעולם השפל, לא יאכל מבלי מלח חפל, כי אם זבח חלב ודבש והיו לפי למתוק, ולבי ישמח ויגל כבודי, כאשר האמת ידבר בעדי ולא נהפך עלי למשחית הודי, וכביאתי יציאתי, ואוכלה מצידי אשר הכינתי בעודה. והמתאוננים אחרי באימ"ה ירעו, כי צאן סעיפותיהם לא רעו, בשדה אשר ברכו ה' ומבוע הברכה העליונה, תהיה למנה, לכל עובד ה' באמונה, ועיניו תחזינה משיח ה' ורכש על עביקל ואל יצא משפט ודין מעוקל. ולבו ישמח כשמחת בקציר, כימי חמ"ד יומי בצי"ר. ותופשי התורה יהיו בלב האורה, ולהשלים חוקו, ה' חפץ למען צדקו.

פה בית מנוחתו יום פסח שני ארבעה עשר לחדש אייר שנת התקכ"ד ליצירה. שפופרת של ביצ"ה

הר"ס רי"ק ואין בו

[ה,א] הערות על התפילות של כל הימים

שבחו וזמרו, ברוך הוא המעורר השחר ואם לא יעשה כדור המלך לקום חצות לילה ... יקום באשון לילה ... שומרים לבקר...
דע כי שלשה סדרים ראיתי אני: אילת השחר, מעורר השחר, כנף רננים, כלם אהובים כלם ברוכים.

הראשון רגלו אחד מבחין ורגלו אחד מבפנים ... על פי מדרשו"ת והקדמות נכונות, רובו ככולו מכמהר"ר חנניה אליקים ריאטי זצוק"ל בנוי לתלפיות' זקנינו אשר אין להם מקד מספר התנועות, כשירים ערבים וזמירות נעימות והלשונות מחקו וגברו חיל.
והשני לקטו כמהר"ר אהרן ברכיה מודינא [ה,ב] זצוק"ל ... ויסע במחנה קדש של כמהר"ר מרדכי דאטו זצוק"ל ומצא במליצותיו חבצלת"ה השרון ... ולא מעדו קרסוליו העובדים על שני עמודי הבית הגדול מהר"מ קורדוירו והאר"י זלזה ... וראה בספרו חלק מנחת אהרן פרק י"ח מה דבר מזה ...

והשלישי ... נכנס לפני ולפנים במחנה הקדמונים לחבר קרובות ומליצות ... ומרכבו ארגמן ממאמרי רבותינו הישנים ... ועוד באו במדה ומשקל כאחרונים ... כל רז לא אנוס לו וסוד ה' לשירים ... אין [ו,א] חיד מתוך ממנו ואין שוה לו כי אם הרמ"ז בשי"ר נאמ"ן שלו. כן העלה שכלי הקצור הפגום והחסר ...

סדר תפילה

אם תקטלני אל לך אוחילה
אנוס לעזרה ממך אליך
אתכס בכנפות חסדך יום צר, וזמן
חמתך — אברח עדי עלך
אכטח ביום חשך וקדמת ועמך
ליאור באור ישעך וגר הלך
ותנה לבכי עם לקבות עמך
עמך, נדבות הם ביום חילך.

משיבת נפש. לשבת תשובה

קסולו כל ימעד / היות מקרואיך
קול לך שוכן עד / משובב נשיאיך
נתיב שלם יצעד / קדברי נביאיך!
שוכה ישנאל עד / ה' אלקיך.
יכוף היום ראשו / באגמון אגודיך
ענות אדם נפשו / להפק סעדיך
ישלח מוטות תפשים / רצוצי עגדיך
יפרוס פת אל רשים / מרודים וקוייך
ואפר יציע / וילך לפניך
מולך ראש יבניע / ויסעד קציניך
שוכב מדרוך לבו / בדרך תרופיך
שלום סבת חבו / לעקר זעופיך
מחר האות הזה / ידבר פבדך
משמן בשר ירזה / יהלל לבדך
יהיה וקנן רזה / בהדור צבאיך
אליך המקנה / אשרש לבאיך
לא ישוב בדרךיו / ויעשה כרוחך
ישקול פלס שיחיו / ונצח נצחך
יכסה האיש ערום / בבגדי מאודך
יטיב צפון דרום / ויכין עמודיך.
אתה תשמע העם / ותרים נמוחיך
בצבי עדין ינעם / תשלח משיחך.